

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'DA TOPLUMLARIN LİDERLERE TEPKİLERİ

Doktora Tezi

MEHMET TEKİN

İstanbul, 2014

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEFSİR BİLİM DALI

KUR'AN'DA TOPLUMLARIN LİDERLERE TEPKİLERİ

Doktora Tezi

MEHMET TEKİN

Danışman: PROF. DR. YAKUP ÇİÇEK

İstanbul, 2014

MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Anabilim Dalı TEFSİR Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi MEHMET TEKİN'nin KUR'AN'DA TOPLUMLARIN LİDERLERE TEPKİLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 17.09.2014 tarih ve 2014-33/28 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..29...../..9...../..2014...

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

İmzası

	Öğretim Üyesi Adı Soyadı	İmzası
1.	Tez Danışmanı Prof. Dr. YAKUP ÇİÇEK	
2.	Jüri Üyesi Prof. Dr. ABDULAZİZ HATİP	
3.	Jüri Üyesi Prof. Dr. ALİ COŞKUN	
4.	Jüri Üyesi Prof. Dr. YAŞAR DÜZENLİ	
5.	Jüri Üyesi Doç. Dr. NECMETTİN GÖKKIR	

ÖZET

Yazar : Mehmet TEKİN
Üniversite : Marmara Üniversitesi
Anabilim Dalı : Temel İslam Bilimleri
Bilim Dalı : Tefsir
Tezin Türü ve Tarihi : Doktora Tezi, 04.09.2014
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Yakup ÇİÇEK

KUR'AN'DA TOPLUMLARIN LİDERLERE TEPKİLERİ

Allah fert ve toplumların dünya ve ahiret mutluluğuna ulaşmalarını sağlamak ve karşılaşılabilecekleri tehlikelerden onları korumak için insanlık tarihi boyunca onların çok yönlü olarak ilişki biçimlerini belirlemiştir. Bu ilişkilerin sürdürülmesi ise başta peygamberler olmak üzere toplumu yönlendiren çeşitli liderler aracılığı ile olmuştur. Bu liderlerin toplumla ilişkisi bağlamında Kur'an'da toplumların liderlere tepkileri konusu tezimizde araştırılmıştır.

Tezimiz bir giriş ve üç bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde konu, amaç, yöntem, bu konuda yapılan çalışmalar ve toplum, lider gibi konumuzla ilgili temel kavramlar işlenmiştir.

Birinci bölümde Kur'an'da imam, sultan, melik gibi liderlikle ilgili kavramlar, olumlu ve olumsuz, peygamber olan ve olmayan lider tipleri incelenmiştir. İkinci bölümde Kur'an'da grup ve topluluk ifade eden kavramlarla dinî, siyasî, etnik ve sosyo-ekonomik açılardan topluluk tipleri ele alınmıştır. Üçüncü bölümde ise tezimizin esas konusunu oluşturan liderlerin toplumlardan dinî, siyasî ve hukukî talepleri, toplulukların bu taleplere göstermiş oldukları olumlu ya da olumsuz tepkiler, bu tepkilerin dinî, siyasî, ekonomik, psikolojik, ahlakî ve psikolojik sebepleri ile tepkilerin sonuçları araştırılmıştır. Toplumların liderlere karşı göstermiş oldukları tepkilerin şekil ve sebepleri incelenerek toplum psikolojisi tespit edilmeye çalışılmış ve liderlerin bu toplum psikolojisine karşı nasıl tavır alacakları noktasında ilkeler ve yöntemler üzerinde değerlendirmeler yapılmıştır. Gösterilen olumsuz tepkiler nedeniyle karşılaşılan olumsuz sonuçlardan günümüz toplumlarının nasıl ders çıkarmaları ve aynı hatalara düşmemelerinin mümkün olabileceğine ve buna mukabil gösterilen olumlu tepkilerin toplumlara sağladığı pozitif sonuç ve kazanımlara dikkat çekilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kur'an, Toplum, Lider, Tepki.

ABSTRACT

Author	: Mehmet TEKİN
University	: Marmara University
Department	: Basic Islamic Sciences
Field	: Interpretation
Type and Date of Thesis	: PhD Dissertation, 08.09.2014
Thesis Supervisor	: Prof. Dr. Yakup ÇİÇEK

SOCIETIES' REACTIONS TO LEADERS IN QURAN

God determined multiple ways of relationships for individuals and societies to enable them reach the happiness of world and after-life and protect them from potential hazards throughout the history of humanity. And, maintaining these relations could be possible by means of several leaders who direct the society mainly prophets. Our thesis researches the societies' reactions to these leaders in Quran within the context of these leaders' relationship with the society.

Our thesis consists of an introduction and three chapters. The introduction part addresses subject, purpose, method, studies done in this regard and concepts in relation to our subject such as society and leaders.

The first chapter analyses concepts such as imam, sultan, meliq in Quran, positive and negative, prophet and non-prophet leader types. The second chapter deals with the concepts which refer to group and community in Quran and types of community in religious, political, ethnic and socioeconomic terms. The third chapter, on the other hand, investigates the religious, political and legal demands of the leaders that constitute the main subject of our thesis from the communities, positive or negative reactions shown by the communities to these demands, religious, political, economic, psychological, moral and psychological reasons of these reactions and the consequences of the reactions. Societies' reactions to leaders have been analyzed in terms of their way and reasons and society psychology has been attempted to be determined and assessments have been made on the principles and methods at the point of what kind of an attitude leaders will have towards this society psychology. Attention has been drawn to how contemporary societies can have lesson from the negative results experienced due to negative reactions shown and which mistakes they could prevent and on the other hand positive results and gains provided by the positive reactions to the societies.

Keywords: Quran, Society, Leader, Reaction.

ÖNSÖZ

Hız. Âdem'den günümüze kadar insanlar toplum halinde yaşamaktadırlar. Düzensiz bir toplum hayatı sürdürülemez. Düzenli bir toplumsal hayat için toplumu yönlendirecek bir lidere ihtiyaç vardır. Toplumun huzur, emniyet ve devamı liderlerine karşı göstermiş oldukları tepkilere bağlıdır. Bu tepkilerin neden ve sonuçların tespit edilmesi, hem liderlerin topluma hem de toplumun liderlere karşı doğru tavır belirlemelerine, toplumların daha uzun ömürlü ve huzurlu olmalarına katkı sağlayacaktır. Yine liderlere karşı gösterilen tepkilerin şeklinin, sebep ve sonuçlarının tespiti liderlerin topluma karşı belirleyecekleri davranış biçimlerinde ve toplumsal olayları kontrol etmelerinde etkili olacaktır. Bu gerçeklerin tespiti sonraki toplumların ve onları idare edip yönlendiren liderlerin hatalardan korunmalarına yardımcı olacaktır. Tezimizin temel amacı da budur.

Tezimizi hazırlarken önce konunun daha iyi anlaşılması için Kur'an'ı-Kerim'de konuyla ilgili geniş bir kavramsal çalışma yaptık. Böylece Kur'an'daki toplumsal yapı, grup ve toplum tiplerini ortaya koyduk. Daha sonra liderlerin toplumlardan taleplerini, toplumların bu taleplere göstermiş oldukları tepkileri, bu tepkilerin sebeplerini ve tepkiler neticesinde toplumların karşılaştıkları sonuçları ortaya koymaya çalıştık.

Bütün çalışma ve gayretlerimizle tamamladığımız bu tezimizin alanına katkı sağlayacağını ve bu alanda çalışma yapacaklara farklı ufuklar açacağını düşünmekteyiz.

Tez çalışmamızda bizlere değerli vakitlerini ayıran, katkılarını esirgemeyen tez danışmanım Prof. Dr. Yakup ÇİÇEK hocama, tez izleme esnasında değerli katkılarından dolayı Prof. Dr. Abdulaziz HATİP ve Prof. Dr. Ali COŞKUN hocalarıma teşekkür ediyorum. Yine tezin hazırlanma sürecinde değerli katkılar sağlayan Dr. Mustafa ÖZTÜRK kardeşime de teşekkürü bir borç biliyorum. Ayrıca tez çalışmalarım esnasında yeterince vakit ayıramadığım eşime ve kızlarıma da anlayışlarından dolayı özellikle teşekkür ediyorum.

Gayret bizden başarı Allah'tandır.

01.10.2014

Mehmet TEKİN

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No.
ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
İÇİNDEKİLER.....	iii
KISALTMALAR.....	ix
GİRİŞ.....	1
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU	1
II. ARAŞTIRMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ	2
III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ	5
IV. ARAŞTIRMA İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR	6
V. ARAŞTIRMA İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR.....	12
A. Sosyoloji, Din Sosyolojisi Ve Kur'an Sosyolojisi.....	12
B. Toplum, Grup.....	15
C. Liderlik.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM

KUR'AN DA LİDERLİKLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE LİDER TİPLERİ

I. KUR'ÂN'DA LİDERLİKLE İLGİLİ KAVRAMLAR	29
A. İmam	29

B. Halife.....	33
C. Ulu'l-emr.....	39
D. Sultân	42
E. Mülk ve Melik.....	44
F. Seyyid.....	46
G. Hüküm.....	47
H. Velâyet	49
II. KUR'AN DA LİDER TİPLERİ.....	50
A. Olumlu Lider Tipleri.....	51
1. <i>Peygamberler</i>	51
a. Hz. Nûh.....	51
b. Hz. İbrâhîm.....	52
c. Hz. Yûsuf.....	54
d. Hz. Mûsâ ve Hârûn	55
e. Hz. Dâvûd	57
f. Hz. Süleyman.....	58
g. Hz. Muhammed	59
2. <i>Peygamber Olmayanlar</i>	66
a. Tâlût.....	66
b. Belkıs	66
B. Olumsuz Lider Tipleri.....	67
1. <i>Nemrûd</i>	67
2. <i>Firavun</i>	69
3. <i>Hâmân</i>	73
4. <i>Kârûn</i>	75
5. <i>Samirî</i>	77

6. <i>Câlût</i>	79
7. <i>Ebu Leheb</i>	79

İKİNCİ BÖLÜM

KUR'AN'DA TOPLULUK İFADE EDEN KAVRAMLAR VE TOPLULUK TİPLERİ

I. TOPLULUK İFADE EDEN KAVRAMLAR	83
A. Tabii Topluluklar (<i>Gruplar</i>)	84
1. <i>Ehl/Âl</i>	84
2. <i>Nefer</i>	86
3. <i>Raht</i>	86
4. <i>Aşîret</i>	87
5. <i>Fasıla</i>	88
6. <i>Şa'b /Kabile</i>	89
7. <i>Sibt</i>	90
8. <i>Kavm</i>	91
9. <i>Usbe/Asabe</i>	94
B. Sosyo-Dini Topluluklar (<i>Gruplar</i>)	95
1. <i>Ümmet</i>	95
2. <i>Millet</i>	98
3. <i>Taife</i>	99
4. <i>Fie</i>	101
5. <i>Sübat</i>	102
6. <i>Karn</i>	102

8. <i>Karye</i>	104
9. <i>Şia</i>	105
10. <i>Hizip/Ahzap</i>	107
11. <i>Ashâb</i>	108
12. <i>Ma'şer</i>	109
13. <i>Fırka</i>	109
C. Diğer Topluluklar (<i>Gruplar</i>)	111
1. <i>Nas/Ünas</i>	111
2. <i>Fevc</i>	112
3. <i>Cünd/Cünud</i>	112
III. KUR'AN DA TOPLULUK TİPLERİ	113
A. Dini topluluklar	114
1. <i>Müminler</i>	114
2. <i>Münafıklar</i>	118
3. <i>Kâfirler</i>	124
4. <i>Müşrikler</i>	126
5. <i>Din adamları zümresi</i>	130
a. <i>Bel'âm</i>	131
b. <i>Kâhin</i>	133
c. <i>Ruhbân</i>	135
d. <i>Ahbâr</i>	137
e. <i>Rabbaniyyun</i>	140
f. <i>Kıssîs</i>	142
B. Siyasi topluluklar (<i>Mele'</i>)	144
C. Etnik topluluklar	148
D. Sosyo-ekonomik topluluklar	151

1. Zenginler - Müstekbirler	152
2. Fakirler - Müstezaflar	155
3. Mütrefun (Zevke düşkün kimseler)	157

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

LİDERLERİN TALEPLERİ, TOPLULUKLARIN TEPKİLERİ VE BU TEPKİLERİN SONUÇLARI

I. LİDERLERİN TALEPLERİ.....	165
A. Dini Talepler	166
1. İnanç açısından	167
2. İbadet açısından	170
3. Ahlak açısından	173
4. Sosyal hayat açısından	175
B. Siyasi Talepler.....	177
C. Hukuki Talepler	181
II. TOPLULUKLARIN LİDERLERİN TALEPLERİNE TEPKİLERİ	183
A. Tepkilerin nitelikleri	184
1. Olumlu tepkiler.....	184
a. İnanma.....	185
b. İtaat etme	187
c. Vefakârlık	190
d. Rehberlik isteği.....	193
2. Olumsuz tepkiler.....	194
a. Düşünmeden atalara bağlılık	195

b. Mecnun suçlaması	200
c. Büyücü suçlaması	203
d. İnsan peygamber olmasının kabul edilmemesi	207
e. Çeşitli tuzaklar kurmaları	210
f. İsyan etme	215
g. Tehdit etme	219
h. Yalancılıkla suçlama	222
i. Şairlikle suçlama	224
j. Fesatçılıkla suçlama	226
k. Uğursuzlukla suçlama	228
l. Alay etme	229
m. Taşlama ve sürgün	234
n. Öldürme girişimi	237
o. Aciz bırakma gayretinde bulunma	240
p. Riyasetle suçlama	245
q. Yalanlama	246
r. İnkâr etme	250
s. Söz ve antlaşmalarda durmama (<i>İhanet</i>)	253
t. Gerçekleri görmezlikten gelme	257
u. Mesnedsiz ithamlarda bulunma	261
v. Çeşitli yollarla etkileme girişimleri	265
w. İkiyüzlü tavır	274
x. Çıkarıcı tavır	278
B. Liderlere Tepkilerin sebepleri	282
1. <i>Dini sebepler</i>	283
2. <i>Ekonomik sebepler</i>	290

3. Psikolojik sebepler	300
a. Şeytan	301
b. Nefis.....	305
(1) Kibir	307
(2) İnatçılık.....	310
(3) Acelecilik	313
(4) Kıskançlık.....	315
(5) Hevâ ve hevese uyma.....	317
(6) Korku.....	320
4. Siyasi sebepler	324
5. Sosyal sebepler	331
a. Taklit.....	332
b. Bilgisizlik.....	337
c. Taassup	341
d. Alışkanlıklar	344
6. Ahlaki sebepler	348
III. TEPKİLERİN SONUÇLARI.....	355
A. Sünnetullah olgusu.....	356
1. Sünnetullah.....	356
2. Mesuliyet-Sorumluluk.....	360
3. İmtihan	365
4. Helak kavramı	372
B. Toplumsal değişim.....	379
1. Tebdil.....	381
2. Tahvil.....	382
3. İnkılap.....	384

4. <i>Tağyir</i>	385
C. Toplumsal çöküş	390
1. <i>Ahlaki açıdan</i>	392
2. <i>Siyasi açıdan</i>	399
3. <i>Ekonomik açıdan</i>	406
4. <i>Dini açıdan</i>	413
D. Demografik ve mekânsal değişimler	420
1. <i>Göçler</i>	420
2. <i>Sürgünler</i>	425
3. <i>Deprem</i>	428
SONUÇ	434
KAYNAKÇA	445

KISALTMALAR

<i>A.mlf.</i>	:	Aynı müellif
<i>Ay.</i>	:	Aynı yer
<i>age.</i>	:	Adı Geçen Eser
<i>agm.</i>	:	Adı Geçen Makale
<i>A.Ş.</i>	:	Anonim Şirketi
<i>AÜİFD</i>	:	Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>bs.</i>	:	Baskı, basım
<i>çev.</i>	:	Çeviren
<i>DİA</i>	:	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
<i>Eb.</i>	:	Edebiyat
<i>Ed.</i>	:	Editör
<i>Fak.</i>	:	Fakültesi
<i>h.</i>	:	Hicrî
<i>hzl.</i>	:	Hazırlayan
<i>İA</i>	:	İslam Ansiklopedisi (Milli Eğitim Bakanlığı)
<i>İAD</i>	:	İslami Araştırmalar Dergisi
<i>İst.</i>	:	İstanbul
<i>m.</i>	:	Miladi
<i>MEB</i>	:	Milli Eğitim Bakanlığı
<i>md.</i>	:	Maddesi
<i>KTÜSBE</i>	:	Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
<i>MÜİFD.</i>	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
<i>MÜİFVY.</i>	:	Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
<i>nşr.</i>	:	Neşreden
<i>red.</i>	:	Redaktör
<i>SÜSBE</i>	:	Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

s.	:	Sayfa
sy.	:	Sayı
tsz.	:	Tarih yok
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TDVY	:	Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
thk.	:	Tahkik
trc.	:	Tercüme eden
Ünv.	:	Üniversitesi
v.	:	Vefatı
vb.	:	Ve benzeri
v.d.,	:	Ve diğerleri
y.y.	:	Yayınevi yok
yay.	:	Yayınları

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU

Kur'an-ı Kerim insanları en doğru yola ulaştırmak,¹ hak ile batılı birbirinden ayırmak,² insanları hidayete ulaştırmak, ihtilafa düştükleri konuları ve ihtiyaç duydukları her şeyi açıklamak³ için gönderilmiş bir kitaptır. Her ülke, millet ve topluluğa bir peygamber gönderildiği,⁴ peygamber gönderilen bu toplumların bazısının hidayeti bulunduğu bazısının ise sapmış olduğu Kuran'da açıklanır.⁵ Yukarıda belirtilen, Kur'an'ın insanları hidayete ulaştırma amacının aracı, Kur'an'da bahs edilen önceki toplumların kendilerini yönlendiren liderlerle aralarındaki ilişkilerin anlatımı olduğu görülür. Kuran'ın en çok başvurduğu ve sonunda insanların ibret almasını istediği⁶ anlatım aracı kıssalardır.⁷ Bunun için kıssalarda tüm toplumsal davranış biçimlerini bulabilmek mümkündür.

¹ El-İsrâ, 17/9.

² Tarık, 86/13.

³ En-Nahl, 16/24.

⁴ El-Fâtır, 35/24.

⁵ En-Nahl, 16/36; el-Kasas, 28/69.

⁶ El-Haşr, 59/2.

⁷ "Kıssa" Kur'an-ı Kerim'de tarihî kişiler ve olaylara dair yer alan haberler ve bunlardan bahseden ilimdir. "K-s-s" kökünden gelen "kassa" fiilinin "kasas" veya "kıssa" kelimeleri sözlükte; "*bir kimsenin izini sürmek, ardınca gitmek; bir kimseye bir haber veya sözü bildirmek*" (Ebû Nasr İsmail b. Hammad Cevherî, (400/1009), **es-Sıhah fi'l-luga**, Ahmed Abdülgafur Attar (thk.), Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1990, III, s. 1051; Ebu'l Fadl Cemaluddin Mahammed İbn Manzûr, **Lisânu'l Arab**, Abdullah Ali Kebir ve diğerleri (hızl.), Kahire: Darü'l-Meârif, h. 1119, IV, s. 4650-4651; Seyyid Muhammed Murteda Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, Heyet (thk.), Darü'l-Hidaye, y.y.: tsz., XVIII, s. 98-102; Huseyin bin Muhammed Ragıb el-İsfehânî, **El-Müfredât fi Garibu'l-Kur'an**, Beyrut: Darü'l-Kalem, 1992/1412, "k-s-s" md. Kur'an'da bu anlamda şu ayetler de geçmektedir: Yusuf 13/3; Kehf 16/13; Araf 7/176) gibi mânalara gelen kıssa kelimesi bir kimse yahut bir şeye ait hadiselerin adım adım, nokta nokta takip edilerek anlatılması/hikâye edilmesi ve bu niteliği taşıyan hikâyeyi ifade eder. Kur'an kıssaları ibret alınacak olan, tarihî doğruluk ve gerçeklik niteliği taşıyan olaylardır. Bunların dışında kıssa kelimesi "*söz (hadis), haber, mevzu, mesele, hal (şan, emr)*" anlamlarına geldiği gibi muahhar Arapça'da "*hikâye*" (*daha çok dinî ve ahlâkî*), "*tarih*" (*daha çok Endülüs Arapçasında*) ve "*dilekçe /hak talebi yazısı*" mânalarını da ifade eder. Kur'an'da kıssa kelimesi geçmez. Ancak isim olarak "*hikâye*", masdar olarak da "*hikâye etmek*" anlamında kasas ile (Âl-i İmrân, 3/62; el-Â'râf, 7/176; Yûsuf, 12/3; el-Kasas, 28/25) aynı kökten türeyen fiiller kullanılır. "Kassa" fiili iki yerde (el-Kehf, 18/64; el-Kasas, 28/11) "*bir kimsenin izini sürüp ardınca gitmek*", diğer birçok yerde ise "*peygamberlerin hikâyelerini anlatmak, haber nakletmek, hakkı, âyeti, rüyayı açıklamak, anlatmak*" gibi anlamlarda kullanılmıştır. (en-Nisâ, 4/164; el-Â'râf, 7/7, 35, 101; Hûd, 11/100, 120; Yûsuf, 12/35; en-Nahl, 16/118; el-Kehf, 18/13; Tâhâ, 20/99; en-Neml, 27/ 76; el-Mû'min, 40/78). Aynı kökten gelen "kasas" kelimesinin asıl anlamı iki kişiden her birinin diğerinin izini takip etmesidir (İdris Şengül, "Kıssa" **DİA**, XXV, s. 498). Kur'an da "nebe" ve "enbe" kelimeleri bu anlamda kullanılmıştır. (bk. Muhammed Fuad Abdulbakî, **el-Mu'cemu'l-Müfrehes li-Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerîm**, Kahire: Matbaat'ü Dari'l-Kütübi'l-Mısıryye, h. 1364, s. 546). Kıssaları geniş ve ayrıntılı biçimde anlatan eserlerin birçoğuna İsrâiliyyat karıştırılmıştır. Taberî, İbn Kesîr, Hâzin ve Sa'lebî tefsirleri, Taberî Tarihiyle İbnü'l-Esîr'in el-Kâmil'i gibi kitaplarla Sa'lebî'nin Arâisü'l-mecâlis'i ve İbn Kesîr'in Kasasü 'l-Enbiyâsi, çağdaş âlimlerden Seyyid Ni'metullah el-Cezâirî'nin en-Nürü'l-Mübîn fi Kasasi'l-Enbiya ve'l-Mürselin'i gibi eserler bu türdendir. Taberîye göre Kur'an'ın üçte birini,

Kur'an'da bireylerden bahs edildiği gibi toplumlardan, onların ortak geçmiş, bilinç, anlayış ve tavırlarından, karşılaşılan toplumsal sonuçlardan da bahs edilmektedir.⁸ Bu gerçeklerden hareketle biz de tezimizde toplumların önderleriyle olan ilişkilerini, toplumların önderlere karşı nasıl tavırlar takındıklarını ve isteklerine nasıl tepkiler gösterdiklerini incelemeyi hedef edindik. Ayetler çerçevesinde Kuran'da yer alan liderlikle ilgili kavramları ve lider tiplerini, topluluk ifade eden kavramları ve çeşitli yönleriyle topluluk tiplerini, liderlerinin bu topluluklardan taleplerini, toplulukların liderlere vermiş oldukları tepkileri, verilen tepkilerin sebepleri ve bu tepkilerin sonuçları incelenecektir.

II. ARAŞTIRMANIN AMAÇ VE ÖNEMİ

Kur'an'ın hedefi insanları dünya ve ahiret mutluluğuna kavuşturmak, dünyadaki yaşamını kolaylaştırmak ve karşılaşılabileceği zorlukları kolayca aşmasını sağlamaktır. Bireysel ve toplumsal problemlerin çözümünde insana yol göstermek, düşmüş oldukları hatalardan onları kurtarmak, yaratılış gayesine uygun bir hayat yaşamasını⁹ ve sorumluluğunun farkına varmasını sağlamak,¹⁰ fitratını korumak¹¹ gibi burada sayamayacağımız kadar hedeflerin gerçekleşmesi için Allah insanlara yardımcı olmak üzere bir lütuf olarak çeşitli peygamberler ve kitaplar göndermiştir.¹²

Reşid Rıza'ya göre dörtte üçünü, (Suat Yıldırım, "Kur'an-ı Kerim de Kıssalar", **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, Fasikül 1-2, sy. 3, Ankara: 1979, s. 37) daha iyimser bir değerlendirmeyle Kur'an'ın yarısını Kur'an kıssaları oluşturmaktadır. (Suat Yıldırım, **Kur'an-ı Kerim ve Kur'an ilimlerine Giriş**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1989.)

Bu kıssaların anlatımındaki amaç, belli bir toplumun hayat öyküsünü anlatmak değil, tarih boyunca gelmiş milletler arasında ortak olumsuz davranışlar sergileyen insanların sonucunu hatırlatarak öğüt vermektir. İnsanların ders ve ibret almasını sağlamaktır. (İdris Şengül, **Kur'an Kıssaları Üzerine**, İzmir: 1994, s. 29.) Kıssalar Allah Teâlâ'nın dini maksatları gerçekleştirmede kullandığı birçok vesileden birisidir. Kur'an'ın davetini muhataplarına tebliğ ve tespit için kullandığı bir araçtır. (Seyyit Kutub, **et-Tasvirü'l Fenni fi'l-Kur'an**, Beyrut: Daru'ş-Şuruk, 8. Baskı, 1983, s. 143.)

Kur'an kıssalarının tamamını anlatan şu eserler yazılmıştır. M. Ahmed Câdelmevlâ ve arkadaşları, **Kasasü'l-Kur'an**; Abdülvehhâb en-Neccâr, **Kasasü'l-enbiyâ**; M. Tayyib en-Neccâr, **Târîha'l-enbiyâ**; M. Fethî Hafız Kûre, **el-Kur-ân ve enba'ü'l-enbiyâ**; N. Mehmet Solmaz-İsmail L. Çakan, **Kur'an-ı Kerim'e Göre Peygamberler ve Tevhid Mücadelesi**; M. Dikmen - Bünyamin Ateş, **Peygamberler Târîhi**, M. Faruk Görtunca, **Peygamberler Târîhi**. Sadece bir kıssayı anlatan veya birkaç kıssayı ele alan; İbrâhîm Ali Ebül-Haşeb, **Yûsuf**; Ahmed el-Cibâlî, **Kıssatü Mûsâ**; Mahmûd Zehra, **Kasas mine'l-Kur'an**; Behî el-Hûlî, **Âdem**; A. Abdülfettâh Tabbâre, **el-Yehûd fi'l-Kur'an**; M. Aydın (trc.), **Kur'an'da Yahûdiler**; Osman Cilâcı, **Kur'an Işığında Üç Peygamber**; Necati Kara, **Kur'an'a Göre Hz. Mûsâ, Fir'avn ve Yahûdiler**; M. Said Şimşek, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, İstanbul: Yöneliş Yay., 1993 adlı eserler zikredilebilir. Kıssaları anlatan tefsir, tarih ve müstakil kasas kitapları için bk. İdris Şengül, **Kur'an Kıssaları Üzerine**, İzmir: 1994, s. 30-39.

⁸ Ejder Okumuş, **Kur'an da Toplumsal Çöküş**, İstanbul: 2007, s. 70-71, 74.

⁹ Ez-Zâriyât, 51/56.

¹⁰ El-Kıyame, 75/36.

¹¹ Er-Rum, 30/30.

¹² Âl-i İmrân, 3/164.

Peygamberler Allah'tan aldıkları bu vahyi bir beşer olarak yine beşer bir topluma ulaştırmaya çalışmıştır. Bunu yaparken toplumlardan dinî, ahlakî, hukukî vb. çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Bu süreçte bir taraftan toplumda yerleşmiş olan bazı uygulamaları kaldırma çabası içinde olurken diğer taraftan da yeni birtakım kuralları ve değerleri topluma benimsetmeye çalışmışlardır.

Diğer taraftan peygamberlerin dışında birçok önderin toplumlarını müspet veya menfi yönde etkilediği, onlara yön verdiği yine bir hakikattir. Bunlar da Kur'an'da anlatılmaktadır.¹³

Bütün bunlar gerçekleşirken yaşanan süreçte sonucu belirleyen hep halkların tutumları olmuştur. Ortaya çıkan bu sonuç olumlu veya olumsuz olabilir. Tarihte bu böyle olduğu gibi bugün de bu gerçek varlığını sürdürmektedir. Çünkü insanın yaşadığı ortam, imkânlar ve çevresi değişse de onun bireysel, psikolojik ve toplumsal gerçekliği hep aynı kalmaktadır. İnsanlık tarihine ve bugünün insanına baktığımızda günümüz insanı hangi sorunlarla karşı karşıya ve hangi konumdaysa ilk insan (*Âdem*) ve çocukları da tarih boyunca aynı sorunlarla karşı karşıya kalmışlardır. Fakat nesnelere sınırlı, ilişkiler belli temele oturtulmuş ve bu kadar içiçe değildi.¹⁴

Bu gerçeklerden hareketle biz tezimizde insanlığın geçirmiş olduğu bu tarihi süreci inceleyip geçmişteki toplumsal davranış biçimleri ve sebeplerinin neler olduğunu tespit edip ortaya koyarak günümüzdeki toplumsal hareketlerin ve problemlerin daha iyi anlaşılmasına ve çözümlenmesine yardımcı olacağını düşünmekteyiz. Tezimizin temel amacını bu oluşturmaktadır.

Kur'an'da azımsanmayacak kadar toplumsal nitelikli konular bulunmaktadır.¹⁵ Tezimizde Kur'an'daki gerçekler anlaşılmaya/açıklanmaya çalışılarak genelde bütün insanlığın özelde ise İslam toplumları ve içinde buldukları sorunların daha iyi anlaşılması ve çözümlenmesi, yeni açılımların aracı olacak bilginin üretilmesinin sağlanması hedeflenmektedir.

¹³ Örnek olarak bk. el-A'râf, 7/123, 127, 141; Hûd, 11/97.

¹⁴ Ali Bulaç, **Tarih, Toplum ve Gelenek**, İzmir: Akademi Yayınları, 2007, s. 76.

¹⁵ Celal Kırca, **İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler**, İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1993, s. 237; Orhan Atalay, **Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı-İctimai Tefsir**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2004, s. 81-82.

Yine bu araştırmanın sonuçlarının toplumun önderliğini yapan kişilerin halkla olan ilişkilerinde kendilerine yol gösterici olacağı düşünülmektedir.

Ayrıca bu araştırma günümüzdeki toplumların, daha önceki toplumların davranışları neticesinde karşılaştıkları olumlu veya olumsuz sonuçları görüp onların yaptıkları hatalara düşmemelerine yardımcı olacaktır. Toplum ve grupların davranışlarını incelemek suretiyle elde edilen sonuçlar vasıtasıyla olumsuzluklar için çözüm arayışları ve giderilme yollarını bulmak, olumlu olanların geliştirilmesi ve bunlardan yararlanılmasını sağlamak temel gayelerdir. Zaten Kur'an'da daha önceki milletlerin sıkça anlatılmasının sebebi de budur.¹⁶ Sosyolojik tefsirin temel gayesi Kur'anî ifadelerin inceliklerinin tespit edilmesi, Kur'an'ın bu üslup vasıtasıyla hedeflediği manaların toplumsal kanunlar açısından incelenerek toplumsal sorunların çözülmesini sağlamaktır.¹⁷ Tezimiz bu hedefe ulaşmada önemli bir rol oynayıp katkı sağlayacaktır.

Kur'an'ın yarından fazlasını ihtiva eden peygamberler ve muhatap oldukları kitlelerin ilişkilerini ele alan anlatımların insanlığa vereceği birçok ders olduğunu düşünerek bu konu ele alınmıştır. Kur'an'da da insanlara daha önceki toplulukları incelemelerini ve bunlardan ibret almalarını öğütlediği¹⁸ görülmektedir.

Ayrıca Kur'an'da ferdin Rabbine karşı görevlerinin belirlendiği, bu görevleri yerine getirip getirmediğine göre ona bir ceza veya mükâfat takdir edildiği, bu fertlerin oluşturduğu toplumların topluca görev ve sorumluluklarını yerine getirip getirmeme durumundaki hallerinin değerlendirmesinin yüce Allah tarafından yapıldığı, bu davranışların hem dünya hem de ahiret açısından ferde ve topluma bir sonucu ve yansımalarının olduğunun vurgulandığı görülmektedir. İşte topluma bu konuda katkı sağlayacak ölçü ve değerleri belirleyip ve toplumları çeşitli tehlikelere karşı uyarma niteliğindeki gerçekleri ortaya koymak için bu konu ele alınmıştır. Çünkü ferdi

¹⁶ El-Haşr, 59/2.

¹⁷ Muhammet es-Seyyid Hüseyin Zehebî, **Et-Tefsîr ve'l-Müfessirûn**, Kahire: Matbaatu's-Saade, 1961, s. 380, 382.

¹⁸ En-Nahl, 16/36.

sorumluluklar ve cezalar olduğu gibi toplumsal sorumluluklar ve cezalar da bulunmaktadır.¹⁹

Ayrıca bu konuda yapılmış çok detaylı ve geniş çaplı çalışmaların olmadığı görülmüştür. Yapılan çalışmaların dar kapsamlı ve bu konunun sadece bir bölümünü ele alıp incelediği müşahade edilmiştir. Bu alanda bir boşluğu doldurmak ve gücümüz oranında bir katkı sağlamak amacıyla bu konu seçilmiştir.

III. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ

Çalışmamızda temelde kütüphane araştırma yöntemi kullanıldı. Bu yöntemde metin tahlili ve analiz, belgesel gözlem ve dökümantasyon, tavsif, tasvir, anlama, açıklama ve yorumlama teknikleri kullanıldı. Şöyleki Kur'an'da konuyla ilgili ayetler tespit edildi. Tezimizde birçok kavram ve konu bulunmaktadır. Bu nedenle ilgili kavram ve konuların geçtiği ayetler Kur'an fihristlerinden bulunup ve konularına göre sınıflandırıldı.

Ayetleri açıklarken önce Kur'an'daki diğer ayetlere, sonra hadislere, sonra sahabe ve tabiin sözlerine müracaat edildi. Bunların dışındaki eserlerden de ayetlerin açıklanmalarında yararlandı.

Ayetlerin tefsirlerinde ise klasik tefsir kaynaklarının yanında modern tefsirleri de gözden geçirildi. Bunlar arasında ayetleri toplumsal olarak ele alan sosyolojik tefsirlere daha fazla müracaat edildi.

Konuyla ilgili hadisleri ele alırken kaynak olarak öncelikle Buhari ve Müslim'in sahihleri dikkate alındı. Bunların dışındaki kaynaklar da yeri geldikçe kullanıldı. Bu iki kaynak dışında yer alan hadislerde ise hadisin sıhhat derecesi de belirtilmeye gayret edildi. Hadislerin yorumunda ihtiyaç durumunda hadis şerhlerine başvuruldu.

Tezimizle doğrudan ya da dolaylı olarak ilgili süreli, süresiz, klasik ve çağdaş kaynaklardan istifade edildi.

¹⁹ El-Mâide, 5/79; et-Tevbe, 9/14; el-Enfâl, 9/25; Sâd, 38/26; el-Câsiye, 45/14.

Ayrıca tarihi olayları açıklarken lider olarak tarihe geçmiş şahsiyetlerin uygulamalarını ve toplumlarla olan ilişkilerini daha iyi ortaya koyabilmek için tarih ve kasas kitaplarına müracaat edildi.

Tezimizin her bölümünde kelime ve kavramları açıklarken güvenilir kaynak lügatlara müracaat edildi.²⁰

Gerek tefsir gerekse sosyoloji alanlarında uzman olan hocalarımızla konuyu etraflıca tartışılıp konuyla ilgili onların görüş ve önerileri de dikkate alındı.

Bütün bu kaynaklardan elde edilen bilgiler sistemli bir şekilde tahlil edildi, değerlendirildi ve yorumlandı. Zaman zaman kendi görüş ve tercihlerimiz ve bu bilgilere katılıp katılmadığımız da beyan edildi.

Konuları anlatırken sadece tarihi müktesebatı ve bilgi yığını aktarmakla yetinilmedi. Konunun günümüze bakan yönlerine de yeri geldikçe atıf yapılarak konu güncelleştirmeye çalışıldı. Çünkü Kur'an'ın doğru anlaşılması için dilsel ve tarihsel bağlamın yanında güncel bağlam olarak ifade edebileceğimiz aktüel alanda oldukça önemlidir.²¹

Tezimiz, konunun çerçevesi, önemi, amacı, metodu ve ilgili kaynakların belirtildiği giriş, üç ana bölüm ve alt başlıklara ayrıldı. Sonunda ise tezimiz genel olarak özetlenip ve çıkarılan sonuçlar belirtilerek tamamlandı.

IV. ARAŞTIRMA İLE İLGİLİ YAPILAN ÇALIŞMALAR

Konuyla ilgili kaynakları genel olarak doğrudan ve dolaylı şekilde yapılan çalışmalar olarak tasnif etmemiz ve değerlendirmemiz mümkündür. Burada konuyla doğrudan bağlantılı kaynaklar sıralanıp değerlendirilecektir. Ayrıca konumuzun alan itibarıyla bağlantılı olduğu sosyoloji, sosyoloji içerisinde din sosyolojisi, sosyal

²⁰ Bu konuda öncelikli kaynaklarımız şunlar olmuştur: İbn Manzûr, **Lisanü'l-Arab**, Abdullah Ali Kebir ve diğerleri (hzl.), Kahire: Darü'l-Meârif, h. 1119; Ebû't-Tahir Mecdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed Firuzabadî (817/1415), **el-Kamusü'l-muhit**, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005/1426; İsmail ibn Hammad el-Cevherî, **es-Sihah Tacu'l-Luğa ve Sihahu'l-Arabiyye**, Ahmed Abdu'l-Ġafur Attar (thk.), Beyrut: 1990; Seyyid Muhammed Murteda Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, Heyet (thk.), Darü'l-Hidaye, y.y.: tsz.; Hüseyin bin Muhammed Ragıb el-İsfehânî, **El-Müfredât fi Garibu'l-Kur'an**, Beyrut: Darü'l-Kalem, 1992/1412.

²¹ Mustafa Karagöz, **Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir (Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar)**, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010, s. 327-329.

psikoloji ve felsefe kitapları da başvurduğumuz kaynaklar arasında yer almaktadır. Yine belirtmek gerekir ki çok geniş olan sosyoloji içerisinde din sosyolojisi, tarih sosyolojisi ve belki yeni oluşmakta olan Kur'an sosyolojisiyle ilgili eserler de temel başvuru kaynaklarımız arasında yer almıştır. Ama bunların burada değerlendirilmesi konumuzun dışına çıkmak anlamına geleceği için üzerinde durulmayacaktır.

Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki; tezimizin tümünü kapsayacak tarzda ve aynı başlık altında yapılmış tam bir çalışma bulunmamaktadır. Buna mukabil tezimizin bazı bölüm ve alt başlıklarını içeren çalışmalar mevcuttur. Tez konumuzun farklı yönlerini ele alan bu çalışmaları Din Sosyolojisi ve Kur'an Sosyolojisi açısından Kur'an'daki kavramları ele alan eserler,²² Kur'an'da toplumsal olayları tahlil eden ve toplum yapısını inceleyen eserler,²³ peygamberlere karşı, gönderildiği toplulukların tavırlarını inceleyen eserler²⁴ şeklinde üç kategoride ele almak mümkündür. Bu çalışmalar kitap, makale, doktora ve yüksek lisans tezi şeklindedir.

Tezimizle ilgili Genel Sosyoloji, Din Sosyolojisi, Sosyal Psikoloji ve liderlik üzerine yazılmış birçok eser bulunmaktadır. Ancak bunlar bazı bölümleri ile sadece dolaylı olarak tezimizin konularını içermektedir.²⁵

²² Yümnü Sezen, **İslam Sosyolojisine Giriş**, İstanbul: 1994; Ömer Faruk Köse, "Kur'an'da İnsan Topluluklarını İfade Etmek Üzere Kullanılan Kavramalar", **Fecre Doğru**, sy. 7, 1996, s. 45-51; Orhan Atalay, "Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar", **Erzurum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 16, 2001, s. 197-231; Ali Galip Gezgin, **Tefsirde semantik metod ve Kur'ân'da "kavm" kelimesinin semantik analizi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002; Zülfiyar Durmuş, "Kur'n-ı Kerimde Sosyal Gruplar", **Tabula Rasa**, sy. 3, 2003, s. 161.

²³ Mehmet Bayyigit (Ed.), **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler**, Konya: Yediveren Kitap, 2003; Lutfullah Cebeci, "Kur'an Sosyolojisi", **İslami Araştırmalar**, sy. 3, Ocak 1987; Muhsin Demirci, **Kur'ân'da toplumsal düzen**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005; Muhittin Akgül, **Kur'ân insan ve toplum**, İstanbul: Işık Yayınları, 2001; Şadi Eren, **Kur'ân ve toplum**, İstanbul: Zafer Yayınları, 1998; Ekrem Sağıroğlu, **Kur'ân'da insan ve toplum**, İstanbul: Pınar Yayınları, 1993.

²⁴ İbrâhîm Çelik, **Kur'an'da peygamberlere karşı güçler**, Bursa: 2001; Murat Kayacan, **Kur'an'da Peygamberler ve karşıt tavırlar**, İstanbul: Ekin Yayınları, 2004.

²⁵ Bu konuda örnek olarak şu eserleri zikredebiliriz. Ebû Zeyd Veliyyüddin Abdurrahman Muhammed İbn Haldun, **Mukaddime** Zakir Kadiri Ugan (çev.), İstanbul: MEB., 1997; David Krech, Crutchfield, Ballachey, **Cemiyet İçinde Fert**, Mümtaz Turhan (çev.), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1970; Mehmet Taplamacıoğlu, **Din Sosyolojisi**, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1975; Muzaffer Şerif-Carolin W., **Sosyal Psikolojiye Giriş II**, Mustafa Atakay - Aysun Yavuz (çev.), İstanbul: Sosyal Yay., 1989; Erdal Tekarşan vd., **Sosyal Psikoloji**, İstanbul: Filiz Kitapevi, 1989; Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1988; Pierre Laroque, **Sosyal sınıflar**, Yaşar Gürbüz (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1963; İmamüddin Halil, **İslam'da liderlik**, Mehmet Yolcu (çev.), İstanbul: Madve Yayınları, 1987; Bahattin Ergezer, **Liderlik ve özellikleri**, Ankara: Ocak Yayınları, 1992; Mahmut Tezcan, **Sosyolojiye giriş: temel kavramlar**, 4. bs., Ankara: Şafak Matbaacılık, 1995; Hilmi Ziya Ülken, **Sosyolojiye Giriş**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1947; Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Sosyolojik açıdan İslamiyet ve İslami kavramlar**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992; Cahit Aslan, **Sosyolojiye giriş: kavramlar ve kullanımları**, Adana: Karahan Kitabevi, 2005.

Ayrıca bazı sosyolojik yönü ağır basan tefsirler ile peygamberlerin ve kavimlerinin kıssalarını anlatan “Kasasü'l-Enbiya”²⁶ kitaplarını da burada zikretmek gerekir. Ancak burada bu çalışmaların tamamını değerlendirmek maksadı aşmak olacaktır. Bu nedenle burada sadece içerik bakımından tezimize en yakın bulduğumuz eserler tek tek zikredilerek içerikleri belirtilip kısaca değerlendirilecektir.

Kitap, makale, doktora ve yüksek lisans tezi olarak yapılan çalışmalar şunlardır:

Ahmet Küçük, Kur'an'da Toplumsal Sınanma, İstanbul: Beyan yay., 2007. Üç bölümden oluşan bu eserde daha çok Kur'an'daki toplumların misyonları, hilafet, bireysel ve toplumsal sorumluluk, toplumsal sınanma, bu sınanmanın boyut ve sonuçları ele alınmıştır. Eserde toplumlar daha çok sorumluluk ve imtihan bağlamında ele alınmakta ve bunun sonuçlarına değinilmektedir. Bu alanla ilgili sosyolojik ve felsefi bazı değerlendirmelere de yer verilmiştir.

Ejder Okumuş, Kur'an'da Toplumsal Çöküş, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007. Bu eser üç bölümden oluşmaktadır. İçerik olarak toplumsal çöküşle ilgili teorik bilgiler verildikten sonra çöküş konusu işlenmiş, sünnetullah ile çöküş arasındaki ilişkiye değinilmiş ve Kur'an'da çöküşle ilgili nedenler derinlemesine ve sosyolojik olarak incelenmiştir. Konu Din Sosyolojisi ve Sosyolojideki yükseliş ve çöküş kuramları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Zaman zaman konu çerçevesinde bu kuramlara

²⁶ Konunun tarihi boyutu nedeniyle tabii ki tatihten önceki kitapları da önemli baş vurduğumuz kitaplar arasında yer almıştır. Özellikle peygamberler tarihini anlatan kısas-ı enbiya kitapları bunlardandır. Bunlara şunları örnek olarak sayabiliriz: Ahmed Cevdet Paşa, **Kıssas-ı enbiya: peygamberlerin hayatları**, İstanbul: Akşam Yayınları, tsz; Abdülhafız Abdürabbih, **Buhus fi kasasi'l-Kur'an**, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübni, 1972; İ'dad Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek Cadelmevla, **Kasasü'l-Kur'an**, 10. bs. Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1969-1989; Ahmed Cevdet Paşa, **Kıssas-ı enbiya ve tevarih-i hulefa**, Mahir İz (hzl.), 2. bs., Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985; Ebü'l-Fida İmadüddin İsmail b. Ömer İbn Kesîr, (774/1373), **Kıssasü'l-enbiya**, Abdülkadir Ahmed Ata (thk.), 2. bs. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982; Burhanoğlu Kadı Nasırüddin Rabguzi, **Kıssasü'l-enbiya: giriş, metin, tıpkıbasım**, Aysun Ata (hzl.), Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997; İdris Şengül, **Kur'an kıssaları üzerine**, İzmir: Işık Yayınları, 1995; Ebu'l-Hasan Ali Haseni Nedvi, **Kur'an'ın ışığında peygamberlerin kıssaları**, Ail Arslan (çev.), 2. bs., İstanbul: Arslan Yayınları, 1992; Abdülvehhab en-Neccâr, **Kasasü'l-enbiya**, Beyrut: Dârü's-Sekafe, 1386/1966; Ebü'l-Hasan Ali b. Hamza b. Abdullah Kisai (189/804), **Kıssasü'l-enbiya**, Isaac Eisenberg (nşr.), Leiden: E. J. Brill, 1922; Selman Yusufoglu, **Kur'an'daki peygamberler**, İstanbul: Bilgeoguz, 2007; Mustafa Öztürk, **Kıssaların dili**, 2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010; Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret, 1993; Ebu Zeyd Veliyyuddin Abdurrahman Muhammed İbn Haldun, **Tarihu İbni Haldun**, Beyrut: 1979; Ebu'l-Fida İsmail ibn Ömer İbn Kesîr, **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, Beyrut: 1981; Ebü Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri İbn Sad, (230/845), **Kitâbü't-Tabakati'l-kebir**, Ali Muhammed Ömer (thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001/1421; Ebu'l-Hasen İzzeddin Ali ibn Muhammed İbnü'l-Esir, **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut: 1979; Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed Cerir bin Yezid Taberî, (310/923), **Tarihu't-Taberi: Tarihu'r-Rüsul ve'l-Müluk**, Muhammed Ebu'Fazl İbrahim (thk.), Kahire: Daru'l-Mearif, tsz.; İbn Vazih Ahmed ibn İshak ibn Cafer Yakûbî, **Tarihu'l-Yakubî**, Beyrut: tsz.

eleştirel yaklaşımıştır. Eser daha çok toplumların yok oluşlarını sağlayan nedenleri çeşitli yönlerden ve Kur'an ayetlerini dikkate alarak ele almıştır. Çöküşün ne olduğu ve toplumların niçin çöktükleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda toplumsal çöküşün nedenlerinin temeline insanların özgür iradeleri oturtulmuştur.

Mehmet Bayyığıt (Ed.), Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler, Konya: Yediveren Kitap, 2003. Bu eser henüz sınırları ve metodolojik çerçevesi tam olarak çizilmemiş Kur'an Sosyolojisi üzerine yapılan birkaç araştırmayı ihtiva eden deneme mahiyetinde bir eserdir. Çalışma beş makale ve bir bibliyografya denemesini ihtiva etmektedir. Bu makaleler;²⁷ Kur'an Sosyolojisi, Kur'an, peygamber, toplum, Kur'an'da sosyal gruplar, toplumsal değişme ve toplumsal çöküş konularının yanında bu alanla ilgili bibliyografyayı içermektedir. Dipnotta isimlerini zikrettiğimiz birinci makalede Sosyolojinin İslam ve dine yaklaşımı ile Kur'an sosyolojisinin hangi temel çerçevede inşa edilebileceği üzerinde durulmaktadır. İkinci makalede, Kur'an, Peygamber ve toplum ilişkisi ele alınmaktadır. Üçüncü makalede, bazı sosyal grup kavramları ele alınıp Kur'an'ın sosyal grup anlayışı ile modern Sosyolojideki sosyal grup anlayışı arasındaki farklara işaret edilmektedir. Dördüncü makalede ise sosyal değişimin çerçevesi çizilip Kur'an-ı Kerimdeki sosyal değişimin bu çerçeve ile ilişkisi ve Kur'an'ın sosyal değişime bakışı ele alınmaktadır. Daha sonra "Kur'an'da Toplumsal Çöküş" adıyla müstakil kitap haline getirilen beşinci makalede ise Kur'an'daki çöküş fenomeni kendine özgü örnekler çerçevesinde ele alınıp sonuca bağlanmaya çalışılmıştır. Son makalede ise Kur'an Sosyolojisi üzerine yapılmış, araştırmacılara yardımcı olacak eserler bibliyografik olarak dile getirilmiştir.

Murat Kayacan, Kur'an'da Peygamberler ve Karşıt Tavırlar, İstanbul: Ekin Yayınları, 2004. Bu eserin konumuza en yakın çalışma olduğunu söyleyebiliriz. Bu eser peygamberler ile toplumları arasındaki ilişkileri ele almıştır. Bu ilişki daha ziyade inkarcıların tavırlarını ve peygamberlerin onlarla mücadelelerini kapsamaktadır. Konu yedi başlık altında ele alınmış ve sonuçlar çıkartılmaya çalışılmıştır. Fakat tezimiz, Sosyolojik yönünün ağır basması, liderlik tipleri, sosyal gruplar ve topluluk tipleri,

²⁷ Adı geçen beş makale şunlardır: a. "Sosyolojinin Din Serüveni ve İslam (Kuran) Sosyolojisi", Mehmet Bayyığıt. b. "Kur'an, Peygamber ve Toplum", Metin Doğan. c. "Kur'an'ı Kerimde Sosyal Gruplara Giriş", Mustafa Tekin. d. "Kur'anda Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", Celalettin Çelik. e. "Kur'an'da Toplumsal Çöküş", Ejder Okumuş. (Mehmet Bayyığıt (Ed.), **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler**, s. 8-9).

tepkilerin ele alınış biçimi, tavırların çeşitli yönlerle sebeplerinin ortaya konması, konuların ele alınış kapsamı ve farklı bir bakış açısı getirmesi yönüyle bu çalışmaya göre farklılık arz etmektedir.

Abdullah Emin Çimen, Niçin Helak Oldular (Kur'ân-ı Kerim'de helak kavramı), İzmir: Çağlayan Matbaası, 2007. Bu eser temelde üç bölümden oluşan 2001 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsünde yapılan bir doktora tezidir. Daha sonra kitap olarak basılmıştır. Çalışmada kıssaları anlama gibi bir amacı gerçekleştirmek için helak kavramı oldukça detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Helak kavramını modern Sosyoloji ve Kitab-ı Mukaddesteki veriler de dikkate alınarak mukayeseli incelenmiş ve bu alanla ilgili çeşitli sonuçlara ulaşılmaya çalışılmıştır. Eser Helak kavramıyla sınırlı kalmıştır.

İbrâhîm Çelik, Kur'an'da Peygamberlere Karşı Güçler, Bursa: y.y.: 2001. Bu eserde Kur'an'ın dikkat çeken, peygamberlerin karşısında yer alan idarî ve siyasî kavramlarından birisi olan “mele” kavramı ele alınmıştır. Çalışmada “mele” kavramının ihtiva ettiği ve daha çok olumsuzluğu çağrıştıran tipi ortaya koymak, davranışlarının sebeplerini belirlemek, zararlarını önlemek ve bu tipleri iyiye yönlendirmeye yönelik yapılan bir çalışmadır. Eserde “mele” ile peygamberler arasında geçen mücadeleler ele alınmış ve her iki tarafın metotlarına yer verilmiştir. Günümüzde “mele” kavramı kapsamına girebilecek kimselerin şüpheleri ve onları buraya getiren sebepler ele alınarak eser tamamlanmıştır. Bu eserde yer alan “mele”in peygamberlerle mücadele ve kullandıkları yöntemlerin konumuzla siyasî yönüyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir.

Cemalettin Sancar, Kur'an'da Helak Olan Kavimler, Tez (Doktora) Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1996. Yapılan bu doktora tezi temelde kıssaları ve kıssalarda anlatılan toplumların helak oluşları üzerinde durmaktadır. Helak kavramı, helak olan kavimlerin ortak özellikleri, helak sebepleri ve helak esnasında toplumlara uygulanan genel yasalar ele alınmıştır. Eser helak kavramını çeşitli yönlerden ele almaktadır.

Orhan Atalay, “Kur’an’da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar”, Erzurum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, sy. 16, 2001, s. 197-231. Bu makale Kur’an Sosyolojisi üzerine yapılan bir denemedir. Makalede önce grupların genel taksimi yapılmış ve modern sosyolojideki “sosyalgrup“ kavramının anlamı üzerinde durulmuştur. Bu makalede gruplar tabii ve sosyo-dinî gruplar şeklinde tasnif edilerek Kur’an ve modern Sosyoloji verileri dikkate alınarak semantik bir tahlil yapıp incelenmiştir.

Ayrıca *Muhlis Akar, Kur’an-ı Kerim’e göre toplumların helak oluş sebepleri ve şekilleri, Tez (Yüksek lisans), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986* ve *Ülker Şiraliyeva, Kur’an’ı Kerim’e Göre Nübüvete Direniş ve Sebepleri, Tez (Yüksel Lisans), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001* adlarında yüksel lisans çalışmaları yapılmıştır. Bu çalışmalarda da konumuzun bazı yönleri yüksek lisans seviyesinde ele alınmıştır.

Tezimizin temelini Kur’an oluşturduğu için onun anlaşılmasında bize yardımcı olacak tefsir ve hadis kitapları da ilk başvuru kaynaklarımız olmuştur. Bunlar bilinen klasik ve çağdaş kaynaklardır. Bununla beraber Sosyoloji, alt kolları ve ilgili tüm kaynaklardan istifade edilmeye çalışıldı. Bu alanlarda istifade edilen tüm kaynakları burada saymak imkânsız olduğu için yeri geldiğinde bunlara işaret edilecek ve kaynaklar bölümünde ayrıca zikredilecektir.

Yaptığımız araştırmalarda yapılan bu çalışmaların tezimizle bağlantılı olan yönleri, alt başlıklar bazında bazı örtüşmeler olmakla beraber “Kur’an’da Toplumların Liderlere Tepkileri” adında, aynı içerikte ve bizim metodumuz üzere yapılmış başka bir çalışmanın olmadığı görüldü. Yine incelediğimiz bu alanla bağlantılı eserlerin konuyu ele alış bakımından farklılıklar arzettiği müşahade edildi. Bu nedenle yaptığımız bu çalışmamızın oldukça kapsamlı ve özgün olduğu söylenebilir. Toplum lider ilişkisi ve liderlere karşı toplumsal tavırlar bağlamında Kur’an’ın anlaşılmasına bir katkı sağlayacağı ve bundan sonra bu alanda yapılacak çalışmalara ışık tutacağı ümit edilmektedir.

V. ARAŞTIRMA İLE İLGİLİ TEMEL KAVRAMLAR

A. Sosyoloji, Din Sosyolojisi Ve Kur'an Sosyolojisi

Önce bu başlıkları kısaca tanımlayarak işe başlayalım. Sosyoloji; belli zaman ve mekândaki toplum ve toplumsal gerçekleri vasıflayan, karşılaştıran ve yorumlayan bilimdir.²⁸ Bu ilme dilimizde sosyoloji, toplumbilimi ve ictimaiyyat kelimeleri kullanılmaktadır.²⁹ Sosyoloji insanların birbiriyle ilişkilerini bilimsel olarak incelemektedir.³⁰ Toplumsal düzenin olduğu gibi tasvirini, toplumsal yapının tahlilini ve bu yapının nedenlerini analiz etmeyi amaçlar. Sosyoloji normatif değildir. Toplumsal yapı ve düzenin iyi veya kötü olduğuyla ilgili bir değerlendirmede bulunmak sosyolojinin sınırları dışında kalır.³¹

Din sosyolojisine gelince; sosyolojik metot, düşünce ve yaklaşımların dinî alana uygulanması ile ortaya çıkmıştır. Dinlerin inanç sistemlerini, ibadet şekillerini, müesseselerini, içtimaî tezahürlerini, bunların zamanla hangi sosyal şartlara bağlı olarak değişme gösterdiklerini, değişme şekillerini, sosyal sınıflarla ilişkilerini, dinî grup ve cemaatleri, çeşitli dinî ahlâk türlerini inceleyen bir bilim dalıdır. XX. yüzyılın başlarında bağımsızlığını kazanmıştır. Din sosyolojisi, muhteva itibariyle bütün dinleri inceleyerek genel sonuçlara varıyorsa “genel din sosyolojisi”, sadece bir din veya mezheple ilgileniyorsa “özel din sosyolojisi” adını alır.

İşte bu çerçevede sadece bir dini (*İslam dini*) konu edinmesi hasebiyle İslâm dünyasında İslâm sosyolojisi adıyla yeni bir disiplin doğmuştur.³² Din sosyolojisi kelim, dinler tarihi, din psikolojisi ve din fenomenolojisi gibi ilimleri tamamlayan ve bunlarla işbirliği yapan bir bilimdir. Ayrıca devlet, ekonomi, kültür ve siyasetin dinle yakından ilişkisinden dolayı din sosyolojisi hukuk ve siyaset bilimleriyle yakın ilişki içerisindedir.

²⁸ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1988, s. 13.

²⁹ **TDK Türkçe Sözlük**, “Sosyoloji”, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998, s. 934; İzzet Er, **Din Sosyolojisi**, Ankara: Akçağ Yay., 1998, s. 8.

³⁰ Mahmut Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, Ankara: 1995, s. 16.

³¹ Günay, **age.**, s. 18, 62.

³² İzzet Er, “Din”, **DİA.**, IX, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 344.

Ünlü din sosyoloğu Marx Weber'e göre Sosyolojinin (*Din Sosyolojisi*) görevlerinden birisi dini inançlardan kaynağını alan sosyal davranışları incelemektir.³³

Din sosyologları M. Weber ve J. Wach Hristiyanlık üzerine yoğunlaşırken İslam Sosyolojisi üzerine yüzeysel olarak değinmişlerdir. Bununla birlikte XX. yüzyılın ilk yarısından itibaren İslam Sosyolojisi üzerine çalışmalar oldukça yoğunlaşmıştır.³⁴ Ülkemizde E. Durkheim'in takipçisi olan Ziya Gökalp din sosyolojisi üzerinde durmuş, özellikle İslam Sosyolojisini oluşturmaya çalışmıştır. Bu maksatla “Fıkıh ve İctimaiyyat” ile ilgili makaleler yazmış ve bu makaleler³⁵ İslam Mecmuasında yayınlanmıştır. Ziya Gökalp'ın Fıkıh ve Sosyolojiyi sentezleme arayışı ve gayreti Osmanlı devletinin kurtuluşu için toplumun sosyo-kültürel yapısına uygun toplumsal ve kurumsal alanda modernleşmeyi sağlama çabasına matuftur.³⁶

Ancak 1920 ve devam eden yıllarda pozitivistin etkisiyle din (*İslam*) üzerine yapılan çalışmalarda bir kırılma yaşanmıştır. Bunun sebebi batının gelişme ve ilerlemesinin sebebi akılcılıkla uyuşan Hristiyanlığın görülmüş olmasıdır. Bu görüşte olanlar; “Bizim ilerlememiz için de Hristiyanlaşmamız ya da azami ölçüde islami inançlardan uzaklaşmamız gerekmektedir” tezini ileri sürmüşlerdir.³⁷ Sosyologların ileri sürdüğü dinin yerinin gelişmiş toplumlarda anlamını yitiren bir olgu olduğu tezi siddetle reddedilmiştir. Aksine modern toplumlarda dini araştırmalara duyulan ilginin gittikçe arttığı görülmektedir.³⁸

Türkiyede Din Sosyolojisi alanındaki duraklamaya karşın 1966'da “Birazda İslam Sosyolojisi” adlı makalesiyle Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu İslam Sosyolojisine yeniden dikkatleri çekmiştir. Batılıların doğuya yöneldiği, buna karşın bizlerin batıya yönelmeye çalıştığımızı, bununda mantıksız olduğunu beyan ederek bu tavra eleştiri getirmiştir.³⁹

³³ Mehmet Bayyığıt (Ed.), **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler**, Konya: Yediveren Kitap, 2003, s. 12.

³⁴ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1988, s. 179-80.

³⁵ Bu makalelerin isim ve yayınlandığı tarihler için bk. Bayyığıt, **age.**, s. 14.

³⁶ Bayyığıt, **age.**, s. 13-14.

³⁷ Baykan Sezer, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İst. Üniv. Ed. Fak.Yay., İstanbul: 1985, s. 125.

³⁸ Ünver Günay, “Max Weber'in Din Sosyolojisindeki Yeri ve Önemi”, **Erciyes. Üniv. İlah. Fak. Dergisi**, sy. 5, Kayseri: 1988, s. 1

³⁹ Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Birazda İslam Sosyolojisi”, **Bilgi Dergisi**, İstanbul: Aralık, 1965-Ocak 1966, sy. 12, s. 223-224.

Yeni oluşmakta olan Kur'an Sosyolojisi konumuzla yakından alakalıdır. Bu nedenle bu konuyla ilgili kısaca bilgi vermek hem de ilgili kaynaklardan bahsetmek yararlı olacaktır. Kur'an Sosyolojisi Din ve İslam Sosyolojisinin somutlaştırılmış bir şeklidir. Ancak tam olarak gelişmiş denemez. Sadece bu konuda deneme mahiyetinde eserler verilmektedir. Bunun nedeni ise bu alanda henüz geniş düzeyde tartışma ve yöntem geliştirilmemiş olmasıdır. Kur'an sosyolojisini tanıtmaya anlamında yapılmış önemli çalışmalardan birisi Mehmet Bayyigit'in **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler** adlı eseridir.⁴⁰ Bu eser konuyla ilgili yapılmış beş önemli çalışmayı⁴¹ bir araya getirmiştir. Son bölümde de bibliyografik bir deneme yer almaktadır. Bayyigit kendi çalışmasında sosyolojinin İslam sosyolojisine ve din sosyolojisine bakışını, İslam sosyolojisinin teorik, metodolojik ve paradigmatik olarak nasıl kurulabileceğini ve Kur'an Sosyolojisinin hangi temel çerçevede inşa edilebileceğini anlatmaktadır.

İslam Sosyolojisini oluşturabilecek bu temel çerçeveden bir kaçını şu şekilde ifade etmek mümkündür. İslam Din Sosyolojisi Kur'an'dan tarih, sosyoloji ve insan bilimleriyle ilgili bir dizi yeni konular çıkarmayı hedef edinmelidir. Kaynak olarak da başta Kur'an olmak üzere İslam kaynakları olmalıdır. Yoksa Kur'an ayetlerini, sünneti, siyasi, toplumsal ve psikolojik hayat tarzını alıp çağdaş ilim aracılığıyla çözümlenemeyen değerlerdir.⁴² Kur'an sosyolojisi, Allah'ın toplumsal olaylardaki sünnetlerini/kanunlarını bulabilirse geçmişi, bugünü ve geleceği kuşatan kanunları keşfetmiş olacaktır.⁴³ Zaten modern Sosyoloji ile Kur'an sosyolojisi arasındaki temel fark da buradadır. Modern Sosyoloji teorilerden hareket etmekte, Kur'an Sosyolojisi ise nasları esas almaktadır.⁴⁴ Dolayısıyla Kur'an metninin doğru anlaşılması için Kur'an Sosyolojisinde öncelikle yapılması gereken Kur'an terminolojisinin kendi anlam örgüsü içinde belirlenmesidir. Bunun için de Sosyoloji başta Kur'an ilimleri olmak üzere Tefsir, Hadis, Fıkıh vb. İslami ilimlerden yararlanmalıdır. İslam Sosyolojisinin ilk kaynağı Kur'an olmalıdır.

⁴⁰ Yine bu konuda önemli bir makale de Lutfullah Cebeci'nin "Kur'an Sosyolojisi", (**İslami Araştırmalar**, sy. 3, Ocak 1987.) adlı çalışmasıdır.

⁴¹ Bu beş çalışma: a. "Sosyolojinin Din Serüveni ve İslam (*Kuran*) Sosyolojisi", Mehmet Bayyigit. b. "Kur'an Peygamber ve Toplum", Metin Doğan. c. "Kur'an'ı Kerimde Sosyal Gruplara Giriş", Mustafa Tekin. d. "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", Celalettin Çelik. e. "Kur'an'da Toplumsal Çöküş", Ejder Okumuş. (Mehmet Bayyigit (Ed.), **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler**, s. 8-9).

⁴² Ali Şeriati, **İslam Sosyolojisi Üzerine**, Kamil Can (çev.), İstanbul: Düşünce Yay., 1980, s. 49-50.

⁴³ Lutfullah Cebeci, "Kur'an Sosyolojisi", **İslami Araştırmalar**, sy. 3, Ocak 1987, s. 8-9.

⁴⁴ Muhammed Reşid Rıza - Muhammed Abdüh (1354/1935), **Tefsirü'l-Kur'âni'l-hakim = Tefsiru'l-Menar**, Kahire: Daru'l-Menar, 1366/1947, IV, s. 139.

Dolayısıyla Kur'an Sosyolojisi olmadan bir İslam Sosyolojisi düşünmek eksik kalır ve yanlış yorumlara sebep olur.⁴⁵

Burada şöyle bir zorluklada karşılaşılmaktadır. Sosyoloji kavramları ile Kur'ani kavramlar bazen uyuşmakta bazen de uyuşmamaktadır. Örneğin nation (*Millet*) kavramı Kur'an'da (*on beş yerde*) din anlamında yer almaktadır. Ümmet, kavim kelimeleri de yine farklı anlamlarda kullanılmıştır. Bu kavramlarla hem geçmiş medeniyetler hem de geçmiş peygamberlere izafe edilen toplumlar ifade edilmiştir.⁴⁶ Yine Kur'an'da bazı kavimlere "ümme" denilmiştir. Hâlbuki bu topluluklar aslında daha dar ve mevzii topluluklardır.⁴⁷ Sosyolojide cemaat ve cemiyet (*Commonite, societe*) ayrımı kavim ve ümmet kavramlarında da aynı mıdır?⁴⁸ Bunlar açık değildir. Bunun için Kur'an'ın doğru anlaşılmasının yolu Kur'an'ın kendine özgü kavramlarının bilinmesi ve yerli yerinde kullanılmasıdır.⁴⁹ Tezimizde Kur'an terminolojisi kullanılmaya çalışılmıştır. Ancak tamamıyla Kur'an terminolojisiyle sosyolojik kavramların örtüşmediği gerçeği gözardı edilmemiştir.

B. Toplum, Grup

Bu başlık altında tezimizde çokça kullanacağımız toplum, grup, lider ve önder kelimelerini açıklamaya ve tanımlamaya çalışacağız. Bu kavramlar farklı bakış açıları ve anlayışlara göre çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu tanımların hepsini burada belirtmemiz ve açıklamaya kalkmamız maksadı aşmamız anlamına gelecektir. Bunun için biz efradını cami ayyarını mani birkaç tanımı vermekle yetineceğiz. Bunlardan birincisi olan **toplum**; belirli bir coğrafi bölge üzerinde temel ihtiyaçlarını karşılamak için örgütlenmiş, gayri resmi ilişkilerin ve ben duygusunun hâkim olduğu, farklılaşma, uzmanlaşma ve iş bölümünün geliştiği, sosyal ilişkilerin sözleşmeye göre düzenlendiği, statülerin başarıya göre verildiği sosyal düzen şeklidir.⁵⁰ Bir başka tanımda ise Toplum; sosyal ihtiyaçlarını karşılamak için etkileşen, belli bir coğrafi mekânda yaşayan ve ortak

⁴⁵ Bayyigit, *age.*, s. 23.

⁴⁶ Ahmet Küçük, *Kur'an da Toplumsal Sınanma*, İstanbul: Beyan Yay., 2007, s. 33.

⁴⁷ Küçük, *age.*, s. 16.

⁴⁸ Yümnü Sezen, "Genel Din Sosyolojisinden Din Sosyolojisine", *Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu*, Samsun: Onkokuz Mayıs Üniv. İlahiyat Fak. Yay., 1989, s. 125-126.

⁴⁹ Bayyigit, *age.*, s. 23.

⁵⁰ Sezgin Kızılcılık - Yaşar Erjem, *Açıklamalı Sosyoloji Sözlüğü*, Konya: 1992, s. 418. Ömer Demir-Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, İstanbul: 1993, s. 358.

bir kültürü paylaşan pekçok sayıda insanın oluşturduğu bir birlikteliktir.⁵¹ Yine başka bir tanımda ise; toplumlar veya zümreler belirli bir toprak üzerinde, belirli amaçlar uğruna sıkışık ya da seyrek olarak kümelenmiş insanlardan meydana gelir.⁵² Toplumlar grupların birleşmesinden meydana gelmektedir.⁵³ Bu tanımların ortak yönü birlikte yaşayan insanların birçok yönüyle birbiriyle kesişmesi ve ortak paydalarının olmasıdır. Ortak amaç, ortak mekân ortak kültür vb. Toplum ortak bir mekâna sahip olmakla beraber bir ulusta farklı toplumlar da olabilir. İşlevsel olarak farklılaşmış temel gruplardan oluşabilir. Kültürel olarak gruplar birbirine benzer. Toplum fertleri arasında düzenli, karşılıklı ilişkiler sözkonusudur.⁵⁴ Toplum, insan kümeleşmesi değil bir kümenin içinde düzenli ve sözleşmeye dayalı bir yeralıştır.⁵⁵ Farabiye göre toplumun oluşması iki temele dayanır. Birincisi temelinde içgüdülerin olduğu ihtiyaçların karşılanması diğeri ise temelinde ideallerin bulunduğu mükemmele ulaşma arzusudur.⁵⁶

Toplum oluştuktan sonra onu bir arada tutan önemli unsurlar vardır. Bunların başında kültür ve aşkın değerler gelir. Bu bağ ve değerleri sağlayan ise din ve inanç ilkeleridir. Bu değerler toplumda birlik, düzen ve itaati gerçekleştirir. Dayatma ve çıkar birliğine dayanan birlik, disiplin ve itaatler ise toplum şuuru tarafından reddedilir.⁵⁷ Din toplumda koyduğu kurallar ve sistemlerle insanın Rab ve diğer insanlarla ilişkisine katkı sağlar. Bu kurallarla ferdin huzuru ve toplumun düzeni sağlanmış olur. Din ayinleri aracılığıyla insanları bir araya getirir. Ortak duygular geliştirir, değerler yaratır ve insanları bu değerler etrafında birleştirir. Ödül ve cezalarla vicdanları kontrol altına alır. Sosyal sapmaları önler ve sosyal bütünleşmeyi sağlar.⁵⁸ Ancak buna paralel olarak din hem toplumsal istikrarı sağlama görevinden uzaklaşmaması hem de sosyal gelişme ve değişmeye engel olmaması gerekmektedir.⁵⁹

⁵¹ Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir?**, Nilgün Çelebi (çev.), Konya: tsz., s. 75-76. Mahmut Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, Ankara: 1995, s. 18.

⁵² Nurettin Şarzi Kösemihal, **Sosyoloji Tarihi**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982, s. 18.

⁵³ Tezcan, **age.**, s. 249.

⁵⁴ Tezcan, **age.**, s. 18.

⁵⁵ Hilmi Ziya Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, İstanbul: 1969, s. 267.

⁵⁶ Kadir Canatan, **İslam Sosyolojisi**, İstanbul: 2005, s. 78.

⁵⁷ Yümnü Sezen, **İslam Sosyolojisine Giriş**, İstanbul: 1994, s. 56-57.

⁵⁸ Sulhi Dönmezer, **Sosyoloji**, Ankara: 1982, s. 261-263.

⁵⁹ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İstanbul: 1998, s. 323, 343.

Toplum, ortak özellik ve hedefleri olan insanların oluşturdukları bir yapıdır. İnsanlar topluluk halinde yaşamak ve bu halin kendilerine yüklediği görevleri yerine getirme tabiatında yaratılmışlardır.⁶⁰ Yani insan toplumsal bir varlıktır.

Toplum aynı zamanda menfaat birliklerinden oluşan bir teşkilat ağına sahiptir.⁶¹ Menfaat birlikleri ise; “İnsanların belirli bir takım amaçlarını gerçekleştirmek üzere oluşturdukları uzmanlığa dayalı gruplardır”⁶² şeklinde tarif edilmiştir.

Kur’an da insanı toplumsal bir varlık olarak kabul etmiş, onu toplumsal boyutuyla ele almış ve sorumlu tutmuştur. İnsanlara (*müminlere*) bir yükümlülük olarak cemaat ve birlik olmalarını emretmiştir.⁶³ Kur’an’da ilk insan topluluğu örneği Hz. Âdem ve çocuklarıdır. İlk insan ve insanlığın böyle başladığı beyan edilir.⁶⁴ Sosyolojide ise ilk toplum klan, tarihi materyalizme göre ise “Komün”dür.⁶⁵ Kur’an toplumsal gerçeğin yanında ferdi ihmal etmemiş, onu kabul etmiş, bireyin varlığına vurgu yapmış ve insanın kolektif ve toplumsal olaylardaki sorumluluğuna işaret etmiştir.⁶⁶ Kur’an bireysel sorumluluğun varlığına dikkat çekerek toplum içinde bireyin yok olmadığını belirtmiştir.⁶⁷ İnsanın toplumsal oluşu tabiatının gereği ve yaratılışındandır. Ayrıca toplumsal hayat insan için zaruridir. İbn Haldun toplumsallığın zaruriliğini insanın gıda, savunma vb. ihtiyaçlarına bağlar. İnsan zayıf olduğu için kendi başına hayatı ikame ettiremez. Başkalarıyla yardımlaşmak ve hayatı paylaşmak zorundadır.⁶⁸ Farabi de insanı yaradılış olarak toplumsal bir varlık olarak kabul eder ve toplum teorisini bu varsayım üzerine kurar.⁶⁹ Hiçbir zaman ve hiçbir coğrafyada tamamen kendi türlerinden izole edilmiş halde yaşayan insan topluluğuna rastlamak mümkün değildir.⁷⁰

⁶⁰ Muhammed Abduh, **Risaletü't-Tevhit**, Mısır: 1960, s. 97; Yünni Sezen, **İslam Sosyolojisine Giriş**, İstanbul: 1994.

⁶¹ Amiran Kurtkan Bilgeseven, **Din Sosyolojisi**, İstanbul: 1985, s. 266-267.

⁶² Dönmezer, **Sosyoloji**, s. 232.

⁶³ Saff, 61/4; El-Enfâl, 8/46; Âl-i İmrân, 3/103, 105.

⁶⁴ En-Nisâ, 4/1; Rum, 21/20.

⁶⁵ Ali Bulaç, **Tarih, Toplum ve Gelenek**, s. 74.

⁶⁶ Ejder Okumuş, **Kur’anda Toplumsal Çöküş**, İstanbul: İnsan Yay., 2007, s. 67-68.

⁶⁷ El-En’âm, 6/94; Meryem, 19/96; el-Mü’minûn, 23/44.

⁶⁸ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 100-101.

⁶⁹ Kadir Canatan, **İslam Sosyolojisi**, İstanbul: 2005, s. 77.

⁷⁰ A. James Quinn, **Sociology, A Systematic Analysis**, Nev York: 1963, s. 15.

Toplumlarda kendi aralarında (*basit, komuna*) toplumlar ve karmaşık toplumlar olarak ikiye ayrılır. Antropolog Robert Redfield ise bu toplumlardan ilkinine “Folk” (*Geleneksel*) ikincisine ise “Kent” toplumları demektedir.⁷¹ Farabi ise mükemmel toplum sınıflandırmasını büyük, orta ve küçük şeklinde yapar. Büyük toplum; tüm insanlık (*evrensel toplum*), bütün milletler, orta toplum bir ulustaki insanlar, küçük toplum ise bir şehirdeki insanlardır.⁷²

Toplum olmanın doğurduğu bazı sonuçlar da vardır. İlk insandan günümüze beşeri birikimi ifade eden uygarlıklar toplumsal bir sürecin sonucudur. İbn Haldun’un ifade ettiği gibi “*Âlemin umranı beşerin ictimaidir*”.⁷³

Kur’an bireyle toplumu bağımsız bir şekilde ele almamış, birey ile toplumun birbirini tamamladığı, bireyin bireysel ve toplumsal olarak sorumlu tutulduğunu beyan etmiştir. Bireyin davranışlarından toplumun etkileneceği, inanç, tutum ve davranışlarıyla toplumu etkileyeceği bir gerçektir.⁷⁴

Toplum içerisinde yaşama insana avantajlar sağladığı gibi bazı fedakârlıklar da gerektirir. Başka insanlarla birlikte olma yalnız olmaktan farklı tepkilere yol açar.⁷⁵ Farabiye göre mutlu ve erdemli bir toplum kendiliğinden ortaya çıkan bir şey olmayıp ancak o yönde insanların ve toplumların ortak dayanışma ve mücadelesiyle gerçekleşebilecek bir idealdir.⁷⁶ Toplum fertleri arasındaki ilişki toplumun niteliğini ve seviyesini belirler. Toplum içinde yaşayan bireyler topluma karşı birtakım görev ve yükümlülükler üstlenmektedir. Bu yükümlülükler yerine getirilmediğinde toplumsal tepkiler ortaya çıkar. Toplumsal yaşamdan doğan, sosyal ilişkilerimize bağlı olan yükümlülük ve ödevlere “Toplumsal yükümlülükler” denir.⁷⁷ Normal olarak toplum

⁷¹ Bu toplumların özellikleri ve daha geniş bilgi için bk. Tezcan, *age.*, s. 19.

⁷² Kadir Canatan, *İslam Sosyolojisi (Tarihsel ve Çağdaş Birikimin Değerlendirilmesi)*, İstanbul: Beyan Yay., 2005, s. 78-79.

⁷³ İbn Haldun, *Mukaddime*, s. 82.

⁷⁴ E. Okumuş, *age.*, s. 68.

⁷⁵ J. L. Freedman - D.O. Sears - J. M. Carlsmith, *Sosyal Psikoloji*, Prof. Dr. Ali Dönmez (çev.), Ankara: İmge Kitapevi, 2003, s. 618.

⁷⁶ Canatan, *age.*, s. 79.

⁷⁷ Necip Bilgi, *Hukuk Başlangıcı*, Ankara: 1986, s. 12.

bireyleri irade ve seçme gücü olan bir varlıktır. Ancak toplumsal varlık olarak toplumda var olan sıra düzene uymak durumundadır.⁷⁸

Toplumsal ilişkilerde şu gerçek hiçbir zaman gözardı edilmemelidir. Toplumlarda karşıt grupların birbirini tehditleri işbirliğini azaltırken iletişimleri ise işbirliğini artırmaktadır.⁷⁹

Toplum insanları belli bir yer ve zamanda bir araya getirir. Kişiler arasında iletişimi sağlar. Dil ve ortak simgelerle bireyler birbirini anlar, üyelerin paylaşım onayladığı ortak davranış kalıplarını koruyup geliştirir.⁸⁰ Sosyal bir varlık olan insan toplum içinde doğar, yaşar ve ölür. Fıtraten toplumla beraber yaşama ihtiyacı hisseder. Birey, aile, okul ve çevreyle iletişim araçlarıyla ilişki kurar. Bu ilişkilerin bütününe “Toplumsal ilişki” denir.⁸¹ Kur’an, insanlar arası ilişkilerde özü ahlaka dayanan bir toplumsal düzen öngörür. Bu toplumsal düzen sosyal, siyasi, hukuki ve iktisadi çerçeveyi içermektedir.⁸²

Kur’an toplumsal ilişkileri yardımlaşma ve dayanışma esasına dayandırır. Bu yardımlaşma ve dayanışmanın niteliğini iyiliğe teşvik ve kötülüklerden sakınma olmasını belirtirken kötülük ve düşmanlıkta olmamasına da özellikle dikkat çeker.⁸³ Böylece başka toplumların en fazla ihmal ettiği ve ihtiyaç duyduğu yöne dikkatleri çeker. Toplum bireyleri arasındaki ilişkiyi temelde kalplere verdiği sevgi, ülfet ve uzlaşmaya dayandırır.⁸⁴ Toplum fertlerinin arasını bağlayan bu bağın yerini hiçbir bağ tutamaz.⁸⁵ Lider toplum arasındaki ilişkide de bu anlayış hakimdir.

Toplumsallığın fitratında var olduğunu⁸⁶ kabul ettiği bireyin toplumu ıslah etme yükümlülüğünün olduğunu⁸⁷ toplumda ıslah eden birey ve grupların varlığının toplumun çöküşü için önleyici⁸⁸ ya da toplumun çöküşüne neden olduğu Kur’an

⁷⁸ Canatan, **age.**, s. 82.

⁷⁹ J. L. Freedman – Sears - Carlsmith, **age.**, s. 619.

⁸⁰ Tezcan, **age.**, s. 18.

⁸¹ Bilgi, **age.**, s.12.

⁸² Muhsin Demirci, **Kur’anda Toplumsal Düzen**, İstanbul: 2005, s. 16.

⁸³ El-Maide, 5/2; el-Bakara, 2/85.

⁸⁴ Âl-i İmrân, 3/103; el-Enfâl, 8/63.

⁸⁵ Yümni Sezen, **İslam Sosyolojisine Giriş**, İstanbul: 1994, s. 55.

⁸⁶ Er-Rum, 30/30.

⁸⁷ En-Nisâ, 4/114; el-Bakara, 2/60; el-Hucurât, 49/10; Hûd, 11/117.

⁸⁸ Hûd, 11/117.

tarafından ifade edilerek bireyle toplumun iç içe ve etkileşim içinde olduğu gerçeğine dikkat çekilmiştir. Bir veya birkaç kişinin davranışının toplumu nasıl etkilediğinin en iyi örneği Semûd kavmidir. İlahi emirle yasaklanmasına rağmen deveyi bir kişi veya bir grubun kesmesi o kavmin helakine neden olmuştur.⁸⁹

Toplumları oluşturan gruplardır. Sosyal grub deyince en geniş anlamda küçük büyük her türlü kümeleşme anlaşılır. Sabit olmayan, sürekli hareket halinde olan ve değişen insan topluluklarıdır.⁹⁰ Bir başka tanımda ise sosyal grup; ortak amaçların izlenmesi hususunda, sosyal normlara, yararlarla ve değerlere uygun olarak karşılıklı rolleri yerine getiren kişilerden oluşmuş bir yapıya sahip ve benzerlerinden ayrılıp bütünleşebilen bir topluluğun sürekli birlikteliğidir.⁹¹ Karşılıklı ilişkide bulunan insanlar olarak da tanımlanabilir.⁹² Bu tanımlardan da anlaşılabilir gibi modern bilimde “sosyal grup” kavramı üzerinde tam bir uzlaşma söz konusu değildir.⁹³ Sosyolojide grup kavramına yakın bir kavram cemaattir. Cemaat kavramı da topluluk anlamına gelmektedir. “*Aynı inanç, değer ve davranış kalıplarını benimsemiş, yüz yüze samimi ilişkilerin ve biz duygusunun egemen olduğu, iş bölümü farklılaşma ve uzmanlaşmanın fazla gelişmediği, geleneksel değerlerin ön planda olduğu, statülerin atfedildiği, topluma oranla daha küçük homojen insan topluluklarından oluşmuş toplumsal biçimdir*”⁹⁴ diye grubu tanımlamak mümkündür. Özetle yapı ve büyüklüğü çok değişik olabilen sayısı az ya da çok fazla sayıda insanlardan oluşmuş birlikleri ifade etmektedir.⁹⁵

Çok çeşitli açılardan grupları sınıflandırmak mümkündür. Burada detaylara girilmeyevektir.⁹⁶ Biyolojik, coğrafi ve sosyolojik şeklinde topluluk ve gruplar olabileceği gibi⁹⁷ aynı atadan gelen kan topluluğu, aynı yerde ve yeryüzü ilişkilerinin ağır bastığı yer topluluğu, şehir hayatında aynı ideolojiyi benimseyen ideoloji

⁸⁹ El-Kamer, 54/23-30.

⁹⁰ Yümnî Sezen, **İslam Sosyolojisine Giriş**, İstanbul: 1994, s. 89.

⁹¹ Dönmezer, **Sosyoloji.**, s. 187; Günay, **age.**, s. 236, Fichter, **Sosyoloji Nedir?**, s. 52-53.

⁹² Tezcan, **age.**, s. 61.

⁹³ Sulhi Dönmezer, **Toplumbilim**, İstanbul: Beta Basım Yayım, 1994, s. 163-164.

⁹⁴ Sezgin Kızılcılık - Yaşar Erjem, **Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü**, Konya: 1992, s. 415, Ömer Demir - Mustafa Acar, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, İstanbul: 1993, s. 66-67.

⁹⁵ Orhan Atalay, “Kur’anda Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar”, **EÜİFD**, s. 197.

⁹⁶ Grupların çeşit ve özellikleri için bk. Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, s. 62-63, Ünver Günay, **Din Sosyolojisi Dersleri**, Kayseri: 1993, s. 185-190.

⁹⁷ Mehmet Taplamacıoğlu, **Genel Sosyoloji**, Ankara: 1961, s. 23, 29.

topluluğu⁹⁸ şeklinde çeşitli tiplere ayırmak mümkündür. Bu sayılan kategorilerden İbn Haldun'un sınıflandırmasına yakın olan kan bağı ve asabiyet temeline dayananıdır. Ona göre sosyal grubun en eski tipi "asabiyet" kavramında temellenir. Asabiyetin çekirdeği de akrabalıktır ve bu fitridir. İnsanlar arasındaki her türlü yardımlaşma ve dayanışmanın muharrik unsuru bu bağıdır.⁹⁹ Böyle gruplarda ortak bir kimlik duygusunu paylaşma,¹⁰⁰ aidiyat ve mensubiyet duygusuyla, toprağa bağlılık duygusunu paylaşma temeli ön plana çıkmaktadır.¹⁰¹ Grup üyeleri aynı kişiliğe veya yakın kişiliğe sahiptirler. Her üyenin diğerine oranla bir yeri vardır. Üyeler iletişim ve temas halindedir. Grubun toplumsal denetimi vardır. Ortak çıkar ve değerlere sahiptirler. Çıkar ve değerlerde çatışma durumunda grup dağılır.¹⁰²

İki bireyin aynı veya farklı gruplara mensup olmasını sağlayan unsur benzerlik veya benzemezlik değil, sosyal etkileşim ve karşılıklı dayanışmadır. Buna göre bir grup en iyi olarak benzerlikten ziyade karşılıklı dayanışmaya dayalı dinamik bir yapı olarak tanımlanabilir.¹⁰³

Bir başka açıdan iki tür gruptan bahs edilebilir. Birisi köy, mahalle, klan, kabile gibi tabii, diğeri de siyasi ve ideolojik teşkilatlanmalar, büyük ve küçük dini gruplardır. Birinci tiplerde hissiyat ağır basarken ikincilerde zihni faktör ön plandadır.¹⁰⁴ Kur'an'da grupları ifade eden kavramlar çok çeşitlidir. Araplarda ise kan bağı, faaliyet alanı, inanç, düşünce, mensubiyet, devamlılık, eğitim vb. birçok açıdan toplum gruplara ayrılmıştır. Bunlardan bazıları Kur'an'a bazıları sünnete bazıları ise Arap kültürüne dayanmaktadır.¹⁰⁵ Kan bağına dayalı sıralamayı Firûzâbâdî, Okyanusu'l-Basit adlı eserinde şu şekilde tasnif eder. Hayy, kabile, şa'b, imare, batın, fahiz ve fasile.¹⁰⁶ Fahrettin Razî'nin de aynı sıralamayı yaptığı görülür. Hayy bütün vücut, kabile baş, şa'b diğerkisimlerin bütünlüğü, imare göğüs, batın karın, fahiz diz, ve fasile de baldır

⁹⁸ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Din Sosyolojisi**, İstanbul: 1985, s. 216, Bilgiseven, **Genel Sosyoloji**, İstanbul: 1986, s. 6-7.

⁹⁹ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 320-326.

¹⁰⁰ Gordon Marshall, **Sosyoloji Sözlüğü**, O. Akınhay - D. Kömürcü(çev.), Ankara: 1999, s. 90.

¹⁰¹ Dönmezer, **Sosyoloji**, s. 227.

¹⁰² Tezcan, **age.**, s. 61.

¹⁰³ Dorwin Cortwrightand Alvin (Ed.), **Grup Dynamics, Research and Theory**, Nev York: 1968, s. 46.

¹⁰⁴ Sezen, **age.**, s. 89.

¹⁰⁵ Sezen, **age.**, s.90.

¹⁰⁶ Firûzâbâdî, **Okyanusı'l-Basid Fi Tercümet-i Kamusu'l-Muhit**, Ahmet Asım el-Ayntabi (çev.), İstanbul: h. 1305, IV, s. 40.

manasına gelmektedir.¹⁰⁷ Burada şa'b milleti, kabile soyu, imare ve batın oymakı, fasile boyu ve aşiret ise aile ve klanı ifade etmektedir.¹⁰⁸

Toplumda çoğu kişi birden fazla grubun (*aile, arkadaşlık, parti vb.*) üyesidir. Gruplar aile gibi birkaç kişiden oluşabileceği gibi “müslümanlar” gibi binlerce hatta milyonlarca kişiden de oluşabilir.¹⁰⁹

Grupların en önemli özelliklerinden birisi liderlerinin ve uyanlarının var olmasıdır. İnsan ve diğer varlıklardan oluşan grupların mutlaka liderleri ve uyanları vardır. Bu liderler çeşitli sorumluluklar alırlar.¹¹⁰ Kur'an'da yer alan peygamberler ve onlara uyanları yerine göre grup veya daha büyük toplum olarak anlamak mümkündür.

Grup üyesi olmak tek başına olmaktan farklı davranışlar sergilemeye sebep olabilir. Grup içerisinde değerlendiriliyor olma veya yarışmacı duygular farklı tepkilere yol açmaktadır.¹¹¹ Çünkü gruplar kültür tarafından değer verilen davranışlara uygun hareket etme eğilimindedirler.¹¹²

Grup halinde olma risk alma oranını artırır. Gruplar bazen risk açısından bakıldığında bireylerden daha aşırı kararlara varabilirler. Riske kayma daha yüksektir.¹¹³ Bu durum grup üyelerinin tehlikeyi daha fazla göze almalarına sebep olmaktadır. Grup içerisinde bireyselliğin kaybı bazen gruplarda sergilenen saldırgan ve olumsuz toplumsal davranışların nedenlerinden biri olduğu görüşü desteklenmektedir.¹¹⁴ Bireyler grup içinde kişisel sorumluluklarını yitirmektedirler. Bu durumlara sorumluluk dağılması veya bireysellikten uzaklaşma adı verilmektedir.¹¹⁵ Yalnız olduklarında hiç birinin yapamayacağı davranışı grup içinde yapabilmektedirler. Yine bir grupta üretilen görüşlerin sayısı aşırılığı desteklemektedir.¹¹⁶

¹⁰⁷ Râzî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrettin (606/1209), **Mefâtihu'l-Ğayb**, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1401/1981, XXVIII, s. 138.

¹⁰⁸ Mustafa Aydın, **İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı**, İstanbul: 1991, s. 39.

¹⁰⁹ J. L. Freedman-D. O. Sears - J. M. Carlsmith, **Sosyal Psikoloji**, Prof. Dr. Ali Dönmez (çev.), Ankara: İmge Kitapevi, 2003, s. 535.

¹¹⁰ Freedmann vd., **age.**, s. 538.

¹¹¹ Freedmann vd., **age.**, s. 618-619.

¹¹² Freedmann vd., **age.**, s. 619.

¹¹³ Freedmann vd., **age.**, s. 612, 619.

¹¹⁴ Freedmann vd., **age.**, s. 609.

¹¹⁵ Freedmann vd., **age.**, s. 608, 619.

¹¹⁶ Freedmann vd., **age.**, s. 619.

Grup halinde olmak başarıyı artırmaktadır. Hangi koşullar altında olursa olsun bir grubun yalnız başına çalışan bir kişiden daha iyi iş yapmaktadır.¹¹⁷

Toplum ile grup arasında farklar vardır. Gruplar toplumun sadece bir parçasıdır. Grup kişilerden toplum ise gruplardan oluşur.¹¹⁸ Gruplar birbirlerinden merkezi işlevleriyle ayrılırken toplumlar kültürleriyle ayrılırlar.¹¹⁹

Sosyolojide insan grupları temelde cemaat/topluluk, cemiyet/toplum şeklinde iki çeşit olsa da modern zamanlarda bu terimlere grup ve tam-toplum şeklindeki ifadeler eklenmiştir.¹²⁰

Tezimizde bu sosyolojik anlatımlardan toplum ve gruba ilgili tabii ki Kur'an'da geçen ve de konumuzla bağlantılı olan yönleri ele alınacaktır. Kur'an'da topluluk ifade eden kavramlar ve sosyolojinin buna uygun olan kavramları kullanılacaktır. Bu topluluklar hem peygamberlerin muhatapları hem de peygamber dışındaki liderlerin muhatapları olan diğer topluluk veya gruplar olacaktır.

C. Liderlik

Tezimizde lider ve önder kelimeleri genelde aynı anlamda ve birbirlerinin yerine kullanılacaktır. Burada kast edilen lider veya önder, toplumun kabul edip benimsediği önder olabileceği gibi, benimsemediği fakat önder konumunda olan ya da insanlara yön veren kimselerdir.

Bir arada yaşayan insanların birbirinin ihtiyaçlarını karşılamaları esas iken bazen Allah'ın vahşi hayvanlardan korunmak için vermiş olduğu savunma ve saldırma duygularını birbirine karşı kullanabildikleri görülmektedir. İnsanların birbirine karşı saldırı ve tecavüzlerini önleyecek yine kendi içlerinden birine ihtiyaç vardır. Bunun aracılığıyla insanlar birbirine saldırıp tecavüz etmesin. Bunun adı İbn Haldun'a göre

¹¹⁷ Freedmann vd., **age.**, s. 600.

¹¹⁸ Tezcan, **age.**, s. 18.

¹¹⁹ Tezcan, **age.**, s. 62.

¹²⁰ Ahmet Küçük, **age.**, s. 28.

hükümdardır.¹²¹ Demek ki toplumun bir lidere ya da yöneticiye mutlak manada ihtiyacı vardır.

“Lider” kelimesi Türkçe’ye İngilizce “leader”¹²² kelimesinden geçmiştir.¹²³ “Lider” Türkçe’de baş, başkan, şef, reis,¹²⁴ kılavuz, eş, önder¹²⁵ manalarına gelmektedir. Bu anlamlardan daha çok “önder” kelimesi lider kelimesi ile örtüşmektedir.¹²⁶

Terim olarak lider farklı şekillerde tarif edilmiştir. Bütün tanımları kapsayacak, üzerinde ittifak edilen tek tanım olmadığından, değişik alanları da ifade edebilmesi için birkaç tanım zikretmek uygun olacaktır.

Liderin tanımı: Lider, grubun lider olduğunu söylediği ya da grup üzerinde ençok etkiye sahip olan kişidir.¹²⁷

1- *“İdarede söz ve yetki sahibi olan kimse”*,

2- *“Bir yarışmada en önde, en başta olan yarışmacı veya takım”*,

3- *“Herhangi bir zümreye, başlıca hareketli ve teşkilatlı zümrelere başkanlık eden ve yol gösteren kimse.”*¹²⁸

4- *“Bir parti veya kuruluşun en üst düzeyde yönetimiyle görevli kişi”*¹²⁹

5- *“Grup veya bir teşkilat mensuplarının faaliyetleri üzerinde te’sir ve nüfuzu olan ve grup hedeflerinin tayiniyle, ideolojisinin tayininde mühim ve merkezi rol oynayan bir aza.”*¹³⁰

¹²¹ İbn Haldun, *age.*, s. 321.

¹²² Longman Dictionary of Contemporary English, “Leader” md., England: 1992, s. 593; **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, “Lider” md., Ankara: MEB Yay., 1996, III; Orhan Hançerlioğlu, “Önder” md., **Felsefe Ansiklopedisi**, 1916-1991, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982, s. 31. Almanca’da ise “lider” kelimesinin karşılığı olarak “führer” ve “leither” kelimeleri kullanılmaktadır. Bk. Von Karl Steuerwald, **Türkisch-Deutsches Wörterbuch**, “Führer” md., İstanbul: ABC Yayınevi, 1985.

¹²³ Ahmet Külebi, **Grup Dinamiğinde İnsan Davranışı**, Ankara: Bilim Yay., 1986, s. 28.

¹²⁴ **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, “Lider” md., C. III, MEB Yay., Ankara: 1996.

¹²⁵ Nihat Özen, **Türk Dili Sözlüğü**, “Lider” md., İstanbul: Arkin Kitabevi, 1971.

¹²⁶ Külebi, **Grup Dinamiğinde İnsan Davranışı**, s. 28.

¹²⁷ Freedmann vd., *age.*, s. 539.

¹²⁸ Hilmi Ziya Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, İstanbul: MEB, 1969, s. 224.

¹²⁹ **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, “Lider” md. MEB Yay., **Türkçe Sözlük**, “Lider” md. TDK Yay.

¹³⁰ Krech - Crutchfield - Ballachey, **Cemiyet İçinde Fert: (Individual in Society)**, Mümtaz Turhan (çev.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 291.

6-“Mensubu olduğu grubun amaçlarını belirleyen ve bu amaçların gerçekleşmesinde gruba en etkili biçimde yn verebilen kişi.”¹³¹

7-“Gruptaki karşılıklı ilişkilerde, grubun kararlarında ve grubun amaçlarının seçiminde belirleyici bir rol oynayan bir grup üyesi.”¹³²

Bu tanımlarda gözümüze çarpan ortak noktalar; insanları idarede yetkiyi elinde bulundurma, bulunduğu konum itibariyle diğerlerinden daha önde ve üstün olma, karşılıklı ilişi içerisinde bulunduğu grubun kararlarında, amaçlarını, hedeflerini, ideolojilerini belirleme ve bu amaçların gerçekleşmesinde diğerlerinden daha etkili olma durumlarıdır.

Lider kimdir? Veya niçin bazı kimseler lider olur? Sorularının cevaplarını aradığımızda; Birinci sorunun cevabı, lider; üyelerin lider dediği ya da grupta en çok etkili olan kişidir. İkinci sorunun cevabı ise; Dış etmenlerden dolayı ya da kişilik özelliklerinden dolayı lider olan kişidir. Dış etmen atamadır. Lider ya dış bir organ tarafından atanmış ya da grup üyeleri tarafından seçilmiştir.

Seçilmiş liderler atanmış liderlere göre daha fazla etki ve güce sahiptirler. Çünkü seçilmiş liderler daha meşru algılanmaktadırlar. Liderlik etme güçleri grup üyeleri tarafından kabul edilmektedir.¹³³ Gruba liderliği kabul ettirmek için sadece atanmak yeterli değildir. Konuma meşruluk kazandırmak esastır. Atanan lider grubun desteğini sağlamak için çaba göstermeli, yetenek ve becerilerini ortaya koyarak, popüler ve sevilen bir kişi olarak ya da grup üyelerine onların lideri olmayı hak ettiğine inandırmak için elindeki tüm imkanları kullanması gerekir.¹³⁴ Burada peygamberlerin Allah tarafından seçilmiş ve atanmış daha sonra bireyler tarafından kabul ya da reddedilmiş kişiler olduğunu hatırlamak gerekir.

Liderin grup tarafından seçiminde liderin kişilik özellikleri önemli rol oynamaktadır. Lider grubun diğer üyelerine göre daha fazla etkin, atılgan, konuşkan,

¹³¹ Erdal Tekarslan v.d., **Sosyal Psikoloji**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1989, s. 104.

¹³² Külebi, **Grup Dinamiğinde İnsan Davranışı**, s. 28.

¹³³ Freedmann vd., **age.**, s. 541.

¹³⁴ Freedmann vd., **age.**, s. 541.

zeki, uyumlu, esnek ve duyarlıdır.¹³⁵ Özellikle sözel etkinlik lideri belirlemede kritik rol oynamaktadır. Kişi ne kadar etkin bir rol oynarsa o kadar lider olma olasılığı artmaktadır. Konuşmada liderliği belirleyen konuşmanın içeriğinden çok niceliği olmaktadır.¹³⁶

Yine statü liderliğin önemli belirleyicisidir. Statüsü yüksek olanların üyeler tarafından lider olarak seçilme ve algılanma oranları daha yüksektir.¹³⁷ Bu nedenle birçok peygamberin zengin ve tanınmış ailelerden gelmemiş olmaları halk tarafından kabulünü zorlaştırmıştır.

Özgür ve kolaylıkla konuşabilme, dışa dönüklük, yüksek etkinlik düzeyi ve atılganlık lideri belirleme eğilimindedir.¹³⁸ Hayvanlarda ise liderliğin oluşumunda belirleyici unsur rekabet neticesinde ortaya çıkan güçtür.¹³⁹

Lider grup üyelerinden çok fazla farklı olmaması gerekir. Gruplarda üyeler liderlerin kendilerinden birisinin olmasını isterler.¹⁴⁰ Burada ulu'l-emr sizin içinizden biri olması¹⁴¹ şeklindeki ifade ve Hz. Peygamberin “*Ben de sizin gibi bir insanım*”¹⁴² sözleri önemlidir. Bununla beraber bazen insanlar peygamberlerin insanüstü varlıklar olmalarını ve onlardan insan üstü davranışlar sergilemelerini beklemektedirler.¹⁴³

Güçlü bir lider olmak için daima üyelerin istekleri doğrultusunda konuşmak gerekirse de bu her zaman dürüst bir yol olmamaktadır. Çünkü lider inandıklarını değil bekleneni söylemektedir.¹⁴⁴ Fakat peygamberler bunu yapmamışlardır. Toplumun isteklerini değil doğruları söylemişlerdir. Bu nedenle peygamberlerin en zor yönü reformcu olmaları, olumsuzlukları ve olumsuz değerleri değiştirme gayelerinin

¹³⁵ Freedmann vd., *age.*, s. 557-558.

¹³⁶ Freedmann vd., *age.*, s. 544.

¹³⁷ Freedmann vd., *age.*, s. 554.

¹³⁸ Freedmann vd., *age.*, s. 553.

¹³⁹ Freedmann vd., *age.*, s. 540.

¹⁴⁰ Freedmann vd., *age.*, s. 555.

¹⁴¹ El-Nisâ, 4/59.

¹⁴² El-Kehf, 18/110; el-Fussilet, 41/6.

¹⁴³ El-Furkân, 25/7-8.

¹⁴⁴ Freedmann vd., *age.*, s. 557.

olmasıdır. Bu gerçek liderin kendilerinden biri olma ve onların bu beklentisiyle¹⁴⁵ çelişmektedir.

Bununla birlikte esas lider olmanın vasfı grup üzerinde etkin olmaktır. Lider grubun inançları ve etkinlikleri üzerinde bir etkiye sahiptir. Her türlü etkinliğin en önde geleni odur.¹⁴⁶ Grubu yüreklendiren, heveslendiren, eylemleri başlatan, kararları veren, sorunları çözen ve yargıda bulunan şekilde genel bir etkiye sahiptir. Her lider bunların hepsini yerine getiremeyebilir. Ama çoğunu yerine getirmek durumundadır.¹⁴⁷

Farabi de önderin özelliklerinden şöyle bahs eder. Önder eksiksiz bir beden, yüksek anlama ve idrak düzeyi, güçlü hafıza, uyanık ve zeka sahibi, güzel konuşma ve ifade sahibi, öğrenmeyi, doğruyu ve doğru insanları seven, nefsin kötü arzularından kaçınan, yüksek ruh ve sağ duyu sahibi, dünyevi maddelere değer vermeyen, adil ve yapılması gerekenler konusunda azim ve kararlı olan kişidir.¹⁴⁸ Bu özellikleri taşıyan insanların her zaman olamayacağına ayrıca dikkat çeker. Böyle bir kişi bulunamadığında buna en yakın kişi veya kişiler ya da bir grup tarafından bu görevin yerine getirilmesi gerektiğini belirtir.¹⁴⁹ Ona göre liderlik ve yöneticilik iki şeyle olur. Ya yaratılış ve tabiat bakımından yetenekli olmalı ya da yöneticilikle ilgili iradi meleke ve tutumları kazanmış olmalıdır. Lider olunmaz lider doğulur tezine katılmakla beraber liderin yetişmesi zorunludur der. Eğer doğuştan liderlik yeteneği yoksa öğrenilecek şey değildir. Dolayısıyla ilk özellik liderliğin temelidir.¹⁵⁰

Liderliğin oluşum ve devamında iletişim son derece önemlidir.¹⁵¹ Kişi lideri olduğu kişilerle karşılıklı iletişim kuramıyorsa liderlik görevini sürdürebilmesi beklenemez. Kendisiyle eğer başkaları özgürce iletişim kuramıyorsa zamanla özgürce iletişim kuran kişi lider olmak için güçlü adaydır ve çoğu zamanda olur.

Psikologlar demokrat ve otoriter liderleri karşılaştırmışlardır. Demokrat lider, bir bütün olarak grubun karar almasına, üyelerin yapmak istedikleri işleri seçmesine izin

¹⁴⁵ Freedmann vd., **age.**, s. 555.

¹⁴⁶ Freedmann vd., **age.**, s. 536.

¹⁴⁷ Freedmann vd., **age.**, s. 53.

¹⁴⁸ Kadir Canatan, **İslam Sosyolojisi**, s. 86.

¹⁴⁹ Canatan, **age.**, s. 86.

¹⁵⁰ Canatan, **age.**, s. 83.

¹⁵¹ Freedmann vd., **age.**, s. 537.

verir. Genelde az emir verir. Temelde bir yol gösterici ve toplantı başkanı gibidir. Yetkeci lider ise genelde grubun komutanıdır.¹⁵²

Farabi toplumdaki liderin konumunu vücuttaki uzuvlarla mukayese ederek açıklar. Vücuttaki organlar çeşitli şekillerde derecelendirilir. Toplumdaki lider de önem sırasına göre böyledir. İnsan anatomisinde en üst konumda hangi organ varsa ve diğer organlar ona tabi olur itaat eder ve bu organda amir durumdaysa önderin konumu da aynıdır. O emirler verir toplumun diğer katmanları da ona itaat eder. Nasıl organ özel niteliklere sahipse lider de özel niteliklere sahiptir.¹⁵³

Gruplardaki lidere göre verim de değişmektedir. İş oranı yetkeci gruplarda daha fazla iken serbest gruplarda daha az görülmüştür. Buna karşın çalışma istek ve güdüsü demokratik gruplarda diğerlerinden daha yüksektir. Yetkeci gruplarda daha fazla hoşnutsuzluk ve saldırganlık gözlenir. Demokratik gruplarda ise bireyler daha mutlu ve özgüvenleri daha fazladır.¹⁵⁴

Gruplar içerisinde yerleşmiş olan gelenekleri değiştirmek oldukça zordur. Hele gruba sonradan katılanların bunu yapması daha zor ve bazen bu gelenekleri değiştirmek imkânsızdır.¹⁵⁵ Bunun için Allah Teâlâ her topluma peygamberleri kendi içlerinden ve onların diliyle göndermiştir. Buna rağmen peygamberler zor olanı başarmışlardır. Toplumlarda gelişme ve değişimleri sağlayabilmişlerdir. Tabii ki işleri kolay olmamıştır. Bunu başarabilmelerinin sebebi ise karakterlerinin ve şahsiyetlerinin gruba göre çok daha güçlü olmasıdır.

¹⁵² Freedmann vd., **age.**, s. 553.

¹⁵³ Ebu Nasr el-Farabî, **İdeal Devlet: el Medinetü'l Fazıla**, Ahmet Arslan (çev.), Ankara: Vadi Yayınları, 1997, s. 102-103.

¹⁵⁴ Freedmann vd., **age.**, s. 565.

¹⁵⁵ Freedmann vd., **age.**, s. 556.

Birinci Bölüm

KUR'AN DA LİDERLİKLE İLGİLİ KAVRAMLAR VE LİDER TİPLERİ

Giriş bölümünde sosyolojik anlamda liderliğin tanımı yapıldı. Önemi, fonksiyonları, çeşitleri, grup tarafından kabullenışı, meşruluğu, liderin tutumuna göre grubun gösterdiği tepkiler ve doğurduğu sonuçlar üzerinde özetle duruldu. Bu bölümde ise daha çok Kur'an'da lider, önder ve rehber konumunu ifade edebilecek ünvan ve bunlarla ilgili kavramlar üzerinde durulacaktır.

Ayrıca Kur'an'da lider tipleri özellikle olumlu ve olumsuz açıdan araştırarak ortaya konulacaktır. Peygamber ve peygamber olmayanlar bu bölümde ele alınacak, bunların tipolojileri ve özellikleri belirtilecek ve bunlarla ilgili örnekler üzerinde durulacaktır.

Bu bölümde incelenecek başlıklardaki temel amaç Kur'an'ın topluma yön veren liderlikle ilgili kavramlarının tespit edilmesi ve bunların anlaşılmasının sağlanmasıdır. Ayrıca Kur'an'ın liderliğe bakışını ortaya koyarak örnekler verip daha sonra ele alınacak toplum lider ilişkisinin daha iyi anlaşılmasına zemin oluşturmaktır.

I. KUR'ÂN'DA LİDERLİKLE İLGİLİ KAVRAMLAR

A. İmam

İmâm kelimesi; “e-m-m” kökünden gelmektedir. “İmâm” kelimesi, reîs olsun veya olmasın kendisine uyulan kimse,¹⁵⁶ binadan sarkıtılan ip, yol, Kur'ân, halife, ordu komutanı, her gün çocuğun öğrendiği şey, delil, devenin önünde giden¹⁵⁷ manalarına gelmektedir. Çoğulu “eimme” dir.¹⁵⁸

¹⁵⁶ Isfehânî, **el-Müfredât**, “e-m-m” md.; Cevherî, **Muhtar**, V, 1865; Ebu'l-Bekâ, **el-Külliyât**, I, 176, 186.

¹⁵⁷ Fîrûzâbâdî, **Kâmûs**, I, s. 1076-077; Ebu'l-Bekâ, **el-Külliyât**, I, s. 186.

¹⁵⁸ Isfehânî, **el-Müfredât**, “e-m-m” md.; Muhammed Hamid b. Ali et-Tâhânevî, **El-Keşşâf-ı Istılahat-ı Funûn**, I, s. 74, Beyrut: Daru Sadr, tsz.

İstilah olarak “imâm”; insan topluluğunun önüne geçip ona yol gösteren şahıs,¹⁵⁹ ister doğru yolda ister sapıklıkta olsun, böyle bir kavmin uyduğu her kişi,¹⁶⁰ cemaate namaz kıldıran, İslâm’ın ileri gelen âlimleri, Şîî’lerin gizli güçleri olduğuna, sonsuza kadar devam ettiğine inandıkları, İslâm âlemi üzerinde dünyevî Hâkimiyet hakkı yanında, İslâm’ın en yüksek ruhânî rehberi kabul ettikleri, İslâm dininin bâtinî cihetini bilen önderler¹⁶¹ için kullanılmıştır. Ayrıca önder ve lider olması,¹⁶² topluluğun namazda imâma uydukları gibi halkın kendisine uymasından dolayı devlet başkanını ifade için de imâm kelimesi kullanılmıştır.¹⁶³

Din ve dünya reisliğini birlikte elinde bulunduran kimse¹⁶⁴ için siyâsî bir unvan olarak kullanılmaktadır. Bu tanımlar içerisinde insanlara yol gösterme, rehberlik etme ve onların da kendilerine uyma ilişkileri ön plâna çıkmaktadır.

“İmamet” ise Müslümanların yönetimi, yani, riyasetü’l-müslimîn¹⁶⁵ anlamına gelmektedir.

Bu kelime Kur’ân’da on iki yerde¹⁶⁶ geçmekte olup, başlıca dört anlama gelmektedir: Lider (*önder*), kitap, levh-i mahfuz ve yol. Kelime lider olarak hem iyi, hem de kötü önderler için kullanılmıştır. Ancak bunlar içerisinde en çok iyilik ve güzellikte önderlik için kullanılmıştır.¹⁶⁷ Şimdi bu manalara gelen âyetler kısaca ele alınacaktır.

1. Lider (Önder): “Her insan topluluğunu önder (imâm)leri ile birlikte çağıracağımız o günde ...”¹⁶⁸ âyetinde dünyada hidâyet veya dalalette öne geçen şahıs, insanların yaşadığı dönemde kendilerine uyduğu önderler¹⁶⁹ anlamında kullanılmıştır.

¹⁵⁹ Muhammed Faruk en-Nebhan, **Nizamü’l-Hüküm fi’l-İslâm**, Kuveyt: 1974.

¹⁶⁰ İbnü’l-Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, I, s. 133-134.

¹⁶¹ W. İvanon, “İmam”, **İA**, V, s. 982-983.

¹⁶² Casim Avcı, “Hilafet”, **DİA**, XVII, s. 539.

¹⁶³ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, s. 482.

¹⁶⁴ Cürcanî, Ebü’l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (816/1413), **Kitabü’t-Ta’rifât**, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1983, I, s. 37.

¹⁶⁵ İbrâhîm Mustafa ve Ahmed Hasan Zeyyad, Hamit Abdulkadîr, Muhammed Ali en-Neccar, **el-Mu’cemu’l-Vasît**, İtânbul: Çağrı Yay., 1992, I, s. 27.

¹⁶⁶ Abdülhakî, Muhammed Fuad, **el-Mu’cemu’l-Müfehres li-Elfazi’l-Kur’ani’l-Kerîm**, Kahire: Matbaat’ü Dari’l-Kütübi’l-Mısriyye, h. 1364, s. 80.

¹⁶⁷ Bk. el-Bakara, 2/124; el-Enbiya, 21/73; el-Kasas, 28/41; es-Secde, 32/24; el-Furkân, 25/74.

¹⁶⁸ El-İsrâ, 17/71.

¹⁶⁹ Taberî, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed Cerir bin Yezid (310/923), **Camiu’l-Beyân an Te’vili Âyi’l-Kur’ân**, Abdullah İbn Abdülmuhsin et-Türkî (thk.), Kahire: 1422/2001, XV, s. 6; Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî

Bu âyetteki imâm kelimesinin içerisinde, amellerin bulunduğu, âhirette insana verilecek olan amel defteri, peygamberler veya Rablerinin kitapları anlamlarının yer aldığı da ifade edilmiştir.¹⁷⁰

“Onları, emrimiz uyarınca doğru yolu gösteren **önder (eimme)**ler yaptık ve kendilerine hayırlı işler yapmayı, namaz kılmayı, zekât vermeyi vahyettik.”¹⁷¹ Bu âyette Hz. İbrâhîm, İshak ve Yakup’un hayırda, Allah’a itaat, emir ve yasaklara uyma hususunda Allah’ın emri uyarınca doğru yolu gösteren önderler kılındığı ifade edilir.¹⁷² “Bir zamanlar Rabbi İbrâhîm’i bir takım kelimelerle sınımış, onları tam olarak yerine getirince: ben seni insanlara **önder (imâm)** yapacağım, demişti.”¹⁷³ Hz. İbrâhîm’i insanlara önder, yani tevhitte kendine uyulan kişi,¹⁷⁴ kılacağı ifade etmiştir. Her iki ayette de imam kelimesi Peygamber manasında kullanılmıştır.

“Biz ise, o yerde güçsüz düşürülenlere lütufta bulunmak, onları **önder (eimme)**ler yapmak ve onları (mukaddes topraklara) varis kılmak istiyoruz.”¹⁷⁵ âyetinde Firavun’un zulmü altında ezilenlerin önderler kılınacağı, işleri üstlenen kişiler olacakları¹⁷⁶ ifade edilmiştir.

“Sabrettikleri ve âyetlerimize kesinlikle inandıkları zaman, onların içinden, buyruğumuzla doğru yola ileten **rehber (eimme)**ler tayin etmiştik.”¹⁷⁷ âyetinde Hz. Mûsâ’ya indirilen kitaba uyanların doğru yola götüren önderler kılındığı, “Bizi Allah’a karşı gelmekten sakınan kişilere **imâm (önder)** yap”,¹⁷⁸ âyetinde tevbe edip, yararlı işler yapan kişilerin önder olma isteklerinde; “takva, dindarlık, salih amel, fazilet ve takvayı

Bekr Kurtubî, (671/1273), **el-Câmi’ li-ahkâmi’l-Kur’ân**, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (thk.), Beyrut: Müessesetür’r-Risale, 1427/2006, XIII, s. 130.

¹⁷⁰ Râgıb el-İsfahânî, **el-Müfredât**, “e-m-m” md.; Kurtubî, **age.**, X, s. 295.

¹⁷¹ El-Enbiya, 21/73.

¹⁷² Şevkanî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî (1250/1834), **Fethül-Kadir: el-Câmi’ Beyne Fenneyi’r-Rivaye ve’d-Diraye min İlmi’t-Tefsir**, Beyrut: Dârü’l-Kelimü’t-Tayyib, 1414, III, s. 491; Kurtubî, **el-Câmi’**, XIV, s. 231.

¹⁷³ Bakara, 2/124.

¹⁷⁴ Ebü’l-Fida İsmail b. Ömer b. İbn Kesîr, **Tefsirü’l-Kur’âni’l-Azim**, Mustafa Seyyid Muhammed ve diğerleri (thk.), Beyrut: Darü’l-Fikr, H. 1421/2000, I, s. 165.

¹⁷⁵ El-Kasas, 28/5.

¹⁷⁶ Taberî, **Camiu’l Beyan**, XVIII, s. 153.

¹⁷⁷ Es-Secde, 32/24.

¹⁷⁸ El-Furkân, 25/74.

yaşama bakımından rehber ve önder kıl”¹⁷⁹ manalarına gelen âyetlerde ifade edilen “imâm” kelimesi olumlu manada önder ve rehber olarak kullanılmıştır.

Bu kelime kötülük manasında insanlara önderlik eden kişiler için de kullanılmıştır. Nitekim Kur’ân-ı Kerim’de, Firavun ve askerlerinin büyüklenme, zulüm, işkence, inananlarla alay etmeleri ve inançsızlıklarından bahsedildikten sonra, onların insanları “ateşe çağıran önderler” kılındığı ifade edilir: “*Onları, (insanları) ateşe çağıran önder (eimme)ler kıldık. Kıyamet günü onlar yardım görmeyeceklerdir.*”¹⁸⁰ Bu âyetteki “imâm” kelimesinden maksat Allah’a karşı inatçılıkta, O’nu inkârda, insanları ateşe götürecek amellere çağırma hususlarında rehberliktir.¹⁸¹ Yine “... *Küfür imâm (eimme)larıyla (inkârda önde gidenlerle) savaşın.*”¹⁸² âyetinde de aynı manada kullanılmıştır.

2. Levh-i Mahfuz: “*Biz her şeyi apaçık bir kitapta (imâm) (levh’i mahfuz’da) sayıp yazmışızdır.*”¹⁸³ âyetinde levh-i mahfuz manasında kullanılmıştır.

3. Yol: “*Biz onlardan da intikam aldık. İkisi de (Eyke ve Medyen¹⁸⁴) açık bir yol (imâmin mübin) üzerindedirler*”¹⁸⁵ âyetinde imâm kelimesi yol manasında kullanılmıştır. Seferde kendisine uyulup, takip edildiği için imâm kelimesi yol manasında kullanılmıştır.¹⁸⁶

Kur’ân’da imam kelimesi siyasî manada bugün anlaşılan şekilde kullanılmamıştır. Bu kelime ne Peygamber hakkında ne de ondan sonra gelen halifeler hakkında varit olmamıştır. İmâm kelimesinin siyâsî bir içerik kazanması daha sonraki dönemlere aittir.

¹⁷⁹ Kurtûbî, **el-Câmi’**, XV, s. 489-490; Neseî, Ebu’l Berekat Abdullah bin Ahmet bin Mahmut, **Medarikü’t-Tenzil ve Hakaikü’t-Te’vîl**, Yusuf Ali Bedivî (thk.), Beyrut: Darü’l-Kelimü’t-Tayyib, 1419/1998, II, s. 551; Seyyid Ebü’l-A’la Mevdudî, (1903-1979), **Tefhimü’l-Kur’an: Kur’an’ın anlamı ve tefsiri**, Ali Bulaç (Ed.), Muhammed Han Kayani ve diğerleri (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1991, III, s. 607.

¹⁸⁰ El-Kasas, 28/38-41.

¹⁸¹ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XVIII, s. 257; İbn Kesîr, **Tefsir**, X, s. 464.

¹⁸² Et-Tevbe, 9/12.

¹⁸³ Yasin, 36/12.

¹⁸⁴ “Medyen”: Akabe Körfezi’nin doğu sahilinde bir şehir (Fuhl, “Medyen”, **İA**, VII, s. 490).

¹⁸⁵ El-Hicr, 15/79.

¹⁸⁶ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XIV, s. 102.

İbn Hazm'ın "imâm" tanımı her iki yönü de (*din ve dünya*) içine almaktadır: "İmâm, bütün mü'minlerin işlerini yürütmeyi üstlenen kişidir".¹⁸⁷ Bunun için "İmâmet, din ve dünya işlerinde genel riyâsettir"¹⁸⁸ diye tanımlanır. Adududdin el-Îcî; "İmâmet" in, "Ümmetin tamamının tabi olması vacip olacak şekilde dinî uygulamada peygambere hilafettir" şeklinde tanımlanmasının daha doğru olduğunu ifade eder."¹⁸⁹

Kur'ân'da İmâm kelimesi insanlara yol gösteren, onlara rehberlik eden, iyi veya kötü davranış şekillerinde insanlara rehber olan şahıslar için kullanılmıştır. İnsanların peşinden gittiği ve insanların model kabul ettikleri şahsiyetleri ifade etmektedir. Bu bakımdan "imâm" kelimesi Kur'ân'da, daha sonra müslümanların din ve dünya ile ilgili işlerini yürüten siyasî lider manasında kullanılmayıp sosyal içeriği olan bir kelime olarak kullanılmıştır. Toplum bireyleriyle iç içe olan, onlar arasından çıkan, onlarla daima etkileşim içerisinde bulunan, onların inanç, kültür ve yaşayışlarını bilen ve bunlar üzerinde etki sahibi olan kişiler için kullanılmıştır.

B. Halife

Bu kelimenin kökü "h-l-f"dir. Ard, sırt, önün zıddı, bir asırdan sonra gelen asır, bir bölgeden giden ve onların yerine gelen, birinin yerine geçmek¹⁹⁰ manalarına gelir. "Halif" kelimesi de aynı kökten gelip halife kelimesi ile irtibatlı olarak kullanılır. Bu kelimenin çoğulu ise "hülefa" dır. Hülefa ile halifenin çoğulu olan "helaiif" birbiri yerine kullanılmaktadırlar. "İstihlaf" kelimesi ise; birini kendi yerine temsilci kılmak demektir.¹⁹¹ Aynı kökten türeyen "hilafet"; yerine geçilen kişinin kaybolması, ölmesi, âcizliği ya da temsilci yapılan kişiye şeref kazandırmak için birinin yerine geçmek, onu temsil etmek anlamlarına gelir.¹⁹²

Kur'ân-ı Kerim'de "hilafet" sözcüğü geçmediği gibi, "halife" kelimesi de bir yer dışında siyasi anlamda kullanılmamıştır. Sözlük anlamında, terim anlamıyla irtibatlı

¹⁸⁷ İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, IV, s. 90; Krş. Rafet Osman, *Riyasetü'd-Devle*, 48.

¹⁸⁸ Ebu'l Fazl Adududdin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdulgaffâr el-Îcî, *el-Mevâkıf fi İlmi'l-Kelam*, Beyrut: tsz., s. 395; Taftazânî, *Şerhu'l-Makâsîd*, V, s. 232; Bkz. Muhammed Rafet Osman, *Riyasetü'd-Devle fi'l-Fıkhî'l-İslam*, y.y.: Darü'l-Kitabil Câmi', 1975, s. 50.

¹⁸⁹ Îcî, *el-Mevâkıf*, s. 395.

¹⁹⁰ Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, I, s. 806-807; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, 1234.

¹⁹¹ İbn-Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, s. 1235.

¹⁹² Ragıb, *el-Müfredât* "h-l-f" md.

olacak şekilde kullanılmıştır. Bu kökten gelen kelimeler “Halife, halaif, hülefa ve istihlaf” kalıplarında kullanılıp değişik manalara gelmektedir:

1. Yeryüzünün halifeleri; *“Hatırla ki Rabbin meleklerle: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım, dedi. Onlar: Bizler hamdınla seni takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun?”*,¹⁹³ *“Sizi yeryüzünün halifeleri kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminizden derecelerle üstün kılan O’dur.”*,¹⁹⁴ *“(Onlar mı hayırlı) yoksa darda kalana kendine yalvardığı zaman karşılık veren, ve (başındaki) sıkıntıyı gideren, sizi yeryüzünün Hâkimleri kılan mı?”*,¹⁹⁵ *“Sizi yeryüzünde halifeler yapan O’dur.”*¹⁹⁶ Bütün insanların yeryüzünde halife olduğu, orada emir ve yetki sahibi, yönetici ve mülkiyet sahibi olduğu anlamındadır. Özellikle bu manayı ifade eden Bakara sûresi 30. âyette geçen halife kelimesinin ne anlama geldiği ve neyin yerine halife olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Meleklerin, cinlerin veya Allah’ın halifesi olduğu ya da kendinden önceki insanların yerine geçme manasındaki görüşler rivâyetlerle desteklendiği için İslâm âlimlerinin çoğunluğunca benimsenmiştir.¹⁹⁷ İbn Abbas ve İbn Mes’ud tarafından hüküm verme bakımından Allah’ın yerine geçme manasında kullanıldığı rivâyet edilmiştir.¹⁹⁸ Hem Allah’ın hükümlerini uygulama bakımından hem de yeryüzünde ki diğer canlılara üstünlük sağlayıp hâkim ve yönetici olma bakımından insan yeryüzünün halifesidir.¹⁹⁹ Yani Hz. Âdem ve onun zürriyetidir.²⁰⁰ Bu bakımdan bir kişi veya grup değil, bütün insanlar halifedir. Bunun içine Peygamber de diğerleri de girer. İnsanın halife olması Allah’ın kanunlarını uygulaması manasındadır. Burada Allah’ın kanunlarından maksat, Yalnız Kur’ân’ın hükümleri değil hem onları hem de kâinatın tabi olduğu ve Allah’ın koyduğu, kâinatın nizamını gerektiren tabî ve aklı kanunlardır.²⁰¹

¹⁹³ El- Bakara, 2/30.

¹⁹⁴ El-En’am, 6/175.

¹⁹⁵ En-Neml, 27/62.

¹⁹⁶ El-Fâtır, 35/39.

¹⁹⁷ Cevzî, **Zadü'l-Mesir**, I, s. 60; Neseî, **Medârik**, III, s. 91.

¹⁹⁸ Taberî, **Camu'l-Beyan**, I, s. 480.

¹⁹⁹ Abdulkadîr Udeh, **İslam ve Siyasî Durumumuz**, İstanbul: Pınar Yay., 1986, s. 20., Hüseyin Atay, “Allah’ın halifesi İnsan” **AÜİFD**, XVIII, s. 74.

²⁰⁰ Mahmud b. Ömer Zemâhşerî, **Tefsîrü'l-Keşşâf**, Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvid (thk.), Riyad: Mektebetü'l-Ubeykan, 1418/1998, I, s. 251.

²⁰¹ Hüseyin Atay, “Allah’ın Halifesi İnsan” **AÜİFD**, XVIII, s. 74.

2. Bir kısım kavimlerin kendilerinden öncekilerin yerine geçip söz sahibi olmaları manasında kullanılmıştır. “Sizi uyarmak için içinizden bir adam vasıtasıyla Rabbinizden size bir zikir (kitap)gelmesine şaştınız mı? Düşünün ki O sizi, Nûh kavminden sonra onların yerine getirdi ve yaratılıştta sizi onlardan üstün kıldı.”, “Düşünün ki (Allah) Âd kavminden sonra yerlerine sizi getirdi.”²⁰², “Sonra da, nasıl davranacağınızı görmemiz için onların ardından sizi yeryüzünde halifeler kıldık. (onların yerine sizi getirdik)”,²⁰³ Allah Teâlâ Hz. Nûh (a.s)’dan bahs ettikten sonra şöyle buyurmaktadır: “Yine de onu yalanladılar, biz de hem onu hem de onunla beraber gemide bulunanları kurtardık ve onları (Yeryüzünde) halifeler kıldık; âyetlerimizi yalanlayanları da (denizde) boğduk. Bak ki uyarılanların sonu nasıl oldu.”²⁰⁴ Hz. Nûh ve kavminin tufandan kurtarılıp kendilerinden önce yok edilen toplumun yerine geçmesi,²⁰⁵ Âd kavminin Nûh kavmi yerine geçmesi,²⁰⁶ Hz. Hûd’un kavmine; “Sizden başka bir milleti yerinize getirebilir”²⁰⁷ ifadesi, Âd milleti yerine Semûd milletinin geçtiğinin ifade edilmesi²⁰⁸ ve Hz. Mûsâ kavmine; “Rabbiniz düşmanlarınızı yok etmesi ve yeryüzünde sizi onların yerine geçirmesi umulur”²⁰⁹ ifadelerinde belirtildiği üzere bir kavmin başka bir kavmin yerine geçmesi manasında kullanıldığı görülmektedir. Âyetlerin içeriğinden önceki milletlerin yerine geçecek milletlerin seleflerinden keyfiyet bakımından daha iyi olduğu göze çarpmaktadır.

3. Üçüncü olarak da bireyin devlet başkanlığına geçmesi²¹⁰ anlamında kullanılmıştır.²¹¹ Ancak burada Hz. Dâvûd’un devlet başkanlığına geçip geçmemesi anlamında kullanılması pek netleşmiş değildir. Burada hangi manaya geldiği biraz sonra açıklanacaktır.

Bu konuda Hz. Dâvûd örneğini görüyoruz. “Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adâletle hükmet. Hevâ ve hevese uyma, sonra bu seni Allah’ın yolundan saptırır”.²¹²

²⁰² El-Â’râf, 7/69, 74.

²⁰³ Yunus, 10/24.

²⁰⁴ Yunus, 10/ 73.

²⁰⁵ En-Neml, 27/62.

²⁰⁶ Yunus, 10/73; el-Â’râf, 7/69.

²⁰⁷ Hûd, 11/57.

²⁰⁸ El-Â’râf, 7/74.

²⁰⁹ El-Â’râf, 7/129.

²¹⁰ Bk. es-Sâd, 38/26.

²¹¹ Nesefti, **Medârik**, III, s. 152; Mevdûdî, **Tefhîm**, III, s. 558.

²¹² Sâd, 38/26.

Kur’ân’da sadece Dâvûd (*as*) ile ilgili âyet siyasî içerikli kullanılmıştır. Devlet ve toplumların “istihlafi” sadece siyasî iktidar ve nesil değişikliği ile alakalıdır. Burada bu kelimenin sosyal bir içerik kazandığını görmekteyiz. Birinci durumdaki genel istihlafta ise böyle bir durum söz konusu değildir.

Terim olarak “hilafet”; İslam devletinin peygamberden sonra aldığı şekli anlatıp, Hz. Peygamberden sonraki devlet başkanlığı kurumunu ifade eder.²¹³

Aynı kökten gelip devlet başkanına ünvan olarak kullanılan “halife” kelimesi ise; en büyük sultan,²¹⁴ kendinden önceki kişinin yerine geçirilen kişi anlamlarına gelir. Çoğulu “helaif” tir. “Halife” kelimesi terim olarak peygamberin vekili olarak iktidarı eline alan kimsedir.²¹⁵ Hilafet makamında bulunan kimseye verilen addır. Risalet görevi hariç peygamberin dünyevi otoritesini temsil etmesi, yeryüzünde dini hükümleri uygulamak, dünyevi işleri yürütmek üzere Allah’ın Hâkimiyetini veya bütün mü’minlere ait olan hilafet ve yetkiyi temsil etmesinden dolayı bu tabir kullanılmıştır.²¹⁶ Daha çok toplumu sevk ve idarede peygambere halef olma manasında kullanılmaktadır. Bu nedenle “hilafet-ü Resulillah” (*Allah Resulü’nün halifesi*) tabiri kullanılmıştır.²¹⁷ Mutlak manada kullanıldığında bu mana anlaşılmaktadır. Bu tabirin peygamber için kullanılmasının cevazında ittifak edilmiştir.²¹⁸

“Halifetüllah” tabirinin kullanılıp kullanılmayacağına ise ihtilaf edilmiştir. Kullanılmasının câiz olduğunu söyleyenler şu âyetleri delil getirmişlerdir: “*Hatırla ki Rabbin meleklere: Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım., dedi. Onlar: Bizler hamdınla seni tesbih ve takdis edip dururken, yeryüzünde fesat çıkaracak, orada kan dökecek insanı mı halife kılıyorsun? dediler*”²¹⁹, “*Sizi yeryüzünde halifeler kılan, size verdiği (nimetler) hususunda sizi denemek için kiminizi kiminize derecelerle üstün kılan O’dur*”,²²⁰ “*Sonra da, nasıl davranacağınızı görmemiz için onların ardından sizi yeryüzüne halifeler kıldık*” Allah Teâla, Hz. Nûh’tan bahs ettikten sonra; “*Yine de onu yalanladılar, biz de hem onu hem de onunla beraber gemide bulunanları kurtardık ve*

²¹³ Casim Avcı, “Hilafet”, *DİA*, XVII, s. 539.

²¹⁴ Cevherî, *Muhtau’s-Sıhah*, IV, s. 1353-1356.

²¹⁵ Ülken, *age.*, s. 124.

²¹⁶ Casim Avcı, “Hilafet”, *DİA*, XVII, s. 540.

²¹⁷ Maverdî, *el-Ahkâmü’s-Sultaniyye ve’l-Vilâyetü’d-Diniyye*, Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1958, s. 17.

²¹⁸ İbn-i Haldun, *Mukaddime*, I, s. 482.

²¹⁹ El-Bakara, 2/30.

²²⁰ El-En’am, 5/265.

onları (yeryüzüne) halifeler kıldık; âyetlerimizi yalanlayanları da (denizde) boğduk”.²²¹ Câiz olmadığını söyleyenler ise; Hz. Ebu Bekir’in bu unvanla çağrılmayı reddetmesi, ben peygamberin halifesiyim deyip “halifetullah” tabiri ile çağrılmaya rıza göstermemesi ve naibin ancak ölen veya bir yere giden vb. kimseler için kullanılabileceği, hazır olanlara naiplik edilemeyeceği gibi deliller ileri sürmüşlerdir.²²²

İbn Haldun’a göre insanları yöneten ve yönlendiren kişi, aklî delil ve hükümlere dayanarak dünya ile ilgili maslahat ve faydaları elde etmeye, zarar ve ziyanları da ortadan kaldırmaya çalışır. Halifelikte ise daha çok âhîret kaygısı bulunarak faaliyette bulunma göze çarpmaktadır. Bunun için İbn Haldun halifeliği şu şekilde tarif etmektedir. “Dini korumak ve dünya siyasetini dine uygun olarak idare etmek hususunda şeriat sahibine naiplik etmektir”.²²³

Mevdudî de hilafeti Allah’ın kanunlarına uygun olarak insanları yönetme ve bu hükümler doğrultusunda hareket etme olarak değerlendirmektedir. Bunun dışında kalan yönetim şekline hilafet demek mümkün değildir. İlâhî emir ve yasaklara itibar etmeden gerçekleşecek yönetime hilafet demek mümkün değildir.²²⁴ Mevdudî bu düşüncelerini şu âyetlere dayandırmaktadır. “...Allah’ın indirdiği ile hükmet; sana gelen gerçeği bırakıp ta onların arzularına uyma.”²²⁵, “Ey Dâvûd ! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adâletle hükmet.”²²⁶, “Sizi yeryüzünde halifeler yapan O’dur. Onun için kim inkâr ederse, inkârı kendi zararınadır.”²²⁷, “Allah sizlerden iman edip iyi davranışlarda bulunanlara, kendilerinden öncekileri sahip ve Hâkim kıldığı (istehlefe) gibi onları da yeryüzüne sahip ve Hâkim kılacağını, onlar için beğenip seçtiği dini (İslâm’ı) onların iyiliğine yerleştirip koruyacağını ve (geçirdikleri) korku döneminden sonra, bunun yerine onlara güven sağlayacağını va’d etti. Çünkü onlar bana kulluk ederler, hiçbir şeyi bana eş tutmazlar.”²²⁸ Mevdudî her alanda kanuni Hâkimiyetin Allah ve Resulüne ait olduğunu, bunun dışındaki Hâkimiyet şekillerinin meşru olmadığı ve hilafeti de devlet ve hükümet işlerini hakiki Hâkim olan Allah’ın

²²¹ Yunus, 10/14, 73.

²²² İbn Sâd, **et-Tabakat**, III, s. 168; Maverdî, **el-Ahkamu’s-Sultaniyye**, s. 17-18; İbn Haldun, **Mukaddime**, I, s. 482.

²²³ İbn Haldun, **age.**, I, s. 481,

²²⁴ Mevdudî, **Hilafet ve Saltanat**, Ali Genceli (çev.), İstanbul: Hilal Yay., 1972, s. 30-33.

²²⁵ El-Mâide, 5/48.

²²⁶ Es-Sad, 39/26.

²²⁷ El-Fâtır, 35/39.

²²⁸ En-Nur, 24/55.

otoritesine istinaden O'nun namına, O'nun kanunlarını tatbik etmekle mükellef olma²²⁹ şeklindeki düşüncesinden hareketle bu çıkarımları yapmaktadır. Ancak Mevdudi'nin bu düşüncelerine katılmak mümkün değildir. Çünkü daha sonra da göreceğimiz üzere Kur'ân'da hilafet kavramının bu manalarda açık ve net olarak kullanılmadığını göreceğiz. Mevdudi'nin bu görüşleri Kur'ân'da geçen halife tabirinin manası değil daha sonraki uygulamalarda almış olduğu manayı ifade etmektedir. Bu bağlamda yukarıdaki manalara has olarak kullanılabilirse de,²³⁰ genel manada bu tabiri kullanmak imkânsızdır. Çünkü hilafet bir idare şeklidir. Doğrudan doğruya milletin işi olup, zamanın icaplarına bırakılmıştır.²³¹ Kur'ân, siyasî işleri değişmez şekilde düzenlememiş, bazı uygulamaları inkâr etmemiş ve yasaklamamış; bunları aklın hükmüne ve siyasetin esaslarına uymak üzere müslümanlara bırakmıştır.²³²

Kur'ân'da devlet başkanlığı ile ilgili, başkanda bulunması gereken şartlar, görev ve sorumluluklar gibi hususlar ayrıntılı bir biçimde anlatılmamıştır. Ancak şimdiye kadar verdiğimiz ayetlerde görüldüğü gibi hakka, adâlete bağlı kalma, meşveretle iş yapma, zulmü önleme, İslâm'ın emir ve kurallarına uygun davranma ve onları uygulama, birlik ve bütünlükten ayrılmama hususundaki genel prensipler açıklanmıştır.

²²⁹ Mevdûdî, **Hilafet ve Saltanat**, s. 30-31.

²³⁰ Mevdûdî, **age.**, s. 32-33.

²³¹ Seyyid Bey (Adliye Vekili), **Hilafetin Mahiyeti-i Şer'iyesi**, Ankara: 1340/1921, s. 6.

²³² Ali Abdurrazık, **İslâmiyet ve Hükümet**, Ömer Rıza (çev.), İstanbul: 1927, s. 107; Hatipoğlu, M. Said, "Hilafetin Kureşliliği", **AÜİFD**, XXIII, s. 141.

C. Ulu'l-emr

“Ulu'l-emr” kelimesi; emir sahipleri, reisler ve âlimler anlamlarına gelmektedir.²³³

Kur’ân’da “ulu'l-emr” tabiri sadece iki yerde geçmektedir: Birincisi; “*Ey iman edenler! Allah’a itaat edin. Peygambere ve sizden olan “ulu'l-emr”e de itaat edin. Eğer bir hususta anlaşmazlığa düşerseniz, Allah’a ve âhiret gününe gerçekten inanıyorsanız onu Allah’a ve Resul’e götürün. Bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir*”²³⁴ âyetidir. Bu âyette, “ulu'l-emr”e itaat emredilmektedir. Âyetteki “ulu'l-emr” den maksadın ne olduğu hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Genel olarak şu görüşlere yer verilmiştir:

1. Hz. Peygamber zamanındaki emîrlerdir,
2. Ehl-i beyt imâmlarıdır,
3. İyiliği emredenlerdir,
4. İbn Abbas’a göre fukahâ ve Allah’a itaat eden din ehlidir.

Râgıb el-İsfehânî ise bunların tamamının doğruluk payının olduğunu belirtir. Çünkü insanların sözünü dinledikleri dört otorite bulunmaktadır:

Birincisi peygamberler; otoriteleri halkın ve seçkinlerin, hem dış hem de iç dünyalarında geçerlidir. İkincisi yöneticiler; otoriteleri herkesin yalnızca dış dünyalarında geçerlidir. Üçüncüsü bilgeler; otoriteleri yalnızca seçkinlerin iç dünyasında geçerlidir. Dördüncüsü vaizlerdir; otoriteleri halkın iç dünyasında geçerlidir.²³⁵

Şevkânî’ye göre imâmlar, sultânlar, kadılar, sorumluluk yüklenenlerin tamamını içermektedir. Hak yoldan sapmış olan yöneticiler bu mana kapsamına dâhil değildir.²³⁶

Taberî ise; sultânlar ve âlimler manasına geldiğini söyler.²³⁷ Zemâşerî ulemânın kastedildiğini belirtir.²³⁸ Fahreddin er-Râzî ise, ümerâ ve sultânlar olduğunu

²³³ Fîrûzâbâdî, **Kâmûs**, I, s. 344; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, I, s. 125-128.

²³⁴ En-Nisâ, 4/59.

²³⁵ Ragıb, **el-Müfredât**, “e-m-r” md.

²³⁶ Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, I, s. 556.

ifade eder. Çünkü bir önceki âyette hüküm verme ve emânetten bahsedilmektedir. Bunları yerine getirme hususunda halka sözünü geçirebilecek ancak ümerâdır. Bu bakımdan âyetler arasında bir uyum vardır. Peygamber de ümerâyâ itaat etmeyi emretmektedir. Bu nedenle ümerâ manası daha uygundur.²³⁹

Abduh ise, ehli hal ve'l-akd olduğu görüşündedir. Bu mana devlet başkanlarını, hâkimleri, âlimleri, askerî komutanları, diğer reisleri ve ihtiyaç ânında insanların başvurduğu kişileri kapsamaktadır.²⁴⁰ Âyetteki bu kelime çoğul olarak kullanılmaktadır. Devletin başında birden fazla kişi olamayacağından burada itaat edilmesi gereken kişilerin devletin başında bulunan tek kişi olamayacağı anlaşılmaktadır.

Burada değinilmesi gereken bir hususta âyette geçen “minküm” ifadesidir. Âyette müminlere hitap edilmektedir. Ardından da “sizden” olan “ulu'l-emr”e itaat edin denilmektedir. Bu üslup ile umumî başlayan ifade takyit edilmektedir. Dolayısı ile sizden olan “ulu'l-emr”e itaat edin demek inanan yetki sahiplerine itaat edin demektir.²⁴¹ O halde vacip olan itaat bu vasfi taşıyan yetki sahiplerinedir. Ancak bu vasfi taşımayanlara itaat vacip olmadığı gibi isyanda vacip değildir. Ancak kargaşa ve huzurun temini bakımından bir antlaşmaya riâyet söz konusu olabilir. Ayrıca bu kayıttan toplumların kendi bağımsızlıklarını korumaları ve dışarıdan gelebilecek baskı, zorbacı yönetim ve diktatörlüklere kapalı olma gerçeğine işaret sayılabilir. Burada toplumun içinden ve onların iradesine dayalı olarak gelmeyen ve dışarıdan atanan otorite ve güçlere karşı direnişe bir işaret olarak kabul etmek mümkündür.

“Ulu'l-emr” tabirinin geçtiği ikinci âyet ise “*Onlar güven ve korkuya dair bir haber gelince hemen onu yayarlar; hâlbuki onu, Resul'e veya aralarında yetki sahibi kimselere götürselerdi, onların arsından işin içyüzünü anlayanlar, onun ne olduğunu bilirlerdi.*”²⁴² âyetidir. Buradaki “ulu'l-emr”den maksat meseleler hakkında ileri görüş sahibi olan sahabenin önde gelenleri,²⁴³ herhangi bir işte ehliyet ve iktidara haiz

²³⁷ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, VII, s. 182-184.

²³⁸ Zemâhşerî, **Keşşâf**, II, s. 95.

²³⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrettin Râzî, (606/1209), **Mefâtihu'l-Ğayb**, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1401/1981. X, s. 147-149.

²⁴⁰ Muhammed Reşid Rıza (1354/1935), **Tefsirü'l-Kur'âni'l-hakim = Tefsirü'l-menar**, Kahire: Dârü'l-Menar, 1366/1947, V, s. 181-182.

²⁴¹ Hatipoğlu, “Hilâfetin Kureysliligi”, **AÜİFD**, s. 143.

²⁴² En-Nisâ, 4/83.

²⁴³ Teberî, **Câmiu'l-Beyân**, VII, s. 181; Zemâhşerî, **Keşşâf**, II, s. 95; Ebu's-Sena Şihabüddin Mahmud el-Alûsî, **Rûhü'l-Meanî fî Tefsiri'l-Kur'âni'l-Azim**, Beyrut: Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi, V, s. 94.

olanlar²⁴⁴ manalarına gelmektedir. Birtakım bilgilerden akıl yürüterek sonuçlar çıkarma gücüne sahip uzman kişilerdir²⁴⁵ diye genel bir anlayış daha uygun düşmektedir. Bu âyetteki mana askerî ve siyasî anlamdan ziyade, hüküm verme ve kanun koyma ile daha yakından ilgilidir.

Her iki âyette de geçen “ulu’l-emr” tabirini her alanda yetkin ve otoriter kişiler diye anlamak daha doğru olabilir. Çünkü Nisâ 59. âyette Allah Teâlâ emânetleri ehline vermeyi emrediyor. Taberî de “ulu’l-emr”den maksadın bu tabirin kullanıldığı âyetten bir önceki; “Allah size, mutlaka emânetleri ehli olanlara vermenizi, ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder.” âyetinde geçen “ehl” kelimesi olduğunu ifade eder. O, âyetten müslümanların işlerini üstlenen kişilere; aralarında adâleti gözeterek emânetleri her hususta ehil olan kişilere vermeyi Allah emretmiştir²⁴⁶ manasını anlamaktadır. Bir hususta ehil olmak demek, o alanda yeterli bilgi, beceri ve donanıma sahip olmak demektir. Üstlendiği işin gereğini başkalarından daha iyi yerine getiren kişi demektir. Bu da devlet başkanları, din âlimleri, askerî komutanlar, düşünürler, iktisatçılar, politikacılar, hâkimler, yöneticiler vb. müslümanlar arasından seçilen ve kendilerine yetki verilen bütün alanları içine almaktadır. Mezkûr âyetlerden “ulu’l-emr” tabirinin sadece şahıslarla ilgili ve iş başında olanlara delâlet ettiği²⁴⁷ anlaşılmaktadır. Demek ki sahasında temayüz etmiş, uzmanlaşmış müslümanlar diye bu tabiri anlamak mümkündür.

Âyette, Allah ve Resulü’nden sonra “ulu’l-emr”e itaat emredilmiştir. Bu tabirin içine aldığı kişilere itaat etmek vaciptir. Ancak kimi âlimler bu itaatin gerekli olmasının âyetlerin genel manaları ve Hz. Peygamber’den gelen bazı hadislerden hareketle birtakım şartlara bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bu şartlar; yetki sahibi kimselerin hak üzere devam etmeleri,²⁴⁸ adâletle hükmetmeleri, meşru olmaları,²⁴⁹ emâneti gereği gibi yerine getirmeleri²⁵⁰ gibi Allah’a itaat etme ve O’na isyan etmeme halleridir. Bu anlayışın Kur’ân ve sünnet anlayışına uygun bir anlayış olduğunu şu ve benzeri

²⁴⁴ Abdurrazık, **İslâmiyet**, s. 21-22.

²⁴⁵ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, VII, s. 180.

²⁴⁶ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, V, s. 180-181.

²⁴⁷ Hatipoğlu, “Hilâfetin Kureyşliliği”, **AÜİFD**, s. 143.

²⁴⁸ Nasruddin Abdullah b. Ömer Kadî el-Beydâvî, **Envâru’t-Tenzil ve Esrârü’t-Te’vil**, Muhammed Abdurrahman Meruşlî, (thk.), Beyrut: Darü ihyai’t-Türasi’l-Arabî, h. 1418, II, s. 80; Şevkânî, **Fethu’l-Kadîr**, I, s. 556; Neseî, **Medârik**, I, s. 367.

²⁴⁹ Şevkânî, **Fethu’l-Kadîr**, I, s. 556.

²⁵⁰ Kurtûbî, **el-Câmi**, VI, s. 428.

âyetlerden anlamak mümkündür: “Yeryüzünde bozgunculuk yapıp dirlik düzenlik vermeyen aşırı gidenlerin emrine uymayın.”²⁵¹ Ayrıca bu görüşleri destekleyen bazı rivâyetler de mevcuttur. “Yaratana isyanda yaratılana itaat yoktur.”ve “İtaat ancak maruftadır.”²⁵² hadislerinde olduğu gibi. Ancak “ulu’l-emr” tabirinin geçtiği âyette bu ve benzeri herhangi bir şart ileri sürülmemektedir. Yalnızca Nisâ sûresinin 57. âyetinde “Allah size, mutlaka emânetleri ehli olanlara vermenizi ve insanlar arasında hükmettiğiniz zaman adâletle hükmetmenizi emreder.” buyurularak emânetleri ehline verme ve insanlar arasında adâletle hükmetme emredilmektedir. Sonraki âyette ise; “Ey İman edenler” diye başlanıp “ulu’l-emr” tabiri “sizden” diye takyit edilmektedir. Bu nedenle işin başına getirilecek kimsede iki şart ortaya çıkmaktadır: Bunlar, ehil ve mümin olma şartlarıdır.²⁵³

D. Sultân

“S-l-t” kökünden gelen “sultân” kelimesi, “yönetici, açık ve kesin delil, hükümdarın gücü,²⁵⁴ nüfuz ve etki altına alma”²⁵⁵ manalarına gelmektedir. İstilahî olarak ise; siyasî otorite sahibi demektir. İslam-Türk devletlerinde kral veya imparator karşılığında kullanılır. Osmanlıda “imparator”, batı hükümdarlarında “kral” manasında kullanılmaktadır.²⁵⁶

Kur’ân’da ise bu kelime otuz yedi yerde geçip, üç farklı manaya gelecek şekilde kullanılmıştır:

1. **Nüfuz, güç ve iktidar:** Âhirette, dünyada şeytana uyup, onun peşinden gidenlere kendilerine tesir ve etki etmediğini ifade etmek için şeytan şöyle der: “Zaten benim size karşı bir gücüm (**Sultan**) yoktu.”²⁵⁷ “Hâlbuki şeytanın onlar üzerinde hiçbir

²⁵¹ eş-Şuarâ, 26/151-152.

²⁵² Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, **Sahih-i Buhârî**, Muhammed Zühre bin Nasir en-Nasır (thk.), y.y.: Dar-ü Tügü’n-Necât, h. 1422, “Ahkâm”, 4; “Megazî”, 59; Ebu’l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisâburî Müslim b. el-Haccac, **Sahih-i Müslim**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-III, “İmare”, 39, 40; Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî İbn Mace, **Sünen-i İbni Mace**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981, I-II, “Cihad”, 40.

²⁵³ Hatipoğlu, “Hilâfetin Kureyşliliği”, **AÜİFD**, s. 143.

²⁵⁴ Cevherî, **Muhtau’s-Sıhah**, III, s. 1133; Fîrûzâbâdî, **Kâmûs**, I, s. 671-672.

²⁵⁵ Ragıb, **age.**, “s-l-t” md.

²⁵⁶ Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, “sultan” md.

²⁵⁷ İbrâhîm, 14/22.

nüfuzu (**Sultan**) yoktur.”²⁵⁸ “Şüphesiz kullarım üzerinde senin bir hakimiyetin (**sultân**) yoktur.”²⁵⁹ Bu ayetlerde güç ve iktidar manalarında kullanılmıştır.

Göklerin ve yerin çevresini aşıp geçmek için Allah’ın bir güç vermesi gerektiği, Allah’ın verdiği bir **sultân** (güç) olmadan geçilemeyeceği,²⁶⁰ “Bana tarafından, hakkıyla yardım edici bir **sultân** (kuvvet) ver,”²⁶¹ “Size öyle bir **sultân** (kudret) vereceğiz ki sayesinde onlar size erişemeyecekler.”²⁶² “Saltanatımda (gücüm) benden yok olup gitti,”²⁶³ gibi âyetlerde güç ve kudret manalarında kullanılmıştır.

2. **Delil ve kanıt:** Kur’ân’da daha çok delil ve kanıt manasında kullanılmıştır. Mesela; “Andolsun ki Mûsâ’yı da mucizelerimizle ve apaçık bir delille (**sultan**) Firavun’a ve onun ileri gelenlerine gönderdik.”²⁶⁴ “Yoksa onlara bir kesin delil (**sultan**) indirdik de, o delil, müşrik olmalarını mı söylüyor ?”²⁶⁵ Hz. Süleyman, yanından izinsiz ayrılan Hüdhdü’ü arayıp bulamayınca; “Ya bana (mazeretini gösteren) apaçık bir delil (**sultan**) getirecek ya da onun canını iyice yakacağım.”²⁶⁶ vb. âyetlerde delil ve burhan manalarına gelmektedir.

3. **Yetki:** Bir hususta hak ve söz sahibi olmak, tasarruf yetkisini elinde bulundurmamak manasında kullanılmıştır. “Bir kişi zulmen öldürülürse, onun velisine (hakkını alması için) yetki (**sultan**) verdik.”²⁶⁷ Müslümanlara kötülük yapmaktan uzak durmayan, barışa yanaşmayan, saldırmaktan da geri durmayan kâfirler için; “Onları yakalayın, rastladığımız yerde öldürün. İşte onlar üzerine sizin için apaçık yetki (**sultan**) verdik.”²⁶⁸ âyetlerinde bu manada kullanılmıştır.

Görüldüğü üzere bu âyetlerin hiçbirinde daha sonra kazanmış olduğu siyasî manada bir unvan olarak kullanılmamıştır. Siyasî anlamda kullanılması daha sonraki

²⁵⁸ Sebe’, 34/21.

²⁵⁹ El-Hicr, 15/42; el-İsrâ, 17/65.

²⁶⁰ Er-Rahman, 55/33.

²⁶¹ El-İsrâ, 17/80.

²⁶² El-Kasas, 28/35.

²⁶³ El-Hakka, 69/29.

²⁶⁴ Hûd, 11/96.

²⁶⁵ Er-Rum, 30/35.

²⁶⁶ En-Neml, 27/21.

²⁶⁷ El-İsrâ, 17/33.

²⁶⁸ En-Nisâ, 4/91.

zamanlarda olmuştur. Kur'ân'da yetki, güç, iktidar, nüfuz, delil ve kanıt manalarında kullanılmıştır.

E. Mülk ve Melik

“Milk”, sahip olma (*temellük*), yönetme (*tevellî*), güç ve iktidar,²⁶⁹ manalarına gelirken, “mülk” kelimesi hâkimiyet, hükümdarlık, güç, kuvvet, büyüklük,²⁷⁰ nübüvvet, mal ve kulluk²⁷¹ manalarına gelmektedir. Çoğulu “Mülûk, emlâk” şeklinde gelir. “Melekût” güç ve iktidar²⁷² manalarına gelip Allah'ın hâkimiyetine mahsus olarak kullanılmaktadır.²⁷³ “Memleke” kelimesi ise hükümdarın, yönettiği kimseler üzerinde sahip olduğu güç²⁷⁴ anlamındadır.

“Melekût”, yalnızca Allah'a nispetle kullanılırken²⁷⁵ “Mülk” kelimesi hem Allah hem de Kur'ân'da geçen bazı şahsiyetler için kullanılmıştır. Bu nedenle Allah ve insanlarla ilgili kullanımı kısaca incelenecektir.

Gerçek mülk Allah'a aittir. “**Mülk** O'nundur, hamd O'nadır.”²⁷⁶ O'nun mülkü daimidir. Mülkiyetinde hiçbir ortağı yoktur. “...**Mülkü**nde ortağı bulunmayandır...”²⁷⁷ Mülkü dilediğine verir, dilediğinden alır, onda istediği gibi tasarruf etme yetkisine sahiptir. “(Resulüm) De ki: **Mülkü**n gerçek sahibi olan Allah'ım! Sen **mülkü** dilediğine verirsin ve mülkü dilediğinden alırsın. İsteddiğini yüceltir, dilediğini de alçaltırsın.”²⁷⁸ Âyetlerden anlaşıldığına göre, göklerin, yerin ve ikisi arasında bulunanların mülkü (*hükümranlığı*) Allah'a aittir.²⁷⁹

²⁶⁹ Ragıb, *el- Müfredât*, “m-l-k” md.

²⁷⁰ İbnü'l- Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, s. 4266-4267; Fîrûzâbâdî, *Kâmûs el-Muhit*, I, s. 954.

²⁷¹ Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, I, s. 379.

²⁷² Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, I, s. 954.

²⁷³ Ragıb, *el- Müfredât*, “m-l-k” md.

²⁷⁴ Ragıb, *age.*, “m-l-k” md., s. 774-775; İbn Manzûr, *age.*, VI, s. 4267-4268.

²⁷⁵ El-En'am, 6/75; el- A'râf, 7/ 185; el- Mü'minun, 23/ 88; Yasin, 36/ 83.

²⁷⁶ Et-Tegabûn, 64/1.

²⁷⁷ El-Furkân, 25/2.

²⁷⁸ Âl-i İmrân, 3/26.

²⁷⁹ Bk. ez-Zuhruf, 43/84-86; et-Tevbe, 9/115-116.

Bu dünyada gerçek hükümlan Allah olduğu gibi âhirette de gerçek egemen O'dur. Nitekim Kur'ân bunu Şu Şekilde ifade deder: “Cezâ gününün malikidir.”²⁸⁰ Herkesi âhirette yargılayıp yaptığı amele göre cezâ ve mükâfat verecek anlamınadır.

Hız. Dâvûd'un mülkü (hükümlanlığı) nün Allah tarafından kuvvetlendirilmesi,²⁸¹ Firavun milletine; “Ey milletim! Mısır **mülkü** (hükümlanlığı) ve memleketimde akan bu ırmaklar benim değil mi ?”²⁸² diye övünmesi, Hız. Süleyman'ın Allah'tan “Bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir **mülk** (hükümlanlık) ver”.²⁸³ demesi, Hız. Yûsuf'un (as) sahip olduğu mülke karşı Allah'a Őükretmesi,²⁸⁴ Nemrûd'un Hız. İbrâhîm karşısında Allah'ın mülkünü elde etmeye çalışması,²⁸⁵ gibi âyetlerde “mülk” kelimesi; din, nübüvvet, hükümlanlık, güç, kuvvet, yönetim, iktidar ve insanın egemenliği anlamlarında kullanılmıştır.

“Melik” kelimesine gelince; Emretme veya yasaklama yetkisi olan kişi manasındadır.²⁸⁶ “Melk, melik, melîk, mâlik” kalıplarında geldiğinde; iktidar sahibi anlamı taşımaktadır. “Melik” ve “melîk” kelimesi Allah ve O'nun dışındakiler için kullanılırken, “melik” manasına gelen “melk” kelimesi yalnızca Allah'ın dışındakiler için kullanılır.²⁸⁷

Kur'ân'da ise “melik” kelimesi ağırlıklı olarak “hükümlan, kral, padiŐah, kumandan”²⁸⁸ manalarında kullanılmıştır. İnsanın hükümlanlığı için bu manalarda kullanıldığı gibi Allah'ın hükümlanlığı manasında da kullanılmıştır.²⁸⁹

Tâhâ suresi 34. âyette gerçek hükümlan Allah olduğu beyan edilmiştir. Çünkü Allah hem dünya da hem de âhirette güç ve otorite sahibidir. Demek ki Allah'ın hükümlanlığı devamlı, O'nun dışındakilerin hükümlanlığı ise geçicidir.

²⁸⁰ El-Fatiha, 1/4.

²⁸¹ Es-Sad, 38/20.

²⁸² Ez-Zuhuf, 43/51.

²⁸³ Es-Sad, 38/35.

²⁸⁴ Yûsuf, 12/101.

²⁸⁵ El-Bakara, 2/260.

²⁸⁶ İsfehânî, **el-Müfredât**, “m-l-k” md.

²⁸⁷ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, VI, s. 4267.

²⁸⁸ Bk. el-Bakara, 2/246, 247; Yûsuf, 12/43, 50, 54, 72, 76; el-Kehf, 18/79; en-Neml, 27/34.

²⁸⁹ Tâhâ, 20/34.

İslâm tarihinde müslüman hükümdarlar bu unvanı pek kullanmamışlardır. İslâm tarihinde, Allah için kullanılmadığında bu kelimeyle yabancı milletlerin hükümdarları kastedilmektedir. İslam hükümdarları için kullanıldığında ise İslam’a aykırı bir idare şekline telmih var demektir.²⁹⁰

Bu kökten gelen kelimeler hem Allah için hem de insanlar için güç ve kudret, yönetim ve iktidar manalarına gelmektedir. Allah’ın Hem dünya da hem de âhirette bütün yaratıklar üzerinde ve her alanda sınırsız bir güç ve iktidara sahip olduğunu ifade etmek için kullanılmıştır. İnsanların devlet başkanlığı, bazı gruplar üzerindeki hâkimiyet ve yetkisini ifade etmektedir. Ancak insanların bu yetki ve hâkimiyetleri hem alan bakımından hem de etki bakımından sınırlıdır.

F. Seyyid

“Seyyid” kelimesinin kökü “s-v-d” dir. Çoğulu “sâdâd” şeklinde gelmektedir. “Rab, mâlik, çok şerefli, faziletli, cömert, yumuşak huylu, eş, başkan, öne geçirilen, akıl, mal ve menfaat bakımından başkasına üstün gelen,²⁹¹ bir kavmin en üstün şahsı,²⁹² kalabalık topluluk, yönetici gibi manalara gelmektedir. “Seyyidü’l-kavm” toplumu yöneten kişi manasındadır. Toplumu yöneten kişilerin iyi ahlâklı kişiler olmaları gerektiğinden erdemli kişilere de “seyyid” denmektedir.²⁹³ Allah için sıfat olarak kullanıldığında ise; “her şey O’nun kulu ve O, her şeyin sahibidir” manasına gelmektedir.

Kur’ân’da ise üç âyette geçmekte olup, her birinde de farklı manalara gelecek şekilde kullanılmıştır.

Birincisi; eşini yöneten, aile reîsi, eş, koca manasında kullanılmıştır.²⁹⁴ Hz. Yûsuf ve Züleyha’dan Kur’ân’da bahsedilirken “*İkisi de kapıya doğru koştular. Kadın*

²⁹⁰ M. Plessner, “Melik”, **İA**, VIII; s. 664.

²⁹¹ İbn Manzûr, **age.**, III, s. 2141-2144.

²⁹² Fîrûzâbâdî, **age.**, I, s. 290.

²⁹³ İsfehânî, **el-Müfredât**, “s-v-d” md.

²⁹⁴ İsfehânî, **A.y.**

onun gömleğini arkadan yırttı. Kapının yanında kadının kocasına (**seyyid**) rastladılar.”²⁹⁵ âyetinde bu manada kullanılmıştır.

İkincisi, ilim ve ibadette önde gelen, cömert, yumuşak manalarına gelecek biçimde efendi manalarında kullanılmıştır. “Zekeriya mabette durmuş namaz kılariken melekler ona şöyle nida ettiler: Allah sana, kendisi tarafından gelen bir kelimeyi tasdik edici, efendi (**seyyid**), iffetli ve salihlerden bir peygamber olarak Yahya’yı müjdelers.”²⁹⁶

Üçüncü olarak ise; yönetici ve önder manasında kullanılmıştır. Kur’ân’da kâfirlerin âhirette ateşe karşı çevrildiklerinde pişmanlıklarını ortaya koyarak: “Eyvah bize! Keşke Allah’a itaat etseydik. Peygamber’e de itaat etseydik! derler. Ey Rabbimiz! Biz reislerimize (**sâdât**) ve büyüklerimize uyduk ta onlar bizi yoldan saptırdılar, derler.”²⁹⁷ dedikleri anlatılır. Bu âyette geçen “sâdât” kelimesi, şirk ve sapıklıkta toplumun önünde bulunan reisler, insanların dünyada işlerinde örnek kabul ederek uydukları komutan ve önderlerdir.²⁹⁸ Toplumlar üzerinde etkili olan ve onlara yön verme fonksiyonu bulunan kimseler için kullanılmakta olduğu görülmektedir.

Ayrıca yukarıdaki âyet bütün önderlerin içinde buldukları toplumun fertleri tarafından örnek alındıklarını ortaya koymaktadır. Bu nedenle insanları peşinden sürükleyen kişiler, o insanların gittiği yolda etkisi oranında mükâfat veya cezâ göreceklerdir.

G. Hüküm

“Hüküm”; yargı, ilim, anlayış,²⁹⁹ bir şeyi düzeltmek için engel olma, gem vurma, bir şey hakkında şöyle veya böyle diye yargıda bulunma³⁰⁰ ve Allah’tan gelen yetki erki³⁰¹ gibi manalara gelir. Kur’ân-ı Kerim’de hüküm verme, yargıya varma

²⁹⁵ Yûsuf, 12/25.

²⁹⁶ Âl-i İmran, 3/39.

²⁹⁷ El-Ahzâb, 34/66-67.

²⁹⁸ Taberî, **Câmiu’l-Beyân**, XIX, s. 188-189; Şevkânî, **Fethu’l-Kadîr**, IV, s. 351-352.

²⁹⁹ Cevherî, **es-Sihah**, V, 1901; İbnü’l- Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, II, s. 951-953.

³⁰⁰ İsfehânî, **el-Müfredât**, “h-k-m” md.

³⁰¹ Ebu’l-Ala el-Mevdûdî, **Tefhîmu’l- Kur’ân**, III, s. 321.

manasında bu kökten çokça ifade kullanılmıştır.³⁰² Şimdi Kur'an'da bu kökten gelen kelimeler ele alınacaktır.

“Hâkim”; İnsanlar arasında hüküm veren yargıç manasında olup çoğulu “hükkâm” gelmektedir. Bir işte karar vermeye tahsis edilmiş kimseye de “hakem” denir.³⁰³ Kur'an'da; “Allah, hüküm verenlerin (**hâkim**) en üstünü değil midir?”³⁰⁴ “...İnsanların mallarından bir kısmını haram yollardan yemeniz için o malları Hâkimlere (**hükkâm**) vermeyin.”³⁰⁵, “Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir **hakem** ve kadının ailesinden bir **hakem** gönderin.”³⁰⁶ âyetleri sırası ile bu manaları ifade etmektedir.

“Hakîm”; yargı sahibi, hikmet sahibi, filozof ve hükümdar manalarına gelmektedir. Hakîm Allah'ın isimlerindedir.³⁰⁷ Ayrıca hakîm, temel ilâhi Kitab'ın sıfatıdır. “Şunlar o hikmetli Kitab'ın âyetleridir.”³⁰⁸ âyetinde olduğu gibi.

“Hikmet”; ilim ve akıl yolu ile elde edilen gerçeğe uygun bilgi,³⁰⁹ “Tehâküm” ise birinin hükmüne başvurmak demektir. “Hakem olarak tağuta başvurmak istiyorlar.”³¹⁰ âyetinde olduğu gibi.

Gerçek hâkimiyet Allah'a aittir. O yeryüzüne istediği kimseyi hâkim kılma gücüne sahiptir. “Elbette ki yeryüzü Allah'ındır. İsteddiği kuluna onu varis (sahip) kılar”.³¹¹ İslâm dinine göre Allah ve Resulünden sonra bu yetki buyruk sahibi kimselere verilmiştir.³¹² “Ey iman edenler! Allah'a itaat edin. Peygambere ve sizden olan “**ulu'l-emr**”e de itaat edin. Eğer bir hususta antlaşmazlığa düşerseniz, Allah'a ve âhiret gününe gerçekten inanıyorsanız onu Allah'a ve Resul'e götürün. Bu hem hayırlı, hem de netice bakımından daha güzeldir.”³¹³ Devletin en yetkili buyruk sahibi ise devlet başkanıdır. İslâm devlet anlayışı ve uygulamalarında bu yetkiyi kullanan halifedir. Bu

³⁰² Bk., en-Nisâ, 4/57; el-Mâide, 5/95.

³⁰³ İsfehânî, **el-Müfredât**, “h-k-m” md.

³⁰⁴ Et-Tin, 95/8.

³⁰⁵ El- Bakara, 2/188.

³⁰⁶ En-Nisâ, 4/35.

³⁰⁷ İbnü'l- Manzûr, **Lisanü'l-Arab**, II, s. 951.

³⁰⁸ Yunus, 10/1.

³⁰⁹ İsfehânî, **el-Müfredât**, “h-k-m” md.

³¹⁰ En-Nisâ, 4/60.

³¹¹ El-Â'râf, 7/128.

³¹² Fîrûzâbâdî, **Kâmûs**, I, s. 344; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, I, s. 126-128.

³¹³ En-Nisâ, 4/59.

hakka sahip kimselerin bu yetkiyi kullanmaları bir temsilci aracılığı ile olmaktadır. O da halifedir. Hilafet icmaya dayanır. Meşruluğunu ise iki kaynaktan alır. Birincisi adayın ileri gelenler (*Ehlü'l-hal' ve'l-akd*) tarafından seçilmesi, diğeri de halkın bunu onaylamasıdır (*biat*).³¹⁴ Demek ki hüküm kaynağı anlamında hâkimiyetin Allah'a ait olmasına karşılık, idari yetki anlamında hâkimiyetin kaynağı ümmettir. Bunun için İslâm'da devlet başkanında mutlak bir yetki yoktur. Liderin yetkisi İslam'ın genel ilkeleri ve ilâhi irade ile sınırlanmıştır.³¹⁵ Peygamberin şu sözleri de bu gerçeğe vurgu yapmaktadır. “*Yaratıcıya isyanda yaratılana itaat yoktur.*”³¹⁶ “*İtaat ancak iyi olandadır.*”³¹⁷

H. Velâyet

“Velâyet”; yardım, “vilâye” ise işi üstlenme manalarına gelmektedir. “Velî ve mevla” kelimeleri de ism-i fail gibi bu manada kullanılmaktadır. “Valî” kelimesi de velî manasındadır.³¹⁸ “El-valî” kelimesi; Allah için kullanıldığında bütün eşyanın sahibi olan, onlarda tasarrufta bulunan demektir. “Valî” kelimesi; ancak bir işi düzenleyen, ona güç yetiren ve onu yapana isim olarak kullanılır.³¹⁹ Özel isim olarak da kullanılmaktadır. “Mevla” kelimesi ise malik, sahip, köle, âzâd eden ve edilen manalarına gelmektedir.³²⁰

Bu kelimenin Kur’ân’da bu kökten gelen farklı kalıplarda değişik manalarda kullanımları mevcuttur. Bunlar şu şekilde sıralanabilir:

“Vella” kelimesi; arkasını dönüp kaçtı, geriye doğru kaçtı, yüz çevirdi, sırtını çevirdi³²¹ manalarına gelmektedir.

“Tevallâ”; işbaşına geçmek,³²² günah, vebal yüklenmek,³²³ yardımcı,³²⁴ koruyucu, sahip,³²⁵ dost,³²⁶ Allah’ı dost edinmek ve O’nun dostluğu,³²⁷ insanların birbiri

³¹⁴ Taplamacıoğlu, *age.*, s. 29.

³¹⁵ Casım Avcı, “Hilafet”, *DİA*, XVII, s. 539-540; Mevdûdî, *age.*, s. 25.

³¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, IV, s. 426; Buhârî, *Sahih*, “Ahkâm”, 4.

³¹⁷ Müslim, *Sahih*, “İmare”, 39, 40.

³¹⁸ İsfehâni, *el-Müfredât*, “v-l-y” md.; İbn Manzûr, *Lisanü'l-Arab*, VI, s. 4920-4921.

³¹⁹ İbn Manzûr, *age.*, Ay.

³²⁰ Fîrûzâbâdî, *Kâmûs*, I, s. 1344.

³²¹ En-Neml, 27/10; el-Kasas, 28/31.

³²² El-Bakara, 2/205; Âl-i İmrân, 3/28.

³²³ En-Nur, 24/11.

arasındaki dostlukları; müminlerin birbirini dost edinmesi,³²⁸ kâfirlerin, zâlimlerin birbirini dost edinmeleri manalarına gelmektedir.³²⁹

Ayrıca bu kökten mirasçı olacak çocuk,³³⁰ efendi,³³¹ hukukta; hukukî temsil ve yetki sahibi kimse demektir. Âciz durumdaki borçluyu temsil, haksız yere öldürülen kişinin hakkını alma yetkisi kendisine verilen kişiyi de ifade etmektedir.³³²

İdari anlamda ise devletle vatandaş arasında, vatandaşların kendi aralarında var olan yardım, koruma, destek, dostluk gibi ilişkiler için kullanılmaktadır.³³³ İnsanların kendi sorumluluk ve yetkilerini bir anlamda lidere devretmeleri açısından vâlî veya velî o insanın lideri konumundadır. Lider onun adına kararlar vermekte, gerektiğinde onu yönlendirmektedir. O kişi velisinin emri altına girmiştir.

Kur'an'da liderlikle ilgili kullanılan kavramların semantik bir anlam içerisinde olduğu görülmektedir. Bu kavramların daha sonra münlûman toplumlarda meydana gelen siyasi ve toplumsal gelişmelerin etkisiyle Kur'an'da kullanıldığından farklı anlamlara geldiği görülür. Tezimizde ise hem bu kelimelerin farklı anlamları hem de semantik süreçte kazandığı yeni manalar konumuzla bağlantılı olan yönleriyle birlikte ele alındı. Diğer manalara da imkan ölçüsünde işaret edildi.

II. KUR'AN DA LİDER TİPLERİ

Bu başlık altında lider tipleri olumlu ve olumsuz yönleriyle ele alınacaktır. Olumlu liderler ise peygamber olan ve olmayanlar şeklinde iki başlık altında incelenecektir.

³²⁴ Er-Ra'd, 13/11; Meryem, 19/5.

³²⁵ En-Nisâ, 4/75.

³²⁶ El-Bakara, 2/107, 120, 257; et-Tevbe, 9/116; eş-Şûrâ, 42/8, 9, 28, 31.

³²⁷ El-Maide, 5/51, 56, 80; et-Tevbe, 9/23; en-Nahl, 16/100; el-Mümtehine, 60/9.

³²⁸ El-Enfâl, 8/72; et-Tevbe, 9/71.

³²⁹ El-Enfâl, 8/73; el-Câsiye, 45/19.

³³⁰ Meryem, 19/5.

³³¹ En-Nahl, 16/76.

³³² El-Bakara, 2/282; el-İsrâ, 17/33.

³³³ Mevdûdî, **Tefhîm**, II, s. 187.

A. Olumlu Lider Tipleri

Burada tüm peygamberleri ele alıp incelemeye gerek yoktur. Çünkü bu konumuzun dışına taşmak anlamına gelir. Ancak Kur'an'da çokça zikredilen bazı peygamberler örnek kabilinden ele alınıp, konumuza açıklık kazandırması için incelenecektir. Bunlar içerisinde özellikle ulü'l azm olması, kavmi ile mücadelesinde daha fazla Kur'an'da vurgu yapılması ve zikredilmesi veya liderlik, önderlik vasfı ön plana çıkmış olması nedeniyle bazı peygamberlerin ele alınması tercih edildi. Diğer peygamberlerin kavimleri ile ilişkileri yeri geldikçe ele alınacaktır. Bu karakterler kronolojik sıraya göre ele alınacaktır.

1. *Peygamberler*

a. **Hz. Nûh**

Hz. Nûh ulü'l-azm peygamberlerden birisidir.³³⁴ Bu özelliği toplumunun olumsuz davranışlarını ortadan kaldırmaya yönelik vermiş olduğu mücadeleden kaynaklanmaktadır. O, sapıklık içerisinde olanları ve bu davranışları üzerinde devam etmekte ısrar eden kimseleri açık ve net bir şekilde uyarmıştır. Bu uyarısını da bıkmadan usanmadan, gece gündüz, gizli ve açık durmadan yapmıştır.³³⁵ Onları düşünmeye, akıllarını kullanmaya ve gerçekleri görmeye çağırmıştır.³³⁶ Ama onların bu uyarılara karşı tavırları; kaçmaları, kulaklarını tıkamaları, elbiselerine bürünmeleri, ayak diremeleri ve büyülenmelerinden başka bir şey olmamıştır.³³⁷ Hz. Nûh'un bu davranışından lider durumunda bulunan kimsenin ne pahasına olursa olsun bıkmadan usanmadan kötü kişiler ve kötülüklerle mücadele etmesi gerektiği sonucunu çıkarmak mümkündür. Yapılan tehditler hiçbir zaman onu hak bildiği mücadelesinden alıkoyamamıştır.³³⁸

Hz. Nûh'un milleti ile olan münasebetinde dikkati çeken bir husus da toplum fertleri arasında eşitliği gözetmesi, ayrımcılık yapmamasıdır. Hz. Nûh kavmini hidayete davet ettiğinde kavminin ileri gelenleri, statü bakımından düşük kimselerin kendisine

³³⁴ El-Ahkâf, 46/35; el-Ahzâp, 33/7; Bk. Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, XXI, s. 177; Beyzâvî, *Envârü't-Tenzîl*, V, s. 117.

³³⁵ Hûd, 11/25; eş-Şuarâ, 26/115; Nûh, 71/1, 5, 8-9.

³³⁶ Nûh, 71/4.

³³⁷ Nûh, 71/6-7. (Hz. Nûh'un kavmi ile olan ilişkisi hakkında geniş bilgi için Nûh sûresine bakılabilir.)

³³⁸ Eş-Şuarâ, 26/116.

inandıklarını belirtmişlerdir. Kendisine inanan bu fakir ve yoksul kimseleri yanından kovması durumunda ona inanacaklarını söylemişlerdir.³³⁹ Hz. Nûh bu isteği reddetmiştir.³⁴⁰ Toplumlar içerisinde genellikle soylu, zengin ve elit kesim ile işçi ve fakir kesim bulunur. İkinci kısım daima ezilen kesimdir. Zengin ve soylu kesim onlarla beraber olup birlikte yaşamayı, eşitliği, paylaşımı kibir, gurur ve çıkarlarının zarar görme korkusundan dolayı reddederler. Hz. Nûh'un tavır ve davranışlarında bu iki sınıf arasında adalet, eşitlik ve şefkatle davranmanın örnekleri ve pratik uygulamaları görülür. Hz. Muhammed'in hayatında da aynı uygulamalar söz konusudur.

Toplum içerisinde bulunan her ferдин hak ve görev bakımından eşit olduğu vurgulanmaktadır. İnsanların sahip oldukları birtakım maddî varlıklar onların üstün olmaları için bir sebep teşkil etmemektedir. Kur'ân'ın genel mantığıyla bakıldığında üstünlük ve itibar ancak ilim, takva ve topluma faydalı olabilme gibi özelliklerle gerçekleşebilmesi mümkün gözükmektedir.³⁴¹

Hz. Nûh'un uygulamalarından ortaya çıkan bir başka sonuç da, toplum içerisinde hakka uyan, doğru olan, kötülüklerden uzak duran kimselere değer verilip desteklenmeleri gerektiği gerçeğidir.

Hz. Nuh'un, insanları hakka daveti ve kötülüklerle mücadelesiyle halkın üzerinde etkin ve yönlendirici bir liderlik rolünün olduğu göze çarpmaktadır.

b. Hz. İbrâhîm

Kur'ân'da Hz. İbrâhîm'in insanlara önder olduğu açıkça belirtilmiştir. *“Bir zamanlar Rabbi İbrâhîm'i bir takım kelimelerle sınımış, onları tam olarak yerine getirince: Ben seni insanlara önder yapacağım demişti. Soyumdan da (önderler yap Ya Rabbi!) dedi. Allah: Ahdim zâlimlere kapsamaz”*³⁴² buyurdu. Hz. İbrâhîm, İshak ve Ya'kub'un hayırda, Allah'a itaat, emir ve yasaklara uyma hususunda Allah'ın emri uyarınca doğru yolu gösteren önderler kılındığı Kur'ân'da ifade edilir.³⁴³

³³⁹ Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, s. 132-133.

³⁴⁰ Hûd, 11/27, 29; Beydâvî, *age.*, III, s. 132-134, IV, s. 145

³⁴¹ Ez-Zümer, 39/9; el-Hucûrât, 49/13.

³⁴² El-Bakara, 2/124; Ayetin tefsiri için bk. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, I, s. 165.

³⁴³ El-Enbiya, 21/73; Bk. Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr*, III, s. 491; Kurtûbî, *el-Câmi'*, XIV, s. 231.

İbrâhîm(a.s)’ın, insanların uyması gereken bir rehber olduğu ifade edilen bir başka ayette: “İbrâhîm’de ve onunla beraber olanlarda, sizin için gerçekten güzel bir örnek vardır.”³⁴⁴ denilerek onun örnek olma vasfı vurgulanmaktadır. Hangi bakımlardan insanlara örnek olduğu ise yine Kur’ân tarafından bildirilmiştir. Bu vasıflar özellikle dosdoğru bir insan olması,³⁴⁵ sözünü yerine getirmesi ve ahde vefa göstermesi³⁴⁶ gibi husulardır.

Hz. İbrâhîm ailesine ve toplumuna karşı son derece şefkat ve merhamet duygularıyla muamelede bulunmuş, onlar ile ilişkilerini bu doğrultuda sürdürmüştür. Bu nedenle onların dünya ve ahiret açısından kurtulmaları için elinden gelen gayreti göstermiştir. Babasının bağışlanması için dua etmesi,³⁴⁷ hanımı ve oğlu İsmail’i Kâbe yakınlarına bırakınca, “Rabbim! Bu şehri emniyetli kıl, beni ve oğullarımı putlara tapmaktan uzak tut.”,³⁴⁸ Yine; “Ey Rabbim! Beni ve soyumdan gelecekleri namazı devamlı kılanlardan eyle”³⁴⁹ ayetleri onun bu özelliğinin en güzel yansımalarıdır. Zaten onun çok yumuşak huylu olduğunu açıklamak için Kur’ân’da; “İbrâhîm cidden yumuşak huylu, bağıryanık, kendini Allah’a vermiş biriydi.”³⁵⁰ denilmiştir.

İbrahim (as) doğru ve gerçekler uğruna, onları toplumuna ve yakınlarına anlatma, öğretme, yanlışları ve kötülükleri ortadan kaldırmaya yönelik elinden gelen bütün gayretini göstermiştir. Yılmadan mücadelesini devam ettirmiştir. Bu alanda yapılan tehditlere aldırış etmemiştir. Hatta onlara karşı iyi ve güzel muamelede bulunmuştur. Babası ile arasında geçen şu konuşma bunu çok güzel ortaya koymaktadır. Putlara tapmaya devam eden babasını uyarmaya devam ederken: “Babacığım! Allah tarafından sana azap dokunup da şeytanın yakını olmandan korkuyorum. (Babası) Ey İbrâhîm! dedi, sen benim tanrularımdan yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlarım! Uzun bir zaman benden uzak dur! İbrâhîm: Selam sana (esen

³⁴⁴ El-Mümtehine, 60/4.

³⁴⁵ Meryem, 18/41.

³⁴⁶ En-Necm, 53/37.

³⁴⁷ Meryem, 19/47.

³⁴⁸ İbrâhîm, 14/35.

³⁴⁹ İbrâhîm, 24/40.

³⁵⁰ Hûd, 11/75.

kal) dedi, Rabbimden senin için mağfiret dileyeceğim. Çünkü O bana karşı çok lütufkârdır”.³⁵¹

Hız. İbrâhîm’in doğru ve güzel olan davranışları yapma hususunda ailesine karşı görevini tam yapmaya çalışması liderin ailesi ile ilgili görevleri ihmal etmemesi gerektiği sonucuna da bizi götürmektedir. Babasını doğru yola ulaştırmak için elinden gelen gayreti gösteriyor ve onu uyarıyor.³⁵² Ailesine karşı görevini tam olarak yerine getirmek için çaba sarf ediyor.

Hız. İbrahim Allah tarafından liderlikle vasıflandırılmış olduğu, özellikle tevhide yerleştirme ve batılla mücadelesinde, hakkı hakim kılma ve batılı ortadan kaldırma noktasında ailesine ve toplumuna önderlik ettiği görülmektedir.

c. Hız. Yûsuf

Hız. Yûsuf’un Allah tarafından seçilmiş olduğu Kur’ân’da açıkça belirtilir. Hız. Yûsuf için; “İşte böylece Rabbin seni seçecek, sana rüyaların yorumunu öğretecek...”³⁵³ buyurulmuştur. Bu âyette Hız. Yûsuf’un nübüvvet, hükümdarlık ve büyük işler için seçildiği belirtilmektedir.³⁵⁴

Hız. Yûsuf, insanların kendisine karşı sergiledikleri kötü davranışlar karşısında onları affettiği görülür. Kardeşleri tarafından eza, cefa ve ihanete uğrayan Hız. Yûsuf, kendisine geldiklerinde onları bağışlamış ve ikrama boğmuştur. “Daha önce yaptıklarınızdan hesaba çekilmeyeceksiniz”.³⁵⁵ diyerek onları affetmiştir. Hız.Yûsuf’a özür dilediklerinde; “Aramızda kardeşlik ve saygıda bir kusur yok, sizi affettim ve bağışladım”³⁵⁶ demiştir. Onlara bağışlayıcı bir tavır sergilediği görülür.

Ailesine son derece saygı ve hürmette bulunduğu müşahede edilir. Hız. Yûsuf’un, ailesi kendine geldiklerinde onları tahtına çıkartıp oturmuş ve onlara son

³⁵¹ Meryem, 19/45-47.

³⁵² Meryem, 18/42-44.

³⁵³ Yûsuf, 12/6.

³⁵⁴ Kurtûbî, *el-Câmi*, XII, s. 258; Beydâvî, *Envârü’t-Tenzîl*, III, s. 155.

³⁵⁵ Yûsuf, 12/91-92.

³⁵⁶ Taberî, *age.*, XIII, s. 330.

derece saygı ile muamele etmiştir.³⁵⁷ Firavun'un eşine yaptığı gibi ailesine zulüm ve işkence etmemiştir.³⁵⁸

Güvenilir olmanın, nankörlük ve ihanet etmemenin en güzel örneklerini Hz. Yûsuf sergilemektedir. Hz. Yûsuf'u Aziz'in hanımı hoş olmayan, çirkin işe davet ettiğinde Hz. Yûsuf; *"Kocanız benim velinimetimdir, bana ikramda bulundu, bana güvendi, beni iyi bir şekilde korudu, ona asla ihanet edemem, beni davet ettiğin şey, evini bana emanet eden efendime karşı bir zulüm ve ihanettir."*³⁵⁹ diyerek efendisinin namusunu bir emanet telakki ederek yüksek iffetinden dolayı ihanetten sakınmıştır. Bütün fırsatlar elinde iken bile emanete ihanet etmemiştir. Hz. Yûsuf'un bu özelliğinden dolayı Aziz O'nu yetkili makamlara getirmek suretiyle mükâfatlandırmıştır.³⁶⁰

Hz. Yûsuf güvenilir ve bilgili olması nedeniyle Mısır kralı aziz tarafından fark edilmiş ve kendine özel danışman yapılmış ve daha sonra yetkileri ona devredilmiştir.³⁶¹

Eza ve cefa görmeye karşı sabır, insanları ve kendisine ihanet edenleri affetme, güvenilir olma, nankörlük ve ihanet etmeme, mali konular ve ailesine karşı şefkat ve merhamet besleme noktasında zirvede olduğu görülmektedir.

d. Hz. Mûsâ ve Hârûn

Hz. Mûsâ'nın en belirgin özelliklerinden biri güvenilir olmasıdır. Kur'ân'da O'nu kendi ifadesiyle tasvir eden; *"Ben size (gönderilmiş) güvenilir (emin) bir elçiyim"*,³⁶² ifadesi yer almaktadır.

Hz. Mûsâ insanları iyi ve güzele çağırırken daima yumuşak söz söyleyerek mukabelede bulunmuştur. Böyle davranması kendisine emredilmiştir. Allah Hz. Mûsâ ve Hârûn'u tebliğ için Firavun'a gönderdiğinde yumuşak söz söylemelerini

³⁵⁷ Yûsuf, 12/100.

³⁵⁸ Et-Tahrîm, 66/11.

³⁵⁹ Taberî, *age.*, XIII, s. 78-79.

³⁶⁰ Yûsuf, 12/54.

³⁶¹ Yûsuf, 12/54-55; Beydâvî, *Envârü't-Tenzîl*, III, s. 167-168.

³⁶² Ed-Duhân, 44/18.

emretmiştir.³⁶³ Çünkü yumuşak sözün tesiri fazladır. Sert söz ise inatçılığı ve nefreti artırır.³⁶⁴

Suçlulara, kötülere ve haksızlığa karşı asla destek çıkmama kararı almış, fert ya da topluluk olsun zalim ve hainlik eden kimseye yardımcı olmayacağına dair Allah'a söz vermiştir.³⁶⁵

Toplumunu üzerinde daima bir gözetleyici olarak bulunmuş, onları kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Onları yanlış yollara sapabilecek imkânları bulmalarına fırsat vermemiştir. Bunun için Hz. Mûsâ, Tûr dağına çıkarken kardeşi Hârun'u yerine bırakmıştır. Hz. Hârun, kavmi batıla sapınca onlara engel olmaya çalışmıştır. Buna karşılık toplumu onu zayıf düşürüp öldürmeye kalkışmışlardır.³⁶⁶ Hz. Mûsâ Rabbi ile buluşmaya gittiğinde yerine vekil olarak bıraktığı Hz. Hârun'a şu tavsiyede bulunmuştur; *"...İslah et! Bozguncuların yolundan gitme."*³⁶⁷ Allah Teâlâ ise her ikisine birlikte; *"Sakin o bilmezlerin yolundan gitmeyin"*³⁶⁸ buyurarak onları uyarmıştır. Zaten asıl olan nicelik değil niteliktir. Hak ve doğru olan, adalete, kesin bilgiye ve faydalı olana uymaktır. *"Yeryüzündekilerin çoğunluğuna uyacak olursan, seni Allah'ın yolundan şaşırtıp saptırırlar. Onlar ancak zanna uyarlar. Ve onlar ancak zan ve tahminle yalan söylerler."*³⁶⁹ âyeti de bu gerçeği açıklamaktadır. Allah'ın âyetleriyle alay eden, eğlenen, kötülere giren kimselerle beraber olmayı bile Allah Teâlâ yasaklamış ve onlardan yüz çevirmeyi istemiştir.³⁷⁰ *"Dinlerini bir oyun ve eğlence edinenleri ve dünya hayatı kendilerini aldatan kimseleri bırak..."*³⁷¹ Hz. Mûsâ, Tûr dağından dönüp kavminin bir buzağıya taptığını görünce, yerine bıraktığı Hârun (as)'a: *"Ey Hârun! Bunların sapıklığa düştüğünü gördüğün vakit, seni engelleyen ne oldu? Neden benim yolumu takip etmedin, benim emrime karşı mı geldin?"*³⁷² demek sûretiyle bu davranışından dolayı onu sorguya çekmiş ve onların böyle hareket etmelerini engellemesi gerektiğini açıklamıştır.

³⁶³ Tâhâ, 20/44.

³⁶⁴ Şevkânî, **Fethu'l-Kadîr**, III, s. 433.

³⁶⁵ El-Kasas, 28/17.

³⁶⁶ El-Â'râf, 7/150.

³⁶⁷ El-Â'râf, 7/142.

³⁶⁸ Yunus, 10/89.

³⁶⁹ El-En'ân, 6/116.

³⁷⁰ El-En'âm, 6/68; en-Nisâ, 4/140.

³⁷¹ El-En'âm, 6/70; ez-Zuhruf, 43/83.

³⁷² Tâ-hâ, 20/92-93.

Bu olaylardan şu sonuç çıkarılabilir: İnsanlar daima bir rehber ve gözetleyiciye ihtiyaç duymaktadır. İnsanların kendilerini uyaracak, hatalarının farkına varmasını sağlayacak ve kendilerine doğruları gösterecek bir rehber ihtiyacı duyduklarını belirtmek gerekir.

Hz. Musa'nın güvenilir olma, yumuşak söz söyleme, suç, kötülük ve haksızlığın karşısında yer alma, kavmini doğru yola ulaştırma gayreti içine girme, onları kontrol etme ve zalimlerle mücadele edip mazlumları karuma noktalarında toplumuna yön verici rol oynadığı görülmektedir.

e. Hz. Dâvûd

Hz. Dâvûd, peygamberlik ve hükümdarlığı bir arada üstlenen bir peygamberdir. Allah Hz. Dâvûd'a hükümdarlık ve peygamberlik verdiğini şöyle ifade eder: *“Sonunda Allah'ın izniyle onları yendiler. Dâvûd da Câlût'u öldürdü. Allah ona (Dâvûd'a) hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimden ona öğretti.”*³⁷³ Taberî, âyetteki hükümlerlikten maksadın sultanlık olduğunu ifade eder.³⁷⁴ Hz. Dâvûd'un mülkü (*hükümlerlik*) nün Allah tarafından kuvvetlendirildiği³⁷⁵ de ayrıca Kur'an'da belirtilir.

Kur'an'da Hz. Dâvûd'un insanlar arasında adaletle hüküm vermekle emr olduğu, heva ve hevesine uymaması gerektiği belirtilir. *“Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık. O halde insanlar arasında adaletle hükmet. Heva ve hevese uyma, sonra bu seni Allah'ın yolundan saptırır.”*³⁷⁶ O da bu doğrultuda hareket ederek adâletli uygulamalar sergilemiştir. Aralarında anlaşmazlığa düşen iki davacı adâletle hükmettiği için kendisine gelmişler ve o da onlar arasında adâletle hüküm vermiştir.³⁷⁷

İnsanları yönetmek için gerekli olan bilgi ve birikim Hz. Dâvûd'a verilmiştir. Bu iki özellik insanları yönetmek için bir tercih sebebi olarak Kur'an'da göze çarpmaktadır. Peygamberlik ve hükümdarlık vasıflarını toplayan Hz. Süleyman ve Hz.

³⁷³ El-Bakara, 2/251.

³⁷⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, IV, s. 513.

³⁷⁵ Es-Sâd, 38/20.

³⁷⁶ Es-Sâd, 38/26.

³⁷⁷ Bk. es-Sâd, 38/21-24.

Dâvûd için Allah Teâlâ; “*Andolsun ki biz, Dâvûd ve Süleyman’a ilim verdik*”³⁷⁸, Hz.Dâvûd için de; “*Onun hükümranlığını kuvvetlendirdik, ona hikmet ve güzel konuşma vermiştik.*”³⁷⁹ “*Allah ona (Dâvûd’a) hükümdarlık ve hikmet verdi, dilediği ilimden ona öğretti.*”³⁸⁰ buyurarak hükümranlıktaki ilmin önemine dikkat çekmiştir. Beğavî Hz. Dâvûd’a verilen hikmeti; “hüküm verme ilmi” olarak yorumlamıştır.³⁸¹

Hz. Dâvûd’a Allah tarafından peygamberlik ve hükümdarlık verildiği, hükümdarlığının kuvvetlendirildiği, insanları yönetme ilminin kendisine bahşedildiği, komutanlık, heva ve hevesine uymayıp adaletle hükmetmesi gibi noktalarda liderlik vasıflarının ortaya çıktığı görülmektedir.

f. Hz. Süleyman

Hz. Süleyman kendisine ilim verildiği belirtilen bir peygamber ve hükümdardır. “*Andolsun ki biz, Dâvûd ve Süleyman’a ilim verdik*”³⁸² ayetiyle bu özelliği Kur’an’da belirtilmiştir.

Hz. Süleyman’ın çok güçlü ve ihtişamlı bir hükümdar olma isteğine sahip olduğu bildirilmektedir. O Allah’tan; “*Bana benden sonra kimsenin ulaşamayacağı bir mülk(hükümdarlık) ver.*”³⁸³ diye istekte bulunarak bu arzusunu dile getirmiştir.

Hz. Süleyman’ın Belkıs’a mektubu neticesinde Belkıs ona birtakım hediyeler göndermiştir. Fakat O bunların hiçbirisini kabul etmemiştir. “*(Elçiler, hediyelerle) Süleyman’a gelince şöyle dedi: siz bana mal ile yardım mı ediyorsunuz? Allah’ın bana verdiği, size verdiğiinden daha iyidir. Hediyeyle (ben değil) siz sevinirsiniz. (Ey elçi!) onlara dön; iyi bilsinler ki, kendilerine asla karşı koyamayacakları ordularla gelir, onları muhakkak surette hor ve hakir halde oradan çıkarırız.*”³⁸⁴ Bu ayetlerdeki açıklamalarda Hz. Süleyman’ın hak ve doğru kabul ettiği değerleri hiçbir şeye karşılık

³⁷⁸ En-Neml, 27/15.

³⁷⁹ Es-Sâd, 38/20.

³⁸⁰ El-Bakara, 2/251.

³⁸¹ Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud Beğavî, (516/1122), **Tefsîrü'l-begâvî = Meâlimü't-tenzîl**, Muhammed Abdullah Nemr (thk.), 2. bs., Riyad: Daru Taybe, 1993, I, s. 307.

³⁸² En-Neml, 27/15.

³⁸³ Es-Sâd, 38/35.

³⁸⁴ En-Neml, 27/36-37.

feda etmediği görülmektedir. Dünya nimetlerinden daha çok davasına, hak ve adalete değer verdiği ortaya çıkmaktadır.

Hiz. Süleyman'ın bu uygulaması aynı zamanda onun konumunda bulunan kimselerin ülkelerinin çıkarını kendi ferdî menfaatlerinin tamamından daha üstün tutması gerektiğini anlatmaktadır. Bu alanda, yani ülkesinin aleyhine çalışması karşılığında verilecek her türlü rüşveti de kabul etmemesi gerektiği anlatılmaktadır.

Bir takım işlerini yürütürken danışma, istişarede bulunma yöntemini de ihmal etmemiştir. Hiz. Süleyman, Belkıs'ın tahtını kimin getireceği hususunu yanındaki müsteşarlara (*mele'*) danıştığı görülmektedir.³⁸⁵

Hiz. Süleyman'ın ilim verilmiş bir peygamber, güçlü ve ihtişamlı bir hükümdar, doğru bildiği değerleri sonuna kadar savunan ve bu uğurda hiçbir şey karşılığında taviz vermeyen, toplumun menfaatlerini kendi menfaatinin önünde tutan, işlerini uzmanlarıyla istişare ile yürüten liderlik özellikleriyle ön plana çıktığı görülmektedir.

g. Hiz. Muhammed

Kur'ân'da Hiz. Muhammed'in Allah'ın elçisi, nebilerin sonuncusu,³⁸⁶ en yüce ahlak üzere yaratıldığı³⁸⁷ ve bizler için güzel bir örnek olduğu³⁸⁸ belirtilmiştir. Bir lider olarak ümmetine örnektir. Bu örnek davranışları arasında şunları görmek mümkündür:

Danışma ile iş yaptığı ve kararlar aldığı görülür. Hiz. Peygamber'in ümmetine danışması,³⁸⁹ mü'minlerin işlerinin istişare ile olduğunu açıklaması³⁹⁰ Kur'ân'da yer almaktadır. Al-i İmrân sûresinin 159. âyetinde şöyle buyrulur: *“O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şâyet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua*

³⁸⁵ En-Neml, 27/38.

³⁸⁶ El-Ahzâp, 33/44.

³⁸⁷ El-Kalem, 68/4.

³⁸⁸ El-Ahzâp, 33/21.

³⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/159.

³⁹⁰ Eş-Şûrâ, 42/38.

et; iş hakkında onlara danış. Kararını verdiğin zaman da artık Allah'a dayanıp güven. Çünkü Allah, kendisine dayanıp güvenenleri sever."³⁹¹

Hız. Peygamber'in insanlar arasında adaletle hükmetmesi kendine bildirilmiştir. Kendisi de her zaman bu şekilde davranmıştır. Şûrâ suresi 15. ayette Hız. Peygamber için; "*Aranızda adaleti gerçekleştirmekle emrolundum*"³⁹² buyurulmaktadır. Mâide sûresi 42'de, ehl-i kitap, aralarında hüküm vermesi için kendisine geldiklerinde onlar arasında hüküm vereceği zaman adaletle hüküm vermesi gerektiği³⁹³ özellikle vurgulanmaktadır. Liderin kendi toplumunun dışındakilere adaletle hükmetmesinin emredilmesi aynı zamanda kendi toplumuna karşı da adaletli davranmasını daha fazla gerekli kılmaktadır. Bu durum bir toplumdaki azınlıkların veya başka grupların haklarına saygının ne kadar önemli olduğunu çok net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hız. Peygamber'in toplumda sınıf ayrımı yapması kesinlikle yasaklanmıştır. İnsanların statüsü ne olursa olsun onlara eşit davranması kendisinden istenmiştir. Zengin, fakir, itibar sahibi ve sıradan vatandaş arasında ayrım gözetmemesi kendisine emredilmiştir. Bu tür anlamı çağrıştıracak davranışlarından dolayı zaman zaman peygamber uyarılmıştır.³⁹⁴

Kur'ân-ı Kerim'deki birçok âyette Hız. Peygamber ve diğer peygamberlere, doğru olmaları emredilmiştir. "*O halde seninle beraber tövbe edenlerle birlikte emrolunduğun gibi dosdoğru ol! Aşırı da gitmeyin.*"³⁹⁵ Hız. Peygamber'e her hususta doğru, canlı bir doğruluk örneği ve her hareketinin vahye uygun olması emredilmiştir. Gerek mü'minlere ilişkin inanç ve amelde, gerekse peygamberlikle ilgili görevlerde tam bir doğruluk üzere olması ondan istenmiştir.

İnsanlara karşı yumuşak davranan, onlara katı davranmayan bir karakter sergilemektedir. Kur'ân bunu şu şekilde dile getirmektedir: "*O vakit Allah'tan bir rahmet ile onlara yumuşak davrandın! Şâyet sen kaba, katı yürekli olsaydın, hiç*

³⁹¹ Âl-i İmrân, 159.

³⁹² Eş-Şûrâ, 42/15.

³⁹³ El-Mâide, 5/42.

³⁹⁴ Eş-Şûrâ, 42/15.

³⁹⁵ Bk. Abese, 80/1-10; el-Kehf, 18/28.

³⁹⁶ Hûd, 11/112; eş-Şûrâ, 42/15.

şüphesiz, etrafından dağılıp giderlerdi. Şu halde onları affet; bağışlanmaları için dua et.”³⁹⁶

Yine O’nun insanları affeden ve bağışlayan bir yapıya sahip olduğu görülür. Yüce Allah Hz. Peygambere; “*(Resulüm!) Sen af yolunu tut, iyiliği emret ve cahillerden yüz çevir*”³⁹⁷ buyurmak sûretiyle af yolunu tutmasını O’na emretmiştir. Bunun anlamı insanlara karşı katı ve sert olmayı bırak, güzel davran ve hata yapanları affet demektir.³⁹⁸

Hz. Peygamber kavminin her türlü tehdit ve baskılarına rağmen onları uyurma ve yaşantılarını düzeltme faaliyetlerinden vazgeçmemiştir. Kur’ân onlara karşı tutumunu şu şekilde açıklıyor. “*Aralarından kendilerine bir uyarıcı gelmesine şaşıklar ve kâfirler: Bu pek yalancı bir sihirbazdır! Tanrıları tek tanrı mı yaptı? Doğrusu bu tuhaf bir şeydir! dediler. Onlardan ileri gelenler: Yürüyün, tanrılarınıza bağlılıkta direnin, sizden istenen şüphesiz budur. Son dinde bunu işitmedik. Bu, ancak bir uydurmadır. Kur’ân aramızdan Muhammed’e mi indirildi? diyerek kalkıp yürüdüler.*”³⁹⁹

Hz. Peygamber, gerçekleri ve doğruları söyleyip yaşarken, toplumdaki yanlışları düzeltirken, haksızlıkları ve düzensizlikleri ortadan kaldırmaya çalışırken kendi toplumu tarafından yadırganmış, dışlanmış, işkence ve eziyete maruz kalmıştır. Mekke müşrikleri onu yurdundan kovmaya çalışmış ve kovmuşlardır. Hakikatleri açıklamasından dolayı O’na tuzaklar kurmuşlardır.⁴⁰⁰ Çektiği bu sıkıntılara karşı sabretmesi Allah tarafından istenmiştir. “*O halde (Resulüm) peygamberlerden azim sahibi olanların sabrettiği gibi sende sabret. Onlar hakkında acele etme*”⁴⁰¹ Yapılan eziyetlere karşı toplumunun hemen helak ve yok olmasını istemesi yasaklanmıştır.⁴⁰² Bu durum aynı zamanda kendilerine karşı gelen toplumlara, liderlerin hemen zulüm yapmaması, onları öldürmemesi ve işkence etmemesi gerektiğini de göstermektedir.

³⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/159.

³⁹⁷ El-Â’raf, 7/199.

³⁹⁸ Taberî, *Camî’l-Beyân*, X, s. 639, 643; Kurtûbî, *el-Camî’ li Ahkâmi’l-Kur’ân*, IX, s. 418.

³⁹⁹ Es-Sâd, 38/4-8.

⁴⁰⁰ El-Enfâl, 8/30; Muhammed, 47/1, 13.

⁴⁰¹ El-Ahkaf, 46/35.

⁴⁰² Bk. Yunus, 10/109; Hüd, 11/49, 115; en-Nahl, 16/127; er-Rum, 30/60; es-Sâd, 38/17; el-Kalem, 68/48; el-Müddessir, 74/7; el- İnsan, 76/24; Meryem, 18/84.

Peygamberlerin göstermiş oldukları sabrı; görevlerini ifa ve icra ederken çektikleri sıkıntılara, toplumdan gelen eziyetlere ve onlara gelecek cezada acele etmeme hususlarına karşı sabır diye üç kısımda özetlemek mümkündür.

Toplumların lidere karşı takındıkları olumsuz tavır karşısında liderin nasıl davranacağı hususunda Hz. Peygamber'e Allah tarafından yol gösterilmiştir. “(Resulüm) onlar seni yalanlarsa de ki; Benim işim bana, sizin işiniz size aittir. Siz benim yaptığımdan uzaksınız, bende sizin yaptığınızdan uzağım. Onlardan seni dinleyenler vardır. Fakat sağırlara –üstelik akılları da ermiyorsa- sen mi duyuracaksın? Onlardan sana bakan da vardır. Fakat hala (gerçeği) göremiyorlarsa körleri doğru yola sen mi ileteceksin ?”⁴⁰³ Herkesin amelinin kendini bağladığını, hiç kimsenin başkasının amelini yüklenemeyeceğini vurgulamak suretiyle tam bir inanç özgürlüğünü halkına tanıdığını görmekteyiz. Bu nedenle Hz. Peygamber'e Allah; “...Öyleyse, onlar mü'min oluncaya kadar insanları sen mi zorlayacaksın?”⁴⁰⁴ diye uyarılmaktadır. Önderler toplumu doğru ve hakka yönlendirirken hiçbir zaman onlar üzerinde zorlayıcı bir yöntem kullanmamışlardır. Esasen bu gücün ve yetkinin kendilerinde bulunmadığını da Kur'ân bize ifade etmektedir. İnanmamakta direnen kavmine üzülen Hz. Muhammed'e Allah Teâlâ şöyle buyurmuştur; “Bil ki sen, ölümlere işittiremezsin, arkasını dönüp kaçmakta olan sağırlara da davetini duyuramazsın. Sen körleri sapıklıklarından çevirip doğru yola getirecek değilsin. Ancak gönülden teslim olarak âyetlerimize iman edenlere duyurabilirsin.”⁴⁰⁵ Bir liderin insanları zorla etkileme imkânının olmadığını ifade eden Kasas sûresinin 56. âyet-i kerimesinin nüzul sebebi Ebu Hureyre'nin naklettiğine göre şudur: Ebu Tâlib ölüm anında iken, Hz. Peygamber: “Lailahe illallah” de ki kıyamet günü onunla sana şahadette bulunayım dedi. Ebu Tâlib: Kureyşliler beni kınar, ölüm korkusuyla bunu söyledi derler. Eğer böyle olmasaydı seni tasdik eder ve seni sevindirirdim. Bunun üzerine “sen istediğini doğru yola ulaştıramazsın...”⁴⁰⁶ âyeti nazil olmuştur. Bu hadise liderin insanları zorla etkileme yetkisinin, hele hele inanç konusunda olmadığını göstermektedir.

⁴⁰³ Yunus, 10/41-43.

⁴⁰⁴ Yunus, 10/99; eş-Şûrâ, 42/48.

⁴⁰⁵ En-Neml, 27/80-81; el-Kasas, 28/56; er-Rûm, 30/52-53; Yasin, 36/10-11.

⁴⁰⁶ Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Kemaleddin Suyutî, (911/1505), **ed-Dürrü'l-Mensur fi't-Tefsîri bi'l-Me'sûr**, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1983, VI, s. 428-429.

Peygamberler bu müsamahakâr tavırlarla beraber haksızlık, yanlış ve zulüm karşısında sessiz kalmamış, gerektiği anda gerektiği şekilde tepkisini göstermişlerdir.

Bütün gayretiyle doğruları anlatmasına rağmen gerçeklerden yüz çevirmeleri, inanmamaları ve uygunsuz sözler söylemeleri karşısında Hz. Peygamber çokça üzülmüştür. Onların Peygamberden ve getirdiklerinden yüz çevirmeleri O'na çok ağır gelmiştir.⁴⁰⁷ O'nun bu durumunu ifade etmek üzere Kur'an'da; *“(Ey Peygamber) Demek onlar, bu söze (Kitab'a) inanmazlarsa, onların peşinde üzüle üzüle kendini helak edeceksin!”*⁴⁰⁸ buyurulmuştur. Bu üzüntüsü sadece halkının hakka ve doğruya inanıp uymasını arzulamasından dolayıdır. *“Gerçekten biliyoruz ki, onların söylediklerine göğsün daralıyor”*⁴⁰⁹ ayeti bu gerçeği ifade etmektedir. Onların şirk koşmaları, Kur'an'a dil uzatmaları, peygamberlikle alay etmeleri onu derinden üzmüştür.⁴¹⁰ Ancak Allah Peygamberin nasıl tavır takınması gerektiğini ona şu sözleriyle öğretmiştir: *“(Ey Peygamber!) Sabret! Sabrın da ancak Allah'ın yardımı iledir. Onlardan dolayı üzülme! Kurdukları tuzaklardan telaş edip sıkıntıya düşme!”*⁴¹¹

İyi, doğru ve faydalı hususlarda söz dinlemeyen, karşı gelen halk ve toplumlara karşı liderlerin takındıkları bazı tavırlar ve tepkiler vardır. Bu tavırlar liderin hem kendisi hem de toplumunun faydasına olan tavırlardır. Bunların başında liderin hakka uymayan, daima nefsinin kötü arzularına uyan ve işi hep aşırılık olan kimselere uymaması gelmektedir. Allah Teâlâ Hz. Muhammed'e bu gerçekleri şu şekilde açıklamıştır. *“...Yemin olsun ki, eğer sen, sana vahiyyle gelen bu bilgiden sonra onların keyiflerine uyacak olursan, sana Allah'tan ne bir dost vardır nede bir koruyucu.”*⁴¹², *“Kalbini bizi anmaktan gafil kıldığımız, nefsinin kötü arzusuna uymuş ve işi hep aşırılık olan kimseye uyma!”*⁴¹³ Kafir, münafık, günahkar, bilgisiz ve cahil kimselerin yoluna uymaması, onlara itaat etmemesi büyük lider Hz. Muhammed'ten istenmektedir.⁴¹⁴ O'nun en belirgin özelliklerinden biri de bu doğrultuda hareket etmiş olmasıdır.

⁴⁰⁷ El-En'am, 6/35.

⁴⁰⁸ El-Kehf, 18/6; bk, eş-Şuarâ, 26/3; el-Fâtır, 35/8.

⁴⁰⁹ El-Hicr, 15/97.

⁴¹⁰ Elmalılı, **Hak Dini Kur'an Dili**, V, s. 3079.

⁴¹¹ En-Neml, 27/70.

⁴¹² Er-Ra'd, 13/37.

⁴¹³ El-Kehf, 18/28.

⁴¹⁴ Bk. el-Ahzâp, 33/1, 48; Yunus, 10/89; el-İnsân, 76/24; eş-Şûrâ, 42/15; el-Câsiye, 45/18.

Başkalarına ait mal, servet ve nimetlere göz dikip onlara sahip olma gayreti içerisinde girmemesi gerektiği Hz. Peygamber'e yapılan tavsiyelerden anlaşılmaktadır. Allah Hz. Peygamber'e böyle davranmayı yasaklamıştır. *“(Ey Muhammed!) Onların malları ve çocukları seni imrendirmesin”*⁴¹⁵, *“Sakın onlardan bazı kimselere verdiğimiz dünya malına göz dikme, onlardan dolayı üzülmeye ve mü'minlere alçak gönüllü ol.”*⁴¹⁶ âyetlerinde Peygamberin gözünün dünya malında olmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Bu uyarılar Peygamberde bu özelliklerin bulunmasından kaynaklanmamaktadır. O'nun şahsında, kendinden sonra gelecek kimselere bir hitap olarak yer almaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus şudur: güç ve kuvveti elinde bulunduran yönetici insanların, başkalarına ait mal ve servetleri kendi mallarına katma ve mülkiyetine çeşitli yollarla geçirmesi söz konusu olabilir. Bunu önlemek için böyle bir uyarı dikkat çekici gözükmektedir. Günümüzde de toplumları idare eden yetkili ve otoriteyi elinde bulunduran insanlara bu uyarılarda ciddi mesajlar bulunmaktadır.

Hz. Muhammed'in yaşantısı sade ve normal şartlar içerisinde olmuştur. Bu nedenle O'nun sokaklarda dolaşmasına, halkın içerisinde karışmasına müşrikler şaşırıyorlardı.⁴¹⁷ Çünkü kiserlar, kayserler ve melikler böyle yapmazlardı. Halka karışmaz, sokaklarda dolaşmazlardı.⁴¹⁸

Ailesine ve yakınlarına karşı uyarma görevini yerine getirdiği görülür. Kur'an da bunu emretmektedir.⁴¹⁹ Hz. Peygamber hem ailesini hem de bütün içinde yaşadığı toplumu uyarmıştır. Zaten bu amaçla gönderildiği Kur'an'da ifade edilmektedir.⁴²⁰

Lider ve çevresinin liderlik konumuna leke getirebilecek her türlü davranıştan uzak durmaları ve diğer insanlardan daha dikkatli olmaları zorunludur. Kur'an'ın belirlediği ölçülere göre liderin yakınlarının yapacağı suç iki katıyla cezalandırılır. Hz. Peygamberin hanımları için; *“Ey Peygamber hanımları! Sizden kim açık bir hayâsızlık yaparsa, onun azabı iki katına çıkarılır. Bu, Allah'a göre kolaydır.”*⁴²¹ buyurulmaktadır. Yapacakları iyi ve güzel işler için de iki kat mükâfat verileceği yine ifade edilmiştir.

⁴¹⁵ Et-Tevbe, 55/85.

⁴¹⁶ El-Hicr, 15/88; Tâ-hâ, 20/131.

⁴¹⁷ El-Furkân, 25/7-8.

⁴¹⁸ Kurtûbî, *el-Câmi'*, XV, s. 369-370.

⁴¹⁹ Eş-Şuarâ, 26/214.

⁴²⁰ Bk. el-En'âm, 6/48; el-Kehf, 18/56; el-İsrâ, 17/15; el-Furkân, 25/56; el-Ahzâb, 33/45, 47; es-Sebe', 34/28.

⁴²¹ El-Ahzâb, 33/30.

Yine Peygamber hanımlarına; *“Sizden kim, Allah’a ve Resulüne itaat eder ve yararlı iş yaparsa ona mükâfatını iki kat veririz. Ve ona (cennette) bol rızık hazırlamışızdır.”*⁴²² Böyle bir uygulamaya gidilmesinin sebebini yine Allah Teâlâ bir sonraki âyette açıklamaktadır. *“Ey Peygamber hanımları! Siz, kadınlardan herhangi biri gibi değilsiniz. Eğer (Allah’tan) korkuyorsanız, (yabancı erkeklere karşı) çekici bir eda ile konuşmayın; sonra kalbinde hastalık bulunan kimse ümide kapılır. Güzel söz söyleyin.”*⁴²³ Bu iki kat ceza ve mükâfatın verilmesinin sebebini Elmalılı peygamberlik şerefine,⁴²⁴ Mevdudî ise liderlik konumuna, dolayısı ile onu takip edeceklerin yapacakları amellere tesir etmesi hususlarına dayandırmaktadırlar.⁴²⁵

Liderin yakınları onun lider olmasından dolayı daha fazla refah ve lüks içerisinde yaşama arzusu içerisine girmemeleri gerekir. Hz. Peygamber’in hanımları ondan dünya hayatı ve ziynetlerini istediklerinde, Peygamber (sav), eğer bu isteklerinde devam ederlerse onları boşamak, şâyet Allah Resulü ve ahireti tercih ederlerse boşamama seçenekleri arasında serbest bırakılmıştır. Hanımlarının bu davranışı yadırganıp kınanmıştır.⁴²⁶ Hanımları ise dünya menfaatleri yerine Allah Resulü ve ahireti tercih etmişlerdir.

İstişare ile iş görmesi, adaletle davranması, toplum fertlerine eşit davranması, sınıf ayrımı yapmaması, tam bir doğruluk içinde olması, insanlara yumuşak davranması, sert davranmaması, insanları affetmesi, her türlü tehdit ve şantajı rağmen topluma doğruları söylemeden çekinmemesi, bu uğurda gelen sıkıntılara göğüs germesi ve sabretmesi, insanları zorlamayıp onlara özgürlük tanınması, başlarına gelen sıkıntıları derinden hissedip üzülmesi, haksızlık ve zulüm karşısında sessiz kalmayıp tepkisini göstermesi, hak ve doğrulardan uzaklaşarak bunların karşısında yer alanlara uymaması, sade yaşantısı, dünya manlına düşkünlük gösterip başkalarının malına göz dikmemesi gibi örnek ve erdemli liderlik davranışları O’nu toplum önderi olarak ön plana çıkarmakta ve sonraki toplum liderleri için takip edilmesi gereken vasıflar olarak dikkatleri çekmektedir.

⁴²² El-Ahzâb, 33/31.

⁴²³ El-Ahzâb, 33/32.

⁴²⁴ Elmalılı, **Hak Dini Kur’an Dili**, VI, s. 3889.

⁴²⁵ Mevdudî, **Tefhim**, IV, s. 408.

⁴²⁶ Bk. el-Ahzâb, 33/28-29.

2. *Peygamber Olmayanlar*

a. **Tâlût**

Allah, Tâlût'u İsrâiloğullarına lider olarak gönderdiğini Kur'ân'da ifade eder. *"Peygamberleri onlara: Bilin ki Allah, Tâlût'u size hükümdar olarak gönderdi, dedi"*. Aynı âyette Tâlût'un şahsi özelliklerinin lider olmada rol oynadığı görülür. İsrailoğullarının bu liderliğe itirazı üzerine peygamberleri onun lider olma sebeplerini şu şekilde dile getirir; *"Allah sizin üzerinize onu seçti, ilimde ve bedende ona üstünlük verdi. Allah mülkünü dilediğine verir."*⁴²⁷

Allah Teâlâ Tâlût'u hükümdar seçtiğinde halk buna itiraz etmiş ve Onun zengin olmadığı gerekçesiyle kendilerinin hükümdarlığa daha layık olduklarını ileri sürmüşlerdir. Bunun üzerine Allah Teâlâ onu liderliğe seçtiğini ve onu ilim ve cüsse bakımından üstün kıldığını bildirmiştir.⁴²⁸ Kurtûbî'ye göre bu âyet devlet başkanının şartlarını ve taşıması gereken bazı özellikleri belirtmektedir. Devlet başkanı olma hakkı ilim sahibi, dindar ve güç sahibi kimselere aittir. Nesep devlet başkanı olma sebebi olamaz. Çünkü Tâlût'a hükümdarlık nesep ve servetten dolayı değil ilim ve güçten dolayı verilmiştir.⁴²⁹

b. **Belkıs**

Belkıs'ın yönetiminde devletle ilgili işlerin yürütülmesinde nasıl davranılacağına dair karar verilirken duygu ve hislerle değil akıl ve mantık kullanılarak karar verildiği görülür. Kur'ân-ı Kerim'de Hz. Süleyman ile Belkıs arasında geçen olaylar bu konuyu açıklar mahiyettedir. Hz. Süleyman Sebe' Melikesi Belkıs'a Hüdhüd'ü gönderip onu teslim ve müslüman olmaya çağırdığında O, mektuptan Hz. Süleyman'ın güç ve kudretini anlayıp, ona karşı geldiğinde kendisine ve ülkesine gelecek felaketi düşünmüş, görmüş, bunu halkına ve ileri gelenlere anlatmıştır. Sonunda Hz. Süleyman'ın ülkesine girmemesi ve halkının tehlikelere maruz kalmamaları için hediyeler göndererek Hz. Süleyman'ın gönlünü almaya ve O'nu engellemeye çalışmıştır. Duygu ve hislerine kapılıp halkını ve memleketini tehlikeye

⁴²⁷ El-Bakara, 2/247.

⁴²⁸ El-Bakara, 2/247.

⁴²⁹ Kurtûbî, *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, IV, s. 232.

sürüklememiştir. Sonunda Hz. Süleyman'ın dinine veya hâkimiyetine boyun eğip teslim olup kurtulmuştur.⁴³⁰

Başka milletlerden gelen mesaj, mektup ve elçilere son derece saygılı davrandığı görülür. Hz. Süleyman Sebe' Melikesi Belkıs'a bir mektup gönderdiğinde bu mektuba ve içeriğine son derece önem verip saygı göstermiştir. Bunun önemli olduğunu önde gelenlere de söylemiştir. “(Belkıs) dedi ki: *Ey önde gelenler! Gerçekten bana oldukça önemli bir mektup bırakıldı.*”⁴³¹ ifadesiyle bu saygıyı ve temkinli davranmayı sergilemektedir. Uluslararası diplomasiyi çok iyi uyguladığı görülmektedir.

Kendi ülkesinde meydana getirdiği yönetim tarzında da baskıcı ve dikta yönetimden ziyade insanların düşüncelerine itibar edecek bir yönetim tarzı sergilemiştir. Sebe' Melikesi Belkıs Hz. Süleyman'dan kendisine gelen mektup karşısında ne yapacağına dair ordusunun ileri gelen komutanlarından fikir alması⁴³² kendi başına değil istişare ile karar aldığıının bir göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır.

B. Olumsuz Lider Tipleri

Bu başlık altında Kur'an'da yer alan genellikle olumsuz özelliklerle dikkati çeken ve üzerinde çokça durulan kimi şahsiyetlerden bahsedilecektir. Bunlar genellikle bir peygamberin karşısında yer alan ve onun toplumu olumlu yönde ıslah faaliyetlerine engel olmaya çalışan şahsiyetlerdir. Bunu yapmalarının ana nedeni ise kendi çıkar ve itibarlarını korumaktır. Bu maksatlarını gerçekleştirmek için her yol ve yöntemi denemekten geri kalmamışlardır. Bunların en kadim olanı Nemrûd olduğu için ondan başlamak daha uygun olacaktır. Diğer şahsiyetler ise kronolojik sıraya göre ele alınacaktır.

1. Nemrûd

Nemrûd ismi Yahûdi kutsal metinlerinde geçen “nimrod” isminin İbranice “marad” (*isyan etmek*) kökünden geldiği ve isyan edeceğiz anlamını taşıdığı ifade

⁴³⁰ Bk. en-Neml, 27/29-44.

⁴³¹ En-Neml, 27/29.

⁴³² En-Neml, 27/29-33.

edilmektedir.⁴³³ Neseb itibari ile bir rivayete göre Hz. Nûh'un oğulları Sam'a⁴³⁴ diğer bir rivayete göre ise Ham'a⁴³⁵ dayandırılmaktadır.

Nemrûd, Hz. İbrâhîm'in yaşadığı dönemdeki ülkenin hükümdarının veya makamının adıdır. Hatta bu kelimenin bir isim değil "sultan, kral" anlamında bir ünvan olduğu, bu ünvanla anılan kişinin Akkad devletinin kurucusu I. Sargon olabileceği belirtilmiştir.⁴³⁶ Nemrûd'un bir kabile adı olduğunu söyleyenler de olmuştur.⁴³⁷

Nemrûd hakkındaki bilgiler oldukça kıttır. Sağlam bilgileri Kur'an'daki kıssalardan ancak alabiliyoruz. Nemrûd'un Kur'an'da adı geçmemektedir. Kim olduğu noktasında kesin olmayan yorumlar tarihçiler tarafından nakledilir. Nemrûd Hammurabi, Sinaharib ve Buhtunnasr gibi tarihi şahsiyetlerle de özdeşleştirilir.⁴³⁸ Fakat Kur'an'da kim olduğundan daha çok özelliklerinden bahs edilmektedir.⁴³⁹ Nemrûd, iktidar ve güç sahibi olmanın davranış ve tutum açısından insanı nasıl değiştirdiğinin en güzel örneğidir. İnsanoğlu bazen kendi yaratıcısını, verdiği nimetleri unutup, olduğu halden başka bir hale dönüşebilmektedir. Bunun Kur'an-ı Kerim'de en güzel örneğini, iktidar ve egemenliği elinde bulunduran Nemrûd oluşturur. Şımarık ve menfî yönde değişmek onda karakter halini almıştır. O Kur'an'da: *"Allah kendisine mülk (hükümdarlık ve zenginlik) verdiği için şımararak Rabbi hakkında İbrâhîm ile tartışmaya gireni görmedin mi ?"*⁴⁴⁰ şeklinde tanıtılmıştır. Allah Teâlâ'nın kendisine mülk ve hükümdarlık vermesi Nemrûd'un kibirlenmesine, gururlanmasına ve böbürlenmesine neden olmuştur.⁴⁴¹ Hükümdarlığının vermiş olduğu şımarıklıktan dolayı yeryüzünde insanlara baskı kurmuş, Rab olma iddiasında bulunmuş ve azgınlık yapmıştır.⁴⁴² Tefsirlerde kendisi cebbar sıfatıyla adlandırılmıştır. Bu sıfat Kitab-ı

⁴³³ K. Van der Toorn vd. (Ed.), **Dictionary of deities and Demons in the Bible**, Leiden: 1999, s. 627.

⁴³⁴ İbn Kesîr, **el-Bidaye**, s. 139-140.

⁴³⁵ Taberî, **Tarih**, I, s. 287.

⁴³⁶ Ekrem Sarıkçıoğlu, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta: 2000, s. 38.

⁴³⁷ Cengiz Batuk, "Nemrûd", **DİA**, XXXII, s. 555.

⁴³⁸ Zübeyir Yetik, "Nemrûd", **Şamil İslam Ansiklopedisi**, Ahmet Ağırakça (red.), V, s. 81.

⁴³⁹ El-Bakara, 2/258; el-Enbiya, 21/68, 69; el-Ankebût, 29/24; es-Saffat, 37/95-97.

⁴⁴⁰ El-Bakara, 2/258.

⁴⁴¹ Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, **Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr**, Beyrut: el-Mektebü'l -İslâmî, h. 1404. I, s. 308; Neseefi, **Medârikü't-Tenzîl ve Hakâikü't-Te'vîl**, I, s. 212.

⁴⁴² Ebu Muhammed Hüseyin b. Mes'ud el-Ferra, **Meâlimü't-Tenzîl**, Beyrut: Dâru'l- Marife, 1987, I, s. 141.

Mukaddesteki Nimrod hakkında kullanılan gibbor (*zalim*) sıfatını hatırlatmaktadır.⁴⁴³ Kur'an'ın işaret ettiği Nemrut Tevrat'ta anlatılan Nimrod'la benzerlik göstermektedir.⁴⁴⁴

Nemrûd, liderlik makamının kendisine verdiği gururla kibirlenip, mutlak hâkimiyet iddiasında bulunan bir yapıya sahiptir. Ben ne dersem kanundur, ben söylediklerim nedeniyle hiç kimseye karşı sorumlu değilim haleti ruhiyesine giren bir özelliğe sahiptir.⁴⁴⁵

Nemrûd'un toplumu da putlara tapmaktaydı.⁴⁴⁶ Onlardan medet umarlardı.⁴⁴⁷ Ahiret inançları yoktu.⁴⁴⁸ Gök cisimlerine inanırlardı.⁴⁴⁹ Halk batıl da olsa dindar bir toplum idi. Çünkü putlara tapıyorlar, onlara sahip çıkıyorlar, onlara hizmet ediyorlar ve onlar için fedakârlık yapıyorlardı.⁴⁵⁰ Toplum fertleri hem geleneğin etkisinden kurtulamıyorlar hem de baskı ve tehditten dolayı, ceza alma, sürgün, yakılma gibi nedenlerle özgürce hareket etme durumuna sahip değillerdi.⁴⁵¹ Nemrûd kendi düzenini kurmuş, Allah'ı adeta bu düzenin dışına çıkarmış ve putlarla bu düzeni yürütmekteydi.

2. *Firavun*

Firavun kelimesi Eski Mısır dilinde "büyük ev" anlamındaki "per'ao"dan gelmektedir. "Fir'avn"un çoğulu "feraine" kelimesinin Arapça'ya İbranice veya Süryanice'den geçtiği ileri sürülmektedir.⁴⁵² Eski Mısır krallarının ünvanı olarak kullanılmıştır.⁴⁵³ Tefsir, tarih ve kısas-ı enbiya kitaplarında firavun hakkında birçok rivayet bulunmaktadır. Bu rivayetlere göre ise firavun Amalika krallarının ünvanıdır.

⁴⁴³ Tevrat, Tekvin, X, 6.

⁴⁴⁴ Tevrat, Tekvin, X, 8-12.

⁴⁴⁵ El-Bakara, 2/258. Nemrûd hakkında daha geniş bilgi için bk. Taberî, **Tefsir**, IV, s. 570-573; İbn Kesîr, **el-Bidaye**, I, s. 147-149, İbnu'l Esir, **age.**, I, s. 72-74, 77-79; Ebu İshak Ehmet b. Muhammed b. İbrâhîm Nisâburi Sa'lebi (427/135), **Kısasü'l-Enbiya: Araisü'l-Mecalis**, Kahire: Matbaatü'l-Behiyye, h. 1301, s. 73.

⁴⁴⁶ El-Enam, 6/74; Meryem, 19/42, 48; el-Enbiya, 21/52, 57, 66.

⁴⁴⁷ Eş-Şuara, 26/78, 82.

⁴⁴⁸ El-Ankebût, 29/19-20.

⁴⁴⁹ El-En'âm, 6/74-79.

⁴⁵⁰ El-Enbiya, 21/58; es-Saffat, 37/91, 97; el-En'âm, 6/76-90.

⁴⁵¹ El-Enbiya, 21/52-54, 58-65; el-Enam, 6/80; Meryem, 19/46-48.

⁴⁵² A. Jeffery, **The Foreign Vocabulary of the Quran**, Baroda: 1938, s. 225.

⁴⁵³ Ömer Faruk Harman, "Firavun", **DİA**, XIII, s. 118.

Hz. Yusuf döneminde yaşayan firavunun adı ise Reyyan bin Velid'dir.⁴⁵⁴ Hz. Mûsâ döneminde yaşayan firavun ise Ebu'l-Abbas bin Velid'tir.⁴⁵⁵

Kur'an'da yetmiş dört yerde bu isim geçmektedir. Kur'an'da bahs edilen firavun Hz. Mûsâ ve Harunla uğraşan hükümdardır. Muhtemelen burada bu isim has isim olarak kullanılmıştır.⁴⁵⁶

Kur'an'da Firavun ve askerlerinin büyülenme, zulüm, işkence, inananlarla alay etme ve inançsızlıklarından bahsedildikten sonra onların insanları ateşe çağırın önderler kılındığı ifade edilir.⁴⁵⁷ İnsanları kötüye teşvik etme gibi bir tutum sergiledikleri görülür.

Firavun gelecekte kendisine gelebilecek bir tehlike endişesinden dolayı kavmine en büyük zulmü yapmıştır. Çocuklarını öldürmüş, boğazlamış, kadınlarını sağ bırakmıştır. Neticede onun zulmünden Allah o toplumu kurtarmıştır.⁴⁵⁸ Firavun'un kendi çıkarları için katliam yapmaktan bile çekinmeyen bir ruh haline sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Vehimlerle hareket eden bir yapıya sahip olduğu gözlenir. Firavun kâhinlerin sözüne dayanarak kendi saltanatını tehlikede görüp İsrâiloğullarının erkek çocuklarını yok ediyor ve kadınlarını ise sağ bırakıyordu.⁴⁵⁹ Ayrıca bu âyetten onun katliamcı bir ruha sahip olduğu, acıma duygusunun olmadığı da anlaşılmaktadır.

İnanç bakımından insanlara büyük zulümler yapmıştır. İnsanları köleleştirmek ve kendi tanrılığını kabul ettirmek için inanılmaz işkenceler uygulamıştır. Hakkı görüp inanan sihirbazlara şöyle bir tehditte bulunup: *“Elbette ve elbette ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim, sonrada hepinizi asacağım”*⁴⁶⁰ diyerek ne kadar zalim olduğunu göstermiştir.

⁴⁵⁴ Sa'lebî, **Kıyasü'l-Enbiya: Araisü'l-Mecalis**, s.128.

⁴⁵⁵ Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed Cerir bin Yezid et-Taberî (310/923), **Tarihu't-Taberî: Tarihu'r-Rüsûl ve'l-Mülûk**, Muhammed Ebu'Fazl İbrâhîm (thk.), Kahire: Daru'l-Mearif, tsz., I, s. 347.

⁴⁵⁶ A. J. Wensinck, “Firavun”, **İA**, İstanbul: 1988, IV, s. 640.

⁴⁵⁷ El-Kasas, 28/38-40.

⁴⁵⁸ El-Bakara, 2/49; el-Â'râf, 7/127, 141; İbrâhîm, 14/6; el-Kasas, 28/4.

⁴⁵⁹ El-Kasas, 28/4.

⁴⁶⁰ El-Â'râf, 7/124.

Firavun dini politik bir araç olarak kullanmak için din adamlarını kendi etkisi altına almaya çalışmıştır. Dini, politik bir araç olarak merkezî siyasî yapıyı korumak ve sürekli kılmak için kullanmıştır.⁴⁶¹ Başlangıçta kendini haklı çıkarmak için sihirbazları aracı olarak kullanırken gerçek ve hakikat ortaya çıkıp sihirbazlar Hz. Mûsâ'ya inanınca sihirbazlara inanma özgürlüğü tanımamış ve onları işkence ve ölümle tehdit etmiştir.⁴⁶²

Kendinden başka otorite tanıyan kimseleri çeşitli işkencelerle tehdit etmiştir.⁴⁶³ Bu işkencelerinden ailesi ve yakınları da nasibini almışlardır. Hanımı Asiye Hz. Mûsâ'ya iman etti diye ona işkence etmiş, bundan dolayı Asiye Allah'a şöyle yalvarmıştır: *“Rabbim! Bana katında, cennette bir ev yap; beni Firavun'dan ve onun (kötü) işinden koru ve beni zâlimler topluluğundan kurtar! demişti.”*⁴⁶⁴ Kur'ân onun bu tavırlarını en özlü bir şekilde anlatacak şu tabiri kullanmıştır: O *“haddi aşan, ölçüyü kaçıran bir zorbaydı”*,⁴⁶⁵ *“Firavun gerçekten yeryüzünde büyüklenen bir zorbaydı.”*⁴⁶⁶

Firavun ve Kârûn'un azgınlaşıp aşırı gittiği Kur'ân'da defalarca ifade edilir.⁴⁶⁷ Onun için; *“Çünkü o bir zorba idi, aşırı gidenlerden idi.”*⁴⁶⁸ buyurulmaktadır.

Firavun kendine verilen mülkle övünen bir karaktere sahiptir. Kendisine verilen hükümdarlık ve ülkesinde akıp giden ırmakların varlığı ile övünmüş⁴⁶⁹ ve; *“Ey milletim! Mısır mülkü (hükümranlığı) ve memleketimde akan bu ırmaklar benim değil mi ?”*⁴⁷⁰ diyerek içindeki bu kibir ve büyüklenmeyi dışı yansıtmıştır.

Kendi çıkarlarını korumak için her yolu mubah görmüştür. Bunun için Firavun Hz. Mûsâ'yı etkisiz hale getirmek ve halkı arkasına alabilmek için halkına; Hz. Mûsâ'nın onları yurtlarından çıkartacağını söyleyerek halkı ona karşı kışkırtmıştır. Hz.

⁴⁶¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, s. 362, 365-366; Beğavî, *Meâlim*, III, s. 267-268.

⁴⁶² El-Â'râf, 7/123; eş-Şuarâ, 26/36, 53.

⁴⁶³ Eş-Şûrâ, 26/29; el-Mü'min, 40/26.

⁴⁶⁴ Et-Tahrîm, 66/11.

⁴⁶⁵ Ed-Duhân, 44/31.

⁴⁶⁶ Yunus, 10/35.

⁴⁶⁷ Bk. ed-Duhân, 44/31; en-Naziât, 79/17; el-Fecr, 89/11; Tâ-hâ, 20/24, 43.

⁴⁶⁸ Ed-Duhân, 44/31.

⁴⁶⁹ Ez-Zuhrûf, 43/51; el-Ğafir, 40/35.

⁴⁷⁰ Ez-Zuhrûf, 43/51.

Mûsâ'ya çeşitli iftiralarda bulunmuş ve onu delillikle suçlamıştır. Onunla ve onun saygı duyduğu değerlerle alay etmekten geri durmamıştır.⁴⁷¹

Firavun, insanları küçümseme, onları hakir görme karakterine sahiptir. Hz. Mûsâ ve kardeşi Hârûn Firavun ve ileri gelenlerine gönderildiklerinde büyüklük tasladıkları, kibirlendikleri ve onları küçümseyip alaya aldıkları Kur'an'da şu şekilde anlatılır: *“Sonra âyetlerimizle ve apaçık bir fermanla Mûsâ ve kardeşi Hârûn'u Firavun ve ileri gelenlerine gönderdik. Onlar ise kibre kapıldılar ve ululuk taslayan bir kavim oldular. Bu yüzden dediler ki: Kavimleri bize kölelik ederken, bizim gibi olan bu iki adama inanır mıyız? Böylece onları yalanladılar ve bu sebeple helak edilenlerden oldular.”*⁴⁷²

Halkına eşit davranmaması Firavun'un bir başka bariz özelliklerindedir. Firavun halkını varlıkları, statüleri ve itibarlarına göre farklı gruplara ayırmıştır.⁴⁷³ Toplum fertlerine eşit haklar verme gibi bir erdemliliği asla gösterememiştir. Kimine siyasi hak verip yönetime katılmasını sağlarken, kimini köleleştirmiştir. Bu ayrımını ırk, renk, dil ve sınıf esasına dayandırmıştır.⁴⁷⁴

Sıkıştığı bazı durumlarda başkalarının yardımına ihtiyaç duyduğunu sergileyen davranışlarda bulunmuştur. Bir taraftan ilahlık iddiasında bulunurken diğer taraftan sıkıştığı anda başkalarının görüşlerine başvurması elbette ki bir çelişki teşkil etmektedir. Çünkü bu durum acziyetin bir göstergesidir. Bu çelişki onun uygulamalarında açıkça görülür. Hz. Mûsâ mucize gösterdiğinde aciz duruma düşen Firavun ne yapacağı hususunda ileri gelenlere danışmıştır.⁴⁷⁵ Onların fikirlerinden yararlanma yoluna gitmiştir.

Ancak kendisine yapılan uyarıları dinleyip dikkate almamıştır. Hz. Mûsâ'yı öldürmek istediğinde gizli iman taşıyan yakınlarından birisi; *“Firavun ailesinden olup, imanını gizleyen bir mümin adam şöyle dedi: Siz bir adamı "Rabbim Allah'tır" diyor diye öldürecek misiniz? Halbuki o, size Rabbinizden apaçık mucizeler getirmiştir. Eğer*

⁴⁷¹ Eş-Şuarâ, 26/27, 34-35, 49; el-Â'râf, 7/23.

⁴⁷² El-Mü'minûn, 23/45-48; Ayrıca bk. Hûd, 11/96-97; Yunus, 10/75, 83.

⁴⁷³ El-Kasas, 28/4.

⁴⁷⁴ Mevdudî, **Tefhim**, IV, s. 158.

⁴⁷⁵ El-Â'râf, 7/108-110; eş-Şuarâ, 26/34,35.

o yalancı ise yalanı kendisinedir. Eğer doğru söylüyorsa sizi tehdit ettiğinin (azâbın), bir kısmı olsun gelip size çatar. Şüphesiz Allah, haddi aşan, yalancı kimseyi doğru yola erdirtmez."⁴⁷⁶ diye onu uyarmış fakat o bunu itibara almamıştır.

Kur'an'da fir'avun ailesi ve erkânıyla birlikte zikredilmiştir. Bu durum onun tek bir kişi olmaktan ziyade bir sembol olduğunu göstermektedir. Hz. Mûsâ hak, adalet ve sağduyuyu temsil ederken Firavun, Kârûn, Hâmân ve yakınları bunun karşısında yer alan bir zihniyeti temsil etmektedir.⁴⁷⁷

Firavun, ailesi ve yakınlarının çeşitli sıkıntı ve çilelere maruz kaldıkları,⁴⁷⁸ Firavun ve beraberindekilerin denizde boğulduğu,⁴⁷⁹ boğulmak üzere iken iman ettiği, imanının kabul edilmediği⁴⁸⁰ ve cesedinin sonra gelenlere ibret olması için saklandığı⁴⁸¹ Kur'an'da belirtilmiştir. Nitekim mumyalanmadığı halde bozulmadan günümüze kadar kalan ve şuan İngiltere British Museum'de bulunan, yaklaşık 3000 yıllık olduğu tahmin edilen bir ceset Cebelein bölgesinde bulunmuştur.⁴⁸² Bu olay Kur'an'ın gerçek ve mucize olduğunun en açık göstergelerinden birisidir.

3. *Hâmân*

Kur'an'da adı geçen Hâmân Hz. Mûsâ'nın mücadele ettiği Firavun'un veziri veya onun sarayındaki önemli şahsiyetlerden biri ya da Amon kültünün baş rahibi olabilir.⁴⁸³ Hâmân adı Ahd-i Âtik'te İran kralı Aheşveroş'un veziri olarak geçmektedir.⁴⁸⁴ Ancak Kur'an'daki Hâmân ile Ahd-i Atikteki Hâmân aynı şahıslar değildir. Çünkü bunlar farklı tarihlerde ve farklı yerlerde yaşamışlardır. Bu iki gerçeği birbirine karıştırıp Kur'an'ın yanlış bilgi verdiğini iddia eden bazı şarkiyatçılarda burada yanılığa düşmektedirler.⁴⁸⁵ Ahd-i Atikteki Hâmân ile Kur'an'da anlatılan Hâmân arasında isim benzerliğinden başka bir alaka yoktur.

⁴⁷⁶ El-Mû'min, 40/28.

⁴⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/11; el-Enfâl, 8/52-54; Sad, 38/12-13; el-Furkân, 25/38.

⁴⁷⁸ El-Â'râf, 7/130, 133, 137.

⁴⁷⁹ El-Bakara, 2/50; el-Â'râf, 7/136.

⁴⁸⁰ Yunus, 10/90.

⁴⁸¹ Yunus, 10/92.

⁴⁸² Celal Ediz, "Üç Bin Yıllık Mucize", Gerçeğe Doğru 2, İstanbul: 1984, s. 1-4.

⁴⁸³ Şaban Kuzgun, "Hâmân", DİA, XV, s. 436.

⁴⁸⁴ Ester, 7/10, 9/7-10.

⁴⁸⁵ Jeffery, *age.*, s. 284.

Hâmân Fravun'un taşkınlıkta kendisine yardım eden baş veziri,⁴⁸⁶ veya baş komutanı⁴⁸⁷ olduğu söylene de Kur'an'da bundan açıkça bahs edilmemektedir.⁴⁸⁸ Kur'an'ın metodu zaten kimlik belirlemek değil kişilik yansıtmaktır.⁴⁸⁹ Fakat Kur'an'daki bilgilerden Hâmân'ın Firavun'un yakın arkadaşlarından, danışmanlarından ve görüşlerine değer verdiği kişilerden birisi olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁹⁰

Hâmân Kur'an'da altı yerde Firavunla birlikte zikredilmektedir.⁴⁹¹ Bu ayetlerde Allah'ın Hz. Mûsâ'yı mucizelerle Kârûn, Firavun ve Hâmân'a gönderdiği beyan edilmiştir. Ayrıca onların büyüklük taslayıp helak oldukları Kur'an'da şöyle yer almaktadır: *“Kârûn'u Firavun'u ve Hâmân'ı da (helak ettik). Andolsun ki, Mûsâ onlara apaçık deliller getirmişti de onlar yeryüzünde büyüklük taslamışlardı.”*⁴⁹²

Kârûn ve Hâmân'ın da Firavun gibi kendilerine âyetler, mucizeler ve deliller getiren Hz. Mûsâ'yı sihirbazlık ve yalancılıkla suçlayarak tebliğini reddettiği görülmektedir.⁴⁹³

Hâmân kötülük ve aşırılıkta Firavun'a yardımcılık yapmıştır. Hz. Mûsâ Firavun'u yüce Allah'ı kabule davet ettiğinde kavminin ileri gelenlerine, “sizin için benden başka bir tanrı tanımıyorum” demiş, Hâmân'dan da Mûsâ'nın tanrısına ulaşip O'nu bulmak için kendisine bir kule yapmasını istemiştir.⁴⁹⁴ Firavun'un ondan bu talepte bulunması onun Firavun'u desteklediğini göstermektedir. Bu durumdan Hâmân'ın Mısır yönetiminde Firavun'dan sonra gelen ve ona çok yakın bir konumda olduğu anlaşılmaktadır.

Nihayetinde Kârûn, Firavun ve Hâmân günahları sebebiyle ilahi cezaya maruz kalmış ve cezalandırılmışlardır.⁴⁹⁵ Hâmân'ı kendisine fikir danışıldığı, sözü dinlendiği,

⁴⁸⁶ Muhammed Ali es-Sabûnî, **Safvetü't-tefasir**, Kahire: Darü's-Sabûnî, 1997/1417, II, s. 390.

⁴⁸⁷ Ebu'l-Leys İmamü'l-Hüda Nasr bin Muhammed b. Ahmed es-Semerkindî, **Ebu'l-Leys es-Semerkindî Tefsirinin Terümesi**, Mûsâ İbn Hacı Hüseyin İzniki (çev.), İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1983, II, s. 1111.

⁴⁸⁸ Sabunî, **age.**, II, s. 391, 395.

⁴⁸⁹ Hâmân'ın kimliği ve görevi hakkında daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, **el-Kamil**, I, s. 142.

⁴⁹⁰ El-Mü'min, 40/36; el-Kasas, 28/38.

⁴⁹¹ El-Kasas, 28/6, 8, 38; el-Ankebût, 29/39; el-Gafir, 40/24, 36.

⁴⁹² El-Ankebût, 29/39.

⁴⁹³ El-Mü'minun, 23/23-24; el-Ankebût, 29/39.

⁴⁹⁴ El-Kasas, 28/38; el-Mümün, 40/36-37.

⁴⁹⁵ El-Ankebût, 29/39.

itibar sahibi ve ileri gelenlerden olduğu için mele' ve ilahi vahiy karşısındaki tutumu nedeniyle de müstekbir diye vasıflandırmak mümkündür.

4. *Kârûn*

Kârûn Tevrat'ta "Korah" olarak geçmektedir. Tevrat'a göre "Korah" çöl hayatında Hz. Mûsâ'ya isyan etmiş Hz. Mûsâ ve Harun'un dini otoritesini yıkmaya çalışırken, aynı harekete katılan Ruben kabilesinden Datan ve Abiram da Hz. Mûsâ'nın siyasi otoritesini yıkmaya çalışmıştır.⁴⁹⁶ Ayrıca Kârûn'un kıssası bazı farklılıklarla birlikte Kur'an'daki helakine benzer şekilde Tevrat'ta da anlatılmaktadır.⁴⁹⁷

Kârûn'un Kur'an da dört yerde adı geçmektedir.⁴⁹⁸ Kendisine verilen imkânlar nedeniyle övünmüş ve haddini bilememiştir. Kârûn kendisine verilen malın ilmi sayesinde verildiğini söyleyip, akli, bilgisi ve yeteneği ile övünmüştür. Allah ise onun bu tavrını benimsememiş ve ondan önce ondan daha güçlü kimseleri yok ettiğini belirterek onun ve benzerlerinin sonunun ne olacağını haber vermiştir.⁴⁹⁹

Kârûn'da belirgin olarak öne çıkan özelliklerden biri de azgınlık ve aşırı gitmesidir. Azgınlık ve aşırı gitmek; Allah'ın tayin ettiği sınırı aşmak, doğruluktan ayrılıp ifrat ve tefrite sapmaktır. Hak ve adaleti aşır halkın ve yaratıcının haklarını çiğnemektir.⁵⁰⁰ Bu manalarda Firavun ve Kârûn'un azgınlaşıp aşırı gittiği Kur'an'da ifade edilmektedir.⁵⁰¹

Kârûn kibirli, azgınlık eden, şımarık ve bozgunculuk çıkaran birisi olarak Kur'an tarafından tanıtılır.⁵⁰²

Kârûn'un, Firavun'un yapmış olduğu zulüm ve işkencelerde ona destek çıktığı ve onunla birlikte hareket ettiği anlaşılmaktadır. Hz. Mûsâ hakkı getirdiğinde; "*Onunla beraber iman edenlerin oğullarını öldürün, kadınlarını sağ bırakın! dediler. Ama*

⁴⁹⁶ Ömer Faruk Harman, "Kârûn", *DİA*, XXIV, s. 519.

⁴⁹⁷ *Tevrat*, Sayılar, 16/4-35, 26/9-10, Tesniye, 11/6, Mezmurlar, 106/16-18.

⁴⁹⁸ El-Kasas, 76-82; el-Ankebût, 29/39; el-Mü'min, 40/23-24.

⁴⁹⁹ El-Kasas, 28/78.

⁵⁰⁰ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, V, s. 3755, VIII, s. 5558-5562, 5806.

⁵⁰¹ Bk. Tâ-hâ, 20/24, 43; ed-Duhân, 44/31; en-Naziât, 79/17; el-Fecr, 89/11.

⁵⁰² El-Kasas, 28/76, 77; Ankebût, 29/39.

*kâfirlerin tuzağı elbette boşa çıkar.*⁵⁰³ ayetindeki suçları işlemekte Firavun'a yardım etme gayreti içerisine girmiştir.

Allah Kârûn'a o kadar çok hazine, mal ve servet vermiştir ki hazinelerinin anahtarlarını büyük, güçlü ve kuvvetli bir topluluk ancak taşıyabiliyordu.⁵⁰⁴ Bu malı ve serveti ile şırmamış, azgınlaşmış haddini bilememiştir. Neticede Allah onu da, malları ve konağını da yerin dibine geçirmiştir.⁵⁰⁵

Kârûn kendine verilen bu imkânları başkalarına muhalefette bulunma, kendine güç toplama ve bunları bir siyasi ranta dönüştürme gayreti içerisinde kullanmaya çalışmıştır. Çok gösterişli bir saray yaparak burada dostlarıyla Hz. Mûsâ ve davasının aleyhine ileri geri konuşmalar yapmışlardır.⁵⁰⁶

Amaçladığı gücünü kazanabilmek için son derece parlak, etkileyici renklerde elbiseler giyerek adamlarıyla halkın karşısına çıktığı,⁵⁰⁷ onları etkileyerek onlardan sadece dünya hayatını isteyenlerin, bu ne büyük nasip, keşke bize de verilse⁵⁰⁸ demelerini sağladığı, böylece onları kendi tarafında toplamanın şartlarını hazırlamaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Ayrıca hazinelerinin anahtarlarıyla sık sık halk huzurunda resmigeçit yaparak halkı etkilemeye çalışması,⁵⁰⁹ elbiselerinin eteklerini sürükleyerek topluluk arasında yürümesi, ekonomik gücüyle üstünlük sağlamaya çalışması⁵¹⁰ bu amaca yönelik gayretleridir.

Kârûn zenginliğini halkın üzerinde psikolojik bir baskı aracı olarak kullanmaya çalışmış ve bu yolla halkın peygambere inanmasını engelleme yoluna gitmiştir.

Elindeki imkanlarla övünen, haddi aşan, azgın ve aşırı giden, kibirli, bozguncu, zalimin yanında yer alıp onu destekleyen, hakkın ve onu savunanların karşısında duran, halkı olumsuz yönde etkilemeye çalışan bir yapıda olduğu ortaya çıkmaktadır.

⁵⁰³ El-Mü'min, 40/25.

⁵⁰⁴ El-Kasas, 28/76.

⁵⁰⁵ El-Kasas, 28/81.

⁵⁰⁶ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XVIII, s. 331; Suyûtî, **ed-Dürü'l-Mensür fi't-Tefsir bi'l-Me'sür**, VI, s. 441.

⁵⁰⁷ Taberî, **age.**, XVIII, s. 328-329.

⁵⁰⁸ El-Kasas, 28/79.

⁵⁰⁹ El-Kasas, 28/83.

⁵¹⁰ Taberî, **age.**, XVIII, s. 311; Beğavî, **Meâlim**, VI, s. 222; Kurtûbî, **el-Câmi'**, XVI, s. 323-324.

Böylece Firavun siyasi ve idari zulmün bir temsilcisi iken; Kârûn ihtikar, mali ve iktisadi zulmün ve sömürünün bir örneği ve öncüsü olmuştur.⁵¹¹ Firavun'un liderliği daha çok siyasi iken Kârûn'un liderliği ekonomik ağırlıklı olmuştur. Bu alanlarda toplumu etkileme ve yönlendirmeye çalışmıştır.

5. *Samirî*

Samirî kelimesi ism-i mensub olduğu için bir yer ismini çağrıştırmaktadır. Ama Kur'an'da sanki şahıs ismiymiş gibi kullanılmıştır. Fakat bu şahsın asıl isminin Hârûn olduğu rivayetleri mevcuttur.⁵¹² İsrail'den Samiri ailesine mensup ve İsrailoğullarının ileri gelenlerinden birisi olduğu bildirilir.⁵¹³ Meslek olarak dökümcü olduğu belirtilmektedir.

İsrailoğulları tarafından daha sonra kurulan bir devlet ve şehre Samirîye ismi verilmiştir. Bu şehrin kurulduğu tepenin adı olan Şemer'den bu adı aldığı da Ahd-i Atik'te bildirilmektedir.⁵¹⁴ Bu bölgenin ve tepenin Mezopotamya bölgesinde yer alması nedeniyle daha önce buralarda yaşayan Sümer topluluklarından bu adı alması muhtemeldir⁵¹⁵ denebilir.

Samirî kelimesi Kur'an'da üç kez İsrailoğulları anlatılırken geçmektedir.⁵¹⁶ Hz. Mûsa'ya iman etmiş, fakat daha sonra halkı Hz. Mûsâ'nın göstermiş olduğu yoldan saptırmıştır. Hz. Mûsa levhaları almak için Tur dağına çıktığında⁵¹⁷ Samirî'nin şerhleri harekete geçmiş, uzun süre nübüvvet kültüründen uzak kalan⁵¹⁸ ve Hz. Mûsâ'nın öğretileri kalplerine tam yerleşmemiş olan, zihinleri karışık haldeki insanların halini ve psikolojik durumunu istismar etmiştir.⁵¹⁹

⁵¹¹ Elmalılı, *age.*, V, s. 3755.

⁵¹² İbn Kesîr, *Kıyasü'l-Enbiya*, III, s. 112.

⁵¹³ Zemaşeri, *el-Keşşâf*, IV, s. 102; Sa'lebî, *age.*, s. 208; Râzî, *Mefâtihu'l-Ğayb*, XXII, s. 101; Muhammed et-Tayyip en-Neccar, *Tarihu'Enbiya fi dav'i'l-Kur'ani'l-Kerim ve's-Sünnetü'n-Nebeviyye*, Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1983, s. 216.

⁵¹⁴ *Ahd-i Atik*, I. Kırallar, 16, 24.

⁵¹⁵ Ali Sayı, *Firavun, Hâmân ve Kârûn Karşısında Hz. Mûsâ*, İstanbul: İz Yayıncılık, tsz., s. 218.

⁵¹⁶ *Tâhâ*, 20/85, 87, 95.

⁵¹⁷ *El-Â'râf*, 7/143.

⁵¹⁸ Sa'lebi, *age.*, s. 143.

⁵¹⁹ Taberî, *Tarih*, I, s. 422; Neccar, *age.*, s. 216.

Nübüvvetin getirdiği prensiplere karşı çıkmış, inanma eğilimindeki insanları yaptığı altın buzağıya tapmaya teşvik etmek suretiyle doğru yoldan saptırmıştır.⁵²⁰ O insanları başka bir çok önder gibi baskı ve zorlama yoluyla değil kendine has sanatı (*usta bir dökümcü*) ve kurnaz bir yalancılığı⁵²¹ ile saptırmıştır. Samirî İsrailoğullarını şaşkına çeviren bir buzağı meydana getirmiş, şüphe içindeki gönüllerini ve karmakarışık olan zihinlerini dalalet yönüne kanalize etmiş ve onları buzağıya tapar hale getirmiştir.

Hz. Hârun Samirî'ye engel olmaya çalışmış ise de bunu başaramamıştır.⁵²² Hatta İsrailoğulları Hz. Hârun'u güçsüz bularak neredeyse öldürme safhasına kadar gelmişlerdir.⁵²³ Hz. Hârun onların bu tutumlarına karşı topluluğun bölünmesi ve aralarına kan davası girme korkusuyla sert müdahalede bulunmak yerine Hz. Mûsâ'nın dönmesini beklemeyi tercih etmiştir.⁵²⁴ Hz. Mûsâ ise Tur'dan dönünce kavminin buzağıya tapıp Allah'a ortak isnat etmelerine çok kızmış, öfkelenmiş⁵²⁵ ve kırgınlıkla elindeki levhaları atmıştır. Attığı levhalar kırılmıştır.⁵²⁶ Daha sonra Hz. Mûsâ Samirîyi cezalandırmak için onunla yemek yemeyiniz, karışmayınız ve alış veriş yapmayınız⁵²⁷ diyerek topluluktan tecrit edip⁵²⁸ sürmüştür. Ayrıca hem Samirî⁵²⁹ hem de buzağıyı mabud edinenlerin cezalandırılacağı Kur'an'da beyan edilmektedir.⁵³⁰

Samirî'nin insanları sanatıyla dini anlamda etkileyip hak yoldan uzaklaştırarak buzağıya tapmaya yönlendirmede bir liderlik yaptığını görmekteyiz. Kafaları karışık ve iman henüz tam olarak kalplerine yerleşmemiş olan bu insanların zaaflarını kullanmayı iyi bilmiş, adeta ortamı çok iyi değerlendirmiş ve insanları istediği yöne doğru kanalize etmiştir. Bunda da başarılı olmuş fakat sonuç kendisi için hiç de iyi olmamıştır.

⁵²⁰ Tâhâ, 20/85.

⁵²¹ Tâhâ, 20/75, 96; Sabunî, **age.**, II, s. 223-224.

⁵²² Tâhâ, 20/90.

⁵²³ El-A'raf, 7/150.

⁵²⁴ Taberî, **Tefsir**, XVI, s. 146-147.

⁵²⁵ Tâhâ, 20/286.

⁵²⁶ Ahmet bin Hanbel, **el-Müsned**, I, s. 271.

⁵²⁷ Taberî, **Tefsir**, XVI, s. 152.

⁵²⁸ Begavî, **Mealim**, V, s. 292.

⁵²⁹ Tâhâ, 20/97.

⁵³⁰ El-A'raf, 7/151.

6. *Câlût*

Câlût, Tâlût'un krallığı döneminde İsrailoğullarının savaştıkları düşman kavimlerden birinin reisidir. Ahd-i Atık'e göre ismi Golyat'tır. Filistî kavminden ve Gat şehrinden olduğu, iri cüssesi nedeniyle dev gibi tasvir edildiği ve Refaim denen iri cüssesiyle meşhur olan bir ırkın bakiyesi olduğu belirtilmektedir.⁵³¹ Kral Semuel döneminde İsrâil toprağını işgal eden Filistî ordusunda yer alan Golyat'ın zorlu bir savaşçı olduğu bildirilir.⁵³²

İslamî kaynaklarda ise o Babilli⁵³³ veya Âd ya da Semûd kavimlerinin ahfadından olduğu belirtilmektedir.⁵³⁴

Kur'an'da ise ismi fazlaca yer almayan bir reistir. Sadece Tâlût ve Hz. Dâvûd'la ilişkisinden bahseden âyetlerde adı geçmektedir. Bu ayetlerde Tâlût komutasındaki İsrail ordusu Câlût ve ordusuyla savaşmış onları yenilgiye uğratması ve Hz. Dâvûd'un da Câlût'u öldürmesinden bahsedilir.⁵³⁵ Bu olay Ürdün'ün aşağı ovası Baysan civarındaki bir menba ve ovada cereyan etmiştir ki buralara hala Câlût menba ve Câlût ovası adı verilmektedir.⁵³⁶

Kur'an'da ve diğer kaynaklarda Câlût'un halkına karşı takındığı tavırla ilgili fazlaca bilgi yer almamaktadır. Sadece İsrailoğullarına bir müddet hükümlük ettiği ve onlara zulüm yaptığı belirtilmektedir.⁵³⁷ Buna rağmen konuya dâhil edilmesinin nedeni hakkın karşısında bulunması ve peygamberlerle mücadele etmesidir.

7. *Ebu Leheb*

Hiz. Peygamberin amcalarından biri olup, kendisine son derece düşmanlığı ile meşhur Abdu'l-Uzza b. Abdulmuttalip'in lakabı Ebu Leheb'dir. Alev babası anlamına gelir.⁵³⁸ Onun asıl künyesi Ebu Utbe' dir. Fakat babası ona güzelliğinden dolayı ateş

⁵³¹ Tesniye, 2/11; II. Semuel, 21/19-20; I. Tarihler, 20/8.

⁵³² **Ahd-i Aktık**, I. Semuel, 17.

⁵³³ Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali Mes'udî (345/956), **Murücü'z-zehab ve maadinü'l-cevher**, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (thk.), 4. bs., y.y.: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1964, I, s. 54.

⁵³⁴ Taberî, **Tarih**, I, s. 467, 478.

⁵³⁵ El-Bakara, 2/250, 251.

⁵³⁶ Littmann, "Ayn Calut", **İA**, II, s. 69.

⁵³⁷ Kitab-ı Mukaddes, Hakimler, VI.

⁵³⁸ J. Bart, "Ebu Leheb", **İA**, IV, s. 34.

gibi parladığı veya kızdığında kıpkırmızı olduğu için Ebu Leheb (*Alev babası*) demiştir.⁵³⁹ Ölünceye kadar peygamberin can düşmanlarıyla beraber Mekke’de kalmıştır. Ebu Leheb her yerde dolaşır ve Hz. Peygamberi takip ederek sözlerini yalanlamış, sihirbaz ve yalancı olduğunu, kavmini birbirine düşürdüğünü ve sözlerine itibar edilmemesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁴⁰

Hz. Peygamberle hem kan hem de sıhri akrabalık bağına sahiptir. Hem amcası hem de iki oğlu Utbe ve Uteybe’yi Hz. Peygamberin kızları Rukiyye ve Ümmü Gülsümle İslamiyetten önce evlendirmiştir. İslam’dan sonra Tebbet suresi indikten sonra boşanmışlardır. O’nun Araplardaki akrabalık duygusuyla izahı mümkün olmayan bu hali, hanımı (*Ümmü Cemil*) Cumayl bint Harb bin Umeyye’nin hicretin sekizinci senesine kadar peygambere düşmanlık gösteren Ebu Süfyan’ın kız kardeşi olması ile izah edilebilir.⁵⁴¹ Muhtemeldir ki kendisi Peygamber’e her türlü düşmanlığı yapıyor ve eşini de düşmanlığa sürüklüyordu. Çünkü Ebu Leheb hakkında indirilen surede onunla beraber eşinin de cazaya uğrayacağı ve cehennem azabına düşer olacağı belirtilmektedir.⁵⁴²

Daha sonra çiçek hastalığına yakalanmış ve sekiz gün sonra ölmüştür. Kendilerine bulaşma korkusuyla oğulları dahi cesedine dokunmamışlar ve bir müddet böyle kaldıktan sonra ücretle tutulan sudanlılar tarafından defnedilmiştir. Daha sonra iki oğlu Utbe ve Muattib ile kızı Dürre müslüman olmuşlardır.⁵⁴³

Buraya kadar ifade edilen bilgilerden, Kur’ân’da iki tip lider görüntüsü çizildiği anlaşılmaktadır. Bunlardan biri olumlu diğeri ise olumsuz liderlerdir. Peygamberler olumlu liderleri oluştururken, genelde bunların karşısındakiler olumsuz

⁵³⁹ Mehmet Ali Kapar, “Ebu Leheb”, *DİA*, X, s. 178.

⁵⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, s. 455-458.

⁵⁴¹ J. Bart, “Ebu Leheb”, *İA*, IV, s. 34.

⁵⁴² Tebbet, 111/3-5. Bu sure Mekke’de Fatiha suresinden sonra nazil olmuştur. Tebbet, Leheb veya Mesed olarak adlandırılmaktadır. Bu surenin iniş sebebi ise Ebu Leheb’in peygambere karşı sergilediği olumsuz tavırdan dolayı şu şekilde belirtilir. Hz. Peygambere en yakınlarından başlayarak uyarma vazifesini yerine getirme emri gelince (eş-Şuara, 26/214) O’da yakınlarını Safa tepesinde topladı. Onlara şöyle bir hitapta bulundu. “Eğer bir düşmanın gece veya gündüz size baskın yapacağını haber verseydim bana inanırmıydınız? Evet inanırdık cevabını alınca; öyle ise, sizin büyük bir azapla karşılaşmakta olduğunuzu haber veriyorum dedi. Bunun üzerine Ebu Leheb Peygamberin karşısına geldi ve ona; “Ey kahr olasıca! Bizi bunun için mi buraya topladın dedi.” Bunun üzerine hem kendisini hem de eşini uyarmak ve başlarına gelecek azabı belirtmek üzere bu sure nazil oldu. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, s. 456; Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin Tabatabaî (1402/1981), *el-Mizan fî tefsiri'l-Kur’ân*, Beyrut : Müessesetü'l-A’lemi li'l-Matbuat, 1973, XX, s. 383, 386.

⁵⁴³ Mehmet Ali Kapar, “Ebu Leheb”, *DİA*, X, s. 179.

liderleri oluşturmaktadırlar. Olumlu liderlerin; adalet, insanlara faydalı olma ve onların çıkarlarını kendi çıkarlarının üstünde tutma özellikleri ile ön plana çıkarken, olumsuz liderlerin; zulüm, adaletsizlik, insanları doğru yoldan saptırma ve çıkarlarını her şeyin üstünde tutma gibi özellikleri belirginleşmektedir.

Olumlu liderler insanları esaretten kurtarma ve hürriyete kavuşturma gibi âli hedefler gözetirken, olumsuz liderler; onları köle etmeyi veya köle olarak kalmalarını temel gaye edindikleri anlaşılmaktadır.

Olumlu liderlerin, genelde toplumuyla bütünleşip başarıya ulaştıkları görülürken, olumsuz liderlerin dağılma, çözülme ve başarısızlıklarla karşılaştıkları öne çıkmaktadır. Buradan hareketle hak ve adalete uyan liderlerin başarıya ulaşacaklarını, zulmü ve haksızlığı benimseyenlerin ise başarısız olacaklarını söylemek mümkündür.

İkinci Bölüm

KUR'AN'DA TOPLULUK İFADE EDEN KAVRAMLAR VE TOPLULUK TIPLERİ

Kur'an'ın topluma ve toplumsal olaylara bakışını doğru anlayabilmek için Kur'an'ın toplumla ilgili kullandığı terminolojiyi iyi bilmek gerekir. Kur'an'da toplumla ilgili yalnızca bir kavramdan değil birçok kavramdan bahs edilmektedir. Bunlardan bazıları şu şekilde zikredilebilir. Şa'b, kavim, ehl, kabile, aşiret, ümmet, nefer, şirzime, fie, şia, raht, sube, taife, hizb, fevc, zürriyet, fasile, âl, karye, karn, ashab, nas, fırka, ferik, sülte, zümre, usbe, mümin, kafir, müşrik, münafik, müstazaf, mele', mütref, müstekbir vb.⁵⁴⁴ Kur'an'da anlatılan her fert ya da her davranış ve tavır sahibi bu grup ve topluluk tiplerinden birine mensuptur. Her fert yerel düzeyde bir kavme, gruba, bölgesel düzeyde bir millete ve küresel düzeyde bir ümmete mensuptur. Ancak bu gruplar tabii birer vakıa olup hiçbir zaman üstünlük vesilesi değildir.⁵⁴⁵

Tezimizin bu bölümünde Kur'an'da belirtilen ve topluluk ifade eden kavramlar ve topluluk tipleri Kur'an ve Sosyolojideki kullanımları bakımından izah edilmeye çalışılacaktır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki; her zaman bu kavramların Kur'an'daki kullanımlarıyla sosyolojideki kullanımları kavramsal ve anlamsal olarak birbirleriyle birebir örtüşmemektedir.⁵⁴⁶

Burada tekrar olmaması için toplum ve grup kavramlarının detaylarına girilmeyecektir. Bu konuda geniş bilgiler giriş bölümünde konuyla ilgili kavramlar açıklanırken zaten verilmişti.

⁵⁴⁴ Ejder Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 62.

⁵⁴⁵ Ahmet Küçük, **Kur'an'da Toplumsal Sınanma**, s. 49.

⁵⁴⁶ Mustafa Tekin, **Kur'an'da Sosyal Gruplar**, s. 116.

I. TOPLULUK İFADE EDEN KAVRAMLAR

Kur'an toplumlari ve toplumsal olaylari kendine has yontemi ile anlatir. Bu anlatimda toplumu ozelliklerine gore kendine ait bir takim kavramlari kullanarak sunar. Dolayisiyla Kur'an'in toplum ve toplumsal olaylara bakisini iyi anlamak icin bu kavramlari iyi bilmek gerekir. Kur'an'da gruplar cok cesitlidir. Araplarda ise kan bagı, faaliyet alanı, inanç, düşünce, mensubiyet, devamlılık, eğitim vb. birçok açıdan toplum gruplara ayrılmıştır. Bunlardan bazıları Kur'an'a bazıları sünnete bazıları ise Arap kültürüne dayanmaktadır.⁵⁴⁷

Bu kavramların sıralanışıyla ilgili farklı bakış açıları mevcuttur. Öncelikle şunu belirtmek gerekirken üzerinde ittifak edilmiş ve bu kavramların tamamını kapsayan bir genel sıralama bulunmamaktadır. Örneğin kan bağını dikkate alarak büyükten küçüğe doğru İbn Kelbî şu şekilde sıralamıştır: şa'b, kabile, fasile, aşire, zürriye, itre ve usre.⁵⁴⁸ Fizurabadî'nin Kamûsü'l-Muhîd'in tercümesi olan Okyanus'ü'l-Basîd adlı eserde ise; Hayy, kabile, şa'b, imare, batn, fahiz ve fasîle şeklindedir. Günümüzde bu kavramlar üzerinde araştırma yapanların kimisi sayı bakımından büyükten küçüğe veya küçükten büyüğe doğru sıralama yaparken⁵⁴⁹ kimileri topluluk ve grupların kan bağını, hısımlık durumlarını tabii gruplar, inanç, siyasal tercih ve mesleki birliktelikleri sosyo-dini gruplar⁵⁵⁰ olarak ele almışlardır. Yine bir başka sınıflandırmada ise; iç güdü, hisler ve hayati yönelişlerin ön planda olduğu tabii gruplar diğeri ise, siyasi, dini ve ideolojik yönlerin ağır bastığı idealist gruplardır.⁵⁵¹ Bu sınıflandırmaların hiçbirisi kesin çizgilerle grupları birbirinden ayıramaz. Tezimizde bu sınıflandırmalardan kan ve akrabalık bağını dikkate alan tabii gruplar ve siyasi, dini yönelişlerin ön plana çıktığı sosyo-dini gruplar tercih edilmiştir.

⁵⁴⁷ Sezen, *age.*, s. 90.

⁵⁴⁸ Ebu Mansur es-Sa'alibî, *Fikhu'l-Lüğa ve Sirru'l-Arabiyye*, Mısır: 1972, s. 225-226.

⁵⁴⁹ Firûzâbâdî, *Okyanusi'l-Basîd Fi Tercümet-i Kamusu'l-Muhit*, Ahmet Asım el-Ayntabi (çev.), İstanbul: h. 1305, IV, s. 40; Yümmi Sezen, *age.*, s. 89-91.

⁵⁵⁰ Orhan Atalay, *Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar*, s. 231.

⁵⁵¹ Sezen, *age.*, s. 89.

A. Tabii Topluluklar (Gruplar)

1. Ehl/Âl

Birbirine anlam bakımından yakınlığı nedeniyle ehl ve âl kelimelerini birlikte ele alacağız. Ehl kelimesi Kur'an'da 137 yerde⁵⁵² geçmekte olup farklı kelimelere muzaf olarak kullanılmıştır. Çoğunlukla el-Kitap kelimesine muzaf⁵⁵³ olmakla beraber, bir yer, belde ve sosyal çevreye oranın halkını ifade etmek üzere,⁵⁵⁴ bir insan grubuna o işin ehli ve erbabı olduğunu ifade etmek üzere⁵⁵⁵ ve de bir aile, aynı görüşte olanlar,⁵⁵⁶ akraba, aşiret ve soyu⁵⁵⁷ ifade etmek üzere izafetle kullanılmıştır.

Kur'an'a göre bu kelime kan bağına dayalı bir yakınlığı ifade etmek için onun aşireti ve yakınları⁵⁵⁸ anlamında kullanılmaktadır. Bununla birlikte kan bağıının dışında bir anlam için kullanıldığı da görülmektedir. Hz. Nûh oğlu için: “*O kesinlikle senin ehlinden değildir*”⁵⁵⁹ ayetinden önce ayetin başında; “*...Ey Rabbim şüphesizki oğlum benim ehlimdendir..*”⁵⁶⁰ demişti. Bu ayetlerdeki ilk kullanımda “benim ailemden” “zürriyetimden” anlamında iken ikincisinde seninle aynı dini inancı paylaşanlardan değildi anlamındadır.⁵⁶¹

Kelime Kur'an'da geniş bir kullanım alanına sahiptir. Ayrıca nispet edildiği kavrama göre de farklı anlamlar kazanmaktadır. Ehl-i mezhep; onu benimseyen, ehl-i İslam; onu din edinen kimseler⁵⁶² anlamlarında olduğu gibi.

Ehlü'l-Beyt (*ev halkı*) tabiri ise Kur'an'da üç yerde geçmektedir. Bu ayetlerde Hz. İbrâhîm'in⁵⁶³ ve Hz. Peygamber'in hanımları⁵⁶⁴ ve Hz. Mûsâ'nın ev halkı⁵⁶⁵ kastedilmiştir.

⁵⁵² Muhammed Fuad Abdulkâfi, **Mu'cemu'l-Müfrehes li-Elfazi'l-Kur'an**, s. 95-97.

⁵⁵³ El-Bakara, 2/ 205, 109; en-Nisâ, 4/153, 169, 171; el-Maide, 5/19, 59, 65, 68 vb.

⁵⁵⁴ El-A'râf, 7/96, 98; et-Tevbe, 9/101, 120, el-Hicr, 15/67 vb.

⁵⁵⁵ El-Enbiya, 21/7; en-Nahl, 16/43.

⁵⁵⁶ En-Nisâ, 4/35; el-A'râf, 7/94, 100, 123.

⁵⁵⁷ Ez-Zümer, 39/15; et-Tahrim, 66/6.

⁵⁵⁸ İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, I, s. 163-164; Cevherî, **es-Sihah**, IV. 1629; Seyyid Muhammed Murteda ez-Zebîdî, **Tâcu'l-Arûs**, Heyet (thk.), y.y.: Darü'l-Hidaye, tsz., XXVIII, s. 40.

⁵⁵⁹ Hûd, 11/46.

⁵⁶⁰ Hûd, 11/45.

⁵⁶¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, s. 204-205.

⁵⁶² İbni Düreyd Ebu Bekir Muhammed bin Hüseyin el-Ezdî (V. 301), **Kitabu Cevheretü'l-Lüğa**, Beyrut: Daru Sadır, tsz., III, s. 446.

⁵⁶³ Hûd, 11/73.

“Adamın ehli” denince; o kişi ile aynı çatı altında toplanan kişilerdir.⁵⁶⁶ Türkçedeki ocak kavramının karşılığı olabilir.⁵⁶⁷ Aile anlamında kullanıldığını görüyoruz. Kur’an’a göre en önemli sosyal birlik ailedir. Ailenin önemine binaen Kur’an aile ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapıp ve koruyucu tedbirler⁵⁶⁸ almıştır. Nikahı emretmesi⁵⁶⁹ ve zinayı yasaklaması⁵⁷⁰ ona verdiği önemi göstermektedir. Toplumun en temel çekirdeği ailedir. Toplumun temel dinamiklerini aile barındırır. Toplumu şekillendiren de ailedir. Bu nedenle insanın doğasından geldiği için ailesiz bir toplum da tarihte görülmemiştir. İlk insan Hz. Âdem’in eşiyle beraber yaratılması da⁵⁷¹ buna işaret etmektedir. Aile aslında değişik yönleriyle evrensel sosyal bir kurumdur.

Âl kelimesi aile, soy ve en geniş anlamıyla da akraba gibi yakın toplulukları ifade eder. Âl veya ehl kelimeleri en-Nebi’ye muzaf olarak sıkça kullanılmaktadır. Bu durumda Şii düşüncesinde olanlar manayı Hz. Peygamber’in ailesini, Hz. Ali ve Hz. Fatıma’nın nesillerine hasrederler. Şii düşüncesinin dışında olanlar ise; Benî Haşim veya Hz. Peygamber, zevceleri ve bütün akrabalarını bu tabirin içine sokarlar. Bazıları ise neseb farkı gözetmeksizin tüm inananları, müslümanları ve ümmeti ifade ettiğini söylerler.⁵⁷²

Kur’an da 25 yerde geçen⁵⁷³ “Âl” kelimesi; hanedan,⁵⁷⁴ peygamberler ailesi ve soyu⁵⁷⁵ anlamlarına gelmektedir.

Bu iki kavram kullanımı bakımından da farklılık arz etmektedir. Âl kavramı belirsiz kişi, zaman ve mekana hasretmeksizin Âl-i İmran, Âl-i İbrâhîm, Âl-i Firavun gibi konuşan ve herkes tarafından tanınan, şan ve şöhret sahibi büyük şahsiyetlere nispet edilen aileler için kullanılırken; ehl kavramı böyle olmayıp herşey ve herkes için kullanılmıştır.⁵⁷⁶

⁵⁶⁴ El-Ahzâb, 33/33. Bu ayette geçen ehli’l-Beyt’in anlamı konusunda farklı görüşler mevcuttur. Ama genel olarak Hz. Peygamberin eşleri, kızları ve yakın hısımları yani Hz. Ali ve ailesi şeklinde anlaşılmıştır. Ayrıca bk. İbni Düreyd Ebu Bekir Muhammed bin Hüseyin el-Ezdi (V. 301), **Kitabu Cevheretü’l-Lüğa**, Beyrut: Daru Sadır, tsz., III, s. 446; Asım Efendi, **Kamus**, III, s. 1162-1163.

⁵⁶⁵ El-Kasas, 28/12.

⁵⁶⁶ Rağıb, **el-Müfredât**, “e-h-l” md.

⁵⁶⁷ Hilmi Ziya Ülken, **Sosyoloji Sözlüğü**, İstanbul: MEB, 1969, s. 217, 306.

⁵⁶⁸ El-Bakara, 2/230, 232, 235; en-Nisâ, 4/20, 22, 25, 127; el-İsra, 17/32; en-Nur, 24/2, 3, 32; el-Furkân, 25/68. vb.

⁵⁶⁹ En-Nûr, 24/32.

⁵⁷⁰ El-İsrâ, 17/32.

⁵⁷¹ En-Nisâ, 4/1.

⁵⁷² Goldzier, “Âl”, **İA**, I, s. 278.

⁵⁷³ Muhammed Fuad Abdulkakî, **Mu’cemu’l-Müfrehes li-Elfazi’l-Kur’an**, s. 97-98.

⁵⁷⁴ Âl-i İmrân, 3/11.

⁵⁷⁵ Âl-i İmrân, 3/33.

⁵⁷⁶ İsfahanî, **el-Müfredât**, “e-v-l” md.; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 267.

Bu kavram liderlerin muhatap oldukları yakınları ve diğer toplulukları ifade ettiği için onlara karşı ilk tavır sergileyen grupları oluşturmaktadırlar.

2. *Nefer*

Savaşa çıkmak ve yeryüzünde dolaşmak anlamına gelen “n-f-r” kelimesinin çoğulu “enfar” dır. Üçten ona kadar erkek topluluğunu ifade eder. Ferra’ya göre bir adamın neferi onun rahtı demektir. “Raht” ise on kişiden daha az erkek topluluğunu ifade eder. Zeccac’a göre bir adamın neferi onun ailesidir.⁵⁷⁷ Âlusi’ye göre ise on kişiden fazlası ve insanlarla beraber cinler için de kullanılabilir.⁵⁷⁸ Türkçemizde ise genellikle er ve asker kelimelerinin eş anlamlısı olarak kullanıldığı gibi tek bir kişiye de “nefer” denmektedir.⁵⁷⁹

Bu kelime Kur’an’da dört yerde⁵⁸⁰ geçmekte olup grup ve topluluk ismi olarak kullanılmaktadır. Daha çok savaş ve benzeri durumlarda kişinin yardımına koşan en yakınları kastedilir.⁵⁸¹ Razî de “*Bir adamın neferi onunla beraber savaşa gidenler ve aşiretidir*” diyerek bu anlamda “nefer”i tanımlamıştır.⁵⁸² O halde nefer; liderle ilişkisi olan daha çok erkeklerden oluşan erkek topluluğu ifade ettiği söylenebilir.

3. *Raht*

İnsan, grup, topluluk ve cemaat⁵⁸³ anlamlarına gelen “r-h-t” kavramının çoğulu “erhat” veya “erahit” tir. Kendi lafzından müfredi olmayan bir kelimedir.⁵⁸⁴ On kişiden daha az grup için kullanılır. Bu sayının kırk kişi olduğunu ifade edenler de olmuştur.⁵⁸⁵ İçerisinde kadın olmayan on veya ondan daha az erkek grubu ifade eder. Bir erkeğin

⁵⁷⁷ İsfahanî, *age.*, “n-f-r” md.; İbn Manzûr, *age.*, III, s. 1753-1754, IV, s. 2955; Zebidî, *age.*, XIX, 311-314.

⁵⁷⁸ Ebû’s-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd Alûsî (1270/1854), *Ruhü'l-meanî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesani*, Beyrut : Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, tsz., XXIX, s. 82.

⁵⁷⁹ *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat*, Heyet (hızl.), İstanbul: 1981, II, s. 1679.

⁵⁸⁰ El-İsrâ, 17/6; el-Kehf, 18/34; el-Ahkaf, 46/29, el-Cinn, 72/1.

⁵⁸¹ Orhan Atalay, *Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar*, s. 204.

⁵⁸² Razî, *Tefsiru'l-Kebir*, XXI, s. 125-126.

⁵⁸³ Serdar Mutçalı, *Mu'cemu'l-Arabiyyi'l-Hadis*, İstanbul: Dağarcık, 1995, s. 344.

⁵⁸⁴ Cevherî, *age.*, III, s. 1128.

⁵⁸⁵ Rağîb el-İsfahanî, *age.*, s. “r-h-d” md.

rahtı denilince onun aşireti, kavmi ve kabilesi anlaşılır.⁵⁸⁶ Bazı dilcilere göre ise; içerisinde kadın bulunmayan kırka kadar olan erkek topluluğu ifade eder.⁵⁸⁷

Kur'an'da ise bu kelime üç defa⁵⁸⁸ geçmektedir. Bu ayetlerde kelimenin anlamı genelde yukarıda belirtilenlere uygun olarak anlaşılmıştır. Örneğin Neml suresinin 48. ayetinde: “*O şehirde dokuz kişi (elebaşı) vardı ki, bunlar yeryüzünde bozgunculuk yapıyorlar, iyilik tarafına hiç yanaşmıyorlardı*” şeklinde yer alan raht kelimesi klasik müfessirler tarafından şahıs ve kişi olarak algılanmıştır.⁵⁸⁹ Bu ayette Hz. Salih ile kavmi arasındaki ilişki anlatılmaktadır. Kavmi inanmadığı için bir çete oluşturarak onu öldürmek istemektedir. Bu ayetteki “raht” (*dokuz kişi*) kavminin eşrafından oluşabileceği⁵⁹⁰ gibi kabilelerden seçilmiş, arkalarında çeteleri olan dokuz ileri gelen kimse de⁵⁹¹ olabilir. Razî ise; kelimenin zahirinin tek kişiye değilde topluluğa işaret ettiğini belirterek buradaki mananın dokuz grup olduğunu belirtir.⁵⁹²

Muhammed esed ise; Neml suresindeki ayette geçen bu kelimeyi kişi, şahıs veya kabile olarak anlarken⁵⁹³ Hûd suresindeki aynı kelimeyi aile olarak kabul etmiştir.⁵⁹⁴

Bu kelimenin bir ile kırk kişi arasındaki topluluğu ifade ettiğini söylemek mümkündür.

4. *Aşîret*

Bu kavramın kökeni hakkında dil bilimcileri farklı görüşler belirtmişlerdir. Bir kısmı “on” anlamına gelen “el Aşeretü” kökünden geldiğini söylerken bazıları muâşeret anlamını ifade eden ve beraber yaşama anlamına gelen “el-İşret” kelimesinden türediğini belirtmişlerdir.⁵⁹⁵

⁵⁸⁶ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XII, s. 554.

⁵⁸⁷ Cevherî, *es-Sıhah*, III, s. 1128; Zebidî, *Tacu'l-Arûs*, XIX, s. 311.

⁵⁸⁸ Hûd, 11/91, 92; en-Neml, 27/48.

⁵⁸⁹ Taberî, *age.*, XVIII, s. 88, Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, s. 460.

⁵⁹⁰ H. Tahsin Emiroğlu, *Esbab'ı Nüzul*, İstanbul: y.y.: 1978, VIII, s. 378.

⁵⁹¹ Mevdûdi, *age.*, IV, s. 123.

⁵⁹² Razî, *age.*, XIV, s. 203.

⁵⁹³ Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı (Meal-Tefsir)*, İstanbul: İşaret Yay., 2004, s. 444.

⁵⁹⁴ Muhammed Esed, *age.*, s. 772.

⁵⁹⁵ İbn Manzûr, *age.*, IV, s. 2955-2956.

Asebe sisteminde şa'b ve kabileden sonra gelen aşiret birçok alt birimden oluşur.⁵⁹⁶ Araplarda kan bağına dayalı sosyal yapıda yedi basamaklı yapının aileden sonra en küçük basamağını oluşturur.⁵⁹⁷ Kabile ve kabilenin altında daha küçük topluluğu ifade eder.⁵⁹⁸ Aşiretlerin toplamı arap kabile sisteminde “fasile”yi oluşturur.⁵⁹⁹

Kur'an'da üç yerde geçen aşiret kelimesi akrabalar, hısımlar ve aynı kandan olanlar anlamlarına gelmektedir.⁶⁰⁰ “(Önce) en yakın akrabamı uyar”⁶⁰¹ ayetinde akrabalar manasında kullanıldığı görülmektedir.

Bu terimin batı dillerindeki karşılığı ise “klan” (*İngilizce, clan*) dır.⁶⁰²

Türkçemizde ise bu kelime asıl anlamından biraz ayrılarak göçebe veya yarı göçebe hayatı yaşayan boy ve oymak manasında kullanılmaktadır.⁶⁰³

5. Fasıla

Fasıla kelimesi Arapçadaki “f-s-l” kökünden türemiştir. Bu kök anlamdan da anlaşılacağı gibi bir kişiden ayrılarak oluşan grubu ifade eder. Kişinin yakın akrabası⁶⁰⁴ ve kendisinden ayrıldığı aşiretini ifade eder.⁶⁰⁵ Bir çocuk anne ve babasından ayrılarak onların bir parçası ve fasılası olur. Birinci dereceden akrabası olur.⁶⁰⁶ “Fasıla” kan bağına bağlı grup sıralamasında aşiretten büyük ancak kabileden küçük grupları ifade etmektedir.⁶⁰⁷

Bir şahsın etnik olarak bağlı olduğu grubu ve vücut organlarından bir parçayı⁶⁰⁸ ifade eden bu kavram Kur'an'da tek yerde geçmektedir.⁶⁰⁹ “*Birbirlerine*

⁵⁹⁶ Sezen, *age*, s. 91.

⁵⁹⁷ Orhan Atalay, *age*, s. 206.

⁵⁹⁸ Yusuf Halaçoğlu, “Aşiret”, *DİA*, IV, s. 9.

⁵⁹⁹ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, IV, s. 364, VI, s. 207; Ali Ekber Duh Hûda, *Lügatname*, Tahran: h. 1341, 13-1/393.

⁶⁰⁰ Eş-Şuara, 26/214; et-Tevbe, 9/24; el-Mücadele, 58/22.

⁶⁰¹ Eş-Şuara, 26/214.

⁶⁰² Muhammed Esed, *age*, s. 352.

⁶⁰³ Mükrimin Halil Yınanç, “Aşiret”, *İA*, I, s. 710.

⁶⁰⁴ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, VI, s. 207.

⁶⁰⁵ Ragıb el-İsfahanî, *age*, “f-s-l” md.

⁶⁰⁶ Razî, *age*, XXVIII, s. 14-15, XXX, s. 126-127.

⁶⁰⁷ Cevherî, *age*, V, s. 1790-1791; İbn Manzûr, *age*, V, s. 3423; Zebîdî, *age*, XXX, s. 162-163.

⁶⁰⁸ İbn Manzûr, *age*, V, s. 3423.

⁶⁰⁹ El-Meâric, 70/13.

gösterilirler (fakat herkes kendi derdindedir). Günahkâr kimse ister ki, o günün azabından (kurtuluş için), oğullarını, karısını ve kardeşini, kendisini koruyup barındıran tüm ailesini ve yeryüzünde kim varsa hepsini fidye olarak versin de, tek kendini kurtarsın.”⁶¹⁰ Bu ayette yukarıda belirtilen sözlük anlamlarına yakın olarak kullanılmıştır.

6. Şa’b /Kabile

“Şa’b” meşhur bir babaya dayanan çok insan topluluğu demektir.⁶¹¹ Bir aileden doğup dallanan kabileler manasına da gelir.⁶¹² Şa’b ve kabile kelimeleri Kur’an’da çoğul olarak şûb ve kabâil olarak geçmektedir. “Ey insanlar! Doğrusu biz sizi bir erkekle bir dişiden yarattık. Ve birbirinizle tanışmanız için sizi kavimlere ve kabilelere ayırdık.”⁶¹³ ayetinde görüldüğü gibi. İnsan vücudundan hareketle toplumu sınıflandıran Araplar şöyle bir yol izlemişlerdir. Baş şa’b, boyun kabile, göğüs amare, karın batın, bacak fahz, ayak fasıla ve parmaklar aşiretleri simgelemektedir. Burada şa’b milleti, kabile soyu, amare ve batın oymak, fasile boyu ve aşiret ise aile ve klanı ifade etmektedir.⁶¹⁴

Ayrıca şa’b kavramında tarihi süreçte bir anlam genişlemesi olduğunu görmekteyiz. 310 yılında yaşamış olan Taberî, döneminin en geniş insan topluluğunu ifade etmek üzere cumhur, ensab, batın ve en büyük kabile⁶¹⁵ gibi ifadeler kullanırken 538 yılında vefat eden Zemahşerî aynı kelimeyi “*kabileler topluluğundan oluşan geniş yapı*”⁶¹⁶ şeklinde daha geniş anlamda kullanmıştır. Günümüzde ise millet, ulus (ing. nation)⁶¹⁷ gibi kavramlarla ifade edilerek daha geniş bir anlamda kullanılmaktadır. Ancak ulus kavramının şa’b kavramının anlamını karşılamayacağını⁶¹⁸ ifade eden görüşler de mevcuttur.

⁶¹⁰ El-Meârîc, 70/11-14.

⁶¹¹ Tâhânevî, **Keşşâf**, II, s. 1261.

⁶¹² İsfahanî, **el-Müfredât**, “ş-a’-b” md.

⁶¹³ El-Hucûrât, 49/11.

⁶¹⁴ Mustafa Aydın; **İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı**, İstanbul: 1991, s. 39.

⁶¹⁵ Taberî, **age.**, XXI, s. 383-385.

⁶¹⁶ Zemahşerî, **age.**, IV, s. 364.

⁶¹⁷ Muhammed Esed, **age.**, s. 1057-1058.

⁶¹⁸ Orhan Atalay, **agm.**, s. 211.

Kur'an'da üç yerde⁶¹⁹ geçen “kabile” kavramı bir babanın zürriyetinden doğup dallanan cemaat demektir.⁶²⁰ Sosyolojik olarak ise kabile; tekbir babanın çocukları olarak çoğalmış ve yeni sosyal birliktelikler oluşturmuş aynı etnik kökenli gruplardır.⁶²¹ Şa'b kabileden farklı olarak etnik kökenle beraber ortak kültürü de içinde barındıran geniş toplumdur. Kabile ise kan bağı ağır basan aşiret ve boylardan oluşur. Şa'b sosyolojik anlamda dil, din, ırk, kültür ve tarih birliğini ifade eden millet anlamında⁶²² kullanılmaktadır. Kur'an'daki millet ise soy birliğinden ziyade inanç birliği ve din anlamında kullanılmıştır.⁶²³

Burada şunu da ifade etmek gerekirken İslam'a göre şu veya bu soya mensup olmak bir üstünlük sebebi değildir. İslam üstünlüğü takvaya dayandırmıştır.⁶²⁴ Soya dayalı üstünlük iddiası anlamına gelen kavmiyetçiliği ise yasaklamıştır.⁶²⁵

Arapça'da büyük cemaate takabül eden kabile Türkçe'ye aşiret manasında geçmiş ve büyük aile manasında kullanılmaktadır.⁶²⁶

Bugünkü Araplar ise şa'bı halk manasında kullanmaktadırlar.⁶²⁷

7. *Sıbt*

“S-b-t” kökünden gelen bu kelimenin çoğulu “el-esbat” şeklinde gelmektedir. Kur'an'da çoğul şekliyle altı yerde⁶²⁸ geçmektedir. Aynı babanın kız ve erkek çocuklarından gelen nesilleri ifade etmektedir.⁶²⁹ Çocuğun çocuğu, kız ve erkek evladın çocuğu, kişinin en yakın torunları, aynı babadan gelen nesiller ve birbirini izleyen her bir kuşak anlamlarında kullanılmaktadır.⁶³⁰ Kur'an'da Hz. Yakub'un on ik oğlu ve onların soyunun oluşturduğu on iki kabileyi ifade eder. Örneğin: “*Biz İsrailoğullarını oymaklar*

⁶¹⁹ El-A'râf, 7/27; El-İsrâ, 17/92; el-Hucûrât, 49/ 13.

⁶²⁰ Firuzabadî, **Kamus**, I, s. 1045-1046.

⁶²¹ Cevherî, **age.**, V, s. 1791; İbn Manzûr, **age.**, s. V, 3519; Zebidî, **age.**, XXX, s. 215-219.

⁶²² Aydın, **age.**, s. 39.

⁶²³ El-Bakara, 2/130, 135; Yusuf, 12/37; el-Hâcc, 22/78 vb.

⁶²⁴ El-Hucûrât, 49/13.

⁶²⁵ El-Hucûrât, 49/13;er-Rûm, 30/20-22; Erol Güngör, **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1991, s. 177-178.

⁶²⁶ Mükrimin Halil Yınanç, “Aşîret”, **İA**, I, s. 710.

⁶²⁷ Sezen, **age.**, s. 91.

⁶²⁸ El-Bakara, 2/131, 140; Âl-i İmran, 3/84; en-Nisâ, 4/163; el-Â'râf, 7/160.

⁶²⁹ Cevherî, **age.**, III, s. 1129; İbn Manzûr, **age.**, III, s. 1922; Zebidî, **age.**, XIX, s. 329.

⁶³⁰ Orhan Atalay, **Kur'an'da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar**, s. 209.

halinde oniki kabileye ayırdık.”⁶³¹ Bu ayette geçen sıbt kelimesini müfessirler kabileler anlamında tefsir etmişlerdir.⁶³²

8. *Kavm*

“K-v-m” kelimesi sözlükte; kalkmak, ayakta durmak, dikilmek, bir işte azim gösterip devamlı olmak anlamlarına gelmektedir.⁶³³ Tekili bulunmayan çoğul bir isimdir.⁶³⁴ Ayrıca bu kelimenin “akvam, akavîm ve akayîm” şeklinde çoğulları da olduğu ifade edilir.⁶³⁵ Kur’an’daki kullanıma uygun olan dimdik, doğru bir şekilde ayakta duran anlamlarıdır. Bu anlama gelen kâim kelimesinin çoğulu olduğu görüşleri anlamlıdır.⁶³⁶

Bu kelime Kur’an’da 383 kere, türevleri ise 660 defa geçmektedir.⁶³⁷ Değişik anlam ve bağlamlarda kullanılmakla beraber daha çok sosyolojik olarak insan topluluğu, grup ve halk için kullanılmıştır.⁶³⁸ Kur’an’da aynı soydan gelen insan topluluklarını ifade etmek için kullanılmakla beraber⁶³⁹ soy ve din birliği esasları üzerine birliğini sağlamış toplumlar için de kullanılmıştır.⁶⁴⁰ Kavim kelimesi bu günkü sosyolojik anlamda topluluğu ifade edecek şekilde de kullanılmaktadır.⁶⁴¹ Bununla beraber topluluğu oluşturan alt sosyal grupları oluşturan şahısları da ifade etmektedir.⁶⁴²

⁶³¹ El-Â’râf, 7/160.

⁶³² Taberî, *Camîu’l-Beyân*, X, s. 502; Zemaşerî, *age.*, II, s. 520.

⁶³³ Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi Ezherî, (370/980), *Tehzîbü’l-luga*, Muhammed Avd Mürîb (thk.), Beyrut: Darü’t-Türasî’l-Arabi, 2001, IX, s. 266-268; Cevherî, *Sihah*, V, s. 2016-2017; Liebi Hüseyin İbn Faris, *Mu’cemu Mekayisu’l-Luğa*, Beyrut: tsz. V, s. 43-44; Ragıb el-İsfehânî, *El-Müfredât fi Garibu’l-Kur’an*, “k-v-m” md.; Caarullah Mahmut bin Ömer Zemaşerî, *Esasü’l Belağa*, Beyrut: 1979, s. 604; İbn Manzûr, *Lisanu’l Arab*, V, s. 3781-3783; Firuzâbâdî, *Kamusu’l-Muhit*, I, s. 1152; Firuzâbâdî, *Besâir*, *Zevi’t-Temyîz Fi-Letaif’l-Kitabi’l-Aziz*, Beyrut: tsz., IV, s. 307-314; Zebîdî, *Tâcu’l-Arûs*, XXX, s. 372.

⁶³⁴ Cevherî, *age.*, V, s. 2015-2017; Firuzâbâdî, *el-Kamûs*, s. 1152.

⁶³⁵ İbn Manzûr, *age*, V, s. 3781-3782.

⁶³⁶ Ebu’l-Beka, *El-Kulliyat*, s. 703; Muhammed bin Ahmet bin Ebibekir el-Kurtubî, *el-Cami’ Li-Ahkami’l-Kur’an*, Kahire: h. 1372, XVI, s. 324; Beyzavî, *Tefsiru’t-Tıbyan*, Abdulkadir İrfan (thk.), Beyrut: 1416/1996, VI, s. 49; Ebu’l Berekat Abdullah bin Ahmet bin Mahmut en-Nesefî, *Tefsiru’n-Nesefî*, y.y.: tsz., VI, s. 49; Zemaşerî, *el-Keşşâf an Hakaiki’t-Tenzil*, Beyrut: 1986, IV, s. 367.

⁶³⁷ Muhammed Fuad Abdulbakî, *el-Mu’cemu’l-Müfrehes li-Elfazi’l-Kur’ani’l-Kerîm*, Kahire: Matbaat’ü Dari’l-Kütübi’l-Mısriyye, h. 1364, s. 578-587.

⁶³⁸ El-Mümtehine, 60/13.

⁶³⁹ El-Bakara, 2/54; el-A’râf, 7/59, 60, 61, 65, 66; et-Tevbe, 9/70, 122; Yunus, 10/71, 74, 83, 84, 87, 98; el-Kehf, 18/90, 93; Kaf, 50/12, 14 vb.

⁶⁴⁰ Er-Rûm, 30/47; İbrâhîm, 14/4.

⁶⁴¹ A. J. Wensink, “Kavim”, *İA*, İstanbul: 1955, VI, s. 453; Topluluk ve halk anlamındaki bazı ayetler; el-Bakara, 2/286; Âl-i İmrân, 3/86, 117, 140, 147; en-Nisâ, 4/78, 90, 92, 104; el-Maide, 5/2, 8, 11, 77, 102. vb.

⁶⁴² Bkz. Ali Galip Gezgin, *Tefsirde semantik metod ve Kur’ân’da “kavm” kelimesinin semantik analizi*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002. s. 274.

Bu anlamda kullanılan kavim kelimesine olumlu⁶⁴³ ve olumsuz⁶⁴⁴ nitelikler yüklenebilmektedir. Ayrıca alt gruplar içinde idareci, yönetici ve yönetilen halkı da ifade etmek üzere kullanılmıştır.⁶⁴⁵ Bazen de “kimseler” diye anlaşılacak şekilde belirsiz olarak kullanılmıştır.⁶⁴⁶ Kur’an’da kavim sözcüğü bir taraftan sosyolojik anlamda soy, töre, dil ve kültür birliği⁶⁴⁷ oluşturan toplulukları ifade ederken -ki bunu Allah, insanların farklı din, dil, renk ve örf-adetlerden meydana gelmesini kevnî ayetlerinden biri olarak göstermektedir-⁶⁴⁸ aynı zamanda alt sosyal grup ve farklılıklar için de kullanılmaktadır.⁶⁴⁹

Kavim yukarıda sayılan değerlere sıkı bağlılıkla dikkat çeker. Bu değerleri sonraki nesillere aktararak ayakta tutarlar. Bu nedenle Peygamberlerin getirdiği değerlere birçok kavim eskiye bağlılık nedeniyle karşı çıkmışlardır. Ayakta durmak anlamıyla bağlantılı olarak bu değerleri sürdürmeleri anlamı çıkmaktadır.⁶⁵⁰ Ancak kavim aslında tamamen değişmeyen bir yapıya sahip değildir. Kur’an fertlerin değişmesiyle kavimlerinde değişeceğini ifade etmektedir.⁶⁵¹ Demek ki Kur’an’ın öngördüğü kavim durağan değil daima değişen ve gelişen bir topluluktur.

Kavmin bir başka özelliği aynı soydan geldiği için birbirine aşırı bağlılıklarıdır. Bu bağlılık bazen taassup ve taklide kadar gider. Hatta kavmin gördüğü her doğru veya yanlış fertler için de düşünülmeden doğru ve yanlış olarak kabul edilir. Kavmiyetçiliğin insan düşüncesinin önünde nasıl bir engel olduğunu da bu anlayış ortaya koymaktadır.⁶⁵² Ayrıca kavmiyetçiliğin ahirette insana bir fayda vermeyeceği gerçeğine de Kur’an’da dikkat çekilmiştir.⁶⁵³

⁶⁴³ El-Mâide, 4/84.

⁶⁴⁴ Ez-Zuhrûf, 43/58.

⁶⁴⁵ El-Bakara, 2/258; el-Enbiyâ, 21/69-70; el-A’râf, 7/109; Tâhâ, 20/79.

⁶⁴⁶ El-En’âm, 6/97-99, 105; el-A’râf, 7/188, 203 vb.

⁶⁴⁷ Recep Şentürk, “Kavim”, *DİA*, XXV, s. 68

⁶⁴⁸ Er-Rûm, 30/22.

⁶⁴⁹ Hançerlioğlu, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 233; Hasan Keskin, *Kur’anda Ümmet Kavramı*, İstanbul: 2003, s. 59.

⁶⁵⁰ Nuri Tok, *Kur’an da Sünnetullah ve Helak Edilen Kavimler*, Samsun: 1988, s. 22.

⁶⁵¹ Er-Ra’d, 13/11.

⁶⁵² Toshihiko İzutsu, *Kur’an da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, Selahattin Ayaz (çev.), İstanbul: tsz., s. 84-85.

⁶⁵³ El-Mü’min, 23/101.h

Kur'an'da adı geçen kavimler ya peygamberlere⁶⁵⁴ yahut da birtakım yerlere⁶⁵⁵ izafe edilerek kullanılmıştır. Bu kullanımlarda geçmişte yaşayan topluluk ve medeniyetlerden bahs edilmekte ve ibret alınması istenmektedir.⁶⁵⁶

Kavim kelimesi Kur'an'da erkek toplulukları ifade etmek için de kullanılmıştır. Kadınlar topluluğunun zıddı anlamındadır.⁶⁵⁷ Aynı zamanda dolaylı ve tabi olma yoluyla kadınları kapsayacak şekilde de kullanılmıştır.⁶⁵⁸ Hucurât suresinin dışında kadın ve erkekleri kapsayacak şekilde toplumu⁶⁵⁹ ifade edecek tarzda Kur'an'da yer almıştır.

Kavim kelimesini Kur'an bu anlamlarda kullanmakta ve kavmi gözetip kollamayı ve benimsemeyi iman⁶⁶⁰ ve adalet⁶⁶¹ şartına bağlamaktadır. İnsanları kavim ve kabileler şeklinde yaratmasının sebebini de karşılıklı tanışmaya dayandırmaktadır. Asıl üstünlüğün takvada olduğuna vurgu yapılması⁶⁶² kavmi desteklemenin salt aynı soydan gelme gibi bir sebebe bağlanmasının yanlış olacağına işaret olarak anlaşılabilir.

Kur'an'da kavim kelimesi ile ifade edilen toplumların aklını kullanan, bilen, Allah'ı seven ve Allah tarafından sevilen, düşünüp ibret alan, iyi ameller işleyen ve iman eden vb. olumlu yönlerine dikkat çekildiği gibi bunların zıddı davranışlara sahip topluluklara da vurgu yapılmıştır.⁶⁶³ Her topluma kendi dilini konuşan peygamberlerin geldiği, onları iman, ibadet, iyilik ve doğruya çağırın nasihatler verdiği, hiçbir topluma elçi gelmeden azap yapılmayacağı vurgusu yapılır.⁶⁶⁴ Bu kavimlerden bazıları peygamberlere karşı olumlu tavır takınırken bazıları olumsuz tavır takınmışlardır.⁶⁶⁵

Kavim kelimesi önceleri özel bir anlamda kullanılmazken daha sonra XX. y.y.'dan sonra Türkçe ve Arapça'da anlam kaymasına uğrayarak bir sosyoloji terimi

⁶⁵⁴ El-A'râf, 7/69; et-Tevbe, 9/70, Hûd, 11/89.

⁶⁵⁵ İbrâhîm, 14/9; el-Hâcc, 22/42; el-Mü'min, 40/31; Sad, 38/12-13.

⁶⁵⁶ Tâhâ, 20/99.

⁶⁵⁷ El-Hucûrât, 49/11; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XIII, s. 154.

⁶⁵⁸ Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, VI, s. 4468-4469.

⁶⁵⁹ Hûd; 11/27-30, 36, 38, 61, 63 vb.

⁶⁶⁰ Et-Tevbe, 9/11, 24; el-Mücâdele, 58/22.

⁶⁶¹ El-Mâide, 5/8.

⁶⁶² El-Hucûrât, 49/13.

⁶⁶³ Bk. El-Bakara, 2/164, 230, 250, 258; Âl-i İmrân , 3/117; en-Nisâ, 4/78; el-Mâide, 5/22, 26, 54, 58, 84; el-Enâm, 6/77, 99, 126; el-Â'râf, 7/58, 81, 133, 138; Yunus, 10/67; eş-Şuârâ, 26/105, 160; en-Neml, 27/60; el-Ankebût, 29/30.

⁶⁶⁴ Bk. El-Bakara, 2/54; el-Â'râf, 7/59, 61, 65, 73; Hûd, 11/29, 50, 52, 85, 89, 93; Nûh, 71/1-4

⁶⁶⁵ Bk. El-Â'râf, 7/60, 66, 82, 88, 90; Hûd, 11/27, 38; el-Mu'minûn, 23/24, 33; en-Neml, 27/56; el-Ankebût, 29/24, 29.

olarak kullanılmıştır. Aslında “milliyet ve ırk” anlamına gelmezken moderinleşmeyle beraber milliyetçiliğin güçlendiği dönemde böyle bir anlam kazanmıştır.⁶⁶⁶

8. *Usbe/Asabe*

“A-s-b” kökünden gelen “Asabe” âsıb kelimesinin çoğuludur. Aralarında baba tarafından kan bağı bulunan akrabanın oluşturduğu topluluğa “asabe”⁶⁶⁷ denir. Kavga ve savunmada yakın akraba kişinin etrafını sardığı ve onu koruduğu için bunlara asabe denir. Sarmak, kuşatmak, toplamak ve kuvvetli olmak manalarına gelir. On ile kırk arasında değişen sayıda birbirini destekleyen ve yardım eden grubu ifade eder. Bu grup insanlardan olabileceği gibi hayvanlardan da olabilir.⁶⁶⁸ Bağnaz ve birbirini destekleyen topluluk manasında kullanılması⁶⁶⁹ dikkat çekmektedir.

Kur’an-ı Kerim’de dört yerde “usbe” şeklinde geçmiş olup ekip elebaşlısı olan guruh, birbirine bağlı ve güçlü topluluk manalarında kullanılmıştır.⁶⁷⁰ Genelde olumsuz manada kullanılırken bazen de olumlu anlamda kullanılmıştır.⁶⁷¹ Örneğin “*Biz ona öyle hazineler vermiştik ki, anahtarlarını güçlü kuvvetli bir topluluk zor taşırdı.*”⁶⁷² ayetinde Kârûn’un hazinesinin anahtarlarını taşıyan üç ile on, onbeş, kırk, altmış kişi veya büyük bir cemaat şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁷³ Grup üyeleri arasında dini bir bağın olmadığı görülüyor. Ancak Hz. Yusuf ve kardeşi Bünyamin’in babaları tarafından daha fazla sevilmesine itiraz eden diğer kardeşleri “*Dediler ki: Yusuf’a kardeşi (Bünyamin) babamıza bizden daha sevgilidir. Halbuki biz kalabalık bir cemaatiz*”⁶⁷⁴ ayetinden hareketle grup üyeleri arasında etnik bir bağın olduğunu söylemek mümkündür.

Sosyolojik olarak ise; “*Bazı gayelere ulaşmak için karşılıklı etki ilişkisinin geçerli olduğu grup veya guruh*” demektir.⁶⁷⁵ Yalnızca sosyal iç güdüleriyle hareket eden kalabalıklar olan sürü ve guruh grubundandır. Yapıcı değil yıkıcıdırlar. Başlarında

⁶⁶⁶ Recep Şentürk, “Kavm”, *DİA*, XXV, s. 69

⁶⁶⁷ Mustafa Çağrı, “Asabiyet”, *DİA*, III, s. 453.

⁶⁶⁸ Cevherî, *age.*, I, s. 182-183; İbn Manzûr, *age.*, IV, s. 2962-2963; Zemahşerî, *Esasü'l-Belaga.*, I, s. 655.

⁶⁶⁹ İsfahanî, *el-Müfredât*, “a-s-b” md.

⁶⁷⁰ En-Nur, 24/11; Yusuf, 12/8, 14.

⁶⁷¹ El-Kasas, 28/76.

⁶⁷² El-Kasas, 28/76.

⁶⁷³ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XVIII, s. 314-317.

⁶⁷⁴ Yusuf, 12/8.

⁶⁷⁵ Sezen, *age.*, s. 94.

ferdi kuvvet sahibi işsiz, güçsüz gezinen ve toplum tarafından işe yaramaz görülen kişiler bulunur.⁶⁷⁶

B. Sosyo-Dini Topluluklar (*Gruplar*)

1. *Ümmet*

“E-m-m” fiilinden türemiş olan bir isimdir. Tekil isim olup çoğul anlam içermektedir. Çoğulu “ümem”dir. Bu kelimenin birçok anlamı bulunmaktadır. Biz bunlardan konumuz doğrultusunda bir kısmını zikredeceğiz. Genel olarak sözlüklerde asıl/öz anlamında ana, yol, din, diğer dinlerden farklı olarak hak din üzere olan kişi, kavim, millet ve şeriat, sünnet ve tarikat, camaat, imam, önder, nesil, kuşak, sınırlı sayıda insanlardan oluşan topluluk, kendilerine peygamber gönderilen ve mümin-kâfir olduğuna bakılmaksızın peygamberlere nispet edilen topluluklar. Her canlıdan cins/tür, familya⁶⁷⁷ anlamlarına gelmektedir.

Tam bir ittifak olmamakla beraber ümmet kelimesi ıstılahi olarak şöyle tanımlanmaktadır: İster isteyerek isterse zorunlu olarak aynı yer, aynı zaman, aynı din ve gaye ya da bir peygambere nisbet edilmek gibi bir nedenle bir arada olan topluluktur.⁶⁷⁸ Muhammed Hamdi Yazır ise bu kelimeyi; “*bir imamın çevresinde sağlam bir birlik oluşturup, düzenli bir şekilde faaliyet gösteren ve bu şekilde çeşitli insan grupları üzerinde etkili olan topluluktur*”,⁶⁷⁹ “*Öne düşen, farklı toplulukları bir araya getiren, kendisine tabi olunan ve başlarında bir imamın bulunduğu topluluk*”,⁶⁸⁰ diye farklı şekillerde tarif etmektedir. Yine “*aynı dine mensup insanların teşkil ettiği büyük cemaat, bir peygambere inanıp bağlanan topluluk*”⁶⁸¹ diye de tarif edilmektedir. İnsan topluluklarını ifade eden “nas” kelimesi toplum çatısı altında tüm insanları ifade ederken ümmet belli nitelikleri taşıyan insan birliklerini ifade eder.⁶⁸² Bu insan

⁶⁷⁶ İsmail Hakkı Baltacıoğlu, *Sosyoloji*, İstanbul: 1939, s. 17-19.

⁶⁷⁷ Ezherî, *Tehzîbu'l-Luğa*, IX, s. 266-267; Cevheî, *es-Sıhah*, V, s. 1864; İbn Faris, *Mu'cem*, I, s. 24-28; İsfehânî, *el-Müfredât*, “e-m-m” md.; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, I, s. 132-136; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, I, s. 1077; Tâhânavî, *Keşşâf-i Istılahat'l-Fünûn*, I, s. 74.

⁶⁷⁸ Cevherî, *es-Sıhah*, V, s. 1864; İbn Faris, *Mu'cem*, I, s. 27; İsfehânî, *el-Müfredât*, “e-m-m” md.; İbn Manzûr, *Lisannu'l-Arab*, I, s. 135; Ebu'l Beka, *el-Külliyat*, s. 176.

⁶⁷⁹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 508; VI, s. 4270.

⁶⁸⁰ Yazır, *age.*, II, s. 1154.

⁶⁸¹ Celal Kırca ve diğerleri, “Ümmet”, *İslamî Kavramlar Sözlüğü*, Kayseri: 1998, s. 713

⁶⁸² Mustafa Aydın, *age.*, s. 36.

toplulukları aynı hedefte birleşmektedirler. Bu hedef birliği, zaman, mekân, görüş veya bir lider olabilir. Örneğin Medyen suyunda birleşen çobanların oluşturduğu birliğe ümmet⁶⁸³ denmiştir. Bunların tek amaçları su almak ve sürülerini sulamaktır.

“Ümmet” kavramı Kur’an-ı Kerimde 52 yerde tekil, 12 yerde de çoğul formu olan “ümem” şeklinde toplam 64 yerde geçmektedir.⁶⁸⁴ Bu kavram farklı grupları ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Yerde hareket eden ve havada uçan canlıların ümmet olduğu,⁶⁸⁵ cinlerin ümmet olduğu,⁶⁸⁶ insan toplulukları ve kuşaklarının ümmet olduğu,⁶⁸⁷ insanların başlangıçta tekbir ümmet olduğu,⁶⁸⁸ Allah’ın bir hikmete binaen insanları tekbir ümmet yapmadığı,⁶⁸⁹ her ümmetin bir ecelinin olduğu ve ümmet-zaman ilişkisi⁶⁹⁰ şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Kur’an’da canlılık alameti olan hayvanlara,⁶⁹¹ soy-sopla bağlantılı olarak,⁶⁹² kavimden daha dar anlamda⁶⁹³ ve sorumluluk toplumu⁶⁹⁴ anlamlarında kullanılmıştır.

Bu ayetlerde ümmet kavramı din, ideoloji, belli bir maksat ve gayeye hizmet eden yol ve gidişat,⁶⁹⁵ bir tercih⁶⁹⁶ dünyayı dine tercih, bu tercih doğrultusunda yaşayan topluluklar, şeriat⁶⁹⁷ gibi anlamlarda kullanılmaktadır.

Herhangi bir din veya gidişat etrafında toplanan insanlar, tek bir gaye etrafında toplanan insan toplulukları, bir peygambere tabi olan ve onlara nispet edilen kavimler⁶⁹⁸

⁶⁸³ El-Kasas, 28/23.

⁶⁸⁴ Fuad Abdulkakî, **age.**, s. 80.

⁶⁸⁵ El-En’am, 6/38.

⁶⁸⁶ El-En’am, 6/38; el-A’raf, 7/38; el-Fussilet, 41/25.

⁶⁸⁷ El-Bakara, 2/128; 134, 141; Âl’i İmran, 3/104; en-Nahl, 16/92; el-Casiye, 45/28.

⁶⁸⁸ Ez-Zuhrûf, 43/22, 23.

⁶⁸⁹ Ez-Zuhrûf, 43/33.

⁶⁹⁰ El-A’raf, 7/34; Yunus, 10/49.

⁶⁹¹ El-En’am, 6/38; el-Araf, 7/38.

⁶⁹² El-Bakara, 2/128; el-A’raf, 7/159.

⁶⁹³ El-A’raf, 7/160; Hûd, 11/48.

⁶⁹⁴ El-Bakara, 2/134, 141.

⁶⁹⁵ Nesefî, **Medarik**, I, s. 177, 620, II, s. 65, 240, III, 269, IV, s. 112-113; Ebu’s-Suud, Mehmed b. Muhiddin Mehmed Efendi (982 / 1574), **İrşâdu- Akli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kur’âni’l-Kerâm**, Beyrut: Dar’u-İhyai’t-Türasi’l-Arabî, tsz., V, s. 147, VIII, s. 43.

⁶⁹⁶ Ebi’l-Hasan Ali bin Muhammed b. Habib Maverdî, **en-Nüketü ve’l-Uyun (Tefsîru’l-Maverdî)**, Beyrut: tsz., V, s. 224.

⁶⁹⁷ Yahya b. Sellam, **et-Tesarîf**, Tunus: 1980, s. 150-151; İbn Kuteybe, Ebi Muhammed Abdullah b. Müslim, **Te’vilü Müşkilü’l-Kur’an**, y.y.: tsz., s. 446; İmam Ebi Ca’fer en-Nahas, **Meani’l-Kur’ani’l-Kerim**, h.1409, I, s. 159; Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf es-Sa’lebî, **el-Cevahiru’l-Hasan fi Tefsiru’l-Kur’an**, Beyrut: tsz., III, s. 98-99.

⁶⁹⁸ Taberî, **Câmi’u’l-Beyân Fi Te’vili’l-Kur’an**, II, s. 565, 588, III, 620-621, VII, s. 8, IX, 984, X, s. 165; Nahhas, **age.**, I, s. 60; Sa’lebî, **age.**, I, s. 164.

şeklinde tanımlanmasından bu kavramın gaye ve peygamber merkezli olduğu anlaşılmaktadır. İslam ve Muhammed ümmeti gibi daha çok bir amaç için bir lider ve inanç etrafında birleşen insan topluluklarını ifade etmek maksasıyla kullanılır.⁶⁹⁹

Kur'an kendisine peygamber gönderilen her topluluğu ümmet olarak nitelemektedir.⁷⁰⁰ Peygambere uyanları da, peygamberin davetine olumlu cevap veren icabet ümmeti ve peygamberlerin mesajının ulaştığı herkesi kapsayan davet ümmeti olarak iki kategoride nitelemek mümkündür.⁷⁰¹ Dolayısıyla ümmet kelimesi diğer tüm topluluk ve gruplardan daha geniş bir sosyal birliği ifade ettiğini söylemek mümkündür.⁷⁰²

Ayrıca Kur'an'da ideal ümmet olarak vasat,⁷⁰³ hayırlı ümmet,⁷⁰⁴ iyiler ve aşağılar⁷⁰⁵ vurgusu yapılmaktadır. Burada toplulukların keyfiyet vurgusu öne çıkmaktadır. Bu keyfiyet, kişilerin kazandıklarına göre olmaktadır.⁷⁰⁶ Bu ideal ümmet insanlığa örnek olarak sunulmaktadır.⁷⁰⁷ Her toplumun kendi döneminde edel olan vasıfları taşıması onları öne çıkarmaktadır. Ancak bu özellikler bütün olarak düşünüldüğünde bunun son Muhammed ümmetinde tam olarak gerçekleştiğini söylemek mümkündür.

Özel anlamda ise ümmet kelimesi dinî kardeşliği ifade etmektedir.⁷⁰⁸ Bu kelime sosyolojideki toplum, grup ve topluluk gibi kavramlarla benzerlik göstermektedir. Ancak her yönüyle aynı değildir. Örneğin İslam ümmeti denildiğinde buradaki bütünlük sosyolojiden farklı olarak toplum üstü ilkelerdeki bütünlükle gerçekleşir. İnanç temeline dayalı birlikteliği ve üst kimliği ifade eder. Bu durum sosyolojide böyle değildir. Sosyolojide bütünlüğü sağlayan, etrafında toplanılan sözleşmeler, ekonomik çıkarlar vb. şeylerdir.

⁶⁹⁹ Muhammed Taki Misbah Yazdi, **Camia ve Tarih ez-Didgah-i Kur'an Merkez-i Çap ve Neşr-i Sazîmân-i Tebliğat-i İslami**, y.y.: 1368, s. 87.

⁷⁰⁰ El-En'âm, 6/42; Yunus, 10/47; el-Ra'd, 13/30; en-Nahl, 16/63; el-Fatır, 35/24.

⁷⁰¹ Ebu'l-Beka, **el-Külliyat**, s.176; Tâhânevî, **Keşşâf**, I, s. 74; Reşit Rıza, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakim (Tefsiru'l-Menar)**, tsz., y.y.: IX, s. 450-451.

⁷⁰² Yazdi, **age.**, s. 38.

⁷⁰³ El-Bakara, 2/143.

⁷⁰⁴ Âl-i İmran, 3/104, 110.

⁷⁰⁵ El-A'râf, 7/168.

⁷⁰⁶ El-Bakara, 2/134, 141.

⁷⁰⁷ El-Bakara, 2/143.

⁷⁰⁸ El-Hucûrât, 49/10; Muhammed Esed, **Kur'an Mesajı**, Cahit Koçak, Ahmet Ertürk (çev.), İstanbul: 1999, III, s. 1055-1056, (Not 11).

2. Millet

İbranice ve Ârâmice’de “melel” “konuşmak, söylemek”, “mille” de “kelime, söz” manasına gelir. Arapça’da ise ezberden “yazdırmak, dikte etmek” anlamındaki imlal (*imlâ*) kökünden türeyen ve bir isim olan millet, işitilen ve okunan bir şeye dayanması⁷⁰⁹ veya dikte edilmesi ve yazılması bakımından din⁷¹⁰ manasında kullanılmıştır. Ayrıca izlenen ve gidilen yol,⁷¹¹ sünnet, gidişat, şeriat,⁷¹² diyet⁷¹³ anlamlarına da gelmektedir. Kur’an’da da yazdırmak anlamında kullanılmıştır.⁷¹⁴

Kur’an-ı Kerim’de peygamberlere nisbet edilmek suretiyle on beş defa geçmektedir.⁷¹⁵ Kur’an’da en çok terkip olarak yer alan Hz. İbrâhîm’e nispet edilerek kullanımındadır. Bu kullanımlarda daha çok mutlak din anlamında İslam’ın kastedildiği, terkiplerin geçtiği ayetlerin⁷¹⁶ vurgu yaptığı iman, tevhit ve İslam anlamlarından anlaşılmaktadır.⁷¹⁷ Ancak inkârcıların din anlayışlarını ve sosyal hayata yansısını, hukuk ve ahlak kurallarını da ifade etmektedir.⁷¹⁸

İslami literatürde “millet” kelimesi, Allah’ın kullardan yapmalarını istediği şey,⁷¹⁹ üzerinde birleşilip bir araya gelmesi bakımından şeriat,⁷²⁰ Allah’ın koyduğu prensipler⁷²¹ anlamlarına gelmektedir. Din, millet ve şeriat eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ancak, ilahi prensipler bütününe Allah’ın koyduğu kurallar olması nedeniyle millet ve şeriat, kulların itaat ve yerine getirmesi bakımından din dendiği

⁷⁰⁹ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, I, s. 1058; İbnü’l- Haim, *et-Tibyân fi Tefsîri garîbi’l-Kur’an* Fethi Enver ed-Dâbüli (nşr.), Kahire: 1412/1992, s. 105.

⁷¹⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, V, s. 4271; Zebîdî, *Tâcü’l-Ârûs*, XXX, s. 421; Âlûsî, *Ruhu’l-Meanî*, I, s. 371; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedu’l-Ulûm* Abdulcebbar Zekkar (nşr.), Dimeşk: 1978, II, s. 337-339.

⁷¹¹ Ezherî, *Tehzîbu’l-Luğa*, “mll” md.; Zemahşerî, *Esasü’l-Belağa*, Mezyed Naim-Şevki el-Mearri (nşr.), Beyrut: 1988, s. 790.

⁷¹² Cevherî, *es-Sihah*, V, s. 1821; İsfehânî, *el-Müfredât*, “m-l-l” md.; Firûzâbâdî, *Kamûs*, I, s. 1058; Zebîdî, *Tacû’l-Ârûs*, XXX, 421.

⁷¹³ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VI, 4269-4271; Firûzâbâdî, *Kamûs*, I, s. 1058.

⁷¹⁴ El-Bakara, 2/282.

⁷¹⁵ Muhammed Fuad Abdulkakî, *Mu’cemu’l-Müfrehes li-Elfazi’l-Kur’an*, s. 676.

⁷¹⁶ El-En’âm, 6/161; en-Nisâ, 4/125.

⁷¹⁷ F. Buhl, “Millet”, *İA*, İstanbul: 1960, VIII, s. 317.

⁷¹⁸ Yusuf, 12/37.

⁷¹⁹ Kurtûbî, *el-Cami’ li Ahkami’l-Kur’an*, II, s. 397.

⁷²⁰ Seyyid Şerif el-Cürcanî, *Şerhu’l-Mevakif*, Abdurrahman Umeyre (nşr.), Beyrut: 1417/1997, I, s. 14; *et-Ta’rifat*, “din” md.

⁷²¹ Ebu’s-Suud Efendi, *İrşad’l-Akli’s-Selim*, V, s. 147-149.

görülmektedir. Ayrıca peygamberler ve zamana göre değişme göstermeyen yönüyle bu prensiplere din ve millet, değişen cüzi hükümler bakımından şeriat denmektedir.⁷²²

“Millet” kelimesi görüldüğü üzere bir prensipler bütününe işaret etmektedir. Ancak mecazen ehl-i millet (*toplum*) anlamında kullanılır ve bir dine mensup insanlar kastedilir.⁷²³ Bu bağlamda dinler tarihi anlamına gelen “ilmu’l-milel” ifadesinde de millet kelimesi semavî dinleri ve bu dinlere mensup grupları ifade etmektedir.⁷²⁴ Aynı zamanda semavi olmayan dinler için de kullanılabilir. ⁷²⁵ Modern dönemde ise bu kelime “nation” kelimesini karşılamak üzere kullanılmaya başlanarak asıl ve dini anlamından kayarak tamamen sosyolojik ve siyasi bir anlam kazanmıştır.⁷²⁶

Kelimenin üç anlamı öne çıkmakta ve bu üç anlam arasında sıkı bağ olduğu görülmektedir. İlahi kanunlar bütününe ifade eden yazdırma, bir dine mensup olan insanlar ve gidişat, yol anlamları. Aralarındaki ilişki, ilahi dinler bakımından Peygamberler kendilerine gelen vahyi yazdırmaktadırlar. İnsanlar kendilerine gelen vahye, yazılı metne uymakta ve o yolu takip etmektedirler. Beşeri dinler açısından ise insanlar kendilerinin icat ettikleri kuralları yazdırarak bir metin haline getirmekte ve buna uyarak onu din haline dönüştürmektedirler.

Bu kavramın din ve belli bir kurallar bütününe temelde ifade etmekle beraber belli inanç ve anlayışı benimseyen insanlar topluluğunu da ifade ettiği görülmektedir. Bu topluluğun dini anlayış birliğine dayandığı göze çarpmaktadır.

3. *Taife*

“T-v-f” kökünden türemiş olan taife kelimesinin çoğulu “et-tevaif” tir. Anlam çerçevesi noktasında ise farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bir ile üç, bir ile dört, bir ile on ve bir ile bin arasındaki kişi sayısını ifade ettiği belirtilmiştir.⁷²⁷ Asıl manası ise cemaat ve topluluktur.⁷²⁸ Arapça’da ise firka kelimesinden daha geniş bir topluluğu

⁷²² Recep Şentürk, “Millet”, *DİA*, XXX, s. 65.

⁷²³ Elmalılı, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 497, 514, III, s. 1476.

⁷²⁴ Şentürk, “Millet”, *DİA*, XXX, s. 65

⁷²⁵ Tahânâvî, *Keşşâf-u Istilahâtî'l-Fünûn*, Beyrut: 1996, II, 1639.

⁷²⁶ Şentürk, “Millet”, *DİA*, XXX, s. 65.

⁷²⁷ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XVII, s. 145-149; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, IX, s. 226; Zebidî, *Tâcü'l-Ârûs*, VI, s. 185; Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXIII, s. 149-150, XVI, s. 128, 233.

⁷²⁸ Metin Doğan, “Kur’an, Peygamber ve Toplum”, *Kur’an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, s. 97.

ifade etmek için kullanılmaktadır. Bir şeyin parçası cüzü anlamına da gelir.⁷²⁹ Buradan anlaşılan “taife” ana gövdeden ayrılan küçük grupları ifade etmektedir.

Bu kelime Kur’an’da müfret ve tesniye olarak yirmi dört yerde geçmektedir.⁷³⁰ Bunlardan ikitanesi Mekke’de⁷³¹ diğerleri Medine’de nazil olmuştur. Yedi yerde olumlu anlamda kullanılırken çoğunlukla olumsuz anlamda kullanılmıştır. Mekke dönemindeki ayetlerde soy ve sosyal kategori anlamı bulunmaktadır. Örneğin Hucurât suresinde tesniye olarak kullanılan “Eğer müminlerden iki gurup birbirleriyle vuruşurlarsa aralarını düzeltin”⁷³² ayetindeki “taifetani” ifadesindeki anlamı nüzul sebebi dikkate alındığında iki kabile anlamına geldiği görülür. Çünkü bu ayetler Evs ve Hazrec kabileleri hakkında nazil olmuştur.⁷³³ Yine Âl-i İmran suresinin 69. Ayetinde “Ehl-i kitaptan bir kısmı istediler ki, ne yapıp edip sizi saptırabilsinler” ve Enam 156. ayette “Kitap, yalnız bizden önceki iki topluluğa (Hristiyan ve Yahûdilere) indirildi, biz ise onların okumasından gerçekten habersizdik” demeyesiniz diye” ifadeleriyle Yahûdi ve Hristiyanlar’ın kast edildiği⁷³⁴ belirtilmektedir.

Medine döneminde inen ayetlerde ise aynı yöneliş içerisinde olan insanlardan oluşmuş ufak grup ya da kendilerini aynı durumda gören insan topluluklarını⁷³⁵ ifade eder. Mesela; “Ehl-i kitaptan bir grup şöyle dedi: “Müminlere indirilmiş olana sabahleyin (görünüşte) inanıp akşamleyin inkâr edin. Belki onlar (böylece dinlerinden) dönerler” ayetinde geçen “taife” kelimesi Yahûdi âlimleri ve liderleri ifade eder.⁷³⁶ Burada aynı yönelişte küçük bir grup olan Yahûdi alim ve liderler kast edilmektedir.

Yine zina yapanlara uygulanan cezaya şahitlik edenleri,⁷³⁷ geceleyin ibadetle meşgul olanları⁷³⁸ ve ticaret için bir araya gelen Kureyş kervanını⁷³⁹ aynı yöneliş

⁷²⁹ İbn Manzûr, **Lisanü’l-Arab**, IV, s. 2723.

⁷³⁰ Âl-i İmran, 3/69, 72, 122, 154, 154; en-Nisâ, 4/81, 102, 102, 113; el-En’âm, 6/156; el-Â`râf, 7/87, 87; el-Enfâl, 8/7; et-Tevbe, 9/66, 66, 83, 122; en-Nûr, 24/2; el-Kasas, 28/4; el-Ahzâb, 33/13; el-Hucûrât, 49/9; es-Saf, 61/14, 14; el-Müzzemmil, 73/20.

⁷³¹ El-En’âm, 6/156; el-Kasas, 28/4.

⁷³² El-Hucûrât, 49/9.

⁷³³ Taberî, **Camii’l-Beyân**, XXI, 358.

⁷³⁴ Taberî, **age.**, V, s. 489; İbn Kesîr, **age.**, VI, s. 225.

⁷³⁵ Rıdvan Seyyid, **İslamda cemaatler kavramı: İslam toplumunda cemaatlerin sosyolojik bir araştırması**, Mehmet Can (çev.), İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991, s. 30.

⁷³⁶ Mevdudî, **age.**, I, s. 270.

⁷³⁷ En-Nur, 24/2.

⁷³⁸ El-Müzzemmil, 73/20.

⁷³⁹ El-Enfâl, 8/7.

içerisinde olmalarından dolayı ifade etmek için “taife” kelimesi kullanılmıştır. Birincilerin özelliği şahit olmaları ikincilerin ibadet etmeleri ve üçüncülerin ise tacir olmalarıdır.

4. *Fie*

“F-y-e” kökünden gelen bu kelimenin çoğulu “fiûn” ve “fiât”tır. Birbiriyle açıkça yardımlaşan cemaat demektir.⁷⁴⁰ İnsanlardan oluşan fırka, cemaat ve ordunun arkasında durup herhangi bir yenilgi durumunda orduya katılan grup anlamlarına gelir. Bununla beraber bir kısım, parça ve grup anlamları da vardır.⁷⁴¹

Kelimenin Kur’anî kullanımı sekiz yerde⁷⁴² tekil ve üç yerde⁷⁴³ ise tesniye şeklindedir. Bazen topluluk ve cemaat⁷⁴⁴ bazen de adamlar, kimseler manalarında kullanılmıştır.⁷⁴⁵ Bu kullanımların geneli askeri birlik bağlamındadır.⁷⁴⁶ Ragıb el-İsfahanî, bu anlamı dikkate alarak kavramı; “*Destekleme konusunda bazısının diğer bazısına dönüp karşılıklı olarak birbiriyle yardımlaşan bir grup (cemaat)*”⁷⁴⁷ olarak tanımlar. Razî ise; kelimenin kesmek kök anlamını dikkate alarak insanlardan ayrılan bir grup insan topluluğudur şeklinde anlamıştır.⁷⁴⁸

Kur’an’daki bazı kullanımlara örnek: “*Allah’ın huzuruna varacaklarına inananlar: Nice az sayıda bir birlik Allah’ın izniyle çok sayıdaki birliği yenmiştir. Allah sabredenlerle beraberdir, dediler*”⁷⁴⁹ ayetinde orduyla bağlantılı olarak birlik anlamında kullanılmıştır. Talût’un askerlerinden bir kısmı kast edilmiştir.

Yine Bedir savaşında hem müminleri hem de Mekke müşriklerini ifade etmek için “fie” kelimesi⁷⁵⁰ kullanılmıştır. Burada grup üyelerinin niteliği dikkate alınmamıştır. Hem olumlu hem de olumsuz nitelikteki fertler için kullanılmıştır.

⁷⁴⁰ Yümni Sezen, *age.*, s. 93.

⁷⁴¹ Cevherî, *age.*, I, s. 63; İbn Manzûr, *age.*, V, s. 3497.

⁷⁴² El-Bakara, 2/249, 249; Âl’i-İmrân, 3/13; el-Enfâl, 8/16, 19, 45; el-Kasas, 28/81.

⁷⁴³ Âl’i-İmrân, 3/13; en-Nisâ, 4/88; el-Enfâl, 8/48.

⁷⁴⁴ Âl’i-İmrân, 3/13; el-Enfâl, 8/16.

⁷⁴⁵ El-Kehf, 18/43; el-Kasas, 28/81.

⁷⁴⁶ Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, VI, s. 197-198.

⁷⁴⁷ İsfahanî, *el-Müfredât*, “f-y-e” md.

⁷⁴⁸ Razî, *age.*, VI, s. 197.

⁷⁴⁹ El-Bakara, 2/249.

⁷⁵⁰ Âl’i-İmrân, 3/13.

Yine; “*Size ne oldu da münafıklar hakkında iki gruba ayrıldınız?*”⁷⁵¹ ayetinde aynı görüşlere sahip topluluğu ifade edecek şekilde kullanılmıştır.

Bahçesi afet görmüş ve doğru yoldan ayrılmış bir kişiden bahs edilirken; “*Kendisine Allah'tan başka yardım edecek destekçileri olmadığı gibi kendi kendini de kurtaracak güçte değildi*”⁷⁵² ayetinde ve yere batırılan Kârûn’un durumunu anlatan; “*Nihayet biz, onu da, sarayını da yerin dibine geçirdik. Artık Allah'a karşı kendisine yardım edecek avanesi olmadığı gibi, o, kendini savunup kurtarabilecek kimselerden de değildi*”⁷⁵³ ayetlerinde yardım etme manası ön plana çıkmaktadır.

Bu kavramın anlamında yardımlaşma ve dayanışma özelliği önemli bir yer tutmaktadır. Mekke’den Medine’ye hicret eden, gerek kendileri gerekse Ensarla aralarında daha fazla yardımlaşmaya muhtaç olan Muhacirlerin bulunduğu Medine’de nazil olan ayetlerde daha fazla kullanılması bu bağlamda anlamlı ve dikkat çekicidir.

5. *Sübat*

Peşpeşe çıkan seriyelerden her biri,⁷⁵⁴ münferit topluluklar,⁷⁵⁵ ondan fazla kişiden oluşan grup⁷⁵⁶ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur’an’da ise tek yerde geçmekte olup; “*Ey iman edenler! Tedbirinizi alın; bölük bölük savaşa çıkın, yahut (gerektiğinde) topyekün savaşın.*”⁷⁵⁷ şeklinde bölük bölük anlamında kullanılmıştır. Askerlikle bağlantılı küçük grupları ifade etmektedir.

6. *Karn*

“K-r-n” kökünden gelen ve çoğulu “kurun” olan bu kavram insan nesli ve çağ anlamına gelmektedir. Belirli bir zaman biriminde yaşayan insanları tanımlayan zaman boyutlu bir kavramdır. Birbirine yakın veya aynı zaman biriminde yaşamış insan toplulukları, nesilleri ve kuşakları ifade etmektedir.⁷⁵⁸ Ancak bu zaman boyutunun ne

⁷⁵¹ En-Nisâ, 4/88.

⁷⁵² El-Kehf, 18/43.

⁷⁵³ El-Kasas, 28/81.

⁷⁵⁴ Zehamşeri, **el-Keşşâf**, II, s. 106.

⁷⁵⁵ Ragıb el-İsfehânî, **age.**, “s-b-t” md.

⁷⁵⁶ Elmalılı, **Hak Dini**, II, s. 1391.

⁷⁵⁷ En-Nisâ, 4/71.

⁷⁵⁸ Atalay, **age.**, s. 223.

kadar olduğu konusunda farklı görüşler mevcuttur. Bazıları on ile yüzyirmi yıl olduğunu söylerken bazıları da bir insan ömrü demişlerdir.⁷⁵⁹ Teberî ise bu kelimeyi ümmetler (*ümem*) şeklinde tefsir etmiştir.⁷⁶⁰

Türkçemizde ise “kuşak” ve “akran” kavramlarına karşılık gelmektedir.⁷⁶¹ Batı dillerindeki karşılığı ise “generation”dur. Aynı zaman biriminde doğan yaş grubundaki kişileri ve bir nesil ile ötekisi arasındaki dönemi de ifade eder.⁷⁶²

Kur’an’da yedi yerde tekil, onüç yerde ise çoğul olarak geçmektedir. İki ayet⁷⁶³ dışında genelde helakle bağlantılı olarak kullanılmıştır. Bu iki ayette ise geçmiş kuşaklar anlamındadır.

Tek başına kullanımının yanında terkip halinde de Kur’an’da geçmektedir. Şu ayetlerde olduğu üzere. “*O da: Bizim Rabbimiz, her şeye hilkatini (varlık ve özelliğini) veren, sonra da doğru yolu gösterendir, dedi. Firavun: Öyle ise, önceki milletlerin hali ne olacak? dedi. Mûsâ: Onlar hakkındaki bilgi, Rabbinin yanında bir kitapta bulunur. Rabbim, ne yanılır ne de unuttur, dedi.*”⁷⁶⁴ “*Ana ve babasına: Öf be size! Benden önce nice nesiller gelip geçmişken, beni mi tekrar dirilmekle tehdit ediyorsunuz?*”⁷⁶⁵ ve “*Andolsun biz, ilk nesilleri yok ettikten sonra Mûsâ’ya, -düşünüp öğüt alsınlar diye- insanlar için apaçık deliller, hidayet rehberi ve rahmet olarak o Kitab’ı (Tevrat’ı) verdik.*”⁷⁶⁶

Yukarıdaki ayetlerde geçtiği şekilde bu kelime ile terkip halinde kullanılan “kurûni’l-ûla” ifadesinden hareketle Muhammed Hamdi Yazır zamanı, Peygamberlerin dönemlerini dikkate alarak şu üç bölüme ayırmaktadır: Fravun’un ordusuyla denizde boğulmasına kadar geçen zaman “kurûni’l-ûla” (*ilk kuşaklar*), bu dönemden Hz. Muhammed’in gelişine kadar geçen dönem “kurun-u vusta” (*orta dönem veya kuşak*) ve

⁷⁵⁹ İbn Manzûr, *age.*, V, s. 3609; Zebîdî, *age.*, XXXV, s. 530.

⁷⁶⁰ Taberî, *Camîu’l-Beyân*, IX, s. 156.

⁷⁶¹ Ülken, *age.*, s. 10.

⁷⁶² Marshall, *age.*, s. 429.

⁷⁶³ Tâhâ, 20/51; el-Ahkâf, 46/17.

⁷⁶⁴ Tâhâ, 20/50-52.

⁷⁶⁵ El-Ahkâf, 46/17.

⁷⁶⁶ El-Kasas, 28/43.

Hz. Muhammed ile başlayıp devam eden zamana ahir zaman anlamında “kurûn-i uhra” (son kuşaklar).⁷⁶⁷ Ancak son iki terkip Kur’an’da yer almamaktadır.

Bu kavram özetle belirli bir zamanı ve yine belirli bir zamanda yaşayan nesilleri ifade etmektedir. Bazı peygamberlerin zamanında yaşayan toplulukları ifade etmektedir.

7. *Karye*

“K-r-y” kökünden gelen bu kelimenin çoğulu “el-kura”dır. İnsanların toplandıkları yer veya orada yaşayan insanları ifade etmek için kullanılır. Kavramın mekan boyutu öne çıkmaktadır.⁷⁶⁸ Çöl kavramının karşıtı olarak kullanılan bu kelime insanların uygarlık düzeyinde yaşadıkları yer, şehir ve ülke gibi yerleşim mekânlarını ifade eder.⁷⁶⁹ Anlam alanı tam olarak çizilemeyen bu kavram köy, kasaba, şehir, metropol, ülke ve medeniyet kavramlarını içerecek şekilde kapsamlı bir kullanıma sahiptir.⁷⁷⁰

Kur’an’da ise ağırlıklı olarak tekil olmak üzere tesniye ve cemi şeklinde elli yedi yerde geçmektedir.⁷⁷¹ Anlam olarak ise normalde büyüklük ifade eden bir sıfat olmadıkça büyük şehir için kullanılmazken Kur’an’da bunun aksine kullanılmıştır. Yanında bir sıfat bulunmadığı halde Mekke ve Kudüs de dahil olmak üzere herhangi bir büyüklükte şehir anlamında kullanılmıştır.⁷⁷² Ayetlere bakıldığında bazen yerleşim yeri olarak kullanılmış. “*Kavminden ileri gelen kibirliler dediler ki: "Ey Şuayb! Seni ve seninle beraber inananları memleketimizden kesinlikle çıkaracağız veya dinimize döneceksiniz" (Şuayb): İstemesek de mi? dedi*”⁷⁷³ ayetinde olduğu gibi. Bu anlamda “Ehlü’l-Karye”, “Ashabu’l-Karye” şeklinde izafetle kullanıldığını da görülmektedir.⁷⁷⁴ Bazen de müstakil olarak direkt meful olarak kullanılmıştır. “*(İstersen) içinde bulunduğumuz şehire (Mısır halkına) ve aralarında geldiğimiz kabileye de sor. Biz*

⁷⁶⁷ Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, V, s. 3739.

⁷⁶⁸ İsfehanî, *el-Müfredât*, “k-r-y” md.

⁷⁶⁹ Orhan Atalay, *age.*, s. 224.

⁷⁷⁰ Cavherî, *Es-Sihah*, VI, s. 2460-2461; Zebidî, *Tâcu’l-Arûs*, XXXIX, s. 282-283; İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, V, s. 3617; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur’an’ın Temel Kavramları*, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1995, s. 277.

⁷⁷¹ M. Fuad Abdulbakî, *Mu’cemu’l-Müfrehes*, s. 543-544.

⁷⁷² T. W. Haig, “Karye”, *İA*, VI, s. 372.

⁷⁷³ El-Â’râf, 7/88. Ayrıca bk. El-Â’râf, 7/94, 161; el-Furkân, 25/40; el-Hac, 22/45; en-Neml, 27/34, 56.

⁷⁷⁴ Bk. el-En’âm, 6/131; el-Â’râf, 7/96, 97, 98; Yasin, 36/13; el-Haşr, 59/7; Yusuf, 12/109.

gerçekten doğru söylüyoruz."⁷⁷⁵ Böyle yerlerde müfessirlerin çoğunluğu "karye" kelimesinden önce "ehl" takdiri yaparak izafetle bölge halkı manasını vermişlerdir.⁷⁷⁶ Bazı müfessirler ise böyle durumlarda bizzat o toplumun kendisinin kast edildiğini belirtmişlerdir.⁷⁷⁷

Çoğunlukla Mekke'de inen ayetlerde ve de olumsuz anlamda kullanılmıştır. Bu durum inanmak istemeyen Mekke müşriklerini önceki "karye" lerin (*halkların*) başlarına gelenlerle korkutma amacını taşıdığı söylenebilir.

Bu açıklamalardan ortaya çıkan, kavram mekan ağırlıklı kullanım görünümüne sahipse de kastedilen o mekandaki topluluklardır. O beldelerde yaşayan peygamberlerin muhatapları olan topluluklardır.

8. *Şia*

Kökü "eş-şiatü" olan bu kelimenin çoğulu "şiyeyun", "eşyaun" şeklindedir. Taraftar, yardımcı, grup, topluluk, bir insanı güçlendiren, o insan etrafında yer alan ve kendileriyle güç bulduğu insan topluluğu,⁷⁷⁸ hayat ve düşünce tarzları bir ve aynı olan, bazısının diğer bazısının görüşlerine tabi olduğu her topluluk demektir.⁷⁷⁹ Ezherî bu kelimeyi ittifak halinde olmadıkları halde bir kısmının ötekilere tabi olduğu kimseler olarak tanımlamaktadır.⁷⁸⁰ Elmalılı da bu manaya yakın olarak; "*birbirinin arkasından giderek bir emire veya reise taraftar olan fırka demektir*"⁷⁸¹ şeklinde "şia" yı tarif eder.

Kur'an'da dört yerde⁷⁸² tekil, beş yerde⁷⁸³ çoğul ve iki yerde⁷⁸⁴ de kök anlamıyla bağlantılı olarak kullanılmıştır. Dost, yol-metod, ümmet ve kavim

⁷⁷⁵ Yusuf, 12/82.

⁷⁷⁶ Taberî, *Camii'l-Beyân*, XIII, s. 290; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, s. 314.

⁷⁷⁷ İsfehanî, *el-Müfredât*, "k-r-y" md.; İmadüddin Halil, *İslam'ın Tarih Yorumu*, Ahmet Ağırakca (çev.), İstanbul: Risale Yayınları, 1988, s. 263. Bk. En-Nahl, 16/112; el-Kasas, 28/47, 59.

⁷⁷⁸ İsfehanî, *el-Müfredât*, "ş-y-a" md.

⁷⁷⁹ Orhan Atalay, *age.*, s. 225.

⁷⁸⁰ Cevherî, *es-Sihah*, III, s. 1240; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, IV, s. 2377.

⁷⁸¹ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, s. 1953.

⁷⁸² Meryem, 19/29; el-Kasas, 28/15, 15; es-Saffât, 37/83.

⁷⁸³ El-En'âm, 6/65, 159; el-Hicr, 15/10; el-Kasas, 28/4; er-Rûm, 30/32.

⁷⁸⁴ Sebe', 34/54; el-Casiye, 45/51.

manalarında da kullanılan bu kelime Kur'an'da topluluk, zümre ve emsal anlamlarına gelecek şekilde yer almıştır.⁷⁸⁵

Bu kavramın aynı etnik köken için mi yoksa aynı dini köken için mi kullanıldığı hususunda müfessirler farklı görüşler beyan etmişlerdir. Kasas suresinin 15. ayetini tefsir ederken Taberî aynı dini köken için kullanıldığını belirtirken⁷⁸⁶ Mukatil aynı etnik kökene sahip olanlar için kullanıldığını belirtmiştir.⁷⁸⁷ Kur'an ayetlerine bakıldığında da aynı dini kökene sahip kişiler için kullanıldığı görülmektedir. Hz. İbrâhîm için; “*Şüphesiz İbrâhîm de onun (Nûh'un) milletinden idi*”⁷⁸⁸ ayetinde kullanımında da Hz. Nûh ve Hz. Muhammed'in dinindendi⁷⁸⁹ manasında kullanılmıştır.

Toplumu farklı faaliyet gösteren ve farklı anlayış ve görüşe sahip gruplara ayırmak anlamında da kullanılmıştır.⁷⁹⁰ Firavun'un toplumunu hem siyasi hem de faaliyet olarak farklı gruplara ayırdığı Kur'an'da beyan edilir.⁷⁹¹

Bu kavramda temel olarak aynı fikri paylaşma, bir lidere uyma ve birbirini destekleyip onlardan güç alma gibi özellikler ön plana çıkmaktadır.⁷⁹²

Günümüzde ise bu kavram; Hz. Peygamber'in vefatından sonra devlet başkanlığının Hz. Ali ve O'nun evlatlarından birisine intikal etmesi gerektiğine inanan ve bunu savunan gruplar için kullanılmaktadır.⁷⁹³ İslam'ın ilk dönemlerinde sözlük anlamı olan “tarafdar” manasında kullanılırken daha sonraları yukarıda belirtilen terim anlamını kazanmak⁷⁹⁴ suretiyle bir anlam kaymasına uğramıştır.

⁷⁸⁵ Meryem, 19/69.

⁷⁸⁶ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XVIII, s. 188-189.

⁷⁸⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, IV, s. 488.

⁷⁸⁸ Es-Sâffât, 37/83.

⁷⁸⁹ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, IV, s. 2377.

⁷⁹⁰ Taberî, *age.*, X, s. 32-33; Razi, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIII, s. 24.

⁷⁹¹ El-En'âm, 6/65; el-Kasas, 28/15.

⁷⁹² Mustafa Tekin, “Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Gruplara Giriş”, *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, Mehmet Bayyigit (Ed.), Konya: 2003, s. 85.

⁷⁹³ İsfahanî, *el-Müfredât*, “ş-y-a” md., İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, IV, s. 2377.

⁷⁹⁴ Sa'd b. Abdullah el-Kummî, *el-Makâlât ve'l-Fırak*, M. Cevat Meşkûr (nşr.), Tahran: 1963, s. 15-16.

9. Hizip/Ahzap

“Hizb” kelimesinin çoğulu “Ahzâb”dır. Parça, kısım, cemaat, taife, bir kimsenin görüşüne ve emrine uyan özel adamları⁷⁹⁵ anlamlarına gelmektedir. “Hizb” ve çoğulu “Ahzâb”, Kur’an’da yirmi yedi defa geçmektedir.⁷⁹⁶ Tekil kullanıldığında cemaat ve taife anlamlarına gelirken, çoğul olarak kullanıldığında bu anlamların yanında belli grupları ve insanları ifade eder.⁷⁹⁷ Bir adamın hizbi onun arkadaşları ve onunla aynı görüşü paylaşan ordusudur. Kalpleri ve davranışları birbirlerine benzeyenlerdir. Âd, Semûd, Firavun ve benzerleri birbirlerine kavuşmamış olsalar bile birbirlerinin hizbleridirler.⁷⁹⁸

Hiz. Peygamberle savaşmak üzere bir araya gelen insan gruplarına da “ahzab” denilmektedir.⁷⁹⁹ Bu savaştan bahs eden sureye de “Ahzâb” suresi denmiştir.

Kavram Kur’an’da tekil, tesniye ve çoğul olarak yirmi yerde geçmektedir. Ayrıca Kur’an’da terkib olarak olumlu ve olumsuz toplulukları ifade etmek için kullanıldığı görülür. Olumlu olarak “Hizbullah” şeklinde üç yerde kullanılmaktadır. Bu ayetlerde Allah’ın ordusu, dostları, taraftarları, yardımcıları ve Allah’ın dininin yardımcıları⁸⁰⁰ anlamlarında kullanılmıştır. Maide suresindeki kullanımında (*el-Mâide*, 5/51-57) ayetler bağlamında Allah’ı, Resulüllahı ve müminleri sevenler, dost edinenler grubunu ifade ederken, Mücâdele suresinin 22. ayetinde benzer bir bağlamda kullanılır ve Allah’a, O’nun elçisine düşman olanları sevmeyen topluluğu ifade eder. İsim tamlaması şeklindeki bu kullanımı Zemahşerî, “*Allah’ın dinine yardımcı olan peygamberler ve inananlar*”⁸⁰¹ diye tefsir etmiştir. Razî’ye göre de; kendi gruplarının problemlerini çözmek, işlerini düzenlemek ve idare etmek üzere bir araya gelmiş ve aynı görüşü paylaşan grupları ifade eder.⁸⁰²

⁷⁹⁵ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, II, s. 853; Zebidî, *Tâcü’l-Ârûs*, II, s. 261-262; Firûzâbâdî, *Kâmûs*, I, s. 73.

⁷⁹⁶ Fuad Abdulbakî, *Mu’cemu’l-Müfehres*, s. 199.

⁷⁹⁷ Sad, 38/13; el-Ahzâb, 33/20, 22; Hûd, 11/17; el-Mü’min, 40/5, 30, 31.

⁷⁹⁸ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, II, s. 853-854.

⁷⁹⁹ Zebidî, *age.*, II, s. 262.

⁸⁰⁰ Taberî, *age.*, VIII, s. 532, XXII, s. 494-495; Razî, *age.*, XII, s. 34; Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadî Hazin, 741/1341, *Lübabü't-te'vil fî meani't-tenzil = Tefsirü'l-Hazin*, Kahire: el-Matbaatu'l-Hayriyye, 1891, II, s. 307.

⁸⁰¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, s. 259.

⁸⁰² Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XII, s. 34.

Kelime “hizbuşşeytan” kalıbında da Hz. Peygamberi yalancılıkla itham eden inkârcı kesim için kullanılır.⁸⁰³ Burada müfessirler terkibe; şeytanın ordusu, adamları, şeytana tabi olanlar, şeytanın kavmi gibi anlamlar yüklemişlerdir.⁸⁰⁴

Belli ideoloji ve anlayışı benimseyen taraftarları ifade etmek için kullanılan bir kavram olduğunu ortaya çıkmaktadır.

10. *Ashâb*

“Ashâb” kelimesi “s-h-b” kökünden gelen “sahib” kelimesinin çoğuludur. Kök itibarıyla bir kişinin refiki, arkadaşı, akranlık ve dostluk yakınlığı ile bağlı olmak manalarını taşımaktadır. Özellikle peygamberle yakından ilişkisi olan, peygamber sağ iken onunla karşılaşmış veya sadece kendisini görmüş mümin kimseler için kullanılır.⁸⁰⁵ Sosyal birliği ifade eden bir kavramdır.

Kur’an’da isim, fiil, müfred ve tesniye olarak doksan dört yerde geçmektedir. Kur’an’da eşlik, arkadaşlık etmek, beraber olmak, toplum, halk, arkadaş ve taraftar anlamlarına gelecek şekilde kullanılmıştır. Bu terim cennet ve cehennemlikleri,⁸⁰⁶ belli bir düşünce ve hareket tarzını benimsemiş olanları,⁸⁰⁷ bir şehir ve ülkede yaşayan halkı⁸⁰⁸ ifade etmektedir.

Kur’an’da farklı kullanım biçimleri vardır. Genelde muzaf olarak kullanılmıştır. Toplulukların niteliklerini belirtmek üzere “ashabu’l-yemin”,⁸⁰⁹ “ashabu’ş-şimal”⁸¹⁰ şeklinde kullanıldığı gibi, toplulukların ikamet ettikleri belli bölgelerin halkını ifade etmek üzere “ashabu’l-meş’emeh”⁸¹¹ (*aynı şehirde yaşayanlar*), “ashabu’l-karye” (*köy veya şehir halkı*)⁸¹², “ashabu’l-Eyke” (*Eyke halkı*),⁸¹³ “ashabu’r-Ress” (*hendek veya kuyu halkı*)⁸¹⁴ vb. şeklinde de kullanılmıştır.

⁸⁰³ El-Fâtır, 35/6.

⁸⁰⁴ Taberî, *Camiul’l-Beyan*, XXII, s. 492, XXIX, s. 331; Kurtûbî, *el-Cami’ li-Ahkami’l-Kur’ân*, XX, 328; Şevkanî, *Fethu’l-Kadir*, IV, s. 389; Alûsî, *Rûhü’l-Meânî*, XXVIII, s. 168.

⁸⁰⁵ Goldziher, “Eshab”, *İA*, IV, s. 370; T. Creuther Gordon, “Sâhib”, *İA*, X, s. 66.

⁸⁰⁶ El-Bakara, 2/39, 81, 82, 119, 275; el-A’râf, 7/42, 46, 50.

⁸⁰⁷ El-Vakıa, 56/8, 9, 27, 38, 41, 90, 91; en-Nisâ, 4/47; el-Beled, 90/18, 19; el-Ankebût, 29/15.

⁸⁰⁸ Et-Tevbe, 9/70; el-Hicr, 18/78, 80; Kaf, 50/12.

⁸⁰⁹ El-Vakıa, 56/27, 38, 90, 91; el-Müddessir, 74/39.

⁸¹⁰ El-Vakıa, 56/27.

⁸¹¹ El-Vakıa, 56/8-9.

⁸¹² Yasin, 36/13.

Yine inançları uğruna yaptıklarından dolayı övülen “Ashabu’l-Kehf”⁸¹⁵ olayı Kur’an’da anlatılır. Tefsircilerin belirttiğine göre “Ashab-ı Kehf” Roma imparatoru Dekanus zamanında yaşamışlardır. O dönemde Hz. İsa’ya inananlara zulmediliyordu. “Ashab-ı Kehf” de inançlarını terk etmeyip, bu zulümlerden kaçarak bir mağaraya sığınan ve orada uzun süre uyuyup daha sonra Roma imparatorluğunda Hristiyanlığın yayıldığı I. Theodosius döneminde uyanan⁸¹⁶ gençleri ifade eder.

Ashab kelimesinin çeşitli özellikleri olan insan gruplarını ifade ettiği görülmektedir.

11. Ma’şer

Kur’an’da topluluk anlamında kullanılan ifadelerden birisi de “ma’şer” kelimesidir. On anlamına gelen “aşere” kelimesinden türediğini, bu kelimenin de kendinden büyük tüm sayılarla terkip edildiği için en büyük topluluğu ifade ettiğini dilciler⁸¹⁷ belirtmektedirler. Grup ifade eden ve cemaat olarak tanımlanan bir kavramdır.⁸¹⁸

Bu kelime Kur’an’da üç yerde⁸¹⁹ cin ve insan topluluğu anlamında geçmektedir. Bu ayetlerin üçünde “cin” kelimesine, ikisinde ise “ins” kelimesine muzaf olarak “ma’şere’l-cinni ve’l-insi” şeklinde kullanılmıştır.

12. Fırka

Çoğulu “fırak” olan “el-fırkatü” kelimesi “f-r-k” kökünden gelmektedir. Sözlükte: ayırmak, bölmek, açıklayıp hükme bağlamak anlamlarını taşır. Başkalarından ayırt edici özelliği olan topluluk, diğerinden ayrılmış cemaat demektir.⁸²⁰ Bir sosyal kategoriye temsil ve teşkil ettiği için zümre manası da verilebilir.⁸²¹

⁸¹³ Eş-Şûarâ, 26/176; el-Hicr, 15/78.

⁸¹⁴ El-Fürkân, 25/38; Kaf, 50/12.

⁸¹⁵ El-Kehf, 18/9-26.

⁸¹⁶ Taberî, *Camîu’l-Beyân*, XV, s. 163-166; İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, IX, s. 109-110.

⁸¹⁷ Zebîdî, *Tacu’l-Arûs*, XIII, s. 53.

⁸¹⁸ Orhan Atalay, *Kur’an’da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar*, s. 230.

⁸¹⁹ El-En’âm, 6/128, 130; er-Rahman, 55/33.

⁸²⁰ İsfehânî, *el-Müfredât*, “f-r-k” md.

⁸²¹ Yümni Sezen, *İslam Sosyolojisine Giriş*, s. 92.

Modern sosyolojide ise sosyal grup ve kategorinin yanında kabile, bölge ve cemiyet gibi anlamları da ifade etmektedir.⁸²²

Kur'an'da bu kökten gelen kelimeler yetmiş iki yerde⁸²³ geçerken “firka” bir yerde,⁸²⁴ grup ve topluluk manasına gelen “ferik” yirmi dokuz yerde geçmektedir.⁸²⁵ Genellikle olumsuz gruplara işaret etmektedir. Kısım, grup, topluluk (*inançla ilgili bir toplumun bir kesimi*), ehl-i kitap, çeşitli inanç sahibi insanlar (*münafıklar*), cennet ve cehennemlik olanlar manalarında Kur'an'da yer almaktadır.⁸²⁶ Ayrıca bir sosyal grubu ifade etmek üzere “kabile”, bir “bölge ahalisi” anlamında da kullanılmıştır.⁸²⁷

Hz. Peygamberin meşhur ayrılık ve bölünme hadisinde de geçmektedir. Bu hadiste; ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı ve bunlardan sadece cemaat olanların veya (*başka bir rivayette*) Allah ve Resulü'nün yolunu takip edenlerin kurtuluşa ereceğini⁸²⁸ beyan eder.

İslam fikir tarihinde kendisine has siyasi düşünce veya itikadî telakkilere sahip olan gruplar için “siyasi akım” veya “itikadî mezhep” anlamında kullanılmıştır.⁸²⁹ Dini ikaz, itiraz ve bölünme hareketlerinden doğan fırka kavramını da Kur'an'da geçen fırka manasına katmak mümkündür.⁸³⁰

Bu kavramın dikkat çeken yönü ayrılık, kopma özelliğidir. İnsanlar arasından herhangi bir nedenden dolayı ayrılmış grup ve topluluğu ifade etmektedir.

⁸²² Mustafa Tekin, **Kur'an-ı Kerim'de Sosyal Gruplara Giriş**, s. 50.

⁸²³ M. Fuad Abdulbakî, **el-Mu'cem**, s. 516-517.

⁸²⁴ Et-Tevbe, 9/122; bk. Elmalılı, **Hak Dini**, IV, s. 2646.

⁸²⁵ M. Fuad Abdulbakî, **age.**, s. 517.

⁸²⁶ el-Bakara, 2/75; en-Nisâ, 4/77; Hûd, 11/24; en-Nûr, 24/47, 48; eş-Şûrâ, 42/7.

⁸²⁷ Et-Tevbe, 9/122.

⁸²⁸ Tirmizî, **Sünen**, “İman”, 18; Ebu Davût, **Sünen**, “Sünnet”, 1; İbn Mace, **Sünen**, “Fiten”, 17; Darimî, **Sünen**, “Siyer”, 70; Ahmet İbn Hambel, **Müsned**, II, s. 322. Ayrıca bu hadisin farklı rivayetleri için bk. Abdulkadir el-Bağdadî, **el-Fark beyne'l-Firak**, Kahire: tsz., s. 4-10.

⁸²⁹ Bekir Topaloğlu, “Fırka”, **DİA**, XIII, s. 35; Mustafa Öz, **Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi**, İstanbul: 2011, s. 41.

⁸³⁰ Yümni Sezen, **age.**, s. 92.

C. Diğer Topluluklar (*Gruplar*)

1. *Nas/Ünas*

“Nâs” kelimesinin aslının “ünas” olduğu fakat başına “el takısı” geldiği için ilk harfi olan hemzenin hazfedildiği belirtilir.⁸³¹ “Nâs” kelimesi lafız açısından değil de anlam açısından insan kelimesinin çoğulu olup insanlar anlamında toplumu ifade etmektedir.

Kur’an’da hep harfi tarifli olarak kullanılması geçmişten geleceğe bütün insanları⁸³² kapsayacak şekilde geniş anlam taşıdığını gösterdiği gibi, belirli bir zaman diliminde yaşamış insanları⁸³³ da ifade etmektedir. Ayrıca ortak yönleri olan ve aynı dönemde yaşamış insanlara da “nâs” denir.⁸³⁴ Yine hem bir konuşmacının hitab ettiği⁸³⁵ hem de toplumda aynı inanç ve tutumda olan çoğunluk için azınlığa nazaran⁸³⁶ kullanılan bir kelimedir.

Kur’an’da insanların tek bir ümmet olduğu ancak daha sonra ayrılığa düştükleri⁸³⁷ belirtilir. İnsanların tek bir inançta birleşmeleri üzerine vurgu yapılır.⁸³⁸ Bu ayetlerde aynı zamanda “nâs” kelimesinin aynı inancı paylaşanları ifade ettiği de ortaya çıkmaktadır. Halk ve kitle anlamına da gelen “nâs” kelimesi peygamberlerin muhatabı olan herkesi ifade eder. Kısaca geniş anlamda toplumun her kesimini ifade etmektedir.⁸³⁹

⁸³¹ İsfehanî, *age.*, “n-v-s” md.

⁸³² El-Bakara, 2/24, 161, 164, 243; el-Mâide, 5/32 vb.

⁸³³ En-Nisâ, 4/37; el-Bakara, 2/ 102, 259 vb.

⁸³⁴ El-Bakara, 2/13; Âl-i İmrân, 3/173; Yunus, 10/2; el-Kasas, 28/23 vb.

⁸³⁵ Hac, 22/49; Yunus, 10/104, 108 vb.

⁸³⁶ El-Bakara, 2/13; Âl-i İmrân, 3/173 vb.

⁸³⁷ Yunus, 10/19.

⁸³⁸ El-Bakara, 2/13; Âl-i İmrân, 3/93.

⁸³⁹ Mustafa Aydın; *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, İstanbul: 1991, s. 36.

2. *Fevc*

Çoğulu “efvac” olan “fevc” kelimesi az kişiden oluşan topluluk, hızlıca akıp giden cemaat demektir.⁸⁴⁰ Bölük, grup, cemaat, topluluk ve guruh anlamlarına da gelir.⁸⁴¹

Kur’an-ı Kerim’de beş yerde, Mekkî ayetlerde olumsuz Medenî ayetlerde ise olumlu olarak geçmektedir.⁸⁴² Sosyal kategoriye ifade ettiği gibi küçük sosyal gruplar, kavim ve millet manalarında da Kur’an’da kullanılmıştır.⁸⁴³ Hem dünyada çeşitli grup ve kabileleri⁸⁴⁴ hem de ahiretteki insan topluluklarını⁸⁴⁵ ifade edecek şekilde kullanılmıştır. Nasr suresinde geçen “efvacen” kelimesi Mekke’nin fethinden sonra islamiyeti kabul eden çeşitli küçük grup, kabile ve aşiretleri ifade etmektedir.⁸⁴⁶

3. *Cünd/Cünud*

Çoğulu “cünud” olan “cünd” kelimesi asker, ordu, yardımcı ve destekçi kuvvet anlamlarına gelmektedir.

Kur’an’da yedi defa tekil (*cünd*), yirmi iki defa çoğul (*cünud*) olarak kullanılmıştır.⁸⁴⁷ Kur’an’da anlam olarak hem insanlardan meydana gelen askerî birlik hem de müminlere yardım için gönderilen manevi birlik ve kuvvetleri ifade eder. Ayrıca olumlu anlamda topluluklar için kulanıldığı gibi olumsuz anlamda şeytanın taraftarlarını da ifade etmektedir.⁸⁴⁸ Şeytanın taraftarları anlamındaki topluluktan kasıt ise cin ve insanlardır.⁸⁴⁹

“Kur’an’da topluluk ifade eden kavramlar” başlığı altında etnik köken, sosyodini açıdan, büyüklük küçüklük ve farklı özellikleri bakımından topluluk ifade eden çeşitli kavramlar incelendi. Bunları incelerken hem sözlük anlamlarını, hem ıstılâhî

⁸⁴⁰ İsfehânî, *el-Müfredât*, “f-v-c” md.

⁸⁴¹ Cl. Huart, “Fevc”, *İA*, IV, s. 584; Mevlüt Sarı, *el-Mevarid*, İstanbul: Bahar Yayınları, 1982, s. 1184.

⁸⁴² En-Neml, 27/83; Sad, 38/59; el-Mülk, 67/8; en-Nebe’, 78/18; en-Nasr, 110/2.

⁸⁴³ Mustafa Tekin, “Kur’an-ı Kerim’de Sosyal Gruplara Giriş”, *age.*, s. 77.

⁸⁴⁴ En-Nasr, 110/1-3.

⁸⁴⁵ En-Nebe’, 78/18; en-Neml, 27/83-85.

⁸⁴⁶ İbn Kesîr, *Tefsîr*, XIV, s. 492, 494.

⁸⁴⁷ Fuad Abdulkakî, *el-Mu’cem*, s. 179.

⁸⁴⁸ Eş-Şuârâ, 26/95.

⁸⁴⁹ Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIV, s. 152.

anlamalarını hem de Kur'an'da kullanıldığı anlamlar ortaya konmaya çalışıldı. Bununla beraber bu kavramların sosyolojik bir anlam ifade edip etmediği de belirtilmeye çalışıldı. Bunlardan bazılarının modern sosyolojideki kullanımıyla örtüştüğü bazılarının ise örtüşmediği ya da kısmi olarak örtüştüğü görüldü.

Bu ele alınan kavramların dışında Kur'an'da başka grup ifade eden kavramlar da bulunmaktadır. Özellikle bunları almamızın nedeni hem daha yoğun kullanılmış olmaları hem de daha yoğun bir sosyolojik anlam kazanmış olmalarıdır.

Yine burada ifade etmek gerekir ki Kur'an'daki bu kavramlarla modern sosyolojinin kullandığı kavramlar arasında metafizik boyut açısından da fark vardır. Sosyoloji sadece yaşadığımız dünya üzerindeki topluluk ve gruplarla ilgilenirken Kur'an fizikötesi alemle de ilgilenmektedir. Bu kavramları öbür alemde ki olaylar ve topluluklar için de kullanmaktadır.

İlk bakışta yukarıda ele alınan kavramların birbirine yakın anlamlar içerdiği izlenimi olabilir. Ancak durum bunun aksinedir. Aralarında çeşitli ince farklar vardır. Hem nitelik hem de nicelik bakımından dikkatle incelendiğinde bu farklar ortaya çıkmakta ve görülmektedir.

Topluluk ifade eden bu kavramların içerdiği insan gruplarının liderlerin muhatapları olduğu, onlara karşı çeşitli tavırlar sergiledikleri görülmektedir. Liderlerle toplumlar arasındaki ilişkiler ifade edilirken bu kavramların kullanılması bunların anlamlarının doğru bir şekilde anlaşılmasını zorunlu kılmaktadır. Tezimizde de liderlere karşı tepkiler ele alınırken bu kavramların kullanılması zorunlu olmuştur. Bunun için bu kavramlar ele alınmıştır.

III. KUR'AN DA TOPLULUK TİPLERİ

Bu başlık altında Kur'an'da yer alan inanç, siyaset, etnik ve sosyo-ekonomik yönleriyle topluluk tipleri üzerinde durulacaktır. İnsanların inançları, siyasi anlayışları, sosyal sıtatü ve ekonomik durumları davranışlarını etkilemektedir. Bu gerçek liderlere karşı tepkilerde de kendisini göstermektedir. Bu nedenle topluluklar bu açılardan gruplandırılıp ele alınacaktır.

A. Dini topluluklar

Bu başlık altında Kur'an'da yer alan ve inanç yönüyle belirginleşen gruplar bu özellikleri dikkate alınarak sınıflandırılıp incelenecektir. Kur'an'daki bu topluluk tiplerini, özelliklerini ve göstermiş oldukları tepkilerin ele alınması taşımış oldukları inançla davranış biçimleri arasındaki ilişkinin ortaya konması açısından önem taşımaktadır. Bu durum toplumu ve davranışların tahlil etmede bizlere yardımcı olup kolaylık sağlayacaktır. Toplumu daha iyi anlamamıza yardımcı olacaktır.

1. Müminler

“İman” Arap dilinde “el-emn” ve “el-emân” kökünden türemiş, ifal vezninde mastardır. “E-m-n” kökü; korkudan uzak emniyet içinde olmak, korkunun gitmesi, güvende olmak ve güven vermek demektir. Huzur, korku karşısında emniyet demektir.⁸⁵⁰ “Eman” ise ihanetin zıddıdır. Bazen insanın içinde bulunduğu duruma bazen de kendisine emanet edilen şeylere denir. Geçişli ve geçişsiz olarak kullanılan iman fiili, güven verdi ve güvene erdi anlamının yanında tasdik etmek, inanmak anlamlarına da gelir. İnanan kişi iman ettiğinin koruması altına girer, kötü şeylerden ve tehlikelerden korunmuş olur.⁸⁵¹

Istilahî anlamı ise; “Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği kesinlik kazanan hususlarda peygamberleri tasdik etmek ve onlara inanmak” imanı oluştururken bu inanca sahip olana da mümin denir.⁸⁵² Mümin; yukarıdaki anlamlarla bağlantılı olarak Allah’a, Resulüne, onun risaletine ve bu risaletin muhtevasına inanıp güvenen demektir.⁸⁵³ Ehl-i sünnet âlimlerinin genel kanaati bu olmakla beraber bu kavramın terim anlamı hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bunların detayına burada girmeden sadece işaret etmekle yetineceğiz. İmanın terim anlamı hakkında; kalbin tasdiki ve kabulü,⁸⁵⁴ kalb ile tasdik dil ile ikrar,⁸⁵⁵ kalb ile tasdik, dil ile ikrar ve amel

⁸⁵⁰ Ragıb, *el-Müfredât*, “e-m-n” md.; İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, I, s. 140.

⁸⁵¹ İbn Manzûr, *age.*, I, s. 140-142; Sadettin Mes’ûd b. Ömer Taftazânî, *Şerhu’l-Akâid*, Ahmet Hicazî es-Sekkâ (nşr.), Kahire: 1987, s. 77; Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur’an Dili*, I, s. 177-178.

⁸⁵² Ebu’l-Fetih Muhammed b. Abdulkerim Şehrîstânî, *Nihayetü’l-İkkâm fi İlmi’l-Kelam*, Alfred Guillaume (nşr.), London: 1934, s. 472; Mustafa Sinanoğlu, “İmân”, *DİA*, XXII, s. 212.

⁸⁵³ D. B. Macdonald, “İman”, *İA*, V/II, s. 984.

⁸⁵⁴ Ebu Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâturîdî, *Kitabu’t-Tevhid*, Fetihullah Huleyf (nşr.), Beyrut: 1982, s. 375; Ebu Bekir Muhammed bin Tayyib Bâkillânî, *et-Temhîd*, İmadüddin Ali Haydar (nşr.), Beyrut: 1986, s. 346;

etme,⁸⁵⁶ dilin ikrarı,⁸⁵⁷ kalbin marifeti ve bilgisi⁸⁵⁸ şeklinde çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

İnanılması gereken şeylere topluca inanmaya icmalî,⁸⁵⁹ bunlara ayrıntılı inanmaya ise tafsilî iman denir.⁸⁶⁰

İman kavramı Kur'an'da sekizyüzden fazla yerde geçmektedir. Kur'an'da amel,⁸⁶¹ güvenme,⁸⁶² namaz veya inanç,⁸⁶³ Hz. Muhammed'in getirdiği din,⁸⁶⁴ inanılacak şeyler⁸⁶⁵ manalarında kullanıldığına rastlanmaktadır. Bu ayetlerdeki manalar imanla amel arasındaki sıkı ilişkiye de işaret etmektedir.

Kur'an'da imanın mekânının kalp olduğu beyan edilir. Bedevî Arapların, kalpleriyle inanmadıkları halde sözle inandıklarını söylemeleri gerçek iman olarak kabul edilmemiştir.⁸⁶⁶ İmanın bir bütün olması, peygamberin Allah'tan getirdiği her şeye iman etmek gerektiği, bir kısmına inanmak bir kısmına inanmamak insanı imana götürmeyeceği Kur'an'da vurgulanmıştır.⁸⁶⁷

Kur'an'da müminlerin özelliklerinden bahs eden birçok ayet yer almaktadır. Bu ayetlerin tamamını burada zikretmek elbette mümkün olmaz. Ancak bazılarını örnek olarak zikretmemiz yeterlidir. *“Müminler ancak, Allah anıldığı zaman yürekleri titreyen, kendilerine Allah'ın âyetleri okunduğunda imanlarını artıran ve yalnız*

Şehristanî, **Nihaytü'l-İkdâm**, s. 472; Ebu'l-Hasan Mürettin Ali b. Sultân Muhammed Ali el-Kârî, **Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber**, Beyrut: 1984, s. 124.

⁸⁵⁵ Ahmed b. Hasan b. Sinânüddin Beyazîzâde, **el-Usûlu'l-Münife li'l-İmâm Ebu Hanife**, İlyas Çelebi (çev.), İstanbul: 1996, s. 107; Ali el-Kârî, **age.**, s. 125.

⁸⁵⁶ Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî en-Nesefî, **Tebîrâtü'l-Edille fi Usûlü'd-Din**, Claude Salame (nşr.), Dımaşk: 1993, II, s. 798.

⁸⁵⁷ İmanü'l-Haaremeyn Abdülmelik b. Abdullah el-Cüveynî, **el-İrşâd ila Kavâtü'l-Edille fi Usûlü'l-İ'tikâd**, M. Yûsuf Mûsa Ali Abdülmün'im Abdulhamid (nşr.), Kahire: 1950, s. 396; Şehristanî, **Nihaytü'l-İkdâm**, s. 471.

⁸⁵⁸ Ebu'l-Fetih Muhammed b. Abdulkerim Şehristanî, **el-Milel ve'n-Nihal**, Abdulaziz Muhammed Vekil el Vekil (nşr.), Kahire: 1968, I, s. 88.

⁸⁵⁹ Şerafettin Gölcük, **İslâm Akâidi**, Konya: tsz., s. 46.

⁸⁶⁰ İmam Ebu Yûsuf Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim Pezdevî, **Usûlü'd-Din**, Hans Peter Lisn (nşr.), Kahire: 1963, s. 151-152.

⁸⁶¹ El-Bakara, 2/85.

⁸⁶² El-Hadîd, 57/8.

⁸⁶³ El-Bakara, 2/143.

⁸⁶⁴ El-Bakara, 2/62; el-Mâide, 5/69.

⁸⁶⁵ El-Bakara, 2/285; en-Nisâ, 4/136. Ayetlerde Allah, Allah'ın melekleri, Kitaplar, elçiler ve ahiret günü belirtilmiştir. İmanın beş esası belirtilmiş ancak kadere îmân belirtilmemiştir. Allah'ın herşeyi bilmesi ve kendi ilmince tesbit etmesi anlamına gelen kader ise Kur'an'ın diğer ayetlerinden anlaşılmaktadır. Ayrıntılı bilgi için bk. Süleyman Ateş, “Mümin”, **Kur'an Ansiklopedisi**, XV, s. 259.

⁸⁶⁶ El-Hucûrât, 49/14.

⁸⁶⁷ El-Bakara, 2/85.

*Rablerine dayanıp güvenen kimselerdir. Onlar namazlarını dosdoğru kılan ve kendilerine rızık olarak verdiğimizden (Allah yolunda) harcayan kimselerdir. İşte onlar gerçek müminlerdir. Onlar için Rableri katında nice dereceler, bağışlanma ve tükenmez bir rızık vardır.*⁸⁶⁸ *“(Bu alış veriş yapanlar), tevbe edenler, ibadet edenler, hamd edenler, oruç tutanlar, rükû edenler, secde edenler, iyiliği emredip kötülükten alıkoyanlar ve Allah'ın sınırlarını koruyanlardır. O müminleri müjdele!*⁸⁶⁹ *“Gerçekten müminler kurtuluşa ermiştir; Onlar ki, namazlarında huşû içindedirler; Onlar ki, boş ve yararsız şeylerden yüz çevirirler; Onlar ki, zekâtı verirler; Ve onlar ki, iffetlerini korurlar; Ancak eşleri ve ellerinin sahip olduğu (câriyeleri) hariç. (Bunlarla ilişkilerden dolayı) kınanmış değillerdir. Şu halde, kim bunun ötesine gitmek isterse, işte bunlar, haddi aşan kimselerdir. Yine onlar (o müminler) ki, emanetlerine ve ahitlerine riayet ederler; Ve onlar ki, namazlarına devam ederler. İşte, asıl bunlar vâris olacaklardır.*⁸⁷⁰

Müminler sadece iman etmekle kalmaz aynı zamanda imanları hususunda imtihandan geçirilirler. Kimlerin doğru kimlerin yalancı oldukları ortaya çıkarılır.⁸⁷¹ Bu ayetler Mekke döneminin sonlarında indirilmiştir. İnananlardan kimlerin imanında sebat edeceğini kimlerin etmeyeceğini ortaya çıkarmak için imtihan edildikleri belirtilmekle beraber her dönemdeki müminlerin de aynı şekilde deneneceklerine işaret edilmektedir. Tarih boyunca tüm inananlar imanları ölçüsünde sınanmışlardır. Peygamberler, salihler ve onların yolundan gidenler. Ahiretteki mükâfatlar ise bu güçlülere sabırla kazanılmaktadır. Hz. Peygamber ve arkadaşlarıyla ilgili şu ayetler bunu ve daha sonra gelen müminlerin aynı şekilde sınanacaklarını ortaya koymaktadır. *“Yoksa siz, sizden önce geçenlerin durumu başınıza gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Onlara öyle yoksulluk ve sıkıntı dokunmuştu, öyle sarsılmışlardı ki, nihayet peygamber ve onunla birlikte İnananlar: "Allah'ın yardımı ne zaman?" diyecek olmuşlardı. İyi bilin ki, Allah'ın yardımı yakındır*⁸⁷², *“Yoksa siz, Allah, içinizden cihad edenleri (sınayıp)*

⁸⁶⁸ El-Enfâl, 8/2-4.

⁸⁶⁹ Et-Tevbe, 9/112.

⁸⁷⁰ El-Müminûn, 23/1-10. Belki müminlerin özelliklerini belli kalıplarla sınırlamak doğru olmaz. Kur'an'ın tamamındaki iyilik ve güzellikleri, fazilet ve reziletleri müminlerin vasıfları olarak ifade etmek mümkün olur. Ayrıca bu konuda şu ayetlere bakılabilir: el-Bakara, 2/1-5; Âl-i İmrân, 3/133-136; Ra'd, 13/19-24; ez-Zümer, 39/10-19; el-Furkân, 25/63-76; es-Secde, 32/15-20; el-Ahzâb, 33/35; eş-Şûrâ, 42/36-39; el-Hucûrât, 49/10, 15; ez-Zâriyât, 51/15-19; el-Meâric, 70/22-53.

⁸⁷¹ El-Ankebût, 29/1-3, 10-11.

⁸⁷² El-Bakara, 2/214.

bilmeden, sabredenleri (sınayıp) bilmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? ”⁸⁷³ “Yoksa siz, Allah içinizden cihâdeden ve Allah’tan Elçisinden ve müminlerden başkasını kendisine sırdaş edinmeyenleri bilmeden, bırakılacağınızı mı sandınız? Allah yaptıklarınızı haber almaktadır. ”⁸⁷⁴

“İman” ve “islam” kelimelerinin ilişkisi ise Kur’an’da şu şekilde görülür. Kur’an’da islam kelimesi Allah’a gönülden itaat ve O’na teslim olmak⁸⁷⁵ manalarına geldiği gibi sadece sözle itaat⁸⁷⁶ anlamına da gelmektedir. Bedevî Arapların Hucurât suresinin 14. ayetinde islam olduk demeleri imanlarına işaret etmemiştir. Birinci anlamdaki islam, iman ve ihlusa eşittir. İkinci anlamdaki islam ise imandan farklıdır. İman kalp ile olur. İslam ise kalp ile ve dil ile olur. Bunun için islam imandan daha genel iman ise islamdan daha özeldir.⁸⁷⁷

Ayrıca Kur’an’da, inananla inanmayan, müminle kâfir, insanların zihninde daha iyi anlam kazanması için çeşitli şekillerde karşılaştırılmış ve farklı durumlara benzetilmiştir. Örneğin mümin için gören, aydınlık, insanı rahatlatan gölge ve diri benzetmeleri yapılırken kâfir için; kör, karanlık, insanı yakan kavurucu sıcak ve ölü benzetmeleri yapılmıştır.⁸⁷⁸ “Ölü iken dirilttiğimiz ve kendisine insanlar arasında yürüyebileceği bir ışık verdiğimiz kimse, karanlıklar içinde kalıp ondan hiç çıkamayan kimse gibi olur mu?”⁸⁷⁹ “İki zümrenin durumu, kör ve sağır ile işiten ve gören gibidir. Bunların hali bir olur mu hiç?”⁸⁸⁰ ayetlerinde de mümin diri ve insanlar arasında yürüyebileceği bir ışığa sahip birisi, işiten ve gören kişi olarak anlatılırken kâfir; karanlıklar içinde kalıp ışık olmadığı için oralardan çıkamayan, kör ve sağır kişiye benzetilmiştir.

⁸⁷³ Âl-i İmrân, 3/142.

⁸⁷⁴ Et-Tevbe, 9/16.

⁸⁷⁵ El-Bakara, 2/131.

⁸⁷⁶ El-Hucûrât, 49/14.

⁸⁷⁷ Süleyman Ateş, “Mümin”, **Kur’an Ansiklopedisi**, XV, s. 283-284.

⁸⁷⁸ El-Fâtır, 35/19-22.

⁸⁷⁹ El-En’âm, 6/22.

⁸⁸⁰ Hûd, 11/24.

İnanıp iyi işler yapanların cennet halkından oldukları, kendilerine çeşitli nimetler,⁸⁸¹ tertemiz eşler verileceği, nimetlerin ebedi olduğu,⁸⁸² hiçbir çalışanın amelinin zayi edilmeyeceği, kötülüklerinin örtüleceği,⁸⁸³ bu nimetlerin sadece ahiretle sınırlı olmadığı ahiretten önce bu dünyada da bu nimetleri çeşitli şekillerde (*başarı, nimet vb.*) göreceği,⁸⁸⁴ ifade edilir.

İnanan müminlerin insanlar arasında en hayırlı topluluk olduğu ve bu hayırlı olma vasfını da inanma, iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma davranışları yüzünden kazandığı beyan edilir.⁸⁸⁵

Hadis kaynaklarında da iman konusu geniş bir şekilde ele alınmıştır. Sahihu'l-Buhârî ve Sahih-i Müslim ile Nesâî'nin Sünen'inde imanla ilgili müstakil bablar açılmış ve imanla ilgili bir çok hadis rivayet edilmiştir.

İnanma özelliğine sahip insan topluluklarının liderlere özellikle peygamberlere karşı davranışları Kur'an'da önemli bir yer tutmaktadır. Bu tavırların nasıl ve neler olduklarına ve detaylarına yeri geldiğinde değinilecektir.

2. *Münafıklar*

“Nifak” kökünden türeyen “n-f-k” fiili azalmak, yok olmak, malın revaç bulması gibi anlamlara gelmektedir. Aynı kökten gelen ve “münâfik” kavramının kendisinden türediği belirtilen⁸⁸⁶ “nefak” da yol, geçit, kertenkele yuvası manalarını taşımaktadır. Münafik kelimesinin hangi anlamdaki kökten geldiği hususunda farklı görüşler olmakla beraber tarla faresi anlamındaki “nâfikâ” kökünden geldiği görüşü ağırlıktadır.⁸⁸⁷ Fare iki ucu açık yuva yapar. Sahibi onu kovaladığında bir taraftan girip diğer taraftan çıkar. Böylece tarla sahibini aldatır. Münafıkta kendisini, insanları ve

⁸⁸¹ El-Â`râf, 7/42-43. Burada müminlere verilen nimetlerin tamamını saymak imkansızdır. Ancak daha geniş bilgi için şu ayetlere bakılabilir. en- Nisâ, 4/57, 95-96; el-Kehf, 18/30-31, 102-106; en-Nahl, 16/30-31; es-Secde, 32/19; el-Hac, 22/23.

⁸⁸² El-Bakara, 2/25.

⁸⁸³ Âl-i İmran, 3/195-198.

⁸⁸⁴ En-Nahl, 16/32.

⁸⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/110.

⁸⁸⁶ İbn Manzûr, *age.*, VI, s. 4509; Zebidî, *age.*, XXVI, s. 432.

⁸⁸⁷ Haşim Yahya Hüseyin Mellah, *el-Münâfikun fi Medinetü't-Resûl*, Bağdat: Mecelletü Külliyyeti'd-Diraseti'l-İslâmiyye, 1973, V, s. 470.

Allah'ı aldatması nedeniyle anlam bakımından bir ilişki kurulmaktadır.⁸⁸⁸ Başka anlamlarla da izah edilmektedir.⁸⁸⁹ Ancak hepsinde aldatma vasfı öne çıkmaktadır.

Münafık kelimesi ise; nifak sokan, iki yüzlü, mütereddit, aldatıcı, kalbi hasta ve özü-sözü bir olmayan kimseler⁸⁹⁰ için kullanılır.

Terim anlamı ise Kur'an'da; “Sözde imanlı olduğunu söyleyip, Allah'a, Resulüne ve müminlere karşı düşmanlığını gizleyen kimsedir”.⁸⁹¹ kalbinde küfrü gizlediği halde dil ile imanı izhar etmek⁸⁹² “inanmadığı halde kendisini mümin gösteren kimse”,⁸⁹³ demektir. İzutsu ise, münafığın imanı ve dini ciddiye almayan yönüne dikkat çekerek; dünya işlerine düşkün olan, ilahi cezadan korkmayan dolayısı ile imanı ciddiye almayan kişi diye tarif eder.⁸⁹⁴ Onun bu görüşü Hz. Peygamberin; “Müminlerden başkası Allah'tan korkmaz, münafıklardan başkası da kendisini emniyette hissetmez”⁸⁹⁵ sözüyle örtüşmektedir.

Kur'an'da kullanımı ise; kök halinde üç, fiil halinde iki ve münafık şeklinde yirmi yedi ayette geçmektedir. Münafık kadın ve münafık erkekler şeklinde yer almaktadır.⁸⁹⁶ Kur'an'da halis münafık ve şüphe içinde bocalama şeklinde iki çeşit münafık olduğundan bahsedilir.⁸⁹⁷ Münafıkların itikadî, ahlakî, psikolojik yapıları, toplumsal olarak Hz. Peygamber ve müminlere karşı tavırlarını anlatan “Münafikun” adlı bir sûre de mevcuttur.

Kur'an'da münafıkların psikolojik durumlarının toplumsal yapıya yansımaları ayrıntılı bir şekilde görülmektedir. Bu kelimenin kök anlamlarını da dikkate alarak onlardan bahseden ayetler incelendiğinde karakterleri rahatça ortaya konabilir.

⁸⁸⁸ Ragıb, *el-Müfredât*, “n-f-k” md.; İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, VI, s. 4507-4509; Ebü's-Saadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed İbnü'l-Esir (606/1210), *en-Nihaye fi garibi'l-hadis ve'l-eser*, Tahir Ahmed Zavi, Mahmûd Muhammed Tanahi, (thk.), Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963, s. 98.

⁸⁸⁹ Kök anlamları ve kelimenin menşei için bk. Hasan Kurt, *İslam İnançına Göre Nifak Ve Münafık*, İstanbul: Nesil Yay., tsz., s. 22-30.

⁸⁹⁰ Şemsettin Samî, *Kamus-i Türkî*, İstanbul: 1978, s. 1409; Ferit Develioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: 1970, s. 865.

⁸⁹¹ El-Bakara, 2/8; Âl-i İmrân, 3/167; el-Mâide, 5/41.

⁸⁹² Seyyid Şerif Ali b. Muhammed Cürcanî, *Kitabü't-Ta'rifât*, Beyrut: 1983, s. 245.

⁸⁹³ Hülya Alper, “Münafık”, *DİA*, XXXI, s. 565.

⁸⁹⁴ Toshihiko Izutsu (1914-1993), *İslam düşüncesinde îmân kavramı*, (Orjinal kitap adı: *Concept of Belief in Islamic Theology*) Selahattin Ayaz (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 1984, s. 69.

⁸⁹⁵ Buhârî, “İmân”, 36.

⁸⁹⁶ M. F. Abdulbakî, *Mu'cemu'l-Müfehres*, s. 715-717.

⁸⁹⁷ Hülya Alper, “Münafık”, *DİA*, XXXI, s. 568.

“Münafık” kavramının taşıdığı, “malın revaç bulması” kök anlamıyla bir bağlantısı olduğu görülür. Çünkü münafık kendine has tavırlarıyla bir menfaat ve çıkar elde etme gayreti içerisinde. Nitekim Kur’an’da “*İşte onlar, hidayete karşılık dalâleti satın alanlardır. Ancak onların bu ticareti kazançlı olmamış ve kendileri de doğru yola girememişlerdir*”⁸⁹⁸ ayetiyle onların aslında kâr etmediklerine de vurgu yapılmaktadır.

Yine gösterişe önem verdikleri, maddi menfaat için namaz kıldıkları, geçekte ise dua ve ibadet hayatında isteksiz davrandıkları⁸⁹⁹ anlatılır.

Münafıkların ortaya çıkış zaman ve mekânları da onların bu menfaatçi karakterlerini yansıtmaktadır. Çünkü onlar, Müslümanların zayıf oldukları Mekke döneminde değil güçlü oldukları Medine döneminde ortaya çıkmışlardır. Müslümanlardan bazı menfaatler elde etmek için bu tavrı sergilemişlerdir. Bu menfaat hem maddî hem de manevî anlamdadır. Onların müslüman olmalarının bir nedeni de buldukları muhitte gözden düşmeme amacıdır.⁹⁰⁰ Zaten münafığın tanımı; “*Bazı sebeplerden dolayı inançsız iken inançlı görünen kişi*” dir. Ragıb’ın ifadesinde nifak; şeriata bir taraftan girip diğer taraftan çıkmaktır.⁹⁰¹ “*(Bu münafıklar) müminlerle karşılaştıkları vakit "(Biz de) iman ettik" derler. (Kendilerini saptıran) şeytanları ile baş başa kaldıklarında ise: Biz sizinle beraberiz, biz onlarla (müminlerle) sadece alay ediyoruz, derler.*”⁹⁰² ayeti bu tanımdaki gerçeği ortaya koymaktadır. Ayrıca münafıkların Bakara 17-20. ayetlerdeki misallerde ifade edildiği gibi yanan ışıkla etraflarının aydınlandığı ve çakan şimşekle etrafi gördükleri ifade edilir. Bu tavırlarıyla zaman zaman İslam dinine girmeye yaklaştıkları veya girip kısa sürede çıkma gibi tavırlar sergiledikleri görülmektedir. Bu ayetler onların çıkarlarına göre aldıkları tavırları yansıtmaktadır. Bu tutumlarıyla geçici bir menfaat elde ettikleri, fakat bu menfaatin kısa sürede kaybolduğu da anlaşılmaktadır.⁹⁰³

⁸⁹⁸ El-Bakara, 2/16.

⁸⁹⁹ En-Nisâ, 4/142.

⁹⁰⁰ H. Ahmet Sezikli, “Münafık”, **DİA**, XXXI, s. 568.

⁹⁰¹ Râgıb, **el-Müfredât**, “n-f-k” md.; İbn Manzûr, **Lisanu’l-Arab**, VI, s. 4508-4509.

⁹⁰² El-Bakara, 2/14.

⁹⁰³ Mehmet Sait Şimşek; **Kur’an Ana Konuları**, s. 38.

Tutum ve davranışlarında, inanç ve zihniyetlerinde hastalık bulunduğu ve bu hastalıklarının da gittikçe arttığı Kur'an'da belirtilmektedir.⁹⁰⁴ Yine Kur'an'da münafıklarla kalplerinde hastalık bulunanlar birlikte zikredilmek suretiyle⁹⁰⁵ bu iki grup insanın karakter ortaklığı ve birlikte hareket ettikleri ortaya çıkmaktadır. Topluma yararlı görünürken aslında zarar veren fesatçılardır. Toplumu ihya değil ifsat gayreti içindedirler. Ayrıca bunun tam tersini yansıtmaya çalışırlar. Bu konuda yanlış içindedirler ve bu yanlışlarının farkında da değildirler.⁹⁰⁶ Anlaşılan münafıklar toplumun huzurunu tehdit eden en önemli tehlikedir.

Ayrıca onlar toplumda iyiliği değil kötülüğün yayılmasını isterler. Bunun için insanları iyilikten uzaklaştırmaya kötülüğe çağırma gayreti içindedirler. Cimrilik karakterleridir. Birbirlerinin dostlarıdır. Allah'ı unutan ve yoldan çıkan kimselerdir.⁹⁰⁷ Allah ise onlara ahirette azap edeceğini bildirmektedir. Hatta ateşin en alt tabakasına gitmekle onları tehdit etmektedir.⁹⁰⁸

Yine münafıklar toplumda insanlar arasındaki ilişkilerde çıkara dayalı olarak ikiyüzlü davrandıkları, kim güçlü ise ve nereden bir yarar sağlayacaklarsa onun yanında yer aldıkları, korkak oldukları,⁹⁰⁹ büyüklük tasladıkları,⁹¹⁰ anlayışsız ve bilgisiz oldukları⁹¹¹ Kur'an'da beyan edilir. Kur'an'da, Hz. Peygamberin ve Müslümanların yanında iken onlarla aynı düşünce, fikir ve davranış içinde olduklarını ifade edip yansıtıran arkalarından farklı davranıp adeta onların kuyularını kazdıkları, kulis ve lobi faaliyetleri sürdürdükleri anlaşılmaktadır.⁹¹²

Yine Kur'an'da münafıkların, toplumda moral bozucu, toplumu zihnen ve psikolojik olarak olumsuz yönde yönlendirici haberleri yaydıkları, onları olumsuz yönde etkilemek için medyatik faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.⁹¹³ Bu tutum ve

⁹⁰⁴ El-Bakara, 2/10.

⁹⁰⁵ El-Enfâl, 8/49; el-Ahzâb, 33/12.

⁹⁰⁶ El-Bakara, 2/11-12.

⁹⁰⁷ Et-Tevbe, 9/67.

⁹⁰⁸ Et-Tevbe, 9/68; en-Nisâ, 4/145. Bk: el-Ahzâb, 33/73; el-Fetih, 48/6.

⁹⁰⁹ Et-Tevbe, 9/56, 81-83; en-Nisâ, 4/141; en-Nur, 24/49; el-Münafikûn, 63/4.

⁹¹⁰ El-Münâfikûn, 63/5, 8.

⁹¹¹ El-Münafikûn, 63/3, 7, 8.

⁹¹² El-Bakara, 2/14, en-Nisâ, 4/81.

⁹¹³ En-Nisâ, 4/83.

davranışlarıyla onların bu karakterinin toplum için ne kadar gizli bir tehlike oluşturdukları ortaya çıkmaktadır.

Münafıkların beden bakımından güçlü ve de yakışıklı oldukları, mal bakımından zengin ve söz bakımından etkili ve itibarlı oldukları⁹¹⁴ anlaşılmaktadır.

Kur'an'ın bu anlattıklarından ortaya çıkan, münafıkların kişiliği zedelenmiş veya tam olarak gelişmemiş, korkak, kendi çıkarını düşünen, her zaman dürüst davranmayı riskli gören zayıf karakterli ve de tehlikeli kimseler olduğudur. Münafıklar inanç bakımından kendi içlerinde bir karara varamamış kişilerdir. İmanla küfür arasından gider gelirler.⁹¹⁵

Münafıkların, himayeleri altındaki toplumlara zaman zaman zarar vermek ve ileride muhtemel gördükleri güçlü toplumlara yaranmak maksadıyla stratejik anlarda hamle yapabildikleri gözlenmektedir. Uhut savaşından önce Medineli Yahûdiler Mekkeli müşriklere yaranmak düşüncesiyle Hz. Peygamberi yalnız bırakmaları ve onların psikolojik olarak morallerini bozmaları bunun en güzel örneklerinden birisidir. Böylece olayların kendi lehlerine döndürmeye ve tehlikeden korunmak için tedbir almaya çalışmışlardır.⁹¹⁶

Yine münafıklar istemedikleri liderlerine suikast girişiminde bulunmak için çeşitli fırsatları kollamışlar ve Hz. Peygamber'e Tebuk seferi dönüşünde bir suikast girişiminde bulunmuşlar fakat bunda başarılı olamamışlardır.⁹¹⁷

Hadisi şeriflerde de münafıkların özelliklerine dikkat çekilir. *“Münafiğın alameti üçtür. Konuştuğunda yalan söyler, söz verdiği sözünü yerine getirmez ve kendisine bir şey emanet edildiğinde ona ihanet eder.”*⁹¹⁸ Verdikleri sözde durmamaları özelliğine ayetlerde de vurgu yapılır.⁹¹⁹ Bu hadislerle belki akidevî ve amelî nifak arasındaki farka dikkat çekilmiştir. Bundan sakınılması istenmiştir. Yine onların kararsızlığı hadislerde de anlatılmıştır. İman ile küfür arasındaki durumu, iki sürü

⁹¹⁴ Et-Tevbe, 9/55; el-Münâfikûn, 63/4.

⁹¹⁵ En-Nisâ, 4/137, 143; et-Tevbe, 9/56.

⁹¹⁶ El-Mâide, 5/52; en-Nisâ, 4/139. Yine Hendek savaşından öncede aynı tavrı sergilemişlerdir. Bk. el-Ahzâb, 33/12, 24.

⁹¹⁷ Et-Tevbe, 9/74.

⁹¹⁸ Buhârî, “İmân”, 24; Müslim, “İmân”, 107-108.

⁹¹⁹ Et-Tevbe, 9/77.

arasında kalıp hangisine katılacağına karar veremeyen koyuna benzetilmişlerdir.⁹²⁰

Çağdaş bazı araştırmacılar, münafığın günümüzde siyasî, sosyal ve iktisadî yönden kendisini göstererek, yapılan casusluk faaliyetlerini ve gizli teşkilat çalışmalarını⁹²¹ bu kapsamda görürler.

Münafıklarla ilgili gerek Kur'an'a gerekse hadislerdeki anlatımlara ve de gelişmiş fıkıh literatürüne bakıldığında, onlarla ilgili dünyevi bir cezanın belirlenmemesi dikkat çekicidir. Peygamberimizin bilmesine rağmen Medine'de münafıkları açıklamaması da dikkate alınırsa bunun nedeni, istismara açık bir durum olması diye özetlenebilir. Bu durumu Elmalılı, İslâmî müsamaha ve sabrın enginliği, iman etme ihtimalleri ve İslam düşmanlığına engel olma gibi gerekçelere dayandırmaktadır.⁹²² Kur'an'ın tanımladığı münafık tiplmesine uyan kimseleri bu sıfatla damgalamamış, hiç kimseye bu sıfatla hitap etmemiştir. Müslümanlara da böyle davranmayı yasaklamıştır. Böylece hem kendi aralarında kuvvet kaybetmelerini sağlamış hem de nifak hareketlerini kökünden kurutmayı başarmıştır.⁹²³

Münafıkların iç alemindeki inanç durumu müslümanlar tarafından bilinemediği için dünyevî hükümler bakımından kendilerine müslüman muamelesi yapılır.⁹²⁴

İnsanlık tarihinde ve günümüzde hızlı bir şekilde gerçekleşen kültürel, siyasî ve iktisadî değişim ortamlarında zayıf karakterli kişilerde inanç ve amel bakımından çifte şahsiyetli insanların oluşması gözlenebilmektedir. Bundan sonrada insanlık içinde aynı şeylerin gerçekleşmeyeceğinin bir garantisi olmadığı gibi insan karakterlerinin değişmeyeceği gözönüne alınca devam edeceği söylenebilir.

Yukarıda özellikleri ve tipolojileri ortaya konan münafık tipli insanların tehlikesi ortada olmakla birlikte bu karaktere sahip kişilerin oluşturduğu grup ve toplulukların varlığı ne kadar tehlikeli olduğu izahtan varestedir. Liderler karşısında en tehlikeli ve zor insan topluluğu münafıklar denebilir. Görünmeyen niyetleri, inanç ve düşünceleri nedeniyle ne zaman nasıl davranacakları kestirilememekte ve liderin

⁹²⁰ Müslim, "Sifâtü'l-Münâfikîn", 17.

⁹²¹ Abdulhalim Hıfînî, *Üslûbü'l-Kur'an fi Keşfi'n-Nifâk*, Kahire: 1990, s. 100-149, 229.

⁹²² Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 240-241.

⁹²³ H. Ahmet Sezikli, "Münafık", *İA*, XXXI, s. 568.

⁹²⁴ Hasan Kurt, *age.*, s. 65.

herhangi bir plan yapmasını imkansız kılmaktadır.

3. *Kâfirler*

“Kâfir” kavramı “k-f-r” fiilinin ism-i faili olup çoğulu “küffar” ve “kefere” dir. “K-f-r” kökünden gelen “küfir” mastarı; birşeyi örtmek, gizlemek⁹²⁵ ve nankörlük etmek⁹²⁶ anlamlarına gelir. Tohumu toprağa gizlediği için çiftçiye, kişileri veya gündüzü örttüğü için geceye, kılıcı örttüğü için kınına ve gökyüzünü örttüğü için buluta “kâfir”⁹²⁷ denilmiştir.

Terim olarak ise; Allah’tan alıp din adına tebliğ ettiği hususlarda Peygamberi tasdik etmemek, ona inanmamak,⁹²⁸ Peygamberi getirdiği şeylerde yalanlamak⁹²⁹ demektir. Bu eylemleri gerçekleştiren kişilere ve imanı olmayan kişiye “kafir” denir.⁹³⁰ İtikad kitaplarında küfür imanın zıddı olduğu için, âlimler imanı anlama ve tanımlamalarına göre küfrü de tanımlamışlardır. İmanı kalp ile tasdik veya kalp ile tasdik ve dil ile ikrar ya da kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel veyahut da sadece dil ile ikrar veya sadece bilmek şeklinde tanımlayanlar, bu sayılanların olmadığı ve zıddı durumları küfür olarak görmüşlerdir.⁹³¹ Halbuki marifetin karşılığı cehalet ise imanın karşılığı da inkârdır. Tek başına bilgi iman olamayacağı gibi bilgisizlikte inkâr olamaz.

“Küfür”, cahillik sebebiyle (*cehlî*), Allah’ı bilmesine rağmen inattan dolayı (*inadî*) ve Allah ve Resûlünün yalanlama alameti olarak bildirdiği şeyleri yapmak ve söylemek şeklinde (*hükmi*) diye üç kısma ayrılır.⁹³² İbn Manzûr meydana geliş sebebi itibariyle küfrü İnkârî, Cühûdî, inadî ve nifakî olmak üzere dörde⁹³³ ayırmıştır.

İslam literatüründe münafık (*inanmadığı halde inanmış görünen*), mürted (*müslümanlıktan çıkan*), müşrik (*Allah’a şirk koşan*), kitâbî (*hükümü kalkmış kitaplara uyan*), dehrî (*bütün hadiseleri zamana bağlayan*), mu’attıl (*Allah’ın varlığını kabul*

⁹²⁵ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, V, s. 3897; Firûzabâdî, *el-Kamûsü’l-Muhît*, I, s. 470-471.

⁹²⁶ Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, “k-f-r” md.

⁹²⁷ İbn Manzûr, *Lisanu’l-Arab*, V, s. 3899-3900; Firûzabâdî, *el-Kamûsü’l-Muhît*, I, s. 470-471.

⁹²⁸ Taftazânî, *Şerhu’l-Akâid*, s. 189.

⁹²⁹ Gazzâlî, *el-İktisâd fi’l-İtikâd*, Beyrut: 1983, s. 156.

⁹³⁰ Taftazânî, *Şerhu’l-Makâsid*, V, s. 227.

⁹³¹ Bk. Ahmet Saim Kılavuz, *İmân-Küfür Sınırı*, İstanbul: 1982, s. 56-58.

⁹³² Şerafettin Gölcük, *İslâm Akâidi*, Konya: tsz., s. 48.

⁹³³ İbn Manzûr, *age.*, V, s. 3897-3898.

etmeyen) ve zındık (*küfrünü gizleyip müslüman özellikleri gösteren*) kavramları da küfürle yakın anlamlı kelimeler⁹³⁴ olarak kullanılmış ve anlaşılmıştır.

Yine küfürle yakın ilgisi ve ilişkisi bulunan başka kelimeler de İslâm literatüründe kullanılmıştır. İlhâd, Cühûd, fücûr, fisk ve irtidat⁹³⁵ kelimelerini bu gruptan saymak mümkündür.

Kur'an'da küfür kavramı kök olarak kırkbir yerde geçmektedir. Ayrıca bu kökten türemiş başka kelimelerin bulunduğu bir çok ayet bulunmaktadır.⁹³⁶

Kur'an'da temelde, şükrün karşılığı olan nankörlük⁹³⁷ ve imanın karşılığı olan inkâr⁹³⁸ anlamlarında kullanılmıştır. Bununla beraber Allah'ı inkâr etmek,⁹³⁹ anlamlarında kullanılmıştır. O'na oğul isnad etmek,⁹⁴⁰ şirk koşmak,⁹⁴¹ Allah'ın ayetlerini,⁹⁴² Peygamberlerini,⁹⁴³ Kur'an'ı,⁹⁴⁴ öldükten sonra dirilmeyi ve ahireti⁹⁴⁵ reddetmeleri gibi hususlar inkâr sebepleri olarak zikredilmiştir.

Kur'an'da kafirlerin özelliklerinden de bahsedilir. Onların kalplerinin katı⁹⁴⁶ ve mühürlü⁹⁴⁷ olduğu, Kur'an'ı dinlemedikleri, anlamadıkları ve dinlenmesine engel olamaya çalıştıkları,⁹⁴⁸ kibirli ve kendilerini büyük gören kimseler oldukları,⁹⁴⁹ insanlarla alay ettikleri,⁹⁵⁰ dinin bir kısmına inanıp bir kısmına inanmayarak dini parçaladıkları,⁹⁵¹ bilgisizce Allah hakkında tartışıp ve peygamberle mücadele

⁹³⁴ Taftazânî, *age.*, V, s. 227.

⁹³⁵ Hasan Kurt, *age.*, s. 60-63.

⁹³⁶ M. F. Abdülhakî, *el-Mu'cem*, s. 605-613.

⁹³⁷ El-Bakara, 2/152; İbrahim, 14/28; en-Nahl, 16/112; el-İsrâ, 17/66; el-Ankebût, 29/66; er-Rûm, 30/34.

⁹³⁸ El-En'âm, 6729, 30; Ra'd, 13/5; el-İsrâ, 17/89, 98, 99; el-Enbiyâ, 21/30.

⁹³⁹ Et-Tevbe, 9/54; en-Nahl, 16/106.

⁹⁴⁰ El-Mâide, 5/72.

⁹⁴¹ Âl-i İmrân, 3/151; el-Beyyine, 98/1, 6.

⁹⁴² El-Enfâl, 8/31.

⁹⁴³ Er-Ra'd, 13/42-43.

⁹⁴⁴ El-İsrâ, 17/41, 46; Meryem, 19/73, 77.

⁹⁴⁵ Yâsîn, 36/78, 79; Hûd, 11/7, 19.

⁹⁴⁶ El-Bakara, 2/74; el-Mâide, 5/13; ez-Zümer, 39/22.

⁹⁴⁷ El-Bakara, 2/7; et-Tevbe, 9/93.

⁹⁴⁸ El-Fussilet, 41/26.

⁹⁴⁹ Örnekler için bk. el-Â'râf, 7/13, 75, 76, 146; en-Nâziât, 79/24; Hûd, 11/27; eş-Şuârâ, 26/111; el-Mü'minûn, 23/45; el-Kasas, 28/38, 39.

⁹⁵⁰ El-Furkân, 25/41; el-Enbiyâ, 21/2; el-Mü'minûn, 23/110.

⁹⁵¹ En-Nisâ, 4/151, 151; el-Bakara, 2/85.

ettikleri,⁹⁵² Allah'ın gönderdiği gerçeklerden yüz çevirme ve onları yalanlama,⁹⁵³ heva ve heveslerini ilah edinme⁹⁵⁴ ve şeytanın dostu olmaları⁹⁵⁵ gibi özellikleri zikredilir.

Kur'an'da insanların inanıp inanmamakta serbest bırakıldığı,⁹⁵⁶ ancak Allah'ın inkara rıza göstermeyeceğine⁹⁵⁷ dikkat çekilmiştir. Herşeye rağmen iman etmeyip inkârda ısrar edenlerin amellerinin boşa çıkacağı,⁹⁵⁸ kafir olarak ölenlerin ahirette kurtulamayacağı⁹⁵⁹ ve ebedî olarak cehennemde kalacakları⁹⁶⁰ belirtilmiştir.

Kur'an'da “el-Kâfirûn” adında bir sûre de yer almaktadır.

Hadis kaynaklarında da küfür kavramından bahs edilmiştir. Özellikle küfür sayılan inançlar ile kafirin niteliklerini ve ahirette karşılaşacağı azabı beyan eden konular⁹⁶¹ çeşitli başlıklar altında ele alınmıştır.

Bu karakter ve niteliklere sahip kişiler ve bu kişilerden oluşan grupların hakkın ve hakkı hakim kılmaya çalışan liderlerin karşılarında yer aldıkları ve onları en çok zorlayan ve uğraştıran kişiler oldukları söylenebilir. Yeri geldiğinde bunlar dile getirilecektir.

4. *Müşrikler*

“Şirk”; ortak olmak, ortaklık ve ortak koşmak manalarına gelir. “İşrak” tan isimdir. “Küfür” demektir. Aynı kökten gelen ve “ifal” vezninde bulunan “müşrik” kelimesi de Allah'a şirk koşan kişi demektir.⁹⁶² Yine aynı kökten gelen “şirket” ve “müşakeret” de mülk ve saltanatta ortak olmayı⁹⁶³ ifade eder.

⁹⁵² Lokmân, 31/20; el-En'âm, 6/25.

⁹⁵³ El-En'âm, 6/25; el-Enfâl, 8/31; en-Nahl, 16/24; el-Furkân, 25/5.

⁹⁵⁴ El-Câsiye, 45/32.

⁹⁵⁵ El-Â'râf, 7/45; İbrâhîm, 14/3.

⁹⁵⁶ El-Kehf, 18/29.

⁹⁵⁷ Ez-Zümer, 39/7.

⁹⁵⁸ El-Â'râf, 7/147; ez-Zümer, 39/65.

⁹⁵⁹ El-Mâide, 5/36; el-Meâric, 70/11-18.

⁹⁶⁰ El-Bakara, 2/161, 162.

⁹⁶¹ Buhârî, “Tefsîr”, 1/2, 2/22, 4/25; Müslim, “Münafikûn”, 54.

⁹⁶² İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, II, s. 2249; Firûzâbâdî, *el-Kamûsü'l-Muhît*, I s. 944.

⁹⁶³ Ragıb el-İsfahanî, *el-Müfredât*, “ş-r-k” md.

İstilahî anlamı ise; “Allah’ın zâtında, sıfatlarında, fiillerinde ve ona ibadet edilmesinde ortağı, dengi ya da benzerinin bulunduğu”⁹⁶⁴ inanmaktır.

Kafirle müşrik arasındaki anlam ilişkisi ise umum husus çerçevesindedir. Yani her müşrik kafirdir fakat her kafir müşrik değildir. Kafir şirkten daha geneldir ve şirki de içine alır.⁹⁶⁵ Şirk Allah’a uluhiyyet ve fiillerinde ortak koşmak anlamına gelirken küfür Allah’ı doğrudan inkâr etmektir.⁹⁶⁶ Şirkle küfürün aynı anlama geldiği⁹⁶⁷ de ifade edilmiştir. Şirkin küfürün içinde özel bir çeşit olduğu ortaya çıkmaktadır.

Latince pagan (*köylü, taşralı*) dan türeyen “paganizm” ile ifade edilen putperestlik, suret ve temsillere yanlış sebeplerle değer verme veya tazimde bulunma⁹⁶⁸ demektir.

Yahûdilikte şirk ve puta tapma yasaklanmış, tevhid inancı emredilmiştir.⁹⁶⁹ Hz. Mûsa tarafından başka milletlerin etkisinde kalarak putlara tapmamaları noktasında uyarılmalarına rağmen⁹⁷⁰ İsrailoğulları karşılaştıkları bazı milletlerin etkisinde kalarak dinlerine zaman zaman putperest unsurlar⁹⁷¹ katmışlardır. Bazı dönemler aya, güneşe vb. şeylere⁹⁷² tapmışlardır.

Hristiyanlıkta esas olarak tanrı inancı tek tanrı inancına dayanmakta olup baba, oğul ve kutsal Ruh’a inanmaktan ibaret olan teslis inancı, monoteist bir bakış açısıyla izah edilmeye çalışılmıştır. Ancak bu üç unsura başvurmadan Hristiyanlıktaki tanrı inancını açıklamak⁹⁷³ mümkün değildir. Kur’an’da Ehl-i kitap ile müşrik ayrımı⁹⁷⁴ yapılmış olmakla beraber Hristiyanların Mesih’i Allah’ın oğlu olarak benimsemeleri⁹⁷⁵ ve Mesihe’e uluhiyyet nispet etmeleri⁹⁷⁶ küfür diye nitelendirilmiştir. Bütün bu ayetler

⁹⁶⁴ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, **İA**, XXXIX, s. 193.

⁹⁶⁵ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed İbn Hazm, **el-Fasl fi’l-Milel ve’l-Ehvâ ve’n-Nihal**, Beyrut: 1986, III, s. 222.

⁹⁶⁶ Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî İbn Furek (406/1015), **Mücerred makalati’ş-şeyh Ebi’l-Hasan el-Eş’ari**, Daniel Gimaret (thk.), Beyrut : Dârü’l-Maşrık, 1987, s. 156, 160.

⁹⁶⁷ İbn Hazm, **age.**, III, s. 222.

⁹⁶⁸ O. Barfield, **Saving The Appearances: A Study in İdolatri**, Middletown: 1988, s. 110-111.

⁹⁶⁹ Ahd-i Atık, “Çıkış”, 20/3-5; “Levililer”, 26/1; “Tesniye”; 4/15-19.

⁹⁷⁰ “Tesniye”, 7/1-5.

⁹⁷¹ Hakimler, 3/5-6; 7/1-13, 8/22-27; el-Â`râf 7/138-140.

⁹⁷² Hakimler, 10/6; I. Semuel, 7/4; II. Krallar, 17/30-31.

⁹⁷³ Mustafa Sinanoğlu, “Şirk”, **DİA**, XXXIX, s. 194.

⁹⁷⁴ Âl-i imrân, 3/186; el-Beyyine, 98/1, 6.

⁹⁷⁵ Et-Tevbe, 9/30.

⁹⁷⁶ El-Mâide, 5/72.

dikkate alındığında Ehl-i kitap'tan da şirk sadır olduğu⁹⁷⁷ belirtilmiştir. Bunun gerekçelerinden birisi de onların din adamlarının helal saydıklarını helal haram saydıklarını haram kabul etmeleri⁹⁷⁸ zikredilmektedir.

İslâm döneminde ise “şirk” Hz. Nûh döneminde başlamış ve Âd, Semûd kavimleriyle devam etmiştir. Hz. İbrâhîm putpereslikle mücadele etmiş fakat onun soyundan gelen bazı kimseler de putperestliği sürdürmüşlerdir.⁹⁷⁹

İslâmiyetten önce cahiliyye Arapları'nın ay, güneş, yıldız, cin ve şeytan gibi varlıkları ilah edindikleri ve Allah'a oğul ve kızlar isnad ederek şirk kuştukları⁹⁸⁰ beyan edilir. Kur'an tarafından onların kuştukları bu vasıflardan Allah'ın müzzeh olduğu⁹⁸¹ belirtilerek ilah olduğu kabul edilen putlar şiddetle reddedilmiştir.⁹⁸²

“Şirk” kavramı Kur'an'da “misl”, “küfûv”, “velî”, “şefî”, “şehid” ve “endâd” gibi çeşitli kelimelerle⁹⁸³ ifade edilmiştir.

Kur'an'da “müşrik” kavramı, Allah'a ortak koşanlar ve puta tapanlar için⁹⁸⁴ kullanılmıştır. Şirk kökünden gelen bir çok kelimeyle beraber “müşrik” kavramı kırktan fazla yerde tekil ve çoğul olarak yer almıştır.⁹⁸⁵

Kur'an'da şirk, affedilmeyecek bir günah,⁹⁸⁶ büyük bir zulüm⁹⁸⁷ ve küfür⁹⁸⁸ olarak nitelendirilmiştir.

İsâm'da Allah'ın var ve bir olduğuna inanma, herhangi bir varlığı O'nun uluhiyyetine ortak koşmama, sadece O'na kulluk etme ve O'ndan yardım dileme⁹⁸⁹ emredilmiştir.

⁹⁷⁷ Ahmet Saim Kılavuz, **İman-Küfür Sınırı**, s. 60.

⁹⁷⁸ İbn Hazm, **age.**, III, s. 222.

⁹⁷⁹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, s. 166-167.

⁹⁸⁰ Cevad Ali (1408/1987), **el-Mufassal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm**, y.y.: 1380, VI, s. 50-61.

⁹⁸¹ El-En'am, 6/100-101.

⁹⁸² En-Necm, 53/19-20; Nûh, 71/23.

⁹⁸³ M. F. Abdülhakî, **el-Mu'cem**, s. 659-661; 613, 766-767, 384, 388-390, 690.

⁹⁸⁴ Et-Tevbe, 9/1, 28; el-Bakara, 2/105; el-Hâc, 22/17.

⁹⁸⁵ M. F. Abdülhakî, **el-Mu'cem**, s. 379-381.

⁹⁸⁶ En-Nisâ, 4/48, 116.

⁹⁸⁷ Lokmân, 1/3; el-En'am, 6/82, 93.

⁹⁸⁸ Âl-i İmrân, 3/151,

⁹⁸⁹ Er-R'ad, 13/36; el-Kehf, 18/110; el-Cin, 72/20.

Ayrıca Kur'an'da şirki reddeden ve şirkin karşıtı olan tevhidi özlü bir şekilde ifade eden ihlas suresi yer almaktadır.

Hadis kaynaklarında da “şirk” geniş bir şekilde ele alınmıştır. Nelerin şirk olduğu, müşriklerin özellikleri ve ahiretteki durumlarını ele alan hadisler, başta iman ve tevhîd olmak üzere çeşitli başlıklar altında⁹⁹⁰ anlatılmıştır.

Şirkin çeşitlerini İbn Teymiyye Allah'ın rububiyetinde yani ilahlığında ve uluhiyyetinde yani rabliğinde olmak üzere iki kategoride⁹⁹¹ ele alır. İzmirli İsmail Hakkı ise şirki, şirk-i istiklal (*vasıtasız şirk*), şirk-i teb'iz (*kimî şirk*), şirk-i takrîb (*bir şeyi yakınlaştırma aracı kabul etme*), şirk-i taklîd (*taklit yoluyla*) ve şirk-i esbâb (*olayları tabiat kanunlarına bağlama*) şeklinde beş çeşit⁹⁹² olarak belirtir.

Şirkin sebepleri olarak insanların tevhid inancından uzaklaşmaları, ilah olarak kabul ettikleri putların tanrı ile aralarında bir aracı olarak kabul edilmesi gibi dinî faktörlerin yanında sosyo-kültürel faktörler⁹⁹³ sayılabilmektedir. Kur'an şirkin ve putlara tapmanın sebeplerini; putlara tapan kişileri Allah'a yaklaştırdıklarına,⁹⁹⁴ O'nun nezdinde şefaathçi olduklarına⁹⁹⁵ ve atalarının da aynı yolu takip ettiklerine⁹⁹⁶ inanmaları olarak zikreder. Yine insanların korku, şüphecililiğin yanında servet, makam, şöhret gibi dünya nimetlerini dünyanın tek gayesi gibi görmeleri ve şeytanın aldatıcı özendirme şirkin sebebi⁹⁹⁷ olarak belirtilmiştir.

Müşriklerin sosyopsikolojik özellikleri; tefrika çıkarmaları,⁹⁹⁸ atalarını taklit etmeleri,⁹⁹⁹ büyüklük taslamaları,¹⁰⁰⁰ peygamber ve inananlarla alay etmeleri¹⁰⁰¹

⁹⁹⁰ Bk. Müslim, “İman”, 36, 37, “Zühd”, 46; Tirmizî, “Tefsir”, 18; Nesaî, “Tahrîm”, 4.

⁹⁹¹ Takiyyüddin İbn Teymiyye, **İktizâü's-Sıratı'l-Müstekîm**, Nâsır b. Abdülkerîm, el-Akl (nşr.), Riyad: 1404, II, 703-704.

⁹⁹² İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946), **Yeni İlm-i Kelam**, İstanbul: Darülfünun İlahiyat Fakültesi, 1340-1342, II, s. 102-103.

⁹⁹³ J. Rise, “Idolatry”, **Encyclopedia of Religion**, L. Jones (Ed.), Detroit: 2005, s. 4356-4365.

⁹⁹⁴ Ez-Zümer, 39/3.

⁹⁹⁵ Yunus, 10/18.

⁹⁹⁶ En-Nahl, 16/35; ez-Zuhrûf, 43/20, 22.

⁹⁹⁷ **İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, İbrâhîm Kafi Dönmez (Ed.), İstanbul: 2006, IV, s. 1875-1876.

⁹⁹⁸ Rûm, 30/32.

⁹⁹⁹ El-Bakara, 2/170-171; Lokman, 31/21.

¹⁰⁰⁰ El-Casiye, 45/8-11.

¹⁰⁰¹ Yasin, 36/30.

akıllarını kullanmayıp zannî bilgi ile hareket etmeleri ve yalan söylemeleri¹⁰⁰² şeklinde sıralanabilir.

Bütün bu anlatılanların yanında Kur'an onlara da; "*Ve eğer müşriklerden biri senden aman dilerse, Allah'ın kelâmını işitip dinleyinceye kadar ona aman ver, sonra (müslüman olmazsa) onu güven içinde bulunacağı bir yere ulaştır. İşte bu (müsamaha), onların, bilmeyen bir kavim olmalarından dolayıdır.*"¹⁰⁰³ diyerek rahmet ve toleransını gösterir. Onların içinde buldukları durumu da onların cehaletine bağlar. Demek ki şirk bir bilgisizlik ürünüdür.

Müşriklerin insanlık tarihi boyunca peygamberlerin karşısında yer alan ve mücadele ettikleri, değişim ve dönüşümleri oldukça zor olan bir topluluk tipi olduğunu söylemek mümkündür.

5. Din adamları zümresi

Aslında din adamı kavramı insanlık tarihi kadar eskidir. Çünkü Hz. Âdem hem ilk insan, hem ilk aile reisi hem de ilk dini tebliğ eden kişiydi. İnsanlar bütün ihtiyaçlarını kendi başlarına sağlayamamışlardır. Biyolojik ihtiyaçlarının yanında psikolojik ve manevi ihtiyaçları da olmuştur. Bunları yerine getirmek için kendilerini bilgilendirip yol gösterecek din adamlarına ihtiyaç duymuşlardır.¹⁰⁰⁴ Allah'ü Teâlâ'nın her topluma bir peygamber ve uyarıcı göndermesi¹⁰⁰⁵ ve elçi göndermeden hiçbir topluma azap etmeyeceğini¹⁰⁰⁶ beyan etmesi bu gerçeği ifade etmektedir. Ayrıca Kur'an'da din adamlarının toplum üzerinde etkin bir güce sahip olduğu, onları kötü davranış ve sözlerden alıkoyabilecekleri, bunu yapmamalarının çok kötü bir davranış olduğu beyan edilir.¹⁰⁰⁷ Din adamlarının takınması gereken tavrı ve vazifelerinin neler olduğunu Kur'an bize şu şekilde bildirir. "*Din adamları ve âlimleri onları, günah olan*

¹⁰⁰² Yunus, 10/66; ez-Zümer, 39/60.

¹⁰⁰³ Et-Tevbe, 9/6.

¹⁰⁰⁴ Bayraktar Bayraklı, "Kur'an-ı Kerimde Din Adamı Kavramı", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, İstanbul: 1994, S. 1, s. 148.

¹⁰⁰⁵ Fâtır, 35/24.

¹⁰⁰⁶ El-İsrâ, 17/15.

¹⁰⁰⁷ El-Mâide, 5/63.

sözleri söylemekten ve haram yemekten menetselerdi ya! İşledikleri (filler) ne kötüdür!”¹⁰⁰⁸

Resûl ve nebî kavramları konumuzun dışında tutulacaktır. Çünkü peygamberler hakkında liderler bölümünde bilgi verdik. Burada daha çok Kur’an’da yer alan, peygamber olmayan din adamı konumundaki kişiler, özellikle olumsuz konumda ve de bir zihniyeti ifade eden sembol şahsiyet niteliğindeki kavramlar üzerinde duralacaktır.

Bu başlık altında dini anlamda rehber konumda olacak kişileri ele almamızın sebebi bunların bir dini inanç ya da topluluk içerisinde eğitilmiş ve bilgili kesimi oluşturmaları, hem etki alanlarındaki insanlara yön vermeleri hem de diğer liderlere karşı toplumun tavrını belirlemede etkin olmalarıdır.

a. Bel’âm

Bu şahsiyetin ismi Tevrat’ta Beor’un oğlu Balaam olarak geçmekte, kehanetlerine büyük önem¹⁰⁰⁹ verilmekte, bazen kahin¹⁰¹⁰ bazen de peygamber¹⁰¹¹ olarak takdim edilmektedir. Bu kişi hakkında Tevrat’ta kısaca şöyle bir hikaye anlatılmaktadır. Hz. Mûsâ başkanlığında İsrâiloğulları Ken’an iline doğru ilerleyince Moab kralı endişelenir ve Bel’âm’ın kendisine yardım etmesini ister. Çünkü inançlarına göre onun lanetlediği lanetlenir, mübarek kıldığı ise mübarek olur.¹⁰¹² Bu talebe karşı rabbın emrine göre hareket edeceğini belirtir. Bir rivayete göre bu konuda kendisine izin verilmiş¹⁰¹³ bir başka rivayete göre ise izin verilmemiştir.¹⁰¹⁴ Bunun üzerine yola çıkar. Kırkala sadece Allah’ın kendisine söyleyeceklerini söyleyebileceğini ifade eder. Dört şey söyler ve bunlar kralın beklentilerinin aksine İsrâiloğullarını mübarek kılar.¹⁰¹⁵ Rabbın sözünden öteye geçemeyeceğini ifade eder.¹⁰¹⁶ Ancak Moab kralı Balak’a İsrâiloğullarının lanetlenmesinin yolunu gösterir. Balak’a, İsrâiloğullarının Moablı kadınlarla zina etmelerini ve putlar için kesilen etlerden yemelerini sağlamasını ister.

¹⁰⁰⁸ El-Mâide, 5/63.

¹⁰⁰⁹ Sayılar, 22/6.

¹⁰¹⁰ Yeşu, 13/22.

¹⁰¹¹ Petrus’un İkinci Mektubu, 2/15.

¹⁰¹² Sayılar, 22/6.

¹⁰¹³ Sayılar, 22/20.

¹⁰¹⁴ Sayılar, 22/22.

¹⁰¹⁵ Sayılar, 23/7-10, 18-24.

¹⁰¹⁶ Sayılar, 23/8, 20; 24/4, 12, 16.

Böylece onların lanetleneceğini ve cezalanacaklarını söyler.¹⁰¹⁷ İsrâiloğullarının Moab'lı kızlarla zina ettikleri ve onların ilahlarına eğilim gösterdikleri ifade edilir.¹⁰¹⁸ Bel'am İsrâiloğulları tarafından daha sonra öldürülür.¹⁰¹⁹

Bu isim islamî kaynaklarda ise; “Bel'âm”, “Bel'âm b. Bâûrâ”, “Belâm b. Bâurâ” ve “Bel'âm b. Eber” olarak geçmektedir.¹⁰²⁰ Ayrıca kaynaklarda bu kişinin Ümeyye b. Ebu's-Salt veya Nû'mân b. Sayfî er-Râhib olduğu¹⁰²¹ rivayetleri vardır.

Bu şahsiyetle ilgili kısma tefsirlerde özetle şöyle anlatılır. Hz. Mûsâ “Cebbâr ve merhametsiz bir kavimle”¹⁰²² savaşmaya hazırlanır. Bunu öğrenen Bel'âm'ın kavmi Hz. Mûsâ'nın etkisiz hale gelmesini sağlamasını isterler. Hz. Mûsâ'ya inanan Bel'âm bu talebi reddeder. Kavmi hediyelerle onu kandırır ve ikna ederler. Fakat yaptığı beddua kavmine geri döner. Kavmini kurtarmak için onlara Hz. Mûsâ ve İsrâiloğullarına karşı kullanmaları için bir hile öğretir. Kızlarını süsleyip Hz. Mûsâ'nın askerleri arasına ve onları baştan çıkarmalarını ister. Gerçekten bu dönemde zina ve hastalık yüzünden 70.000 kişinin öldüğü rivayet edilir.¹⁰²³ Bazı ayrıntılar farklı olmakla beraber temel felsefe olarak bu kıssanın Tevrattaki ile benzerlik gösterdiği söylenebilir.

Bel'âm bin Bâûrâ aslında Kur'an'da ismi zikredilmeyen bir kişidir. Fakat müfessirlerin çoğuna göre A'râf suresinin 175-176. ayetlerinde anlatılan kıssada bu şahsiyetten söz edilmektedir. Bu ayetlerde; ayetler hakkında kendisine bilgiler verildiği, daha sonra bunlardan ayrıldığı, şeytana uyup azgınlaştığı, dünyaya sınıksıkı sarıldığı, ihtiraslarına uyduğu, kendisine verilen bilgileri dünya menfaati için kullandığı, dilini sarkıtan köpeğe benzetildiği ifade edilir. Allah'ın ayetlerini yalanlayanların sonunun bu olacağı ve bu kıssanın da insanların düşünüp öğüt almaları için anlatıldığı belirtilir. Ayetlerde kendisine verilen bilgilerin “ism-i a'zam”, “suhuf” veya “kitap” olduğu bilgileri¹⁰²⁴ nakledilir. Anlatılan bu kısma toplum tarafından dinî değer verilen, din

¹⁰¹⁷ Vahiy, 2/14.

¹⁰¹⁸ Sayılar, 25/1-3.

¹⁰¹⁹ Sayılar, 31/8.

¹⁰²⁰ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, X, s. 566-569; Kurtûbî, **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân**, IX, s. 383; Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, III, 301.

¹⁰²¹ Taberî, **age.**, X, s. 569, 572; İbn Kesîr, **Tefsîr**, VI, s. 449; Kurtûbî, **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân**, IX, s. 384.

¹⁰²² El-Mâide, 5/22.

¹⁰²³ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, X, s. 577-578; Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, III, s. 302; İbn Kesîr, **Tefsîr**, VI, 454; İbn Kesîr, **Tarih**, I, s. 322; Âlûsî, **Rûhü'l-Meânî**, IX, s. 112; Elmalılı, **age.**, III, s. 2335.

¹⁰²⁴ İbn Kesîr, **Tefsîr**, VI, s. 451, 453-454.

adamı ve bilgili olan bir şahsın kibir ve dünyevî arzular için hangi durumlara düşebileceğinin bir temsilî anlatımıdır. Burada anlatılan şahsın kimliğinden öte onun bir model ve protatiftif olmasıdır. Kimliğinden öte kişiliği önemlidir. O dünyevî bir takım çıkarlar için kişilik ve değerlerinden ödün verip bir köpek misali alçalan tarih üstü bir karakter kimliği taşır.¹⁰²⁵

b. Kâhin

Bu kavram, “k-h-n” kökünden vezin olarak “ketebe” fiili gibidir. Masdarı “kehaneten” şeklinde gelir. “Kâhin” de bu fiilden ism-i faildir. Çoğulu “kühhan” veya “kehene” şeklinde gelmektedir. Anlamı ise; gelecekte meydana gelecek olaylardan haber veren ve gizlilikleri bildiğini iddia eden kişi¹⁰²⁶ demektir. Taşkoprizâde ise kehaneti; *“beşeri ruhların cin ve şeytan gibi soyut varlıklarla irtibata girerek onlardan meydana gelecek olaylar hakkında bilgi edinmek”*¹⁰²⁷ şeklinde tarif eder. Kehaneti; bazı görünmez varlıklar aracılığıyla ya da kişiye özgü bazı yeteneklerle, geleceğe yönelik tahmin ve yorumlarda bulunmak¹⁰²⁸ şeklinde anlamak yerinde olur. Bu işleri gerçekleştirdini iddia eden kişiye de “kâhin” denir.

Kur’an’da ise “kâhin” kelimesi iki yerde¹⁰²⁹ geçmektedir. Birinde Kur’an’ın herhangi bir kâhinin sözü olmadığı ve diğerinde ise Hz. Peygamber’in kâhin ve cinlerin etkisinde kalmadığı belirtilir. Bu ayetlerle Hz. Peygamberin kehanetten uzak olduğu beyan edildiği gibi peygamberin kendisi de kehaneti ve kâhinliği yermiştir. Onların verdiği bilgilerin bir değerinin olmadığını, cinlerin kulak hırsızlığı yaptıklarını ve bir doğruya yüz yalanı karıştırdıklarını¹⁰³⁰ açıklamıştır. Kahinliğe başvuranın vahyi inkâr etmiş olacağı,¹⁰³¹ kıldığı namazın kırk gün kabul edilmeyeceği¹⁰³² ve cennete giremeyeceğini¹⁰³³ belirtmiştir.

¹⁰²⁵ Razî, *Mefâhîmü'l-Gayb*, XV, s. 60-61; Reşid Rıza, *Tefsîrü'l-Menâr*, Beyrut: 1999, IX, s. 407-408.

¹⁰²⁶ İbn Manzûr, *Lisanu'l-Arab*, V, s. 3950.

¹⁰²⁷ Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi Taşkoprüzade Ahmed Efendi (968/1561), *Miftahü's-saade ve misbahü's-siyade fi mevzuati'l-ulum*, Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur (thk.), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, 1968, I, s. 364.

¹⁰²⁸ Ömer Faruk Harman, “Kâhin”, *İA*, XXIV, s. 170.

¹⁰²⁹ Et-Tûr, 52/29; el-Hâkka, 69/42.

¹⁰³⁰ Buhârî, “Tıp”, 46; “Tevhîd”, 57; Müslim, “Selâm”, 122, 123.

¹⁰³¹ İbn Mace, “Tahâret”, 122; Tirmizî, “Tahâret”, 102.

¹⁰³² Müslim, “Selâm”, 125.

¹⁰³³ Ahmed İbn Hanbel, *Müsned*, III, s. 14.

İslâmiyetten önce kehânet yaygındı. Dünyanın idaresinde ruhların tanrının ortak ve yardımcıları konumunda olduğuna inanılırdı.¹⁰³⁴ Kâhinlerin kendilerine has cin ve şeytanları vardı. Seciyeli, kafiyeli, kısa ve ahenkli konuşurlar, karanlık bir dil kullanırlar ve yeminlerle sözlerini tekid etmeğe gayret ederlerdi.¹⁰³⁵

Kâhinler umumi hayatta olduğu gibi özel hayatta da önemli rol oynarlardı. Devleti ve kabileyi ilgilendiren genellikle kendilerinin de katıldığı savaş vb. bütün konularda kendisine danışılırdı. Hükümdarların hususi kahin ve kâhineleri vardı.¹⁰³⁶ Kabilelerin de birer şair ve hatiple beraber kahinleri vardı. İhtilaf durumlarında hakemlik yaparlardı.¹⁰³⁷ Kahinlerin vermiş oldukları hükümler Allah'ın emri gibi itirazsız kabul edilirdi. Ayrıca onlar rüyaları tabir eder, katl, zina gibi cürümleri aydınlatır ve kaybolan şeyleri bulurlardı.¹⁰³⁸

Kâhinlik falcılıktan farklıdır. Falcılığın konusu daha sınırlı amacı daha belirgin iken kehânet daha kapsamlıdır. Ayrıca kehanette falcılıkta olduğu gibi bazı araçlar kullanıldığı gibi araç kullanmadan sadece sezgi gücüne dayanılarak da yapılabilmektedir. Birçok çeşidi olmakla beraber daha çok insan, kuşların uçma ve çıkardığı sesler gibi hayvan ve canlıların davranışlarının gözlemlenmesi ve yorumlanması ya da cansız varlıklarla irtibat kurup onları kullanmaya dayanır.¹⁰³⁹

Kâhinlik putperestlik ile yakından ilgili olduğu için Yahûdilik'te yasaklanmış ve kahinlerin öldürülmeleri¹⁰⁴⁰ emredilmiştir. Kâhinler sahtekar kabul edilmiş ve onlara uyanlar büyük günahkar olarak¹⁰⁴¹ addedilmiştir. Hristiyanlık da kehâneti tasvib etmemiş ve ona karşı savaş açmıştır.¹⁰⁴² Tevhid inancına ve nübüvvete aykırı olması nedeniyle İslâm dininde de kehânet yasaklanmıştır. Kur'an'da gayb bilgisinin ancak

¹⁰³⁴ Cevad Ali, **el-Mufasssal**, VI, s. 705-706.

¹⁰³⁵ Maçoudi (345/956), **Les prairies d'or : texte et traduction, Murucü'z-zeheb ve maadinü'l-cevher**, texte et traduction par C. Barbier de Meynard, Paris: Ernest Leroux Librairy, 1874, III, s. 387.

¹⁰³⁶ D. H. Müller, **Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem İklil des Hamdânî**, y.y.: tsz., I, s. 74.

¹⁰³⁷ Ebü'l-Feth Bahaeddin Muhammed b. Ahmed b. Mansur İbşihî, **el-Müstetraf fi külli fennin müstetraf**, Kahire: Matbaatü'l-Meymeniyye, h. 1308, II, s. 73.

¹⁰³⁸ İbnu'l Esîr, **en-Nihaye**, VI, s. 40.

¹⁰³⁹ İbn Haldun, **Mukaddime**, I, s. 244-246; Ömer Faruk Harman, "Kâhin", **DİA**, XXIV, s. 170.

¹⁰⁴⁰ Levililer, 19/26, 31; 20/6, 27; Tesniye, 18/9-12.

¹⁰⁴¹ Yeremya, 27/9.

¹⁰⁴² Ö. F. Harman, "Kâhin", **DİA**, XXIV, s. 170.

Allah'a ait olduğu belirtilmiş,¹⁰⁴³ cinlerin gaybı bilmediği¹⁰⁴⁴ ve yalnızca yaldızlı sözlerle birbirlerini aldattıkları¹⁰⁴⁵ belirtilmiştir.

Kâhinlerin gerek kişisel gerekse toplumsal hayatta önemli bir yere sahip olduğu, insanların kendilerine itibar ettiği, olağan üstü ve manevi güçlerinin olduğuna inanıldığı, toplumu yönlendirme de etkili oldukları anlaşılmaktadır.

c. Ruhbân

“Ruhbân”; “rahbe”, “rahbaniyye” kökünden gelen “râhib” kelimesinin çoğuludur.¹⁰⁴⁶ “Rahâbin” ve “rahâbina” şeklinde çoğulları da gelmektedir. Bu kelimenin kökü olan “rahbe” dinî endişeden dolayı ızdırıp çekmek, korkup çekinme manasına gelir. Diğer kökü olan “rahbaniyye” ise, yoğun bir dinî kaygı ve korkudan dolayı kendini ibadete verme demektir. Aynı kökten gelen “terehhüb” de “taabbüd” anlamında kullanılır.¹⁰⁴⁷ Allah'tan korkup, uzlet halinde ibadet edene ise “râhib” denir.¹⁰⁴⁸

Bir başka teze göre ise, “ruhbân” kavramı Arap yarımadasındaki Hristiyanların dili olan Süryanice'deki “rahbaya” kökünden türemiştir. Buna göre “ruhban” manastırda münzevî hayat süren ve kendini ibadete vermiş “keşiş” anlamında değil, “papaz” manasında kullanılmıştır.¹⁰⁴⁹

Ruhbanlığın ortaya çıkışı ise; Hz. İsa'dan sonra Hristiyanları zalim krallar yönetmiş ve bu krallar Tevrât ve İncil'i değiştirmişlerdir. Bunun üzerine bazı Hristiyanlar onlarla mücadele etmiş, dinde fitneden korktukları için dağlara çekilmiş, oralarda ibadet etmiş, kadından uzak durmuşlardır. Onların dağlarda ve mağaralarda yaşamış oldukları bu meşakkatli uzlet hayatına ruhbanlık denilmiştir.¹⁰⁵⁰

¹⁰⁴³ Yunus, 10/20; en-Neml, 27/65.

¹⁰⁴⁴ Sebe', 34/14.

¹⁰⁴⁵ El-Enâm, 6/112.

¹⁰⁴⁶ Şihabuddin Ahmet Muhammed el-Mısırî, **et-Tibyân fi Garîbi Lafzi'l-Kur'an**, Kahire: tsz., Daru's-Sahabe, I, s. 87.

¹⁰⁴⁷ Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed İbn Âşûr et-Tunusî (1394/1973), **Tefsirü't-tahrir ve't-tenvir**, Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, 1984, XXVII, s. 421-423.

¹⁰⁴⁸ Râgıb el-İsfehânî, **el-Müfredât**, “r-h-b” md.; İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, III, s. 1748.

¹⁰⁴⁹ <http://www.bible.ca/islam/library/Geiger/Judaism/chap11.htm>.

¹⁰⁵⁰ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, VI, s. 52-53; Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXIX, s. 245-246; Elmalılı, **Hak Dini Kur'an Dili**, III, s. 1793-1794.

Hristiyanlıkta iki çeşit ruhbanlık vardır. Birincisi kedilerini ibadet ve uzlete çeken kimseler ikincisi ise kilisede çeşitli görevleri üstelene din adamı anlamındaki şeklidir. Bu ikinci şekli Hristiyanlığın dışındaki başka dinlerde de mevcuttur.¹⁰⁵¹

“Ruhbân” ve “rahbâniyye” kelimeleri Kur’an’da dört yerde geçmektedir.¹⁰⁵² Kur’an’da Mâide suresinin 82. ayetinde “ruhbân”, tevazü sahibi, yumuşak huylu ve ibadetle uğraşan Hristiyan grubunu ifade eder. Bir sonraki ayette ise, onların imanlı, yumuşak kalpli ve Allah’ın ayetlerini dinlediklerinde ağlayan kimseler olduğu ifade edilir. Ayrıca bu kavramın zikredildiği ayette Hristiyanlar’ın Müslümanlar’a müşrik ve Yahûdiler’den sevgi bakımından daha yakın oldukları belirtilir. Bunun sebebi olarak onların içinde “kıssîs” ve “ruhbân” ların bulunması zikredilir. Çünkü onlar kendilerini dünyaya ait zevk, arzu ve iktidardan uzak tutmaktadırlar.¹⁰⁵³ Bu durum onlardan kin, haset, düşmanlık ve insanlara eziyet eğiliminin silinmiş, kendilerinde Hakk’a yönelme ve bağlanma iradesinin oluşmasından¹⁰⁵⁴ kaynaklanmaktadır. Kur’an’da da Hz. Îsâ’ya uyanların kalplerine şefkat ve merhamet yerleştirildiği belirtilir. Bununla beraber ruhbanlık Allah’ın Hristiyanlara emrettiği bir şey değil, kendilerinin Allah’ın rızasını kazanmak için uydurdukları ve uymayı taahhüt ettikleri bir olgudur.¹⁰⁵⁵ Fakat daha sonra kendileri de ihdas ettikleri ruhbanlığa uymamış ve bu uygulamayı yozlaştırmışlardır.¹⁰⁵⁶

Kur’an’da, ruhbanlığı tercih edenlerin bir kısmının ruhbanlığın gereğini yerine getirdiği fakat çoğusunun ise yoldan çıktığı belirtilmektedir.¹⁰⁵⁷ Yoldan çıkmaları da verdikleri ruhbanlık sözünü tutmadıkları,¹⁰⁵⁸ inançlarına teslisi karıştırdıkları, Hz. Peygambere ulaşip ona inanmadıkları, sonraki nesillerin ruhbanlıktan sapmaları ya da ruhbanlığı çıkar için yapmaları şeklinde yorumlanmıştır.¹⁰⁵⁹

İslam dininde “ruhbanlık” Hz. Peygamber tarafından yasaklanmıştır. İnsanların dünya nimetlerinden istifade etmeleri gerektiği belirtilmiştir. İnsanların kendilerini

¹⁰⁵¹ Salime Leyla Gürkan, “Ruhbân”, **DİA**, XXXV, s. 205.

¹⁰⁵² El-Mâide, 5/82; et-Tevbe, 9/31, 34; el-Hadîd, 57/27.

¹⁰⁵³ Razî, **Mefâtîhu'l-Gayb**, XII, s. 71-72.

¹⁰⁵⁴ Salime Leyla Gürkan, “Ruhbân”, **DİA**, XXXV, s. 204.

¹⁰⁵⁵ El-Hadîd, 57/27.

¹⁰⁵⁶ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XXII, s. 427-429.

¹⁰⁵⁷ El-Hadîd, 57/27.

¹⁰⁵⁸ Zemahşerî, **age.**, VI, s. 53.

¹⁰⁵⁹ Razî, **Mefâtîhu'l-Gayb**, XXIX, s. 246.

zahmete sokmalarının bizim yolumuz olmadığını beyan etmiştir.¹⁰⁶⁰ İnsanların kendilerini dünyevî nimetlerden yararlanmaktan mahrum bırakmaları onları güçsüzlüğe götüreceği, bunun da insanın manevi sorumluluklarını yerine getirmeye engel olacağı ve böyle bir yol izlemenin güçsüzlüğün bir göstergesi olduğu gibi nedenler yasağın gerekçesi¹⁰⁶¹ olarak görülmüştür. Hadis kitaplarının çeşitli bölümlerinde ruhbân kelimesinden bahs edilmektedir.¹⁰⁶²

Ruhbanlığın toplum açısından olumsuz neticeler doğurduğu da Kur'an'da belirtilir. Hristiyanların ruhbanları rab edindikleri, onların insanların mallarını haksız yere yedikleri ve onları doğru yoldan saptırdıkları belirtilir.¹⁰⁶³ Yine bazı rahiblerin insanları sömürmeleri, maddi menfaat karşılığında Allah'ın hükümlerini hafifletmeleri ve rüşvet almaları¹⁰⁶⁴ bu olumsuz neticeler arasında sayılabilir. Bu durumlar Kur'an tarafından eleştirilmiştir. Rahiblerin toplumu ekonomik anlamda sömürdükleri anlaşılmaktadır. Bir taraftan dünyadan el etek çekerken diğer taraftan insanların maddi değerlerini sömürmeleri onların içinde buldukları paradoksal durumu ortaya koymaktadır.

Belki bu durumu kavramın semantik açıdan anlam kaymasıyla izah etmemiz mümkün olabilir. Kavram başlangıçta kendini gerçekten ibadete vermiş ve uzlete çekilmiş insanlar için kullanılırken daha sonra aynı kavram kiliselerde görevli, aynı ihlas ve samimiyete sahip olmayan, insanların dini duygularını kullanarak maddi çıkar elde eden din adamları için kullanılmıştır denebilir.

d. Ahbâr

“Ahbâr” kelimesi “hibr” veya “habr” kelimelerinin çoğuludur. Kendisi ile yazılan şey, mürekkep, eser, alim, din büyüğü, faziletli kimse, ilmi, yazısı ve sözü güzel

¹⁰⁶⁰ Buhârî, “Nikâh”, 1; Müslim, “Nikah”, 5; Ebu Dâvut, “Âdâb”, 44.

¹⁰⁶¹ Razî, *age.*, XII, 70-71; XXIX, 246-247.

¹⁰⁶² Bk. Buhârî, “Enbiya”, 54; Müslim, “Zühd”, 73; “Tevbe”, 46, 47; Ebu Dâvut, “Âdâb”, 44; Tirmizî, “Menakıb”, 3; İbn Mâce, “Fiten”, 20, 23; Ahmet İbn Hanbel, *Müsned*, I, 461.

¹⁰⁶³ Et-Tevbe, 9/31, 34.

¹⁰⁶⁴ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, VIII, 549-550; İbn Kesîr, *et-Tefsîr*, VII, s. 184.

olan kişi¹⁰⁶⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Fakat daha sonra bu kavram gerek zimmî gerekse müslümanlardan olan âlimler için kullanılmıştır.¹⁰⁶⁶

Bazı müslüman âlimler ise kelimenin aslının İbranice veya Süryanice'den geçmiş olabileceğini, anlamının ise, ümmetlerin haberlerini nakleden, olmuş ve olacakları bilen kişi olduğunu beyan ederler.¹⁰⁶⁷

Kur'an çevirilerinde ve tefsîr kaynaklarında bu kavram hakkında ittifak edilen bir anlam mevcut değildir. Farklı şekillerde kelimeye meâl verilmiştir. Örneğin Mâide suresinin 63. ayeti “bilginler” diye tercüme edilirken, Tevbe 31 ve 34. ayetleri “haham” diye tercüme edilmiştir.¹⁰⁶⁸

Bu kavram, Milâdî I. ve II. Yüzyıllarda dinî metinleri indiği gibi koruyacaklarına dair kendi kendilerine söz veren Ferisî veya Feruşîm'ler ve Talmud döneminde de belli camaat mensupları için kullanılan bir terimdir. Yahûdiler için büyük bir ilim ve marifete işaret eder. Bugün de Yahûdiler aynı ifadeyi dinî ilimleri ve hukuku öğreten, bu konuda ilerlemiş ve insanlar arasında adlî kararlar veren kişiler için kullanırlar.¹⁰⁶⁹

Kur'an'da bu kavram dört yerde¹⁰⁷⁰ “rabbâniyyûn”, “kıssîs” ve “ruhbân” gibi din adamlarını ifade eden kavramlarla birlikte isim olarak geçmektedir. Ayrıca “yuhberûn” şeklinde¹⁰⁷¹ fiil olarak da kullanılmıştır. Tevrat'ı gözetip kollayan, onunla hüküm veren,¹⁰⁷² insanları kötü söz ve haramdan alıkoyan¹⁰⁷³ Yahûdi âlimler için kullanılmıştır.

Kur'an, insanların mallarını haksız yere yemeleri, onları Allah yolundan uzaklaştırmaları ve kutsal kitabın hükümlerini kendi menfaatleri için değiştirmeleri

¹⁰⁶⁵ İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, II, s. 748-750; Zebidî, **Tâcu'l-Arûs**, X, s. 502-507.

¹⁰⁶⁶ Cevherî, **es-Sıhah**, II, s. 619-620; ibn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, II, s. 749.

¹⁰⁶⁷ Cevad Ali, **age.**, VI, s. 552.

¹⁰⁶⁸ Komisyon, **Kur'an-ı Kerîm ve Açıklama Meâli**, s. 191; Salih Akdemir, **Son Çağrı Kur'an**, s. 191; Halil Altuntaş ve Muzaffer Şahin, **Kur'an-ı Kerim Meâli**, s. 117; Talat Koçyiğit, **Kur'an-i Kerim Meali**, Konya: 2006, s. 55 ve 91; Bu konuda daha geniş karşılaştırmalar için bk. Orhan Atalay, “Ahbâr ve Ruhbân”, **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 25, Erzurum, 2006, s. 33.

¹⁰⁶⁹ Cevad Ali, **age.**, VI, s. 551-552.

¹⁰⁷⁰ El-Mâide, 5/44, 63; et-Tevbe, 9/31, 34.

¹⁰⁷¹ Rûm, 30/15.

¹⁰⁷² El-Mâide, 5/44.

¹⁰⁷³ El-Mâide, 5/63.

nedeniyle “ahbâr” diye nitelendirdiği kişileri ve onlara uyanları da “ahbâr”ı rab edinmelerinden dolayı eleştirir.¹⁰⁷⁴

Ahbar diye nitelenen kişiler Medine döneminde Hz. Peygamber ve müslümanlarla karşılaşmışlardır.¹⁰⁷⁵ Hz. Peygamber onlara İslâm’ı tebliğ etmiş fakat onlar kabul etmedikleri gibi Peygamberle mücadele etmiş ve onu zor durumda bırakmaya çalışmışlardır.¹⁰⁷⁶ Ahbârdan bazıları görünürde müslümanlığı seçtiğini söylemişlerse de gerçekte iman kalplerine yerleşmediği için bunlara Yahûdi münafıkları denmiştir. Fakat Abdullah b. Selâm gibi daha sonra samimi müslüman olanlar da olmuştur.¹⁰⁷⁷

Hadislerde, ahbârların yahûdi toplumu üzerindeki etkinliğinden¹⁰⁷⁸ bahs edilmiştir. Eğer onlardan on tanesi müslüman olsaydı tüm Yahûdiler müslüman olurdu¹⁰⁷⁹ ifadesiyle Hz. Peygamber bunların etkinliğine işaret etmiştir. Yine hadislerde onların Hz. Peygambere imtihan için sorular sordukları, Tevrat hükümlerini değiştirip ve tahrif etmeye çalıştıkları¹⁰⁸⁰ belirtilir. Bu tebdil ve tağyirlerine Hz. Peygamberle ilgili Tevrat’ta belirtilen sıfatları toplumlarına yanlış aksettirmeleri, kendi yazdıklarını onlara kitabın aslındanmış gibi anlatmaları örnek olarak zikredilebilir. Bunun nedeni de toplum üzerindeki hakimiyetlerinin gitmesi ve menfaat pınarlarının kesilmesinden korkmalarıdır.¹⁰⁸¹ “*Elleriyle (bir) Kitap yazıp sonra onu az bir bedel karşılığında satmak için "Bu Allah katındandır" diyenlere yazıklar olsun! Elleriyle yazdıklarından ötürü vay haline onların*”¹⁰⁸² ayeti de bu gerçeği ifade etmektedir.

“Ahbar” hem toplumu farklı yönere kanalize etmede etkili olmuşlar hem de liderler karşısında durarak onların toplum üzerindeki etkinliklerini olumsuz yönde etkilemişlerdir.

¹⁰⁷⁴ Et-Tevbe, 9/31, 34.

¹⁰⁷⁵ Buhârî, “İ’tisâm”, 18.

¹⁰⁷⁶ Bkz. Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam (213/828), **es-Siretü'n-nebevi**, Mustafa Sakka (thk.), Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1955, I, s. 289-294, 354-362, 416, 419-420.

¹⁰⁷⁷ Osman Cilacı, “Ahbâr”, **DİA**, I, s. 486.

¹⁰⁷⁸ Taberî, **Camiu'l-Beyân**, VIII, s. 451-452; Ebussuûd, **İrşadu'l-Akli's-Selîm**, III, s. 47, 71-72.

¹⁰⁷⁹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, II, s. 346.

¹⁰⁸⁰ Teberî, **Camiu'l-Beyân**, VIII, s. 550; Arent Jean Wensinck (1358/1939), “el-Yehûd”, **Miftahu künuzi's-sünne**, Muhammed Fuad Abdülbaki (trc.), Lahor : Süheyl Ekişimi, 1934.

¹⁰⁸¹ Ebussuud, **age.**, I, s. 120.

¹⁰⁸² El-Bakara, 2/79.

e. Rabbaniyyun

“Rabbâniyyûn”, rabbe tabi olan anlamındaki “rabbî” den gelen “rabbânî” kelimesinin çoğuludur. “Rabbâniyyûn”; ilim sahibi, muallimlikte kemale ermiş, rabbe itaat etme özelliğine sahip, toplumu dünyevî ve dinî konularda idare eden yönetici konumunda olan, ilmi ve siyaseti bir araya getirmiş kişilerdir. Bu kelimenin aslının İbranice veya süryanice olduğu ve Arapça’da fakihler ve ilim ehli anlamına geldiği de ileri sürülmüştür.¹⁰⁸³ Ebu Ubey’deden nakledilen “*Arap’lar “rabbâniyyûn”u bilmedikleri için onu fukaha ve ulema diye tanımladılar. Oysa bu kelimenin Arapça değil de İbranice veya Süryanice olduğunu düşünüyorum*”¹⁰⁸⁴ ifadeleri bu görüşü destekler mahiyettedir. Arapça, İbranice ve Süryanice dillerinin Sâmî dil grubundan olması ve bu dilleri konuşan toplulukların birbirine yakın coğrafi bölgelerde yaşamaları nedeniyle böyle bir etkilenmenin kabulü tabiidir.

Bu kelime Eski Ahid’de kullanılmamakla beraber Yahûdi sözlü geleneğinde yer almış, İncil’de ise yahûdi din âlimleri için bir ünvan¹⁰⁸⁵ olarak kullanılmıştır. Hz. İsa da bazı pasajlarda rabbi¹⁰⁸⁶ olarak nitelendirilmiştir.

“Rabbâniyyûn” Kur’an-ı Kerim’de üç yerde¹⁰⁸⁷ geçmektedir. Bu ayetlerin Mâide suresindeki iki yerde dinî bir ünvan olduğu görülmektedir. Fakat Âl-i İmran suresinde aynı sarahat yoktur. Burada terim anlamından ziyade sözlük anlamına uygun olarak ibadet ve takva ehli olunuz¹⁰⁸⁸ manası daha uygun gözükmektedir. İlk iki ayetten anlaşılan bu rütbedeki insanların Tevrat’ı korumak, İsrâiloğullarına dinî rehberlik etmek ve onları kötülüklerden alıkoymak olduğudur. Dolayısıyla bir dinî sınıfı ifade ettiği söylenebilir. Müfessirler de genellikle hem ilim sahibi hem ilmiyle amel eden hem de

¹⁰⁸³ Zebidî, **Tacu’l-Ârûs**, II, s. 461; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, III, s. 1549; Ragıb, **el-Müfredât**, “rbb” md.; Taberî, **Camî’l-Beyân**, V, s. 526-528; VIII, s. 552; Şevkanî, **Fethu’l-Kadîr**, I, s. 407; Abdurrezzak bin Hemâm es-San’anî, **Tefsîru’l-Kur’an**, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1410, I, s. 187.

¹⁰⁸⁴ Ebu Mansûr Mevhub b. Ahmed b. Muhammed el-Cevalikî (h.465-540), **el-Mu’arreb**, Dr. Abdurrahim (thk.), Dimeşk: Daru’l-Kalem, 1410/1990, s. 330.

¹⁰⁸⁵ Matta, 23/7.

¹⁰⁸⁶ Matta, 26/49; Markos, 14/45.

¹⁰⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/79; el-Mâide, 5/44, 62, 63.

¹⁰⁸⁸ İbn Kesîr, **Tefsîr**, III, s. 99.

topluma örnek olan âlim ve yönetici konumunda olan kişiler anlamını vermişlerdir. Onlar için hükemâ ve velî imamlar¹⁰⁸⁹ ifadelerini kullanmışlardır.

Yahûdi âlimler için Kur'an'da "ahbâr" kelimesi de kullanılmaktadır. Fakat "rabbâniyyûn" ifadesi hem halkın hem de ahabâr diye nitelenen âlimlerin ilim ve yöneticilik bakımından daha üst konumunda olan¹⁰⁹⁰ kişileri ifade ettiği anlaşılmaktadır.

Kur'an'da bir de "ribbiyyûn" kelimesi geçmektedir. Bu kelime de rabbe kulluk etmek manasındaki "ribbe" den türemiştir. Müfessirler Allah'ı bilen, tanıyan ve ona layık olan,¹⁰⁹¹ rabbe uyan ve takva sahibi ulema¹⁰⁹² ve peygamberlerin tebaasından olan çok sayıda topluluk¹⁰⁹³ gibi anlamlar vermişlerdir. "Rabbâniyyûn" a tabi öğretici ve yöneticileri¹⁰⁹⁴ ifade eder. Bazı araştırmacılar ise "ribbiyyûn" kelimesinin tarihin ve toplumun mecrasını değiştiren önemli bir toplumu ifade ettiğini belirtirler. Bu kişilerin de Hz. Peygamberle beraber olan sahabeler yani onun arkadaşları olduğuna¹⁰⁹⁵ işaret edilir.

Bu gruptaki insanlar toplum üzerinde etkin olmuşlar, peygamberlerin bulunmadığı bölgelerde ya da onların yanında yine onların izni ile kendilerine uyan İsrailoğullarına Tevrat hükümlerini uygulamış ve onu muhafaza etmişlerdir.¹⁰⁹⁶ Kur'an'da ahabâr ve rabbaniyyûn konumunda olanlara peygamberi takip etmek suretiyle Tevrat'ı koruma ve onunla hüküm verme görevi yüklenmiştir.¹⁰⁹⁷

Yine birçok müfessir "rabbâniyyûn" ve "ahbâr" kelimelerini Tevrat'ta adı geçen eski İsrâil toplumunun en başında yer alan kohen ve levili¹⁰⁹⁸ diye isimlendirilen din adamı sınıfının ileri gelenleri¹⁰⁹⁹ olarak ifade etmişlerdir.

¹⁰⁸⁹ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, V, s. 526-529; Kurtûbî, **el-Camî li Ahkâmî'l-Kur'ân**, VII, 495; Reşid Rıza, **Tefsîrû'l-Menâr**, VI, s. 398.

¹⁰⁹⁰ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, V, s. 528, 531; Razî, **Tefsîrû'l-Kebîr**, XII, s. 5.

¹⁰⁹¹ İbnu'l-Kayyim el-Cevzî, **Zadü'l-Mesîr**, I, s. 476.

¹⁰⁹² Beyzavî, **Envârü't-Tenzîl**, II, s. 128.

¹⁰⁹³ Taberî, **age.**, VI, s. 109-112.

¹⁰⁹⁴ Zebidî, **Tacu'l-Ârûs**, II, s. 461; Alûsî, **Ruhü'l-Meânî**, III, s. 129, 208.

¹⁰⁹⁵ Orhan Atalay, "Kur'an'da iki Terim ve Meallerdeki Karşılıkları Üzerine (Rabbâniyyûn ve Ribbiyyûn)", **Marife**, sy. 2, Konya, 2006, s. 51.

¹⁰⁹⁶ Taberî, **age.**, V, s. 530-531.

¹⁰⁹⁷ El-Mâide, 5/44.

¹⁰⁹⁸ Bu iki kavramın geniş açıklaması için bk. Selime Leyla Gürkan, "Rabbâniyyûn", **İA**, XXXIV, s. 376.

¹⁰⁹⁹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, s. 242; Elmalılı, **Hak Dini Kur'an Dili**, III, s. 1689-1690.

Günümüzdeki Yahûdi ilmihalinde “rabbi” Tora, Talmût ve Yahûdi kutsal metinlerini iyi bilen liderlik konumundaki kişilerdir. Onlar Tevrat’ı öğretmek ve vaaz vermenin yanında, dini rehberlik, yol gösterme, cemaate liderlik, yöneticilik yapmak ve yardım toplamak gibi görevleri üstlenirler. Sinagogun kalbi sayılırlar. Sinagogu onlar tanımlar ve manevi atmosfer oluştururlar.¹¹⁰⁰ Bunların yanında daha sonraları takvim, ibadet sistemi ve mabetle ilgili işleri düzenlemek, dinî danışmanlık yapmak gibi görevler de ilave olmuştur. İlk zamanlar rabbânîlik makamı tek iken daha sonraları doğu ve İspanya kökenli yahûdiler için olmak üzere ikiye çıkarılmıştır.¹¹⁰¹

Bu kavramın ifade ettiği kişilerin toplumda önemli mevkide olduklarını ve toplumun itibar ettiği ve onları özellikle dinî konularda olmak üzere etkileyip yönlendiren kişiler oldukları ortaya çıkmaktadır.

f. Kıssîs

“El-Kassu” ve “el-Kıssîs” kelimeleri aynı anlama gelir. İsim olarak “el-kusûsetü”, çoğulu ise; “kesâkisetün” ve “kıssîsûn” şeklinde kullanılmaktadır.¹¹⁰² Sözlük anlamı ise bir şeyi geceleyin arayıp bulmak¹¹⁰³ demektir. Hristiyanlar’ın dinî ve ilmî lideri,¹¹⁰⁴ bilginler, kendini ibadete adanmış kişiler¹¹⁰⁵ ve Hristiyanların reislerinden alim ve abidler¹¹⁰⁶ anlamlarına gelir.

Kelime Türkçemize “keşiş” diye çevrilmiştir. Farsça’da âlim, zâhid ve ileri gelen din adamlarını tanımlamak için kullanılır. Bu kavramın karşılığı Süryanice’de pir, şeyh ve kâhin anlamına gelen “keşîşâ”, Ârâmîce’de “keşîşâ”dır.¹¹⁰⁷

¹¹⁰⁰ Rebi Benjamin Bilech, **Nedenleri ve Niçinleriyle Yahûdilik**, Estreya Seval Vali (çev.), İstanbul: Gözlem Gazetecilik ve Basın Yay. A.Ş., 1999, s. 314-315.

¹¹⁰¹ Eliade Mircea, “Rabbanita”, **The Encyklopedia of Religion**, New York: Macmillan Puplicing Company, 1987, VII, s. 181-182.

¹¹⁰² İbn Manzûr, **Lisanu’l-Arab**, IV, s. 3625;

¹¹⁰³ Ragıb el-İsfehânî, **el-Müfredât**, “k-s-s” md.

¹¹⁰⁴ İbn Manzûr, **Lisanu’l-Arab**, IV, s. 3625; Halil b. Ahmed el-Ferahidî, **Kitâbü’l-Ayn**, Mehdî Mahzumî (thk.), y.y.: Darü’l-Mektebeti’l-Hilâl, tsz., V, s. 12.

¹¹⁰⁵ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 333.

¹¹⁰⁶ Ragıb el-İsfehânî, **el-Müfredât**, “k-s-s” md.

¹¹⁰⁷ Muhammed Hüseyin-i Tebrizî, **Burhan-ı Katı**, Muhammed Muîn (nşr.), Tahrân: 1342, hş., III, s. 1657. Nakleden Şinasi Gündüz, “Keşiş”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, XXV, s. 322.

İki çeşit keşişlik vardır. Birincisi tekbaşına çöle, dağa ya da ormana çekilerek hiç kimse ile görüşmeden münzevî bir hayat yaşayanlar, diğeri ise genellikle manastırlarda bir tarikat disiplinine bağlı kalarak cemaat hayatı sürdürenlerdir.¹¹⁰⁸

Keşişlerin uymak zorunda oldukları bazı kurallar vardır. Yoksulluk, alçak gönüllülük, bekârlık ve iffet gibi ihtirasları kırmaları gerekir. Mal mülk edinmeleri hoş karşılanmaz. Yine yeme, içme, oruç, dua, meditasyon, uyuma ve çalışma gibi faaliyetleri belli kurallara bağlıdır.¹¹⁰⁹

Kur'an-ı Kerim'de sadece bir yerde "kısîsin" şeklinde çoğul olarak geçmektedir. *"İnsanlar içerisinde iman edenlere düşmanlık bakımından en şiddetli olarak yahûdiler ile şirk koşanları bulacaksın. Onlar içinde iman edenlere sevgi bakımından en yakın olarak da "Biz Hıristiyanlarız" diyenleri bulacaksın. Çünkü onların içinde keşişler ve râhipler vardır ve onlar büyüklük taslamazlar."*¹¹¹⁰ Bu ayette geçen "kısîs" kelimesinin Hristiyan din adamları için bir ünvan olduğunda hiç şüphe yoktur. Ancak kimlerin kast edildiği noktasında farklı görüşler vardır. Bir görüşe göre Habeşistan'a müslümanların göç edişinden sonra Hz. Muhammed'le görüşmek üzere Necaşî'nin gönderdiği yetmiş kişilik seçkin bir heyettir. Başka bir görüşe göre Cafer b. Ebi Talip ile Habeşistan'dan dönen Habeşlilerdir. Necaşî'nin Mekke'ye on iki kişi gönderdiği ve bunlardan beşi ruhbân yedisi ise kısîs olduğu rivayet edilir. Medine'ye gelen Necran'lı bir heyet olduğu rivayeti de vardır. Müslümanlar Habeşistan'a göç ettiklerinde Cafer b. Ebi Talib'in kendilerine Meryem suresini okumak için çağırdığı din adamı grubu olabilir.¹¹¹¹ İbn Kesir'in, gelen bu kişilere Necaşî'nin "Ey Habeşliler, rahibler ve kısîsler" diyerek onlara hitap ettiği şeklinde ki nakli bununla örtüşmektedir.¹¹¹² Bu kişiler müminlere sevgi ve yakınlık besleyen kişilerdir. Kim oldukları Allah tarafından açıklanmamıştır. Necaşî'nin gönderdiği kişiler de Hz. İsa'nın dini üzere kalanlar da¹¹¹³ olabilir.

¹¹⁰⁸ Şinazi Gündüz, "Keşiş", **DİA**, XXV, s. 322.

¹¹⁰⁹ Şinazi Gündüz, "Keşiş", **DİA**, XXV, s. 323.

¹¹¹⁰ El-Mâide, 5/82.

¹¹¹¹ İbn Hanbel, **Müsned**, I, s. 461; Kurtubî, **el-Cami'**, XIII, s. 107-109.

¹¹¹² İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, s. 310-312.

¹¹¹³ Taberî, **Camî'u'l-Beyân**, VIII, s. 595-596; İbn Kesîr, **Tefsîr**, V, s. 312.

Bu insanların toplumsal hayattan uzak, kendilerini ilim ve ibadete vermiş kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Bununla beraber bazı konularda toplum üzerinde etkinlikleri gözükmemektedir. Dinî hizmetlerin yanında eğitim, sağlık ve tarım gibi çeşitli konularda onlara yardım ederler ve inkâr edenlere dini tebliğde bulunurlar.¹¹¹⁴

B. Siyasi topluluklar (*Mele'*)

“M-l-e” kökünden gelen ve masdar olan “Mele” kelimesi, “Karşılıklı istişare (*teşavür*), kavmin ileri gelenleri, büyükleri, gözdeleri, önde gelenler (*eşraf ve ilye*), cemaat, arzu etmek ve sanmak (*tam', zan*), kavmin istişare edilen, akli eren, sözü geçen seçkinleri, temsilci heyet, delege, toplantı halindeki meclis (*tecemmu'*), huy (*hulk*)”¹¹¹⁵ manalarına gelmektedir. Ragıb el-İsfehanî bu kelimenin “*letâfet, zarâfet, güzellik ve yücelik bakımından göz dolduran ve bir görüş üzerine birleşmiş bir topluluk*” için kullanıldığını ifade etmektedir.¹¹¹⁶ Diğer taraftan bu kelime dolgunluk manasını da taşımaktadır. Önde gelen bu kişiler, insanların ihtiyaç duyduğu şeylerle dolu oldukları için bu isim kullanılmıştır.¹¹¹⁷ Yine topluluk içinde en önde yer almaları ve heybetli görünüşleriyle göz doldurdıkları için bu adı almışlardır.¹¹¹⁸

Bir maksat üzere toplanmış olma, antlaşma ve uzlaşma esas anlamı teşkil eder. Kabile, ordu, parlamento, herhangi bir toplumun bütünü adına söz söylemeye yetkili kişilerin bir araya gelip bir heyet teşkil etmesi hep birer “mele”dir. Bu nedenle önde gelen eşrafa “mele” denmiştir. Ancak “mele”den maksat eşrafın ferdi şahsiyetleri değil, cemiyetleri ve hükmî şahsiyetleridir.¹¹¹⁹ Bu danışma meclisi, meşhur bilginler ve hikmet sahibi kişilerden oluşmaktadır.¹¹²⁰ Çünkü bu meclis işleri karara bağlayan, sonuçlandıran meclistir.¹¹²¹

¹¹¹⁴ Şinazi Gündüz, “Keşiş”, *DİA*, XXV, s. 323.

¹¹¹⁵ Firûzâbâdî, *Kâmûs*, I, s. 52.

¹¹¹⁶ İsfehânî, *el-Müfredât*, “m-l-e” md.

¹¹¹⁷ İbn-Manzûr, *age.*, I, s. 52.

¹¹¹⁸ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, s. 183.

¹¹¹⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dini*, IV, s. 2226-2227.

¹¹²⁰ Elmalılı, *age.*, IV, s. 2227, V, s. 3675.

¹¹²¹ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, X, s. 322, XVII, s. 201-202.

Kur'an'da bu kavrama yakın anlamda “mütraf” (*sahip oldukları imkanlardan dolayı şımaranlar*),¹¹²² “sâdât” (*liderler*) ve “küberâ” (*ileri gelenler*)¹¹²³ kelimeleri kullanılmıştır.

Bu kelime Kur'an'da otuz yerde geçmektedir.¹¹²⁴ Ağırlıklı olarak olumsuz manada kullanılmakla beraber Hz. Süleyman'ın danışmanları¹¹²⁵ için kullanıldığı gibi bazen müspet topluluk için de kullanılmıştır. Özellikle olumsuz manada kullanılan bu topluluğun Kur'an'daki ifadelerden anlaşıldığına göre kendine has bazı özellikleri bulunmaktadır.

İlk olarak onların inkârcı bir topluluk olduğunu ve peygamberleri inkâr ettikleri görülür. Hz. Hûd'a milletinin inkârcı ileri gelenleri (*mele'*) şöyle dedi: “*Biz senin beyinsiz olduğunu düşünüyor, yalancı olduğunu sanıyoruz.*”¹¹²⁶ Aynı şekilde ileri gelen inkârcı topluluklar Hz. Nûh'u da yalanlamışlar ve apaçık sapıklık içerisinde olduğunu söylemişlerdir.¹¹²⁷ Hz. Şuayb'ı (as) da yalanlamışlar ve yurtlarından kovmaya kalkışmışlardır.¹¹²⁸

Bu grubun ikinci bariz özelliği büyüklenme ve alay etmedir. Daima kendilerini zirvede görüp büyüklük taslamışlar, buna karşılık hakka, gerçeğe çağıran peygamberleri küçümseyip alaya almışlardır. Hz. Nûh milletini uyarınca ileri gelenleri şöyle dediler: “*Sana bizim ayak takımı dışında kimsenin uyduğunu görmüyoruz.*”¹¹²⁹ Yine Hz. Nûh gemiyi yaparken ileri gelenler yanına her uğradıklarında onunla alay etmişlerdir.¹¹³⁰ Hz. Mûsâ ve kardeşi Hârûn Firavun ve ileri gelenlerine gönderildiklerinde büyüklük tasladılar, kibirlendiler ve onları küçümseyip alaya aldılar. Bunu Kur'an şöyle dile getirir: “*Sonra âyetlerimizle ve apaçık bir fermanla Mûsâ ve kardeşi Hârûn'u Firavun ve ileri gelenlerine (mele') gönderdik. Onlar ise kibre kapıldılar ve ululuk taslayan bir kavim oldular. Bu yüzden dediler ki: Kavimleri bize kölelik ederken, bizim gibi olan bu*

¹¹²² El-İsrâ, 17/16.

¹¹²³ El-Ahzâb, 33/67.

¹¹²⁴ M. F. Abdülbakî, **el-Mu'cem**, s. 672.

¹¹²⁵ En-Neml, 27/38.

¹¹²⁶ El-Â'râf, 7/66.

¹¹²⁷ Hûd, 11/27; el-Mü'minûn, 23/24, 33.

¹¹²⁸ El-Â'râf, 7/88-92.

¹¹²⁹ Hûd, 11/27.

¹¹³⁰ Hûd, 11/38.

iki adama inanır mıyız? Böylece onları yalanladılar ve bu sebeple helak edilenlerden oldular.”¹¹³¹

Başka bir özellikleri ise aşırı gelenekçi ve tutucu olmalarıdır. Siyasî, sosyal ve dinî açıdan aşırı tutucu davranmışlardır. Bu hususlarda müspet yönde kendilerini uyarınları sapıklıkla suçlamış ve tehdit etmişlerdir. Hz. Nûh kavmini uyardığında kavminin ileri gelenleri O’nu sapıklık ve delilikle suçlamışlardır.¹¹³² Hz. Şuayb gerçekleri onlara anlatınca ona; “*Ey Şuayb! Ya dinimize dönersiniz ya da seni ve inananları seninle beraber şehrimizden çıkarırız.*”¹¹³³ tehdidinde bulunmakla yetinmeyip, O’na inananları da tehdit etmişler ve Şuayb’a inanırsanız, kaybeden sizler olursunuz¹¹³⁴ demişlerdir. Aynı davranış şeklini Hz. Peygamber zamanında da görmek mümkündür. Kureyş kabilesinin ileri gelenleri O’na karşı çıkan ve muhalefet eden ilk topluluktur.¹¹³⁵ Hz. Muhammed uyarıcı olarak kavmine geldiğinde Kur’ân onların tutumlarını şu şekilde açıklıyor: “*Aralarından kendilerine bir uyarıcı gelmesine şaşkınlık ve kâfirler: Bu pek yalancı bir sihirbazdır! Tanrıları tek tanrı mı yaptı? Doğrusu bu tuhaf bir şeydir! dediler. Onlardan ileri gelenler: Yürüyün, tanrılarınıza bağlılıkta direnin, sizden istenen şüphesiz budur. Son dinde bunu işitmedik. Bu, ancak bir uydurmadır. Kur’ân aramızdan Muhammed’e mi indirildi? diyerek kalkıp yürüdüler.*”¹¹³⁶ Bu ve benzeri ayetler Hz. Peygamber’in Kureyş ileri gelenlerinden çektiklerini anlatmakta ve onların şerrinden Allah’a sığınıp ve O’na havale ettiği, hadisler aracılığıyla bizlere haber verilmektedir.¹¹³⁷

Yukarıdaki ve diğer âyetlerden anlaşılmaktadır ki körü körüne taklit insanları hatalı ve yanlış sonuçlara götürmektedir. İnsanların sağduyu ile düşünüp doğru karar vermesine engel olmaktadır. Bu nedenle Kur’ân körü körüne taklidi yasaklamış, düşünmeyi ve akli kullanmayı önermiştir.¹¹³⁸

¹¹³¹ El-Mü’minûn, 23/45-48; Ayrıca bk. Hûd, 11/96-97; Yunus, 10/75, 83.

¹¹³² El-Â’râf, 7/60; el-Mü’minûn, 23/25.

¹¹³³ El-Â’râf, 7/88.

¹¹³⁴ El-Â’râf, 7/90.

¹¹³⁵ El-En’âm, 6/124; ez-Zuhuruf, 43/31.

¹¹³⁶ Es-Sâd, 38/4-8.

¹¹³⁷ Buhârî, “Cizye”, 21.

¹¹³⁸ El-Bakara, 2/170.

Anılan ayetlerde bu grupların inkârcı,¹¹³⁹ kibirli,¹¹⁴⁰ zalim,¹¹⁴¹ küçümseyici,¹¹⁴² şımarıp azgınlaşan,¹¹⁴³ inatçı,¹¹⁴⁴ ve alaycı¹¹⁴⁵ oldukları anlaşılmaktadır.

Kur'an'da bu kavram yukarıda belirtilen negatif anlamın dışında da kullanılmıştır. Önde gelen bu insanların toplumda birtakım görevleri bulunmakta idi. Bunların başında kendilerinin bir danışma meclisi görevi yapmaları gelmektedir. Hz. Mûsâ mucize gösterdiğinde âciz duruma düşen Firavun ne yapacağı hususunda ileri gelenlere danışmıştır.¹¹⁴⁶

Sebe' melikesi Hz. Süleyman'dan gelen mektuba vereceği cevap hususunda ileri gelenlere sorması,¹¹⁴⁷ Hz. Süleyman'ın Belkıs'ın tahtını kimin getireceği hususunu yanındaki müsteşarlara (*mele'*) danışması¹¹⁴⁸ ve Hz. Yûsuf dönemindeki hükümdarın, gördüğü rüyanın yorumunu ileri gelenlerden (*mele'*) öğrenmek istemesi¹¹⁴⁹ bu husustaki en bariz örneklerdir.

“Mele’”, bir danışma topluluğu olmakla beraber kararların alınmasında da etkili ve yetkili bir organ olarak görev yapmıştır. Hz. Mûsâ'yı öldürme kararını almaları gibi önemli kararların alınmasında iktidar sahiplerinin yanında yer almışlardır..

Yapmış oldukları bir diğer iş ise ilâhi mesajları getiren peygamberlere karşı çıkma, tehdit etme, faaliyetlerine engel olma gayretleridir. Hakkı, doğruyu ve adâleti getiren dürüst insanlara ilk olarak bunların karşı çıkmasının altında yatan temel neden, getirdikleri mesaj ve görüşlerin, genellikle şımarık ve varlıklı kişilerden oluşan bu topluluğun çıkarlarına dokunması, kurulu sömürü düzenlerinin devamına imkân vermemesi, iktidar güçlerini kaybetme, imtiyazlarından mahrum kalma, otoritelerinin yıkılması ve çıkarlarınının sona erme korkusudur.¹¹⁵⁰

¹¹³⁹ El-Mü'minun, 23/33-38.

¹¹⁴⁰ El-Â'râf, 7/75, 88.

¹¹⁴¹ El-Â'râf, 7/103.

¹¹⁴² Hûd, 11/27.

¹¹⁴³ Yunus, 10/83.

¹¹⁴⁴ Sâd, 38/6.

¹¹⁴⁵ Hûd, 11/38.

¹¹⁴⁶ El-Â'râf, 7/108-110; eş-Şuarâ, 26/34, 35; Yusuf, 12/43; en-Neml, 27/29, 32, 38.

¹¹⁴⁷ En-Neml, 27/29-33.

¹¹⁴⁸ En-Neml, 27/38.

¹¹⁴⁹ Yûsuf, 12/43.

¹¹⁵⁰ İbrâhîm Çelik, “Mele’”, **DİA**, XXIX, s. 36.

Şunu da ifade etmek gerekir ki Kur'an'ın asıl maksadı tarihi olayları bizlere bildirmek değil, bunları haber vererek günümüz ve daha sonraki insanlara bu karakterdeki zümrelerin varlığını, bunların tutum ve davranışlarını bildirip, baskıcı bu gruplara karşı mücadele ruhunu oluşturmaktır.

Bu kavramı ele almamızın sebebi, toplumların yaşantıları üzerinde etkili olmaları, ferdî olmasa da grupsal bir yapıyı oluşturmaları ve toplumların yaşantıları üzerinde büyük etkileri bulunan olumlu veya olumsuz diyebileceğimiz önderlerle yakından ilişkileri bulunmasından dolayıdır. Ayrıca bu grup, önderlerin kararlarında etkili olmuş ve onları yönlendirmişlerdir. Etkinlik bakımından onlarla sıkı bir ilişkileri bulunmaktadır. Bu bakımdan da inceleme alanına girmektedir.

C. Etnik topluluklar

Burada etnik kökene dayalı grupların algılanışı ve Kur'an'ın bu konudaki bakışı genel olarak ele alınacaktır. Özellikle etnik kökene dayalı toplum anlayışlarına değinilip daha sonra bu konudaki Kur'an'ın bakışı ortaya konacaktır.

Etnik kökene dayalı gruplaşma çok eski dönem ve kültürlere dayanmaktadır. Tevrat'ta insanoğulları soylarına göre ayrılır. Irklar Hz. Nûh'un üç oğlu Sâm, Hâm ve Yâfes'e dayandırılır. Hâm babasına saygısızlık yaptığı için Sâm ve Yâfes'in soyuna köle olmak zorundadır.¹¹⁵¹ Bu durum toplumda çeşitli derece ve tabakalar oluşturmaktadır. Durum daha da ileri götürülerek İsrâiloğullarının seçilmiş olduğu,¹¹⁵² bütün insanların onlardan daha aşağıda oldukları ve onlar tarafından idare edilmeleri gerektiği¹¹⁵³ sonucuna varılır.

Çok eski dönemlere dayanan asabiyeti iki açıdan ele almak mümkündür. Bunlardan birincisi soy (*neseb*) birliğinden kaynaklanan, aynı soydan olanların aralarındaki organik bağıdır. Bu bağ aileden başlayarak, aşiret ve kabileye doğru yayılır. Merkezden dışa doğru gidildikçe bu duygu azalmaktadır.¹¹⁵⁴

¹¹⁵¹ Tekvin, 5/32; 9/18-27; 10/32.

¹¹⁵² Tesniye, 14/12

¹¹⁵³ Tesniye, 2/25.

¹¹⁵⁴ Mustafa Çağrı, "Asabiyet", *DİA*, III, s. 453.

Cahiliyye döneminde aşiret ve kabilelerin oluşturduğu toplu savunma veya saldırı ruhu bu duygunun bir sonucudur. Kur'an cahiliyyede ki bu kavmiyetçilik anlayışını eleştirmiş ve onların kalplerini nasıl birleştirdiğini dile getirmiştir.¹¹⁵⁵ Bu duygu bazı mal, can ve ırz gibi değerlerin güvenliğini sağlama gibi yararlarının yanında başkalarının hakkına tecavüz etmek ve şiddete başvurarak üstünlük sağlamak gibi olumsuz yönleri de vardır.¹¹⁵⁶

Kur'an'da ırkçılığı ifade etmeye en yakın kelime "hamiyyet" kelimesidir.¹¹⁵⁷ İslam dininde soy anlayışına dayanan birlik ve kavmiyetçilik reddedilmiş,¹¹⁵⁸ buna karşı adalet ilkesi ve hakkaniyete uyma prensibi getirilmiştir.¹¹⁵⁹ Yine Kur'an renk ve dil ayrımı gerçeğini kabul eder. Ancak bunu bir problem olarak görmez. Aksine bunu Allah'ın varlığının ve birliğinin bir delili olarak sunar.¹¹⁶⁰

Cahiliyye döneminden gelen anlayışla Mekke ileri gelenleri ırkçılığın bir yansıması olarak dini alanda da bu farklı statülerinin devamını istemeleri ahlaki değerlere vurgu yapılarak Kur'an tarafından eleştirilmiştir.¹¹⁶¹

İslâm insanların soy ve atalarla ilişkisini ele alırken akli kullanmaya, adalete riayet etmeye, ahlakî değerleri gözetmeye vurgu yaparken hür düşünme ve doğru tercihe engel olması nedeniyle körü körüne taklidi¹¹⁶² hoş karşılamamış ve yasaklamıştır.

Hz. Peygamber de hadislerinde etnik kökene dayalı, olumsuz sonuç doğuracak ve adaletten uzaklaştırıp sadece bu duygu nedeniyle zalim de olsa böyle kimseleri desteklemeye sevk edecek tutum ve davranışları eleştirmiştir.¹¹⁶³ Bunun en açık ifadesini veda hutbesinde görmek mümkündür. Burada Hz. Peygamber; "*Ne Arap'ın*

¹¹⁵⁵ Âl-i İmrân, 3/103.

¹¹⁵⁶ Mustafa Çağrıçı, "Asabiyet", *DİA*, III, s. 453.

¹¹⁵⁷ El-Fetih, 48/26.

¹¹⁵⁸ Et-Tekâsür, 102/1-8.

¹¹⁵⁹ El- Hucurât, 49/9-13.

¹¹⁶⁰ Er-Rûm, 30/22.

¹¹⁶¹ El-Kehf, 18/28.

¹¹⁶² Yunus, 10/75-78; en-Nahl, 16/35; ez-Zuhruf, 43/22-25.

¹¹⁶³ Müslim, "İmare", 57; Nesai, "Tahrim" 28; Müsned, II, s. 306, 488.

Arap olmayana ne de Arap olmayanın Arap olana üstünlüğü vardır”¹¹⁶⁴ diyerek ırkçılık anlayışını kesin bir şekilde reddetmiştir.

Kur’an ve hadislerin ortaya koyduğu ilkelere bakıldığında insanlar arasında renk, cinsiyet ve coğrafya farklılığı gibi fiziksel sebepler ayrılık sebebi olamaz. Fark takva noktasında olabilir. Bunun karşılığı da ahirettedir. Bu da sosyoekonomik anlamda bir üstünlük oluşturmaz. Kabilecilik ve kavmiyetçilik anlayışına karşılık Kur’an, inanç ve değer birliğine dayalı kardeşliğin insanlar arasındaki ilişkileri belirlemesini önermiştir.¹¹⁶⁵ Bu değerlerden uzak olan aile bireyleriyle bile dostluk ilişkileri ortadan kalkar.¹¹⁶⁶

Akrabalarla ilgili kavramlardan birisi de “r-h-m” kökünden gelen ve çoğul olan “erhâm” kelimesidir. Bu kavram Kur’an’da sıkça geçmektedir.¹¹⁶⁷ “Erhâm” kelimesi rahimler manasındadır. İki yerde “ülü’l-erhâm”¹¹⁶⁸ şeklinde geçmektedir. Aynı rahim veya rahimlerden türeyen yakın akrabaları anlatmak için kullanılır.¹¹⁶⁹

“N-s-b” kökünden çoğul olarak gelen “ensâb” kelimesi de bir kimseyi başka bir kimseyle ilişkilendirmek yani akrabalık manasında¹¹⁷⁰ kullanılmıştır. İki şey arasındaki bağa “münasebet” denmiştir. Bundan dolayı birbiriyle benzerlik ve akrabalık ilişkisi olan kişilere de birbirinin nesebi veya nesîbi denir.¹¹⁷¹

Bununla beraber ahirette neseb bağının insanlara herhangi bir faydasının olmayacağı Kur’an’da beyan edilmiştir.¹¹⁷² Çünkü o gün herkes kendi derdine düşecektir.¹¹⁷³ Hatta akrabalarıyla ilgilenmek mümkün olmadığı gibi onlardan kaçacaklardır.¹¹⁷⁴

Etnik kökenden meydana gelen insan topluluklarını ifade eden kelimelerden biri de “ibn” çoğulu “benûn” veya “ebnâün” kelimeleridir. Bu kelime bina etmek,

¹¹⁶⁴ Müsned, VI, s. 411.

¹¹⁶⁵ Recep Şentürk - Kadir Canatan, “İrkçılık”, **DİA**, XIX, s. 25.

¹¹⁶⁶ Et-Tevbe, 9/23.

¹¹⁶⁷ Bu kelime ve türevleri için bk. M. F. Abdulkakî, **el-Mu’cem**, s. 387 vd.

¹¹⁶⁸ El-Enfâl, 8/75; el-Ahzâb, 33/6.

¹¹⁶⁹ İbn Manzûr, **Lisânu’l-Arab**, III, s. 1613; Râğıb, **Müfredât**, “r-h-m” md.

¹¹⁷⁰ Fîruzâbâdî, **el-Kamûsu’l-Muhît**, I, s. 137; Cevherî, **es-Sıhah**, I, s. 224.

¹¹⁷¹ İbn-i Manzûr, **Lisânu’l-A’rab**, VI, s. 4405.

¹¹⁷² El-Mü’minûn, 23/101.

¹¹⁷³ El-Müddessir, 74/38.

¹¹⁷⁴ El-Meâric, 70/10-14; Abese, 80/34-37.

oluşturmak, meydana getirmek kelimesiyle aynı kökten türetilmiştir.¹¹⁷⁵ Bir şeyin tarafından meydana gelen, onun terbiyesinden geçmiş, onun hizmetiyle yoğrulmuş veya onun emri ve emeğiyle meydana gelmiş kısaca varlığı kendisiyle alakalı olan her şeye onun oğlu denilmektedir.¹¹⁷⁶

Bu kelime mecaz ve hakikat manalarında kullanılmıştır. Gerçek anlamda birinin biriyle sebep sonuç ilişkisi açısından bağlantısı varsa o kişiye onun oğlu denilir.¹¹⁷⁷ Hz. Nûh “*oğlum benim âilemdendir...*”¹¹⁷⁸ derken gerçek anlamda oğlunu kastettiği gibi Hz. Yakub’un oğulları babalarına gelip Hz. Yusuf’un öz kardeşi Bünyamin için “... *senin oğlun çaldı, hırsızlık yaptı...*”¹¹⁷⁹ derken de yine “oğul” kelimesini gerçek anlamında kullanmışlardı. Kelimenin çoğul şekli aynı babadan, aynı soydan gelen çocukları içine almaktadır.

Yine oğullar ve yandaşlar manasında kullanılmıştır. Kur’ân’da, “*Ey Âdem oğulları...*”¹¹⁸⁰ ve “*Ey İsrail’in evlatları!..*”¹¹⁸¹ ifadesiyle aynı atadan gelen nesiller kastedilmiştir. Yoksa bununla miras ve mahremiyet oluşturacak tarzda birinci dereceden yakın akraba kastedilmemiştir.¹¹⁸²

Bu genel değerlendirme ve yukarıdaki kavramlara işaret ettikten sonra tekrar olmaması için soy eksenli ehl/Âl, raht, aşiret, usbe, fasıla, şa’b/kabile, sıbt ve kavim gibi grupları ifade eden kavramların sadece isimlerine işaret etmek yeterli olacaktır. Çünkü Kur’an’da kan bağına dayalı grupları ifade eden kavramlar tezimizde “Tabii Topluluklar” başlığı altında detaylıca ele alınmıştır.

D. Sosyo-ekonomik topluluklar

İnsanların sosyo-ekonomik durumlarını ortaya koymak o toplumda meydana gelen olayları daha iyi anlama ve kavrama imkanını bizlere sunacaktır. Çünkü insanların birbirine karşı besledikleri duygu ve geliştirip sergiledikleri tavır ve

¹¹⁷⁵ İbn Manzûr, **Lisân**, I, s. 362-365.

¹¹⁷⁶ İbn Manzûr, **Lisân**, I, s. 363-366; Rağıb, **el-Müfredât**, “e-b-n” md.

¹¹⁷⁷ Et-Tevbe, 9/30. Yahûdiler Hz. Üzeyr’i, Hıristiyanlar da Hz. İsa’yı gerçek anlamda Allah (c.c.) ile ilişkilendirip onun oğlu zannettikleri için haktan ayrılıp küfre sapmışlardır.

¹¹⁷⁸ Hûd, 11/45.

¹¹⁷⁹ Yusuf, 12/81.

¹¹⁸⁰ El-A’raf, 7/26-27, 31, 35.

¹¹⁸¹ El-Bakara, 2/40, 47, 83, 122.

¹¹⁸² Kurtûbî, **el-Câmi**, I, s. 593-594 II, s. 5-6.

davranışların muhataplarının ekonomik durumlarıyla yakından ilişkili olduğu görülmektedir. Bunun için Kur'an'daki sosyo-ekonomik durumları yansıtan bu kavramların konumuzun daha iyi anlaşılması için ele alınması önem taşımaktadır.

1. Zenginler - Müstekbirler

“K-b-r” kökünden gelen bu kelime “istif’âl” kalıbından “ism-i fâil”dir. Aynı kökten gelen ve büyükmek anlamını ifade eden “ekâbir”,¹¹⁸³ “küberâ”¹¹⁸⁴ ve “mütekbir”¹¹⁸⁵ kelimeleri de Kur'an'da yer almaktadır. Kök anlamları büyük oldu demektir.¹¹⁸⁶ “İstikbâr” kendinde olmayanı varmış gibi dışarıya yansıtmak, başkalarına karşı rablık taslamak ve kibir içinde büyüklük vehmetmektir.¹¹⁸⁷ “Müstekbir”, kendini üstün ve büyük görüp gerçekleri kabul etmeyen, hakka karşı inatla direnen kimse demektir.¹¹⁸⁸ “Tekebbür” gerçeği kabul ve Hakk'a ibadet edip boyun eğmekten kaçınarak Allah'a karşı büyükmek gibi isyankar davranışların insanın hal ve hareketlerine yansımasıdır.¹¹⁸⁹ “İstikbarın” yerilen ve ahlaken hoş karşılanmayan şekli, insanın kendini beğenmesi, kendinde olmayan bir değeri varmış gibi göstermesidir.¹¹⁹⁰

“Sâdât”,¹¹⁹¹ “bağy”,¹¹⁹² “istiğnâ”,¹¹⁹³ “utuvv”¹¹⁹⁴ ve “tuğyân”¹¹⁹⁵ gibi kelimelerin kibir anlamıyla yakın ilgisi olacak şekilde Kur'an'da kullanıldığı görülmektedir.

“Müstekbir” kavramı Kur'an'da kırk sekiz yerde geçmektedir.¹¹⁹⁶ Bu ayetlerde onların özellikleri dile getirilir. Onların tarih boyunca tevhit ve iyiliği yayma amacını güden peygamberlerin bu amacına ulaşmalarında önlerinde duran en önemli engel

¹¹⁸³ El-En'am, 6/123.

¹¹⁸⁴ El-Ahzâb, 33/67.

¹¹⁸⁵ El-Gâfir, 40/27, 35, 76; en-Nahl, 16/29; ez-Zümer, 39/60, 72.

¹¹⁸⁶ Cevherî, **es-Sihah**, II, s. 801-802; İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, V, s. 3807; Firûzâbâdî, **el-Kamûs**, I, s. 468.

¹¹⁸⁷ Firûzâbâdî, **Kamûs**, I, s. 468.

¹¹⁸⁸ Ragıb el-İsfehânî, **el-Müfredât**, “k-b-r” md.

¹¹⁸⁹ Zemahşerî, **Esasü'l-Belağa**, II, s. 119; İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, V, s. 3807; Ebu Hamid Huccetülislam Muhammed b. Muhammed Gazzali (505/1111), **İhyau ulumi'd-din**, Ahmed Serdaroğlu (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974, III, s. 343 vd.

¹¹⁹⁰ Ragıb el-İsfehânî, **age.**, “k-b-r” md.

¹¹⁹¹ El-Ahzâb, 33/67.

¹¹⁹² Eş-Şüara, 42/27; el-Kasas, 28/76, 78.

¹¹⁹³ El-Leyl, 92/8; el-Alak, 96/6-7.

¹¹⁹⁴ El-Â'râf, 7/77, 166; el-Furkân, 25/21; ez-Zâriyât, 51/44; et-Talâk, 65/8; el-Mülk, 67/21.

¹¹⁹⁵ El-Bakara, 2/15; Yunus, 10/11; el-Kehf, 18/80.

¹¹⁹⁶ M. F. Abdulbâkî, **el-Mu'cem**, s. 589.

oldukları görülür. Ayetlerde, inanmaya yanaşmayan kalplere sahip olan,¹¹⁹⁷ büyüklük taslayan,¹¹⁹⁸ mal ve evlat çokluğuyla övünen,¹¹⁹⁹ peygamberleri ve Allah'ın ayetlerini yalanlayan,¹²⁰⁰ hakka davete karşı iletişimden kaçan, kulaklarını tıkayan ve inatçılık yapan,¹²⁰¹ onların uyarılarıyla alay eden,¹²⁰² şeytanın tarafında yer alan ve onun emirlerini dinleyen,¹²⁰³ insanları Allah'a şirk koşturmayı zorlayan¹²⁰⁴ kimseler olarak tasvir edilirler.

Bir taraftan toplumun zayıf kesimlerini ezerken diğer taraftan zayıf olmayanları zayıf bırakmak için ekonomik ve siyasi baskı uygulamış ve bozgunculuk yapmışlardır.¹²⁰⁵ Bu insanlar, karşılarındaki insanları ezmek için karşı çıktıkları şeylerin doğru ve yaptıklarının yanlış olduğunu bildikleri halde onlarla alay etmeyi ve kibirlenmeyi bir araç olarak kullanmışlardır.¹²⁰⁶

Büyükleme'nin ilk temsilcisi şeytandır. O Hz. Âdem'in üstünlüğünü kabul etmeyip büyüklük taslamıştır.¹²⁰⁷

Tarih boyunca birçok kavmin Allah'ın gönderdiği elçilere karşı geldikleri ve büyüklük tasladıkları Kur'an'da belirtilir. Hz. Nûh, Hûd ve Salih bunlardan bazılarıdır. Bu noktada en çarpıcı örnek Fir'avun'dur. Onun yeryüzünde büyüklük taslayan ve zorba birisi olduğu belirtilir.¹²⁰⁸ Taraftarları Hz. Mûsa ve Harun'a karşı aynı tavrı takınmışlardır.¹²⁰⁹ Yine Kur'an'da İsrâiloğullarının peygamberlere karşı büyüklük tasladıkları, yalanlayıp öldürdükleri¹²¹⁰ beyan edilir. Aynı tavırlarla son Peygamber Hz. Muhammed de karşılaşmıştır. Velid b. Mugire gerçeğe sırt çevirmiş, büyüklemiş ve Hz. Peygamberin getirdiği mesajı sihir olarak nitelendirmiştir.¹²¹¹ Hem Mekke hem de

¹¹⁹⁷ En-Nahl, 16/22.

¹¹⁹⁸ El-Ahkâf, 46/20.

¹¹⁹⁹ El-Fussilet, 41/15.

¹²⁰⁰ El-Â'râf, 7/36, 40, 76, 133; eş-Şuarâ, 29/39; el-Ahkâf, 46/20; Sebe, 34/31; Fussilet, 41/15; el-Hâc, 22/42.

¹²⁰¹ Nûh, 71/7.

¹²⁰² El-Â'râf, 7/77; el-Enbiyâ, 21/2.

¹²⁰³ İbrâhîm, 14/22.

¹²⁰⁴ El-Ahzâp, 33/35.

¹²⁰⁵ El-Â'râf, 7/74, 75.

¹²⁰⁶ El-Enbiya, 21/61-63; En-Neml, 27/14.

¹²⁰⁷ El-Bakara, 2/34; ez-Zümer, 39/59.

¹²⁰⁸ El-Kasas, 28/4; ed-Duhân, 44/31.

¹²⁰⁹ El-Â'râf, 7/150.

¹²¹⁰ El-Bakara, 2/87.

¹²¹¹ Taberî, **Camî'u'l-Beyân**, XXIII, s. 431-432.

Medine’de aynı tavırlarla karşılaşmıştır.¹²¹² Mekke’de Ebu Leheb bu tavrı sergilerken¹²¹³ hanımı da maddi anlamda onu aşağılamayı¹²¹⁴ ihmal etmemiştir.

İnsanların kibir ve büyüklük göstermelerinin çeşitli nedenleri bulunmaktadır. Aşağılık kompleksi, zenginlik,¹²¹⁵ hâkim güce sahip olmaları, çevrelerinin geniş olması,¹²¹⁶ zeka ve aklına aşırı güvenip onunla herşeyi çözebileceğine inanması¹²¹⁷ ve sahip oldukları imkanların kendilerindeki bazı güçlerden kaynaklandığını zannetmeleri¹²¹⁸ bunlardan bir kısmı olarak zikredilebilir.

Sonuç olarak istikbar kişinin hem kendine hem de çevresine zarar verecek bir konuma gelmesine sebep olmaktadır. Dış uyarılara karşı kapalı hale gelmekte ve insanın içe kapanmasına neden olmaktadır. Böyle kişiler bildikleri halde gerçeklere gözlerini kapayabilmekte¹²¹⁹ ve azgınlığı tercih edebilmektedirler. Kendilerini bir umursamazlık ve Allah’ın ayetlerini yalanlamaya sürüklemektedirler.¹²²⁰ Kibirlik, Allah’ın karşısında boyun eğmek ve ibadetten onları alıkoymakta ve insanlara zalimce davranmaya sevk etmektedir.¹²²¹ Allah sevgisinin yolunu kapatmakta ve insan kalbinin mühürlenmesine¹²²² sebep olmaktadır.

Dünya açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu gibi ahirette de güçlü, büyülenen ve kibirlenenler ile zayıf konumda olanlar arasında tartışma devam eder. Zayıflar büyülenenleri kendilerini yoldan çıkarmakla suçlayacakları fakat bu durumun kendilerini kurtarmaya yetmeyeceği¹²²³ beyan edilir.

¹²¹² Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam (213/828), **es-Siretü'n-nebevi**, Mustafa Sakka (thk.), Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1955, I, s. 416, 419-420; Buhârî, “Tefsîr”, 4/21.

¹²¹³ Kurtûbî, **el-Câmi'**, XXI, s. 377-380.

¹²¹⁴ Teberî, **Camiu'l-Beyân**, XXIV, s. 720.

¹²¹⁵ El-Kehf, 18/32-38; el-Kasas, 28/78, 81. Bu konuda Kur'an'da en açık zikredilen örnek Kârun'dur. Hazinelerinin anahtarlarını ancak bir topluluk taşıyabilmektedir. Kibirlenmesi neticesinde Allah kendisini ve servetini yerin dibine geçirmiştir. Geniş bilgi için el-Kasas, 28/76-82 ayetlerine bakınız.

¹²¹⁶ El-Mü'min, 23/47; ez-Zuhuf, 43/51, 52; el-Kasas, 28/39. Bu hususta en bariz örnek ise Firavun'dur. Hem Hz. Mûsâ hem de Hz. Hârun'a karşı büyülenmiş bunun neticesinde Allah'ı inkâra gitmiş, kendi rablığını ilan etmiştir. Bk. el-Kasas, 28/36-41; en-Nâziat, 79/15-26.

¹²¹⁷ Hûd, 11/42, 43; el-Kasas, 28/78.

¹²¹⁸ Ali Ünal, **Kur'an'da Temel Kavramlar**, İzmir: Nil Yayınları, 1993, s. 389-390.

¹²¹⁹ Müslim, “İmân”, 147-149.

¹²²⁰ El-Â'râf, 7/146.

¹²²¹ Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an'ın Temel Kavramları**, İstanbul: Yeni Boyut, 1995, s. 258-259.

¹²²² El-Â'râf, 7/40; el-Gâfir, 39/35.

¹²²³ Sebe', 34/31-33, el-Mü'min, 40/47, 48.

En kötü sonucu ise, kişinin kendisini ve tüm mahlûkatı yaratan Allah'ı inkâr etme noktasına onu sürüklemesi, O'nun varlığı, birliği ve hâkimiyetini inkâr etmesidir. İnsanlara bu duygular nedeniyle zulüm ve işkence etmektedirler. Kişinin hem kendisine hem de birlikte yaşadığı topluma zarar vermektedir.

Toplumun ıslahına çalışan liderlerin faaliyetlerine kendi çıkarlarını korumak adına engel olmakta ve toplumun bu istikamete yönelmemeleri için ellerinden gelen tüm imkanları kullanmaktadırlar.

2. *Fakirler - Müstezaflar*

“Z-a’-f” kökünden gelen “müstaz’af” “istif’âl” babından türemiş sıfattır. Hakir görülen, zayıf ve cılız kabul edilen kişi demektir.¹²²⁴

Bu kavram Kur’an’da on altı yerde geçmektedir. Ayetlerde başkaları tarafından kendilerine karşı koyamayacak ve sözü dinlenmeyecek konumda görülmesi,¹²²⁵ iktidar ve gücü altında ezilen, zulmedilen kimseler,¹²²⁶ insanlar tarafından aciz (*zayıf ve az*) görülen,¹²²⁷ fiziksel bakımdan zayıf ve güçsüz olanlar,¹²²⁸ kendilerini çaresiz görenler veya böyle olan¹²²⁹ kişiler için kullanılmıştır.

Bu ayetlerde yer alan bir grup Firavun ve taraftarları karşısında küçümsenen İsrâiloğullarıdır. Bunlar güçsüz aynı zamanda günaha dalmış, dünyalık peşinde koşan ve emri altında bulunanlarla işbirliği yapan kimselerdir.¹²³⁰ Bunlara Âd¹²³¹ ve Hz. Mûsâ’nın kavmini¹²³² örnek olarak verebiliriz. Bunlar kendilerini kullanan müstebirlerin alet ve maşası olmuş peygamberlere karşı mücadele etmişlerdir. Kendilerini hakir ve zelil görenlere karşı direnmeleri gerekirken bu tavrı Allah elçilerine karşı göstermişlerdir.

¹²²⁴ Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, “z-a’-f” md.; İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, IV, s. 2587.

¹²²⁵ El-Â’râf, 7/150.

¹²²⁶ El-Kasas, 28/4; el-Â’râf, 7/75, 137; Sebe’, 34/31-34.

¹²²⁷ El-Enfâl, 8/26.

¹²²⁸ En-Nisâ, 4/75, 98.

¹²²⁹ En-Nisâ, 4/97, 126.

¹²³⁰ Sebe’, 34/31-33.

¹²³¹ Hûd, 11/59.

¹²³² Hûd, 11/96, 97.

Yine insanların bu hallerini yapmaları gereken görev ve sorumluluklara bir engel olarak görmeleri geçerli bir mazeret olarak kabul edilmemiştir. Yaptıkları yanlıştan dolayı azapla tehdit edilmişlerdir.¹²³³

Kavram, dünyada büyüklük taslayanlar karşısında ekonomik ve sosyal bakımdan zayıf olan kimseleri ifade eder. İslâm'ın ilk dönemlerinde putperest müşrikler tarafından ezilen, zulüm ve işkence altında inletilen yoksul ve kimsesiz müslümanları içine alır.¹²³⁴ Bu gruptaki insanlar ne pahasına olursa olsun peygamberlerle beraber olmuş, onlara inanmış ve hertürlü tehdide rağmen imanlarından vazgeçmemiş¹²³⁵ kimselerdir.

Bu ayetlerde dikkat çeken bir nokta da şudur. Bu gruptaki insanların zayıf oldukları ifade edilmekle beraber Allah tarafından bir gün zalim ve büyüklük taslayanların topraklarına ve iktidarlarına hakim kılınacaklarına işaret edilmiştir.¹²³⁶ Niteki başlangıçta azılı müşriklerin zulümlerine maruz kalan müminler daha sonra Mekke'nin tethiyle hakimiyeti ele geçirmişlerdir.

Ayrıca bu kelime Kur'an'da toplumun kadınlar, yaşlılar ve çocuklar gibi fiziksel anlamda güçsüzlük ve zayıflığı ifade eden grupları¹²³⁷ için de kullanılmıştır. Başka bir ayette ise toplumda zayıf konumda olan ve ezilen bu kesim için mücadele edilmesi gerektiğine vurgu yapılmaktadır.¹²³⁸

Yukarıda anlatılanlar ışığında müstaz'af sınıfını üç grupta toplamak mümkündür. Birincisi zayıf olduklarını bildikleri için kendilerini ezen müstebkirlerin zulmünden kurtulmaya çalışan ve bu uğurda zulme uğrayan kesimdir. Bunlar ayetlerde müspet olarak anlatılmış ve kendilerine yeryüzünün varisleri olacağı müjdesi verilmiştir.¹²³⁹ İkincisi ise korku, Allah'a güvenmeme ve birtakım çıkarlar nedeniyle müstebkirlerin yaptıklarına ses çıkarmayan kesimdir. Bunlar Kur'an'da eleştirilmiş ve

¹²³³ En-Nisâ, 4/98.

¹²³⁴ Yaşar Nuri Öztürk, *age.*, s. 383.

¹²³⁵ El-Â'râf, 7/75; El-Enfâl, 8/26.

¹²³⁶ El-Â'râf, 7/137; el-Kasas, 28/5.

¹²³⁷ El-Bakara, 2/266; en-Nisâ, 4/75; el-Â'râf, 7/137.

¹²³⁸ En-Nisâ, 4/75.

¹²³⁹ El-A'râf, 7/137; el-Kasas, 28/4-5.

kendilerine azap edileceği belirtilmiştir.¹²⁴⁰ Üçüncüsü ise müstekbirlere karşı koyma gücü olmayan güçsüz ve çaresiz kimselerdir. Fakat bu zulümden kurtulmak için Allah'a dua ederler. Müminlerin böyle kimseler için çaba sarfetmeleri gerektiği belirtilmiştir.¹²⁴¹

Toplumda ezilen, aşağılanan gruplar genel olarak haksızlık karşısında hakkı savunanlar yanında yer almış ve birlik yaparak hakkı hakim kılma noktasında başarıya ulaşmışlardır. Bunun en bariz örneği peygamberler tarihi ve mücadeleleridir. Günümüzde bazı doktrinler bu göreçeği görmezden gelmektedirler. Örneğin dini sömürü âleti gören komunizm, dinlerin çıkışı sırasında peygamberlere ilk defa kimlerin inandığını görmek istememiştir. Halbuki bütün peygamberlere önce fakir halk tabakaları inanmış, şımarık zenginler onlara karşı çıkmışlardır: *“Kavminden büyüklük taslayan ileri gelenler, içlerinden zayıf görülen inananlara “Siz, dediler, Salih 'in gerçekten Rabbi tarafından gönderildiğini biliyor musunuz?” (Onlar da): “(Evet,) Doğrusu biz onunla gönderilene inananlarız!” dediler”*¹²⁴² âyeti bu tarihî gerçeği dile getirmektedir. Demek ki din, sosyal açıdan zenginlerin bir sömürü âleti değil, bilâkis fakir halkın sömürü tabakasına karşı kurtarıcısı ve savunmasıdır¹²⁴³ denebilir.

3. *Mütrefun (Zevke düşkün kimseler)*

Arapça'da bu kelime “t-r-f” kökünden “if’âl” babında “itrâf” olarak gelmektedir. “Mütraf” kelimesi ise bu babdan ism-i mefuldür.¹²⁴⁴ Kelimenin “et-Turfetu”, “et-Terifu”, “et-Terefu” ve “el-Mutrafü” şeklinde isim olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu isimler biribrine yakın anlam taşımakta ve rahat, bolluk, geniş nimet ve konfor içerisinde yaşamak demektir.¹²⁴⁵ Zaten kelimenin kökü; bitkinin suyunun çok olması, bolluk, refah, zenginlik ve lüks içinde yaşamak, rahat ve kolay hayat sürmek¹²⁴⁶ anlamlarına gelmektedir. Kelime “if’al” babında kullanıldığında ise; bir kimseyi bol

¹²⁴⁰ En-Nisâ, 4/97; Sebe’, 34/31-33.

¹²⁴¹ En-Nisâ, 4/75, 98-99.

¹²⁴² El-Â`raf, 7/75.

¹²⁴³ Süleyman Ateş, “Münafikun”, **Kuran Andsiklopedisi**, XV, s. 377.

¹²⁴⁴ Ebu Abdirrahman Halil b. Ahmed Ferahidî, (175/791), **Kitâbü'l-Ayn**, Mehdî Mahzumî - İbrahim el-Semrâî (thk.), y.y.: Darü'l-Mektebi'l-Hilal, tsz., VIII, s. 114; İbn Manzûr, **Lisanu'l-Arab**, I, s. 429.

¹²⁴⁵ İbn Fâris, **Mü'cem'i-Mekâyisi'l-Lüga**, Abdusselam Muhammed Faruk (thk.), I, s. 345; Ragıb, **el-Müfredât**, “t-r-f” md.; İbn Manzûr, **age.**, I, s. 429; Muhibbuddin Muhammed İbnü'l-Esîr el-Cezerî, **en-Nihaye fi Garibi'l-Hadis ve'l-Eser**, Tahir Ahmet ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (thk.), Kahire: Dar'ü-İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, 1383/1963, I, s. 187.

¹²⁴⁶ İbn Fâris, **age.**, I, s. 345; Firûzâbâdî, **el-Kamusü'l-Muhit**, I, s. 794; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, I, s. 429.

nimet içerisinde bulundurmak, azgınlık ve şımarıklıkta ısrar etmek demektir.¹²⁴⁷ Kelimenin anlamlarında aşırılık sezilenmektedir. Bu aşırılığın da, sahip olunan nimet ve bu nimetlerin verdiği şımarıklıkta¹²⁴⁸ olduğu söylenebilir. “Mutraf” kelimesi ise; dünyanın lezzet ve şehvetleri içinde rahat, bolluk ve geniş nimetler içinde yaşayan,¹²⁴⁹ istediğini yapmada serbest olmak üzere kendi başına bırakılan, istediği her şeyden faydalanmaktan engellenemeyen diktatör kişi¹²⁵⁰ demektir.

Bu kelimeye yakın anlamda Kur’an’da kullanılan başka kelimeler de bulunmaktadır. Nimet sebebiyle azmak ve haddi aşmak¹²⁵¹ anlamına gelen “batar”,¹²⁵² aşırı sevinç nedeniyle şıarmak¹²⁵³ anlamına gelen “eşir”,¹²⁵⁴ bir toplumun ileri gelenleri, eşrafı, itibarlıları, görüşlerine baş vurulanları ve liderleri¹²⁵⁵ anlamına gelen “mele”,¹²⁵⁶ bir insanın kalbinde hafiflik ve canlılığın yanında taşkın davranışlara sahip, şımarık ve mağrur olmak¹²⁵⁷ anlamına gelen “ferah”¹²⁵⁸ ve kibirlilik, zorbalık ve azgınca ölçüyü kaçırma anlamlarında “merah”¹²⁵⁹ kelimeleri bunlar arasında sayılabilir.

Kur’an’da bu kelime türevleriyle beraber beşi çoğul üçü fiil şeklinde sekiz yerde¹²⁶⁰ geçmektedir. Bu ayetlerde zenginlik ve müreffeh bir hayattan dolayı şıarmak, lüks bir hayatın peşinde koşmak ve bol nimet vermek gibi anlamlarda kullanılmıştır. Bu ayetlerden en çarpıcı olanı şu ayettir. “*Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şıarmış elebaşlarına (iyilikleri) emrederiz; buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı darmadağın ederiz.*”¹²⁶¹ Ayetin anlamı biz onlara iyilik yapmalarını ve itaatte bulunmalarını emrettik. Onlar ise itaat etmeyerek muhalefet etmiş ve ilahî

¹²⁴⁷ Cevherî, **es-Sıhah**, IV, s. 1333; İbn Manzûr, **age.**, I, s. 429; Firûzâbâdî, **age.**, I, s. 794.

¹²⁴⁸ Ali Galip Zengin, “Kur’an’da “Mutraf” Kavramı Üzerine”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008/1, sy. 20, s. 51.

¹²⁴⁹ İbn Manzûr, **age.**, I, s. 429.

¹²⁵⁰ Feyruzabadî, **Kamusu'l-Muhit**, I, s. 794

¹²⁵¹ Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâga**, I, s. 51; Ragıb, **el-Müfredât**, “t-r-f” md.

¹²⁵² El-Enfal, 8/47.

¹²⁵³ Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâga**, I, s. 28; Ragıb, **el-Müfredât**, “e-ş-r” md.; Sadık Kılıç, **Kur’an’da Günah Kavramı**, Konya: Hibaş Yay., 1983, s. 193.

¹²⁵⁴ El-Kamer, 54/25, 26.

¹²⁵⁵ Cevherî, **es-Sıhah**, I, s. 72; İbnü'l-Manzur, **Lisânü'l-Arab**, VI, s. 4252.

¹²⁵⁶ Bk. el-Bakara, 2/246; el-Â'râf, 7/66, 75, 88, 90, 109; Hûd, 11/27, 38 vd.

¹²⁵⁷ Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâga**, II, s. 14; İbn Fâris, **age.**, IV, s. 499-500; İbn Manzûr, **age.**, s. 3372-3373.

¹²⁵⁸ Yunus, 10/22, 58; Ra'd, 13/26, 36; er-Rûm, 30/4, 32, 36.

¹²⁵⁹ El-İsrâ, 17/37; el-Gafir, 40/75.

¹²⁶⁰ Hûd, 11/116; el-İsrâ, 17/16; el-Enbiya, 21/13, el-Mü'minûn, 23/33, 64; Sebe', 34/34; ez-Zuhuf, 43/23; el-Vakia, 56/45.

¹²⁶¹ El-İsrâ, 17/16.

emir dairesinin dışına çıkmışlardır.¹²⁶² Süleyman Ateş bu ayetin Allah'ın bir yarasını ifade ettiğini belirtir. Allah'ın bolca nimet verdiği ve mevki sahibi kimseler kötülüğe ve sefahete dalınca ahlak bozulur. Ahlak bozulunca düzen karışır halk fesada gider. Adalet ve düzenin bozulduğu, zulmün ve sefahetin arttığı ülke ve toplumlar felakete uğrar.¹²⁶³ Bu ayeti kerime, zenginliğin şımarıklık sebeplerinden biri olduğu, elabaşlıların şımarıklık özelliği taşıdıkları, buldukları toplumda kötülükler işledikleri, iyilik yapmaktan kaçındıkları ve bu davranışlarından dolayı hem kendileri hem de içinde buldukları toplumu helake sürüklediklerini ifade etmektedir. Toplumun gidişatına yön veren zengin ve varlıklı kimseler başka insanları etkilemekte, onların yaşantılarını gören diğer insanlar onlar gibi yaşamaya başlamakta, onların cezbedici yaşamlarına heveslenmektedirler. Çünkü toplumda ekonomik gücü elinde tutanlar, genelde halkın davranışları üzerinde etkili olmaktadır.¹²⁶⁴ “Mutreflerin”, tarihin her döneminde topluma yön vermeye çalıştıkları ve bu konuda etkili oldukları bilinen bir vakıdır.¹²⁶⁵ Bu durumda, onların yanlış davranışları toplumu çöküşe doğru sürüklemektedir. Bu noktada Kur'an'da en fazla dikkat çeken şahsiyet ve bu anlatılanları yansıtan portre Kârun'dur. Ona ve servetine imrenenler kınanmakta ve sonunda kendisiyle beraber servetinin yok edildiği Kur'an'da bir ibret olarak anlatılmaktadır.¹²⁶⁶ Aynı akıbeti paylaşan Âd,¹²⁶⁷ Semûd¹²⁶⁸ ve Medyenliler¹²⁶⁹ gibi çeşitli toplum ve medeniyetlerin varlığını da Kur'an haber verir. Kur'an'da onların yurtlarının ve meskenlerinin harap edildiğinden ve ibret verici kalıntılarının bulunduğu bahs edilir.¹²⁷⁰

Şunu da ifade etmek gerekir ki servet bizatihi Kur'an'da kötülenmiş değildir. Servetin insanı iyiliğe ve hayra götüreceği, Allah'a yaklaştıran ibadetlerin onunla yapılabileceği, toplumda maddi anlamda yoksulluk çeken kişilere yardım edilebileceği gibi müspet yönlerden bahs edilmiştir. Allah'ın verdiği nimetlerin kadrini bilip onu

¹²⁶² Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XIV, s. 527, 532; İbn Kesîr, **et-Tifisîrü'l-kur'ani'l-Azim**, VIII, s. 462; Alûsî, **Ruhü'l-Meânî**, XV, s. 43; Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XX, s. 175-177.

¹²⁶³ Süleyman Ateş, “Teref” md., **Kur'an Ansiklopedisi**, İstanbul: Kur'an Bilimleri Araştırma Vakfı, tsz., XX, s. 280.

¹²⁶⁴ Joseph Fichter, **Sosyoloji Nedir**, Konya: Toplum Yayınları, tsz., s. 68.

¹²⁶⁵ Nurettin Şazi Kosemihal, **Sosyoloji Tarihi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, s. 216-217, 233; Ali Bulac, **Tarih, Toplum ve Gelenek**, İzmir: Işık Akademi Yayınları, s. 75.

¹²⁶⁶ El-Kasas, 28/79-81.

¹²⁶⁷ El-Â'râf, 7/65-72; eş-Şuara, 26/123-139.

¹²⁶⁸ El-Â'râf, 7/73-79; eş-Şuara, 26/141-152.

¹²⁶⁹ El-Â'râf, 7/85-93; eş-Şuara, 26/176-83.

¹²⁷⁰ El-Kasas, 28/58; Yusuf, 12/109.

doğru yolda harcayıp ve Őukrurunu eda edenler Hz. Suleyman'ın¹²⁷¹ Şahsında ovulmuŐtur.

Bu tır servet sarhoŐu insanların davranış psikolojisi genellikle Şu Őekildedir. Sahip oldukları imkânlardan dolayı çoğunlukla Őukretmek yerine nankorluk etmek,¹²⁷² sefahete dalıp bozgunculuk yapmak¹²⁷³ ve ellerindeki mal ve evlatlarla ovunmektir.¹²⁷⁴ Ayrıca bu dınyadan başka hayatın olmadığını, tekrar diriltilmeyeceklerini¹²⁷⁵ ve kendilerine azap edilmeyeceđini¹²⁷⁶ iddia etmeleridir. Hatta mal ve servet tutkuları onları bu malların kendilerini olımsız kılacađı¹²⁷⁷ dıŐuncesine kadar onları goturmuŐtur. Ancak Ebu Leheb orneđinde¹²⁷⁸ olduğu gibi ne dınyada ne de ahirette sahip oldukları mal ve servetin onlara fayda vermeyeceği birçok ayette¹²⁷⁹ aŐıklanmıŐtır.

Toplumların bu Şımarık ve zengin kesimleri ellerindeki imkânlardan dolayı gonderilen peygamberlere karşı ŐıkmıŐ, onları reddetmede onde olmuş, iman etmeyen tarafta yer almış ve kendilerinden ondeki atalarını taklit etme yolunu tutmuşlardır.¹²⁸⁰

Bu tip insanlar Allah'ın vermiş olduğu nimetleri kendi heva ve heveslerini tatmin etmek işin kullanmış, topluma karşı sorumluluklarını ihmal etmiş, bu tarz yaşamlarına engel olabilecek her turlu Őađrıya karşı durmuş ve reddetmişlerdir. Bunun işin liderlerin karşısında on alan insanlar genellikle bunlar olmuşlardır. Olumsuz davranışlarıyla dikkat ŐekmiŐlerdir. Dalmış oldukları sefahet ortamı onları atıl hale getirmiş, bu konularını kaybetmek istememişler ve bu hallerine hanel getirecek her sese kulaklarını tıkayıp karşı ŐıkmıŐlardır. Bolyece yaratılış gayesinden uzaklaşmış ve yozlaŐmıŐlardır. Bu bencil ve sorumsuz davranışları neticesinde hem kendilerini hem de toplumu felakete suruklemiŐlerdir. Hem kendilerine hem de beraber yaşadıkları insanlara zulmiŐlerdir. Bu bakımdan da onlar zalim kimselerdir. Allah ise insanları ve

¹²⁷¹ İlgili ayetler işin bk. el-Bakara, 2/3, 152, 172, 177, 245, 254, 267; en-Nahl, 16/114; el-Kasas, 28/88; Sebe', 34/12-15; en-Neml, 27/15-44; Sâd, 38/34-40.

¹²⁷² Sebe', 34/15-17.

¹²⁷³ Hıd, 11/116.

¹²⁷⁴ El-Hadıd, 57/20; et-Tekâsür, 102/1-2.

¹²⁷⁵ El-Mü'minün, 23/37; el-Vakia, 56/45-47.

¹²⁷⁶ Sebe', 34/35.

¹²⁷⁷ El-Hümeze, 104/1-3.

¹²⁷⁸ Tebbet, 111/1-3.

¹²⁷⁹ Âl-i İmrân, 3/10, 116; el-Kehf, 18/32-43; eş-Şuara, 26/88; el-Leyl, 92/8-11.

¹²⁸⁰ El-Mü'minün, 23/33-38; ez-Zuhruf, 43/23-24.

toplumları inançlarındaki bozukluk nedeniyle değil zülüm ve haksızlıkları nedeniyle helak eder.¹²⁸¹

Bu bölümde Kur'an'da yer alan topluluklar tabii, sosyo-dini ve diğerleri şeklinde, topluluk tipleri ise dini, siyasi, etnik ve sosyo ekonomik açılardan ele alınıp incelendi. Kur'an'da çok zengin ve dinamik bir toplumsal yapının anlatıldığı, çok girift ilişkilerin olduğu, bu ilişkilerin toplumsal yaşamı yönlendirecek ilkeleri içinde barındırdığı görülmektedir. Özellikle toplum tiplerinin farklılıklarına göre lidere karşı tavırlarda çok çeşitlilik ve bazen de birbirine zıtlıklar arzettiği göze çarpmaktadır. Bu durum istenilen olumlu tepkilerin elde edilmesi için toplum profillerinin inşası safhasında yönlendirmenin önemini ortaya koymaktadır. Bu farklı tepkiler liderlere gösterilen tepkiler bölümünde detaylıca ele alınacaktır.

¹²⁸¹ Reşid Rıza, **el-Menar**, XII, s. 192; Süleyman Ateş, **Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri**, İstanbul: Yeni ufuklar Neşriyat, 1988, IV, s. 349.

Üçüncü Bölüm

LİDERLERİN TALEPLERİ, TOPLULUKLARIN TEPKİLERİ VE BU TEPKİLERİN SONUÇLARI

İnsanlar arası ilişkilerde tabii iletişim aracı daima dil olmuştur. Çünkü birbirlerine duygu ve düşüncelerini ancak bu yolla iletmışlerdir. Allah Teâlâ insanlara mesajlarını bu yolla iletmış ve gönderdiği kitaplarını ve peygamberlerini mesajlarını onlara daha iyi aktarabilsinler diye içinde yaşadığı toplumun diliyle göndermiştir.¹²⁸² Kur'an'da Hz. İbrâhîm ve diğer peygamberlerin insanları doğru yola çağırın önderler oldukları vurgulanır. Sonraki nesillerin de onların izinde oldukları belirtilir.¹²⁸³ Allah insanlardan seçtiği peygamberleri değişik toplumlara göndermiş ve onları uyarmasını istemiştir. Eğer Peygamberler doğru yolu göstermeselerdi fert ve toplumların doğru yolu bulmaları mümkün olmazdı.¹²⁸⁴

Peygamberlerin toplumlar için büyük bir nimet ve lütuf olduğu Kur'an'da beyan edilir. Onlar insanlara Allah'ın ayetlerini okuyan, Kitap ve hikmeti öğreten ve onları kötülüklerden temizleyen kişilerdir.¹²⁸⁵

Dinî talepler önce peygamberlerin kendileriyle sınırlı iken daha sonra tüm halkı içine alacak hale dönüşmüştür. Peygamberler dinin toplumsal rolünde baş köşede yer almışlardır. Tebliğ ve va'z yoluyla merkezi rol oynamışlardır.¹²⁸⁶ Kur'an toplumun içinde peygamberlerin bulunmasının onların inanç ve davranışlarını etkileyeceğini ifade etmektedir.¹²⁸⁷

Ancak topluma önderlik eden peygamberler onların iradelerine müdahale ederek değil fertlerin hür kararlarıyla bunu yapmışlardır. Zaten hiçbir peygamberin

¹²⁸² İbrâhîm, 14/4; eş-Şûrâ, 42/7.

¹²⁸³ El-Enbiya, 21/72-73.

¹²⁸⁴ El-A'râf, 7/43.

¹²⁸⁵ Âl-i İmrân, 3/164.

¹²⁸⁶ Mehmet Doğan, *age.*, s. 62.

¹²⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/101.

hiçkimseyi zorla doğruya ulaştırma gibi bir gücü yoktur.¹²⁸⁸ Böyle bir görev kendilerine zaten verilmemiştir. Onların görevleri ancak insanlara gerçekleri anlatmalarınıdır.¹²⁸⁹ Bu gerçeklerle beraber zaman zaman toplumların yanlış gidişlerinin önüne geçmek için ilahî azab ve lanetlerle onları korkutmuşlardır.¹²⁹⁰ Hz. Peygamber kendisiyle tartışmaya giren ve inatçılık gösteren bazı Necranlı Hristiyanların gerçekleri kabul etmemeleri neticesinde onları karşılıklı lanetleşmeye davet etmiştir. Onlar ise lanetleşmeye yanaşmamışlar ve neticede Müslümanların himayesini kabul eden bir antlaşma yapıp gitmişlerdir.¹²⁹¹

Kur'an'a göre bütün peygamberler akidevî anlamda aynı mesajı toplumlara iletmışlerdir.¹²⁹² Peygambere verilen bazı ayetlerle eski peygamberlerin hayatlarıyla ilgili tasvirler aynı önemi taşımaktadır.¹²⁹³

Toplumunu idare eden kişiler toplumları yönlendirmek için onlardan inanç, ibadet, ahlak, sosyal, siyasi ve hukuki taleplerde bulunmuşlardır. Bu talep alanları aynı zamanda din sosyolojisinin alanlarını içermektedir. Din Sosyolojisi'nin en önemli isimlerinden birisi olan Joachim Wach da dinî tecrübelerin objektifleşmesini üç şekilde tasnif eder. Birincisi, dinin teorik anlatımı, akide (*doktrin*), ikincisi pratik anlatımı, ibadet (*kült*) ve üçüncüsü sosyolojik anlatımı (*dinî cemaat ve topluluk*) dir. Dinin sosyolojik boyutu ahlaki, siyasi ve hukuki boyutları kapsar niteliktedir. Bu dini tecrübeler fertlerin üzerine çıkıp onları birbirine bağlayan bir köprü vazifesi görür.¹²⁹⁴

Ancak burada karşımıza bir gerçek çıkmaktadır. O da topluma rehberlik eden kimselerle onları takip edenler veya muhatap olanlar arasındaki ihtilafıdır. Toplumların bir kısmı doğru ve güzelin yanında yer alırken bir kısmı kendi çıkarları nedeniyle ilahi vahyin karşısında yer almıştır. Bu yer alışı aslında ilahi imtihanın bir gereği olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü şerefli¹²⁹⁵ ve ahsen-i takvim¹²⁹⁶ üzere yaratılan insanın

¹²⁸⁸ El-Bakara, 2/258.

¹²⁸⁹ Âl-i İmrân 3/20.

¹²⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/61.

¹²⁹¹ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, s. 88-89.

¹²⁹² Âl-i İmrân 3/19.

¹²⁹³ Muhammed, **İslam Peygamberi**, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret, 1993, II, s. 873.

¹²⁹⁴ Joachim Wach, **Din Sosyolojisi**, Ünver Günay (çev.), Kayseri: Erciyes Üniv. Yay., 1990, s. 21-40.

¹²⁹⁵ El-İsrâ, 17/70.

¹²⁹⁶ Et-Tin, 95/4.

bu değeri, kendisinde bulunan zaaflara rağmen gerçeği bulma ve onun peşinden gitme maharetinde yatmaktadır.

Yine yüce Allah insanın fitratını iyi ve güzelin yanında kötü ve yanlış doğru gidebilecek kaabileyette yaratmıştır. Ona iyilik ve kötülük yapma kapasitesini vermiştir. Kimisi nefsinin esiri olup onun peşine gidip felakete uğrarken kimisi de nefsini temizlemiş ve kurtuluşa ermiştir.¹²⁹⁷ Ancak insanın her yönüyle dünyevi ve uhrevî anlamda gerçek bilgiye ve hakikate ulaşması mümkün değildir. Bu nedenle farklı görüşler bulunmakla beraber insanlığın peygamberlik müessesesine ilahî ve beşerî yönden, dünyevî ve uhrevî yönden ihtiyacı vardır.¹²⁹⁸ Siyaset felsefesi alanında önemli görüş, düşünce ve eserleri olan Farabî ve sonraki tüm müslüman filozoflara göre insanın son amacı mutluluğa ulaşmaktır. İnsanın mutluluğa ulaşması ise ancak nazarî ve amelî bilgileri kendisinde toplayan liderle (*reis*) gerçekleşir.¹²⁹⁹ Bu gerçek toplumun bir öndere ihtiyaç duyduğunu göstermektedir. İbn Sînâ ise ev ve şehir düzeninin iyi yönetilebilmesi için meşru bir kanun ve bu kanunu muhafaza edecek bir yöneticinin varlığını zaruri görür. Bu yöneticinin ise peygamber olduğunu belirtir.¹³⁰⁰

Kur'an'ın ifadelerine bakıldığında toplumların çeşitli konularda “*yeselûneke*” ifadesiyle sorular sordukları görülür. Demek ki önderlerinden farklı konularda kendilerine rehberlik etmesini bekliyorlar. Ekonomik konular,¹³⁰¹ savaşlar¹³⁰² ve dinle¹³⁰³ ilgili konularda sorular sordukları görülmektedir.

Yine Allah insanı fiziken olduğu gibi ruhen ve kaabiliyet bakımından da farklı yaratmıştır. Her insanın zekâsı, duyguları, çevreden aldığı eğitim ve kültür, yetişme tarzı farklıdır. Bütün bu sayılanlar toplumda beraber yaşayan insanların ilişkilerinde birbirine karşı farklı davranışlar sergilemelerine neden olmuştur.

¹²⁹⁷ Eş-Şems, 91/8-10.

¹²⁹⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Nübüvvet”, **DİA**, XXXIII, s. 282-283.

¹²⁹⁹ Hızır Murat Köse, “Siyaset”, **DİA**, XXXVII, s. 297.

¹³⁰⁰ Ebû Ali Avicenna Hüseyin b. Abdullah b. Ali Belhi İbn Sina (428/1037), **Mantiku'l-Meşrikiyyîn**, Kum: Ayetullahü'l-Uzma el-Mar'aşi, 1405, s. 6-8.

¹³⁰¹ El-Bakara, 2/215.

¹³⁰² El-Bakara, 2/217.

¹³⁰³ El-Bakara, 2/219.

İşte bu bölümde toplumun önünde bulunan ve onları yönlendiren kişilerin taleplerinin neler olduğu, bu taleplere verilen toplumsal tepkiler ve bu tepkilerin sonuçları ele alınacaktır.

I. LİDERLERİN TALEPLERİ

Allah, insanları doğru yola ulaştırmak için çeşitli peygamberler göndermiştir.¹³⁰⁴ Bunlardan bir kısmını Kur'an'da zikretmiş bir kısmını ise zikretmemiştir.¹³⁰⁵ Bu peygamberler, insanların sorumlu oldukları alanlarda bahane bulmamaları için gerçekleri onlara anlatmış ve Allah'ın emirlerini açıklamışlardır.¹³⁰⁶

İnsanlar başlanıçta bir tür içgüdüye benzeyen fitrî ve alî bilgilere dayalı olarak dini konularda aynı fikirleri paylaşmışlardır.¹³⁰⁷ Bu bilgiler doğrultusunda yaşamış ve toplumsal düzen sağlanmıştır. Ancak daha sonra insanlar ayrılığa düşmüş ve çeşitli sapmalar meydana gelmiştir. Bu sapmalara karşı Allah peygamber ve kitaplar göndererek onların doğruyu bulmalarına yardımcı olmuştur.¹³⁰⁸ Allah insanlık tarihine onların yararına fiili müdahalede bulunmuştur. İnsanlar peygamberlerin getirdiği bilgiler doğrultusunda sosyal hayatlarını düzenleme yoluna gitmişlerdir. Ayetlere bakıldığında sosyal kurumların ilki olan Hz. Âdem'in ailesi ve çocuklarının Allah'a iman ve itaatten, ahiretteki ceza ve mükâfattan haberdar oldukları anlaşılmaktadır.¹³⁰⁹ Demek ki onlara ilk peygamber Hz. Âdem rehberlik etmiş ve sorumluluklarını bildirmiştir. Diğer peygamberler de aynı şekilde insanlığa yön vermiştir.

Kur'an'da önderlere başta yakınları olmak üzere toplumu uyarmaları emredilmiştir.¹³¹⁰ Örneğin Hz. Mûsâ Firavun ve toplumunu uyarmak için görevlendirilmiştir.¹³¹¹

Allah Kur'an'da herhangi bir konuda insanlar ihtilafa düştüklerinde, peygamber ve önderlerden yardım almalarını ve bu konuyu çözmesi için otoritelere baş

¹³⁰⁴ El-Bakara, 2/136, 177, 285; en-Nisâ, 4/150-152.

¹³⁰⁵ El-Mü'min, 40/78.

¹³⁰⁶ En-Nisâ, 4/41, 165; el-Ahzâb, 33/46.

¹³⁰⁷ Yusuf Şevki Yavuz, "Peygamber", **DİA**, XXXIV, s. 258.

¹³⁰⁸ El-Bakara, 2/213; Yûnus, 10/47; Fâtır, 35/24.

¹³⁰⁹ El-Mâide, 5/27-29.

¹³¹⁰ Eş-Şuarâ, 26/214; el-Hicr, 15/94.

¹³¹¹ Tâhâ, 20/24, 43-44; el-En'âm, 6/103.

vurmalarını onlara emretmektedir.¹³¹² Bu amaçların gerçekleşmesi için toplumda önder konumunda olan kişiler toplum fertlerinden yine onların huzur ve mutluluğunu sağlamak için bazı taleplerde bulunmuşlardır. Bizim burada önderlerden kastımız, başta peygamberler olmak üzere diğer önder konumunda olan şahsiyetlerdir.

Kur'an, insanlar arası ilişkiyi ve toplumsal düzeni özü ahlaka dayalı bir zemine oturtur. Bu toplumsal ilişkiler ise dini, sosyal, siyasi, ahlakî, iktisadî ve hukuki çerçeveyi içine almaktadır.¹³¹³ Peygamberler toplumun dini alanda olduğu gibi bu yönleriyle de ilgilenmişlerdir.¹³¹⁴ Bu nedenle önderlerin toplumlardan bu çerçevedeki taleplerinin neler olduğu tespit edilmeye çalışılacaktır. Önder ve liderlerin taleplerinden kastedilen çerçeve de budur.

Burada bir hususu daha belirtmekte yarar var. Bazen yukarıda adı geçen alanlardaki konulardan birisi örneğin zina, hırsızlık ve adam öldürme gibi aşağıdaki başlıklardan sadece birinde değil bir kaçında ele alınması gerekebilir. Adam öldürme İsrâ suresinde ahlaki bir konu olarak ele alınırken¹³¹⁵ Bakara suresinde hukuki bir konu olarak ele alınıp kısas ve diyet cezası tespit edilmiştir.¹³¹⁶ Bu nedenle bazen bir konuyu her iki başlık altında ele aldığımız olacaktır. Aslında dinle siyaset ve hukuk arasındaki ilişki, iç içe oluşu, birbirinden ayrılabilirliğinin imkânı veya imkânsızlığı tartışılan bir konudur. Bununla beraber bizim için önemli olan bu konu ve alanların dinsel bir üslupla ve dinin temel kaynağı olan Kur'an'da yer almış olmasıdır.

A. Dini Talepler

Kur'an'a göre canlı cansız her varlığın Allah ile kulluk ilişkisi içerisinde olduğu, Allah'a yöneldiği, göklerde ve yerde olan herşeyin Allah'ı andığı, O'na dua ettiği, secde edip övdüğü ve O'na yaklaşmaya çalıştığı belirtilmektedir.¹³¹⁷ Çünkü Allah yaratmış olduğu varlıkları başiboş ve sorumsuz yaratmamıştır.¹³¹⁸ İslam inancına göre Allah insanı yaratmış ve onun yaratılış gayesini kendisine kulluk ve ibadet olarak

¹³¹² En-Nisâ, 4/59.

¹³¹³ Muhsin Demirci, **Kur'an'da Toplumsal Düzen**, s. 16.

¹³¹⁴ Halis Albayrak, **Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak**, İstanbul: Şûle Yayınları, 2011, s. 79.

¹³¹⁵ El-İsrâ, 17/31.

¹³¹⁶ El-Bakara, 2/178-179.

¹³¹⁷ Er-Ra'd, 13/15; el-İsrâ, 17/44; el-Hac, 22/18; en-Nûr, 24/41.

¹³¹⁸ El-Enbiya, 21/16-17; el-Mü'minûn, 23/115; el-Kiyame, 75/36.

belirlemiştir.¹³¹⁹ İnsanların tevhit dini üzere yaratıldığı ve fitratının buna yatkın olduğu yine Kur'an'da beyan edilmiştir.¹³²⁰

Allah'ın göndermiş olduğu peygamberler insanlardan maddi taleplerde bulunmamışlardır. Onlardan herhangi bir menfaat de beklememişlerdir.¹³²¹ Sadece onların doğru yolu tutmalarını onlardan istemişlerdir.¹³²² Antakya halkına gönderilen elçiler muhatap oldukları topluma: *“Bizim vazifemiz, açık bir şekilde Allah'ın buyruklarını size tebliğ etmekten başka bir şey değildir”*¹³²³ diyerek vazifelerin mahiyetini ortaya koymuşlardır.

Dini talepler bakımından peygamberlerin zorlayıcı yönlerinin olmadığı ayetlerden anlaşılan bir başka gerçektir.¹³²⁴

İslam'da Allah'a kulluğun üç önemli boyutuna dikkat çekilir. Allah'a inanma ve O'na ibadet etmenin yanında ahlak boyutudur. Bu üç gerçeklik Hz. Peygamber'den nakledilen ve Cibril hadisi olarak bilinen rivayette iman, ibadet ve ihsan şeklinde belirtilir.¹³²⁵

Burada şu da ifade edilmelidir ki dini talepler başlığı altında inanç, ibadet, ahlak ve sosyal hayatla ilgili tüm ilke ve değerleri taspit etme gayreti içinde olunmayacaktır. Kur'an ahlakı, öngördüğü inanç veya ibadet sistemi nedir sorusunun cevabı aranmayacaktır. Bu konumuzun dışına taşmamıza neden olur. Sadece lider konumunda olan kişilerin toplumlarından doğrudan bu alanlardaki taleplerine değinilecektir.

1. İnanç açısından

İnsanlık tarihi boyunca her topluma bir uyarıcı gönderildiği Kur'an'da bildirilir. Bu elçilerin ortak gayeleri bulunmaktadır. Bu gayelerin başında geleni insanların tevhide çağırılma gerçeğidir. Bunun için Kur'an'da peygamberlerin

¹³¹⁹ Ez-Zâriyât, 51/56.

¹³²⁰ Er-Rûm, 30/30.

¹³²¹ Hûd, 11/29, 51; Sebe', 34/47; Yâsin, 36/21.

¹³²² El-Furkân, 25/57.

¹³²³ Yâsin, 36/17.

¹³²⁴ En-Nisâ, 4/84; el-İsrâ, 17/54; el-Kasas, 28/56.

¹³²⁵ Buharî, “İman”, 1.

gönderilme nedeni insanlara tevhid inancını yerleştirme olduğuna dikkat çekilir.¹³²⁶ Hz. İbrâhîm babasını kendisine uymaya, şeytana tapmamaya ve azaptan sakınmaya çağırmıştır.¹³²⁷ Yine babası ve kavmini putlara tapmaktan uzak durmaya, Allah’a kulluk etmeye, kendisine itaat etmeye ve rızkı sadece Allah’tan istemeye¹³²⁸ davet etmiştir.

Esasen itikad esasları açısından bakıldığında ilahî dinlerde Hz. Âdem’den Hz. Muhammed’e kadar bir değişiklik olmamıştır. Kur’an’a göre bütün peygamberlerin tebliğ ettiği dinin esasını tevhid oluşturmaktadır.¹³²⁹ Hz. Peygamber’in vahyinin önceki peygamberlerinkinin benzeri olduğu¹³³⁰ ve O’na indirilen ilahî kitabın öncekileri tasdik ettiği belirtilir.¹³³¹ O da insanları Allah’a iman etmeye çağırmıştır.¹³³²

Peygamberlerin bildirdiği tevhidin esasını Kur’an’a göre ulûhiyyet, nübüvvet ve ahiret teşkil etmektedir. Bu durum diğer ilahî dinlerde de aynı şekilde belirtilmiştir.¹³³³ Bunlar tüm peygamberlerin ortak şeye çağırdıklarını göstermektedir. O halde peygamberlerin en önemli ortak çağrısı ve talebi tevhid inancıdır.

Tevhid inancına ters düşen Allah’tan başka şeylere tapma uygulamaları önderler tarafından sakınılması gereken davranışlar arasında sayılmıştır. Örneğin Hz. İlyas kavmini Allah’tan korkmaya ve ondan başka bir şeye tapmamaya çağırmıştır. Onlara: *“Yaratanların en iyisini bırakıp da Ba’l’e mi taparsınız? Demiştir.”*¹³³⁴

Hz. Mûsâ Tur dağına çıkınca Samiri kavminin önüne geçmiş ve onlardan dökümden yapmış olduğu buzağıya tapmalarını istemiştir. Onlar da bu isteğe uymuşlardır.¹³³⁵ Burada insanların önüne geçip onları batıla gitme ve puta tapmada Samiri’nin önderlik ettiği görülmektedir. Peygamberler putlara tapmamaya çağırırken o puta tapmaya çağırmaktadır. Onun halkından talebi bu noktada olmuştur.

¹³²⁶ En-Nahl, 16/2; Fussilet, 41/14.

¹³²⁷ Meryem, 19/43-45.

¹³²⁸ El-Enbiyâ, 21/52, 57-67; Eş-Şuarâ, 26/70; el-Ankebût, 29/17.

¹³²⁹ El-Enbiyâ, 21/25.

¹³³⁰ En-Nisâ, 4/163.

¹³³¹ Fâtır, 35/24.

¹³³² El-A’râf, 7/158.

¹³³³ En-Nahl, 16/36; Fâtır, 35/24.

¹³³⁴ Es-Sâffât, 37/124-125. “Ba’l”, Şam’da Bek adındaki şehir halkının taptığı altından yapılmış bir put idi. Bugün bu şehre Ba’lebek adı verilmektedir. İbn Kesîr, **Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm**, XII, s. 54; Razi, **Mefâihu’l-Gayb**, XXVI, s. 161.

¹³³⁵ Tâhâ, 20/85.

Buzağıya tapan İsrailoğullarından bu davranışları nedeniyle tevbe etmelerini ve kötülüklerden arınmalarını Hz. Mûsâ istemiştir.¹³³⁶ Allah'a karşı ululuk taslamamalarını onlardan talep etmiştir.¹³³⁷ Yani Allah'a itaati bırakıp kendinizi büyük görmeyiniz demiştir.

Hız. İsa hiçbir zaman kendisini, melekleri ve başka peygamberleri halkın ilah edinmesini söylememiş, aksine onalara; Rabbe halis kullar olun demiştir.¹³³⁸ Hız. İsa'nın bu gerçekleri söylemiş olduğundan hareketle bugünkü Hristiyanların O'na uluhiyyet atfetmeleri O'na yapılan en büyük haksızlık ve iftiradır. Ayrıca bugünkü inanç sistemlerinin sonradan ortaya konulduğunun ifadesidir.

Kur'an'daki bu gerçeğe uygun olarak Hız. Peygamber Ehl-i kitab'ı aralarındaki ortak noktaya gelmeye çağırmıştır. Bu ortak nokta, Allah'tan başkasına tapmama, O'na hiçbir şeyi eş tutmama ve Allah'ı bırakıp insanların birbirini ilahlaştırmamasıdır.¹³³⁹ Bu Allah'a kulluk etme ve şirkten uzak durma şeklindeki askari müştereklerde buluşma çağrısıdır.

Her peygamber, toplumu Allah'tan başka ilah bulunmadığına iman etmeye ve yalnızca O'na kulluk etmeye çağırmıştır. Putlara tapmaktan vazgeçmelerini onlardan istemiştir.¹³⁴⁰ Bu konuda en büyük mücadeleyi Hız. Nûh, Hız. İbrâhîm, Hız. Mûsâ, Hız. İsa ve Hız. Muhammed vermiştir. Bu nedenle bunlara "ülü'l-azm" peygamberler denmiştir.¹³⁴¹ Hız. Hûd,¹³⁴² Hız. Salih,¹³⁴³ Hız. Şuayb,¹³⁴⁴ Hız. Nûh tek Allah'a kulluk etmeyi,¹³⁴⁵ Hız. Muhammed, Allah'a hiçbir şeyi ortak koşmamayı¹³⁴⁶ ve Rahman'a secde etmeyi¹³⁴⁷ onlardan istemiştir. Hatta Hız. Peygamber bu talebinde çok ısrar etmiş onların iman etmemeleri onu çok üzmüştür. Onların iman etmemelerinden dolayı

¹³³⁶ El-Bakara, 54-55.

¹³³⁷ Ed-Duhân, 44/19.

¹³³⁸ Âl-i İmrân, 3/79-80.

¹³³⁹ Âl-i İmrân, 3/64.

¹³⁴⁰ Taberî, **Tarihu't-Taberî**, V, s. 473-474; Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Meni' Zühri İbn Sad, (230/845); **Kitâbü't-Tabakati'l-kebir**, Ali Muhammed Ömer (thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hanci, 2001/1421, I, s. 184.

¹³⁴¹ Âl-i İmrân, 3/193; el-Ahzâb, 33/17; bk. Abdulkahir el-Bağdâdî, **Usulü'd-din**, İstanbul: 1346, s. 159.

¹³⁴² El-A'râf, 7/65; Hûd, 11/50; el-Ahkaf, 46/21.

¹³⁴³ El-A'râf, 7/73; Hûd, 11/61; en-Neml, 27/45.

¹³⁴⁴ El-A'râf, 7/85; Hûd, 11/84.

¹³⁴⁵ El-A'râf, 7/59-60; Hûd, 11/26; el-Mü'minûn, 23/23; el-Ankebût, 29/36; Nûh, 71/3.

¹³⁴⁶ El-En'âm, 6/151.

¹³⁴⁷ El-Furkân, 25/60.

neredeysse kendine kıyacağını Kur'an haber vermektedir.¹³⁴⁸ Hz. Nûh da kavmini gece gündüz demeden ısrarla Allah'a iman etmeye çağırmıştır. Fakat kavmi onun bu davetinden kaçmıştır.¹³⁴⁹

Lut (as) kavminin ahirete inanmalarını istemiştir. Onlar ise bunu şaşkınlıkla karşılamış ve inkar etmişlerdir.¹³⁵⁰ Şuayb (as) da ahirete inanmalarını kavminden aynı şekilde istemiştir.¹³⁵¹

Hz. Muhammed israiloğullarını kendi kitaplarına (*Tevrat*) uymaya ve İbrâhîm'in hanif (*Tevhid inancına dayanan*) dinini benimsemeye çağırmıştır.¹³⁵² Yine İsrailoğullarını din konusunda haddi aşmamaya davet etmiştir.¹³⁵³

Burada önemli noktalar olarak karşımıza çıkan hususlar tevhid, putlara tapmama, nübüvvet, ahiret ve kitaplara inanma şeklindeki inançla ilgili liderlerin talepleridir. Aynı zamanda putlara tapmaya çağıran olumsuz önderler de görülmektedir.

2. *İbadet açısından*

Arapça "a-b-d" harflerinden türemiş olan ibadet, "boyun eğmek, itaat etmek, kulluk etmek, tapmak, taat ve takva" manalarına gelmektedir.¹³⁵⁴

Allah'ın, peygamberleri gönderiş nedenlerinden birisi de insanların kendisine kulluk etmelerini sağlamak ve onları tağuttan uzaklaştırmaktır.¹³⁵⁵ Hz. Âdem'den Hz. Muhammed'e kadar bütün peygamberler şekil, zaman ve mahiyet yönünden bazı farklılıklar bulunsada muhataplarına ibadet etmeyi emretmişlerdir. Hz. İbrâhîm kavmine: "Yonttuğunuz şeylere mi ibadet edersiniz! Oysa ki sizi ve yapmakta olduklarınızı Allah yarattı"¹³⁵⁶ diyerek insanları putlara değil Allah'a ibadet etmeye çağırmıştır. Hz. Peygambere de; "Sen, Rabbine davet et. Zira sen, hakikaten dosdoğru

¹³⁴⁸ Eş-Şuarâ, 26/3.

¹³⁴⁹ Nûh, 71/3.

¹³⁵⁰ En-Neml, 27/64-67.

¹³⁵¹ El-Ankebût, 29/360.

¹³⁵² Âl-i İmrân 3/93, 95; eş-Şuarâ, 26/124, 126, 131.

¹³⁵³ El-Mâide, 5/77.

¹³⁵⁴ İbn-i Fâris, *Mekâyisu'l-Lüga*, V, s. 205-206.

¹³⁵⁵ En-Nahl, 16/36.

¹³⁵⁶ Es-Sâffât, 37/95-96.

bir yoldasın”¹³⁵⁷ buyurarak insanları Allah’a ibadet ve kulluğa çağırmasını emretmiştir. Çünkü insanların yaşamlarında çeşitli sıkıntılara karşı koyabilmeleri sığınacak ve dua edecek bir güce sahip olmalarını gerekli kılmaktadır. Huzura, iç huzura ancak ibadetle ulaşılabilir.¹³⁵⁸

Ayrıca sosyolojik anlamda toplumların uyum, tanışma, kaynaşma ve sükunet içerisinde yaşamalarına ibadet bilincinin ve yaşamının önemli katkısı olmaktadır. İbadet toplumsal düzenin devamını sağlama özelliğine sahiptir. Bireylerde toplum şuuru oluşturur. İnsanların mana etrafında bir bütünlük oluşturdukları ve hayatlarını bu çerçevede yaşadıkları görülmektedir.¹³⁵⁹ Dinden kaynaklanan toplum şuurunun tezahürü ibtidai toplumlarda bile görülmektedir.¹³⁶⁰ Bu nedenle hemen tüm ilahi dinlerde toplu ibadetler mevcuttur. Peygamberleri de onlara ibadet etmelerini emretmişlerdir. Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, Hz. Âdem, Nûh ve İbrâhîm’in ümmetlerine ne şekilde ibadet ettirdiklerini tanıttıkları yeterli vesikalar elde mevcut değildir.¹³⁶¹ Hz. İbrahim’in insanları putlara tapmama, Allah’a şükretme ve O’na ibadet etmeye çağırıldığını¹³⁶² Kur’an haber veriyor. Hz. İsa gönderildiği topluma Allah’tan korkmalarını, O’na kulluk ve ibadet etmelerini emretmiştir.¹³⁶³

Peygamberler Allah’a ibadet ederken O’na yönelmeyi, ihlas ve samimiyetle yalvarmayı insanlardan istemişlerdir.¹³⁶⁴

Hz. Nûh, Şuayb ve Salih peygamber kavimlerinin Allah’tan bağış dilemelerini ve O’na tevbe etmelerini kendilerinden istemişlerdir.¹³⁶⁵

Hz. Mûsâ Firavun’un Rabbi’nin yoluna girmesi ve arınması için çaba göstermiştir. Fakat o hemen yalanlamış ve isyan etmiştir.¹³⁶⁶

¹³⁵⁷ El-Hacc, 22/67.

¹³⁵⁸ Er-Ra’d, 13/28.

¹³⁵⁹ Amiran Kurtkan Bilgiseven, **Din Sosyolojisi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985, s. 131.

¹³⁶⁰ E. Durkheim, **Dini Hayatın İbtidai Şekilleri**, H. Cahid (çev.), İstanbul: 1924, II, s. 157 vd.

¹³⁶¹ Muhammed Hamidullah, **Konferanslar**, Erzurum: 1975, s. 7.

¹³⁶² El-Ankebût, 29/17.

¹³⁶³ Âl-i İmrân 3/50-51; el-Mâide, 5/114, 117; ez-Zuhruf, 43/64.

¹³⁶⁴ El-A’râf, 7/29.

¹³⁶⁵ Hûd, 11/53, 90; en-Neml, 27/46; Nûh, 71/10.

¹³⁶⁶ En-Nâzi’ât, 79/18-19, 21.

Hz. Peygamaber de muhataplarına: “Artık O’na yönelin, O’ndan mağfiret dileyin”¹³⁶⁷ demek suretiyle Allah’a yönelmeye, yardım istemeye¹³⁶⁸ ve tevbeye çağırmıştır. Allah’a yönelme ise ancak iman, ibadet, ahlak, itaat ve ihlasla gerçekleşir.

Kur’an’dan anlaşılan önderlerin Hz. Adem’den Hz. Muhammed’e kadar hepsinin zaman, mekan ve mahiyetleri farklı olsa da insanları ibadet etmeye çağırdıkları görülmektedir. Bu hem insanların içerisinde var olan ve değişmeyen tapınma duygusunun tatmin edilmesi ve huzura kavuşmaları hem de toplumsal düzenin sağlanmasına yönelik olduğunu söylemek mümkündür. Çünkü ibadetler insanların olgunlaşmasını ve iyi ahlak sahibi olmasını sağlamaktadır. İyi bireylerin oluşturduğu toplumlar daha az sorunlu olmakta, yardımlaşma, dayanışma, kardeşlik duygusu ve toplumsal uzlaşma daha fazla görülmektedir.

Günde birkaç kez inandığı yüce varlığın karşısına geçen insan, ferdi ve toplumsal sorumluluk bilincini daha fazla canlı tutar. Bunun için başkalarının hak ve hukukuna daha fazla riayet eder. Burada şu da ifade edilmelidir ki bu ibadet şekilsel ve yüzeysel bir ibadet değil içten ve insanın yaşamını yönlendiren ve etkileyen bir şuurla yapılan ibadettir.

Allah’ın iradesi doğrultusunda peygamberlerin çeşitli şekillerde toplumlarından bu ibadetleri yapmalarını istediği görülmektedir. Yukarıda sayılan ve burada dile getirmediğimiz birçok nedene dayalı olarak toplumlardan ibadet etmeleri önderleri tarafından istenmiştir.

Bu noktada şunu da yine ifade edelim ki Kur’an önceki kavimlerin durumlarından bahs ederken ibadetlerinin çeşitlerinden ziyade ibadet etme gerçekliğine dikkat çekmiştir. İbadet olgusuna vurgu yapmıştır. Aksi anlamda da Allah’ın dışındaki varlıklara ibadet etmeme olgusu dile getirilmiştir. Yani liderlerin toplumlarından istediği önemli hususlardan birisi de şekil ve formları farklı olsa da onların ibadet vazifelerini yerine getirmeleridir.

¹³⁶⁷ Fussilet, 41/6.

¹³⁶⁸ El-A’râf, 7/128.

3. *Ahlak açısından*

Ahlak, “hulk” kelimesinin çoğuludur. Sözlükte “hulk” veya “hulûk” şeklinde mastar olan bu kelime; seciye, din, tabiat, insanın iç ve dış dünyası anlamlarına gelir.¹³⁶⁹ Ayet¹³⁷⁰ ve hadislerde¹³⁷¹ de bu anlamlarda kullanılmıştır.

Vahyin ana gayelerinden biri birtakım sünnetler ortaya koymak ve toplumların bunlara uymasını sağlamaktır.¹³⁷² Bu bağlamda peygamberler gönderildiği toplumlara onları iyiliğe götürecek güzel davranışları yaparak örnek olmuş ve onları teşvik etmişlerdir. Buna mukabil kötü davranışlardan kaçınmalarını da onlardan istemişlerdir. Adeta faziletleri topluma kazandırmak ve onları reziletlerden kurtarmaya çalışmışlardır.

Ahlak prensipleri Hz. Adem’e gönderilen ilahi emirlerde mevcuttu. İlk insandan son peygamber Hz. Muhammed’e kadar bu değerler toplumlara önderler tarafından bildirilmiştir.¹³⁷³ Bu ahlak, tabiat üstü bir güçten, ilahi bir emirden doğduğunu kabul etmenin tabii bir sonucu olarak dinî ahlak olarak isimlendirilmiştir. Üç büyük ilahi din fozofları da bu görüştedir.¹³⁷⁴ Hz. Nûh kavmine çeşitli ahlaki öğütler vermiş ve onları uyarmıştır.¹³⁷⁵ Günah işleyerek Allah’tan yüz çevirmemelerini ve ona karşı gelmemelerini onlardan istemiştir.¹³⁷⁶ Hz. Salih,¹³⁷⁷ Hz. Nûh ve Hûd (as) Allah’a karşı gelmemelerini ve kendisine itaat etmelerini toplumlarından istemişlerdir.¹³⁷⁸ Hz. Şuayb Eyke¹³⁷⁹ halkından Allah’tan korkmalarını ve kendisine itaat etmelerini istemiştir.¹³⁸⁰ Hz. İsa da toplumundan aynı talepte bulunmuştur.¹³⁸¹

¹³⁶⁹ İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, II, s. 1245; Ali Seyyid, **Ahlak’i Dîni**, İstanbul: 1329, s. 7.

¹³⁷⁰ El-Kalem, 68/4; eş-Şuarâ, 26/37.

¹³⁷¹ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, s. 3-4; VI, s. 68.

¹³⁷² Mehmet Aydın, “Ahlak”, **DİA**, II, s. 13.

¹³⁷³ Muslihiddin Adil, **Ma’lûmat-i Ahlakiyye ve Medeniyye**, İstanbul: 1333, s. 7.

¹³⁷⁴ Hilmi Ziya Ülken, **Ahlak**, İstanbul: 1946, s. 246 vd.

¹³⁷⁵ El-A’râf, 7/62.

¹³⁷⁶ Hûd, 11/53, 61; Nûh, 71/3.

¹³⁷⁷ Eş-Şuarâ, 26/144, 150.

¹³⁷⁸ Eş-Şuarâ, 26/106, 108, 110; Nûh, 71/3.

¹³⁷⁹ “Eyke” aslında bir orman türüdür. Medyen yakınlarında bir köyün de adıdır. Hz. Şuayb burada yaşayan topluluklara da gönderilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Ömer Faruk Harman, “Medyen”, **DİA**, XXVIII, s. 346.

¹³⁸⁰ Eş-Şuarâ, 26/179.

¹³⁸¹ Ez-Zuhuf, 43/63.

Hız. Mûsâ topluma Allah tarafından verilen nimetleri hatırlamalarını ve şükretmelerini onlardan istemiş¹³⁸² toplumuna şükretmeleri ve nankörlük etmemeleri noktasında tavsiyelerde bulunmuştur.

Lut (as) kavminin ahlaksız davranışlarına şaşırarak, onları şehvetlerini tatmin için kadınları bırakıp erkeklere yanaşmaları konusunda engellemeye çalışmış ve bu ahlaksız davranıştan vazgeçmelerini onlardan istemiştir. Allah'tan korkup kendisine itaat etmelerini talep etmiştir.¹³⁸³ Hız. Lut'a melekler gelince kavmi koşarak gelmiş cinsî sapıklıklarını gerçekleştirmek istemişlerdir. Bunun üzerine onlara meşru yolu göstermiş, onların bu ahlaksızlığı terk edip böyle ahlaksız davranmak yerine kendi kızlarıyla evlenmelerini onlara teklif etmiştir.¹³⁸⁴ Bu kızlardan maksat bazı müfessirlere göre kendi öz kızları bazı müfessirlere göre ise kavminin kızlarıdır.¹³⁸⁵ Lut (as) onların davranışlarının ne kadar kötü olduğunu şu sözleriyle dile getirmiş ve onlara; “Gerçekten siz, daha önce hiçbir milletin yapmadığı bir hayâsızlığı yapıyorsunuz”¹³⁸⁶ diyerek bu ahlaksızlıktan onları sakındırmaya çalışarak onları uyarmıştır.

Hız. Salih kavmine şöyle demiştir: “Ey kavim! İyilik dururken niçin kötülüğe koşuyorsunuz?”¹³⁸⁷ Bu ifadeleriyle kavmini iyiliğe teşvik etmiş ve kötülükten sakındırmaya çalışmıştır. Kötülüklerin açığına da kapalına da yaklaşmalarını Hız. Peygamber insanlardan istemiştir.¹³⁸⁸

Yine Hız. Peygamber topluma çeşitli öğütler vermiş ve onları uyarmıştır. Onları gerçekler noktasında teker teker veya toplu olarak düşünmeye davet etmiştir.¹³⁸⁹ Veda hutbesinde genel bir uyarı yaparak çirkin adetlerin her türlüşününün ayağının altında olduğunu açıklamıştır.¹³⁹⁰ Örnek olarak İnsanların Allah'a verdikleri sözlerde

¹³⁸² İbrâhim, 14/6; el-Bakara, 2/47.

¹³⁸³ El-A'râf, 7/80-81; el-Hicr, 15/68-69; eş-Şuarâ, 26/163; en-Neml, 27/54-55.

¹³⁸⁴ Hûd, 11/77-78.

¹³⁸⁵ Razi, **Mefâthü'l-Gayb**, XVIII, s. 33-34.

¹³⁸⁶ El-Ankebût, 29/28-29.

¹³⁸⁷ En-Neml, 27/46.

¹³⁸⁸ El-En'âm, 6/151.

¹³⁸⁹ Sebe', 34/46.

¹³⁹⁰ Zeynüddin Ahmed Zebidî, **Tecrid'i Sarih**, Kamil Miras (çev.), İstanbul: 1946, X, s. 432.

durmalarını,¹³⁹¹ anne babaya iyilik edip onlara bakmalarını Hz. Peygamber insanlardan istemiştir.¹³⁹²

Kur'an'a bakıldığında ahlaki değerlerle inanç arasında sıkı bir ilişkinin varlığı görülür. Hümeze suresinde; arkadan çekiştirme, kaş göz işaretiyle alaya alma, mal hırsının ateşe götürücü yönüne dikkat çekilmesi¹³⁹³ ile dini yalanlayan kişinin yetimi itip kaktığı, yoksulu doyurmadığı, gösteriş yaptığı ve hayra engel olduğu gibi ifadeler¹³⁹⁴ bu gerçeğe ışık tutmaktadır.

Peygamberlerin toplumların dünya açısından huzurunu ahiret açısından da kurtuluşunu hedefleyen sistemleri getirdiği görülmektedir. İnsanların erdemli kılınması için örnek oldukları, onlara iyi ve güzel olan davranışları anlattıkları ve bunları yapmaya çağırdıkları ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında onların iç dünyasını karartacak, toplumdaki sosyal düzeni bozacak her türlü kötü davranıştan kaçınmalarını onlardan istedikleri müşahade edilmektedir. Liderler toplumlarından fazilet sayılabilecek evrensel değerleri yerine getirmelerini isterken genel kabul olarak olumsuz ve insan onuruna yakışmayan davranışlardan da sakınmalarını onlardan talep edilmişlerdir.

4. Sosyal hayat açısından

Din sosyal hayatın vaz geçilmez bir parçasıdır. Bu nedenle topluma yön veren kişiler bu alanda bireylerden olumlu veya olumsuz bazı taleplerde bulunmuşlardır. İnsanlar arasındaki düzeni sağlamak için bu bir gerekliliktir. Başta peygamberler olmak üzere tüm önderler bazı değerleri yerleştirmek ve yanlışları ortadan kaldırmak için çaba göstermişlerdir. Peygamberler bu değerleri din kalıbı içerisinde topluma sunmuşlardır.

Hz. Nûh, Hz. İbrâhîm ve Hz. Muhammed gibi birçok peygamber kavminden dini ayakta tutmalarını ve onda ayrılığa düşmemelerini onlardan istemişlerdir.¹³⁹⁵

¹³⁹¹ El-En'âm, 6/152.

¹³⁹² El-En'âm, 6/151.

¹³⁹³ El-Hümeze, 104/1-4.

¹³⁹⁴ El-Mâûn, 107/1-7

¹³⁹⁵ Eş-Şûrâ, 42/13.

Çünkü din sosyal hayatın vazgeçilmez bir parçasıdır. Peygamberler insanlara doğru dini getirmiş, birlik olmayı, toplu hareket etmeyi ve tefrikadan kaçınmayı emretmişlerdir.¹³⁹⁶

Hz. İbrâhîm yeryüzünde gezip dolaşmalarını, yeryüzünü Allah'ın nasıl yarattığı üzerinde düşünmelerini kavminden istemiş ve bunu ahiret hayatına kıyaslamalarını söylemiştir.¹³⁹⁷

Hz. Salih kavmine Allah'ın nimetlerini hatırlatmış ve yeryüzünde fesatçılık çıkarmamalarını onlardan istemiştir.¹³⁹⁸ Yine insanlara dirlik düzenlik vermeyen, bozgunculuk yapan ve aşırı gidenlerin emrine uymamalarını toplumdan talep etmiştir.¹³⁹⁹ Batıla itaat etmeyi de onlara yasaklamıştır.

Şuayb (as) da bozgunculuk yapmamalarını ve karışıklık çıkarmamalarını Medyen halkından beklemiş ve onlara tavsiye etmiştir.¹⁴⁰⁰

Hz. Mûsâ Allah'ın emriyle İsrailoğullarından bir ineği boğazlamalarını talep etmiştir. Bu durum liderin kendileriyle alay etmesi şeklinde onlar tarafından yorumlanıp algılanmıştır.¹⁴⁰¹ Yine Hz. Mûsâ kavminden başlarına gelecek azaptan sakınmalarını istemiştir.¹⁴⁰²

Hz. İsa havarilerden Allah'a giden yolda kendisine yardım etmelerini istemiştir.¹⁴⁰³

Talut nehirden geçerken ordusuna; *"imtihan olacaksınız!"* diyerek su içmemelerini emretmiştir. *"İçen kimseler benden değildir"* demesine rağmen pek azı hariç çoğu bu emre uymamış, nehirden su içmiş ve isyan etmişlerdir. İnananlar ise onun emirlerine itaat etmişlerdir.¹⁴⁰⁴

¹³⁹⁶ Begavî, **Mealîmu't-Tenzîl**, VII, s. 187.

¹³⁹⁷ El-Ankebût, 29/20.

¹³⁹⁸ El-A'râf, 7/74.

¹³⁹⁹ Eş-Şuarâ, 26/151-152.

¹⁴⁰⁰ El-A'râf, 7/85; Hûd, 11/85; eş-Şuarâ, 26/183; el-Ankebût, 29/36.

¹⁴⁰¹ El-Bakara, 2/67.

¹⁴⁰² Eş-Şuarâ, 26/10-11.

¹⁴⁰³ Es-Saff, 61/14.

¹⁴⁰⁴ El-Bakara, 2/247.

Hz. Muhammed doğru yolda olanları, topluma menfi yönde tesir eden gruplara karşı uyarmış, onları olumsuz yönde etkilenmeme hususunda dikkatli davranmaya çağırmıştır.¹⁴⁰⁵ Hz. Peygamber toplum fertlerinden, diğer toplum fertlerini bağışlamalarını,¹⁴⁰⁶ toplum içinde meydana gelen çekişmeleri sona erdirmelerini onlardan istemiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamber veda hutbesinde bugünün bile en büyük toplumsal sorunlarından birisi olan kan davalarının kaldırılmasını onlardan özellikle istemiştir. Müminlerin kardeş olduğuna ve kişinin diğer kardeşinin herhangi bir hakkına tecavüz etmemesi gerektiğine vurgu yapmıştır.¹⁴⁰⁷

Sosyal yaşamda en çok üzerinde durulan konuların kargaşa, karışıklık, bozgunculuk, tefrika ve düzensizlik olduğu dikkati çekmektedir. Bu nedenle sosyal alanla ilgili taleplerin temelini birlik ve beraberliğe çağrı, manevi değerlere saygının oluşturduğu görülmektedir. Meydana gelen karışıklık ve problemler bataklığın ve toplumsal kaostan ancak ilim ve adaletle beslenen önderler sayesinde çıkılabileceğine de işaret edilmektedir. Sosyal alanın sorunsuz sürdürülmesi için dini kuralların yanında siyasi ve hukuki normların da önemli olduğu bilinen bir gerçektir. Bunun için şimdi bu iki başlık altında yer alan talepler sırası ile ele alınacaktır.

B. Siyasi Talepler

Önder konumunda olan kişilerin konumları gereği toplumdan ülkenin veya idare ettiği toplumun geleceği açısından bazı taleplerde bulunması kaçınılmaz ve de zorunluluktur. Bunların Kur'an'da bir çok örneğine rastlamak mümkündür. Örneğin Hz. Harun toplumuna önceki nimetleri hatırlatarak kendisine itaat etmelerini ve tabi olmalarını istemiştir.¹⁴⁰⁸

Bazı peygamberler toplumundan ve kavminden kendisini sevmelerini ve desteklemelerini istemiştir. Hz. Muhammed kavmine: *“Ben buna karşılık sizden akrabalık sevgisinden başka bir ücret istemiyorum”*¹⁴⁰⁹ diyerek onlardan destek istemiştir. Buradaki ayette yer alan *“akrabalık sevgisi”* sizden akrabamı sevmenizi veya

¹⁴⁰⁵ El-Mâide, 5/77.

¹⁴⁰⁶ El-Câsiye, 45/14.

¹⁴⁰⁷ Zebidî, **Tecrid'i Sarih**, X, s. 432.

¹⁴⁰⁸ Tâhâ, 20/90.

¹⁴⁰⁹ Eş-Şûrâ, 42/23.

akrabanız olarak beni sevip desteklemenizi istiyorum şeklinde anlaşılmıştır.¹⁴¹⁰ İkinci tefsir doğrultusunda ayetin anlaşılması İbn Haldun'un asabiyet anlayışıyla örtüşmektedir. O da bir liderin hatta peygamberlerin, davasında başarılı olabilmesi için asabiyet anlayışına ihtiyacı olduğunu ifade eder. O dar manada cahiliyye asabiyetinden daha ileri giderek asabiyyeti ırkî, çağrafi, dini ve siyasi bağların doğurduğu birlik ve dayanışma ruhu olarak görür. Onu en küçük toplumdaki en büyük devletlere kadar her toplumda olan ve fitrî olarak bulunan bir kitle enerjisi olarak kabul eder.¹⁴¹¹

Çeşitli konularda başarıya ulaşmak için önderler toplum fertlerinden kendilerine yardım etmelerini istemişlerdir. Örneğin Firavun sihirbazlardan zorla sihir yapmalarını istiyor ve yaptırıyor.¹⁴¹² Bu şekilde Hz. Mûsâ'ya galip geleceğini düşünüyor. Hz. İsa gerçekleri tebliğ ettiği kişilerde inkârcılığı görünce orada bulunanlardan yardım talebinde bulunuyor. Bunun üzerine havariler O'na yardımcı olacaklarını açıklıyorlar.¹⁴¹³

Hz. Süleyman Sebe' Melikesi Belkıs'a bir mektup göndermiş ve mektubunda ona; "*Bana baş kaldırmayın, teslimiyet gösterip bana gelin,*"¹⁴¹⁴ diye yazarak boyun eğmelerini, hakimiyetini kabul etmelerini ondan ve kavminden istemiştir. Hatta itaat etmesi için askeri gücüne dikkat çekerek ultimatoma verip tehditte bulunmuştur.¹⁴¹⁵

Önderlerin toplumlardan istediği en yoğun siyasi talep savaşmadır. Çünkü tarih boyunca toplumların kendilerini ve sahip oldukları şeyleri koruyabilmeleri için savaşmaları zaruri olmuştur. Mal, can, değerlerin korunması ve özgürlük için bu gereklidir. İslam savaşmayı değil barışı tavsiye etmiş ve onun hayırlı olduğunu belirtmiştir.¹⁴¹⁶ Ama savaş gerektiğinde de onu kutsal bir vazife olarak görmüştür.¹⁴¹⁷ Zulmetmeyi istemediği gibi zulme uğramayı da arzu etmemiş ve kabullenmemiştir. Bu

¹⁴¹⁰ Begavî, **Mealîmu't-Tenzîl**, VII, s. 190-192.

¹⁴¹¹ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 352-355.

¹⁴¹² Tâhâ, 20/73.

¹⁴¹³ Âl-i İmrân 3/52.

¹⁴¹⁴ En-Neml, 27/28, 31.

¹⁴¹⁵ En-Neml, 27/37.

¹⁴¹⁶ El-Bakara, 2/208; en-Nisâ, 4/128; el-Hucûrât, 49/10.

¹⁴¹⁷ El-Bakara, 2/154; en-Nisâ, 4/74; el-Hadîd, 57/10.

nedенlerden dolayı önderle beraber hak yolda mücadele etmeleri toplum fertlerinden istenmiştir.¹⁴¹⁸

Medine’de müslümanlarla beraber yaşayan Yahûdi ve münafıklar vardı. Hz. Peygamber sahife veya kitabe adı verilen “Medine Sözleşmesi” diye de bilinen şehri düşmanlara karşı ortak savunma antlaşması yapmıştı.¹⁴¹⁹ Hz. Peygamber düşmanlara karşı o toplumdan birlikte savaşma talebinde bulunmuştu.¹⁴²⁰ Gerekli durumlarda Allah Hz. Peygambere hem savaşmasını hem de müminlerden savaşmalarını istemesini emretmiştir.¹⁴²¹ Yine Hz. Mûsâ da İsrâiloğullarından savaşmalarını talep etmiştir.¹⁴²²

Hz. Peygamber hicretten yaklaşık altı yıl sonra umre yapmak için takriben 1400 müslümanla bereber Mekke’ye doğru yola çıkar. Fakat Mekke’li müşrikler onları Mekke’ye sokmak istemezler. Bunun üzerine Hz. Osman elçi olarak gönderilir. Fakat geri gelmesi gecikir. Endişelenen Hz. Peygamber müminleri toplar ve şayet Hz. Osman öldürüldüyse herşeyleriyle ölünceye kadar savaşacaklarına dair onlardan söz alır. “Semre” ağacının altında yapılan bu sözleşmeye “Rıdvan Biatı” adı verilir. Daha sonra Hz. Osman geri döner. Burada da önderin gerektiğinde toplumundan savaşma talebinde bulunduğu görülmektedir.¹⁴²³ Yine Hz. Peygamber münafıklardan Bizansa karşı savaşmaları talebinde bulunmuştur.¹⁴²⁴

Önderin toplumdan bir başka talebi de insanlara zulmetmeme ve zulmü terketmeleridir. Hz. Mûsâ Firavun’dan zulüm altındaki İsrailoğullarını serbest bırakmasını istemiş ve onlara zulmetmeyin demiştir.¹⁴²⁵ Onları Firavun’un zulmünden kurtarıp özgürlüğe kavuşturmak istemiş ve bunun mücadelesini vermiştir.

¹⁴¹⁸ Et-Tevbe, 9/86.

¹⁴¹⁹ Ekrem Ziya Umeri, **Medine toplumu** (Orjinal kitap adı: **el-Müctemaü'l-medeni fi ahdi'n-nübüvve**), Nureddin Yıldız (çev.), İstanbul: Risale Yayınları, 1988, I, s. 272,

¹⁴²⁰ Âl-i İmrân, 3/167.

¹⁴²¹ En-Nisâ, 4/84; el-Enfâl, 8/65; et-Tevbe, 9/13.

¹⁴²² El-Mâide, 5/21.

¹⁴²³ El-Fetih, 48/10, 18. Konu hakkında daha geniş bilgi ve farklı rivayetler için bk. İbn Kesir, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm**, XIII, s. 92-99.

¹⁴²⁴ Et-Tevbe, 9/38.

¹⁴²⁵ El-A'râf, 7/105; Tâhâ, 20/47; Eş-Şuarâ, 26/15-17. İsrailoğulları, daha önce Yusuf (a.s.) Mısır’da hazine yetkilisi iken babaları Ya’kub Peygamber’le beraber Filistin’den göçüp Mısır’a yerleşmişlerdi. Bilahere Mısır firavunları İsrailoğullarını parya sınıfı olarak geri ve ağır işlerde istihdam ettiler, bunlara birçok zulüm ve işkenceyi reva gördüler. Şimdi aynı milletten peygamber olarak gelmiş olan Mûsâ (a.s.) kendi kavmini Firavun zulmünden kurtarmak için Mısır’dan çıkarıp tekrar Filistin’e götürmeyi ona teklif etti. Bu ayetlerde anlatılmak istenen hadise budur.

Önderlerin taleplerinden birisi de toplumlarının selameti ve geleceği için amaçlara ulaşma noktasında stratejik plana uymadır. Örneğin Uhûd savaşında Hz. Peygamber askerlerden yerlerini ne pahasına olursa olsun terk etmemelerini istemiştir.¹⁴²⁶ Fakat onlar bu isteği yerine getirmedikleri için acı yenilgiyi tatmışlardır.

Hz. Mûsâ kavmine Allah'ın çeşitli nimetlerini hatırlattıktan sonra onlara mukaddes topraklara girmelerini emretmiştir. Fakat onlar korkaklık gösterip girmek istememişlerdir.¹⁴²⁷

Siyasi olarak önemli hususlardan birisi de toplumun birlik ve beraberliğini gerçekleştirme talebidir. Buna muhalif hareketler toplumun yok olması sonucunu doğurur. Bunun için önderlerin gerçekleştirmek istedikleri bir hedef birlik ruhudur. Bunun için örneğin Şuayb (as) yeryüzünde bozgunculuk yapmamalarını kavminden istemiştir.¹⁴²⁸ Hz. Lut yol kesmemelerini ve toplantılarda edepsizlik yapmaktan kaçınmalarını kavminden istemiştir.¹⁴²⁹ Hz. Nûh, Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ, Hz. İsa ve Hz. Muhammed gibi birçok peygamber toplumlarından birlik beraberlik içinde olmayı ve kendi aralarında ayrılığa düşmemelerini onlardan istemişlerdir.¹⁴³⁰

Ayetlerde peygamberlerin dini konularda zorlama durumu ve görevi olmamakla beraber, kafirler, münafıklar ve diğerlerine karşı siyasi kimliği dikkate alındığında baskı ve zorlama yetkisi olduğu ortaya çıkmaktadır. Hz. Muhammed'in Medine'deki münafık ve bazı guruplara takınması istenen tavırlar bu kapsamda değerlendirilebilir.

Liderler toplumlarından ülke ve toplumun varlığını devam ettirebilmesi, toplumun huzur ve sükununu muhafaza edebilmesi için kendisine itaat edilmesi, desteklenmesi, umumi menfaatler için savaşılması, başkalarına zulüm yapılmaması, başarıya ulaşmak için geliştirilen stratejilere uyulması, birlik ve beraberliği zedeleyecek her türlü davranıştan kaçınıp tefrikadan sakınılması gibi taleplerde bulunmuşlardır.

¹⁴²⁶ Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, s. 287-288.

¹⁴²⁷ El-Mâide, 5/22.

¹⁴²⁸ Hûd, 11/87.

¹⁴²⁹ El-Ankebût, 29/29.

¹⁴³⁰ Eş-Şuârâ, 42/13.

C. Hukuki Talepler

Daha önce de ifade edildiği gibi toplum düzenini sağlamaya yönelik her düzenlemenin mutlaka hukuki bir boyutu vardır. Haksızlıkların ve zulümlerin önlenmesi, insanların mukaddes saydıkları değerlerin korunması ve adaletin sağlanması için toplumun uyması gereken kurallara ihtiyaç vardır. Bunun için var olduğundan bu yana insanların hep bazı kurallarla yaşamları sınırlandırılmıştır. Bu kuralları belirleyen ise genelde otorite konumunda bulunan kişilerdir. Yani önderlerdir. Bu gerçek en küçük gruptan en büyük devlet teşkilatına kadar böyledir. Hatta günümüzde bu ülkeler boyutunu da aşmış uluslararası uyulması gereken çeşitli kurallar ve kurumlar oluşturulmuştur. Kur'an'da bu bağlamda önderlerin taleplerini görmek mümkündür.

Bu taleplerin en başında hukukun temelini de oluşturan adaletin yerine getirilmesi talebi gelmektedir. Allah Teala; *“Söz söylediğiniz zaman, yakınlarınız dahi olsa adaletli olun”*,¹⁴³¹ diyerek insanların adaletle şahitlik etmelerini ve adil olmalarını¹⁴³² onlardan istemiştir. Hem genel hem de halk içinde hüküm verme konumunda olan kişilerin adil davranması emredilmektedir.¹⁴³³

İkinci olarak ise insanların öldürülmemesi talebi gelmektedir. Kur'an'da ilk adam öldürme olayı olarak Hz. Adem'in çocukları Habil ile Kabil'in kıssası anlatılır. Bu olayda kıskançlık ve nefsanî arzular nedeniyle Kabil Habil'i öldürür. Bu durum Allah tarafından eleştirilir ve kötü bir davranış olarak anlatılır. Hatta haksız yere bir insanı öldürmenin vehameti bütün insanlığı öldürmek kadar kötü olduğu; *“Kim, bir cana veya yeryüzünde bozgunculuk çıkarmaya karşılık olmaksızın (haksız yere) bir cana kıyarsa bütün insanları öldürmüş gibi olur.”* ifadeleriyle dile getirilir.¹⁴³⁴

Bu gerçeklik Hz. Adem'den son peyamber Hz. Muhammed'e kadar devam etmiştir. İnsanlar ne yazık ki çeşitli nedenlerle başka insanları öldürmüşlerdir. Bu gün

¹⁴³¹ El-En'âm, 6/152.

¹⁴³² El-A'râf, 7/29. Ayrıca benzer ayetler için bk. en-Nahl, 16/90; el-Hucûrât, 49/9; el-En'âm, 6/115.

¹⁴³³ En-Nisâ, 4/58; Kurtûbî, *el-Cami' li Ahkâmî'l-Kur'an*, VI, s. 424, 427.

¹⁴³⁴ El-Mâide, 5/27-32.

de öldürmeye devam etmektedirler. Örneğin Hz. Peygamber fakirlik korkusuyla çocukların öldürülmemesi ve cana haksız yere kıyılmamasını insanlardan istemiştir.¹⁴³⁵

Hz. Peygamber veda hutbesinde insanların canlarının, mallarının ve ırzlarının mukaddes olduğunu¹⁴³⁶ ifade ederek en önemli toplumsal değerlere ve bunların korunmasına yönelik taleplerini dile getirmiştir.

Önderlerin hukuki taleplerinden birisi de toplumda özellikle zayıf ve korumasız kesimin haklarının korunmasıdır. Örneğin Hz. Peygamber Veda Hutbesinde insan haklarına dikkat çektikten sonra özel olarak kadın haklarının korunmasına, ihlal ve istismar edilmemesine, erkeklerin kadınlar kadınların da erkekler üzerinde hakları olduğuna, aile fertlerinin birbirine karşı hak ve sorumluluklarına ve kadınların nafakasının sağlanmasına dikkat çekmiştir.¹⁴³⁷

Yetim olanların malına ancak iyi niyetle yaklaşmalarını Hz. Peygamber insanlardan istemiştir.¹⁴³⁸

Toplumun yaşamını sürdürmesi için vazgeçilmez bir unsur olan ekonomi ve ticaretle ilgili taleplerde de bulunmuşlardır. Ölçü ve tartıyı adaletle yapmalarını,¹⁴³⁹ insanların eşyalarını eksik vermemelerini,¹⁴⁴⁰ doğru teRazî ile tartmalarını, insanların hakkını kısmamalarını¹⁴⁴¹ onlardan isteyerek her türlü ticari ve mali haksızlık ve yanlışlık yapmaktan uzak durmalarını istemişlerdir. Faizin haram olduğunu belirttikten sonra emanetlere hiyanet edilmemesini istemişlerdir.¹⁴⁴²

Genel olarak bu başlık altında adalet, adaletle şahitlik, insanların canına kıymama, tüm insanların her türlü hakkının yanında özellikle ezilen kesimlerin haklarının korunması, mali alanda servete saygı gösterilmesi ve mala yönelik her türlü tecavülden kaçınmaya yönelik taleplerde buldukları görülmektedir.

¹⁴³⁵ El-En'âm, 6/151; Zeynü'd-Din Ahmed Zebidî, **Tecrid'i Sarih**, Kamil Miras (çev.), İstanbul: 1946, X, s. 431-432.

¹⁴³⁶ Zebidî, **Tecrid'i Sarih**, X, s. 431.

¹⁴³⁷ Zebidî, **Tecrid'i Sarih**, X, s. 432.

¹⁴³⁸ El-En'âm, 6/151.

¹⁴³⁹ El-En'âm, 6/152; Hûd, 11/84.

¹⁴⁴⁰ El-A'râf, 7/85; Hûd, 11/85.

¹⁴⁴¹ Eş-Şuarâ, 26/181-183.

¹⁴⁴² Zebidî, **Tecrid'i Sarih**, X, s. 432.

II. TOPLULUKLARIN LİDERLERİN TALEPLERİNE TEPKİLERİ

Toplumların gidişatında etkin konumda bulunan liderlerin onlardan çeşitli taleplerde buldukları bir önceki ana başlık altında dile getirilmişti. Bu başlıkta ise onların taleplerine toplumların nasıl tepki gösterdikleri ele alınacaktır. Tezimizin temelini de burası oluşturmaktadır.

Aslında Kur'an'ın öngürdüğü öndere karşı toplumun ideal davranış şekli Nisâ suresinde belirtilmiştir. Bu ayette Yüce Allah kendisine, Peygamber'e ve toplumun liderlerine, otorite ve yetki sahibi kimselere itaat etmeyi emretmiştir. Önderler de itaat edilmek için gönderilmişlerdir. Böyle davranmanın hem daha hayırlı hem de netice bakımından daha güzel olduğu aynı ayette beyan edilmiştir.¹⁴⁴³

Kur'an ayetlerine bakıldığında ve kıssalar incelendiğinde her peygambere hemen hemen aynı metod ve gerekçelerle karşı çıkıldığı görülür. Genel olarak toplumlar, nefislerinin arzulamadığı bir şeyi kendilerine getiren elçilere karşı büyülenmiş, bir kısmını yalanlamış bir kısmını ise öldürmüşlerdir.¹⁴⁴⁴

Şunu ifade etmek gerekir ki Kur'an, lider konumunda olan kişilerin doğru taleplerinde ısrarlı ve kararlı olmalarını, halktan gelecek ve toplumun genel memfaatine uygun olmayacak taleplere kulak asmamaları gerektiğini belirtir. Onların bu taleplerine uymamanın sonunda sıkıntılar getireceği bildirilir.¹⁴⁴⁵ Başka bir ayette de onların bu girişimlerinin lideri doğru yoldan çıkarabileceğinden bile bahs edilir.¹⁴⁴⁶ Bunun için özellikle kâfir ve münafıklara itaatı Peygamber'e Allah yasaklamıştır.¹⁴⁴⁷

Kur'an'a bakıldığında olumlu tavırlardan ziyade olumsuz tavırların daha fazla yer aldığı ve anlatıldığı görülür. Bunun nedeni olumlu tavırlar normal olan ve asli olan durumlardır. Bütün olumlu tavırları saymak imkansızdır. Ancak bazen özendirmek için bu tavırlar da zikredilmiştir. Arızı ve problem olan ise aksi olumsuz tavırlardır.

¹⁴⁴³ En-Nisâ, 4/59, 64.

¹⁴⁴⁴ El-Bakara, 2/87.

¹⁴⁴⁵ El-Hucurât, 49/7.

¹⁴⁴⁶ El-En'âm, 6/116.

¹⁴⁴⁷ El-Ahzâb, 33/48.

Toplumların yaşantılarını olumsuz yönde etkileyecek olan bu hususlardır. Bunun için daha çok bu konulara yer verilmiş, insanların dikkatleri çekilerek ibret almaları ve doğru davranışa yönlendirme hedeflenmiştir. Zaten Kur'an'ın büyük bir çoğunluğunu teşkil eden kıssalardan maksat budur. Yani ibret almaktır.

Tezimizde bu olumlu ve olumsuz tavırlar önce nitelikleri bakımından daha sonra ise sebepleri bakımından ele alınacaktır. Nitelikleri bakımından önce olumlu daha sonra ise olumsuz tepkiler üzerinde durulacaktır.

A. Tepkilerin nitelikleri

1. Olumlu tepkiler

Önderlere tabi olanların onlara karşı takınması gereken tavrın tam bir teslimiyet olması gerektiği Kur'an'da beyan edilir.¹⁴⁴⁸ İnananlar açısından önderin (*peygamber*) emrine tam boyun eğmek ve teslim olmak mecburiyeti vardır.¹⁴⁴⁹ Yine Kur'an'da öndere saygı, bağlılık, itaat, hitap ederken edep kurallarına uyma ve onu rahatsız edici davranışlardan sakınma gibi hususlar üzerinde durulur.¹⁴⁵⁰

Liderlere karşı takınılması gereken tavrın işaretleri bazı olaylar anlatılarak Kur'an'da belirtilmiştir. Örneğin Allah, Tebük seferinde Hz. Peygamberi desteklemeyen ve çeşitli mazeretler ileri sürerek geri kalan insanları eleştirmiş, önderi yalnız bırakmamaları ve onun canını kendi canlarından daha önce düşünmeleri gerektiğine vurgu yapmıştır.¹⁴⁵¹ Yine Fetih suresinde Hz. Peygamber'e inanmak, yardım etmek ve saygı göstermek gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁴⁵²

Kur'an'daki bu anlatılanlar toplumların lidere karşı sorumluluk alanlarını genel hatlarıyla belirlemektedir. Teferruata girmeden genel çerçeveye çizilmektedir. Burada tavırlar inanma, itaat etme, vefakar davranma ve rehberlik isteği şeklinde dört başlık altında ele alınacaktır. Fakat bu başlıklar birbiriyle içi içe ve bağlantılı olarak

¹⁴⁴⁸ Âl-i İmrân 3/20.

¹⁴⁴⁹ En-Nisâ, 4/59, 65.

¹⁴⁵⁰ El-Hucurât, 49/1-2, 4.

¹⁴⁵¹ Et-Tevbe, 9/120.

¹⁴⁵² El-Fetih, 48/9.

işlenecektir. Çünkü tamamen bu davranış biçimlerini kesin hatlarla birbirinden ayırmak mümkün değildir.

a. İnanma

Bu kavramın anlamı ve Kur'an'daki kullanımları üzerinde fazla durmayacağız. Çünkü Dini Topluluklar başlığı altında yer alan Mü'minler alt başlığında bu konu detaylıca incelenmişti. Yine imanın mahiyeti konusu üzerinde de durulmayacaktır. Çünkü mevzumuz bu değildir. Sadece toplumların tavırları açısından bu konu ele alınacaktır.

İnanma tavrı iki açıdan ele alınabilir. Birincisi peygamberlerin bildirdiği gerçeklere dini anlamda inanma diğeri ise önderin kendisine ve yaptığı işlere güvenme anlamında inanma diyebiliriz. Kur'an'da daha çok peygamberler ve toplumları arasındaki ilişkiden bahs edildiği için doğal olarak birinci kısım daha fazla öne çıkmaktadır. İkinci kısım ise hem peygamberlerin din dışı alanlardaki liderliklerine hem de peygamberler dışındaki liderlere karşı tavırlarda görülmektedir.

Konular daha çok örnekleme yoluyla ele alınacak ve sonuçlara gidilecektir. Örneğin mucize ve sihrin karşılaşması neticesinde mağlub olan Firavun ve ileri gelen diğer topluluk huzurunda sihirbazlar gerçekleri görünce Hz. Mûsâ ve Rabbi'ne iman etmişlerdir.¹⁴⁵³ Onlarla beraber başkaları da iman etmiştir. Hem de Firavun'un baskı ve korkutmalarına rağmen.¹⁴⁵⁴ Yine aynı ortam ve şartlarda Hz. İbrâhîm'e inanan ve onu ilk tasdik eden Lut (a.s) olmuştur.¹⁴⁵⁵ Hz. Lut O'nu desteklemiştir. Onunla birlikte hicret etmiştir. Önce Harran'a daha sonra Şam'a oradan da Filistin'e yerleşmişlerdir.¹⁴⁵⁶ Gerçekleri gören bu insanlar tehlikelere rağmen iman etmekten kaçınmamışlardır.

Antakya halkına elçiler gönderilmiş ve o toplum bu elçileri inkar etmişlerdir. Bunun üzerine bir kişi onların yanına gelerek bu önderlere inandığını söyleyerek onları desteklemiş ve halkı onlara inanma ve uymaya çağırmıştır.¹⁴⁵⁷ Bu mümin kişi toplumsal

¹⁴⁵³ El-A'râf, 7/120-122; Tâhâ, 20/70; eş-Şuarâ, 26/46-50.

¹⁴⁵⁴ Yunus, 10/83; el-Mu'min, 40/28.

¹⁴⁵⁵ El-Ankebût, 29/26.

¹⁴⁵⁶ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XVIII, s. 384-385; Kurtûbî, *el-Camî' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XVI, s. 355-356.

¹⁴⁵⁷ Yâsin, 36/20-28.

baskının etkisinde kalmasına rağmen imanını dile getirmiş ve destek olmaya çalışmıştır. Havariler Hz. İsa'nın Allah'a giden yolda kendisine yardım etmeleri talebine olumlu yanıt vermiş, ona inanmış ve yardım etmişlerdir.¹⁴⁵⁸ Burada inanmanın yanında inandığı kişiye yardım etme davranışı da dikkat çekmektedir.

Müminlerin tavrı, kendilerine gönderilen peygamberlere ve getirdiklerine inanmak şeklinde olmuştur.¹⁴⁵⁹ Hz. Peygamber'e Medine'deki bazı mümin kadınlar inanma ve itaat etme konusunda biatta bulunmuşlardır.¹⁴⁶⁰

Kur'an'da bazı âlimlerin örnek davranışları anlatılır. Bazı Yahûdiler Hz. Peygamber'e indirilene inanmışlardır. Yahûdi âlimlerinden Abdullah b. Selul Kur'an'a iman etmiş ve onu hakkıyla okumuştur.¹⁴⁶¹ Bu alimler gerçekleri okuduklarında bu bilgilerin kendilerinde ki gerçek bilgiyle örtüştüğünü görünce hakikati kabul etmiş, boyun eğmiş ve gönülden bağlanıp iman etmişlerdir.¹⁴⁶² Kur'an karşısında secdeye kapanıp saygı göstermişlerdir.¹⁴⁶³ Kur'an'ın gerçek ve Allah'ın yoluna ilettiğini belirterek¹⁴⁶⁴ olumlu bir tavır takınmışlardır. Akliselim sahipleri kendilerini imana çağıran önderlere karşı, "*işittik hemen iman ettik*" diyerek inanmış ve teslim olmuşlardır.¹⁴⁶⁵

Lider konumunda olan kişiler amaçlarına ulaşma noktasında kendilerine inanan ve tabi olan kişilere ihtiyaç duymaktadırlar. Bunun için liderlerin başarıya ulaşmalarında toplum fertlerinin onlara inanmalarının büyük rolü vardır.

Burada göze çarpan bir başka tespit ise şudur. Toplum fertlerinden bir kısmı bütün tehdit, zorlama ve baskılara rağmen gerçekler karşısında inanmayı tercih etmişlerdir. Ayrıca bilgi sahibi olma, gerçekleri daha kolay görme ve kabullenmeye katkı sağlamıştır. Bilgi imana götürmektedir denebilir. Bu tavır gerçekleri bilme, inanma, lidere teslim olma, yardım etme ve destekleme şeklinde bir süreç olduğu ifade edilebilir

¹⁴⁵⁸ Es-Saff, 61/14.

¹⁴⁵⁹ El-Bakara, 2/4.

¹⁴⁶⁰ El-Mümtehine, 60/12.

¹⁴⁶¹ El-Bakara, 2/121; en-Nisâ, 4/160-161.

¹⁴⁶² El-Mâide, 5/83.

¹⁴⁶³ El-İsrâ, 17/107.

¹⁴⁶⁴ Sebe', 34/6.

¹⁴⁶⁵ Âl-i İmrân, 3/193.

b. İtaat etme

“T-v-a” kökünden türeyen “itaat” gönülden, isteyerek ve benimseyerek boyun eğme anlamına gelmektedir.¹⁴⁶⁶ “İtaat” kelimesi Kur’an’da yer almamakla beraber üç yerde aynı anlama gelen “taat” olmak üzere fiil ve isim olarak bu kökten türemiş kelimeler seksen beş yerde geçmektedir.¹⁴⁶⁷

Allah ve peygamberden sonra öndere itaat etmeyi Yüce Mevlâ Kur’an’da insanlara emretmiştir.¹⁴⁶⁸ Allah’a itaatten sonra peygambere itaatin zorunluluğuna dikkat çekilmiştir.¹⁴⁶⁹ Nisâ suresindeki 58 ve 59. ayetlerde önderlik görevini ehil olanların yüklenmesi gerektiğine dikkat çekildikten sonra hem toplumu yönlendiren bu yetki sahiplerine adil olmaları hem de yönetilenler konumunda olanların onlara itaat etmeleri şeklindeki görevleri hatırlatılmaktadır. Toplumu oluşturan bu iki kesim muhatap olarak uyarılmakta ve görevleri hatırlatılmaktadır.¹⁴⁷⁰ Özellikle savaş durumlarında önderin vermiş olduğu emre itaat etmenin gerekliliği bildirilir. Aksi davranış toplumun birliğinin bozulmasına, gücünün azalmasına ve düşman karşısında mağlubiyete sebep olacağına dikkat çekilir.¹⁴⁷¹ Hatta peygamberin vermiş olduğu hükme tereddütsüz itaat etmek gerektiği Kur’an’da vurgulanır.¹⁴⁷² Allah öndere karşı hitap ederken bile dikkatli ve saygılı olmayı insanlardan istemektedir.¹⁴⁷³ Kendisi de bir önder olan Hz. Peygamber önder ve yetkili kişilere itaat etmenin gerekliliğine veda hutbesinde işaret etmiştir.¹⁴⁷⁴

Peygamberlere itaatin meşruiyeti ise onların vahye mazhar olmalarından kaynaklanmaktadır. Önderlere itaat noktasında ki ölçü ise “ma’ruf” kavramıyla ifade edilir. “Ma’ruf” ise; *“aklın kabul ettiği, dinin benimsediği, insan tabiatının ve toplumun uygun gördüğü fiil ve davranış”*¹⁴⁷⁵ demektir. Bu ilke İslam literatüründe Hz. Peygambere isnad edilerek *“Yaratana âsi olunacak yerde yaratılmışa itaat*

¹⁴⁶⁶ Ragıb el-İsfehanî, *el-Müfredât*, “t-v-a” md; Firuzabadî, *Kamûsü’l-Muhîd*, I, s. 744-745.

¹⁴⁶⁷ M. F. Abdülbakî, *el-Mü’cem*, s. 429-430.

¹⁴⁶⁸ En-Nisâ, 4/59.

¹⁴⁶⁹ En-Nûr, 24/54.

¹⁴⁷⁰ Kurtûbî, *el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’an*, VI, s. 427-429; Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, X, s. 147, 149.

¹⁴⁷¹ El-Enfâl, 8/45-46.

¹⁴⁷² El-Ahzâb, 33/36.

¹⁴⁷³ En-Nûr, 24/63.

¹⁴⁷⁴ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, V, s. 251.

¹⁴⁷⁵ Mustafa Çağrıncı, “Emir bi’l-Ma’ruf Nehiy ani’l-Münker”, *DİA*, XI, 138-139.

yoktur”¹⁴⁷⁶ şeklinde formüle edilmiştir. Bu belirtilen hususlar peygamberler ve onların dönemleriyle ilgili olmakla beraber sadece o dönemlerle sınırlı değil daha sonraki önder ve toplumlar için de geçerlidir.

Bir başka örnek Fravun’un kavminin kendisine itaat etmesidir. Onun kavminden ileri gelenler kendisine uymuşlardır. Talepleri olumsuz ve yanlış olmasına rağmen¹⁴⁷⁷ kavminin kendisine uymasından bahs edilir. Firavun kavmini aldatmıştır. Kavmi de ona uymuştur. Kur’an onların bu tavrını fasık ve yoldan çıkmış bir topluluk olmasına bağlamaktadır.¹⁴⁷⁸ Bazen doğru olmasa da önderlerine müsbet tavır takınmışlardır. Örneğin ileri gelenler, doğru olmasa da Firavun’un emirlerine uymuşlar ve ona itaat etmişlerdir.¹⁴⁷⁹ Burada itaat etme tavrı tasvip edilen değil yerilen bir tavidir. Çünkü yukarda da ifade edildiği gibi itaat maruf olanda olması gerekir. Burada münker olana itaat edilmiştir. Bu itaatın temeli çıkar ve korkuya dayanmaktadır.

Tâlut ordusuyla bir nehirden geçerken su içmemelerini askerlerine emreder. İnananlar onu dinler ve su içmezler. Ona itaatte kusur etmezler. Ama bunlar azınlık bir topluluktur. Çoğunluk ise isyan ederek nehirden su içerler.¹⁴⁸⁰

Hz. Yakub’un çocukları ailece itaat etmenin örneği olarak Kur’an’da zikredilir. Onlar babalarının dinine bağlı kalacaklarını ifade ederek itaatkâr tavırlarını ortaya koymuşlardır.¹⁴⁸¹

Hz. İsa bazı insanların inkâr ettiklerini görünce orada bulunanlardan yardım talep etmiştir. Havariler onun yardımına kulak vermişler, kendisine inandıklarını, müslümanlardan olduklarını ve kendisine uyacaklarını beyan ederek¹⁴⁸² çağrıya olumlu karşılık vermişlerdir.

İnananların peygambere itaat ettikleri¹⁴⁸³ ve onlar hakkında daima iyi niyetli düşündükleri¹⁴⁸⁴ Kur’an’da bildirilir. Onlar önderin emrine karşı: “*İşittik ve itaat ettik*”

¹⁴⁷⁶ Arent Jean Wensinck, *Miftâhu Künûzi’s-Sünne*, “Eimme” md.

¹⁴⁷⁷ Hûd, 11/97.

¹⁴⁷⁸ En-Neml, 27/12; ez-Zuhruf, 43/54.

¹⁴⁷⁹ Hûd, 11/97.

¹⁴⁸⁰ El-Bakara, 2/249.

¹⁴⁸¹ El-Bakara, 2/133.

¹⁴⁸² Âl-i İmrân 3/52.

¹⁴⁸³ Et-Tevbe, 9/71.

diyerek kulak verir ve itaat ederler.¹⁴⁸⁵ Burada özellikle dört yerde itaat ifadesinin işitme fiilinden sonra gelmiş olması bilinçli bir itaati ifade etmektedir.¹⁴⁸⁶

Medine’de ki bazı müslüman kadınlar Hz. Peygamber’e gelerek; *“Allah’a hiçbir şeyi ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina etmemek, çocuklarını öldürmemek, elleriyle ayakları arasında bir iftira uydurup getirmemek, iyi işi işlemekte sana karşı gelmemek hususunda”*¹⁴⁸⁷ biat etip söz vermişlerdir.

Öndere karşı itaat noktasında önemli olumlu örneklerden birisi de Sebe’ Melikesi’nin toplumdur. Hz. Süleyman’ın kendisine itaat etmeleri talebini içeren mektubu onlara ulaştınca Melike Belkıs ileri gelenleriyle istişare etmiş ve nasıl davranacağını onlara sormuştur. Onlar ise kendisine askeri ve siyasi anlamda hertülü desteği vereceklerini belirtmişlerdir. Son kararı ise ona bırakmışlardır.¹⁴⁸⁸ Melike’nin Hz. Süleyman’a karşı tutumu ise itaatkar olmuş ve ona elçileriyle çeşitli hediyeler göndermiştir. Sebe’ Melikesi Belkıs güç ve kuvvetini gördüğü Hz. Süleyman’a teslim olmuş ve onun dinini ve otoritesini kabul etmiştir.¹⁴⁸⁹

Hz. Süleyman Belkıs’ın tahtını kimin getireceğini sorunca kendisine ilim verilmiş bir kişi¹⁴⁹⁰ bu tahtı getiriyor.¹⁴⁹¹ Bu kişi sahip olduğu ilmi ve teknolojik imkanları önderin yararına kullanıyor.

Yine bazı toplumlar önderlerin, düşmanlarına karşı kendilerine yardım etmesini istemişlerdir. Kendilerini koruması ve güvenliklerini sağlaması karşılığında severek vergi vermeyi kabul etmişlerdir. Zülkarneyn’den, karşılaştığı toplum kendilerini Ye’cüc ve Me’cüc’e karşı korumaya yardımcı olması karşılığında ona maddi vaadlerde bulunmuşlardır.¹⁴⁹²

¹⁴⁸⁴ En-Nahl, 16/30.

¹⁴⁸⁵ En-Nür, 24/51. Bk. el-Bakara 2/285; en-Nisâ 4/46; el-Mâide 5/7.

¹⁴⁸⁶ Ömer Mahir Alper, “İtaat”, **DİA**, XXIII, s. 444.

¹⁴⁸⁷ El-Mümtehine, 60/12.

¹⁴⁸⁸ En-Neml, 27/33.

¹⁴⁸⁹ En-Neml, 27/35, 44.

¹⁴⁹⁰ İlim sahibi bu kişinin Hz. Süleyman’ın veziri Asaf bin Berhiya veya Hızır olduğu rivayet edilmektedir. Daha geniş bilgi ve farklı rivayetler için bk. İbn Kesir, **Tefsiru’l-Kur’ani’l-Azîm**, X, s. 408.

¹⁴⁹¹ En-Neml, 27/40.

¹⁴⁹² El-Kehf, 18/94.

Gerek inanmalarından kaynaklanan gerekse çeşitli yararlar doğurması ya da korku nedeniyle toplumların önderlerine itaat ettikleri görülmektedir. İslam dini de toplumsal düzenin devamı ve huzuru için öndere itaati emretmiştir. Fakat bu itaatin meşruiyyet ölçüsü olarak ma'ruf ilkesini koymuştur. Bu tepkiyi gerçekleştiren toplum profiline genellikle inanan topluluklar olduğu görülmektedir. İnanmak itaati ve desteklemeyi doğurmaktadır.

c. Vefakârlık

Vefakarlık, hem Allah'a hem de insanlara karşı verilmiş olan sözlerde ki sorumluluğu ifade eder. İslam ahlakında bu sorumluluğun yerine getirilmesine ahde vefa denir. Kur'an'dan alınan bir kavramdır.¹⁴⁹³ Sözlükte, “Sözünde durmak, verdiği sözlere bağlı kalmak, özü ve sözü doğru olmak” gibi anlamları içine alan ahde vefa veya kısaca vefa, İslâm ahlâkının en önemli prensiplerinden birisidir.¹⁴⁹⁴ Vefakarlığın ahlaki, siyasi ve hukuki boyutları vardır. Burada daha çok toplumsal yönüyle siyasi ve ahlaki boyutundan bahs edilecektir.

Lider konumunda olan kişiler, toplumların gelecekları ve huzurları için ellerinden gelen fedakarlıkları göstermişlerdir. Özellikle peygamberler bu noktada ne pahasına olursa olsun ölüm de dahil hiç bir fedakarlıktan kaçınmamışlardır. Gerektiğinde savaşmışlardır. Kendilerine tabi olanlardan da bu konularda kendilerine destek vermelerini ve vefalı olmalarını istemişlerdir. Toplumların bir kısmı bu taleplere olumlu karşılık verirken bir kısmı ihanetle cevap vermiştir. Özellikle inananların, gönülden bağlananların vefakar tavır takındıkları görülmektedir. Zaten Kur'an-ı Kerim'de ve hadîs-i şeriflerde olgun müminlerin vasıfları sayılırken, onların ahde vefa gösterme özelliklerine işaret edilir.¹⁴⁹⁵

Örneğin müminler bütün sıkıntı ve zorluklara rağmen Hz. Muhammed'e karşı isyan etmeyip vefakâr davranmışlar, birlikte Allah'tan yardım dilemişlerdir. “(Ey müminler!) Yoksa siz, sizden önce gelip geçenlerin başına gelenler size de gelmeden cennete gireceğinizi mi sandınız? Yoksulluk ve sıkıntı onlara öylesine dokunmuş ve öyle

¹⁴⁹³ El-Bakara, 2/177; el-Mü'minûn 23/8.

¹⁴⁹⁴ Metin Yurdağur, “Ahid”, **DA**, I, s. 534.

¹⁴⁹⁵ Bk. el-Mü'minûn, 23/8; el-Meâric 70/32.

sarsılmışlardı ki, nihayet Peygamber ve beraberindeki müminler: Allah'ın yardımı ne zaman! dediler. Bilesiniz ki Allah'ın yardımı yakındır.¹⁴⁹⁶ ifadeleri bu gerçekliği ortaya koyar. Bu ayet bir rivayete göre Hendek savaşında müminlerin çektiklerini, diğer bir rivayete göre ise Uhûd savaşıyla ilgilidir. Bir başka görüşe göre ise mallarını ve yakınlarını Mekke'de bırakıp Medine'ye hicret eden Müslümanlarla ilgilidir.¹⁴⁹⁷ İnananlar mal ve canla savaşmaktan geri durmamışlardır.¹⁴⁹⁸ En zor şartlarda ensar ve muhacirler Hz. Peygamberle beraber olmuşlardır.¹⁴⁹⁹ Bunun en açık örneği Hicretten sonra Hz. Peygamber 1400 kişilik müminlerle beraber umre yapmak üzere Mekke'ye doğru yola çıkar. Mekke'ye onları sokmak istemeyen müşriklere elçi olarak Hz. Osman'ı gönderir. O'nun gelmesi gecikince Hz. Peygamber müminleri toplar ve onlardan şayet Hz. Osman öldürüldüyse ölünceye kadar savaşacaklarına dair söz alır. Bu biat "Semre" ağacı altında yapılan "Rıdvan biatı" dır. Onlar da bu biatı yaparak ona bağlılıklarını göstermişlerdir. Sonunda Hz. Osman geri dönmüştür.¹⁵⁰⁰ Bazı durumlarda ise inananlar fakirlik ve yoksulluktan dolayı öndere destek olamamaktan büyük üzüntü duymuşlardır.¹⁵⁰¹ Bu onların vefakarlığa olan düşkünlüklerini ifade etmektedir.

Müminler önderlerine güvenmiş, önderlerin vermiş olduğu sözlerin yerine gelmesi onların lidere bağlılıklarını artırmıştır. Müminler Hendek savaşında düşman birliklerini görünce, "işte Allah ve Resulü'nün va'd ettiği gerçekler, o doğru söylemiştir"¹⁵⁰² demişler ve bu onların bağlılıklarını artırmıştır.

İnananlar önderleri için çeşitli eziyetler görüp hicret etmiş ve bunlara karşı sabretmişlerdir.¹⁵⁰³

Yine inananlar önderleriyle bir işe giriştiklerinde onun izni olmadan o işi terkedip gitmemişlerdir. İzinsiz lideri bırakıp ayrılmamışlardır. Ondaki gizli sıvışıp

¹⁴⁹⁶ El-Bakara, 2/214.

¹⁴⁹⁷ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, III, s. 638-646; Razî, **Mefâîhu'l-Gayb**, VI, s. 20-21.

¹⁴⁹⁸ Et-Tevbe, 9/44, 88; en-Nahl, 16/110.

¹⁴⁹⁹ Et-Tevbe, 9/117.

¹⁵⁰⁰ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm**, XIII, s. 92-99.

¹⁵⁰¹ Et-Tevbe, 9/92.

¹⁵⁰² El-Ahzâb, 33/22.

¹⁵⁰³ En-Nahl, 16/110.

kaçmamaları gerektiği¹⁵⁰⁴ Kur'an'da bildirilir. Yani ona ihanet etmeyecekleri ifade edilir.

Hz. Peygamber'e ihanet tavırları sergileyen yahûdi kabilesi Kureyza oğullarına karşı müminlerin onu destekledikleri Kur'an'da anlatılmaktadır.¹⁵⁰⁵ Fakir, yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmış muhacirler Hz. Peygamber'e yardım etmişlerdir.¹⁵⁰⁶

Talut ile beraber savaşa gidenlerden inanmayanların çoğunluğu onu yalnız bırakıp terkederken, inananlar önderlerinin fikirlerine sahip çıkmış, onu desteklemiş ve sebat göstermişlerdir. Ayrıca karşı çıkanları ikna etme çabası içine girmişlerdir.¹⁵⁰⁷

Kur'an'da birçok peygamberin yanında samimi insanların varlığından bahsedilir. Bunların liderlerine karşı tavırları; önderlerine sahip çıkma, onların mücadelelerinde yanlarında olma şeklindedir. Onlar yılmamış ve gevşeklik göstermemişlerdir. Sadece Allah'ın yardım ve bağışlamasını dilemişlerdir.¹⁵⁰⁸

Toplumların davranışlarını belirleyen unsurlardan birisi de liderin üslubudur. Hz. Muhammed'in insanlara yumuşak davranması onların etrafında kenetlenmesine sebep olmuştur. Katı ve sert davranmanın insanları liderin etrafından dağıtacağı Kur'an'da beyan edilmiştir.¹⁵⁰⁹

İnananlar liderlerine karşı sevgi beslerler ve bu sevgi başka şeylere besledikleri sevgilerin hepsinden daha üstündür.¹⁵¹⁰ Bunun anlamı, önderleri için hiçbir fedakarlıktan hiçbir zaman kaçınmayacaklarıdır.

Yine inananların öndere karşı vefakar tavırlarının bir yönü de Allah ve Resülü'ne düşman olan kimselerle babaları, oğulları, kardeşleri ve akrabaları olsa dahi dost olmazlar.¹⁵¹¹ Onlara olan sevgi ve bağlılıkları diğer ilişkilerden daha üstündür.

¹⁵⁰⁴ En-Nûr, 24/62-63.

¹⁵⁰⁵ El-Enfâl, 8/62.

¹⁵⁰⁶ El-Haşr, 59/8.

¹⁵⁰⁷ El-Bakara, 2/249.

¹⁵⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/146-147.

¹⁵⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/159.

¹⁵¹⁰ Et-Tevbe, 9/24.

¹⁵¹¹ El-Mücâdele, 58/22.

Kur'an'da özellikle savaş esnasında önderlerine bağlı kalıp, her türlü zorluğa katlanan, sabır ve sebat gösteren kimselere Allah'ın yardımının geleceği ve O'nun rahmetine kavuşacakları belirtilir.¹⁵¹²

İnanan insanların önderlerine karşı en önemli ve dikkati çeken tavırlarından birisi onlara sadakat göstermeleri ve desteklemeleridir. Ne pahasına olursa olsun lideri yalnız bırakmayıp terk etmemeleridir. Önderlerini her türlü ilişki ve değerden daha üstün tutmalarıdır. Bu tavırlarında liderin olumlu ve ılımlı tutumunun da etkisi vardır. Bu tavırlar liderin daha fazla güven içinde olması, rahat hareket etmesi, cesur kararlar almasını kolaylaştırmakta ve başarıya ulaşmasını sağlamaktadır.

d. Rehberlik isteği

Yüce Allah Kur'an'da herhangi bir konuda ihtilafa düştüklerinde Allah, peygamber, diğer otorite ve önderlerden yardım almayı, konu ve problemlerin çözülmesi için bu otoritelere baş vurulmasını emretmektedir.¹⁵¹³ Bunun yanında toplumların önder ve otorite olarak gördüğü kimselerden karşılaştıkları problemleri çözmeleri için yukarıdaki emirden bağımsız olarak istekte buldukları görülmektedir.

Bu bağlamda inanmış insanların öndere karşı gösterdikleri tavırlardan birisi de kendilerine yol gösterme talepleridir. Kur'an'da farklı ayetlerde yer alan “yeselûneke” ifadeleri bunu göstermektedir. Toplumun farklı kesimleri ekonomik,¹⁵¹⁴ siyasî,¹⁵¹⁵ sosyal¹⁵¹⁶ ve dinî¹⁵¹⁷ alanlarda kendilerine yol gösterilmesini önderden talep etmektedirler. Genel anlamda rehberlik istedikleri gibi şahsi yaşamlarıyla ilgili de yol göstermelerini istemişlerdir. Örneğin kadınlara özel durumlarında nasıl davranacaklarını ve onlara karşı erkeklerin nasıl davranmaları gerektiğini Hz. Peygamber'e soruyorlar ve bunların cevabını öğrenmeye çalışıyorlar.¹⁵¹⁸ Mirası nasıl taksim edeceklerini,¹⁵¹⁹ helal ve haramın neler olduğunu¹⁵²⁰ Hz. Peygamberden soruyorlar. Burada dikkati çeken

¹⁵¹² El-Ahzâb, 33/25; Âl-i İmrân, 3/125-127; el-Bakara, 2/154-157.

¹⁵¹³ En-Nisâ, 4/59.

¹⁵¹⁴ El-Bakara, 2/215.

¹⁵¹⁵ El-Bakara, 2/217.

¹⁵¹⁶ El-Bakara, 2/220.

¹⁵¹⁷ El-Bakara, 2/219.

¹⁵¹⁸ El-Bakara, 2/222; en-Nisâ, 4/127.

¹⁵¹⁹ En-Nisâ, 4/176.

¹⁵²⁰ El-Mâide, 5/4.

husus toplumun liderinden yetkisi dahilindeki çeşitli alanlarda düzenleme, yönlendirme, idari ve hukuki düzenlemeleri yapmasının beklenmesidir. Kendilerinin bu konularda bilgilendirilmeleridir.

Yine Kur'an, insanların önderlerine karşı takınması gereken bir başka tavrıda şu şekilde dile getirir. Toplum fertleri elde mevcut bilgileri rasgele yaymak yerine önder ve ehline bildirmeli, onlarla birlikte değerlendirmeli ve sonuca ulaşmalıdır.¹⁵²¹ Burada otorite boşluğundan kaynaklanan kargaşa, bilgi kirliliği, bilginin yanlış ve toplumun aleyhine kullanılmasının önüne geçilmesi gibi yararlar sağlanmış olur. Özellikle gizlilik özelliği taşıyan bilgilerin ilgili mercilere taşınarak değerlendirilmesi gereğine de işaret var diye düşünülebilir. Çünkü bu günün toplumlarında yanlış bilgi yaymak suretiyle toplumların ve o toplumu idare eden liderlerin zor duruma sokulması sağlanabilmektedir.

Liderlere karşı olumlu tepkilerin özellikle liderini kabullenen, ona inanan, benimseyen kimseler tarafından ortaya konduğu görülmektedir. Burada toplum tiplerinden müminler kategorisinin öne çıktığı dikkat çekmektedir. Demek ki inanma, itaat, vefakarlık ve önderi rehber olarak görme mümin olmanın önemli sonuçlarından birisidir denebilir.

2. Olumsuz tepkiler

Kur'an'da önderlerin talepleri karşısında gösterilen tavırların daha çok olumsuz olduğu daha önce ifade edilmişti. Belki bunun nedeni Allah'ü Teâlâ'nın, insanların ibret almalarını sağlama ve bu hatalara tekrar düşmesini önlemeye matuf olduğu söylenebilir. Burada şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır. Kur'an'da anlatılan önderler genellikle peygamberler ve muhatapları ise gönderildikleri kavimlerdir. Peygamberlik Hz. Muhammed'le son bulduğuna göre bu davranışların örnekliği ve ibretliği nerede durmaktadır? diye düşünülebilir. Bu sorun belki olayların bizzat kendisini değilde olayların mantık ve felsefesini, olayların anlatılmasındaki amaç ve gaye alınarak daha sonraki toplumlara uygulamak suretiyle çözülebilir. Belki bunu sebebin hususiliği hükmün umumiliğine mani değildir ilkesi çerçevesinde düşünmek gerekir.

¹⁵²¹ En-Nisâ, 4/83.

Toplumların gösterdikleri tavırlar bu çerçevede ele alınacaktır. Bu tavırların mesajı ve içeriği zamanla sınırlı değil zaman üstü olarak ve her zamana hitap edebilecek nitelikte olduğu varsayılmaktadır. Bu bakış açısıyla olaylara yaklaşılabilmektedir.

Allah Kur'an'da her peygamber için suçlulardan oluşan düşmanların olduğunu beyan etmektedir.¹⁵²² Toplumların peygamberlere karşı bâtılı üstün kılmak için mücadele ettikleri bildirilir. *“Onlardan önce Nûh kavmi ve bunlardan sonraki topluluklar da (peygamberlerini) engellemeye, her ümmet kendi peygamberini yakalamaya azmetmişti. Bâtılı hakkın yerine koymak için mücadele etmişlerdi”*¹⁵²³ ayeti bu gerçeği ve genel tavrı ortaya koymaktadır. Çünkü bu önderler hep iyiyi, hakkı ve adaleti hakim kılmaya çalıştıkları için, bu da toplumu ezen ve sömüren insanların çıkarlarıyla çakıştığından dolayı onlarla mücadele etmişlerdir. Demek ki hakkı ve gerçekleri söyleyen kimselerin suçluların hoşuna gitmedikleri ve onları rahatsız ettikleri görülmektedir. Bunun için çıkarıcı kesim onlara karşı çıkmış ve olumsuz tavır takınmışlardır.

Yüce Allah Kur'an'da, Hz. Peygamber'in müşrikler ve daha önce kendilerine kitap verilen kişilerden birçok üzücü sözler işiteceğini belirtir. Bu davranışlar karşısında sabır ve korunma yolunu takip etmenin önemli ve büyük işlerden olduğu ifade edilir.¹⁵²⁴ Örneğin Yahûdiler'in çoğu Medine'de Hz. Peygamber'e inanç, ibadet, ahlak ve sosyal hayatla ilgili işlerde yüz çevirmişlerdir.¹⁵²⁵ Detaylarını alt başlıklar altında göreceğimiz akla hayale gelmeyen entrikalar çevirdikleri görülmektedir. Şimdi bu tavırlar sırasıyla ele alınacaktır.

a. Düşünmeden atalara bağlılık

Atalara bağlılık, bir toplumun kültürel geçmişini anlatan mecazi bir kavramdır.¹⁵²⁶ Allah Kur'an'da toplumların atalarının dininden ayrılmak istemedikleri için önderlerinin getirdiği gerçekleri kabul etmedikleri ve onu inkar etme yoluna

¹⁵²² El-Furkân, 25/31.

¹⁵²³ El-Mu'min, 40/5.

¹⁵²⁴ Âl-İmrân, 3/186.

¹⁵²⁵ El-Bakara, 2/83.

¹⁵²⁶ Muhammed Esed, **Kur'an Mesajı**, Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (çev.), İstanbul: 2000, s. 897.

gittiklerini belirtir. Özellikle toplumların varlıklı kesimleri bu tavırlarını, “*Babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız*”¹⁵²⁷ diyerek ortaya koymuşlardır.

Nûh, Ad, Semûd ve daha birçok peygamberin kavmi onları atalarının dininden kendilerini alıkoymakla suçlamışlardır. Ve atalarının dininden ayrılmamışlardır.¹⁵²⁸ Ayrılmamaları noktasında birbirlerini teşvik etmişlerdir.¹⁵²⁹ Hz. Nûh’un daveti karşısında; “*Biz geçmişteki atalarımızdan böyle bir şey duymadık.*”¹⁵³⁰ diyerek kavmi körü körüne taklidi tercih etmiştir.

Hûd (as)’ın kavmi kendilerine gerçekleri açıklayıp nimetleri hatırlattığında, onları tevhide ve putlara tapmayı terke çağırdığında onu, kendilerini atalarının dininden ayıran bir güç olarak görüyorlar. İnanmak istemiyorlar.¹⁵³¹ Ona: “*Sen bizi tanrılarımızdan çevirmek için mi bize geldin?*”¹⁵³² diyerek atalarının taptığı tanrılara tapmakta ısrar ediyorlar.

Hz. Salih önceleri güvenilen ve ümit bağlanan birisi iken hakka çağırıp taptıkları ilahlardan vazgeçmelerini kavminden isteyince ona olan güvenleri kayboluyor. Babalarının taptıklarından onları sakındırması onları kızdırıyor.¹⁵³³ Hz. Salih’e karşı olan güvenleri sarsılıyor ve Allah’ın birliği noktasındaki çağırışı şüpheyle karşıyorlar.¹⁵³⁴

Şuayb (a.s)’ın kavmi onun çağrılarını kulak vermemiş ve babalarının taptıklarını terk etmeyeceklerini söyleyip ona karşı gelmişlerdir.¹⁵³⁵ Atalarının dininden ayrılmak istememişlerdir.

Hz. İbrâhîm kavmini uyarmış, babası ve diğerlerine: “*Şu karşısına geçip tapmakta olduğunuz heykeller de ne oluyor? demişti. Dediler ki: Biz, babalarımızı bunlara tapar kimseler bulduk.*”¹⁵³⁶ diyerek atalarının dininden ayrılmak istememiş ve

¹⁵²⁷ Ez-Zuhruf, 43/23.

¹⁵²⁸ İbrâhîm, 14/10.

¹⁵²⁹ Nûh, 71/23.

¹⁵³⁰ El-Mü’minûn, 23/24.

¹⁵³¹ El-A’raf, 7/70.

¹⁵³² El-Ahkaf, 46/22.

¹⁵³³ Hûd, 11/62.

¹⁵³⁴ Taberî, *Camîu’l-Beyân*, XII, s. 454.

¹⁵³⁵ Hûd, 11/87.

¹⁵³⁶ El-Enbiyâ, 21/52-53; eş-Şuarâ, 26/74.

Hz. İbrâhîm'in çağrısına uymamışlardır. Hz. İbrâhîm'in mantıksal ve aklî soruları karşısında sıkışan kavmi kaçamak cevap vermek suretiyle davranışlarının geleneksel olduğunu ifade ederek çıkış yolu aramışlardır.¹⁵³⁷ Aslında bu insanlar dış etkilerden kurtularak akıllarını kullanabilselerdi gerçeği bulabilirdi. Hz. İbrâhîm'in amacı onlara sorular sormak suretiyle sahip oldukları akıl ve düşünme gibi ilahi potansiyel gücün varlığının farkına varmalarını sağlayıp onlara rehberlik etmektir. Ama taklit ve ön yargı onlara bu imkanı vermemiştir. Burada Hz. İbrâhîm'in; "*Ben sizin taptıklarınızdan uzağım*"¹⁵³⁸ demek suretiyle taklitle ve bağnazlığa karşı bir isyanı ortaya koymaktadır.

Hz. Mûsâ kavmine gerçekleri bildirince ona karşı gelmişler, sen bizi babalarımızı üzerine bulduğumuz dinden mi döndüreceksin? demişlerdir.¹⁵³⁹ Yanlışta ısrar ederek doğruyu kabule açık kapı bırakmamışlardır. Hz. Mûsâ'nın mesajı karşısında; "*atalarımızdan biz böyle birşey işitmemiştik*" diyerek karşı çıkmışlar¹⁵⁴⁰ ve yeniliğe kapılarını kapatmışlardır. Hz. Mûsâ'ya karşı çıkan Firavun ve yandaşları atalarının gelenek, ibadet, örf ve adetlerine öyle bağlı idiler ki elçilerin getirmiş oldukları gerçekler ne kadar akli ve gerçek olsa da onu kabullenememişlerdir.¹⁵⁴¹

Hz. Peygamber müşrikleri Kur'an'a çağırdığı zaman onlar: "*Bu, sizi babalarınızın taptığı (putlardan) çevirmek isteyen bir adamdan başkası değildir.*"¹⁵⁴² diyerek atalarının taptıkları putlara bağlılık göstermişlerdir. Çünkü ataları da onlar gibi putlara taparak ibadet ediyorlardı.¹⁵⁴³ Önderi bu putlardan kendilerini çeviren birisi olarak görmüş ve karşı gelmişlerdir. Mekke'li müşriklerin tavrı, apaçık ayet ve deliller karşısında taklidi bir savunma aracı olarak kullanmalarındır.¹⁵⁴⁴ Onu bir esas olarak görmektedirler. Zaten peygamberlerin çağrılarında ve tevhide karşı çıkanların en önemli ortak özelliklerinden birisi putlara ibadet eden kişiler olmalarıdır. Yani müşrikler topluluğudur.

¹⁵³⁷ Muhammed Esed, **Kur'an Mesajı**, s. 748.

¹⁵³⁸ Ez-Zuhuf, 43/26.

¹⁵³⁹ Yunus, 10/78.

¹⁵⁴⁰ El-Kasas, 28/36.

¹⁵⁴¹ Mazharuddin Siddikî, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, Süleyman Kalkan (çev.), İstanbul: Pınar Yay., 1990, s. 118.

¹⁵⁴² Sebe', 34/43.

¹⁵⁴³ Hüd, 11/109.

¹⁵⁴⁴ Razi, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXV, s. 265-266.

Yine müşrikler Allah ve Resulüne çağrıldıkları zaman “*Babalarımızı üzerinde bulduğumuz (yol) bize yeter*” diyerek atalarının yolundan ayrılmak istememiş ve doğruyu kabule yanaşmamışlardır.¹⁵⁴⁵ Bu ifadeleriyle bir başka hatalı tutum daha ortaya çıkıyor. O da insanların sahip oldukları bilgileri kendileri için yeterli görmeleri ve yeni bilgilere ihtiyaç duymama haleti ruhiyesidir. Bu durum insanların doğrulara karşı alıcılarını kapamalarına neden olmaktadır.

Ayrıca taklitlerinden vaz geçmemelerinin sebeplerinden birisi de bu yanlış davranışlarının doğru olduğuna inanmalarıdır. Doğruluğunun gerekçesi olarak ise kendilerine ilahi azabın hemen gelmemiş olmasını göstermektedirler. Şayet biz yanlış yapsaydık hemen Allah bizi cezalandırırdı diyorlar.¹⁵⁴⁶ Halbuki Allah imhal eder ihmal etmez. O’nun bir şeye mühlet vermesi o şeyin doğru olduğunu göstermez.¹⁵⁴⁷

Müşrikler, gerçeklere uymaya çağrıldıklarında akıllarını kullanmak yerine taklid yolunu seçmişler ve “*Hayır! Biz atalarımızı üzerinde bulduğumuz yola uyarız*” diyerek gerçeği kabul etmemişlerdir. Onların bu tutumu, “*Ya ataları bir şey anlamamış, doğruyu da bulamamış idiyeler?*” denilerek¹⁵⁴⁸ Kur’an’da eleştirilmiştir.

Önderlere karşı çıkan insanlar onları toplumun geleneksel değerlerini bozmakla suçlamışlar, eski gelenekleri ve ecdatlara bağlılığı öne çıkarmışlardır. Bu tutumlar toplumların gerek ahlakî, kültürel ve sosyal gelişmeler gerekse insanlar arasında ki ilişkilerin gelişmesinin önünde önemli bir engel olmuştur. Çünkü atalara bağlı kalınarak sürdürülen bir hayat düşünme, eleştirme, tartışma, hür ve bağımsız düşünme, tercihte bulunma gibi gelişmenin en etkin kaynağı olan insanın sahip olduğu bu büyük güçlerin pasif hale getirilmesi demektir. Bu ise fikri ve toplumsal gelişmenin önündeki en önemli engeldir.¹⁵⁴⁹ Çünkü bu zihniyet önyargı ve bağnazlığı doğurmaktadır. Böyle bir düşünce geçmişte olan her şeyi doğru ve haklı olarak görmekte ve inanmaktadır. Aslında bu gayretler inanç, kültür ve gelenekteki yalan, yanlış ve kokuşmuşluğu meşrulaştırma gayretinden başka bir şey değildir. Bu ise bilim ve araştırmanın en büyük düşmanıdır.

¹⁵⁴⁵ El-Mâide, 5/104; Benzer ayetler için bk. Lokman, 31/21.

¹⁵⁴⁶ El-A’raf, 7/28; en-Nahl, 16/35.

¹⁵⁴⁷ Ebu’l A’la el-Mevdudî, **Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi**, Ahmet Asrar (çev.), İstanbul: Pınar Yay., 1992, II, s. 32.

¹⁵⁴⁸ El-Bakara, 2/170.

¹⁵⁴⁹ Ejder Okumuş, **Kur’an’da Toplumsal Çöküş**, s. 118.

İnsanlığı atalete ve tembelliğe götürür. İnsanlığın gelişme ve yenilenmesinin önündeki önemli bir engeldir.

Bu insanların taklidi benimserken üzerlerinden sorumluluğu atmak için gerekçe olarak ileri sürdükleri sav, atalarının da böyle yaptığı ve onların yaptıklarının doğru olduğu iddiasıdır. Bunu da Allah'ın kendilerine emrettiğini ileri sürerler.¹⁵⁵⁰ Onlara göre atalarının tecrübesi adeta değişmeyen ve doğruluğunda şüphe olmayan kurallardır. Bunun için onlar statükoyu savunurlar ve onların uygulamalarına ters düşen tüm fikir ve davranışları bozgunculuk kabul eder ve yenilikçileri dışlarlar. İslahatçılar çeşitli suçlamalara maruz kalırlar. En büyük ıslahatçılar aslında peygamberlerdir. Toplumlar onlara karşı böyle davrandıkları için saplandıkları bataklıktan kurtulmayı çoğu zaman başaramamışlardır. *“Kuşkusuz onlar atalarını dalâlette buldular .Şimdi de kendileri onların peşlerinden koşturuyorlar. Andolsun ki, onlardan önce eski milletlerin çoğu dalâlete düştü”*¹⁵⁵¹ ayetleri bu gerçekleri çok net ortaya koymaktadır.

Taklitle ilgili bir başka dikkat çeken nokta ise toplum fertlerinden ileri gelen kimselerin sergilediği bir tavır olmasıdır. *“Senden önce de hangi memlekete uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıkları: Babalarımızı bir din üzerinde bulduk, biz de onların izlerine uyarız, derlerdi”*¹⁵⁵² ayeti bu gerçeği dile getirmektedir. Mütref diye ayette geçen bu kesim şımarık zenginleri ifade eder. Bunlar sahip oldukları konumlarını, hayata düşkünlüklerini, zevk ve safa içindeki zevklerini bırakmak istemezler. Onlar için önemli olan kendileridir. Başkalarının rahatı ve adalete kendi nefsanî arzularını öncelerler. Servet onları dolaylı da olsa taklitle sahip çıkmaya götürmektedir.

Bu bağlamda şunu da ifade edelim ki toplumun çeşitli katmanlarındaki insanlar temeli bilime ve gerçek dine dayanmayan fakat çıkarına uygun düşen bazı uygulama ve geleneklere sıkı sıkıya bağlı kalmış, adeta o uygulamaları insanların dini duygularının gücünü kullanmak için kutsamış, onlara karşı çıkmanın dine ve kutsal değerlere karşı çıkmak olduğunu dile getirmişler ve günümüzde de getirmektedirler. Bugün bir çok kıral, zengin kesim ve toplumu sömüren insanlar bu yöntemi kullanmaktadırlar. Hatta bu gelenekçilik ve atalara bağlılık çeşitli toplumlarda ve ülkemizin bazı bölgelerinde

¹⁵⁵⁰ En-Nahl, 16/35; el-A'raf, 7/28.

¹⁵⁵¹ Es-Saffat, 37/69-71.

¹⁵⁵² Ez-Zuhuf, 43/23.

aile içinde erkeğin egemenliğini sürdürebilmesi için baş vurulan bir yöntem olarak görülmektedir.

Şunu da ifade etmek gerekir ki Kur'an maziyi ve geleneği tamamen yok saymaz. Doğru, yerinde olan, akla ve mantığa ters düşmeyen gerçekleri kabul eder. Örneğin Hz. Yakup çocuklarına kendisinden sonra kime ibadet edeceklerini sorduğunda: “*Onlar: Senin ve ataların İbrâhîm, İsmail ve İshak'ın ilâhı olan tek Allah'a kulluk edecegiz*”¹⁵⁵³ diye cevaplarını tasvib eder bir üslupla anlatır. Hz. Yusuf'un ataları İbrâhîm, İshak ve Yakub'un dinine uyduğu belirtilir.¹⁵⁵⁴ Bu ayetlerdeki, ataların taklitinden ziyade birikmiş bir olumlu tecrübeyi ve değeri sahiplenmedir. Çünkü Allah ona doğru yolu göstermiş, onu bir önder ve doğru yola çağırان bir davetçi kılmıştır.¹⁵⁵⁵

Atalara bağılılık insanların doğruları kabullenmesinde en büyük engel olarak karşımıza çıkmaktadır. Toplumlarda çıkarıcı kesim bu düzenlerine ters düşen peygamberlerin getirmiş olduğu adil ve hakkaniyete uygun değer ve ilkelere karşı çıkmış ve o liderlerin karşısında yer almışlardır. Bu davranış daha çok toplumun mütref ve müstekbir dediğimiz topluluk tipleri tarafından ortaya konmuştur. Bu davranış toplumsal gelişmenin önünde en büyük engel olduğu gibi bir çok şiddetin de kaynağı olmuştur.

b. Mecnun suçlaması

Kur'an'da bu kavramı ifade eden kelime “c-n-n” kelimesidir. “Mecnun” kelimesi bu kökten gelen ismi mefuldür. Bu kavram; örtmek, kefenlemek, gizli kalan şey, kabir, ölü, ruh, kalp, örtülü şeyler ve kadını örten elbise¹⁵⁵⁶ gibi anlamlara gelir. İnsanlar için kullanıldığında ise cinlenmiş, çarpılmış, akli gitmiş¹⁵⁵⁷ manalarını taşır.

Toplumların genel tavırlarından birisinin de gönderilen peygamberleri delilikle suçlamalarıdır. Hem de bunu nesilden nesile aktararak yapmışlardır.¹⁵⁵⁸ Onların bu şekilde süreklilik arzeden bir tavır sergilemeleri, birbirini taklit etmelerinin bir

¹⁵⁵³ El-Bakara, 2/133.

¹⁵⁵⁴ Yusuf, 12/38.

¹⁵⁵⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VIII, s. 42.

¹⁵⁵⁶ Firuzâbâdî, *Kamûsü'l-Muhîd*, I, s. 1187.

¹⁵⁵⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, s. 703.

¹⁵⁵⁸ Ez-Zâriyât, 51/52.

sonucudur. Hz. Nûh'un kavmi O'na ısrarlı bir şekilde deli demişlerdir.¹⁵⁵⁹ Hz. Nûh'un kavminden ileri gelenler onu delilikle suçlamışlardır. Ona bir müddet katlanmayı birbirlerine tavsiye etmişlerdir.¹⁵⁶⁰ Hatta Nuh'un hanımı dahi ona deli demekten geri durmamıştır.¹⁵⁶¹

Onlardan sonra gelen Hûd (a.s)'ın kavmi de onu yalanlamış ve ona hakaret şeklinde ve aşağılayıcı bir ifadeyle bu görüşlerini; *"Biz seni kesinlikle bir beyinsizlik içinde görüyoruz"*¹⁵⁶² diyerek dile getirmişlerdir. Bu özelliğinin kaynağını *"Tanrılarımızdan biri seni fena çarpmış!"*¹⁵⁶³ diyerek putlara yüklemeye çalışmışlardır. Bu ifadeleriyle adeta putlarını etki sahibi kılmak istemişlerdir.

Allah yerlerin, göklerin, bu ikisi arasındakilerin, doğunun, batının, sizin ve atalarınızın rabbidir deyince, Firavun ve onunla beraber aynı safta yer alan destekçileri Hz. Mûsâ'yı delilikle suçlamıştır.¹⁵⁶⁴ Aslında Firavun'un ona karşı bu ithamda bulunmasının sebebi kendisinin otoritesini sarsan Hz. Mûsâ'nın toplum nezdindeki inandırıcılığını ve etkisini azaltmaktır.¹⁵⁶⁵ Kendisinin mevcut otoritesini koruma gayretidir.¹⁵⁶⁶

Hz. Muhammed'in kavmi de önceki peygamberlere kavimlerinin gösterdiği tavrın benzerini göstererek kin ve hasetlerinden dolayı onu delilikle suçlamışlardır.¹⁵⁶⁷ Hz. Peygamber müşriklere gerçekleri açıklayınca: *"ondan yüz çevirdiler ve: Bu, öğretilmiş bir deli!"*¹⁵⁶⁸ dediler. Allah Teâla ise; *"Sen-Rabbinin nimeti sayesinde mecnun değilsin,"*¹⁵⁶⁹ başka bir ayette de: *"Arkadaşınızda (peygamberde) hiçbir delilik yoktur!"*¹⁵⁷⁰ buyurmak suretiyle O'nun mecnun olmadığını beyan etmiştir. Mekke'li müşriklerin bu itham ve iftiralarda bulunmalarının nedeni onun getirdiği ilkelerin kendi menfaatleriyle çakışması, kurulu çıkarıcı ve sömürü düzenlerinin sarsılması, Kur'an'ın

¹⁵⁵⁹ El-Kamer, 54/9.

¹⁵⁶⁰ El-Mü'minûn, 23/25.

¹⁵⁶¹ Ebu'l-Abbas Takiyüddin Ahmed b. Abülhalim el-Harrânî İbn Teymiyye, **Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye**, y.y.: Müessesetü Kurtuba, 1406 (h.), IV, s. 349.

¹⁵⁶² El-A'râf, 7/60.

¹⁵⁶³ Hûd, 11/54.

¹⁵⁶⁴ Eş-Şuarâ, 26/27; ez-Zâriyât, 51/39.

¹⁵⁶⁵ Seyyid Kutub, **Fizilali'l-Kur'an**, Beyrut: Darüş Şuruk, 1991/1412, V, s. 2592.

¹⁵⁶⁶ Murat Kayacan, **Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar**, İstanbul: Ekin Yay., 2004, s. 80.

¹⁵⁶⁷ El-A'râf, 7/184; el-Hicr, 15/6; Sebe', 34/8; el-Kalem, 68/51.

¹⁵⁶⁸ Ed-Duhân, 44/14.

¹⁵⁶⁹ El-Kalem, 68/2; ayrıca bk. El-A'râf, 7/184; et-Tekvir, 81/22; es-Saffât, 37/36; et-Tûr, 52/29.

¹⁵⁷⁰ Sebe', 34/46.

harikulade fesahat ve belağati karşısında aciz kalmalarıdır. Bunun için onu şeytanlarla irtibatlandırmışlardır. Allah ise onların bu iddialarını Kur'an'ın ifadeleriyle kesin bir şekilde reddetmiştir.¹⁵⁷¹

Aslında müşriklerin önderlerini delilikle suçlamalarını gerçeğe dayandırmak imkansızdır. Bu davranışları onun toplum üzerindeki etkisini azaltmaya yönelik olmanın yanında hakaret etmek için de olabilir. Ayrıca cinlerle irtibat halinde Kur'an'ı getirdiği düşüncelerinden dolayı bunu söylemiş olabilirler. Fakat Kur'an'da bir çelişki ve tutarsızlık olmadığından böyle bir iddia da havada kalmaktadır. Ya da inanmak istemedikleri gerçekleri yalan ve saçma şeyler olarak ifade etmek suretiyle psikolojik olarak iç çatışmalarını yatıştırmaya ve kendilerini rahatlatmaya çalışıyorlardı. Ya da içlerindeki kin ve nefret duygularını atmak için bunu psikolojik bir rahatlama sebebi olarak görüyorlardı. Onların kin duygularından bahs ettikten sonra deli dediklerini ayette dile getirmesi¹⁵⁷² de buna işaret etmektedir.

Yine onların söylediklerinin gerçeğe değil içlerindeki kin ve nefret duygularına dayandığını Kur'an ifade etmektedir. Çünkü normalde onlar Hz. Peygamberi tanıyorlardı. Bu nedenle Kur'an, onu inkar etmelerini tanımadıkları gerçeğini ya da ona deli demelerini ironik bir şekilde dile getirdikten sonra O'nun kendilerine hakkı getirdiğini ve onların ise haktan hoşlanmadıklarını belirterek¹⁵⁷³ davranışlarının altında yatan asıl gerçeği ortaya koymaktadır. Onlar çıkarlarına, arzularına, alışmış oldukları düşünce tarzına ters düştüğü için onun getirdiklerini kabul etmek istemiyorlardı.¹⁵⁷⁴

Toplumların peygamberlerini delilikle itham etmeleri aslında onların acizliklerinin bir ifadesidir. Çünkü gerçekler karşısında inkarlarını dayandıracak bir mesned bulamamışlar, mesnedsiz inkarları onların acziyyetinin bir ifadesi olduğu için çare olarak peygamberi delilikle suçlamak bir çıkış ve kurtuluş yolu olarak görülmüştür. Toplumların bu tavırlarının gerçek ve tutarlı bir yanı görülmemekte, sadece kin, düşmanlık, acziyet içindeki kişilerin anlatılan gerçeklerin toplumda kabulünü etkisiz

¹⁵⁷¹ Eş-Şuâra, 26/210-212.

¹⁵⁷² El-Kalem, 68/51.

¹⁵⁷³ El-Mü'minun, 23/69-70.

¹⁵⁷⁴ Muhammed Esed, **Kur'an Mesajı**, s. 698.

hale getirme, değersizleştirme ve sahip oldukları otoritelerini koruma girişimi olarak değerlendirmek gerekir.

Bu şekilde suçlama gerçekler karşısında aciz kalan toplulukların gerçekleri manipule etmek için kullandıkları bir yöntem olarak görülmektedir. Liderlerin mesajlarının algılanmasına engel olma yöntemi olarak güvensizlik oluşturma çabasından başka bir şey olmadığı söylenebilir.

c. Büyücü suçlaması

“S-h-r” kökünden gelen bu kelime; terk etmek, kandırmak, ölçüyü aşmak, kabarmak,¹⁵⁷⁵ asli olmayan hayali şeyler,¹⁵⁷⁶ hile ve gösteri ile aldatmak, yıldızlar aracılığıyla yapılan tılsım,¹⁵⁷⁷ gerçek olmayan bir şeyi göze gerçeğe gibi göstermek, bir şeyi hakikatinden başka bir şeye çevirmek, batılı hak suretinde göstermek¹⁵⁷⁸ gibi anlamlara gelir.

Mucize ile sihir bazen birbirine karıştırılabilir. Fakat bunlar aynı şeyler değildir. Sihir mucizeye benzetilemez. Çünkü mucize mümkinat aleminin ötesine geçip akılları hayrette bırakır ve gördüğünü kavrayıp kabul etmesini sağlarken sihir sadece maddi varlık alanında ve mümkinat içinde kalır.¹⁵⁷⁹ Büyücüde peygamberlik iddiası yoktur. Büyüyü herkes yapabilir fakat mucizeyi sadece peygamberler gösterebilir. Büyüde başkalarını aldatma gayreti vardır. Büyücüler asla başarıya ulaşamaz.¹⁵⁸⁰ Ancak peygamberler ulaşabilir. Bunun en güzel örneğini Hz. Mûsâ ile Firavun’un sihirbazları arasındaki düelloda görmek mümkündür.¹⁵⁸¹ İnsanlık tarihindeki birçok toplum, peygamberlerini toplumlarının gözünde insanları aldatan konumuna sokmak için ona büyücülük yaftası yapıştırmışlardır.

¹⁵⁷⁵ Firûzâbâdî, **Kamûs**, I, s. 405.

¹⁵⁷⁶ Ragıb el-İsfehânî, **el-Müfredât**, “S-h-r” md.

¹⁵⁷⁷ Kurtubî, **el-Cami**, II, s. 272-274.

¹⁵⁷⁸ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, III, s. 1951-1952.

¹⁵⁷⁹ Muhammed Abduh, **Tevhid Risalesi**, Sabri Hizmetli (çev.), Ankara: Fecr Yay., 1986, s. 153.

¹⁵⁸⁰ Tâhâ, 20/69.

¹⁵⁸¹ Tâhâ, 20/67-69; el-A'râf, 7/120-122; eş-Şuâra, 26/46-48.

Toplumların, gönderilen peygamberlere karşı genel tavırlarından birisinin onları büyüçülükle suçlamaları¹⁵⁸² olduğu görülür. Toplumlar önceki peygamberleri de Hz. Muhammed’i de aynı şekilde sihirbazlıkla suçlamışlardır.¹⁵⁸³

Hz. Mûsâ’nın yılan ve beyaz el mucizesine karşı kavminin ileri gelenleri onu sihirbaz olarak nitelemişlerdir. Tüm mucizelerini sihir olarak algılamışlardır.¹⁵⁸⁴ Firavun hakka çağırması karşısında; “*Yaptığın büyü ile bizi yurttan çıkarmak mı? İstiyorsun*” diyerek onu büyüçülükle suçlamıştır.¹⁵⁸⁵ Başlarına gelen musibetin kaldırılması için Allah’a dua etmesini Hz. Mûsâ’dan istemişler, bu belalar dua neticesinde kaldırılınca; “*sen ne büyük bir sihirbazmışsın*” diyerek onu suçlamaya kalkışmışlardır.¹⁵⁸⁶ Getirmiş olduğu vahye sihir demişlerdir.¹⁵⁸⁷ Firavun, Hâmân ve Kârûn Hz. Mûsâ ve Harun’u hem de yalancı bir sihirbaz olarak nitelemişlerdir.¹⁵⁸⁸ Başka bir yerde ise onu bilgili bir sihirbaz olarak adlandırmışlardır.¹⁵⁸⁹ Hz. Mûsâ ise onların bu söylediklerinin yanlış olduğunu, söylediği şeylerin sihir olmadığını ve sihirbazların asla iflah olamayacağını onlara ifade etmiştir.¹⁵⁹⁰ Onların bu tavırları Hz. Mûsâ hakkında gerçekten böyle düşündükleri ve onunla ilgili şüpheleri olduğundan değil haksızlık ve büyüklenmelerinden kaynaklanmaktadır.¹⁵⁹¹ Ayrıca Hz. Mûsâ’nın girişimlerini Firavun ve çevresi toplumsal, politik ve kültürel bir ihtilal tehdidi olarak algılamıştır.¹⁵⁹²

Mısır toplumunda sihir önemli bir yer tutmaktaydı.¹⁵⁹³ Firavun’un sihirbazlara baş vurması ve ünlü sihirbazların varlığı bunu göstermektedir. Firavun ve taraftarlarının bir taraftan Hz. Mûsâ’yı sihirbaz veya sihirlenmiş olarak negatif anlamda suçlarken öbür taraftan sihirbazları kullanarak onu alt etmeye çalışması, sihre sarılması ciddi bir kafa karışıklığı ve çelişkinin göstergesidir.

¹⁵⁸² Ez-Zâriyât, 51/52.

¹⁵⁸³ El-Kasas, 28/48.

¹⁵⁸⁴ El-A’râf, 7/109, 131.

¹⁵⁸⁵ Tâhâ, 20/57; 63; en-Neml, 27/13; eş-Şuâra, 26/35.

¹⁵⁸⁶ El-A’râf, 7/134-135; Yunus, 10/76.

¹⁵⁸⁷ El-Kasas, 28/36.

¹⁵⁸⁸ El-Mu’min, 40/23-24; ez-Zuhruf, 43/49 ez-Zâriyât, 51/39.

¹⁵⁸⁹ El-A’râf, 7/109, 131.

¹⁵⁹⁰ Yunus, 10/77.

¹⁵⁹¹ Seyyid Kutub, **Fi Zilali’l-Kur’an**, III, s. 1813-1814.

¹⁵⁹² Mevdûdî, **Tefhîmü’l-Kur’an**, II, s. 78-79, 353.

¹⁵⁹³ Esed, **Kur’an Mesajı**, s. 633.

Yahudiler Hz. Süleyman'ın saltanatının sihir üzerine kurulu olduğunu söyleyerek ona sihirbazlık isnad ediyorlardı.¹⁵⁹⁴ Özellikle Yahudi alimleri Hz. Süleyman'ın tahtının altına çeşitli sihir kitaplarını gizlediğini ve yeri geldikçe bunları kullandığını söylüyorlardı.¹⁵⁹⁵ Kur'an ise onların uydurduğu Hz. Süleyman'ın sihrin mucidi olduğu iddiasını kesin bir şekilde reddetmektedir.¹⁵⁹⁶

İsrailoğulları, Allah'ın izniyle ölüleri diriltmesi, kör ve alaca hastalarını iyileştirmesi gibi mucizevî gerçekler karşısında Hz. İsa'yı sihirbazlıkla suçlamışlardır.¹⁵⁹⁷ Hz. İsa'nın nübüvvetine dair göstermiş olduğu delilleri onlar sihir olarak algılamışlardır. Tuhaf işler yaptığını söyleyip sihirbazlık ithamında bulunmuşlardır.¹⁵⁹⁸

İnkarcılar, getirmiş olduğu Kur'an karşısında önyargılarının etkisiyle Hz. Muhammed'i sihirbazlıkla itham etmişlerdir.¹⁵⁹⁹ Kur'an'ı Kerim'i; *"büyüden başka birşey değildir"*¹⁶⁰⁰ diyerek reddetmişlerdir. Yine onlara ahiret konusunda bilgi verince onu büyücülükle suçlamışlardır.¹⁶⁰¹ Onu yalancı bir sihirbaz olarak vasıflandırmışlardır.¹⁶⁰²

Hz. Peygamber ayın yarılması mucizesini getirince inkarcılar yüz çevirmiş ve onu büyücülükle suçlamışlardır.¹⁶⁰³ Velid ibn Müğire'nin Kur'an'a karşı bu tavrı isim verilmeksizin yine dile getirilir. O'nun ifadeleri Kur'an'da: *"Bu (Kur'an) dedi, olsa olsa (sihirbazlardan öğrenilip) nakledilen bir sihirdir."*¹⁶⁰⁴ şeklinde yer alır. İnkarcıların Hz. Peygamberin getirmiş olduğu gerçeklere onu tanıyarak veya üzerinde düşündükten sonra sihir ithamında bulunmamışlardır. Velid İbn Müğire gibi tamamen inatlarından dolayı bunu yapmışlardır. O Kur'an'ın ilahi bir kelam olduğuna kalben kani idi. Fakat toplum içindeki itibarını kaybetmemek için iman etmemiştir.¹⁶⁰⁵ Onlar şayet Kur'an

¹⁵⁹⁴ El-Bakara, 2/102.

¹⁵⁹⁵ Begavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, I, s. 127-128.

¹⁵⁹⁶ Esed, **Kur'an Mesajı**, s. 28.

¹⁵⁹⁷ El-Mâide, 5/110; es-Saff, 61/6.

¹⁵⁹⁸ İbn Kesîr, **Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azim**, V, s. 413; Taberî, **Camîu'l-Beyân**, IX, s. 115-116.

¹⁵⁹⁹ El-En'âm, 6/7; Yunus, 10/2; el-Furkân, 25/8.

¹⁶⁰⁰ Sebe', 34/43; el-Ahkâf, 46/7.

¹⁶⁰¹ Hûd, 11/7.

¹⁶⁰² Sâd, 38/4.

¹⁶⁰³ El-Kalem, 54/2; es-Saffat, 37/15.

¹⁶⁰⁴ El-Müddessir, 74/24.

¹⁶⁰⁵ Mevdûdî, **Tefhîm**, VI, s. 517.

bilinen kağıtlara yazılı olarak indirilmiş ve buna onlar elleriyle dokunmuş olsalardı dahi yine aynı şekilde: “*Bu, apaçık büyüden başka bir şey değildir*”¹⁶⁰⁶ diyerek Kur’an onların inatçılıklarını ortaya koymaktadır.

Hız. Peygambere sihir itham ettikleri konular Kur’an ve ahirete iman noktasında aktarılanlar¹⁶⁰⁷ olarak öne çıkmaktadır. Bunu şu şekilde açıklamak belki mümkün olur. İnkarcılar Kur’an’ı işittiklerinde mutlaka ondan etkileniyorlardı. Dinlemekten kendilerini alıkoyamıyorlardı. Etkilenmemek için Kur’an okunduğunda güttütu yapın diyorlardı.¹⁶⁰⁸ Benzerini getiremiyorlardı. İçlerinden hiç kimse bunun benzerini getiremiyor ve aciz kalıyorlardı.¹⁶⁰⁹ Bunun için onu sihir olarak adlandırıyorlardı. Ahireti inkar ise onların dünya lezzetinden kopmak istemeyişleri ve bu dünyada zor şartlarda yaşayan insanların kötü talihlerine razı etmek için uydurulmuş bir kuruntu olduğunu düşünüyorlardı.¹⁶¹⁰ Bu düşüncelerini toplum içinde yaymak suretiyle inananları da şüpheye düşürmek istiyorlardı.¹⁶¹¹

Her peygambere, döneminde insanların en zirve oldukları alanlarda onları aciz bırakacak mucizeler verilmiştir. Hız. Mûsâ’ya sihrin üstünde, Hız. İsa’ya gelişmiş tıbbın üstünde Hız. Muhammed’e de gelişmiş edebiyat, şiir, fesahat ve belağat alanında mucizeler verilmiştir. Toplumların itirazları ve sihir olarak adlandırdıkları bu alanlarda kendilerine verilen mucizelerdir. Gerçekleri kabul etmek mecburiyetinde kaldıklarında bu gerçekleri kabul etmek yerine peygamberleri sihirle suçlamak suretiyle kurtuluş ve rahatlama yolunu seçmişlerdir.

Büyücülük yanında büyülenmiş kişiler olarak onları gördükleri müşahede edilmektedir. Hız. Salih peygamberin kavmi gerçeklere daveti karşısında onun büyülendiğini¹⁶¹² ifade etmişlerdir. Hız. Şuayb’ı da kavmi aynı gözle görmüş ve: “*Sen,*

¹⁶⁰⁶ El-En’âm, 6/7.

¹⁶⁰⁷ Hûd, 11/7.

¹⁶⁰⁸ Fussilet, 41/26.

¹⁶⁰⁹ El-Bakara, 23; Hûd, 11/13; el-İsrâ, 17/77.

¹⁶¹⁰ Esed, **Kur’an Mesajı**, s. 423.

¹⁶¹¹ El-Enbiya, 21/3.

¹⁶¹² Eş-Şuâra, 26/153.

*olsa olsa iyice büyülenmiş birisin!*¹⁶¹³ diyerek tavırlarını ortaya koymuşlardır. Hz. Mûsâ'nın kavmi ve Firavun da onu büyülenmiş olarak kabul etmişlerdir.¹⁶¹⁴

Toplumların önderlerini büyücü veya büyülenmiş olarak algılamaları ve yetki sahibi kimselerin onları halka bu şekilde tanıtmaya gayretleri hep bir amaca yöneliktir. O da kendilerinin statü ve çıkarlarını korumak, halkın gözünde onların güvenini kırıp inandırıcılıklarını yok etmektir. Bunun için de peygamberleri hep sahip oldukları imkanları, düzeni ve değerleri ortadan kaldıran bir tehdit olarak algılamış ve algılatmaya çalışmışlardır. Onları hep yıpratma gayreti içinde olmuşlardır.

d. İnsan peygamber olmasının kabul edilmemesi

Kur'an'da gönderilen peygamberlere itiraz edilirken karşı tavır alanların kullandığı ifade genelde "beşer" kelimesidir. "B-ş-r" kök harflerinden türeyen bu kelimenin çoğulu "ebşâr" dır. Anlamı ise insanın beden, yüz ve başındaki derinin en üst ve dış kısmıdır. Yani rengidir. Derinin saç çıkan kısmıdır.¹⁶¹⁵ İnsana beşer denmesi, onun hayvanlardan farklı olarak derisinin kolaylıkla tanınmış olmasıdır.¹⁶¹⁶

Toplumların genel tavırlarından birisi sadece peygamberlerin insan olmaları nedeniyle onları inkar etmeleridir.¹⁶¹⁷ Örneğin Hz. Nûh'un kavminden ileri gelen bazı kişiler O'nun kendileri gibi bir insan olması nedeniyle peygamber olmasını bağdaştıramamışlar ve kabullenmek istememişlerdir.¹⁶¹⁸ Nuh (a.s)'ın yaratılış, cins ve şekil bakımından kendileri gibi olduğunu ifade ediyorlar.¹⁶¹⁹ Başka bir tür ve yaratılışta peygamber bekliyorlar. Hz. Nûh'un kavminden inkârcı ileri gelenler (*mele'*); "*Bu, tıpkı sizin gibi bir beşer olmaktan başka bir şey değildir*" diyerek peygamberliğine karşı çıkmışlardır. İnsan yerine bir meleğin peygamber olarak gönderilmesi gerektiğini ileri sürmüşlerdir.¹⁶²⁰

¹⁶¹³ Eş-Şuâra, 26/185.

¹⁶¹⁴ El-İsrâ, 17/101.

¹⁶¹⁵ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, s. 287-288.

¹⁶¹⁶ Ragıb, *el-Müfredât*, "B-ş-r" md.

¹⁶¹⁷ Et-Teğâbün, 64/6.

¹⁶¹⁸ Hûd, 11/27; el-Mü'minûn, 23/33-34.

¹⁶¹⁹ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XII, s. 379.

¹⁶²⁰ El-Mü'minûn, 23/24, 33-34.

Birçok peygamberin kavmi aynı tepkiyi göstermiştir.¹⁶²¹ Örneğin Salih peygamberin kavmi Semûd (a.s) için; *“Aramızdan bir beşere mi uyacağız?”*¹⁶²² diyerek peygamberliğini kabul etmemiş ve böyle davranmayı sapıklık ve çılgınlık olarak değerlendirmişlerdir.

Hız. Şuayb’in kavmi Eyke halkı da aynı tepkiyi göstermiş ve onu aynı gerekçe ile yalanlamıştır.¹⁶²³

Antakya halkı¹⁶²⁴ da kendilerine gelen elçileri aynı gerekçe ile kabul etmek istememiştir. Onlara Allah Teâla’nın iki elçi gönderdiği, bu iki elçiyi yalanladıkları, ardından üçüncü bir elçi kendilerine gönderildiğinde; *“siz de ancak bizim gibi birer insansınız”*¹⁶²⁵ diyerek onu da kabul etmedikleri Kur’an’da anlatılır.

Hız. Peygamber için; *“Allah, peygamber olarak bir beşeri mi gönderdi?”*¹⁶²⁶ diyerek Mekke’li müşrikler inanmak istememişlerdir. Onlar peygamberin insanüstü bir varlık olmasını bekliyorlar. Allah’ın bir beşeri peygamber olarak göndermesini kavrayamıyorlar. Onun peygamber olarak gönderilmesine şaşıyorlar. Peygamberin diğer insanlar gibi yemesini, içmesini ve sokaklarda yürütmesini yadırgıyorlar. Normal insan olmasını anlayamıyorlar. Kendinden olağan üstü şeyler bekliyorlar ve yanında bir melek olmasını istiyorlar. Kendisinin hazineleri ve bahçelerinin olmasını istiyorlar.¹⁶²⁷

Sadece peygamberin kendisinin zengin ve toplumsal pozisyonunu değil mensub olduğu kabile ve kavmin statüsü de önderi kabul ve reddetmede önemli rol oynamıştır. Firavun ve ileri gelen kafir ve büyülenen taraftarları; *“Kavimleri bize kölelik ederken, bizim gibi olan bu iki adama inanır mıyız?”*¹⁶²⁸ diyerek sadece peygamberlerin değil aynı zamanda onların kavim ve kabilelerinin statüsü de tavırlarını belirlemede etkili olmuştur. Bu durumu ileri sürerek onun kendileri gibi olmasını kabul

¹⁶²¹ İbrâhim, 14/10; eş-Şuarâ, 26/154.

¹⁶²² El-Kamer, 54/24; eş-Şuarâ, 26/154.

¹⁶²³ Eş-Şuarâ, 26/186.

¹⁶²⁴ Kur’an’da Antakya halkı ifadesi geçmez. “Ashabü’l-karye” şeklinde geçer. Buranın Antakya, gönderilen elçilerin de Hız. İsa’nın havarileri ve halkın da Roma halkı olduğu ifade edilir (Elmalılı, **Hak Dini Kur’an Dili**, VI, s. 4015).

¹⁶²⁵ Yasin, 36/13-16.

¹⁶²⁶ El-İsrâ, 17/94; Ayrıca bk. el-Enbiyâ, 21/3.

¹⁶²⁷ El-Furkân, 25/7-8.

¹⁶²⁸ El-Mü’minûn, 23/47.

etmek istememiş, olağan üstü ve farklı bir konumda olması gerektiğini dile getirmişlerdir.

İçlerinden çıkan, normal bir insanın peygamber olmasını içlerine sindiremiyorlar. Bu duruma şaşıyorlar.¹⁶²⁹ Önderlerinin hatırı sayılır, zengin ve makam sahibi birinin olmasını bekliyorlar. Hâlbuki peygamberin insan türünden olması onun için bir kusur olmayıp, aksine insanlarla daha iyi ilişki kurarak ilahî emirleri tebliğ etmesine ve rehber kabul edilmesine vesile olur.¹⁶³⁰ Allah insanlık tarihi boyunca hep insan topluluklarına kendi içinden peygamberler göndermiştir.¹⁶³¹ Allah onların bu yanlış görüşlerini ve inanışlarını şu ayetle reddedip ve hikmetini açıklıyor. “*Eğer yeryüzünde yerleşmiş gezip dolaşan melekler olsaydı, elbette onlara gökten, peygamber olarak bir melek gönderirdik.*”¹⁶³² Allah bu ayetle onların gerçeği kavramalarının yolunu gösteriyor. Ancak onların bu şekildeki tavırlarının yani inkar etmelerinin asıl sebebi peygamberlerin insan olması değildir. Bunu Allah şu şekilde dile tetirir. Şayet melek peygamber gönderilseydi melek şeklinde gönderileceği ve onların yine aynı şüpheye düşecekleri ifade edilir.¹⁶³³ Melekler indirilse, ölümler kendileriyle konuşsa ve bütün varlıklar peygamberin söylediklerine kefil (*şahitlik*) olsalar yine de onların inanmayacakları belirtilir.¹⁶³⁴ Çünkü insan tabiatı hem meleklerle irtibat ve iletişim kurmaya müsait ve alışık değil hem de peygamberin kendileri gibi bir insan olmamasını inkarlarının bir sebebi sayabilirlerdi. Biz insanız o ise melektir. Biz onun yaptığını nasıl yapabiliriz diyebilirlerdi. Onların itirazının gerçek sebebi ise çıkarlarıdır. Hasetleri, iktidar sevdaları ve hakka boyun eğmekten kurtulma çabalarıdır.¹⁶³⁵ Maksatları kendi mevkilerini ve kurulu düzenlerini koruma çabasından başka bir şey değildir.

Burada ilahi vahye mazhar olan, dini gerçekleri kendilerine açıklayan önderlerin beşer üstü varlıklar olma telakki ve beklentisi hemen hemen her peygamber döneminde göze çarpmaktadır. Onların bu düşüncelerini Allah; “*Bu, tıpkı sizin gibi bir beşer olmaktan başka bir şey değildir. Size üstün ve hâkim olmak istiyor. Eğer Allah*

¹⁶²⁹ Yunus, 10/2.

¹⁶³⁰ Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Maturudî Semerkandî (333/944), **Te’vilâtü’l-Kur’an**, Mecdî Balom (thk.), Beyrut, Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 2005/1426, VI, s. 3-4, VIII, s. 8.

¹⁶³¹ El-Enbiya, 21/7.

¹⁶³² El-İsrâ, 17/95.

¹⁶³³ El-En’âm, 6/8.

¹⁶³⁴ El-En’âm, 6/111.

¹⁶³⁵ Razî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XXI, s. 61.

(peygamber göndermek) isteseydi, muhakkak ki melekler gönderirdi. Biz geçmişteki atalarımızdan böyle bir şey duymadık.”¹⁶³⁶ ayetiyle dile getiriyor. Onların atalarından böyle bir şey duymadık ifadesi şaşkınlıklarının bir ifadesidir. Sanki daha önce toplumlara genel geçer bir kural olarak melek gönderiliyordu fakat bu sefer gönderilmedi. Aksine Allah Kur’an’da; “Senden önce de, şehirler halkından kendilerine vahyettiğimiz erkeklerden başkasını peygamber göndermedik”¹⁶³⁷ ifadeleriyle toplumlar için genel kanununu dile getirmektedir. Allah’ın son elçisi Hz. Peygamberin bir insan olduğunu ve insanlardan farklı olarak kendisine sadece vahiy geldiğini Kur’an beyan etmektedir.¹⁶³⁸

Ayrıca insanların bu tavırlarından şunu da çıkarmamız mümkündür. İnsanlar sadece maddi ve dış değerlere göre bir kaniya varmaktadırlar. Bu nedenle kendi içlerinden gelen, olağanüstü olmayan, statü bakımından sıradan olup önemli bir kabile veya zengin bir aileden gelmeyişi onu kabullenmeye bir engel görüyorlar. Halbuki insanları değerlendirirken iç dünyasını, kalbini, inancını, ahlakını, doğruluğunu, aklını, azmini, irade ve kararlılığını dikkate almak gerekir. Allahü Tela’nın ikinci gruptaki değerleri dikkate alarak önderlerini seçtiği görülmektedir. Aslında bu, insanlığın günümüzde de var olan lider ve diğer insanları değerlendirmedeki yanlıgısını ifade etmektedir.

e. Çeşitli tuzaklar kurlmaları

Kur’an’da tuzak kurmakla ilgili temelde iki kelime kullanıldığı görülmektedir. Bunlardan birincisi “k-y-d” harflerinden türeyen “keyd” kelimesidir. Bu kelime tuzak kurma, kandırma, kasma, hayız, batıl ya da hak amacıyla düzenleme yapmak, savaşmak¹⁶³⁹ gibi anlamlara gelmektedir.

İkincisi ise, “m-k-r” kök harflerinden türeyen “mekr” kelimesidir. Gizlice tuzak kurma, yeri sulama, hile¹⁶⁴⁰ ve gizlice bozgunculuk yapmaya çalışma¹⁶⁴¹

¹⁶³⁶ El-Mü’minûn, 23/24.

¹⁶³⁷ Yusuf, 12/109.

¹⁶³⁸ El-Kehf, 18/110.

¹⁶³⁹ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, V, s. 3965-3966.

¹⁶⁴⁰ İbn Manzûr, *Lisânü’l-Arab*, VI, s. 4247.

¹⁶⁴¹ Razî, *Mefatihü’l-Gayb*, VIII, s. 72.

anlamlarına gelmektedir. Allah'ın ve insanların tuzak kurması için kullanılır.¹⁶⁴² Fakat Allah için mecazi anlamda kullanılır. İnsanların işledikleri suçların cezasının verilmesi anlamını taşır.¹⁶⁴³ İnsanları süslü söz ve davranışlarla sapıklığa çağırma anlamına da gelmektedir.¹⁶⁴⁴

Önceki bazı toplumlar peygamberlerine gizli bir düşmanlık beslemişler¹⁶⁴⁵ ve onlara çeşitli tuzaklar kurmuşlardır.¹⁶⁴⁶

Hız. Nûh kavminin imanından ümidini kesince Allah'a yalvarırken kavminin kendine karşı kurdukları tuzaklarını; *"büyük hileler, büyük desiseler kurdular!"*¹⁶⁴⁷ ifadeleriyle dile getirmiştir. Buradaki tuzakları, toplumun ileri gelenlerinin Hız. Nuh'a karşı halkı kandırmak için kullandıkları hilelerdir. Bu kimseler yanlışları dile getiren doğru yoldaki bu kişiyi kendilerinden ve halktan uzaklaştırmak için çeşitli tuzaklar kurmuşlardır.¹⁶⁴⁸

Hız. Salih'in kavmi onu ve ailesini öldürmek için tuzak kurmuşlardır. Şehir elabaşlarından bozgunculuk yapan dokuz kişi kendi aralarında anlaşır. Geceleyn baskın yapıp hem kendisini hem de ailesini öldürmeye karar verirler. Daha sonra ailesine; o öldürülürken orada olmadıklarını ve yalan söylemediklerini ifade edeceklerini kendi aralarında kararlaştırırlar.¹⁶⁴⁹ Bu yolla onun ölümünü adeta faili mechul hale getirmek isterler. Entrika ve suikast girişiminde bulunuyorlar. Bu olay aslında çetelerin kendi çıkarları için hakkı ve adaleti hakim kılmaya çalışan ıslahatçı öndere karşı kin, düşmanlık ve acımasızlıklarının bir ifadesidir.

Hız. İbrâhîm'e putperest olan kavmi tuzak kurmuştur.¹⁶⁵⁰ Onun tevhide çağrılarını ve aklî delillerle doğruları haykırmaları karşısında çaresiz kalan kavmi kaba kuvvete baş

¹⁶⁴² Âl-i-İmrân, 3/54; en-Neml, 27/50; Yunus, 10/21.

¹⁶⁴³ İbn Manzûr, *age*, VI, s. 4247.

¹⁶⁴⁴ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azîm*, VI, s. 161.

¹⁶⁴⁵ Hüd, 11/5.

¹⁶⁴⁶ Er-Ra'd, 13/42; en-Nahl, 16/26.

¹⁶⁴⁷ Nûh, 71/22.

¹⁶⁴⁸ Murat Kayacan, *Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar*, s. 165.

¹⁶⁴⁹ En-Neml, 27/49-50.

¹⁶⁵⁰ Es-Sâffât, 37/98.

vurarak onu yakmaya karar vermişlerdir. Allah ise ona yardım etmiş, onu ateşten kurtarmış ve başarıya ulaşmasını sağlamıştır.¹⁶⁵¹

Hz. Mûsâ bir gün bir yahûdi ve Mısırlının kavgasına şahit olur. Yahûdi ondan yardım ister. Onları ayırırken vurduğu bir tokat Mısırlının ölümüne neden olur. Sonucun böyle olmasını istememiştir. Rabbine affedilmek için yalvarır ve affedilir. Bunun üzerine şehirden bir kişi Hz. Mûsâ'ya gelerek ileri gelenlerin kendisini öldürmek ve idam etmek için istişare ettiklerini, komplo hazırladıklarını ve şehri terk etmesi gerektiğini ona söyler. Oda şehri terk eder.¹⁶⁵² Fakat bu dönemde henüz kendisine peygamberlik verilmemiştir. Çünkü peygamberlik Medyen'den dönerken kendisine Tur dağının bulunduğu Tûvâ vadisinde bildirilmiştir.¹⁶⁵³

Hz. Mûsâ döneminde yaşayan Bel'am b. Baura O'na karşı gelmiş, halkın baskısıyla Hz. Mûsâ'ya hileler yapılmasına yardımcı olmuştur.¹⁶⁵⁴ Firavun da Hz. Mûsâ'ya tuzak kurmuştur.¹⁶⁵⁵

Yine Hz. Mûsâ'nın Tur dağına gittiğinde yerine kardeşi Hârûn'u bırakması ve kavminin, Samirî'nin teşvikiyle bir buzağı yapıp ona tapmaları aslında bir tuzak olarak değerlendirilebilir. Çünkü uzun uğraş ve sıkıntılarla hak yola çağırdığı kavmi tekrar sapıklığa düşmekle karşı karşıya bırakılmıştır.¹⁶⁵⁶

Yahûdi toplumu Hz. İsa'ya çeşitli tuzaklar kurmuşlardır. Onların tuzağı Hz. İsa'yı öldürme planlarıdır.¹⁶⁵⁷ Onlar Hz. İsa'nın peygamberliğini kabul etmemiş ve onu ortadan kaldırmak istemişlerdir.¹⁶⁵⁸ Fakat Allah onların tuzaklarını boşa çıkarmış¹⁶⁵⁹ ve onların elinden Hz. İsa'yı kurtarmıştır.¹⁶⁶⁰

¹⁶⁵¹ Taberî, **Camiü'l-Beyân**, XIX, s. 576; İbn Kesîr, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, XII, s. 36.

¹⁶⁵² El-Kasas, 28/14-20.

¹⁶⁵³ Tâhâ, 20/11-14.

¹⁶⁵⁴ El-A'râf, 7/175.

¹⁶⁵⁵ El-Mu'min, 40/37.

¹⁶⁵⁶ Tâhâ, 20/94-97.

¹⁶⁵⁷ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, s. 72; Kayacan, **Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar**, s. 168.

¹⁶⁵⁸ Muhammed Esed, **Kur'an Mesajı**, s. 100.

¹⁶⁵⁹ Âl-i İmrân 3/54.

¹⁶⁶⁰ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, s. 72-73; İbn Kesîr, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azim**, III, s. 69-70.

Hz. Peygamber'e de aynı şekilde tuzak kurmuşlardır.¹⁶⁶¹ Hayber Yahûdilerinden oniki kişilik hahamlar grubu günün ilk saatlerinde İslam'a girip akşamleyin ise kitaplarına baktıklarını, Muhammed'in risaletine dair bir şey bulamadıklarını söyleyerek bu dinden çıkacaklarını, böylece Müslümanları etkileyeceklerini ve Müslümanların dinlerinden dönmelerine önayak olacaklarını düşünmüşlerdir.¹⁶⁶² Bu davranışlarıyla Hz. Peygamber'e komplo girişiminde bulunmuşlardır.

Yine münafıklar şeytanın etkisiyle Hz. Peygamberin aleyhine tavır takındıkları ve düşmanlarıyla işbirliği yaptıkları bildirilir. Onlar Allah'ın indirdiklerinden hoşlanmayanlara itaat edecekleri sözünü veriyorlar.¹⁶⁶³ Medine'de münafıklar, Hz. Peygambere düşmanlık yapacaklarına ve müslümanları onunla beraber savaşmaktan alıkoymaya çalışacaklarına dair yahûdi ve müşriklere söz veriyorlar.¹⁶⁶⁴ Güzli komplo girişiminde bulunuyorlar.

Mekkeli müşrikler Hz. Peygamberi bağlamak, öldürmek ve yurdundan sürüp çıkarmak için çeşitli tuzaklar kurmuşlardır. Allah ise onların tuzaklarını boşa çıkarmıştır.¹⁶⁶⁵ Hz. Peygamber'e tuzak kuranlar ise Mekke'deki Kureyşlilerdir. Onlar Darü'n-Nedve'de toplanıp O'na tuzaklar hazırladılar.¹⁶⁶⁶ Fakat Allah Planlarını sonuçsuz bıraktı.¹⁶⁶⁷

Bazı toplumlarda ileri gelenler peygamberlere karşı gelmişler ve inanmamışlardır. Bunların suç işlemeleri ve kurmuş oldukları tuzaklardan dolayı aşağılık ve çetin bir azaba çarpılacakları Kur'an'da dile getirilir.¹⁶⁶⁸ İleri gelenleri genellikle peygamberlere tuzak kurma ve hata yapmaya sevk eden sebepler, kendilerinin önemli kişiler olduklarına inanmaları, eleştiriye ve ahlaki yönden

¹⁶⁶¹ En-Nahl, 16/127; Tarık, 86/15-16.

¹⁶⁶² Âl-i İmrân, 3/69.

¹⁶⁶³ Muhammed, 47/25-26.

¹⁶⁶⁴ Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, VII, s. 288; Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXVIII, s. 67.

¹⁶⁶⁵ El-Enfâl, 8/17-18, 30.

¹⁶⁶⁶ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, s. 575.

¹⁶⁶⁷ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XV, s. 160.

¹⁶⁶⁸ El-En'âm, 6/123-124.

sorgulamaya kapalı olmalarıdır. Bu da onları daha fazla hata yapmaya götürmektedir.¹⁶⁶⁹

Bu tuzak kurmaları bireysel ve örgütlenmiş çeşitli açık ve gizli grupların yaptığını söylemek mümkündür. Bugün de çeşitli çıkarları veya hedefleri olan şahıs ve gruplar bu amaçlarına ulaşma veya çıkarlarının tehlikeye düşmesini hissettiklerinde liderlerinin etkisi ve gücünü yok etmek ya da onları istekleri doğrultusunda kullanmak için çeşitli yollar aramakta ve tuzaklar kurmaktadır. Şantajlar, tehditler ve korkutmalar yoluyla kendi amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmaktadırlar. Bu durumu aksi istikametten de düşünmek mümkündür. Yani kendi iktidarını korumak için halkını uyutmak, baskı, şiddet, zulüm ve çeşitli yollarla meşgul etmek suretiyle tuzaklar kurarak amaçlarına ulaşan önderlerin varlığını düşünmek gerekir. Tıpkı Firavun'un Hz. Mûsâ'nın mucizeleri karşısında gerçekleri görünce iman eden sihirbazlara karşı yaptığı suçlama gibi. Yaptıkları işin bir tuzak oluşunu ve halkı oradan çıkarmak için bunu yaptıklarını söyleyerek onları suçlamaya kalkışmıştır.¹⁶⁷⁰

Tüm peygamberlere yapıldığı gibi Hz. Peygamber'e de çeşitli tuzaklar kurulmuştur. Bu durum ilahi vahyi inkar edenlerin o vahyi getirenlere karşı fiili veya psikolojik olarak çeşitli yöntemlerle zayıflatma, etkisiz hale getirme ya da büsbütün yok etmek için gayretler ve planlar içinde olduklarını gösterir.¹⁶⁷¹ Bununla beraber bu tavırları sadece dini ve vahyi getiren önderlerle sınırlı tutmamak gerekir. Daha geniş anlamda özellikle olumlu ve yararlı hakikatleri insanlara kazandırmak isteyen önderlere karşı çeşitli çıkarlarını kaybetme korkusu içinde olan kişi ve grupların aynı tavır takındıklarını düşünmek ve görmek mümkündür.

Burada ortaya çıkan bir gerçek şudur. Tuzak kuranların bu tuzakları neticede kendilerine geri dönmektedir. Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ, Hz. İsa ve Hz. Muhammed'e kurulan tuzakların amacına ulaşmaktan ziyade tuzak kuranların başına geri döndüğü görülmektedir. Allah insanlığın yararını gözeten ve onları ıslah için çalışan

¹⁶⁶⁹ Muhammed Esed, **Kur'an Mesajı**, s. 252.

¹⁶⁷⁰ El-A'râf, 7/123.

¹⁶⁷¹ Esed, **age.**, s. 328.

Peygamberlerini korumuş, onlara tuzak kuranları cezalandırmış ve yok etmiştir. Zaten Allah hainlerin tuzağını başarıya ulaştırmaz.¹⁶⁷²

f. İsyan etme

Kur'an'da bu anlamda "a-s-y" ve "ş-k-k" kelimeleri ve türevleri kullanılmaktadır. İtaatın zıddı anlamına gelir. Verilen emirlere karşı gelmektir. Devlet başkanına itaatın dışına çıkan kişi için de bu kelime kullanılır. İsyan eden kişiye âsî denir.¹⁶⁷³ Mutlak manada isyan, emre değil onun kaynağına da isyanı ifade eder. Bağlılığı tamamen reddetmek demektir.¹⁶⁷⁴ Annesini izlemeyen, onun yolundan gitmeyen, kendine başka değer ve yol arayan kimseye de âsî denir.¹⁶⁷⁵ Bu kökten türeyen kelimeler Kur'an'da yaklaşık 30 yerde geçmektedir.¹⁶⁷⁶ Bu kelimeler Kur'an'da Allah ve Resulüne karşı gelme, itaatsizlik, yasağı çiğneme, karşı çıkıp reddetme anlamlarında kullanılmıştır.¹⁶⁷⁷ Yine Kur'an'da; "*Kim Allah'a ve Peygamberine karşı isyan eder*"¹⁶⁷⁸, "*Kim Allah ve Resûlüne karşı gelirse, bilsin ki Allah, azabı şiddetli olandır*"¹⁶⁷⁹ ayetlerinde aynı anlamda kullanılmıştır. Her iki ayetten sonra da isyanın azap sonucunu doğuracağı belirtilir.

Kur'an'da Firavun, Lût kavmi ve bunlardan önce birçok topluluğun şirk koştukları ve peygamberlerine karşı geldikleri beyan edilir.¹⁶⁸⁰ Nûh kavmi Hz. Nûh'a¹⁶⁸¹ ve Ad kavmi de Hz. Hûd (a.s.)'a isyan etmiş ve karşı gelmişlerdir.¹⁶⁸² Şuayb (a.s.)'in kavmi; "*bozgunculuk yapmayın!*" uyarıları karşısında mallarında istedikleri gibi hareket edeceklerini söyleyip ona karşı çıkmışlardır.¹⁶⁸³ Yine Hz. Salih peygamberden kavmi taştan deve çıkarma mucizesi istemiştir. Bu mucizeyi göstermiş ve ona

¹⁶⁷² Yusuf, 12/52.

¹⁶⁷³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, s. IV, s. 2981.

¹⁶⁷⁴ Ebû'l-Bekâ, *el-Külliyyât*, s. 653-656.

¹⁶⁷⁵ İbn Farîs, *Mekâyisü'l-Lüga*, IV, s. 334-335.

¹⁶⁷⁶ M. F. Abdülbakî, *Mü'cemü'l-Müfehres*, s. 463-464.

¹⁶⁷⁷ El-Mücâdele, 58/8-9; Buhârî, "İman", 36; M. F. Abdülbakî, *Mü'cemü'l-Müfehres*, s. 463-464.

¹⁶⁷⁸ En-Nisâ, 4/14.

¹⁶⁷⁹ El-Enfâl, 8/13.

¹⁶⁸⁰ El-Hâkka, 69/9-10; el-Müzzemmil, 73/16; en-Nâzi'ât, 79/21.

¹⁶⁸¹ Nûh, 71/21.

¹⁶⁸² Hûd, 11/59.

¹⁶⁸³ Hûd, 11/87.

dokunmamasını onlardan istemiştir. Fakat onlar ona isyan ederek deveyi öldürmüşlerdir.¹⁶⁸⁴

Hz. İbrâhîm babası ve kavmini putlara tapmaktan sakındırınca, onlar tam aksine putlara tapmaya devam edeceklerini belirtmişlerdir.¹⁶⁸⁵

Lut (a.s)’a melekler geldiğinde kavmi onlara karşı cinsi sapıklıklarını gerçekleştirmek istemişlerdir. Hz. Lut onlara karşı koymuş fakat onlar kötü emellerinde ısrar emiş ve onun emirlerine isyan etmişlerdir.¹⁶⁸⁶

İsrâiloğulları Hz. Mûsâ Tur dağına Rabbi ile buluşmak için gittiğinde arkadan emirlerine isyan etmişlerdir. O’nun vekili olan Hz. Harun’u dinlememiş ve onun emirlerine de isyan etmişlerdir.¹⁶⁸⁷ Kendilerine açık deliller gelmesine rağmen inançta sapma göstermişlerdir. Buzağıya tapmışlardır.¹⁶⁸⁸ Hz. Harun, Allah’ın kavmine olan nimetlerini hatırlatıp, kendisine itaat edip tabi olmalarını istediğinde asla itaat etmeyeceklerini belirtmişlerdir.¹⁶⁸⁹ Bu olay aynı zamanda toplum lidersiz ve başıboş bırakıldığında toplumsal sapma olabileceğini göstermektedir.

Hz. Mûsâ’nın kavmi, kendilerine verilen tek bir yiyecekla yatinmeyip başka yiyecekler isteyerek kanaatsizlik gösterip önderin isteklerini dinlememişlerdir.¹⁶⁹⁰ Hz. Mûsâ savaşmaları emredilen şehirdeki insanların durumlarını keşif için gönderdiği on iki kabile reisine gördüklerini kimseyle paylaşmamalarını emretmiş. Fakat onlar bu emre itaat etmeyip her şeyi halka anlatmış ve onları endişe ve korkuya sevk etmişlerdir.¹⁶⁹¹ Hz. Mûsa şehre girmelerini kendilerine emretmiş fakat korkularından dolayı bu emri yerine getirmemiş ve ona karşı gelmişlerdir.¹⁶⁹²

İsrailoğulları peygamberlerinden kendilerine bir komutan tayin etmesini istemişler. Onlara komutan olarak Tâlût tayin edilmiştir. Bu kamutan liderleri tarafından tayin edilince çeşitli bahaneler uydurarak halk buna karşı çıkıp rıza göstermemiştir.

¹⁶⁸⁴ Eş-Şuarâ, 26/154-157.

¹⁶⁸⁵ Eş-Şuarâ, 26/70-71.

¹⁶⁸⁶ Hûd, 11/78; el-Hâkka, 69/9.

¹⁶⁸⁷ El-Bakara, 2/51, 92; Tâhâ, 20/85.

¹⁶⁸⁸ En-Nisâ, 4/153.

¹⁶⁸⁹ Tâhâ, 20/90-91.

¹⁶⁹⁰ El-Bakara, 2/61; es-Saff, 61/5.

¹⁶⁹¹ El-Mâide, 5/12.

¹⁶⁹² El-Mâide, 5/22.

Savaş için yola çıktıklarında komutanlarının nehirden su içmeme talebinde ona aldırış etmeyip aksi tavır takınmışlardır. Savaşma emrine karşı; “*bizim Câlût ve askerlerine karşı savaşma gücümüz yoktur*” diyerek savaşmak istememişlerdir.¹⁶⁹³

Mekkeli müşrikler Hz. Peygamber’i Ebu Talib’in evine davet etmişler, orada Kur’an kendilerine açıklanınca onu protesto etmişlerdir. Onların bu isyankar ve şüpheli tavrı; “*Kur’an aramızdan Muhammed’e mi indirildi? diyerek kalkıp yürüdüler*”¹⁶⁹⁴ ifadeleriyle Kur’an’da bildirilmektedir.

Yahûdiler Hz. Muhammed’e karşı isyankâr tavırlarını; “*işittik isyan ettik*”¹⁶⁹⁵ diyerek açıkça ortaya koymuşlardır. Kureyş müşrikleri ve onlara destek veren yahûdiler Hz. Peygamber’e aynı şekilde karşı gelmişlerdir.¹⁶⁹⁶

Uhûd savaşında bir kısım insanların Hz. Peygamber’in emirlerine karşı gevşeklik gösterdikleri, isyan ettikleri ve tartışmaya girdikleri Kur’an’da belirtilir. Zafere ulaşmak üzere iken bu şekilde zaafiyet gösteren insanların elinden galibiyet alınmıştır.¹⁶⁹⁷

Savaşa çağrıldıklarında inanmayanlar, kalplerinde şüphe ve hastalık olanlar savaşmaktan geri durmak istemişlerdir.¹⁶⁹⁸ Savaşa katılmak istemeyen zengin ve varlıklı kimseler savaşa katılmayanlarla beraber geride kalma ve izin talebinde bulunmuşlardır. Özürlü, çocuk, kadın ve yaşlı kimselerle beraber olmaktan ve onlar seviyesinde kendilerini görmekten imtina etmemişlerdir.¹⁶⁹⁹ Bedeviler Allah ve resulüne yalan söyleyenler savaşa katılmak istememişler¹⁷⁰⁰ ve Peygamber’in emrine isyan etmişlerdir.

Toplum içerisinde bazı ileri gelen kimseler kıskançlık göstererek peygamberlere verilenlerin kendilerine de verilmesini istemişler aksi halde inanmayacaklarını beyan etmişlerdir.¹⁷⁰¹ Emirlerini yerine getirmek istememişlerdir.

¹⁶⁹³ El-Bakara, 2/249.

¹⁶⁹⁴ Sâd, 38/8.

¹⁶⁹⁵ El-Bakara, 2/93.

¹⁶⁹⁶ Muhammed, 47/32.

¹⁶⁹⁷ Âl-i İmrân, 3/152; Ahmed b. Hanbel, **Müsned**, I, s. 287-288.

¹⁶⁹⁸ Et-Tevbe, 9/45.

¹⁶⁹⁹ El-Tevbe, 9/86, 87, 93.

¹⁷⁰⁰ El-Tevbe, 9/90.

¹⁷⁰¹ El-En’âm, 6/123.

Münafıklar hüküm vermesi için Hz. Peygamber'e çağrıldıklarında ilgili konuda adaletle hüküm verince bunu kabul etmemiş tağutların hüküm vermesini istemişler ve ondan uzaklaşmışlardır.¹⁷⁰² Allah'ın peygamberi kendilerine dua ve istiğraf etmesi için çağrıldıklarında yüz çevirmişler, kibirlenerek dönerek uzaklaşıp gitmişlerdir.¹⁷⁰³

İsyan etme sadece olumsuz anlamda olmamıştır. Olumsuz anlamda baş kaldırı ve isyanın yanında olumlu anlamda isyandan da söz etmek gerekir. Bazen gerçekleri söylemek ve ortaya koymak için öndere karşı isyan edilmiştir. Ashab-ı Kehf'in kükümdarlarına karşı yiğitçe tavrı Kur'an'da şöyle dile getirilir. *"Onların kalplerini metîn kıldık. O yiğitler (o yerin hükümdarı karşısında) ayağa kalkarak dediler ki: "Bizim Rabbimiz, göklerin ve yerin Rabbidir. Biz, O'ndan başkasına tanrı demeyiz. Yoksa saçma sapan konuşmuş oluruz."*¹⁷⁰⁴ Ayet bu insanların önder karşısında gerçekleri korkusuzca ifade ettiğini pozitif anlamda dile getirmektedir.

Yine Firavun ailesinden imanını gizlemiş olan bir kişi Firavun'un Hz. Mûsâ'ya karşı haksızlık girişimleri ve öldürme teşebbüsleri karşısında ona isyan ederek hakkı ve gerçekleri söylemiştir. Hz. Mûsâ'yı savunmuş, Firavun ve kavmine akli ve mantıki öğütler vermiştir.¹⁷⁰⁵ Özellikle halkına hertürlü zulmü yapmaktan çekinmeyen bir lidere karşı cesaretle doğruları haykırmak dikkate değerdir.

Hz. Mûsâ'nın göstermiş olduğu mucizeler karşısında sihirbazlar gerçekleri görünce liderleri Firavun'a karşı gelmiş ve saf değiştirmişlerdir.¹⁷⁰⁶ Burada kötü ve yanlış karşısında dik ve ayakta durmaya dikkat çekmek gerekir. Sebe' halkı Yemen'de liderlerinden yüz çevirmişti. Kendilerine önderleri sağda ve solda yer alan iki bahçe gibi çeşitli imkanlar ve rızıklar sağlamıştı. Onlardan yiyip içip şükretmelerini onlardan talep etmişti. Fakat onlar yüz çevirerek liderlerine isyan etmişlerdir.¹⁷⁰⁷

Kur'an'da savaşma taleplerine karşı gelen veya ağırdan alan kişiler Allah tarafından eleştirilmiş, azapla tehdit edilmiş, kendilerinin yerine başka bir toplumun

¹⁷⁰² En-Nisâ, 4/60-61.

¹⁷⁰³ El-Münâfikûn, 63/5.

¹⁷⁰⁴ El-Kehf, 18/14.

¹⁷⁰⁵ El-Mu'min, 40/28-29.

¹⁷⁰⁶ Tâhâ, 20/71.

¹⁷⁰⁷ Sebe', 34/15-16.

getirileceği belirtilmiş, bu davranışlarıyla Allah'a zarar veremeyecekleri ve Allah'ın her şeye gücünün yettiğine dikkat çekilmiştir.¹⁷⁰⁸

Ayrıca insanların savaş meydanlarından çeşitli nedenlerle kaçmaları karşısında dünya hayatının geçiciliği ve ahiretin kalıcılığı hatırlatılır. Nerde olursa olsun insanların ölümden kaçamayacağı gerçeğine vurgu yapılır.¹⁷⁰⁹ Her insanın bir ecelinin olduğu ve o ecel geldiğinde ne kadar tedbir olsa da ölümden kurtulamayacağı belirtilir.¹⁷¹⁰ Çünkü insanın eceli Allah katında belirlenmiştir. Ne bir saat ileri ne de bir saat geri alınabilir.¹⁷¹¹

Yukarıda anlatılanlardan hareketle lidere karşı isyan tepkisini negatif ve positif diye ikiye ayırmak isabetli olacaktır. Hz. Mûsâ'nın Firavun'un zulmüne, Hz. İbrâhîm'in Nemrûd'un zulmüne ve Hz. Peygamberin müşriklerin ahlakî ve dini anlamda bataklık ve çirkin hayat tarzlarına ve haksızlıklarına karşı isyanları pozitif isyanı ifade ederken, Firavun'un Hz. Mûsâ'ya ve kavimlerin peygamberlere isyanları negatif isyanı ifade etmektedir. Çünkü birinciler haksızlık ve zulme karşı başkaldırı iken ikinciler hakkı savunmaya ve hakim kılmaya yönelik girişimlerdir. Pozitif isyan olmadan kokuşmuş sistem, kültür ve düzenlerin değişmesi, sömürgeci baronların yıkılması imkansız olacaktır. Hz. Muhammed'in Mekke'deki kokuşmuş inanç, kültür, ahlak ve sömürüye isyanı olmasaydı İslam'ın adalet ışığı dünyayı aydınlatamazdı. Hz. Mûsâ'nın isyanı olmasaydı İsrailoğullarının Firavunların insan onurunu kıran ve insanları inim inim inleyen zulümlerinden kurtulmaları imkansız olurdu.

g. Tehdit etme

Genel olarak peygamberler yaşadıkları toplumun dini geleneklerine dönmedikleri takdirde yurtlarından çıkarılmakla¹⁷¹² tehdit edilmişlerdir. Hz. Şuayb¹⁷¹³ ve Hz. Lut¹⁷¹⁴ kavimleri tarafından sürgünle tehdit edilmişlerdir. Şuayb (a.s) halkı tarafından kendi dinlerine dönmek veya yurtlarından sürülme seçeneklerinden birini

¹⁷⁰⁸ Et-Tevbe, 9/38-39.

¹⁷⁰⁹ En-Nisâ, 4/77-78.

¹⁷¹⁰ Âl-i İmrân, 3/154.

¹⁷¹¹ El-A'raf, 7/34; Yunus, 10/49; en-Nahl, 16/61; el-Münâfikûn, 63/11.

¹⁷¹² İbrâhîm, 14/13; el-A'raf, 7/88.

¹⁷¹³ El-A'raf, 7/88; Hûd, 11/92.

¹⁷¹⁴ Eş-Şuara, 26/167; en-Neml, 27/55-56.

tercih etmekle karşı karşıya bırakılmışlardır.¹⁷¹⁵ Lut (a.s)’ın kavmi, şayet kötülüklerden alıkoyma, iyilikleri emretme ve peygamberlik davasından vaz geçmezse onu ülkeden sürmekle tehdit etmiştir.¹⁷¹⁶ Hz. Muhammed ve müminler aynı şekilde yurtlarından sürülmekle tehdit edilmişlerdir.¹⁷¹⁷

Hz. Nûh’u kavmi, davasından vaz geçmediği taktirde taşlamakla tehdit etmiştir.¹⁷¹⁸ Antakya halkına gönderilen elçilere toplumu aynı tavrı sergilemiştir. Eğer davasından vaz geçmezse kendisini taşıyacaklarını ve fena kötülük yapacaklarını belirterek tehdit etmişlerdir.¹⁷¹⁹

Şuayb (a.s)’ı, şayet senin kabilen olmasa seni taşıyarak öldürürüz diye kavmi tehdit etmiştir.¹⁷²⁰ Hz. Mûsâ kavminin kendisini taşlamasından Allah’a sığınmıştır.¹⁷²¹

Hz. İbrâhîm babasını kendisine itaate ve şeytana tapmamaya davet edince; *(Babası:) Ey İbrâhîm! dedi, sen benim tanrılarımın yüz mü çeviriyorsun? Eğer vazgeçmezsen, andolsun seni taşlarım! Uzun bir zaman benden uzak dur!’’¹⁷²² diyerek onu taşlamak ve uzaklaştırmakla tehdit etmiştir.*

Ashab-ı Kehf’in de şayet inançlarından vaz geçmezse ya kendi dinlerine dönmeye zorlanacakları ya da taşlanarak öldürülecekleri tehdidi Kur’an’da anlatılır.¹⁷²³ Antakya halkına isimleri açıklanmayan elçiler gönderildiği, bu elçiler hakkı anlattıklarında o toplum; siz bize uğursuz geldiniz, şayet bu açıklamalarınızdan vaz geçmezseniz taşıyarak öldürürüz diyerek onu tehdit etmişlerdir.¹⁷²⁴

Firavun Hz. Mûsâ, Hz. Harun ve onlarla beraber olanların kendisinin üstünlük ve rabliğini kabul etmelerini istemiş, aksi halde onları zindana atmakla tehdit etmiştir.¹⁷²⁵ Zaten kendisi insanlara işkence etmekle bilinen birisidir. Bu özelliğinden

¹⁷¹⁵ İbrâhîm, 14/13; el-A’raf, 7/88.

¹⁷¹⁶ Eş-Şuarâ, 26/167; en-Neml, 27/56; el-A’raf, 7/82.

¹⁷¹⁷ El-Hacc, 22/40.

¹⁷¹⁸ Eş-Şuarâ, 26/117.

¹⁷¹⁹ Yâsin, 36/18.

¹⁷²⁰ Hüd, 11/91.

¹⁷²¹ Ed-Dühân, 44/20.

¹⁷²² Meryem, 19/46.

¹⁷²³ El-Kehf, 18/20.

¹⁷²⁴ Yasin, 36/19-20.

¹⁷²⁵ Eş-Şuarâ, 26/29.

dolayı Kur'an'da kendisine “*kazıklar sahibi*”¹⁷²⁶ denmiştir. O insanları demir kazıklara bağlar ve o şekilde onlara işkence ederdi. Bunun için bu şekilde isimlendirilmiştir. Başka bir görüşe göre ise bu ifade onu destekleyen askerleri için kullanılmıştır.¹⁷²⁷ Ayrıca insanları zindana atmakla işkence ederdi. Onları tek başına derin bir kuyuya atar ve o kişi ne kimseyi duyar ne de görürdü. Orada ölürdü. Bu ceza ölümden beterd.¹⁷²⁸ Yine onu hapse atmanın dışında çeşitli şekillerde işkence ve ölümlerle tehdit etmişlerdir.¹⁷²⁹

Sadece liderleri değil ona inanan ve onunla beraber olanları da tehdit etmişlerdir. Ya eski dinlerine dönmelerini ya da yurtlarından çıkarılacaklarını ifade etmişlerdir. Şuayb (as)’ın kavmi inananlara; eğer Şuayb’e uyarlarsa mutlaka ziyana uğrayacaklarını söyleyerek onları tehdit etmiştir.¹⁷³⁰ Bunun neticesin Âd kavmi gibi bazı toplumlar bu korku nedeniyle onlara uymuş, peygamberlere iman etmeyi terk etmişler ve sonunda helak olmuşlardır.¹⁷³¹

Burada şunu ifade edelim ki, toplum fertleri mal, mülk ve rızkın azalması gibi ekonomik bazı imkanlardan mahrum bırakılmak suretiyle tehdit edildiğini de görmekteyiz. Mal mülk ve idari imkanları ellerinde bulunduran kişiler bunlar olduğu için onların sözünden çıkmak bu imkanlardan mahrum kalmak anlamına geleceği için gizli bir tehdit sözkonusudur. Bunun için Hz. Nûh; “*Rabbim! dedi, doğrusu bunlar bana karşı geldiler de, malı ve çocuğu kendi ziyanını arttırmaktan başka işe yaramayan kimseye uydular*”¹⁷³² diyerek yakınması bu gerçeği ortaya koymaktadır.

İnsanlara gerçekleri ve doğruları anlatan ve onları bu erdemlere teşvik eden rehber ve önder insanlara kavimleri rahat yaşama hakkı tanımamışlardır. Onların, toplumdaki aksaklıkları ve eksiklikleri dile getirmeleri, haksızlık ve zulümlere karşı çıkmaları, kurulmuş sömürü düzenlerini elinde bulunduran güçler ve onları destekleyenler tarafından bir tehdit olarak algılanmış ve hapsetme, sürgün, taşlama gibi insana yaşam hakkı tanımayan ağır cezalarla tehdit edilmelerine neden olmuştur.

¹⁷²⁶ El-Fecr, 89/10.

¹⁷²⁷ İbn Kesir, *Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm*, XIV, s. 344-345.

¹⁷²⁸ Razî, *Mefatihü'l-Gayb*, XXIV, s. 131.

¹⁷²⁹ Eş-Şuarâ, 26/49; El-A'râf, 7/124; Tâhâ, 20/71; el-Mü'min, 40/25-26.

¹⁷³⁰ El-A'râf, 7/88-90.

¹⁷³¹ Hüd, 11/59.

¹⁷³² Nûh, 71/21.

İnsanların hür olarak düşüncelerini söylemelerine müsaade edilmemiştir. Söylenen şeylerin gerçek olup olmadığı konusunda düşünmek yerine korkutma yoluyla onları susturmaya çalışmışlardır. Güçle susturmayı tek çözüm yolu olarak görmüşlerdir. Tarih göstermiştir ki hiç bir zaman gerçekler korkutma ve baskı ile örtülemez. Ancak belki bu gerçeklerin ortaya çıkış yeri ve zamanı değiştirilebilir. Neticede o gerçekleri savunanlar galip gelir ve karşı çıkanlar ise yok olup giderler. Tıpkı Firavun, Nemrûd ve Mekke’li müşriklerin ve fikirlerinin yok olup gittiği ve onların karşısında tehdit edilen Hz. İbrâhîm, Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed’in mesajlarının ve getirmiş oldukları değerlerin günümüze kadar devam etmesi gibi.

h. Yalancılıkla suçlama

Daha önce gönderilen, insanlara kitap, mucize ve sahifeler getiren nice peygamberler yalancılıkla itham edildiği gibi Hz. Muhammed de aynı şekilde yalancılıkla itham edilmiştir.¹⁷³³

Semûd kavmi,¹⁷³⁴ Âd kavmi,¹⁷³⁵ Hz. Nûh’un kavmi peygamberlerini yalancılıkla itham etmiş ve suçlamışlardır.¹⁷³⁶ Hz. Şuayb’ın kavmi Medyen’liler ona karşı aynı tavrı takınmışlardır.¹⁷³⁷ Hûd kavminden ileri gelenler onu beyinsizlik ve yalancılıkla suçlamışlardır.¹⁷³⁸ Firavun ve Kavmi Hz. Mûsâ’yı yalancılıkla itham etmiştir.¹⁷³⁹

Allah Antakya halkına elçiler göndermiş, onlar bu elçileri yalancılıkla suçlamışlardır. Getirmiş oldukları gerçekler karşısında onlara: “*siz ancak yalan söylüyorsunuz*”¹⁷⁴⁰ demişlerdir.

Aynı şekilde Hz. Muhammed Mekke’li müşrikler tarafından yalancılıkla suçlanmıştır. Resulüllah panayırlarda insanları dine çağırdığında Ebu Leheb arkasından

¹⁷³³ Âl-i İmrân, 3/183-184; Yunus, 10/38; el-Hacc, 22/42; el-Mü’minûn, 23/44; el-Fâtır, 35/4; el-Mü’min, 40/5; Sâd, 38/14.

¹⁷³⁴ Eş-Şuarâ, 26/141; el-Kamer, 54/25.

¹⁷³⁵ Eş-Şuarâ, 26/123.

¹⁷³⁶ El-Furkân, 25/37; eş-Şuarâ, 26/117.

¹⁷³⁷ Eş-Şuarâ, 26/156; el-Ankebût, 29/37.

¹⁷³⁸ El-A’râf, 7/66; eş-Şuarâ, 26/139.

¹⁷³⁹ Hûd, 11/27; el-Mu’min, 40/37.

¹⁷⁴⁰ Yâsin, 36/15.

giderek çevresindekilere onun yalancı olduğunu söylemiştir.¹⁷⁴¹ Ona yalancı ve müfteri demişlerdir.¹⁷⁴² Aslında Mekke’li müşriklerin onu yalancılıkla itham etmeleri anlaşılabilir bir şey değildir. Çünkü O doğup büyüdüğü bu toplumda güvenilir ve doğru sözlü birisi olarak biliniyordu.¹⁷⁴³ Onların bu şekilde onu suçlamaları inat ve inkarlarından kaynaklanıyordu. Ayrıca onlar kendilerini aciz bırakan ve benzerini getiremedikleri Kur’an hakikati karşısında ne yaptıklarını tam olarak bilemiyorlardı.

Ehl-i Kitab daha önceki peygamberleri yalanladıkları gibi Hz. Muhammed’i de yalanlamışlardır. Adeta Allah Hz. Muhammed’i teselli etmek için şöyle buyuruyor: *“(Resûlüm!) Eğer seni yalancılıkla itham ettilerse (yadırgama); gerçekten, senden önce apaçık mucizeler, sahifeler ve aydınlatıcı kitap getiren nice peygamberler de yalancılıkla itham edildi.”*¹⁷⁴⁴

Kur’an’ı Kerim’i uydurdu demişlerdir.¹⁷⁴⁵ Sadece uydurdu demekle de yetinmemişler onu saçma sapan rüyalar ve uydurulmuş bir yalan olarak nitelemişlerdir.¹⁷⁴⁶

Toplumların bu tepkilerinin Kur’an’da en açık ifadelerinden birisi de bu tavırları sergileyenlerin ahiretteki sözleridir. İnkâr edenler azaba atıldıklarında ve cehennem dehşetini gördüklerinde cehennem bekçileri onlara: *“Size, (bu azap ile) korkutucu bir peygamber gelmemiş miydi? diye sorarlar. Onlar şöyle cevap verirler: Evet, doğrusu bize, (bu azap ile) korkutan bir peygamber gelmişti; fakat biz (onu) yalan saymış ve: Allah’ın bir şey gönderdiği yok; siz olsa olsa büyük bir sapıklık içindesiniz! demiştik.”*¹⁷⁴⁷ diyalogu bu tavrı ve onların pişmanlıklarını çok net ortaya koymaktadır.

İnsanlık tarihince liderlere karşı bu toplumsal tepkiye sıkça baş vurulduğu görülmektedir. Bir çok peygambere karşı bu tavrın sergilenmesi bu tepkinin genelliğini ve derinlemesine düşünülmeden yapılmış olduğunu göstermektedir. Ayrıca önderleri ve iman edenleri aşağı gördükleri için iman etmede bir hayır görmemişler ve doğru yola

¹⁷⁴¹ Kurtûbî, *el-Cami’ li-Ahkâmî’l-Kur’ân*, XXII, s. 545.

¹⁷⁴² Sebe’, 34/8.

¹⁷⁴³ Begavî, *Meâlimü’t-Tenzil*, VI, s. 132; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, IV, s. 420; Razî, *Mefâtihu’l-Gayb*, XXIV, s. 173.

¹⁷⁴⁴ Âl-i İmrân, 3/184.

¹⁷⁴⁵ Hûd, 11/13; el-Furkân, 25/4; es-Secde, 32/3.

¹⁷⁴⁶ El-Enbiyâ, 21/5; Sebe’, 34/43.

¹⁷⁴⁷ El-Mülk, 67/8-9.

girme niyetinde olmadıkları için yalanlamayı tercih etmişlerdir.¹⁷⁴⁸ Böyle bir suçlama çok kolay suçlamadır. Aslında insanlar kendilerine gelen bilgileri düşünmeden kolayca reddedebilmektedirler. Bunun sebebi muhtemeldir ki düşünmenin insanlara zor gelmesidir. Halbuki insanlar düşünseler belki hakikati bulacaklar ve tavırları değişecektir. Bugün de toplumların farklı davrandığını söylemek pek mümkün değildir. Toplumsal sorunların altında yatan önemli nedenlerden birisi de bu psikolojidir.

İnsanların bu şekilde tavır takınmalarının altında yatan bir başka neden ise önderleri ve söylediklerini değersiz kılmak ve toplumun gözünde yıpratarak inanıp güvenilmelerini önlemektir. Çünkü toplum, yalancı kişinin söylediklerinin de yalan olduğunu peşinen kabul edip, itibar etmeyecek ve onun peşinden gitmeyecektir.

i. Şairlikle suçlama

“Ş-‘a-r” kökünden gelen bu kelime sözlükte, bilmek, “ifal” babından kullanıldığında bildirmek anlamına gelir. “Şi’r” ise; sözün vezin ve kafiyeli bir şekilde manzum olarak söylenmesidir. Bunu söyleyen kişiye de “şâir” denir. Çoğulu “şüarâ”dır. Şaire bu ismin verilmesi onun başkasının bilmediği şeyleri bilmesinden dolayıdır.¹⁷⁴⁹ Bu kökten gelen kelimeler Kur’an’da on sekiz ayette bulunmaktadır. Bunlardan şiirle alakalı olarak bir yerde “şi’r,¹⁷⁵⁰ dört yerde “şair”¹⁷⁵¹ yine bir yerde de çoğul kalıbıyla “şüa’râ” şeklinde kullanılmaktadır.

Toplumların peygamberlere karşı sergiledikleri tavırlardan birisi de onları şairlikle suçlamalarıdır. Hz. Peygamber kavmine Kur’an’ı açıklayınca onu şairlikle suçlamışlardır. *“Hayır, dediler, (bunlar) saçma sapan rüyalarıdır; bilakis onu kendisi uydurmuştur; belki de o, şairdir”*¹⁷⁵² ifadeleri onların bu tavrını ortaya koymaktadır. Hem de onu mecnun bir şair olarak adlandırmışlardır.¹⁷⁵³ Getirmiş olduğu Kur’an

¹⁷⁴⁸ El-Ahkâf, 46/11.

¹⁷⁴⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, IV, s. 2273-2274.

¹⁷⁵⁰ Yasin, 36/69;

¹⁷⁵¹ El-Enbiyâ, 21/5; es-Sâffât, 37/36; et-Tür, 52/30; el-Hakka, 69/41.

¹⁷⁵² El-Enbiyâ, 21/5; bk. et-Tür, 52/30.

¹⁷⁵³ Es-Sâffât, 37/36.

karşısında aciz kalan Mekke ileri gelenleri ona şair, sahir, kahin ve mecnun demişlerdir.¹⁷⁵⁴ Onu cin çarpmış bir şair olarak nitelendirmişlerdir.¹⁷⁵⁵

Bu suçlama sadece Hz. Muhammed için yapılmıştır. Belki bunun sebebi diğer peygamberlerden farklı olarak Hz. Peygambere şiir ve edebiyat alanında en zirve noktada olan ve muhataplarını aciz bırakan Kur'an'ın mucize olarak verilmesi görülebilir. Çünkü cahiliyye Araplarında şiir ve edebiyat gelişmiş, bu alanda ciddi müsabakalar yapılmaktaydı. Panayırlada yapılan bu yarışmalarda seçilen şiirler yazılıp altın suyuna batırılarak Kabe duvarına asılırdı. Seçilen bu yedi şiire de “Muallakat'ı seba” denilmekteydi.¹⁷⁵⁶

Fakat onların bu şekilde tavır takınmalarının, akıllarını yeterince kullanmamaları ve azgınlıkları nedeniyle bunu söyledikleri ayetlerden anlaşılmaktadır.¹⁷⁵⁷ Onların bu suçlamaları kıskançlıkları ve otoritelerinin ellerinden çıkma korkusundan kaynaklanıyordu.¹⁷⁵⁸ Aksine Kur'an'ın bir şair sözü olmadığı,¹⁷⁵⁹ Hz. Peygamber'in gerçeği getirdiği, önceki peygamberleri doğruladığı, bu iddiada bulunanların azapla karşılaşacağı ve zaten peygambere böyle birşey gerekmediği Kur'an tarafından ifade edilerek¹⁷⁶⁰ iddiaların anlamsız ve yersiz olduğu ortaya konmaktadır.

Ayrıca bazı noktalarda Kur'an'da şairlik yerilmiştir. Şairliği yeren ifadeleri içeren Kur'an'ı getiren birisinin şairlikle suçlanması çelişkiden başka bir şey değildir. Onların her vadide şaşkın şaşkın dolaşan, yapmayacakları şeyleri söyleyen ve kendilerine sadece sapıkların uyduğu kimseler olduğu ifade edilir.¹⁷⁶¹ Hz. Peygamber ise ne şaşkın, ne sapıkların uyduğu ne de yapmayacakları şeyleri söyleyen bir şahsiyetti. Aksine getirdiği mesajlarda yapmayacakları şeyleri söylememelerini topluma emreden

¹⁷⁵⁴ W. Montgomery Watt, **Hz. Muhammed Mekke'de**, M. Rami Ayas-Azmi Yüksel (çev.), Ankara: 1983, s. 135.

¹⁷⁵⁵ İzutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975, s. 161.

¹⁷⁵⁶ Cevad Ali, **el-Mufassal**, IX, s. 506.

¹⁷⁵⁷ Et-Tûr, 52/32.

¹⁷⁵⁸ İbrâhîm Çelik, **Kur'an'da Mele' Kavramı Peygamberlere Karşı Güçler**, Bursa: 2001, s. 76.

¹⁷⁵⁹ El-Hakka, 69/41.

¹⁷⁶⁰ Es-Sâffât, 37/37-38; Yasin, 36/69.

¹⁷⁶¹ Eş-Şuarâ, 26/224-226.

bir önderdi.¹⁷⁶² Aslında onların bu tavrı Kur'an'ın muhteşemliği karşısındaki acizliğin bir yansımasından başka bir şey değildir.

j. Fesatçılıkla suçlama

Fesat kavramı ictimâî, siyasî, hukukî ve dinî düzenle ilgili olarak kullanıldığında belli bir düzen ve dengenin bozulmasını ifade eder.¹⁷⁶³ Peygamberlerin bu alanlarda farklı ve yenilikçi davranmaları onların fesatçılıkla suçlanmalarına neden olmuştur. Yani onların yanlış dahi olsa var olan düzenlerinin değiştirilmesine yönelik faaliyetler fesatçılık olarak algılanmıştır. Kur'an'da çeşitli örneklerle konu ele alınacaktır.

Hz. Mûsâ İsrailoğullarını Firavun'un zulmünden kurtarmak istediğinde kavminden ileri gelenler onu insanları yurtlarından çıkarmakla suçlamışlardır.¹⁷⁶⁴ Yine Hz. Mûsâ'nın mucizeleri karşısında gerçekleri gören sihirbazlar müslüman olmuş ve Firavun ise mağlub olmuştur. Bunun üzerine ileri gelen adamları Firavun'u Hz. Mûsâ'nın üzerine kışkırtarak onun bozgunculuk yaptığını ve buna müsaade edilmemesi gerektiğini ona telkin etmişlerdir. O'nun mevcut dinî, anlayış, yaşayış ve düzeni bozduğunu iddia etmişlerdir.¹⁷⁶⁵ Bu yolla kavmini ona karşı kışkırtmaya çalışmışlardır. Daha sonraki sûrelerdeki ifadelerle bakıldığında, bu çabalarında başarılı oldukları görülmektedir. Firavun'u ikna ettikleri ve bu fikre inandırdıkları anlaşılmaktadır. Çünkü Firavun Hz. Mûsâ için; *"Bırakın beni, dedi. Mûsâ'yı öldüreyim; (Kurtarabilirse) Rabbine yalvarsın! Çünkü ben onun, dininizi değiştireceğinden, yahut yeryüzünde fesat çıkaracağından korkuyorum"*¹⁷⁶⁶ demiştir. Firavun'un fesat çıkarmaktan kast ettiği toplumun adetleri ve dinlerinin¹⁷⁶⁷ değiştirilmesidir. Hz. Mûsâ'nın kendilerine göre doğru olduğunu iddia ettikleri dinlerini değiştirmesi ve dünyevî olarak fitne ve fesat çıkarması onu öldürmek için bir sebep olarak görülüyordu. Razî burada bir inceliğe de dikkat çekiyor. O toplumda dine sahip çıkma mal sevgisinden daha önde geliyordu. Bunun için Firavun, halkı Hz. Mûsâ'ya karşı kışkırtırken dünyevî fesaddan önce

¹⁷⁶² El-Bakara, 2/44; Hüd, 11/88; es-Saff, 61/2.

¹⁷⁶³ İlhan Kutluer, "Fesad" **DİA**, s. 421.

¹⁷⁶⁴ El-A'râf, 7/110.

¹⁷⁶⁵ El-A'râf, 7/127.

¹⁷⁶⁶ El-Mu'min, 40/26.

¹⁷⁶⁷ İbn Kesîr, **Tefsîrül-Kur'ani'l-Azîm**, XII, s. 184; Begavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, VII, s. 145.

dinlerini değiştirme korkusunu dile getirmiştir.¹⁷⁶⁸ Halbuki yeryüzünde en büyük fesad çıkaran kişi Firavun'un bizzat kendisidir.¹⁷⁶⁹

Hız. Nüh kavmine karşı gerçeğleri söylemeye devam etmiş ve bu noktada kendisiyle beraber olanları savunmuştur. Bunun üzerine kavmi onun hak yolda mücadeleye devamına tahammül edememiş ve sen aşırı gittin diyerek onu fesatçılıkla suçlamışlardır.¹⁷⁷⁰

Toplumların peygamberlere karşı çıkarkan sergiledikleri tavırlardan birisinin de onları fesatçılıkla suçlamaları önceden beri yaşaya geldikleri gelenek, uygulama ve statülerinden kopmak istemeyişlerinden kaynaklanmaktadır. Bu statükoya bağlılık onları kendilerine benzemeyen, benzemek istemeyen ve bunda ilkeli ve istikrarlı olup direnen kişileri mahkum etmeye kalkışmalarına neden olmuştur. Bu onların yeniliğe açık olmamalarından ileri gelmektedir. Halbuki yeniliğe açık olmadan yanlışların doğruya dönüşmesi asla mümkün değildir. Zaten peygamberlerin geliş amacı toplumda meydana gelen bozulma ve dejenerasyonu önleme ve düzeltmedir. Onlar yeni bir anlayış ve hayat biçimiyle gelmişlerdir. Onların yanlış olan kurulu düzenlerine uymaları peygamberlerin geliş amaçlarını anlamsız kılmaktadır. Bu peygamberî kararlı duruş onları rahatsız etmiş ve suçlanmalarına neden olmuştur.

Ayrıca bu şekilde önderlerini suçlamaları peygamberin karşısında olanları kendilerine çekmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Adeta insanların değer verdiği, önemsemediği hususları -ki bunlardan en önemlilerinden birisi dindir- öndere karşı bir koz olarak kullanmışlardır. Bunların elden gideceği yaygarasını kopararak başka insanları etkileme girişiminde bulunmuşlardır. Adeta mukaddes değerleri ve özellikle dini kendi çıkarlarına ulaşmak için bir istismar aracı yapıp kullanmışlardır. Bu tutumlarıyla liderler aleyhine olumsuz kamuoyu oluşturmak ve halk gücünü arkalarına alarak onları yok etmek istemişlerdir.

Yine kendi yanlışlarını ve fesatçılıklarını örtmek için toplum psikolojisini kullanarak başkalarını fesatçılıkla suçlamışlardır. Hırsız ev sahibini bastırır kabilinden

¹⁷⁶⁸ Razî, **Mefatihu'l-Gayb**, XXVII, s. 56.

¹⁷⁶⁹ Bk. Yunus, 10/91; el-Kasas, 28/4.

¹⁷⁷⁰ Hüd, 11/32.

yeryüzünde fesat çıkaranlar kendi yaptıklarının halk tarafından görülmesini önlemek için haksızlık ve zulümlerine karşı çıkan ıslahatçı önderleri fesatçılıkla suçlamışlardır. İnsanlara zulmeden, çocukları öldüren, onların inançlarını ipotek altına alan ve işkence eden Firavun'un Hz. Mûsâ'yı suçladığı gibi.

k. Uğursuzlukla suçlama

Kur'an'da bu anlamı ifade etmek için "t-y-r" kökünden gelen kelimeler kullanılmıştır. Bu kelime, kanatlı bir varlığın havada hareket etmesini,¹⁷⁷¹ havadaki bir şeyin hafifliğini, yayılmasını ve kızmayı¹⁷⁷² ifade eder. Uğursuzluk manasında ise "tefa'ul" babında Kur'an'da kullanılmıştır.¹⁷⁷³

Tarihte bazı toplumlar başlarına gelen musibetlerin ve kötülüğün kaynağı olarak daima önderlerini görmüşlerdir.¹⁷⁷⁴ Hz. Salih'in kavmi; "*Senin ve beraberindekilerin yüzünden uğursuzluğa uğradık*"¹⁷⁷⁵ diyerek onu başlarına gelen musibetlerin sebebi olarak görmüşlerdir. Hz. Salih onlara peygamber olunca onu yalanlamışlar bunun üzerine Allah ceza olarak onlara yağmuru kesmiş ve kıtlık olmuştur. Çeşitli sıkıntılar yaşamışlardır. Bundan dolayı onu suçlamış ve sebep olarak onu görmüşlerdir.¹⁷⁷⁶ Hz. Salih ve beraberindekiler yüzünden bu olaylar başımıza geldi demişlerdir. Halbuki onların başına gelen bu sıkıntının nedeni onların inkarlarıdır.¹⁷⁷⁷

Firavun ve halkı kendilerine gelen iyiliklerin kaynağı olarak kendilerini görürken Hz. Mûsâ'yı ve beraberindekileri kötülüklerin nedeni olarak görmüşlerdir. Onları uğursuzlukla suçlamışlar ve adeta günah keçisi olarak görmüşlerdir.¹⁷⁷⁸ Başlarına bir bela geldiğinde şöyle demişlerdir: biz sizi görünceye kadar herhangi bir belayla karşılaşmamıştık. Bu sizin yüzünüzdendir.¹⁷⁷⁹

¹⁷⁷¹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, IV, s. 2735.

¹⁷⁷² İbn Faris, **Mü'cem'ü-Mekayîsi'l-Lüga**, III, s. 435-436.

¹⁷⁷³ Yasin, 36/18; en-Neml, 27/47; el-A'râf, 7/131.

¹⁷⁷⁴ En-Nisâ, 4/78.

¹⁷⁷⁵ En-Neml, 27/47.

¹⁷⁷⁶ Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin Kasimî, (1332/1914), **Mehasinü't-Te'vil**, Muhammed Basil Uyunnissûd (thk.), Beyrut: Dâr'ü'l-Fikr, 1418 h., VII, s. 496.

¹⁷⁷⁷ Begavî, **Mealîmü't-Tenzîl**, VI, s. 169.

¹⁷⁷⁸ El-A'râf, 7/131.

¹⁷⁷⁹ Begavî, **Mealîmü't-Tenzîl**, III, s. 268; Kasimî, **Mehasinü't-Te'vil**, V, s. 171.

Antakya halkına gönderilen, biz Allah'ın emirlerini bildirmek için geldik diyen elçilere bu toplum; “*doğrusu siz bize uğursuz geldiniz*”¹⁷⁸⁰ diyerek uğursuzluğun kaynağı saymışlardır. Başlarına kötülük, yangın veya başka bir bela geldiğinde bunun sebebi olarak onları göstermişlerdir.¹⁷⁸¹ Rivayetlere göre üç yıl yağmur yağmamış ve bunun sebebi olarak yine onları görmüşlerdir.¹⁷⁸²

Toplumların bu tutumlarından şunu çıkarmak mümkündür. Kendilerinin yaptıkları yüzünden karşılaştıkları olumsuz sonuçları değerlendirirken adeta bir günah keçisi aramaktadırlar. İnsanlar karşılaştıkları olumsuz sonuçların kendilerinden kaynakladığını kabul etmek istemezler. İnsan ve toplum psikolojisinde bu vardır. Onlar da aynı psikoloji ile suçu hakkı, doğruyu ve gerçekleri anlatan önderlere yüklemiş ve onları suçlamışlardır.

Aslında insanlık tarihi boyunca iyi şeyler yapan, toplumun yararına olan faaliyetlerde bulunan, onların arzularına uygun fakat adalet, ahlak ve erdemle bağdaşmayan davranışları eleştiren önderler genellikle bu kimseler tarafından suçlanmışlardır. Aslında burada gösterilen bu tepkisel davranışı bu şekilde anlamak gerekir.

Yine psikolojik açıdan çaresizlik içinde kalan insan ve toplumlar rahatlamak için birisini suçlamayı adet edinmişlerdir. Burada da bu toplumlar adeta önderlerini kendilerini rahatlatmanın bir aracı olarak kullanmış ve onları suçlamışlardır. Olayların gerçek nedenlerini düşünmek istememişlerdir. Çünkü bu, onların kurulu zevk düzenlerini hedef almaktadır. Böyle düşünmek ve davranmak aslında insanları sonuç getirmeyen ve aslı olmayan suçlamalara götürmektedir.

I. Alay etme

“H-z-e” veya “h-z-v” kökünden gelen bu kelime sözlükte; kırmak, alaya almak, bineğini hareket ettirmek,¹⁷⁸³ gibi anlamlara gelmektedir. Ancak “hüzv” istihzadan

¹⁷⁸⁰ Yâsin, 36/18.

¹⁷⁸¹ Taberî, *Camiü'l-Beyân*, XIX, s. 416; Kasimî, *Mehasinü't-Te'vîl*, VIII, s. 177.

¹⁷⁸² Kurtûbî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an*, XVII, s. 426.

¹⁷⁸³ Fîrûzâbâdî, *Kamûsü'l-Muhîd*, I, s. 57; Zebidî, *Tâcü'l-Ârûs*, I, s. 510.

daha aşırı, cahillik ve bilgisizliğe dayalı bir alayı ifade eder.¹⁷⁸⁴ Allah için kullanıldığında hükümlerini bu dünyada ortaya çıkarması ve gerçekleştirilmesi, alaya almalarına karşı onları cezalandırması demektir.¹⁷⁸⁵ Alay etmek ve aşağılamak anlamında Kur'an'da “h-z-e” veya “h-z-v” kökünden otuz dört ayette bu kelime ve türevleri kullanılmıştır.¹⁷⁸⁶

Önceki ümmetler peygamberleriyle alay etmişlerdir.¹⁷⁸⁷ Alay etme tavrının toplumların ortak bir davranış şekli olduğu görülür. Hz. Peygamberden önce gönderilip yalanlanmayan ve kendisiyle alay edilmeyen bir peygamber olmamıştır.¹⁷⁸⁸ Kur'an'da yer alan; *“Onlar, kendilerine gelen her peygamberi mutlaka alaya alırlardı.”*¹⁷⁸⁹, *“Peygamberleri onlara apaçık bilgiler getirince, onlar kendilerinde bulunan (beşeri) bilgiye güvendiler (onu alaya aldılar). Alaya aldıkları şey kendilerini boğuverdi”*¹⁷⁹⁰ ayetleri bu genel tavrı ifade etmektedir. Onlar adeta kendilerinin sahip oldukları bilgiyi yeterli görüp ilahî bilgi ve uyarıya, rehberliğe ihtiyaç duymadıklarını zannetmişlerdir. Bunun için önderlerin sunmuş oldukları ahlakî ve manevî hakikatleri görmezden gelmişlerdir.¹⁷⁹¹ Belki böyle bir tavır, bu günün çeşitli bilgi ve teknolojilerine sahip olan toplumlarının bu imkanlarına güvenmeleri ve büyüklenmeleri nedeniyle hakkı ve doğruyu gözardı etmelerine ve olumsuz neticelerle karşılaşmalarına sebep olabileceği düşünülebilir.

Firavun Hz. Mûsâ'a karşısında onunla alay etmiştir. Firavun Hâmân'a; *“bana yüksek bir kule yap! Onunla yollara erişip Mûsâ'nın rabbini göreyim”* demiştir.¹⁷⁹² Bu sözleriyle onunla alay etmiştir. Göstermiş olduğu mucizeleri alaya alarak onlara gülmüştür.¹⁷⁹³ Aslında Hz. Mûsâ'nın getirmiş olduğu mucize ve delillere Firavun ve kavminin gülmesi ve alay etmesini Allah Kur'an'da zikretmek suretiyle Hz.

¹⁷⁸⁴ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 278.

¹⁷⁸⁵ Ragıb, **el-Müfredât**, “H-z-e” md; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, VI, s. 4659.

¹⁷⁸⁶ M. F. Abdülbakî, **el-Mü'cem**, s. 737.

¹⁷⁸⁷ Er-Ra'd, 13/32; el-Hicr, 15/11; el-Kehf, 18/106; el-Enbiyâ, 21/2-3, 41; Yâsin, 36/30; ez-Zuhruf, 43/7.

¹⁷⁸⁸ Kayacan, **Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar**, s. 138.

¹⁷⁸⁹ Ez-Zuhruf, 43/7.

¹⁷⁹⁰ El-Mu'min, 40/83.

¹⁷⁹¹ Esed, **Kur'an Mesajı**, s. 969.

¹⁷⁹² El-Mu'min, 40/36-37.

¹⁷⁹³ Ez-Zuhruf, 43/47.

Muhammed’i teselli etmektedir. Mekke’li müşriklerin aşağıda anlatılacağı üzere benzer tavırlarına sabretmesini tavsiye etmektedir.¹⁷⁹⁴

Hız. Nûh, kavminin yaptıkları karşısında ailesi ve inananları alıp götürmek için Allah’ın emriyle bir gemi yapmaya başlamıştır. Kavminin ileri gelenleri onun yanına her uğradığında onunla alay etmişlerdir.¹⁷⁹⁵ Kavmi onun yanına uğradığında peygamberliği bırakıp marangoz mu oldun? Karada gemi yapıyorsun diyerek onunla alay ediyorlardı. Hız. Nuh ise; “*bu dünyada alay ettiğiniz gibi biz de sizinle alay edeceğiz*” diye onlara cevap veriyordu.¹⁷⁹⁶ Hız. Nuh kavminin içinde tam dokuz yüz elli sene kalmış,¹⁷⁹⁷ gece gündüz demeden onları hakka davet etmiş fakat onlar kulak vermemiş ve davete icabet etmemişlerdir.¹⁷⁹⁸ Sonunda da helak olmuşlardır.

Kur’an insanların peygamberlere karşı genel tavrını onları alaya almak olarak bildirir.¹⁷⁹⁹ Çeşitli sözlerle Hız. Peygamberi müşrikler üzmüşlerdir.¹⁸⁰⁰ Hem müşrikler ve kafirler hem de Ehl-i Kitap O’nu ve getirdiği dini alay konusu yapmışlardır.¹⁸⁰¹

Mekkeli müşrikler Hız. Peygamber Kur’an’ı getirdiğinde onu inkar ediyorlar. Kur’an’da vadedilen cezalara inanmak istemiyorlar. Ondan üzerlerine taş yağdırmasını veya başka bir azap getirmesini isteyerek alay ediyorlar.¹⁸⁰² Hak ettikleri azabın acele gelmesini isteyerek¹⁸⁰³ bunun gerçekten uzak olduğunu söylemek istemişler ve alay etmişlerdir.¹⁸⁰⁴

Yine Allah Resulü’nün ahireti ve dirilmeyi anlatması karşısında alaycı bir tavır sergilemişlerdir.¹⁸⁰⁵ Müşriklerin putlarıyla ilgili gerçekleri söylediğinde onunla alay etmişlerdir.¹⁸⁰⁶ Mekke’li müşrikler Hız. Peygamberin getirdiklerine sihir

¹⁷⁹⁴ Teberî, **Camîu’l-Beyân**, XX, s. 607.

¹⁷⁹⁵ Hûd, 11/38.

¹⁷⁹⁶ Teberî, **Camîu’l-Beyân**, XII, s. 393; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, s. 197.

¹⁷⁹⁷ El-Ankebût, 29/14.

¹⁷⁹⁸ Nûh, 71/6.

¹⁷⁹⁹ El-En’âm, 6/10; el-Hicr, 15/10-11; el-Furkân, 25/41.

¹⁸⁰⁰ El-Hicr, 15/97.

¹⁸⁰¹ El-Maide, 5/57.

¹⁸⁰² Er-R’ad, 13/6; el-Hicr, 15/95.

¹⁸⁰³ Sâd, 38/16.

¹⁸⁰⁴ Teberî, **Camîu’l-Beyân**, XX, s. 36-38.

¹⁸⁰⁵ El-İsrâ, 17/49, 51.

¹⁸⁰⁶ El-Enbiyâ, 21/36.

demişler¹⁸⁰⁷ ve Kur'an'la alay etmişlerdir. Onların Kur'an'a karşı bu alaycı tavrı vahyi inkarlarının en açık bir göstergesidir.¹⁸⁰⁸

Hız. Peygamber'in getirmiş olduğu mesajı önce dinlemişler ardından isyan ettik demişlerdir.¹⁸⁰⁹ Medine'de Yahûdiler'in Hız. Peygambere karşı tavrı yine bu şekilde olmuştur. O'nunla alay etmişlerdir.¹⁸¹⁰ Yahûdiler Hız. Peygamber'e; "râina" (*sövme ifadesi*) diyerek hakaret etmişlerdir.¹⁸¹¹ Başka bir ayeti kerimede ise onların Hız. Peygamber'i, Allah'ın selamlamadığı gibi selamladıkları bildirilerek eleştirilmektedir.¹⁸¹² Onlar bu davranışlarıyla saygısızlık yapmaya çalışmışlardır.

Medineli münafıklar da alaycı, ikiyüzlü davranmışlar ve müminlerle alay etmişlerdir.¹⁸¹³ Daha sonrada; "biz şakalaşıyorduk" diyerek bu tavırlarını kabul etmemiş ve inkar etmişlerdir.¹⁸¹⁴ Tebük seferine giden Hız. Peygamber hakkında bazı münafıklar; "Şu adamın haline bakın, Şam saraylarını feth etmek istiyor. O nerde, Şam saraylarını fethetmek nerde!" diyerek onu küçümsemişlerdir. Durum vahiyle Hız. Peygamber'e bildirilince peygamberimiz kendilerini çağırılmış ve niçin böyle yaptıklarını kedilerine sorduğunda; "yolculuk zahmetini unutturmak için şakalaşıyorduk" diye bu tavırlarını inkar etmişlerdir.¹⁸¹⁵ Esved b. Muttali b. Esed gibi Mekke'li ileri gelen müşrikler de benzer ifadeler kullanarak Hız. Peygamber ve müminlerle alay etmişlerdir.¹⁸¹⁶ Aslında onların bu alaycı tavırları içlerindeki inkarı dışa vuruyordu.¹⁸¹⁷ Münafıklar önce Hız. Peygamberi dinliyorlar ardından dışarı çıkınca; "az önce bu ne dedi" diyerek onu alaya alıyorlardı. Onların bu şekilde davranmasının nedeni kalplerinin mühürlenmiş, heva ve heveslerine uymalarıdır.¹⁸¹⁸ Ayrıca akıllarını

¹⁸⁰⁷ Es-Sâffât, 37/12, 14.

¹⁸⁰⁸ Esed, **Kur'an Mesajı**, s. 328.

¹⁸⁰⁹ El-Bakara, 2/93; en-Nisâ, 4/46; Âl-i İmrân, 3/59.

¹⁸¹⁰ El-Bakara, 2/88.

¹⁸¹¹ El-Bakara, 2/104.

¹⁸¹² El-Mücâdele, 58/8.

¹⁸¹³ El-Bakara, 2/14, 76.

¹⁸¹⁴ Et-Tevbe, 9/64-65.

¹⁸¹⁵ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XI, s. 544-545.

¹⁸¹⁶ Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir Belazürî (279/892), **Ensâbü'l-Eşraf**, Riyad Zirikli, Süheyl Zekkar (thk.), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996/1417, I, s. 148.

¹⁸¹⁷ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, s. 64.

¹⁸¹⁸ Muhammed, 47/16.

kullanmayan bir toplum olmalarındandır.¹⁸¹⁹ Onların bu davranışları sanki akli olmayanların bilgisizce yapmış oldukları tavırlara benzemektedir.¹⁸²⁰

Aslında önderi dinliyor gibi gözüküp fakat dinlemeyen ya da başka maksatlarla dinleyen kimselerin kişiliklerinde bir sorun olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu tavırlar samimiyezsizlik ve iki yüz lülüğün bir göstergesidir. Bu nedenle gerçekleri yakalama ve kabullenmeleri imkansız olmaktadır.

Önderleri alaya almak aynı zamanda inkar kategorisinin en üst seviyesinde olmanın bir göstergesidir. Çünkü yüz çevirmek gerçekleri bilmekten, inkar ise imandan mahrum eder. Alay ise bunların en üst kategorisidir ve hepsinden mahrum eder.¹⁸²¹

Bu tavırlarla ilgili çıkan bir başka sonuç, alaya aldıkları hususlar karşısında mağlub ve mahcup olmuş, hak ettikleri kötü sonuca maruz kalmış olmalarıdır. Kur'an bu gerçeği; "*Andolsun, senden önceki peygamberlerle de alay edildi; ama onları alaya alanları, o alay konusu ettikleri şey kuşatıverdi.*"¹⁸²² ayetiyle çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Yaptıkları ve peygamberleri alaya almaları nedeniyle Allah tarafından cezalandırılmışlardır.¹⁸²³

Toplumların bu alaycı tavrı aynı zamanda ahlaki açıdan da gerçekten sorunlu bir davranıştır. Çünkü alaya aldıkları dini, o dinin değerlerini, sembollerini ve dini benimseyenleri alaya alıyorlardı. Bu insan haklarına da aykırıdır. Allah insanların nasıl yaşayacağı ve inanacağı noktasında onlara özgürlük vermiştir. Bunu hafife alma kimsenin hakkı ve haddi değildir. Bugün de çeşitli bölge, ülke ve çevrelerde dini inanç, yaşam ve onu ifade etmeye karşı takınılan tavırları aynı çerçevede değerlendirmek gerekir.

¹⁸¹⁹ El-Mâide, 5/58.

¹⁸²⁰ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, s. 260.

¹⁸²¹ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XII, s. 36.

¹⁸²² El-Enbiyâ, 21/41; en-Nahl, 16/34.

¹⁸²³ İbn Kesîr, **Tafsiru'l-Kur'ani'l-Azim**, VIII, s. 309.

m. Taşlama ve sürgün

Taşlama Arapça'da "r-c-m" kökünden gelir. Sölkte, öldürmek, taş atmak, lanet etmek, kovmak, sövmek ve zan gibi anlamlara gelmektedir.¹⁸²⁴ Kur'an'da bu kelime taşlama anlamında fiil ve isim olarak on dört yerde kullanılmıştır.¹⁸²⁵ Taşlama ilkel toplumlarda suçlu görülen veya görüşünü benimsemedikleri şahıslara karşı uyguladıkları bir protesto ve cezalandırma şeklidir. Peygamberler ve toplumları doğruya çağırان diğer önderler ya taşlanmış ya da taşlanmakla tehdit edilmişlerdir.

Hz. Nûh,¹⁸²⁶ Hz. İbrâhîm,¹⁸²⁷ Hz. Lût,¹⁸²⁸ Hz. Şuayb,¹⁸²⁹ ve Hz. Mûsâ¹⁸³⁰ taşa tutulmuşlardır. Ayetlerden anlaşılan, kavmi Hz. Mûsâ'yı taşıyarak öldürmekle tehdit etmiştir. Buna karşı Hz. Mûsâ aldırış etmemiş ve Rabbine sığınıp şöyle dua etmiştir: *"beni taşlamanızdan, benim ve sizin Rabbiniz olan Allah'a sığındım."*¹⁸³¹ Onu taşa gömerek öldürmek veya sözle hakaret ederek tehdit etmişlerdir.¹⁸³²

Yine Antakya halkına gönderilen ve isimleri Kur'an'da açıklanmayan elçiler toplumları tarafından uğursuzluk sebebi sayılmış şayet bu işten vaz geçmezse taşlanarak cezalandırılacağı kendisine ifade edilmiştir.¹⁸³³ İman eden fakat imanlarını zalim kralın korkusuyla gizleyen Ashab-ı Kehf, şayet iman ettikleri fark edilirse taşlanarak öldürülmeleri konusunda uyarılmışlardır.¹⁸³⁴

İnsanların sürgün edilmesi anlamında ise Kur'an'da daha çok "ihrac" kelimesi kullanılmıştır.¹⁸³⁵ Bir yere giriş anlamının zıddı olan, kişinin bulunduğu yer ve konumdan ayrılıp çıkması anlamına gelen "h-r-c" kökünden gelen "ihrac" çıkarmak demektir.¹⁸³⁶

¹⁸²⁴ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, I, s. 1602.

¹⁸²⁵ M. F. Abdülbaki, **el-Mü'cemü'l-Müfehres**, s. 304.

¹⁸²⁶ Eş-Şuarâ, 26/116.

¹⁸²⁷ Meryem, 19/46.

¹⁸²⁸ Eş-Şuarâ, 26/167.

¹⁸²⁹ Hûd, 11/91; el-A'râf, 7/88.

¹⁸³⁰ Ed-Duhân, 44/20.

¹⁸³¹ Ed-Duhân, 44/20.

¹⁸³² İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XII, s. 341, Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXVII, s. 246.

¹⁸³³ Yasin, 36/18.

¹⁸³⁴ El-Kehf, 18/20.

¹⁸³⁵ Bk. İbrâhîm, 14/13; el-İsrâ, 17/76.

¹⁸³⁶ Ragîb, **el-Müfredât**, "H-r-c" md; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, II, s. 1125.

Sürgün anlamını ifade edecek başka bir kelime ise hicrettir. “H-c-r” kökünden gelen “Hicret” kelimesinin sözlükteki anlamı; birleşmenin zıddı olan ayrılmak, terketmek, bir yerden başka bir yere çıkmak, insanın beden, kalp ve dil ile başkasından ayrılması demektir. Hicret eden kişiye “muhacir” denir. Mekke’den Medine’ye göç edenler için muhacir denmesi; yaşamış oldukları beldelerini ve evlerini Allah için terketmelerinden dolayıdır.¹⁸³⁷ Burada şunu da ifade edelim ki hicretle sürgün (*ihrac*) aynı şey olmamakla beraber hicret edenlerin baskı ve zorunluluktan dolayı buldukları yerleri terketmeleri dolaylı bir sürgün sayılabilir. Hicret hem isteyerek hem de zorunlu olarak yer değişikliğini ifade eder. Tarihçiler hicretleri baskı ve zulüm temeline dayalı olarak açıklamışlardır.¹⁸³⁸ Aslında hicret, bir kaçıştan ziyade özellikle dini anlamda özgürce bir yaşam ortamı ve zeminini arama çabasıdır.¹⁸³⁹

Peygamberler tarihine bakıldığında birçok önderin ve ona inananların inkarcı halkı tarafından taşlama veya sürgünle cezalandırılmak, protesto edilmek istendiği veya bunlarla tehdit edildiği görülmektedir. İnkâr edenler; “*Elbette sizi ya yurdumuzdan çıkaracağız, ya da mutlaka dinimize döneceksiniz!*”¹⁸⁴⁰ diyerek sürgün tehditlerini dile getirmişlerdir.

Hz. İbrâhîm ateşe atılma cezasından sonra bulunduğu bölgeleri terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁸⁴¹ Yine kendilerinin ahlakî sapmalarına karşı çıkması ve onlar gibi davranmaması nedeniyle Hz. Lut ve ailesini yurtlarından sürgün etmeye çalışmışlardır.¹⁸⁴² Firavun Hz. Mûsâ ve inananları ülkeden çıkarmak istemiştir.¹⁸⁴³

Mekkeli müşrikler Hz. Muhammed’i yurdundan çıkarmışlardır. Bunu gerçekleştirmek için çok gayret göstermişler, hatta Kur’an’ın ifadesiyle dünyayı başına dar etmişlerdir. Bu durum onlarla savaşmanın bir nedeni olarak Kur’an’da gösterilmiştir.¹⁸⁴⁴ Hz. Muhammed’le ilgili olarak; “*seni yurdundan çıkarmak için*

¹⁸³⁷ Ragıb, **el-Müfredât**, “H-c-r” md; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, VI, s. 4616-4617.

¹⁸³⁸ Mehmet Yolcu, **Kur’an’da İnkâr Psikolojisi**, s. 226.

¹⁸³⁹ Mevlana Şiblî, **Asr-ı Saadet: İslam Tarihi**, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977, I, s. 174.

¹⁸⁴⁰ İbrâhîm, 14/13.

¹⁸⁴¹ Mehran, **Dirasat**, I, s. 128.

¹⁸⁴² El-A’râf, 7/81-82; en-Neml, 27/54-56.

¹⁸⁴³ El-İsrâ, 17/103.

¹⁸⁴⁴ Et-Tevbe, 9/13, 40; el-İsrâ, 17/76; Muhammed, 47/13.

nerdeyse dünyayı başına dar getirecekler”¹⁸⁴⁵ şeklindeki Kur’an’ın ifadeleri, Mekke’li müşriklerin yurtlarından çıkarmak için Hz. Muhammed ve müminlere baskı yaptıklarını göstermektedir. Zaten daha sonra Hz. Peygamber’in önce Taif’e gitmesi ve olumlu yanıt alamaması neticesinde¹⁸⁴⁶ Hz. Ebubekir’le beraber Mekke’den Medine’ye 632 yılında hicret etmesi bu gerçeği yansıtmaktadır. Hz. Muhammed ve arkadaşı Ebubekir birlikte Sevr mağarasına sığınmışlardı. Hz. Peygamber, Hz. Ebubekir’in düşmanların yaklaşması nedeniyle ayak seslerini duyup endişelenmesi üzerine; onu sakinleştirmiş, Allah’ın kendileriyle beraber olduğunu beyan etmiş ve sonunda Allah onlara sükunet vererek görünmeyen askerleriyle desteklemiştir.¹⁸⁴⁷ Bu hadise önemli anlamda bir sürgün sayılmaktadır. Çünkü vatanını, akrabalarını, mal ve mülkünü kendi istekleriyle terk etmemişlerdir. Bir zorunluluk nedeniyle buraları terk etmek zorunda kalmışlardır. Çünkü İslam’ı anlatmak isteyen önderler inkarcılar tarafından sıkı takibat altına alınmış ve etkisiz hale getirilmek istenmiştir.¹⁸⁴⁸

Hak ile batılı savunanlar arasındaki mücadelenin gelmiş olduğu son safha şiddettir.¹⁸⁴⁹ Fikir, düşünce, tartışma ve konuşmayla gerçekler karşısında çaresiz kalan ve yolları tükenen bu insanlar son çare olarak şiddete başvurmuş, sürgün, taşlama ve öldürmeyle hakikatı ve onu savunanları sindireceğini ve yok edeceğini zannetmişlerdir. Bunlar genellikle toplumun mütref ve ekabir¹⁸⁵⁰ denilen mutlu azınlık kesimi gerçekleştirilmiştir. Bu tutum aynı zamanda fikrî tükenmişliğin de bir göstergesidir.

Dikkat çeken bir başka gerçek şudur. Bu davetin sahipleri münferit ve gizli hareket ederken değil, halka açılıp ve bir kitle hareketine dönüşünce böyle tavırlara muhatap olmuşlardır.¹⁸⁵¹ Onlara göre münferit hareketler tehlike arz etmemekteydi. Fakat toplumları etkilemeye başlayınca kendi iktidar ve kurulu düzenlerini de tehlikeye atıyordu. Bunun için davetin bu safhasını bir tehdit olarak algılamışlardır.

¹⁸⁴⁵ El-İsrâ, 17/76.

¹⁸⁴⁶ Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, I, s. 237.

¹⁸⁴⁷ Et-Tevbe, 9/40. Daha geniş bilgi için bk. İbn Kesîr, **Tefsirü'l-Kur'ani'l-Azîm**, VII, s. 205-206. Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XI, 463-466; Begavî, **Meâlîmü't-Tenzîl**, IV, s. 49-52.

¹⁸⁴⁸ Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, I, s. 156, 145.

¹⁸⁴⁹ Ahmet Önkâl, **Resulüllah'ın İslam'a Davet Metodu**, Konya: 1981, s. 85.

¹⁸⁵⁰ En-Nahl, 16/22-23; Sebe' 34/34; el-İsrâ, 17/16.

¹⁸⁵¹ Mehmet Yolcu, **Kur'an'da İnkâr Psikolojisi**, İstanbul: Çıra, 2004, s. 224.

Gerek taşıyarak gerekse sürgünle önderlerin cezalandırılması ya da tehdit edilmesi yargısız infazın en açık şeklidir. Tarihteki bir çok toplum ve otoriteyi elinde bulduran ileri gelen kişiler, kendilerine hakkı getiren önderlere ve onlara inananlara karşı bu tepkiyi göstermişlerdir. Sadece halkı onlara inanmaktan alıkoymamışlar aynı zamanda önderleri sürmek ve taşlamakla tehdit etmiş ve zaman zaman da bunu uygulamışlardır.

n. Öldürme girişimi

Genel olarak toplumlar, nefislerinin arzulamadığı emir ve ilkeleri kendilerine getiren elçilere karşı büyüklenmiş, bir kısmını yalanlamış bir kısmını ise öldürmüşlerdir.¹⁸⁵² Kur'an bazı inkârcı toplumların peygamberlerini ve adaleti emredenleri öldürdüklerini haber verir.¹⁸⁵³

Hz. Salih'in kavminin elbaşlarından dokuz kişi kendi aralarında onu öldürmeye karar vermişlerdir. Bir gece baskınıyla onu ve ailesini öldürüp ertesi gün, cinayet onunda orada olmadıklarını ifade edeceklerini kendi aralarında kararlaştırmışlardır. Toplu halde suikast girişiminde bulunup faili mechul bir cinayet işlemek istemişlerdir.¹⁸⁵⁴

Hz. İbrâhîm toplumunu putlara tapmaktan alıkoymaya çalışmış, gerçekleri anlatmak için babası, kral ve halk ile tartışmaya girmiştir. Buna karşı gelen kavmi, onu ateşe atarak yakmak ve cezalandırmak istemiştir. Kavmi birbirine; *“onu öldürün yahut yakın”* demişlerdir.¹⁸⁵⁵

İsrailoğulları haksız yere peygamberleri ya yalanlamış ya da öldürmüşlerdir.¹⁸⁵⁶ Güçlü bir siyasî iradeye sahip olan Fravun'un Hz. Mûsâ'yı öldürmeye teşebbüs ettiği Kur'an'da anlatılır.¹⁸⁵⁷ Hz. Mûsâ Tur dağına giderken Hz.

¹⁸⁵² El-Bakara, 2/87; el-Mu'min, 40/5.

¹⁸⁵³ Âl-i İmrân, 3/21.

¹⁸⁵⁴ En-Neml, 27/49-50.

¹⁸⁵⁵ El-En'âm, 6/75, 83; el-Enbiyâ, 21/68; el-Ankebût, 29/24; es-Sâffât, 37/97.

¹⁸⁵⁶ El-Bakara, 2/87, 91-92; Âl-i İmrân, 3/112, 181; En-Nisâ, 4/155; el-Mâide, 5/70.

¹⁸⁵⁷ El-Mü'min, 40/26.

Harun'u yerine bırakmış, kavmi ise onu zayıf görüp neredeyse öldürme aşamasına gelmiştir.¹⁸⁵⁸

Hz. Zekeriyya ve Hz. Yahya'yı muhatapları öldürmüşlerdir.¹⁸⁵⁹ İsrailoğulları Hz. İsa'yı öldürmeye kalkışmışlar fakat Allah onların bu tuzağından onu korumuştur. Onun yerine nerede olduğunu gösteren ve ona benzeyen kişiyi öldürmüşler ve Hz. İsa'yı öldürdüklerini ileri sürmüşlerdir.¹⁸⁶⁰

Kur'an'da Ashab-ı Karye olarak zikredilen ve insanlara elçi olarak gönderilen, Hz. İsa'nın elçileri ya da müstakil peygamber oldukları¹⁸⁶¹ rivayet edilen elçiler ve onlara yardım eden bir kişi insanları Allah'a ibadete çağırdıkları için ölümle cezalandırılmışlardır.¹⁸⁶²

Yine Hz. Peygamber'e farklı dönemlerde çeşitli suikast girişimleri olmuştur.¹⁸⁶³ Müşriklerin Hz. Peygamber'i öldürmeyi temenni ettikleri, bunun üzerine Allah; "*Muhakkak sen de öleceksin, onlar da ölecekler*"¹⁸⁶⁴ buyurarak ölümün herkesin başına gelen bir gerçek olduğunu beyan etmiştir. Mekke'li müşriklerin Darü'n-Nedve'de toplanıp, her kabileden bir gencin katılımıyla Hz. Muhammed'i öldürmeye karar vermeleri ve hicret esnasında peşine düşüp onları takip ederek saklandıkları mağaranın başına kadar gelmeleri¹⁸⁶⁵ bu girişimlerinde ne kadar ciddi olduklarını göstermektedir. Burada peygamberleri öldürmeye yönelik olarak Hz. Salih ile Hz. Muhammed'e karşı toplumca saldırı şeklinde izlenen yöntemde benzerlik olduğu dikkat çekicidir.

Medine'de yaşayan Yahûdiler Hz. Peygamber'e suikast girişiminde bulunmuşlardır.¹⁸⁶⁶ Zaten Yahûdiler'in daha önce de ilahi hükümleri, mucizeleri getiren

¹⁸⁵⁸ El-A'râf, 7/150.

¹⁸⁵⁹ Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, V, s. 79-80; Razî, *Mefâfihu'l-Gayb*, XX, s. 156-160; Muhammed Beyyûmî Mehrân, *Dirasâtü Tarihiyye Mine'l-Kur'ani'l-Kerim*, Beyrut: 1408/1988, III, s. 266-271.

¹⁸⁶⁰ En-Nisâ, 4/157; Âl-i İmrân, 3/54.

¹⁸⁶¹ Taberî, *Camiu'l-Beyân*, XIX, s. 414-415; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XI, s. 351-352.

¹⁸⁶² Taberî, *Camiu'l-Beyân*, XIX, s. 423-424.

¹⁸⁶³ Belâzurî, *Ensâbu'l-Eşrâf*, I, s. 129.

¹⁸⁶⁴ Ez-Zümer, 39/30.

¹⁸⁶⁵ Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik İbn Hişam (213/828), *es-Siretü'n-Nebevi*, Mustafa Sakka (thk.), Kahire : Mustafa el-Babi el-Halebi, 1955, I, s. 480, 482, 485.

¹⁸⁶⁶ Umerî, *age.*, I, s. 306-307.

peygamberleri ve adaleti söyleyen kimseleri öldürdükleri Kur'an'da haber verilmektedir.¹⁸⁶⁷

Müşrikler¹⁸⁶⁸ ve Yahudiler'in yanında münafıklar da Hz. Peygamberi öldürmek¹⁸⁶⁹ istemişlerdir. Tevbe suresi 74. Ayetteki; "*başaramadıkları şeye yeltendiler*" ifadesi onların suikast girişimlerini ifade etmektedir.¹⁸⁷⁰ Fakat onlar da bunda başarılı olamamışlardır.

Sadece önderleri değil onlarla beraber inananları da cezalandırmak için çocuklarıyla birlikte öldürme girişimlerinde bulunmuşlardır. Firavun Hz. Mûsâ'ya inananların çocuklarını öldürme girişiminde bulunmuştur.¹⁸⁷¹ Mekke'de putlara tapınmayı reddedip, önderin çağrılarına kulak vererek tek Allah'a inandıkları için bir çok müslüman öldürülmüştür.¹⁸⁷²

Allah'ın ayetlerini inkâr eden, peygamberleri ve adaleti söyleyenleri haksız yere öldürenler için acı bir azabın varlığı gerçeğini Yüce Allah Kur'an'da beyan eder.¹⁸⁷³

Toplumların bir çoğu özellikle nefislerinin arzulamadığı hükümleri getiren peygamberlerini öldürdükleri görülmektedir.¹⁸⁷⁴ Önderlere karşı gösterilen bu tepki, adeta toplumların kendilerini bataklıklardan kurtarmaya çalışan önderlere karşı şaşmaz bir yasalarıymış gibi karşımıza çıkmaktadır. Bu sadece önderlere karşı uygulanan bir tavır değil aynı zamanda insanların çıkarları, kıskançlıkları, hırsları ve tutkuları için birbirini susturmak yolunda uyguladıkları bir yöntemdir. İlk insan Hz. Âdem'in çocuklarıyla¹⁸⁷⁵ başlayıp günümüze kadar devam eden bir gerçekliktir. Günümüzde yaşanan hadiseler bundan sonra da bu insanlık dışı uygulamaların devam edeceğini göstermektedir.

¹⁸⁶⁷ El-Bakara, 2/61; Âl-i İmrân, 3/21, 112, 183; el-Mâide, 5/70.

¹⁸⁶⁸ El-Enfâl, 8/30; er-Ra'd, 13/13.

¹⁸⁶⁹ Et-Tevbe, 9/74; el-Mâide, 5/11.

¹⁸⁷⁰ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVI, s. 139-141; İbn Aşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, X, s. 269-271.

¹⁸⁷¹ El-Mu'min, 40/25.

¹⁸⁷² Belâzurî, **Ensâbu'l-Eşrâf**, I, s. 158-160.

¹⁸⁷³ Âl-i İmrân, 3/21.

¹⁸⁷⁴ El-Mâide, 5/70.

¹⁸⁷⁵ El-Mâide, 5/27-31.

o. Aciz bırakma gayretinde bulunma

Burada toplumların önderlerini çeşitli şekillerde zor durumda bırakmak ve çaresiz kalmalarını sağlamak için çeşitli girişim ve tavırları ele alınacaktır. Bu iki şekilde düşünülebilir. Birincisi onlardan çeşitli şekillerde mucize istekleri ikincisi ise kritik ve hassas durumlarda ani bir manevra ile önderlerini zora sokma ve çaresiz bırakma girişimleridir.

“Mu’cize”; “*Peygamber olduğunu ileri süren kimsenin elinde doğruluğunu kanıtlamak için Allah tarafından yaratılan hârikulâde olay*”¹⁸⁷⁶ demektir. Mu’cize ifadesi bizzat Kur’an’da yer almamakta fakat “a-c-z” kökünden türeyen, aciz kalmak, güçsüz bırakmak ve Allah’ın ayetlerini yalanlamak maksadıyla yarışmak anlamlarında yirmi bir ayette geçmektedir.¹⁸⁷⁷ Kur’an, peygamberlerin elindeki bu olağanüstü hadiseleri ifade etmek için daha çok “ayet”¹⁸⁷⁸ ve “beyyine”¹⁸⁷⁹ kelimelerini kullanmaktadır.

Kur’an önceki ve sonraki toplumların önderlerinden güçlerinin üzerinde işler talep ettiklerini belirtir.¹⁸⁸⁰ Hz. Salih ve Hz. Hûd’un kavimleri Âd, Semûd ve başka birçok peygamberin kavmi peygamberlerinden mucizeler istemişlerdir.¹⁸⁸¹ Allah mucize isteklerine karşı Salih peygamberin kavmine bir deveyi mucize olarak vermiş ve onlardan deveye kötülük yapmamalarını istemiştir.¹⁸⁸² Fakat onlar deveyi öldürmüşlerdir. Daha sonra pişman olmuşlar ama azaptan kurtulamamışlardır.¹⁸⁸³

Örneğin buzağıya tapan, bu davranışları nedeniyle tevbe etmelerini ve kötülüklerden arınmalarını isteyen Hz. Mûsâ’dan İsrailoğulları gücünün üstünde bir şey gerçekleştirmesini istemiştir. Allah’ı göstermesini ondan talep etmişlerdir.¹⁸⁸⁴ “*Allah’ı görmedikçe iman etmeyiz diyerek*”¹⁸⁸⁵ O’nu aciz bırakmaya çalışmışlardır. Halbuki bu

¹⁸⁷⁶ Halil İbrâhîm Bulut, “Mu’cize”, **DİA**, XXX, s. 350.

¹⁸⁷⁷ M. F. Abdulabaki, **Mu’cemu’l-Müfehres**, s. 446.

¹⁸⁷⁸ Yunus, 10/20; el-Hicr, 15/81.

¹⁸⁷⁹ Hûd, 11/53.

¹⁸⁸⁰ El-Bakara, 2/118.

¹⁸⁸¹ İbrâhîm, 14/10; eş-Şuarâ, 26/154.

¹⁸⁸² El-A’raf, 7/73.

¹⁸⁸³ Eş-Şuarâ, 26/158.

¹⁸⁸⁴ En-Nisâ, 4/153.

¹⁸⁸⁵ El-Bakara, 54-55.

Hz. Mûsâ'nın elinde olan bir şey değildir. Çünkü Allah'ın izni olmadan hiçbir peygamber herhangi bir mucize getiremez.¹⁸⁸⁶

Hz. Süleyman dönemindeki toplum, şeytanın uydurduklarının tesiriyle O'nun hakkında dedikodu yapma, kamuoyunu yanıltma, olumsuz kamuoyu oluşturma, yıpratma kampanyalarını gerçekleştirerek itibarsızlaştırma¹⁸⁸⁷ ve güven sarsma¹⁸⁸⁸ girişimlerinde bulunmuşlardır.

Hz. İsa'dan havariler olağanüstü taleplerde bulunmuşlardır. Gökten kendilerine donatılmış bir sofrayı indirmesini ondan istemişlerdir. Hz. İsa ise Allah'tan korkmalarını onlara söyleyerek bu davranışlarının yanlışlığını dile getirmiştir. Gerçi bu taleplerin, kalplerinin mutmain olması ve Hz. İsa'nın doğruluğunu görmek için olduğu da ayette beyan edilir.¹⁸⁸⁹ Bu istek, belki Hz. İbrâhîm'in Allah'tan kalbinin mutmain olması için ölülerini nasıl dirilttiğini görme isteğine benzetilebilir.¹⁸⁹⁰

Mekkeli müşrikler Hz. Muhammed'den mucize,¹⁸⁹¹ Ehl-i Kitap ise gökten kendisine bir kitap indirilmesini istemişlerdir.¹⁸⁹² Allah son peygamber'e en büyük mucize olan Kur'an'ı vermiştir. Mekke toplumu harikulade bu Kitap karşısında aciz kalmış ve benzerini getirememiştir.¹⁸⁹³

Hz. Peygamber'den mucize istemenin yanında sosyal hayatla ilgili onu aciz bırakma girişimlerinin dikkat çekici olduğu görülmektedir. Bunların bir kısmı aşağıda ele alınacaktır.

Hz. Peygamber'in karşısında yer alanlar düşmanlarla birlikte hareket etmişlerdir. Mekke'li müşrikler Hz. Peygamber'in girişimlerini sonuçsuz bırakmak ve başarıya ulaşmasını engellemek için Allah Resulü'nün düşmanlarıyla işbirliği yapmışlardır. Bu maksatla Medine'li Yahûdiler'in yardımına müracaat etmişlerdir.¹⁸⁹⁴

¹⁸⁸⁶ Er-Ra'd, 13/38.

¹⁸⁸⁷ El-Bakara, 2/103.

¹⁸⁸⁸ El-Bakara, 2/142.

¹⁸⁸⁹ El-Mâide, 5/112-113.

¹⁸⁹⁰ El-Bakara, 2/260.

¹⁸⁹¹ El-En'âm, 6/37; Tâhâ, 20/133; el-Ankebût, 29/50-51.

¹⁸⁹² En-Nisâ, 4/153.

¹⁸⁹³ El-Bakara 2/23-24; Yûnus 10/37-39; Hûd 11/13; el-İsrâ 17/86-88.

¹⁸⁹⁴ Tirmizî, "Tefsir", 17/10.

Aynı şekilde daha sonra Medine'deki Ka'b b. Eşref¹⁸⁹⁵ başta olmak üzere Yahûdiler Hz. Peygamber'e karşı Mekke'li müşriklerden yardım istemiş ve ittifak kurmaya çalışmışlardır. Onları müslümanlara karşı kışkırtmaya gayret etmişlerdir. Bunun üzerine müşriklerin Hz. Muhammed'in dini mi haktır yoksa bizim dinimiz mi? Sorusu üzerine Ka'b: sizler doğru yoldasınız deyince: “....*Bunlar Allah'a iman edenlerden daha doğru yoldadır, diyorlar*”¹⁸⁹⁶ ayeti nazil olmuştur.¹⁸⁹⁷

Aynı destekleme durumu Medine'de bulunan münafıklarla Yahûdiler arasında da gerçekleşmiştir. Münafıklar Yahudilere yardım vaadinde bulunmuş ve onları cesaretlendirmeye çalışmışlardır. Muhasara altında kalan Yahûdilere münafıklar; onların şehirden çıkarılmaları durumunda kendileriyle beraber olacaklarını, onların aleyhine olan hiçbir şeyde asla inananlara itaat etmeyeceklerini ve savaşılırsa mutlaka Yahudilerle beraber savaşacaklarını açıklamışlardır.¹⁸⁹⁸

Uhûd savaşında 300 kişiye kumandanlık yapan Abdullah İbn Ubey, çeşitli mazeretler ileri sürerek grubuyla beraber savaştan geri çekilmek suretiyle Hz. Peygamber ve müminleri zor durumda bırakmıştır.¹⁸⁹⁹

Mekke'li müşrikler Hz. Peygamber ve müminleri zor durumda bırakmak için onları toplumdaki soyutlamış, tecrid etmiş ve çeşitli şekillerde ambargo uygulamışlardır. Müslümanlara düşmanca tavırlar takınmışlar, onlara siyasi, sosyal ve ekonomik yaptırımlarda bulunmuşlardır.¹⁹⁰⁰

Hz. Mûsâ ve Hz. Muhammed'e kavminden bazı kimseler gereksiz yere sorular sorup zor duruma düşürmeye çalışmışlardır.¹⁹⁰¹ Müşrikler, Hz. Peygamber'in doğruluğuna inanmak için gökten taş düşürmesi, söylediklerine Allah ve melekleri şahit getirmesi, yerden kesilmeyen bir su fişkırtılması, Allah'ın kendilerine gösterilmesi gibi

¹⁸⁹⁵ Ka'b b. Eşref, aslen Arap olup Tay kabilesine mensuptur. Babası Nadiroğullarının halifi olmuş ve bu kabileden evlenmiştir. Bunun için bu kabileden kabul edilirdi. Kendisi aynı zamanda şair idi. Yahûdiliği benimsemişti. Müslümanlara duyduğu kin ve nefret onu müslümanlara karşı müşriklerle işbirliği yapmaya sürüklemiştir. Amansız düşmanlığı sonunda hicretin III. yılında öldürülmesine neden olmuştur. (Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Eslemî el-Vakidî, **Kitabu'l-Megâzî**, Marsden Jones (nşr.), London: Matbaat'i-Camiat'ı- Oxford, 1966, I, s. 187; İbn Hişam, **age.**, II, s. 54-60; Taberî, **Tarih**, II, s. 487-492; Umerî, **age.**, s. 302-3003).

¹⁸⁹⁶ En-Nisâ, 4/51.

¹⁸⁹⁷ Taberî, **Camiu'l-Beyân**, VII, s. 141-143.

¹⁸⁹⁸ El-Haşr, 59/11.

¹⁸⁹⁹ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, s. 226.

¹⁹⁰⁰ Umerî, **age.**, I, s. 169.

¹⁹⁰¹ El-Bakara, 2/108.

mucizeler istemişlerdir.¹⁹⁰² Yine Hz. Muhammed'den gökten kendilerine bir kitap indirmesini Hz. Mûsâ'dan da kendilerine Allah'ı göstermesini talep etmişlerdir.¹⁹⁰³ Ayrıca Hz. Muhammed'ten gökten taş yağdırılması ve acıklı bir azabın getirilmesi,¹⁹⁰⁴ gökten hazine ve melek indirilmesi,¹⁹⁰⁵ altından bir evinin olması, göğe çıkması ve bir kitap getirmesi, hurma ağaçları ve asmalarla dolu ve aralarında çağıl çağıl akan ırmakların bulunduğu bahçelerin olması¹⁹⁰⁶ şeklinde çeşitli mucizeler istemişlerdir.

Yahûdiler peygamberlerden olağanüstü şeyler yapmasını istemişlerdir. Buna rağmen inanmamış ve önderlerini öldürmüşlerdir. Medine'de müslümanlığı kabul etmek istemeyen bazı Yahûdiler; “*Doğrusu Allah bize, (gökten inen) ateşin yiyeceği (yakıp kor edeceği) bir kurban getirmediğe hiçbir peygambere inanmamamızı emretti*” diyerek olağanüstü isteklerde bulunmuşlardır. Bununla onu aciz bırakmak istemişlerdir. Asıl maksatları inanmak değildir. Çünkü daha önce bu mucizeleri getiren peygamberlere inanmamış ve onları öldürmüşlerdir.¹⁹⁰⁷ Onların, mucizeleri görseler dahi inanmayacakları Kur'an'da belirtilir.¹⁹⁰⁸ Demek ki onların maksadı inanmak için bir delil aramak değil önderlerini zor ve aciz duruma sokmaktır. Onlar kendilerini tatmin etmek, peygamberleri aciz bırakmak ve düştükleri mağlubiyetten kurtulmak için bir çıkış yolu olarak mucizeye başvurmuşlardır.¹⁹⁰⁹ Zaten bu şekilde tepki gösterenlerin ortak özellikleri kalplerinin birbirlerine benzemesi ve inkarcı olmalarıdır.¹⁹¹⁰ Onların karakterleri, zihniyetleri, davranışları ve yanlış yolda gidişatları birbirine benzer.¹⁹¹¹

Allah'ın istenen mucizelere karşı tavrı şu olmuştur. Önceki kavimlerde istenen mucizeler Allah'ın izni ile peygamberler tarafından gösterilmiş ve inanmadıklarında o toplum helak edilmiştir. Hz. Muhammed'in toplumunda ise Kur'an mucizesi ile yetinilmiştir. Çünkü o bütün mucizelerin üstünde bir mucizedir. Ona inanmayan başka şeye inanması imkansızdır. Fakat onlar bununla yetinmemiş başka mucizeler istemişlerdir. Şayet onlar inanacak olsalardı Allah istedikleri mucizeleri indirirdi.

¹⁹⁰² El-İsrâ, 17/90-93; el-Furkân, 25/21.

¹⁹⁰³ En-Nisâ, 4/153.

¹⁹⁰⁴ El-En'âm, 6/57.

¹⁹⁰⁵ Hûd, 11/12; el-En'âm, 6/8; el-Hicr, 15/7; Fussilet, 41/14.

¹⁹⁰⁶ El-İsrâ, 17/91, 93.

¹⁹⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/183.

¹⁹⁰⁸ El-En'âm, 6/25.

¹⁹⁰⁹ Derveze, **et-Tefsirü'l-Hadîs**, II, s. 403.

¹⁹¹⁰ El-Bakara, 2/118; Razi, **Mefâtihu'l-Gayb**, IV, s. 32.

¹⁹¹¹ Seyyid Kutub, **Fi Zilali'l-Kur'an**, I, s. 107.

İnanmayacaklarını bildiği için başka mucize indirmemiştir. Eğer mucize indirmiş olsaydı bu onların inatlarını artırmaktan başka sonuç doğurmayacaktı.¹⁹¹² Bu da onların helakine sebep olacaktı.¹⁹¹³ Çünkü onların kalpleri mühürlenmiştir.¹⁹¹⁴ Bunun için bütün ayetleri ve doğru yolu görseler de ne o ayetlere inanırlar ne de o doğru yolu tutarlar.¹⁹¹⁵ Allah'ın yarası, peygamberler mucizeler getirdiğinde, insanlar bunlar üzerinde düşünmez, gerekli sonuçları çıkarmazlarsa hak ettikleri azabı peşinden göndermesidir.¹⁹¹⁶ Azabı tattıklarında ise imanları onlara yarar sağlamaz ve onları temizleyecek bir amelde yoktur.¹⁹¹⁷ Allah bu ümmetten inanmayanların ileride inanacağını ve iman etmeyenlerin nesillerinin iman ehli olacağını bildiği için meleklerini indirip onları helak etmemiş ve bunu istememiştir.¹⁹¹⁸ Allah birçok ayet göndermiştir. Fakat inanmaya eğilimli olmayanlar bunları görememişlerdir.¹⁹¹⁹ İnkâr duyguları onların gerçekleri görmelerine engel olmuştur.

Önderlerini aciz bırakma gayretinin yanında bazı toplumlar peygamberlerini aciz görmüşlerdir.¹⁹²⁰

Hak önderlerinin ıslah gayretleri karşısında inkarcı ve özellikle gücü elinde bulunduran toplumun ileri gelenleri onların maksatlarına ulaşmalarını engellemek için birçok girişimlerde bulunmuşlardır. Onlara ambargo uygulamaktan savaşlarda ihanet ve düşmanlarla işbirliğine varıncaya kadar her türlü yolu denemişlerdir. Fakat başarılı olamamışlardır. Çünkü karşılarında hakkı hak bilip bu uğurda her tehlikeyi göze alan ve bildiği doğrulardan asla vazgeçmeyen sağlam iradeli hak önderleri vardı. Zaten Allah bu aciz bırakma girişimleri karşısında önderin dik durmasını, yumuşak davranmamasını ve onlara boyun eğmemesini kendilerine bildirmiştir. Özellikle hakikatleri yalan sayan, yemin edip duran, aşağılık, herkesi kötüleyen, söz götürüp getiren, hayra engel olan,

¹⁹¹² Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, IV, s. 32, XIX, s. 163.

¹⁹¹³ El-En'âm, 6/8-9.

¹⁹¹⁴ El-A'râf, 7/101.

¹⁹¹⁵ El-A'râf, 7/146.

¹⁹¹⁶ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XX, s. 235-236.

¹⁹¹⁷ Ahmed Mustafa Meragî, **Tefsirü'l-meragî**, 1371/1952, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1946, XI, s. 156.

¹⁹¹⁸ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XIX, s. 163; XX, s. 235; Meragî, **Tefsirü'l-meragî**, XIII, s. 72.

¹⁹¹⁹ Mevdûdî, **Tefhimü'l-Kur'an**, I, s. 93, 95.

¹⁹²⁰ Hûd, 11/91.

saldırgan, günahkar, kaba ve kötülük damgalı, mal ve oğullar sahibi olmuş diye yolunu şaşırılmış kimselere boyun eğmemesini onlardan istemiştir.¹⁹²¹

p. Riyasetle suçlama

Bazı toplumlar kendilerini doğru yola çağırın liderlerine karşı direnmiş ve onun mesajlarını çarpıtmaya çalışmışlardır. Onları dünyevi hakimiyet peşinde koşmakla suçlamışlardır. Örneğin Firavun ve İsrailoğullarına gönderilen Hz. Mûsâ ve Harun'un mesajına kulak verme yerine spekülasyon yapıp, halka; *“babalarımızı üzerine bulduğumuz dinden döndürmek ve yeryüzünde ululuk yalnız ikinizin olsun diye böyle yapıyorsunuz”* diyerek onları suçlamışlardır.¹⁹²² Onların yakın çevresi de aynı kanaati onlarla paylaşmışlar ve bu fikirde onu desteklemişlerdir.¹⁹²³ Onları liderlik, hükümdarlık ve makam peşinde koşmakla itham etmişlerdir.¹⁹²⁴ Bu korku ve endişeden dolayı Firavun Hz. Mûsâ'ya inananları şiddetli bir şekilde cezayla tehdit etmiştir.¹⁹²⁵ Kendisinin istek ve iradesinin dışında bir şey olmasını kabul etmemiş, her işin kendisine bağlı ve bilgisi dahilinde olmasını istemiştir.¹⁹²⁶

Hz. Nûh'un kavmi getirmiş olduğu erdemlilik ilkelerini kabullenmek yerine kendisine karşı halkı kışkırtmak için, *“Size üstün ve hâkim olmak istiyor”*¹⁹²⁷ diyerek inanmamalarını sağlamaya çalışmıştır. Kavmi Hz. Nuh'un ulvi ve yüce taleplerini küçük göstermek için iktidar hedefiyle onu sınırlandırmıştır. Halbuki onun daha büyük hedefleri vardı. Tüm diğer peygamberler gibi toplumu imansızlık ve ahlaksızlık esaretinden kurtarmak ve imana kavuşturmaktı. Bunun için de dokuz yüz elli sene sabretmiş, beklemiş ve çaba sarfetmişti.¹⁹²⁸

Müşrikler Hz. Muhammed'in makam, mevki, iktidar peşinde olduğunu zannetmişlerdir. Bunun için O'na mal, kadın, makam, mevki ve liderlik teklifinde bulunmuşlardır.¹⁹²⁹ Onlar, Hz. Peygamber'in süflî ve geçici değerler peşinde

¹⁹²¹ El-Kalem, 68/8-14.

¹⁹²² Yunus, 10/78.

¹⁹²³ Tâhâ, 20/64.

¹⁹²⁴ Kasimî, *Mehasinü't-Te'vîl*, VI, s. 53.

¹⁹²⁵ Tâhâ, 20/70.

¹⁹²⁶ Ali Sayı, *Firavun, Hâmân ve Kârûn Karşısında Hz. Mûsâ*, s. 116, 128.

¹⁹²⁷ El-Mü'minûn, 23/24.

¹⁹²⁸ El-Ankebût, 29/14.

¹⁹²⁹ İbn Hişam, *Sîretü'n-Nebevî*, I, s. 295.

olmadığını, ulvî ve yüce değerleri topluma yerleştirme uğrunda çalıştığını ne yazık ki anlayamışlardır. Eğer anlamış olsalardı bu teklifi yapmazlardı. Kur'an'ın ifadesiyle onlar, yapmış oldukları hakkı ikame etme ve zulmü engelleme noktasındaki çaba ve gayretleri karşılığında dünyalık hiç birşey istememişlerdir. Yalnızca Allah'ın rızasını talep etmişlerdir.¹⁹³⁰

Peygamberler liderliği hedef edinmemiş olmakla beraber mevcut liderler peygamberî ilkeleri kabul etmeyince iktidar bu amaç ve ilekelere ulaşmanın bir aracı olmuştur. Toplumsal, ekonomik ve ahlakî alanlarda toplum kendilerini örnek almış, doğruluğu toplum tarafından kabul edilmiş, her şey kendisine danışılarak yapılmış bunun neticesinde doğal ve kendiliğinden toplum onları lider olarak kabul etmiştir.¹⁹³¹ Onların kabiliyet ve yeteneklerini gören halk kendiliğinden onları lider olarak benimsemişlerdir.¹⁹³² Zaten gerçek manada lider zorla ve zulümle iktidarı elinde bulunduran değil halkın benimseyip kabul ettiği ve onların içinden çıkan kimsedir. Aslında liderlik ölçüsü mal, soy, ailenin geniş olması vb. şeylerden ziyade liyakattır. Liyakatın ölçüsü ise bilgi ve bedensel yeterliliklerdir.¹⁹³³ Bu hem fiziksel hem de zihinsel yönü ifade etmektedir.

İnkarcıların önderlerini bu şekilde suçlamalarının altında yatan ana neden, muhtemelen peygamberlerin getirmiş oldukları ilkelerin topluma yerleşmesi neticesinde iktidarı elinde bulunduran insanların ellerindeki imkanlardan ve kozmo-politik imtiyazlardan mahrum kalma endişeleridir. Onlar bu önderleri, mevcut iktidarı düşürüp yerine kendi iktidarlarını kurmakla suçlayarak iftirada bulunmuşlardır.

q. Yalanlama

Yalanlama anlamında Kur'an'da “k-z-b” kökünden gelen kelime ve türevleri kullanılmıştır. Sözlükteki anlamı, “sıdk” (*doğruluk*) ın zıddı olup yalan söylemek, yalan isnad etmek, yalan uydurmak, reddetmek, bir söz ya da fiili doğrulamamak ve hata

¹⁹³⁰ El-Furkân, 25/57; eş-Şuarâ, 26/109, 127, 145, 164; Sebe', 34/47.

¹⁹³¹ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XVII, s. 148-150.

¹⁹³² İbrâhîm Çelik, *Kur'an'da Peygamberlere Karşı Güçler*, s. 83.

¹⁹³³ El-Bakara, 2/247.

etmek gibi anlamlara gelmektedir. Yalanlayan kişiye ise “kâzib” denir.¹⁹³⁴ Bir başka ifade ile inanç, söz ve eylemin gerçeğe uyuşmaması demektir.¹⁹³⁵

Kur’an’da bu kökten gelen farklı kalıplarda kelimeler kullanılmıştır. Bu tavrın ne kadar üzerinde durulması gereken ve önemli bir kavram olduğu, Kur’an’da bu anlama gelen “k-z-b” kökünden kelimelerin yüz seksen iki kez¹⁹³⁶ kullanılmış olması göstermektedir. Bu kavram önemlidir. Çünkü küfrün ortaya çıkışının en açık şeklidir. Kur’an’da kafirlerin yalanlama özelliğinden bahs edilmektedir.¹⁹³⁷ İnkarcılar gerçekleri bildikleri halde bunu kabullenmemiş ve dilleriyle gerçeğin aksine yalan söylemişlerdir. Kur’an’da daha çok bu eylemi ifade eden “tekzîb” formu kullanılmıştır. Bu kalıp her zaman doğru ve gerçek olanı yalan sayma anlamına gelmektedir.¹⁹³⁸

Allah’ü Teâla toplumların genel tepkilerinden birinin yalanlama olduğunu; *“Herhangi bir ümmete peygamberlerinin geldiği her defasında, onlar bu peygamberi yalanladılar”*¹⁹³⁹ ayetiyle belirtmektedir. Kur’an’ın farklı ayetlerinde bu gerçekler dile getirilir. Örneğin, Nûh kavmi, Ress halkı, Semûd, Ad, Firavun, Lût’un kardeşleri, Eyke halkı ve Tübba’ kavmi peygamberlerini yalanlamışlardır.¹⁹⁴⁰

Hız. Nûh kavmine gerçekleri anlatmış, onlara öğüt vermiş ve başlarına gelebilecek azabı hatırlatmış fakat toplumu onu yalanlamıştır.¹⁹⁴¹ Yalanlamalarında aynı zamanda ısrarcı olmuşlardır.¹⁹⁴² İlyas (a.s)’ın gönderildiği toplum¹⁹⁴³ ve Salih peyamberin kavmi Hicr halkı da peygamberlerini yalanlamaktan geri durmamışlardır.¹⁹⁴⁴

¹⁹³⁴ Cevherî, *es-Sıhah*, I, s. 210-211; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, II, s. 127; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, V, 3840-3843.

¹⁹³⁵ Ragıb, *el-Müfredât*, “k-z-b” md.

¹⁹³⁶ M. F. Abdulbakî, *Mü'cemü'l-Müfrehes*, s. 598-602.

¹⁹³⁷ El-En'âm, 6/4-6.

¹⁹³⁸ Ragıb, *age.*, “k-z-b” md.

¹⁹³⁹ El-Mü'minun, 23/44. Benzer ayetler için bk. el-En'âm, 6/11; en-Nahl, 16/36; Sebe', 34/45; Fâtır, 35/4, 25.

¹⁹⁴⁰ Kaf, 50/12-14; el-Kamer, 54/23; en-Nâzi'ât, 79/21; eş-Şems, 91/11, 14.

¹⁹⁴¹ El-A'râf, 7/64; Yunus, 10/33; el-Mü'minûn, 23/38; eş-Şuarâ, 26/105.

¹⁹⁴² El-Kamer, 54/9.

¹⁹⁴³ Es-Sâffât, 37/127.

¹⁹⁴⁴ El-Hicr, 15/80.

Hz. Lut gibi başka peygamberlerin getirmiş olduğu mesajlar da kavimleri tarafından öncekilerin masalları olarak görülmüş ve değerlendirilmiştir.¹⁹⁴⁵

Antakya halkı da kendilerine gelen elçileri yalanlamışlardır. Onlara Allah Teâla'nın iki elçi gönderdiği, bu iki elçiyi yalanladıkları, ardından üçüncü bir elçiyi kendilerine gönderdiğinde; *“sen yalan söylüyorsun”*¹⁹⁴⁶ diyerek onu da kabul etmedikleri Kur'an'da belirtilmektedir.

Hz. Peygamber ve diğer peygamberleri kavimlerinin yalanladıklarını Kur'an bize haber vermiştir.¹⁹⁴⁷ Hz. Peygamber'in muhatapları kendilerine getirdiği Kur'an için; *“Bu Kur'an eskilerin masallarından başka bir şey değildir”*¹⁹⁴⁸, *“(Bu âyetler), onun, başkasına yazdırıp da kendisine sabah-akşam okunmakta olan, öncekilere ait masallardır.”*¹⁹⁴⁹ diyerek yalanlamışlardır. Bu ayet aynı zamanda inkârcıların Hz. Peygamber'in okuma yazma bilmeyen ümmî bir peygamber olduğunu kabul ettiklerini göstermektedir. Ebu Cehil; *“Biz sana yalancı demiyoruz. Çünkü senin emin ve sadık olduğuna hepimiz kaniyiz. Biz ancak Allah'ın ayetlerini inkâr ediyoruz”*¹⁹⁵⁰ diyerek Hz. Muhammed'in şahsi kimliğini kabul etmiş fakat Allah'tan getirdiği mesajı inkâr etmiştir.¹⁹⁵¹ Yukarıdaki ayetin bu ifade üzerine indiği belirtilir.¹⁹⁵²

Hz. Muhammed'in getirmiş olduğu mucizeleri de yalanlamışlardır.¹⁹⁵³ Mekke'li müşriklerin Hz. Peygamberi yalanladığını Yüce Allah belirttikten sonra onu teselli etmek için daha önceki kavimlerden Nûh, Âd, Semûd, Şuayb, İbrâhîm, Lût, Mûsâ gibi peygamberlerin kavimlerinin de onları yalanladıklarını belirtmektedir.¹⁹⁵⁴ Bu ayetlerle hem Yüce Allah toplumların peygamberlerini yalanlama gibi genel tavrına dikkat çekmekte hem de Hz. Muhammed'i teselli etmektedir. Sabır ve metanet telkin etmektedir.

¹⁹⁴⁵ En-Neml, 27/68.

¹⁹⁴⁶ Yasin, 36/13-16.

¹⁹⁴⁷ El-Bakara, 2/87, el-En'âm, 6/34, 66, 148; el-Mü'minûn, 23/44; Fâtır, 35/25; Yunus, 10/13; en-Nahl, 16/110; el-Enbiyâ, 21/5; el-Mü'minûn, 23/70; Sâd, 38/12-13.

¹⁹⁴⁸ El-En'am, 6/25.

¹⁹⁴⁹ En-Nahl, 16/103; el-Furkân, 25/5-6.

¹⁹⁵⁰ Beğavî, **Meâlimu't-Tenzil**, III, s. 139.

¹⁹⁵¹ El-En'âm, 6/33.

¹⁹⁵² İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VI, s. 26.

¹⁹⁵³ El-Kamer, 54/3.

¹⁹⁵⁴ El-Hacc, 22/42-44; el-Mü'minûn, 23/47; eş-Şuarâ, 26/123; eş-Şuarâ, 26/189.

Bu ayetlerde toplumların ıslahına kalkışanların hak yolunda karşılaştıkları bu tür davranışlara karşı önceki önderlerin sabır gösterdikleri açıklandıktan sonra Hz. Peygamber'in de sabretmesi tavsiye edilmektedir.¹⁹⁵⁵ Çünkü böyle davranmakla inkarcılar kendilerini hem dünya hem de ahirette azap ve helake sürüklemektedirler.¹⁹⁵⁶ Bu sonuç gösterilen tepkinin ne kadar olumsuzluk içerdiğini de göstermektedir.

Bu kavramın kullanıldığı Mâûn suresinin ilk ayetinde; "*Dini yalanlayanı gördün mü?*"¹⁹⁵⁷ ifadesinden sonraki bölümler dini yalanlayanların ahlakî, dinî, insanî ve sosyal değerlerden ne kadar uzaklaştığını bizlere göstermektedir. Aynı zamanda bu özelliği taşıyan fertlerden oluşan cemiyetlerin toplumsal olarak çöküşünün bir ifadesidir. Ferdî ve toplumsal karakter eksikliği ve zayıflığını ifade etmektedir. Bu tavrı sergileyenler hem iyilik yapmama hem de iyilik yapılmasına tahammülsüzlük psikolojisine sahip olduklarını bizlere göstermektedirler.

İsrailoğullarının nefislerinin arzu etmediği şeyleri kendilerine getiren peygamberleri yalanladıklarının Kur'an'da belirtilmiş olması¹⁹⁵⁸ yalanlama ile dünyaya, zevk ve sefaya, arzulara düşkünlük arasında sıkı bir ilişkinin varlığını göstermektedir. Çıkarlarının tehlikeye girmesi, sahip olunan rahat ve zevk ortamının elden çıkma korkusu yalanlama tavrını doğurmuştur.

Peygamberlere iman edilmesi Kur'an'da kesin bir şekilde emredilmiş,¹⁹⁵⁹ inkar ise yasaklanmıştır.¹⁹⁶⁰ Çünkü onları reddetmek demek getirmiş oldukları tüm değerleri ve sistemleri reddetmek demektir. Allah'ı ve getirdiği dini reddetmek demektir. Bu nedenlerden dolayı peygamberleri yalanlama küfrün en açık şeklidir. Yalanlama aslında arka planında çok ileri derecede kişilik bozukluğu ve inançsızlığı barındırdığı gerçeğini yansıtan bir olgudur. Bir sebep değil arka plandaki veya iç alemdeki küfür, şirk, nifak gibi inançların bir sonucudur. Önderleri kabul etmemenin ve reddetmenin ileri bir boyutudur.

¹⁹⁵⁵ El-En'am, 6/34.

¹⁹⁵⁶ El-Enfâl, 8/54; Sâd, 38/14; ez-Zümer, 39/26.

¹⁹⁵⁷ El-Mâûn, 107/1.

¹⁹⁵⁸ El-Mâide, 5/70.

¹⁹⁵⁹ El-Bakara, 2/177; en-Nisâ, 4/136.

¹⁹⁶⁰ El-Bakara, 2/98; en-Nisâ, 4/136, 150.

r. İnkâr etme

Arapça’da inkar etmek anlamında “k-f-r” fiil kökü kullanılır. Temel anlamı imanın zıddı, nimeti örtmek ve kapatmak demektir. İnkarcı kişiye de “kafir” denir.¹⁹⁶¹ “Cühûd” anlamında inkar ve amelle nimet verenin nimetini örtmek anlamını ifade eder.¹⁹⁶² Bu anlamda şükürün zıddı demektir. Nankör anlamına gelmektedir. Tohumları örttüğü için çiftçiye de bu kökten “küffâr” denilmiştir.¹⁹⁶³ Gerçekleri inkar eden kişi apaçık ve bir çok nimeti ortada olmasına rağmen gerçekleri görmediği, onları görmeyerek örttüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir. Kur’an’da hem nankör hem de inkar etmek anlamında kullanıldığı görülmektedir.¹⁹⁶⁴ Başlangıçta daha çok nankörlük anlamında kullanılırken daha sonraları şükür anlamına karine bulunmadığında imanın zıddı olan inkar anlamında kullanımı daha ağır basmıştır.¹⁹⁶⁵ Bu kelime mutlak olarak kullanıldığında Allah’ın birliğini veya peygamberliği ya da şeriatı veyahut her üçünü birden inkar etmeyi ifade eder.¹⁹⁶⁶

Allah Hz. Adem’i yarattığında şeytanın ona secde etmesini emretmiştir. Fakat o yaratılış maddesi açısından mukayese yapıp kendisini üstün görmüş, Adem’i ise küçük görüp Allah’ın emrine karşı gelmiş ve inkar etmiştir.¹⁹⁶⁷ Allah’a karşı küfr edenlerin ilki olmuştur.¹⁹⁶⁸

Allah’tan başka ilah bulunmadığına imana ve yalnızca O’na kulluk etmeye çağırın peygamberlere karşı toplumlar inkârcı tavırla karşılık vermiş ve tepki göstermişlerdir.¹⁹⁶⁹ “*Bir beşer mi? bizi doğru yola götüreceksin*” diyerek inkar edip yüz

¹⁹⁶¹ Cevherî, **es-Sıhah**, II, s. 807; Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali Cürcani (816/1413), **et-Ta'rifat**, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983, I, s. 185; İbn Faris, **Mekayis**, V, s. 191; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, V, s. 3897.

¹⁹⁶² Cürcânî, **et-Ta'rifât**, I, s. 185;

¹⁹⁶³ Cevherî, **es-Sıhah**, II, s. 807; İbn Faris, **Mekayis**, s. 191; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, V, s. 3897, 3899.

¹⁹⁶⁴ Örneğin bk. el-Bakara, 2/6, 152; Âl-i İmrân, 3/86; İbrâhîm, 14/7; el-İnsân, 76/3.

¹⁹⁶⁵ Toshihiko İzutsu, **Kur'an'da Dinî ve Ahalakî Kavramlar**, Selahattin Ayaz (çev.), İstanbul: Pınar Yay., 1991, s. 166.

¹⁹⁶⁶ Ragıb, **el-Müfredât**, “K-f-r” md.

¹⁹⁶⁷ El-Hicr, 15/33.

¹⁹⁶⁸ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VIII, s. 257.

¹⁹⁶⁹ Yunus, 10/13, 74; Sâd, 38/12-13; Fussilet, 41/14. Abdulkahir el-Bağdâdî, **Usulü'd-din**, s. 159.

çevirmişlerdir.¹⁹⁷⁰ Nûh'u kavmi, Ad, Semûd ve diğer birçok peygamberin kavimi kendilerine gelen elçileri ve mucizelerini inkar etmişlerdir.¹⁹⁷¹

Hz. Nûh'u kavmi inkar etmiş, yalanlamış ve ona inanmamıştır.¹⁹⁷²

Lut (a.s)'ın kavmi onların ahirete inanmalarını istemiş buna karşı onlar şaşkınlıkla karşılık vermiş ve onun getirdiği gerçekleri yalanlamışlardır.¹⁹⁷³ Onları azapla uyarması ve tehdit etmesini de kuşkuyla karşılamışlardır.¹⁹⁷⁴

Hz. Salih kavmine hakkı ve gerçekleri anlatınca toplumun alt kademesindeki yoksul ve zayıf kimseler iman ederken ileri gelenler (*mele'*) onu inkar etmişlerdir.¹⁹⁷⁵

Kendilerini Allah'a davet eden Hz. Mûsâ'yı Firavun ve kavmi inkar etmiştir. İnkâr için olanca gücünü göstererek sırt çevirmişlerdir.¹⁹⁷⁶

Bazı toplumlar önderlerin kendilerinden hiçbir farkının olmadığını ileri sürerek onu inkar etmişlerdir. Gönderilen elçilere karşı süpheci tavır takınmışlardır. Allah Hz. Yusuf'un kavminin ona karşı şüphe içerisinde olduğunu bildirir.¹⁹⁷⁷

Yine Yâsin suresinde geçen ve tefsirlerde Antakya¹⁹⁷⁸ halkı olarak bilinen toplum kendilerine gelen elçileri inkar etmiştir.¹⁹⁷⁹

Peygamberlerin getirmiş oldukları mucizeleri de inkar etmişlerdir. Bunun neticesinde Allah'ın azabına maruz kalmışlardır.¹⁹⁸⁰

Özellikle varlıklı ve şımarık kesimin tutumu bu olmuştur. Kur'an; "*Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri: Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkâr ediyoruz, demişlerdir*"¹⁹⁸¹ ayetiyle bu gerçeği bize

¹⁹⁷⁰ Et-Teğâbün, 64/6.

¹⁹⁷¹ İbrâhim, 14/9.

¹⁹⁷² Hûd, 11/53; el-Mû'minûn, 23/38; eş-Şuarâ, 26/111.

¹⁹⁷³ En-Neml, 27/64-68.

¹⁹⁷⁴ El-Kamer, 54/36.

¹⁹⁷⁵ El-A'râf, 7/73-74.

¹⁹⁷⁶ El-A'râf, 7/103; en-Neml, 27/14; El-Mu'min, 40/23-24; en-Nâzi'ât, 79/22.

¹⁹⁷⁷ El-Mu'min, 40/34.

¹⁹⁷⁸ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XI, s. 351.

¹⁹⁷⁹ Yâsin, 36/15.

¹⁹⁸⁰ El-Mu'min, 40/22.

¹⁹⁸¹ Sebe', 34/34; Ayrıca bk. ez-Zuhruf, 43/23.

bildirmektedir. Hz. Muhammed peygamberliğini açıklayıp Kur'an'ı Mekke'li müşriklere tebliğ edince, onlar ekonomik ve soy konumlarını öne sürerek zengin ve soylu iki kişiye peygamberliğin verilmesi gerektiğini söylemişler ve onu inkar yoluna gitmişlerdir.¹⁹⁸²

Kâfirlerin Hz. Peygamberin uyarılarına karşı tutumu duyarsız kalma ve inanmama şeklinde olmuştur.¹⁹⁸³ Hz. Peygamberin aleyhine bazı gruplar oluşmuş ve onun getirdiği Kur'an'ı inkar etmişlerdir.¹⁹⁸⁴ Mekke'ye hac için gelen yaklaşık on beş kabileyi Hz. Muhammed dine davet etmiş fakat onların tavrı menfi ve inkar şeklinde olmuştur.¹⁹⁸⁵ Kendisinin peygamberliğini de kabul etmemiş ve inkar etmişlerdir.¹⁹⁸⁶ İnsanları Rabbine secde etmeye çağırdığında hayretlerini izhar edip secde etmeyeceklerini ifade etmişlerdir.¹⁹⁸⁷

Münafıklar¹⁹⁸⁸ ve Yahûdiler'in Hz. Muhammed'e karşı tavırları inanmamak şeklinde olmuştur.¹⁹⁸⁹ Allah, Ehl-i Kitab'a hitaben daha öncede bazı toplumların birtakım konularda sorular sorup daha sonra inkâr yoluna gittiklerini haber vermektedir.¹⁹⁹⁰ Bu ifadelerle Allah onların yaptıkları yanlışa dikkat çekmekte ve sakınmalarını istemektedir.

İnkârın bir çok nedeni düşünülebilir. Ehl-i Kitab'tan bir kişinin inkârının nedeni oldukça dikkat çekicidir. Şahsi birtakım alınganlıklar nedeniyle gerçekleri inkâr yoluna gitmiştir. Yahûdi bilginlerden Malik bin Sayf Hz. Peygamber'in yanına gelerek önceki kitaplar hakkında ileri geri konuşur. Hz. Peygamber ona; Kitabınızda, "*Allah şişman olan alimlere buğzeder*" diye bir ibare görmedin mi?" diye sorar. Bunun üzerine; "*Allah hiçkimseye bir şey indirmedir*" diyerek Hz. Peygamber'e indirileni ve

¹⁹⁸² Ez-Zuhruf, 43/31.

¹⁹⁸³ El-Bakara, 2/6; Sebe', 34/43.

¹⁹⁸⁴ Er-Ra'd, 13/36.

¹⁹⁸⁵ Muhammed Hamidullah, **İslam Peygamberi**, I, s. 81.

¹⁹⁸⁶ Er-Ra'd, 13/43; el-Mü'minûn, 23/69.

¹⁹⁸⁷ El-Furkân, 25/60.

¹⁹⁸⁸ El-Bakara, 2/13.

¹⁹⁸⁹ Âl-i İmrân, 3/183.

¹⁹⁹⁰ El-Mâide, 5/102.

önceki kitapları inkâr eder.¹⁹⁹¹ Bu ifadeleri şahsına yönelik olarak algılar ve vahyi inkar yoluna gider.

İnkarcıların iki önemli özelliği dikkat çekmektedir. Birincisi kalplerinin inkarcı olması ikincisi ise büyüklük taslayan ve böbürlenmiş kimseler olmalarıdır.¹⁹⁹²

İnkarcılar kendilerini şüpheden kurtaramazlar. Topumlarda şüphe ise kötü ortama alışma, dar çerçeveden çıkamama, özgürce düşünememe ve taklitçilikten vazgeçememekten kaynaklanmaktadır.¹⁹⁹³

Ayrıca toplumların peygamberlerini yalanlamalarının temel nedenlerinden birisi önceden elde etmiş oldukları imkan, servet, sulta ve hükümlürlüğün elden gideceği korkusudur. Menfaat çatışmasıdır. Peygamberi kabul, önceden sahip oldukları imkanları kaybetme ve istedikleri şeyleri istediği zaman yapamama endişesini doğurmaktadır.¹⁹⁹⁴ Mekke’li müşriklerin Hz. Peygamber’i güvenilir kabul etmeleri, en değerli eşyalarını ona teslim etmelerine rağmen inkar etmeleri, kibirleri, hakkı ortadan kaldırma istekleri, iktidarlarının sona erme korkusu ve ona tabi olduklarında istedikleri gibi isyan edemeyecekleri endişeleri gibi nedenlere dayanır.¹⁹⁹⁵

s. Söz ve antlaşmalarda durmama (İhanet)

Toplumların önderlerine karşı takındıkları ve toplumun geleceğini derinden etkileyen ihanet tevırları sergilediklerini Kur’an bizlere farklı yerlerde anlatmaktadır. Bunlar aşağıda şu şekilde ele alınabilir.

Hz. Salih’in kavmi (*Semûd*) kendinden bir mucize istemiş ve kendilerine mucize geldiğinde ona inanacaklarını söylemişlerdir. Fakat istedikleri deve mucize olarak kendilerine gelince ona kötülük etmiş, verdikleri sözde durmamış ve inanmamışlardır.¹⁹⁹⁶ Semûd kavmi Hz. Salih’ten kendilerine mucize olarak dua ederek taştan bir deve çıkarmasını istemişler, o da dua etmiş, mucize gerçekleşmiş ve deve

¹⁹⁹¹ El-En’am, 6/91; Beğavî, *Meâlimu’t-Tenzil*, III, s. 166.

¹⁹⁹² En-Nahl, 16/22, 23.

¹⁹⁹³ Veli Ulutürk, *Kur’an-ı Kerim Allah’ı Nasıl Tanıtıyor*, İzmir: Çağlayan A.Ş., 1985, s. 252.

¹⁹⁹⁴ Abdullah Emin Çimen, *Niçin Helak Oldular*, İstanbul: 2007, s. 516.

¹⁹⁹⁵ Said Ramazan Bûtî, *Fıkhü’s-Sîre en-Nebeviyye*, Dımeşk: 1991, s. 203.

¹⁹⁹⁶ El-A’râf, 7/73.

taştan çıkmıştır. Bazıları inanmış bazıları ise inkarda devam etmişlerdir. Deveye dokunmamalarını Hz. Salih onlardan istemesine rağmen onu kesmişlerdir. Bu bölgeyi Hz. Salih terk ettikten sonra onlar depremle helak olmuşlardır.¹⁹⁹⁷

İsrailoğulları'ndan önde gelenler (*mele'*) önce önderlerinden (*peygamberlerinden*) kendilerine bir görev vermesini istemişler. Bu görev kendilerine verilince vedikleri sözden vazgeçmişler, çok azı hariç önderi yalnız bırakıp yüz çevirmişlerdir. Öndere ihanet etmişlerdir.¹⁹⁹⁸ Bu davranışlar önderin halka güvenme noktasında ihtiyatlı olması gerektiğini göstermektedir.

Hz. Mûsâ'ya karşı tutumlarından dolayı çeşitli belalara maruz kalan Mısır'lılar bu azapların kendilerinden kaldırılması için O'nun Allah'a yalvarmasını isterler. Eğer azap kalkarsa mutlaka kendisine inanacaklarını söylerler. Yapılan dua neticesinde azap kalkınca; "*sen ne büyük sihirbazmışsın*" diyerek vermiş oldukları sözde durmadıkları gibi onu sihirbazlıkla suçlamışlardır.¹⁹⁹⁹

Allah İsrailoğulları'nı Firavun'un zulmünden kurtarıncaya onları Kudüs'e yöneltmiş, orayı kendilerine vatan kıldığını belirtmiştir. Oradaki Ken'anilerle mücadele etmelerini istemiş ve emretmiştir. Her kabileden bir kişi olmak üzere on iki kişi sözleşmeye kefil kılınmıştır. Kudüs'e yaklaştıklarında keşif için bu on iki kişiyi Hz. Mûsâ şehre göndermiş ve gördüklerini de halka açıklamamalarını söylemiştir. Onlar ise döndüklerinde ikisi haric verdikleri sözü bozmuş ve gördüklerini halka açıklamışlardır. Oradaki insanların güçlü ve hazırlıklı olduklarını söyleyerek halkı korkutmuş ve sstratejiyi bozmuşlardır. Sır saklamayıp halkı çeşitli şekillerde endişeye sevk etmişlerdir.²⁰⁰⁰ Hertürlü zorluğa katlanarak onları Firavun'un zulmünden kurtaran Hz. Mûsâ'yı burada yalnız bırakarak tek başına savaşmasını ve kendilerinin de rahatça oraya girmelerini istemişlerdir. Hatta dahada ileri giderek; "*sen ve rabbın gidin savaşın biz orada oturacağız*" demişlerdir.²⁰⁰¹

¹⁹⁹⁷ Taberî, *Camiu'l-Beyân* X, s. 283-287; Begavî, *Melâlimu't-Tenzil*, III, s. 247-248.

¹⁹⁹⁸ El-Bakara, 2/246.

¹⁹⁹⁹ El-A'râf, 7/134-135; ez-Zuhurf, 43/49-50.

²⁰⁰⁰ El-Mâide, 5/12. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, V, s. 131; Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XI, s. 189.

²⁰⁰¹ El-Mâide, 5/22-24.

Yine Rabbi ile buluşmak üzere kavminden ayrılan Hz. Mûsâ yerine kardeşi Hz. Harun'u bırakmıştır. Fakat kavmi onun yokluğunu fırsat bilip adeta ona ihanet edercesine hem Hz. Harun'u dinlememişler hem de doğru yoldan sapmışlardır.²⁰⁰² Liderlerinin sözlerine değil Samiri'ye uymuşlardır.²⁰⁰³ Bunun neticesinde Hz. Mûsâ Tur'dan dönüp niçin bunu yaptıklarını kendilerine sorduğunda ona verdikleri sözden dönmediklerini, Samiri'nin etkisinde kalıp irade dışı bunu yaptıklarını söyleyerek mazeret bulmaya çalışmışlardır.²⁰⁰⁴

Tâlût'ile beraber savaşa giden takipçileri, karşılarında Calût ve askerlerini görünce korkaklık gösterip onu yalnız bırakmışlardır. Görevden kaçmışlardır.²⁰⁰⁵ Kendilerini kurtarmayı her şey olarak görmüşlerdir. Önderlerine destek vermemişlerdir.

Daha sonra gelen toplumlar da (*Ehl-i kitab*) benzer davranışlar sergilemiş, vermiş oldukları sözlerde durmamış ve yapmış oldukları antlaşmaları bozmuşlardır.²⁰⁰⁶ Mekke'li müşrikler verdikleri sözlerde, yaptıkları antlaşmalarda durmamış ve ahitlerini bozmuşlardır.²⁰⁰⁷

Medine'deki Yahûdiler verdikleri sözde durmamışlar ve onu bozmuşlardır. Hz. Peygamber'e karşı düşmanla işbirliği yapmışlardır. Böylece öndere ihanet etmişlerdir.²⁰⁰⁸ Bunlar Medine'de yaşayan yahûdi kabilesi Kureyza oğullarıdır. Hz. Peygamber onlarla kendisi ve müminler aleyhine hareket etmeme noktasında antlaşma yapmıştı. Onlar ise müşriklere silah yardımıyla bulundular. Sonra unuttuk diyerek özür dilediler. Tekrar antlaşma yapıldı. Yine antlaşmayı bozup Hendek savaşında müşriklerle birleştiler. Sonunda Ka'b b. Eşref Mekke'ye giderek Müslümanlar aleyhine Mekke'lilerle ittifak yaptı.²⁰⁰⁹

Uhûd savaşında bazı münafıklar müminlerle beraber savaşmak üzere yola çıktılar. Savaş esnasında Hz. Muhammed'i terk edip O'nu yalnız bırakarak ona ve diğer

²⁰⁰² El-A'râf, 7/148.

²⁰⁰³ Tâhâ, 20/85.

²⁰⁰⁴ Tâhâ, 20/87.

²⁰⁰⁵ El-Bakara, 2/249.

²⁰⁰⁶ El-Bakara, 2/100-101; en-Nisâ, 4/155; el-Mâide, 5/13, 14. Reşid Rıza, **Menâr**, VI, s. 280-282.

²⁰⁰⁷ El-Tevbe, 9/12-13.

²⁰⁰⁸ El-Enfâl, 8/56.

²⁰⁰⁹ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XI, s. 235; Razî, **Mefâfihu'l-Gayb**, XV, s. 188; Kurtubî, **el-Camî'**, X, s. 47; Begavî, **Meâlîm**, III, s. 369.

müminlere ihanet ettiler.²⁰¹⁰ Zaten münafıkların savaş esnasındaki genel tavırları bozgunculuk ve fitne çıkarmak şeklinde ortaya çıkmıştır. Peygamberin başına çeşitli işler getirmeye çalışmışlardır. Ama bunda başarılı olamamışlardır.²⁰¹¹

Münafıkların liderlerine karşı takındıkları tavırlardan birisi de ona karşı yalan söylemeleridir. Kendileri savaşa çağrıldıkları zaman savaşmamak için aslı olmayan çeşitli mazeretler ileri sürmüşlerdir.²⁰¹² Hendek savaşında savaştan kaçmak için birtakım ailevi ve güvenlikle ilgili bahaneler uydurmuşlardır.²⁰¹³ Bu bahaneler gerçek değildir. Sadece savaştan kaçmak istemelerinden dolayı böyle yapmışlardır.

Yine müslümanlara karşı Bizanslılar savaş kararı almışlardır. Bunun üzerine Hz. Peygamber de savaşma kararı almıştır. Münafıklar ise Hz. Peygamber'in aleyhine propoganda yapmaya başlamışlardır. Bizans'a savaş açmanın ihtihar olduğunu halk içinde yaymaya çalışmışlardır. Bazı yeni müslüman olmuş insanlar bundan olumsuz etkilenmişlerdir. Bunun üzerine; *"Size ne oldu ki, "Allah yolunda savaşa çıkın!" denildiği zaman yere çakılıp kalıyorsunuz? Dünya hayatını ahirete tercih mi ediyorsunuz?"*²⁰¹⁴ ayeti nazil olmuştur. Onlar savaşa katılmadıkları gibi başkalarını da savaşa çıkmamaları için teşvik edip anti propoganda yapmışlardır.²⁰¹⁵

Toplumlara önderlik yapan peygamberlerin en önemli özelliklerinden birisi de doğruluktur. Kendileri doğru oldukları gibi muhataplarının da doğru olduklarını düşünürler. Ancak insanlık tarihine bakıldığında gerçekler her zaman öyle olmamıştır. Muhatap oldukları toplumlar onlara karşı ihanet ve yalancı bir tavır sergilemişlerdir. Verdikleri sözlerde durmamışlardır. Birincisi inkar etmişler buna karşı inanmalarını bazı şeylerin gerçekleşme şartına bağlamışlar. Bu şart gerçekleşince verdikleri sözlerden dönmüşler. Bu itikadî anlamda bir ihanettir.

Sosyal ve siyasî hayatla ilgili ilişkilerde de aynı tavrı ortaya koymuşlardır. Önce kendilerine bir görev verilmesini istemişler ya da toplumun yararına kendilerine bir görev verilmiştir. Önder onların bunu yerine getireceğini düşünmüştür. Fakat iş

²⁰¹⁰ Âl-i İmrân, 3/155.

²⁰¹¹ Et-Tevbe, 9/47, 48.

²⁰¹² Âl-i İmrân, 3/166; et-Tevbe, 9/45.

²⁰¹³ El-Ahzâb, 33/13.

²⁰¹⁴ El-Tevbe, 9/38.

²⁰¹⁵ El-Tevbe, 9/81.

gerçekleşme noktasına gelince verdikleri sözlerden dönüp adeta önderlerini yüzüstü bırakmışlardır.

Bu tepkiler içerisinde en fazla dikkati çeken Hz. Peygamber'e yapılan ihanetler gelmektedir. Gerek müşrikler gerek Yahudiler gerekse münafıklar bu tavrın en zirvesini defalarca göstermişlerdir. Onların yapmış oldukları bu ihanetler düşmanlarla işbirliği yapma, savaşın en kırıktık anında geri çekilip önderi yalnız bırakma, yapmaları gereken görevlerden gereksiz ve meşru olmayan mazeretler üretmek suretiyle kaçma ve kendileri destek vermeleri gereken yerde destek vermedikleri gibi halkı lidere karşı olumsuz etkilemek için anti propoganda yapmaları şeklinde cereyan etmiştir. Bütün bunlar insanların iman noktasındaki eksiklikleri, şahsi menfaatlerini ön planda tutmaları, liderlik sevdaları ve kıskançlık kaygılarına müstenittir. Bütün bunlara rağmen önderler başarılı olmuşlar kendilerine ihanet edenler ise yaptıklarının cezasını çeşitli şekillerde ödemek zorunda kalmışlardır.

t. Gerçekleri görmezlikten gelme

Gerçeklere kulaklarını tıkamış toplumların genel tavırlarından birinin de gerçekleri görmezlikten ve duymazlıktan gelme olduğu ortaya çıkmaktadır. Kur'an bu tepkileri anlatan farklı kavramlar kullanmıştır. Bunlar içerisinde özellikle "s-m-a", "b-s-r", "füâd",²⁰¹⁶ "kalp"²⁰¹⁷ ve "akl"²⁰¹⁸ kelimeleri kullanılmıştır. İnsanların bilgi kanalları ve gerçeğe ulaşma vasıtaları olan bu araçlar ya gereği gibi kullanılmamış ya da olumsuz anlamda kullanılmıştır. Bu kavramlarla hakka ulaşma noktasındaki ilişkileri, gerçek bilgiyi hiç duymama, duyduktan sonra anlamama, anlasa da gereğini yapmama, aksini yapma, başkalarının duymasına engel olma²⁰¹⁹ şeklinde olmuştur. Onların hakkı görme isteksizlikleri, büyüklenmeleri ve inkarları nedeniyle düşünme, duyma ve görme

²⁰¹⁶ El-Ahkâf, 46/26; en-Nahl, 16/78; el-Mü'minûn, 23/78; es-Secde, 32/9.

²⁰¹⁷ El-Hac, 22/46; Kaf, 50/37.

²⁰¹⁸ El-Ankebût, 29/43; en-Nahl, 16/67; el-Hac, 22/46.

²⁰¹⁹ Bk. el-Bakara, 2/93, 171; en-Nisâ, 4/42; el-Enfâl, 8/20, 21; el-Enbiya, 21/45; er-Rûm, 30/52; Lokman, 31/7; el-Fussilet, 41/26; el-Casiye, 45/8; Muhammed, 47/16; eş-Şuarâ, 26/212.

duyularına mühür vurularak iptal edilmiştir.²⁰²⁰ Bu nedenle onlar gerçekleri bilemez ve anlayamaz hale gelmişlerdir.²⁰²¹ Çünkü mesajla kendi aralarına perde koymuşlardır.

Nûh (a.s)’ın kavmi bu konuda ilginç bir örnektir. Kur’an O’nun kavmini gece gündüz demeden, gizli kapalı haykırarak ısrarla imana davet ettiğini ve tek tek evlerine gittiğini bildirir. Bu ifadeler aynı zamanda Hz. Nuh’un davetinde ne kadar ısrarlı olduğunu da göstermektedir.²⁰²² Fakat kavmi buna karşı parmaklarını kulaklarına tıkamış, elbiselerine bürünmüş ve kibirlenmişlerdir. O’nun davetine kaçışla karşılık vermişlerdir.²⁰²³ Tüm iletişim kanallarını kapayıp mesajın kendilerine ulaşmasını istememişlerdir. Elbiselerini başlarına çekmeleri işitmek ve düşmanlıklarını ortaya koymak içindir.²⁰²⁴ Onlara ulaşan mesaj, onların doğruya yaklaşması yerine kaçışlarına neden olmuştur.

Hûd (a.s)’ın bütün uyarı, korkutma, açıklama ve izahlarına karşı kavmi ona şöyle seslenmiştir: “*Sen öğüt versen de, vermesen de bizce birdir.*”²⁰²⁵ Bu tutum onların gerçeklere ne kadar alıcılarını kapattıklarını göstermektedir. Kendilerine yapılan azab tehditlerine bile aldırış etmemiş ve bunu ihtimal dışı görmüşlerdir.²⁰²⁶

Gerçekler tüm çıplaklığıyla ortaya çıkmasına rağmen bazı toplumlar hala önderlerini ve getirdiklerini kabul etmek istememişlerdir. Gerçek ve hakikatı görmek için Hz. Mûsâ’nın kavmi gibi öncekilerin başına gelenlerin kendi başlarına da gelmesini beklemişlerdir.²⁰²⁷ Önce peygamberlerden mucize istemişler, bu mucizeler gelince inkar eden inatçılar hiç değişmeden yollarına devam etmişlerdir.²⁰²⁸ İnanmayanların genel tepkisinin bu olduğu, kendilerine gerçekler, uyarılar ve deliller gelse de durumun değişmeyeceği ve fayda vermeyeceği Kur’an’da²⁰²⁹ bildirilmiştir. Onlar gelen vahye karşı büyüklenmiş, alay etmiş, gülmüş ve onu hafife almışlardır. Bu tavırlarına karşı Allah peygamberlere, doğrulara davete devam etmeleri, görevlerinin de bu olduğunu ve

²⁰²⁰ El-Bakara, 2/7; en-Nisâ, 4/155; el-A’râf, 7/101; Yunus, 10/74; en-Nahl, 16/108; el-Mü’min, 40/35; Muhammed, 47/23.

²⁰²¹ Et-Tevbe, 9/87, 93.

²⁰²² Kurtûbî, **el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’an**, XXI, s. 253.

²⁰²³ Nûh, 71/5-7.

²⁰²⁴ Kurtûbî, **el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’an**, XXI, s. 252.

²⁰²⁵ Eş-Şuarâ, 26/136. İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, X, s. 360.

²⁰²⁶ Eş-Şuarâ, 26/138; el-Ankebût, 29/29.

²⁰²⁷ Yunus, 10/102. Zemahşerî, **el-Keşâf**, III, s. 177.

²⁰²⁸ Hûd, 11/12.

²⁰²⁹ Yunus, 10/101.

onların tavırlarından olumsuz etkilenmemeleri için üzerlerine düşen görevi yerine getirmeleri gerektiğini ve görevlerinin sadece tebliğ etmek olduğunu bildirmiştir.²⁰³⁰

Mekke’li müşrikler Hz. Peygamberle tartışmış ve kavgacı bir tutum sergilemişlerdir.²⁰³¹ Hatta önderlerin getirmiş olduğu mesajlara kulak vermişler fakat onu anlamak istememişlerdir.²⁰³²

Yüce Allah Hz. Muhammed için; “*De ki: Ben, sadece, vahiy ile sizi ikaz ediyorum. Fakat, sağır olanlar, ikaz edildikleri zaman bu çağrıyı duymazlar*”²⁰³³ ayetiyle bu gerçeğe açık bir şekilde vurgu yapmaktadır. Ayette geçen “es-Summ” kelimesi onların faydalı sözlerden yararlanamadıklarını ifade eder.²⁰³⁴ Ne zaman onlara Hz. Peygamber bir mucize getirse kafirler onu kabul etmeyip batıl şeyler ortaya atmakla onu suçlamışlardır.²⁰³⁵ Münafıklar Hz. Muhammed’in vermiş olduğu bilgilere ve haberlere güven duymamış ve boş vaatler olarak algılamışlardır.²⁰³⁶

Ehl-i Kitab gerçekleri bildikleri halde bilmiyormuş gibi davranmışlardır. Kur’an’ın gerçek olduğunu bildikleri halde bunu kabule yanaşmamışlardır.²⁰³⁷ Yanlarındaki Kitap Hz. Muhammed’i doğruladığı halde Ehl-i Kitab’tan Yahudiler onun peygamberliğini yalanlamışlardır. Bu şekilde davranmalarının temel nedeni büyükmeleri, inatları ve kendilerini müstağni görmeleridir.²⁰³⁸ Delillerin tüm açıklığına rağmen onlar Kur’an’a inanmamış ve onu adeta ellerinin tersiyle itmişlerdir.²⁰³⁹

Medine döneminde Hristiyan’lardan bazı âlimler (*Necran Hristiyanları*) Hz. Peygamber’in elinde kesin deliller bulunmasına rağmen onunla tartışma ve çekişmeye girmişlerdir. Gerçekleri kabul etmek istememişlerdir.²⁰⁴⁰

²⁰³⁰ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, s. 186.

²⁰³¹ Ez-Zuhruf, 43/58.

²⁰³² El-En’âm, 6/25.

²⁰³³ El-Enbiyâ, 21/45.

²⁰³⁴ İbn Aşûr, **Et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, XVII, s. 78.

²⁰³⁵ Er-Rûm, 30/58.

²⁰³⁶ El-Ahzâb, 33/12.

²⁰³⁷ El-Bakara, 2/101.

²⁰³⁸ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 304.

²⁰³⁹ İbn Aşûr, **Et-Tahrîr ve’t-Tenvîr**, I, s. 626.

²⁰⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/61.

Bazı toplumlar liderlerinin kendilerine söylediklerini anlamamazlıktan gelmişlerdir.²⁰⁴¹ Hz. Peygamber'in hakikatleri duyurması karşısında sanki hiç duymamış gibi davranmışlar ve kendilerini duymamazlığa vermişlerdir.²⁰⁴² O'ndan yüz çevirmiş ve dinlememişlerdir. Bütün alıcılarını kapamışlardır. Kalplerimiz kapalı, kulaklarımızda ağırlık ve aramızda bir perde var demişlerdir.²⁰⁴³

Medine'deki bazı kabileler Hz. Peygamber'in isteği üzerine İslam'ı kabul etmişlerdir. Ardından da yaptıkları bu davranışlarını bir lütufmuş gibi Peygamber'in başına kakmışlardır. Halbuki asıl lütuf olan Allah'ın onları imana erdirmesidir. Bu gerçeği görmemektedirler. Hz. Peygamber'i minnet altına almaya kalkmaktadırlar.²⁰⁴⁴

Toplum fertlerinden kimileri peygamberlerden bazı gerçekleri gizlemişlerdir. Peygamber ise bu gerçekleri ortaya çıkarmıştır.²⁰⁴⁵ Bile bile Allah'ın ayetlerini inkâr etmişler, hakkı gizleyip hak ile batılı birbirine karıştırmışlardır.²⁰⁴⁶ Yine bazı alimler gerçekleri halkla paylaşmaları gerekirken bunları halktan gizlemişlerdir. Bunun sebebi de dünyalık birtakım çıkarlardır. *"Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diyerek söz almıştı. Onlar ise bunu kulak ardı ettiler, onu az bir dünyalığa değiştiler. Yaptıkları alış-veriş ne kadar kötü."*²⁰⁴⁷ Bu ayet yahudi alimler için nazil olmuştur. Onlar gerçekleri halktan gizlemişler ve ayetleri tahrif etmişlerdir. Ayet onlar için inmişse de aynı davranışları yapanlar için günümüzde de hüküm aynıdır.²⁰⁴⁸ Onlar gerçekleri halk bilirse kendilerinin de toplumsal baskıdan dolayı onları kabul etmek zorunda kalacaklarını düşünmüşlerdir.

Allah insanlara gerçekleri görebilmesi için bir çok yetenek vermiştir. Yeryüzünde onu halife yapmış ve birçok varlıktan üstün kılmıştır. Bunun yanında yine doğru yolu gösterecek peygamber ve kitaplar göndermiştir. İnsan sahip olduğu bu imkanlar aracılığıyla hakkı, gerçeği ve doğruyu bulup ferdi ve toplumsal hayatını buna

²⁰⁴¹ Hûd, 11/91.

²⁰⁴² Lokman, 31/7.

²⁰⁴³ Fussilet, 41/4-5.

²⁰⁴⁴ El-Hucurât, 49/17.

²⁰⁴⁵ El-Mâide, 5/15.

²⁰⁴⁶ Âl-i İmrân, 3/70-71.

²⁰⁴⁷ Âl-i İmrân, 3/187.

²⁰⁴⁸ İbn Âşûr, **Et-Tehrîr ve't-Tenvîr**, IV, s. 192.

göre tanzim etmesi gerekirken, kendi arzu ve ihtiraslarının etkisinde kalıp gerçeği görebilmekten uzaklaşmıştır. İnatçılığı, olumsuz duyguları, dünyaya bağlılığı, iktidar sevdası ve aşırı gelenekçi tutumu onun gerçekleri görmesine engel olmuştur. Yaratılıştaki sahip olduğu o yüksek makama layık olamamış ve değer bakımından kendi dışındaki varlıklarla eş veya onlardan daha aşağı konuma düşmüştür. Liderlere karşı tavırlarda da aynı duygu ve düşünceler içerisinde hareket etmişlerdir. İnsanın bu durumunu Kur'an'ın şu ayeti çok açık bir şekilde ortaya koymakta ve özetlemektedir. *“Andolsun, biz cinler ve insanlardan birçoğunu cehennem için yaratmışızdır. Onların kalpleri vardır, onlarla kavramazlar; gözleri vardır, onlarla görmezler; kulakları vardır, onlarla işitmezler. İşte onlar hayvanlar gibidir; hatta daha da şaşkındırlar. İşte asıl gafiller onlardır.”*²⁰⁴⁹

u. Mesnedsiz ithamlarda bulunma

Toplumların belkide en kolay yaptıkları davranışlardan birisi istemedikleri kişileri çeşitli şekillerde suçlamalarıdır. Birçok peygambere kavimleri bunu yapmışlardır. Hem de herhangi bir delile dayanmadan bu yola başvurmuşlardır. *“Türkçemizde ki çamur at izi kalsın”* kabilinden yıpratma girişimlerinde bulunmuşlardır. Çünkü bu yöntem muhatabı itibarsızlaştırmanın en kolay ve ucuz yöntemidir. Ama bununla beraber tükenmişliğin, fikri anlamda bitişin ve mağlubiyetin de bir göstergesidir. İşte bir çok toplum bu psikoloji içinde önderlerine temeli olmayan isnatlarda bulunmuşlardır. Bunlar örneklerle açıklanacaktır.

Hız. Nûh toplumuna gerçekleri bildirip onları Allah'a kulluğa çağırdığında ve Allah'ın azabının geleceğini haber verdiğinde toplumun ileri gelenleri onu sapıklıkla itham etmişlerdir.²⁰⁵⁰ Hız. Nuh'un onların babalarından miras aldıkları putlara ibadeti terk etmelerini istemesini sapıklık olarak değerlendirmişlerdir.²⁰⁵¹

Hız. Hûd'un doğruları söylemesi karşısında toplumu, onun tanrılardan biri tarafından çarpıldığını iddia etmiş²⁰⁵² ve kendilerini tanrılarında çevirmekle suçlamışlardır.²⁰⁵³ Onun, tanrılarında dil uzatması, onları putlara ibadetten alıkoyması ve

²⁰⁴⁹ El-A'râf, 7/179.

²⁰⁵⁰ El-A'râf, 7/59-60.

²⁰⁵¹ İbn Kesir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, VI, s. 327.

²⁰⁵² Hûd, 11/54.

²⁰⁵³ El-Ahkaf, 46/22.

tanrılara düşmanlığı nedeniyle çarpıldığını iddia etmişlerdir.²⁰⁵⁴ Hakkında bilgileri olmayan konularda önderleriyle tartışmaya girmiş ve çeşitli iddialarda bulunmuşlardır.²⁰⁵⁵ Hz. Hûd'un kavmi delilsizce onunla mücadele etmiştir.²⁰⁵⁶

Nemrûd bilgisi olmadığı halde Hz. İbrahim'le rabbi hakkında tartışmaya girmiş ve O'nu alt etmeye çalışmıştır.²⁰⁵⁷ Hz. İbrâhîm putları kırınca onu ateşe atmak ve yakmak için çağırdığında onunla tartışmıştır. Kendisine davet ettiğin rabbim kimdir? diye sorunca Hz. İbrâhîm; benim rabbim öldüren ve diriltendir demiştir. Bunun üzerine o da iki kişi çağırmış ve birini öldürmüş diğerini ise sağ bırakmıştır. Bunun üzerine bak ben de istediğimi öldürüp istediğimi diriltiyorum demiştir. Halbuki ondan birisine hayat verme şeklinde bir diriltme istenmiştir. Daha sonra benim rabbim güneşi doğudan getirir sende batıdan getir sana! Deyince apışıp kalmış ve cevap verememiştir. Bunu sadece inat ve kibirinden yapmıştır.²⁰⁵⁸ Hz. Peygamber'le kavmi aynı şekilde çekişmeye girmiş ve mücadele etmiştir.²⁰⁵⁹

Firavun Hz. Mûsâ'yı büyülenmiş olarak görmüş,²⁰⁶⁰ kavimleri Hz. Şuayb,²⁰⁶¹ Hz. Salih²⁰⁶² ve Hz. Peygamber'in büyülendiğini iddia etmişlerdir. Birbirlerine bunu fısıldamışlardır.²⁰⁶³ Önce onları dinlemişler daha sonra uzaklaşmış ve kendi aralarında; o delidir, büyülenmiştir, öncekilerin masallarını anlatıyor diye fısıldaşmışlardır.²⁰⁶⁴

Hz. Mûsâ'nın mucizeleri karşısında gerçeği görüp inanan sihirbazlara Firavun; kendinden izinsiz inanamayacaklarını söylemiş ve onların bu imanını, halkı şehirden çıkarmak için bir tuzak olarak niteleyip mesnetsiz bir şekilde sihirbazları ve Hz. Mûsâ'yı suçlamıştır. Bu davranışlarından dolayı onları asıp kesmeyi planlamış ve tehdit etmiştir.²⁰⁶⁵ Haksızlığın ortaya çıkması ve Firavun'un mağlub olması gerçekleri bir

²⁰⁵⁴ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, s. 208.

²⁰⁵⁵ El-Bakara, 2/139-140.

²⁰⁵⁶ El-A'râf, 7/71.

²⁰⁵⁷ El-Bakara, 2/258.

²⁰⁵⁸ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, II, s. 451; Begavî, **Mealîmü't-Tenzîl**, I, s. 315.

²⁰⁵⁹ El-Hacc, 22/67-68.

²⁰⁶⁰ El-İsrâ, 17/101.

²⁰⁶¹ Eş-Şuarâ, 26/185.

²⁰⁶² Eş-Şuarâ, 26/153.

²⁰⁶³ El-İsrâ, 17/47.

²⁰⁶⁴ Kur'tübî, **el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an**, XIII, s. 96.

²⁰⁶⁵ El-A'râf, 7/123-124.

komplo olarak değerlendirmesine neden olmuştur. Bunun için Hz. Mûsâ'yı uzman bir sihirbaz diye nitelendirmiştir.²⁰⁶⁶

Hz. Mûsâ'nın kavmi onun vücuduyla ilgili aslı olmayan çeşitli iddialarda bulunmuş ve onu üzmüşlerdir.²⁰⁶⁷ Hz. Mûsâ kavmiyle beraber soyunup yıkanmadığı için uzuvlarında bir hastalığın olduğunu söyleyip onu incitmişlerdir. Olayın hakikati ise şu şekilde ortaya çıkmıştır. Bir gün Hz. Mûsâ tek başına yıkanırken elbiselerini bir taşın üzerine koyar. Taş elbiselerle beraber kavminin bulunduğu yere yuvarlanır. Elbiselerini almak için koşarak kavminin yanına gittiğinde onda herhangi bir hastalık olmadığını görürler. Böylece iddialarının mesnedsiz ve asılsız olduğu ortaya çıkar.²⁰⁶⁸ Bu olay üzerine yukarıdaki ayet nazil olmuş ve Hz. Mûsâ onların iddialarından temize çıkarılmıştır. Yine Hz. Peygamber ganimet taksimi esnasında münasebetsiz bir itirazla karşılaşmıştır. Ayet bu tür davranışlar konusunda da müminleri uyarmaktadır.²⁰⁶⁹

Bazı kişiler liderleri hakkında çok aşırı giderek onu Allah'a ortak koşmuşlar²⁰⁷⁰ ve onu ilahlaştırmışlardır.²⁰⁷¹ Yahûdiler Hz. Üzeyir'i, Hristiyanlar da Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak kabul etmişlerdir.²⁰⁷² Yine İsrailoğulları din adamlarını ilah mertebesine çıkarmış ve onları ilahlaştırmışlardır. Yahûdiler bilginlerini (*hahamlarını*), Hristiyanlar da rahibleri ve Hz. İsa'ı ilahlaştırmışlardır.²⁰⁷³ Yahûdiler'in mukaddes kitabını taşıyan sandık çeşitli şekillerde saldırılara uğramış ve Tavrata levhaları kaybolmuştur. Yahûdi bilginlerinden Ezra şifahi ve yazılı rivayetlere dayanarak mukaddes kitabı yeniden yazmış bunun içinde İsrailoğulları'nın takdirini ve saygınlığını kazanmıştır. Fakat daha sonra bu saygı onun Allah'ın oğlu olarak algılanmasına kadar gitmiştir. Yukarıdaki ayet buna işaret etmektedir.²⁰⁷⁴ Aslında onların bilginlerini ilah edinmeleri onların helal kıldıklarını helal haram kıldıklarını da haram kabul etmelerindedir.²⁰⁷⁵ İlahın yetkilerini onlarda görmeleridir. Örneğin Ehl-i Kitab gerçekleri bildikleri halde Hz.

²⁰⁶⁶ Eş-Şuarâ, 26/34.

²⁰⁶⁷ El-Ahzâb, 33/69.

²⁰⁶⁸ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XIX, s. 190; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm**, XI, s. 246; Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, VI, s. 378-379.

²⁰⁶⁹ Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, VI, s. 378-379.

²⁰⁷⁰ En-Nisâ, 4/171.

²⁰⁷¹ El-Mâide, 5/17, 72.

²⁰⁷² Et-Tevbe, 9/30.

²⁰⁷³ Et-Tevbe, 9/31.

²⁰⁷⁴ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVI, s. 35-38.

²⁰⁷⁵ Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, IV, s. 38-39.

Muhammed'in peygamberliğini ırkçılık nedeniyle gizlemiştir. Özellikle Yahûdi âlimler gerçek bilgileri saklama yoluna gitmişlerdir.²⁰⁷⁶

Münafıklar Hz. Muhammed'i aslı olmadığı halde devlet malına el uzatmakla itham etmişlerdir.²⁰⁷⁷ Bedir savaşından sonra ganimet dağıtımını esnasında kayıp bir eşya nedeniyle münafıkların; "*Herhalde Muhammed almıştır*" sözleri üzerine bu ayetin nazil olduğu belirtilir.²⁰⁷⁸ Yine ganimet dağıtılırken kendilerine bir pay verilince sevinmişler verilmeyince kızmışlardır. Hz. Peygamber'i sadaka dağıtımında ayıplama yoluna gitmişlerdir.²⁰⁷⁹ Hayber'in fethinden elde edilen ganimetlerden kendilerine verilmeyince Hz. Peygamber ve yanındakileri kıskançlıkla suçlamışlardır.²⁰⁸⁰

Hz. Peygamber'i; "*O Hz. Süleyman'ı peygamber sanıyor*" diyerek kendisini yanlış bilgiyle itham etmişlerdir.²⁰⁸¹

Muhatapları Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu vahiy karşısında Kur'an'ı kendisinin uydurduğunu ve bu konuda dış destek aldığını ve başkalarının ona yardım ettiğini ileri sürerek iftirada bulunmuşlardır. O'nu öncekilerin masalları olarak adlandırmışlardır.²⁰⁸² Ona bu Kur'an'ı başkası öğretti diye iftirada bulunmuşlar²⁰⁸³ ve O'na; sen bir iftiracısın demişlerdir.²⁰⁸⁴

Müşrikler Hz. Peygamber'in şahsına karşı erkek çocuğu yaşamadığı için hakarete bulunmuşlardır. Ona soyu kesik anlamında "ebter" demişlerdir. Müşrikler Hz. Peygamber'in erkek çocukları yaşamadığı için; "*Bırakın onu; o, sonu gelmeyecek, soyu kesik bir adamdır!*" diyerek hakarete bulunmuşlardır. Bu kişinin Âs ibn Vâil olduğu rivayet edilmektedir.²⁰⁸⁵ Allah Teâlâ da onlara; "*Asıl sonu kesik olan, şüphesiz sana hınç besleyendir*" buyurarak onları eleştirmiştir.²⁰⁸⁶

²⁰⁷⁶ El-Bakara, 2/146, 174.

²⁰⁷⁷ Âl-i İmrân, 3/161.

²⁰⁷⁸ Taberî, *Camiu'l-Beyân*, VI, s. 193-194; Vahidî, *Esbabü'n-Nüzûl*, s. 126-127. İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, III, s. 238.

²⁰⁷⁹ Et-Tevbe, 9/58.

²⁰⁸⁰ El-Fetih, 48/15.

²⁰⁸¹ El-Bakara, 2/103.

²⁰⁸² El-Furkân, 25/4.

²⁰⁸³ En-Nahl, 16/103.

²⁰⁸⁴ En-Nahl, 16/101.

²⁰⁸⁵ Taberî, *Camiu'l-Beyân*, XXIV, s. 697.

²⁰⁸⁶ El-Kevser, 108/3.

Sadece Hz. Peygamber'in kendisine mesnetsiz ithamlarda bulunmakla kalmamışlar bunun yanında ailesine dil uzatıp onları lekelemeye de çalışmışlardır. Hz. Peygamber'in ailesine karşı iftira uydurulmuş ve lekeleyici davranışlara girilmiştir.²⁰⁸⁷ Bu olay Kur'an'da "ifk"²⁰⁸⁸ hadisesi olarak geçmektedir. Allah Teâla ise vahiyle onların bu temelsiz uydurmalarını reddetmiş ve önderin ailesini temize çıkarmıştır.²⁰⁸⁹

Yukarıda anlatılan hadiselere bakıldığında insanlığa rehberlik eden önderlerin getirmiş oldukları, insanlığı saplandığı bataklıktan kurtaracak ilkeler reddedilmekle kalmamış bunların toplum nezdinde yerleşmemesi ve kabul görmemesi için her yola başvurulmuştur. Bu mesajın etkisiz hale gelmesi için önce bilgi ve ahlakî yönden mesajı getiren daha sonra da onun çevresi suçlanmıştır. Bu meyanda onları sapıklık, bilgisizlik, iftiracı, sihirbazlık, çarpılmışlık ve büyülenmiş gibi vasıflarla suçlamışlardır. Daha da ileri giderek kendilerinde fiziksel kusur aramışlar, devlet malına el uzatmakla itham etmişler ve neticede onları yok etmek için geliş gayeleri olan tevhide yerleştirme anlayışının aksine onları ilahlaştırmaya kadar gitmişlerdir.

v. Çeşitli yollarla etkileme girişimleri

Toplumlar kendilerine hakkı getiren önderleri kabul etmedikleri gibi onları kendi istekleri doğrultusunda etkileyip yönlendirmek istemişlerdir. Birçok peygamber ve önderi etkilemek için toplumlar aynı davranışı sergilemişlerdir. İstedikleri gibi davranmalarını sağlamak için farklı yöntemlere baş vurmuşlardır. Kur'an'ın bu konudaki örnekleri oldukça fazladır. Tezimizde bunlar farklı yönleriyle ele alınacaktır.

Çeşitli yollarla toplumlar önderlerini susturmak istemişlerdir. Ad, Semûd, Nûh ve başka birçok kavim önderlerini susturmaya çalışmışlar, bunun için ellerini onların

²⁰⁸⁷ En-Nûr, 24/23.

²⁰⁸⁸ "ifk" (iftira) hadisesi kısaca şudur: Bir askeri seferde Hz. Peygamberle beraber Hz. Aişe de bulunmuştu. Dönüşte Hz. Aişe ihtiyaç için bir kenara çekilir ve bu arada gerdanlığını düşürür, daha sonra bunun farkına varır ve aramaya koyulur. Bu arada kervan Hz. Aişe devesinin üzerindeki üstü örtülü, yuvarlak ve kumbbemi kafesin (hevdeç) içinde zannedilerek ayrılır ve Hz. Aişe orada kalır. Orduyu geriden takip eden görevli Hz. Aişe'yi alır ve orduya yetiştirir. İçlerinde münafıkların önderlerinden Abdullah b. Ubeyy'in de bulunduğu birkaç kişi Hz. Aişe ile onu birliğe yetiştiren kişi arasında ilişki olduğu iftirasını uydurur. Bu durum hem Hz. Peygamberi hem de Hz. Aişe'yi derinden üzmüş ve zaten o anda rahatsız olan Hz. Aişe dönüşte babası Hz. Ebubekir'in evine gitmiştir. Bu arada Hz. Peygamber zaman zaman Hz. Ebubekir'in evine giderek Hz. Aişe'nin hal ve hatırını sormuştur. Bu ziyaretlerin biri esnasında ve olayın meydana gelişinden yaklaşık bir ay sonra Hz. Aişe validemizin suçsuzluğunu ortaya koyan bu ayetler nazil olmuştur. Daha geniş bilgi ve bu konudaki rivayetler için bk. İbn Kesir, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, X, s. 179-190.

²⁰⁸⁹ En-Nûr, 24/11-25.

ağızlarına basmışlardır.²⁰⁹⁰ Söz, işaret ve fiille davetini engellemeye girişmişlerdir.²⁰⁹¹ Kavmini uzun süre doğrulara davet eden Hz. Nûh'un kavmi onu davetinden vazgeçirmeye çalışmıştır.²⁰⁹² Bu nedenle ona ve inanlara eziyet etmeye kalkışmışlardır.²⁰⁹³

Lut kavmi; “*Biz seni, elâlemin işine karışmaktan men etmemiş miydik?*”²⁰⁹⁴ diyerek Lut (a.s)’ın hakkı, doğruyu ve iyiyi söylemesini yasaklamışlardır. Başkalarının işine karışma demişler, adeta ona insanlarla konuşma yasağı koymuşlar ve insanlardan kimseyle konuşmayacaksın demişlerdir.²⁰⁹⁵ Düşünme ve düşüncelerini açıklama yasağı getirmişlerdir.

Peygamberin davasında tavizkar davranmasını ve davasından vazgeçmesini ondan talep etmişlerdir.²⁰⁹⁶ İnançsız insanlar kendilerine gerçekler açıklandığında onu kabul etmemişler ve kendi arzularına göre hükümler koymasını istemişlerdir. Kur’an’ı getiren Hz. Muhammed’e söyledikleri; “*Ya bundan başka bir Kur’an getir veya bunu değiştir!*”²⁰⁹⁷ ayeti bu gerçeği dile getirmektedir. Hatta Hz. Peygamber’i doğru yoldan saptırmaya çalışmışlar, Allah’ın vahyetmediği bazı şeyleri O’na isnat etmeye kendisini zorlamışlardır.²⁰⁹⁸ Halbuki Kur’an kişilerin gelip geçici arzularına göre hükümler koymaz, aksine bütün insanların ruhi, ahlaki ve manevi ihtiyaçlarını karşılayacak ilkeleri belirler.²⁰⁹⁹ Hele hele kafirlere asla arka çıkmamasını,²¹⁰⁰ kafir ve münafıklara itaat edip boyun eğmemesini, eza etseler bile buna aldırış etmemesini²¹⁰¹ Hz. Peygamber’den Allah istemiştir. Özellikle Allah’ı anmaktan kaçınan ve sadece dünya hayatını isteyene yüz vermemesi önderden istenmektedir.²¹⁰²

Çeşitli yollarla lideri başkalarına karşı kışkırtma faaliyetinde bulunmuşlardır. Örneğin Firavun’u halkı Hz. Mûsâ’ya karşı kışkırtmıştır. Hz. Mûsâ’nın mucizeleri

²⁰⁹⁰ İbrâhim, 14/9.

²⁰⁹¹ İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, VIII, s. 182.

²⁰⁹² El-Kamer, 54/9.

²⁰⁹³ İbrâhim, 14/12.

²⁰⁹⁴ Hicr, 15/70.

²⁰⁹⁵ Kurtubî, **el-Cami’ li Ahkâmi’l-Kur’an**, XII, s. 228.

²⁰⁹⁶ El-Kalem, 68/9.

²⁰⁹⁷ Yunus, 10/15.

²⁰⁹⁸ El-İsrâ, 17/73.

²⁰⁹⁹ Yunus, 10/15.

²¹⁰⁰ El-Kasas, 28/86.

²¹⁰¹ El-Ahzâb, 33/1, 48.

²¹⁰² En-Necm, 53/29.

karşısında gerçekleri gören sihirbazlar iman etmiş Firavun ise mağlub olmuştur. Bunun üzerine Firavun'un önde gelen adamları onu etkilemeye çalışmışlar ve Hz. Mûsâ'nın üzerine kışkırtmışlardır. Hz. Mûsâ'yı bozgunculukla suçlayıp buna müsaade etmemesini Firavun'dan talep etmişlerdir.²¹⁰³ Firavun'u Hz. Mûsâ'yı cezalandırmak için etkileme girişimlerinde bulunmuşlardır.

İnanç ve ibadette de etkileme girişimlerinde bulunmuşlardır. İnanç konusunda inanmayan ve hevasına uyanlar Hz. Mûsâ'yı etkileme gayreti içinde olmuşlar ve onu kıyamete inanmaktan alıkoymak istemişlerdir.²¹⁰⁴

İbadet etmelerine engel olmuşlar ve fiziksel tacizde bulunmuşlardır.²¹⁰⁵ Ebu Cehil, Hz. Peygamber Makam-ı İbrâhîm'de namaz kılarken ona engel olmaya çalışmış ve onu tehdit etmiştir.²¹⁰⁶

Mal teklifi vb. çeşitli yollarla önderin karar vermelerini etkilemeye çalışmışlardır. İdareci ve mahkeme hâkimlerini bazı kimseler rüşvetle etkileme yoluna gitmişlerdir.²¹⁰⁷ Allah ise peygamberlerinden insanların mallarına göz dikmemelerini özellikle istemiştir.²¹⁰⁸

Onun kendi çıkarları ve istekleri doğrultusunda karar almasına gayret göstermişlerdir. Zina eden bir kişinin ceza hükümünü verirken; şayet recm olursa kabul etmeme başka bir ceza olursa kabul etme ya da adam öldüren birisine şayet kısas hükmü verilirse reddetme başka bir ceza olursa kabul şeklinde ki olayların nüzul sebebi²¹⁰⁹ olduğu; “(Sana şu talimatı verdik): Aralarında Allah'ın indirdiği ile hükmet ve onların arzularına uyma. Allah'ın sana indirdiği hükümlerin bir kısmından seni saptırmamalarına dikkat et.” Ayeti bunu anlatmaktadır. Hz. Peygamberi kendi istekleri doğrultusunda karar verdirtmeye çalışmışlardır.²¹¹⁰

²¹⁰³ El-A'râf, 7/127.

²¹⁰⁴ Tâhâ, 20/16. Bk. Begavî, **Mealimü't-Tenzil**, V, s. 268; Kurtubî, **el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an**, XIV, s. 40.

²¹⁰⁵ El-Alak, 96/9-10.

²¹⁰⁶ Teberî, **Camiu'l-Beyân**, XXIV, s. 533; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XIV, s. 399; Kurûbî, **el-Cami' li-Ahkâmi'l-Kur'ân**, XXII, s. 381-382; Zemaşşerî, **el-Keşşâf**, VI, s. 405.

²¹⁰⁷ El-Bakara, 2/188.

²¹⁰⁸ El-Hicr, 15/88.

²¹⁰⁹ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, V, s. 219-220; Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XI, s. 242.

²¹¹⁰ El-Mâide, 5/49.

Haksız oldukları halde kabilecilik duygusundan dolayı kendilerinin haklı görülmesi ve gösterilmesini önderden talep etmişlerdir. Peygamberi doğru karar vermektan alıkoymak ve şaşırtmak istemişlerdir.²¹¹¹ Bu ayetlerin iniş sebebi ilginçtir. Medine yerlilerinden, Zafer oğullarından Tu'me isimli bir zat komşusunun zırhını çalar, un dağarcığına saklar ve bir yahûdinin evine gizler. Dağarcık delik olduğu için un akar ve zırhın önce Tu'me'nin evine ardından da yahûdinin evine geldiği anlaşılır. Tu'me zırhı almadığını söyler ve yemin eder, yahûdi ise zırhı Tu'me'den aldığını söyler ve bazı yahûdiler de buna şahitlik ederler. Zafer oğulları aile namusu nedeniyle Resulüllah'a gelir ve Tu'me'yi beraat ettirmesi için ısrar ederler. Hz. Peygamber bu durum karşısında düşünür ve ardından bu ayetler nazil olur.²¹¹² Daha önceki ayette de Hz. Peygamber'e adil olması ve hainlere destekçi olmaması istenerek²¹¹³ bu etkileme girişimlerine karşı dikkatli olması gerektiği belirtilmektedir. Bu ayetlerde toplumun kendi etnik köken ve ırk nedeniyle önderin leyhlerine karar vermesini sağlama geyretlerini öne çıkmaktadır. Toplumun belli kesimi istekleri doğrultusunda karar vermesi için önderi etki altına alma çabasına giriştikleri görülmektedir.

Medine'deki münafıklar Hz. Peygamber'in emirlerine uymamışlar ve savaşa katılmamışlardır. Savaştan Hz. Peygamber döndüğünde ise onun kendileri hakkında vereceği kararı etkilemek için çeşitli mazeretler ileri sürmüşler ve yeminler etmişlerdir. Zengin ve münafıkların bu yalancı ve sahtekar tavırlarından dolayı kendilerine "murdar" denmiş ve yaptıkları davranışın kötülüğüne dikkat çekilmiştir.²¹¹⁴

Lideri toplum içinde ayrımcılık yapmaya teşvik etmişlerdir. Yine Nûh kavminin ileri gelenleri fakir kimselerle liderlerin bir arada olmalarını istememişlerdir. Onları yanından kovmasını ondan talep etmişlerdir.²¹¹⁵ Allah ise peygamberlere toplumuna karşı kibirli değil aksine alçak gönüllü olmasını istemiştir.²¹¹⁶

Mekke müşriklerinden ileri gelenler, asiller ve zenginler kendilerini üstün görerek inanmış fakir müminlerle beraber olmaktan hoşlanmamışlar ve Peygamberin

²¹¹¹ En-Nisâ, 4/113.

²¹¹² Taberî, **Camîu'l-Beyân**, IV, s. 469-470, 479-480; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, IV, s. 261-264.

²¹¹³ En-Nisâ, 4/105, 107.

²¹¹⁴ Et-Tevbe, 9/95.

²¹¹⁵ Hûd, 11/29.

²¹¹⁶ El-Hicr, 15/88.

kendilerine özel muamele yapmasını istemişlerdir. Kendilerine karşı özel muamele yapmaya Peygamber'i zorlamışlardır.²¹¹⁷

Hz. Peygamber Kureyş'in ileri gelenlerine İslam'ı anlattığı sırada âmâ olan Abdullah b. Ümmü Mektum gelmiş ve; *"Yâ Resûlallah! Allah'ın sana öğrettiklerinden bana da öğret"* demiştir. Peyabberimiz İslam'a girmelerini ümid ettiği ve kendilerine özel muamele yapılmasını bekleyen Kureyş'in ileri gelenlerini gücendirmemek için o anda ona cevap vermemiştir. Abdullah tekrar seslenince Hz. Peygamber yüzünü ekşitmiştir. Daha sonra bu kişiler oradan ayrılınca Resulüllah'ın bazı davranışlarını tenkit ve ikaz için Abese suresinin ilk ayetleri nazil olmuştur.²¹¹⁸

Allah lidere, insanların makam ve varlıklarına göre onlara yaklaşmasını yasaklamıştır. Gafil, aşırı giden ve hevasına uyan,²¹¹⁹ özellikle hakikatleri yalan sayan, yemin edip duran, aşağılık, herkesi kötöleyen, söz götürüp getiren, hayra engel olan, saldırgan, günahkar, kaba ve kötülük damgalı, mal ve oğullar sahibi olmuş diye yolunu şaşırmış kimselere boyun eğmemesini ve onlara uymamasını ondan istemiştir.²¹²⁰ Sadece toplumun elit kesimiyle değil her seviyedeki insanlarla eşit düzeyde ilgilenmesi için Allah tarafından uyarılmıştır.²¹²¹

Toplum içinde bazı kişi ve gruplar halkı lidere karşı kışkırtmışlar ve anti propoganda yapmışlardır. Sadece önderlerini etkilemekle kalmamışlar aynı zamanda onun peşinden gidenleri de etkileme girişimlerinde bulunmuşlardır. Kendileri gerçeklerden uzaklaştıkları gibi başka insanları da peygambere yaklaşımdan alıkoymuşlardır.²¹²² Özellikle büyüklük taslayan kesim, toplumun diğer kesimlerini etkileme ve saptırma girişimlerinde bulunmuşlardır.²¹²³ Firavun, Hz. Mûsâ'nın kendilerini yurtlarından çıkarmak, örnek yaşam tarzlarını ortadan kaldırmak istediğini halk içinde yaymak suretiyle onun aleyhinde propoganda yapmış ve halkı onun üzerine

²¹¹⁷ El-En'âm, 6/52-53.

²¹¹⁸ Tirmizî, "Tefsîr", 73; Teberî, **Camîu'l-Beyân**, XXIV, s. 102-103; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XIV, s. 246-247.

²¹¹⁹ El-Kehf, 18/28.

²¹²⁰ El-Kalem, 68/8-14.

²¹²¹ Abese, 80/1-10.

²¹²² El-En'âm, 6/26.

²¹²³ En-Nahl, 16/26.

kışkırtmıştır.²¹²⁴ Halkı etrafına toplayıp: “*Ben, sizin en yüce Rabbinizim!*”²¹²⁵ diyerek onları etkilemeye ve Hz. Mûsâ ile inananlara da güç gösterisinde bulunmaya çalışmışlardır.

Nadr b. Haris Mekke’de insanları Kur’an’dan uzaklaştırmak ve onu dinlememelerini sağlamak için Hz. Peygamber’in Kur’an’dan anlattıklarına karşı Rum ve Acem masalları anlatan kitaplar almış, alternatif propoganda araçları üretmiş ve bunlarla toplumu etkilemeye çalışmıştır.²¹²⁶

Önderlerin muhataplarından bazıları, toplum hakka uyduğunda; “*sihre mi uyuyorsunuz?*” diyerek onları doğru yoldan saptırmaya, hak ve hakkikat noktasında şüpheye düşürmeye çalışmışlardır.²¹²⁷ Hatta onları etkilemek için inkarcılar inananlara; eğer kendilerine uyarlarsa onların günahlarını yükleneceklerini bile va’d etmişlerdir.²¹²⁸

Hz. Nûh’un kavmi dinlerine bağlı kalma noktasında birbirini etkilemek için karşılıklı olarak; “*Sakin ilâhlarınızı bırakmayın; hele Ved'den, Suvâ'dan, Yeğûs'tan, Ye'ûk'tan ve Nesr'den asla vazgeçmeyin!*”²¹²⁹ demişlerdir. Yine Mekke’deki müşrik ileri gelenler (*mele'*) Hz. Peygamber’in tek tanrıya çağırması karşısında inkar yolunu tutmuş ve diğer insanları öndere karşı isyan etmeleri için etkilemeye çalışmışlardır. İleri gelenler halka: “*Yürüyün, tanrılarınıza bağlılıkta direnin*”²¹³⁰ diyerek halkı öndere karşı kışkırtmışlardır.

Özellikle toplumun ileri gelen varlıklı kesimi (*mütref ve müstekbir*) daha zayıf konumda olan (*müstazaf*) toplum fertlerini haktan uzaklaştırma ve saptırma gayretleri ahiretteki konuşma sahnelerine de yansımaktadır. Orada zayıf konumda olan (*du'afâ*) büyüklük taslayanlara; kendilerine sürekli tuzaklar kurduklarını, Allah’ı inkar ve O’na eş koşmayı kendilerine emrettiklerini dile getirmektedirler.²¹³¹ Aslında orada aralarında bir farkta yoktur. Çünkü her türlü delil gelmesine rağmen duafa (*toplumun zayıf kesimi*)

²¹²⁴ Tâhâ, 20/63; Eş-Şuarâ, 26/35.

²¹²⁵ En-Nâzi’ât, 79/23-24.

²¹²⁶ Lokman, 31/6; Kurtûbî, *el-Cami’ li-Ahkâmi'l-Kur’an*, XVI, s. 458-459.

²¹²⁷ El-Enbiyâ, 21/3.

²¹²⁸ El-Ankebût, 29/12.

²¹²⁹ Nûh, 71/23.

²¹³⁰ Sâd, 38/6.

²¹³¹ Sebe’, 34/33.

ileri gelenlere uymuştur. Her iki grubun da sonu aynıdır. Kurtulmak isterler fakat bundan kurtulamazlar.²¹³²

Savaş esnasında münafıklardan bir grup diğer insanları hem liderden kopmaları için yönlendirme gayreti içinde olmuşlar hem de kendi taraflarına çekmeye çalışmışlardır.²¹³³ Münafıklar inananları etkileyip Hz. Peygamber'in yanından ayrılmaları için birbirlerini miminlere karşı ekonomik ambargo uygulamaya çağırmışlardır.²¹³⁴ Burada hem münafıklar birbirlerini müminlere karşı etkileme girişiminde bulunmuşlar hem de inananları peygamberden uzaklaştırmak için etkilemeye çalışmışlardır.

Halkı şüpheye düşürmek suretiyle önderlerini etkilemek istemişlerdir. Ehl-i Kitab'ın müminleri ve Hz. Muhammed'i saptırma gayreti içinde olduklarını görüyoruz.²¹³⁵ Hayber Yahûdilerinden on iki kişilik hahamlar grubu günün ilk saatlerinde İslam'a girip akşamleyin ise kitaplarına baktıklarını ve Muhammed'in risaletine dair bir şey bulamadıklarını söyleyerek bu dinden çıkacaklarını, böylece Müslümanları etkileyeceklerini ve Müslümanların dinlerinden dönmelerine önyak olacaklarını düşünmüşlerdir.²¹³⁶ Bu davranışlarıyla peygambere inananları şüpheye düşürmeye çalışmışlardır. Çünkü Arap müşrikleri bilgili olduklarını düşünerek Yahudi alimlere güveniyorlardı.²¹³⁷

Davranışlarıyla psikolojik olarak lideri etkileme girişimlerinde bulunmuşlardır. Kafirler bakışlarıyla Hz. Muhammed'i etkilemeye çalışmışlardır. Kötü ve kem gözle bakmışlardır.²¹³⁸ Kendilerine gerçekler açıklandığında şaşkınlıkla karşılık vermişler. Hz. Muhammed'i Kureyşliler şaşkınlıkla karşıladığı²¹³⁹ gibi daha önce de Hz. Lut ahirette dirilmekten bahs edince kavmi onu şaşkınlıkla karşılamıştı.²¹⁴⁰

²¹³² İbn Aşûr, **Et-Tefsiru't-Tehrîr ve't-Tenvîr**, XXII, s. 207-209.

²¹³³ El-Ahzâb, 33/13, 18.

²¹³⁴ El-Münâfikûn, 63/7.

²¹³⁵ Âl-i İmrân, 3/69.

²¹³⁶ Âl-i İmrân, 3/69.

²¹³⁷ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 569; Neseî, **Medarikü't-Tenzîl**, I, s. 263-265.

²¹³⁸ El-Kalem, 68/51.

²¹³⁹ Sâd, 38/4.

²¹⁴⁰ En-Neml, 27/67.

Hz. Peygamber Allah'ı anlatan ayetleri onlara okuyup Rabbini zikrettiği zaman inkarcıların canları sıkılmış ve yüz çevirmişlerdir.²¹⁴¹ Suratlarında hoşnutsuzluk belirtileri ortaya çıkmıştır. Neredeyse ayetleri okuyanlara saldırarak hale gelmişlerdir.²¹⁴² Psikolojik olarak onu olumsuz etkilemeye çalışmışlardır. Önderlerin davalarında gevşekliğe düşmelerine gayret göstermişlerdir.²¹⁴³

Yüce Allah, önderlere toplumların zanna dayanan, bilimsel düşünceden yoksun isteklerine göre değil de doğru bilgi ve değerlere göre hareket etmesi gerektiğini bildirmiştir. Aksi halde yönlendirdiği insanları yanlışta sürükleyebileceğine dikkat çekmiştir.²¹⁴⁴ Hatta peygamberler, toplumların uygulama ve taleplerini belirli bilgiye dayandırmalarını onlardan istemişlerdir. Doğruluklarının delili gerçeğe ve bilgiye dayanmasıdır.²¹⁴⁵ Yüce Allah önderlerden özellikle Allah'ın ayetlerini inkar eden ve ahireti yalanlayanların arzularına uymamalarını istemiştir.²¹⁴⁶ Onları yaptıkları karşısında sabretmeye ve gevşekliğe düşmemeye çağırmıştır.²¹⁴⁷ Hz. Mûsâ Tur dağına giderken yerine kardeşi Hz. Harun'u bırakmış ve ona; bozguncuların yoluna uymama noktasında tenbihte bulunmuştur.²¹⁴⁸ Bilmezlerin yolundan gitmeyi yasaklamıştır.²¹⁴⁹ Önder toplumun arzu ve isteklerinden, heva ve heveslerinden ziyade bilimin gerçeklerine uymalıdır.²¹⁵⁰ Hele hele cahil kimselerin isteklerine göre hareket etmemelidir. *“Sonra da seni din konusunda bir şeriat sahibi kıldık. Sen ona uy; bilmeyenlerin isteklerine uyma”*²¹⁵¹ ayeti önderi bu konuda uyarmaktadır. Bu ayet Mekke'nin ileri gelenlerinin sürekli Hz. Peygamber'i atalarının dinine dönmesi noktasındaki ısrarları üzerine inmiştir.²¹⁵² Yine yalancılık, inkar, söz taşıma vb. çeşitli olumsuz karakter ve davranışlarla dünyevî imkanlara sahip kimselere boyun eğmemesini önderden Allah istemiştir.²¹⁵³

²¹⁴¹ El-İsrâ, 17/46.

²¹⁴² El-Hacc, 22/72.

²¹⁴³ Er-Rûm, 30/60.

²¹⁴⁴ El-En'âm, 6/56, 116.

²¹⁴⁵ El-En'âm, 6/143.

²¹⁴⁶ El-En'âm, 6/150; el-Kalem, 68/8.

²¹⁴⁷ Er-Rûm, 30/60.

²¹⁴⁸ El-A'râf, 7/142.

²¹⁴⁹ Yunus, 10/89.

²¹⁵⁰ Er-Ra'd, 13/37.

²¹⁵¹ El-Câsiye, 45/18.

²¹⁵² Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXVII, s. 266-267.

²¹⁵³ El-Kalem, 68/8-14.

Yine önderlerin toplumun tüm isteklerine uymaları ve ona göre hareket etmeleri sonuç itibariyle o toplumun zararına olabilir ve onları sıkıntıya sokabilir. Bunun için Hz. Peygamber'e hitaben Yüce Allah: “Şayet o, birçok işlerde size uysaydı, sıkıntıya düşerdiniz”²¹⁵⁴ buyurarak bu gerçeği dile getirmiştir. Burada onların getirmiş olduğu tüm fikir ve haberlere göre hükmetmesi²¹⁵⁵ kast edilmiştir.

Ayrıca maddi bazı araçları kullanarak önderi etkileme girişimlerine karşı Allah gönderdiği peygamberlerini uyarmıştır. “Sakın, kendilerini denemek için onlardan bir kesimi faydalandığımız dünya hayatının çekiciliğine gözlerini dikme! Rabbinin nimeti hem daha hayırlı, hem de daha süreklidir.”²¹⁵⁶ ayeti bu gerçeği çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Mekke'nin ileri gelenleri Hz. Peygamber'i davasından vaz geçirmek için O'na mal, mülk, servet ve çeşitli makamlar teklif etmişlerdir. Allah Resulü ise bütün bunları redederek görevinin Allah'a davet olduğunu bildirmiştir.²¹⁵⁷ Önderlerin yaptığı hizmetler karşılığında insanlardan herhangi bir menfaat beklememeleri, aksine mükafatı Allah'tan istemeleri²¹⁵⁸ gerektiğine de vurgu yapılmıştır.

Liderlere karşı yapılan bu etkileme girişimleri çeşitli nedenlere ve amaçlara dayanmaktadır. Bu yolla lideri etkisiz hale getirmek, onun aracılığıyla bir çıkar sağlanmak, ayrımcı konumlarını, siyasi ve iktisadi iktidarlarını muhafaza etmek, toplumu istedikleri şekilde kullanmanın önünü açmak, toplumun gerçekleri görmesine engel olmak ve bazen de onun gücünden yararlanmak gibi amaçları gerçekleştirmek için böyle davranmışlardır. Bütün bunların altında yatan temel neden kendi isteklerinin, heva ve heveslerinin gerçekleşmesini sağlamaktır. Önderin gerçekleştirmek istediği hedefe ulaşma noktasında ona engel olma gayreti yatmaktadır. Çünkü bu liderlerin başarıya ulaşması kendilerinin kurulu düzenlerinin ve iktidarlarının yok olması anlamına gelmektedir. Ancak hiçbir zaman bu noktada başarılı olamamışlardır. Çünkü hem Allah'ın peygamber olarak gönderdiği şahsiyetler sağlam karakterli hem de ulaşmak istedikleri hedefler sağlam temellere dayanmaktadır. Ayrıca liderlerin karşı

²¹⁵⁴ El-Hucurât, 49/7.

²¹⁵⁵ Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, VII, s. 339.

²¹⁵⁶ Tâhâ, 20/131.

²¹⁵⁷ İbn Hişam, **es-Sîre**, I, s. 295.

²¹⁵⁸ El-Mü'minûn, 23/72; Sâd, 38/86.

çıktıkları ve değiştirmek istedikleri sistem ve düzen haksızlık ve zulüm temellerine dayanmaktaydı. Bunun için halk sonunda gerçek ve doğrunun yanında yer almış başarıya ulaşanda müspet liderler olmuştur.

w. İkiyüzlü tavır

Kur'an'da bu tavrı ifade eden kelime “n-f-k” kökü ve türevleridir. Bu kökten gelen fiil ve isimler temelde; mal, azık, para ve giyecek gibi şeyler için azalma, eksilme, tükenme, geçip gitme,²¹⁵⁹ kapmak, gizlemek ve kapalı olmak,²¹⁶⁰ ölmek, tarla faresi, tünel, bir yerden girip diğer taraftan çıkmak gibi anlamları ifade eder.²¹⁶¹ “Nifak” şeklinde kullanımı ise münafık kişinin fiilini ifade eder.²¹⁶² “İf'al” babından infak şeklinde kullanıldığında, fakirleşme, malını yitirme ve aşırı para harcama anlamlarına gelmektedir.²¹⁶³ Aynı kökten gelen ve müfaale babından ism-i fail olan “münafık” terimi ise dini terim olarak diliyle iman ettiğini söyleyip küfrünü kalbinde saklayan kişi demektir.²¹⁶⁴ Köstebek sahibini aldatmak için tarlanın bir tarafından girer diğer tarafından çıkar. Onun için tarla faresine “nafık” denmiştir.²¹⁶⁵ Münafık kişi de inanmış gözüküp inanmayarak başkalarını aldattığı için aralarında bir benzerlik bulunmaktadır. Bunun için dil bilimcileri “münafık” kelimesinin kökünün köstebek yuvası veya yer altındaki tünel anlamından geldiğini²¹⁶⁶ ifade ederler.

Bu tavrın sergilenişiyle ilgili Kur'an'da birçok örnek anlatılmaktadır. Ancak münafıklar bu tavrın adeta baş temsilcisi konumundadırlar. Bu davranış şeklinin özellikle Hz. Muhammed'e karşı sergilendiğini görmekteyiz. Münafıklardan Ahnes b. Şerik Hz. Muhammed'in yanına geldiğinde güzel sözle O'nu etkilemeye çalışmıştır. İnanmadığı halde sana inanıyorum demiştir. Bunu yaparken aynı zamanda dini değerleri kullanmıştır.²¹⁶⁷ Halbuki gerçekler görüldüğü gibi değildir. Onlar adeta görünmeyen bir

²¹⁵⁹ Cevherî, *es-Sıhah*, IV, s. 1560.

²¹⁶⁰ Fîrûzâbâdî, *Kamûsü'l-Muhîd*, I, s. 926.

²¹⁶¹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, s. 4507-4509

²¹⁶² Cevherî, *es-Sıhah*, IV, s. 1560.

²¹⁶³ Buhârî, “Megazi”, 14; Müslim, “İmân”, 1.

²¹⁶⁴ Cürcanî, *et-Ta'rifât*, s. 245.

²¹⁶⁵ Ragıb, *el-Müfredât*, “n-f-k” md.

²¹⁶⁶ Ragıb, *el-Müfredât*, “n-f-k” md.; Cevherî, *es-Sıhah*, IV, s. 1560; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, s. 4507-4509

²¹⁶⁷ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, II, s. 268-269; Begavî, *Mealimü't-Tenzil*, I, s. 235.

tehlike konumundadırlar. Bu nedenle bunların toplum için en tehlikeli kimseler oldukları Kur'an'da beyan edilmiştir.²¹⁶⁸

Önce müminler Hz. Peygamber'den bir ayet inmesini istiyorlar. Savaştan bahs eden bu ayet inince münafıklar kalplerindeki hastalıktan dolayı ölüm baygınlığı geçiren kimse gibi önderlerine bakıyorlar. Korkup savaşıma isteklerinden vazgeçiyorlar.²¹⁶⁹ Çünkü onlar içlerinde küfrü gizlemektedirler.²¹⁷⁰ Samimi ve ihlaslı olmadıkları için önderle beraber fadakarlık yapmaktan çekinip ve korkuyorlar.

Yine münafıklar önderlerin huzurunda itaatkar ve kabullenici gözüküyorlar fakat ayrıldıklarında arkalarından gizlice aleyhte planlar yapıyorlar.²¹⁷¹ Önce inandık ve itaat ettik diyorlar fakat ardından yüz çeviriyorlar.²¹⁷² Yalan söylüyorlar. Şayet imkanları olsa peygamberle beraber olacaklarına dair yalan yere yemin ediyorlar.²¹⁷³ Gerçeğin aksine sadece korkularından güçlü durumdaki müminlerle beraber olduklarını söylüyorlar.²¹⁷⁴ Hz. Peygamber'in savaş çağrılarında katılmak istemiyorlar, gerçek bu iken Hz. Peygamber'e; mallarımız ve çocuklarımız bize engel oldu diyerek yalan söylüyorlar. Çeşitli bahaneler buluyorlar. Allah onları: *"Onlar kalplerinde olmayanı dilleriyle söylerler"*²¹⁷⁵ diyerek eleştiriyor. Onlar ikiyüzlü tavır takınıyorlar. Münafıklar Peygamber'in arkasında aleyhinde konuşuyorlar, fakat huzuruna gelince söyledikleri şeyleri söylemedik diyerek inkar edip yalan söylüyorlar.²¹⁷⁶

Medine'deki bazı kabileler Hz. Peygamber'e gelerek birtakım menfaatler elde etmek için inanmadıkları halde inandıklarını ifade etmişlerdir. Allah onların bu iki yüzlü tavırlarını ortaya koymuş ve eleştirmiştir.²¹⁷⁷ Allah Teâla Münafikun suresinde; *"Münafıklar sana geldiklerinde: Şahitlik ederiz ki sen Allah'ın Peygamberisin, derler"* fakat onlar yalancıdır diyerek ayetin sonunda onların ikiyüzlü ve yalancı olduklarını dile

²¹⁶⁸ El-Bakara, 2/204-206.

²¹⁶⁹ Muhammed, 47/20.

²¹⁷⁰ Kurtubî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, XIX, s. 270.

²¹⁷¹ En-Nisâ, 4/81; Muhammed, 47/16.

²¹⁷² En-Nûr, 24/47.

²¹⁷³ Et-Tevbe, 9/42.

²¹⁷⁴ Et-Tevbe, 9/56.

²¹⁷⁵ El-Fetih, 48/11.

²¹⁷⁶ Et-Tevbe, 9/74.

²¹⁷⁷ El-Hucurât, 49/14.

getirmektedir.²¹⁷⁸ Yine Esedoğulları'ndan bir grup bir kıtlık senesinde gelerek Hz. Peygamber'e iman ettiklerini, kendisiyle savaşmadıklarını ifade ederek sadaka istemişlerdir. Bunun üzerine onların kalpten inanmadıklarını sadece dıştan inanmış göründüklerini ayet haber vermiştir.²¹⁷⁹ Böylece onların içyüzleri ortaya çıkmıştır.

Uhûd savaşında münafıklar kendi görüşlerinin alınmamasına tepki göstermişlerdir. Kafalarında var olan bazı olumsuz düşünceleri çeşitli endişelerden dolayı önderlerinden gizlemişlerdir. Takiyye yapmışlar, gizli zihniyet taşımışlardır.²¹⁸⁰ Kendi aralarında; *“şayet aklımız olsaydı Muhammed'le beraber Mekke'lilerle savaşmak için çıkmazdık ve liderlerimiz ölmezdi”* demişlerdir.²¹⁸¹

Yahûdilerin de ikiyüzlü tavır takındıkları görülmektedir. Müminlerin yanına inkârla girip inkârla çıktıkları halde onların yanında inandık dediklerini Kur'an haber vermektedir.²¹⁸² Yahudilerden münafık tipli kişiler müminlerin yanına geliyorlar ve onlara: biz de sizin peygamberinize inandık, getirdiklerini tasdik ettik ve onun dinine uyduk diyorlar. Hâlbuki içlerinde küfür ve sapıklıklarını gizleyip sadece dilleriyle tasdiklerini dışa vuruyorlar.²¹⁸³

İnkârcılar da böyle davranmışlardır. Hz. Peygamber'i dinlerken başka maksatlarla onu dinledikleri, aralarında çeşitli şekilde fısıldaşıp başka şeyler konuştukları Kur'an'da belirtilmektedir.²¹⁸⁴ Yahûdiler kendilerine yasak olduğu halde günah ve Hz. Peygamber'e düşmanlık için birbirleri arasında aynı şekilde gizli konuşmalar yapmışlardır.²¹⁸⁵

Münafıkların dünyasında bir karanlık yapı vardır. Hem bilinmezlik hem de batıl, yanlış ve bozguncu faaliyetler peşinde olmalarından bu böyledir. Çıkarıcı ve fesatçı,²¹⁸⁶ gizli işler peşinde koşan ve bu gizli planları ortaya çıkacak diye de her

²¹⁷⁸ El-Münâfikûn, 63/1.

²¹⁷⁹ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XXI, s. 388-389; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XIII, s. 174-175; Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, VII, s. 349.

²¹⁸⁰ Âl-i İmrân, 3/154.

²¹⁸¹ Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, II, s. 122.

²¹⁸² El-Mâide, 5/61.

²¹⁸³ Teberî, **Camîu'l-Beyân**, VIII, s. 546.

²¹⁸⁴ El-İsrâ, 17/47.

²¹⁸⁵ El-Mücâdele, 58/8.

²¹⁸⁶ El-Mâide, 5/41.

zaman bir tedirginlik ve korkaklık içinde olan kişilerdir.²¹⁸⁷ Çıkarlarını korumak için her türlü sıkıntıya katlanır ve her şekle girerler. Gönülden istemedikleri halde çıkarları amacına daima güçlüden yana görünmek onların temel siyasetlerinin bir parçasıdır.²¹⁸⁸ Zaten onların şahsiyetinde bir tavır bunalımı vardır.²¹⁸⁹ Hz. Peygamber de hadislerinde onların bu özelliklerine dikkat çekmiş ve onların yalancı, sözünde durmayan ve emanete hıyanet eden bir karaktere sahip olduklarını ifade etmiştir.²¹⁹⁰ Onlar bunu yaşamlarında davranışlarına yansıtılmışlardır.

Münafıkların bu kişisel ve toplumsal anlamda vahim sonuçlar doğuracak kişilik, karakter ve davranışlarından dolayı ahirette de elim bir azaba çarptırılacakları Kur'an'da ifade edilir.²¹⁹¹

Kur'an'da Allah tarafından önderden bu tür karaktere sahip kişi veya toplumlara boyun eğmemesi, itaat etmemesi²¹⁹² ve hatta mücadele edip sert davranması²¹⁹³ istenmektedir.

Böyle insanların karakter bozuklukları, çıkarıcı olmaları, korkaklıkları ve gizli planları nedeniyle hep şüpheyle bakılmış ve toplumda en tehlikeli grubu oluşturmuşlardır. İçlerinde müminlere karşı daima bir gizli düşmanlık beslemişlerdir. Uygun bir ortam bulduklarında hemen bu düşmanlıklarını izhar etmişlerdir. Bazen bu tavırları Uhud savaşında geri çekilmeleri gibi en kritik durumlarda ortaya çıkmıştır. Bu insanlar yalancı oldukları için kendilerine güvenilmeyen bir gruptur. Bu Kur'an'ın üzerinde önemle durduğu bir tavidir. Böyle tavıra sahip bir topluluk ve halkla liderin herhangi bir plan yapması ve hareket etmesi imkânsızdır. Lideri daima endişe içinde tutmaktadır. Liderin halka güven duygusunu yok etmektedir. Bunların her davranışının çıkar amaçlı olduğu yukarıda ifade edilmişti. Şimdi görüleceği gibi çıkarıcı tavrın başrollerinde yine münafıklar yer almaktadır.

²¹⁸⁷ Muhammed, 47/20; el-Münafikûn, 63/4.

²¹⁸⁸ Muhammed Behiy, **İnanç ve Amelde Kur'ânî Kavramlar**, Ali Turgut (çev.), İstanbul: Yöneliş Yay., 1988, s. 100.

²¹⁸⁹ El-Mâide, 5/142.

²¹⁹⁰ Buharî, "İman", 24; Müslim, "İman", 102.

²¹⁹¹ En-Nisâ, 4/145.

²¹⁹² El-Ahzab, 33/1, 48.

²¹⁹³ Et-Tehrim, 66/9.

x. Çıkarıcı tavır

Burada çıkarıcılıktan kasıt lidere karşı tavır ve davranışlar ortaya konurken her şeyden önce kendi menfaat ve çıkarlarını düşünmek ve bu anlayışı her durumda incelemek demektir. Menfaatler karşılığında yapmamaları gereken bazı davranışları ortaya koymaktır. Liderlere karşı vazife ve görevler yerine getirilirken ya da kendinden bir şey yapması istendiğinde aynı zihniyet doğrultusunda hareket etme göze çarpmaktadır.

Çıkarıcı tavır sergileyenlerden birisi de Hz. Mûsâ döneminde yaşayan Bel'am bin Baûra'dır. Başlangıçta iyi bir kul iken kavminin ısrarı ve çeşitli vaatlerde bulunmaları neticesinde ona karşı gelmiş ve çeşitli tuzaklar kurmasında kavmine yardımcı olmuştur. Dünyaya dalmış, heva ve hevesinin peşine düşmüştür.²¹⁹⁴

Yine Firavun Hz. Mûsâ'ya galip gelmek için sihirbazlar çağırılmış, onlar da çeşitli çıkarlar karşılığında Firavun'a yardım etmişlerdir.²¹⁹⁵

Kur'an'da Yahûdilerin çıkarıcı tavır takındıkları özellikle belirtilir. Önderleri bir hüküm verdiği zaman ona uymak yerine çıkarlarını dikkate alırlar. İşlerine gelen hükümleri kabul eder işlerine gelmeyenleri ise kabul etmekten kaçınırlar.²¹⁹⁶

Yahûdiler Hz. Peygamber Medine'ye geldiğinde birbiriyle savaşmayacaklarına dair bir antlaşma yaparlar. Hz. Peygamber ve müminler bir savaş (*Bedir*) kazandıklarında sözleşmelerine sadık kalıp bağlılıklarına devam ediyorlar. Fakat yenildiklerinde (*Uhûd savaşında*) yüz çevirip antlaşmalarını bozuyorlar. Bunlar Yahudi olan Beni Nadir kabilesidir. Ayrıca gidip Mekke'li müşriklerle Hz. Peygamber'in aleyhine sözleşmeler yapıyorlar.²¹⁹⁷ Güçlüyken müminlerin ve liderin yanında fakat zayıfken yüz çeviriyorlar.

Zina eden birisi hakkında hüküm vermesi için yahûdiler Hz. Peygamber'e geliyorlar. Gelirken düşünceleri şayet istedikleri hüküm verilirse kabul etmek eğer aksi

²¹⁹⁴ El-A'râf, 7/175, 176.

²¹⁹⁵ Eş-Şuarâ, 26/41.

²¹⁹⁶ Âl-i İmrân, 3/23-24; el-Mâide, 5/41.

²¹⁹⁷ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XIII, s. 472; Begavî, **Mealimu't-Tenzîl**, VIII, s. 67.

olursa kabul etmemek şeklindedir.²¹⁹⁸ Şayet recim hükmü verilirse red fakat başba bir ceza verilirse kabul edeceklerdir.²¹⁹⁹ Bu ayetin yine bir katil hakkında Hz. Muhammed'e baş vurma hadisesi üzerine indiği de belirtilir. Şayet diyet hükmü verilirse alıp kabul edecekler fakat kısas hükmü verilirse bunu reddedeceklerdir.²²⁰⁰ Kendi çıkarlarını kanunlardan daha üstün tutmuşlardır. Hz. Peygamber'i ve makamını çıkarlarının bir aracı olarak kullanmaya çalışmışlardır.

Uhûd savaşında Evs ve Hazrec kabilelerinden bir grup da bu doğrultuda hareket etmiştir. Korkaklık gösterip kendi çıkarlarını düşünerek savaştan geri çekilmişlerdir. Önderlerin kendilerine vermiş olduğu emirlerde gevşeklik göstermişlerdir.²²⁰¹ Nitekim bunlardan 300 kişiye kumandanlık eden Ubey: "*Kenidimizi ve çocuklarımızı ne diye tehlikeye atalım*" diyerek geri çekilmiştir.²²⁰² Çıkar ve menfaatleri olduğu yerde öndere uyarlar fakat zorluğa gelince buna katlanmak istemezler.²²⁰³

Yine münafıklar savaşa katılmamış, bununla da yetinmeyip katılanlara engel olmaya çalışmışlardır. Bir taraftan liderleri ve onunla beraber olanların başlarına gelen felaketlerden uzak durmaya çalışırken diğer taraftan elde edilen başarıdan hisse kapma gayreti içinde olmuşlardır.²²⁰⁴ Eza, sıkıntı ve külfette önderle beraber olmak istemiyorlar fakat nimet ve mükafata gelince; "*biz de sizinle beraberdik*"²²⁰⁵ diyerek faydalanmak istiyorlar. Önder, peygamber ve müminlerin başına gelen sıkıntılara sevinmişler iyiliklere ise üzülmüşlerdir. Kendileri bu sıkıandan kurtuldukları için sevinç ve mutluluk duymuşlardır.²²⁰⁶

Münafıklar önce lidere karşı olumsuz tavır takınırlar. Fakat başlarına bir musibet geldiğinde hemen önderin yanına gelip çâşitli mazeretler beyan ederler.

²¹⁹⁸ El-Mâide, 5/41.

²¹⁹⁹ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XI, s. 242.

²²⁰⁰ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, V, s. 219-220.

²²⁰¹ Âl-i İmrân, 3/122.

²²⁰² Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VIII, s. 223-224.

²²⁰³ Et-Tevbe, 9/42.

²²⁰⁴ En-Nisâ, 4/72-73.

²²⁰⁵ El-Ankebût, 29/10.

²²⁰⁶ Et-Tevbe, 9/50.

Kendilerine zarar gelmemesi için yaptıklarına çeşitli bahaneler bulurlar.²²⁰⁷ Hep kendilerini güvene alma çabası içinde olmuşlardır.²²⁰⁸

Yine ganimet dağıtılırken kendilerine bir pay verilince sevinmişler verilmeyince kızmışlardır. Menfaatçı bir tutum izlemişlerdir.²²⁰⁹ Hicretin altıncı senesi gerçekleştirilen ve sonunda Hûdeybiye antlaşması yapılan sefere katılmayan münafıklar ertesi yıl gerçekleşen ve bir çok ganimetin elde edildiği bu savaştaki ganimetlerden pay almak istemişlerdir. Hz. Peygamber ise sadece Hûdeybiye'ye katılanlara bu ganimetlerden pay vermiştir.²²¹⁰ Bu tutum onları rahatsız etmiştir.

Medine'deki bazı Arap kabileleri Hz. Peygamber'e gelip inanmadıkları halde bazı menfaatler ve çıkarlar elde etmek için inandık demişlerdir.²²¹¹ İnanma tavırlarının altında yatan samimiyet değil sadece çıkar elde etmektir.

Çıkarıcı tavır istisnai durum da olsa inanan insanlarda da bazen görülmektedir. Bir çok mümin Mekke'den Medine'ye hicret edip annesi, gulları, kardeşleri ve mallarını orada bırakmışlardır. Bir müddet sonra Mekke'den Medine'ye bir cariyeye gelir. Bu günlerde Hz. Peygamber Mekke'ye sefer yapma planları yapmakta ve bunu gizlemektedir. Sahabeden Hâtib bin Ebu Beltea gelen cariyeye para, giyecek yardımı yapar ve Mekke'lilere ulaştırılmak üzere ona gizli bir mektup verir. Durum Cebrail vasıtasıyla Hz. Peygamber'e bildirilir. Bir heyet gönderilir ve kadın yakalanıp mektup alınır. Hz. Peygamber Hâtib'i çağırır ve bunu niçin yaptığını sorar. Oda diğer muhacirlerin yakınlarını Mekke'de koruyacak akrabaları var benim ise kimsem yok diyerek hiç bir kötü niyetinin olmadığını, sadece akrabalarını korumak için Mekke'lilere bir iyilik yapmak istediğini bildirir.²²¹² Bu sahabenin akrabaları ve mallarına gelebilecek endişeyi önlemek için bazı gizli bilgileri (*Mekke'yi fetih planını*) düşmanlara verdiği görülmektedir. Bu da Kur'an'da eleştirilmiştir.²²¹³

²²⁰⁷ En-Nisâ, 4/62.

²²⁰⁸ En-Nisâ, 4/91.

²²⁰⁹ Et-Tevbe, 9/58.

²²¹⁰ El-Fetih, 48/15; Begavî, **Mealimu't-Tenzil**, VII, s. 302; Ebussuûd, **İrşadü'l-Akli's-Selîm**, VIII, s. 108.

²²¹¹ El-Hucurât, 49/14.

²²¹² Buharî, "Megâzî", 9; Müslim, "Fezâilu's-sahâbe", 161; Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XXII, s. 557-560; Begavî, **Mealimu't-Tenzil**, VIII, s. 91-93.

²²¹³ El-Mümtehine, 60/1.

Liderin vermiş olduğu kararlara uyup uymama bunların kendi çıkarlarına göre belirlenirdi. Önder bir konuda hüküm verdiğinde şayet bu hüküm onların lehine olursa buna hemen uyarlar. Aksine bir hüküm olursa bundan yüz çevirirler. Peygamberin kükmüne boyun eğmezler.²²¹⁴ Verilen hükmün ve kararın doğruluğu ve toplumun menfaati göz önünde tutulmaz. Kendi menfaatleri her şeyin belirleyici unsurudur.

Hız. Peygamber'in getirmiş olduğu adalete dayalı yaşam anlayışı onların menfaat ve çıkarlarını alt-üst etmiştir. Onlar ise çıkarlarını muhafaza edebilmek için her yöntemi denemekten geri durmamışlardır. Kısaca münafıklar çıkarları nerede ise orada yer almışlardır.²²¹⁵

Bu tavrı sergileyenlerin maddi, manevi ve siyasi menfaat peşinde koştukları müşahade edilmektedir. Temel hedefleri bunlardır.

Öndere karşı sergilenen bu tavrın insanın arzu, istek ve ihtiraslarını tatmin etme isteyinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu karakterdeki insanlar çıkarlarını elde etmek için daha büyük değerleri feda etmekten çekinmemişlerdir. Kişiliklerini ve inançlarını çıkarları uğruna feda etmekten kaçınmamışlardır. Bunların ihanet ettikleri, görevden kaçtıkları ve insiyatif almak istemedikleri bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır.

Böyle davranan insanlara liderin güvenmesi ve ona göre hedefler koyup planlar yapması mümkün olamaz. Bunun için daima uyanık olmak ve kendisine ihanet edilebileceği endişesini taşımak durumunda kalacaktır. Çünkü bu insanların nerede hangi çıkarları için ne yapacaklarını tahmin etmek mümkün değildir.

Liderlere karşı toplumların tepkilerine bakıldığında temel anlayışın fert ve toplumların kendi çıkarlarına endeksli olduğu görülmektedir. Bütün çabalar bu çıkarları korumaya yöneliktir. Mevcut yapı ve düzen hakimiyeti elinde bulunduran kişilerin ekmeğine yağ sürüp onların hem egemenliklerini hem de sömürü kanallarını açık tuttuğu için bu sistemden ayrılmak istememişlerdir. Bunun için bu adaletsiz ve haksız yapıya karşı çıkan ve onu tehlikeye atabilecek her oluşumun başta müstekbir ve

²²¹⁴ En-Nür, 24/48-49.

²²¹⁵ En-Nisâ, 4/141.

mütrefler olmak üzere ileri gelenler karşı çıkmış, peygamberler ve onların yolundan gidenlerle mücadele etmişlerdir.

Amaçlarına ulaşmak ve çıkarlarını korumak için inanç ve ahlakî erdemlerden yoksun oldukları için her türlü yolu kendilerine göre meşru ve mübah saymışlardır. Bunun için o liderleri deli, büyücü, yalancı, şair, fesatçı ve uğursuzlukla suçlamışlardır. Onları etkisiz hale getirmek için bir çok yentemi denemişlerdir. Tuzaklar kurma, isyan etme, tehditte bulunma, alay etme, taşlama, sürgün, öldürme, ihanet ve mesnetsiz ithamlarda bulunma gibi insanlık suçu denebilecek tepkiler göstermişlerdir.

Bütün bunlar karşısında ilkeli ve adalete dayalı, istikrarlı ve azimli bir duruş sergileyen başta peygamberler olmak üzere olumlu liderler genellikle başarıya ulaşmışlar, muhatapları ise hezimete uğramış ve yok olmuşlardır.

Toplumsal yapı itibariyle inançlı, bilgi sahibi ve ezilmiş fakir insanlardan oluşan toplum ve gruplardan genellikle lidere inanma, güvenme, itaat etme ve vefakar davranma gibi olumlu tepkiler ortaya konurken inkarcı, müşrik, münafık, zengin, müstekbir ve zevke düşkün profildeki toplum ve gruplardan biraz önce yukarıda dile getirildiği gibi olumsuz tepkiler ortaya konduğu görülmektedir.

Buraya kadar çeşitli yönleriyle toplumların liderlerine karşı tavırları ele alınıp incelendi. Bundan sonraki bölümde ise bu tavırların sergilenmelerine neden olan hususlar üzerinde durulacaktır.

B. Liderlere Tepkilerin sebepleri

Toplumsal alanda meydana gelen çalkantı, ihtilal vb. menfi gelişmelerin altında yatan neden, insanın sahip olduğu zaaflardır. Bu zaaf lar dini, ekonomik, psikolojik, sosyal, siyasi ve ahlaki nedenlere dayalı olabilir. Toplumlar bu alanlardaki duygu, düşünce ve inançlarıyla öndere karşı davranışlarını belirlemektedirler. Bu sebebler bir taraftan lidere karşı tavırları belirlerken diğer taraftan da toplumların karşılaştıkları sonuçların nedenlerini oluşturmaktadır. Gerek davranışları gerekse karşılaşılan sonuçları doğuran nedenler oldukça karmaşıktır. Tezimizde bunlar biraz önce ifade edilen altı başlık altında Kur'an ayetleri ışığında ele alınacaktır.

Kur'an'ın bu gerçekleri açıklamasının sebebi ibret alınması ve daha sonra aynı hataların ve ihmallerin tekrar edilmemesidir.

Şu da ifade edilmelidir ki, bu başlıklar Kur'an'da ayrı ayrı değil birbiriyle bağlantılı olarak ele alınmıştır. Tezimizde bunlar gücümüz ölçüsünde kategorize edilmeye çalışılmıştır. Bununla beraber tamamen birbirinden ayıramayacağı gerçeğini de gözardı etmemek gerekir.

1. Dini sebepler

Öncelikle şu hakikatı dile getirmek gerekir. İnsanların tutum, davranış ve sosyal ilişkilerinin temelinde inanç ve zihniyetin yattığı bir gerçektir. İnanç, kanaat ve bilgi tutum ve davranışı, sosyal fiillerde ise sosyal davranışı çok yakından etkiler.²²¹⁶ Kur'an'ın bahs ettiği toplumların tutum ve davranışlarında bu gerçeklik açık bir şekilde görülmektedir.

Dinî anlayış, yaşamı belirlemede etkin rol oynadığı için Kur'an'da çokça anlatılan kıssalara bakıldığında gönderilen peygamberlerin öncelikle insanların dini yaşamlarında değişiklik yaparak işe başladıkları kolayca görülebilmektedir. Bu önce zihniyet değişikliğini, ardından da yaşam değişikliğini getirdiği gerçeğini ortaya koymaktadır. Şayet inanç sağlamsa davranışlar da sağlam inanç sakatsa davranışlar da bozuk olmaktadır.²²¹⁷ Aslında toplumun değişmesi de bu içsel değişmeye bağlıdır. Kur'an'da yer alan; “*Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez*”²²¹⁸ ayeti bu hususa işaret etmektedir.

Burada davranışları etkileyen dini anlayış faktörü doğru olabileceği gibi yanlış da olabilir. Bu nitelik dini anlayışın davranışı etkilediği gerçeğini değiştirmez. Tavır ve davranışları belirlemede rol oynayan dini anlayışları ve faktörleri eski dinlere bağlılık, yanlış dini anlayış, günah işleme, gerçeklere iman ve inkar şeklinde ele almak mümkündür. Bazı toplumların eski dinlerine sıkı sıkıya bağlı olmaları önderlerinin

²²¹⁶ Ejder Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 108; Habil Şentürk, **Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı**, İstanbul: Bahar Yay., tsz., s. 21.

²²¹⁷ Okumuş, **age.**, s. 108.

²²¹⁸ Er-Ra'd, 13/11.

getirmiş olduğu yeni mesajları ve talepleri reddetmelerine sebep olmuştur. Özellikle varlıklı kimseler bunun başını çekmişlerdir.²²¹⁹

Kavmi Hz. Şuayb'ı kendilerinden farklı düşündüğü, inandığı ve onların dinine dönmediği için onu ve beraberindeki inananları yutlarından sürgün etmeye kalkışmışlardır.²²²⁰ Onu sürgünle kendi dinlerine dönme arasında bir tercih yapmaya zorlamışlardır. O zorladıkları din ise küfürdür. Şuayb (a.s) ise ironi ile bu talebi reddetmiştir.²²²¹ Hûd kavmi de ilahlarından kendilerini çevirmekle onu suçlamışlardır.²²²²

Hz. İbrâhîm kavmini ve babasını gerçeklere çağırdığında babası ona karşı çıkmış ve; “*sen benim tanrılardan yüz mü çeviriyorsun?*” diyerek eski din ve inanışlarının tesirinden kurtulamamış ve şayet davasından vazgeçmezse onu taşıyarak öldüreceğini dile getirmiştir.²²²³ Kötü sözle onu tehdit etmişler ve hakarete bulunacaklarını ifade etmişlerdir.²²²⁴ Hz. İbrâhîm'i ateşe atarak öldürmek istemelerinin sebebi de onların tapmış oldukları batıl putları kırmasıdır.²²²⁵ Dinlerine bağlılıkları onu öldürmeye kadar götürmüştür.

Fravun Hz. Mûsâ'yı öldürme teşebbüsünde bulunmuştur. Gerekçe olarak da O'nun kendi dinlerini değiştirme ve onları dinlerinden döndürme endişesini ileri sürmüştür.²²²⁶ Firavun tarafından Hz. Mûsâ'nın halkı gerçek dine ve Allah'a ibadete çağırması fesat olarak değerlendirilmiştir.²²²⁷ Yine onların örnek yaşam tarzlarının ortadan kaldırılmak istendiğini belirtilmiştir.²²²⁸

²²¹⁹ Ez-Zuhruf, 43/23.

²²²⁰ El-A'raf, 7/88.

²²²¹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, s. 474-475.

²²²² El-Ahkaf, 46/22.

²²²³ Meryem, 19/46.

²²²⁴ Taberî, **Camiu'l-Beyân**, XV, s. 551.

²²²⁵ Es-Sâffât, 37/97.

²²²⁶ El-Mü'min, 40/26; Yunus, 10/78.

²²²⁷ Taberî, **Camiu'l-Beyân**, XX, s. 309-311; İbn Aşûr, **Tefsiru't-Tahrîr**, XXIV, s. 124-125.

²²²⁸ Tâhâ, 20/63.

Kur'an, Yahûdi ve Hristiyanların ancak Hz. Muhammed'in onların dinlerine uyması halinde kendisinden razı olacaklarını belirtmiştir.²²²⁹ Lidere karşı olumlu tavır sergileyebilmeleri için onun kendi dinlerine uyma şartını getirmişlerdir.

Yine Hz. Peygamber'le alay etmelerinde dini inançlar etkili olmuştur. Onların putlarına söz söylemelerinden dolayı; *"Sizin ilâhlarınızı diline dolayan bu mu?"* diyerek onu hep alaya almışlardır.²²³⁰ Ayrıca eski dinlerine bağlanmaları onların Hz. Peygambere karşı gelmelerine sebep olmuştur. Eski tanrılarına tapmada sebat göstermişlerdir. Birbirlerine; *"Yürüyün, tanrılarınıza bağlılıkta direnin"* diyerek ileri gelenler diğerlerini inkara çağırmışlardır.²²³¹ Hz. Muhammed'in çağırmış olduğu dine olumlu cevap vermeyin diye ileri gelenler halkı olumsuz tavra teşvik etmişlerdir. Bu yolla üstünlük kurmak istediğini iddia etmişlerdir.²²³²

Günah işlemeleri yüzünden nice toplumlar helak olmuşlardır. Örneğin Firavun, Hâmân ve Kârûn çeşitli şekillerde cezalandırılıp helak olmuşlardır.²²³³ Nemrûd ve Firavun ailesinin günah işlemeleri nedeniyle cezalandırıldığı yine Kur'an'da belirtilir.²²³⁴

İsrailoğulları'nın çoğu inanç, ibadet ve ahlakla ilgili konularda yüz çevirmişlerdir. Bunun gerekçesi ise kendilerine Allah'ın azab etmeyeceği²²³⁵ ya da azabın kendilerine belirli müddet dışında dokunmayacağı²²³⁶ gibi inançlarıdır. Onlar kendilerinin ahirette ateşe gireceklerini, orada kırk gün kalacaklarını ve ateşin onların günahlarını temizleyeceğini ve oradan çıkacaklarını ifade eder ve buna inanırlar.²²³⁷ Bu anlayışları Yahûdiler'in ırkçılığı ve kendilerini üstün görme zihniyetlerini ahirete kadar götördüklerini göstermektedir. Yine bu zihniyetin bir ürünü olarak Yahûdiler, ahiret yurdunun yalnızca kendilerine ait olduğu kanaatine varmışlardır.²²³⁸ Hz. Peygamber onlara; madem ahiretin size ait olduğunu iddia ediyorsunuz o halde ölümü temenni edin

²²²⁹ El-Bakara, 2/121.

²²³⁰ El-Enbiyâ, 21/36.

²²³¹ El-Furkân, 25/42; Sâd, 38/6.

²²³² İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XII, s. 74.

²²³³ El-Ankebût, 29/40; er-Rûm, 30/47; el-Mu'min, 40/21.

²²³⁴ Âl-i İmrân, 3/11.

²²³⁵ El-Bakara, 2/80, 83.

²²³⁶ Âl-i İmrân, 3/23-24.

²²³⁷ Teberî, **Camîu'l-Beyân**, II, s. 172.

²²³⁸ El-Bakara, 2/94.

ve ebedi rahata erin. Dünyanın tüm sıkıntılarından kurtulun. Eğer ahiret hayatı size has ise cennette Allah'ın yanında olursunuz. Eğer bu gerçekleşirse insanlar sizin haklı bizim ise haksız olduğumuzu görürler, aksi olursa bizim haksızlığımız ortaya çıkar demiştir. Bunun üzerine onlar ölümü temenni etme cesaretini gösterememişlerdir.²²³⁹

Yahûdiler; “*Kalplerimiz perdelidir*” diyerek inkârlarının sebebini Allah’a havale demişlerdir.²²⁴⁰ İnkârlarının ve puta tapmalarının sebebini Allah olarak görmüşlerdir. Suçu Allah’a yüklemeye çalışmışlar.²²⁴¹ Allah daha önceki toplumların başına gelenlerin onların da başına geleceğini ifade ederek yanlış yolda olduklarını ve söylediklerinin geçersiz olduğunu onlara haber vermektedir.²²⁴² Aslında kalplerin katılığı doğruyu kabul etmeye önemli bir engeldir.²²⁴³ Ancak bu katılık kişinin kendi istekleri ve davranışları neticesinde olur. Yoksa Allah cebren insanların kalplerini katı halde yaratmaz. Şayet böyle olursa zulüm ve haksızlık olur. Allah ise zulümden uzaktır.²²⁴⁴ Allah onlara zulmetmemiş aksine onlar kendilerine zulmetmişlerdir.²²⁴⁵

Doğru ve gerçeklere inanma toplumların önderlerine karşı olumlu tavır takınmasını sağlamıştır. Onların itaatkar, vefakar ve fedakar davranmalarına, gerektiğinde kendisine yardım etmelerine ve ona güvenmelerine sebep olmuştur. İnsanların inanmaları onların liderlerine hertürlü baskı ve zulme rağmen bağlı ve sadakat içerisinde olmalarını sağlamıştır. Hz. Mûsâ'nın mucizeleri karşısında Firavun'un tüm zulümlerine rağmen inanan sihirbazlar ve diğerleri asla inançlarından vazgeçmemişlerdir.²²⁴⁶ Herşeye rağmen hakkı ve gerçeği tercih etmişlerdir.

İnsanların imanları liderlerine karşı dürüst ve vefakâr davranmalarına sebep olmuştur. Bütün zorluklara rağmen Hz. Muhammed'i inananlar en kötü şartlarda bile terketmemiş ve sadakat göstermişlerdir.²²⁴⁷ Müminler başlarına gelen bütün sıkıntılara sabretmişler hatta bu sabırları son sınırına gelmiş ama yine de isyan etmemişlerdir.

²²³⁹ Teberî, **Camîu'l-Beyân**, II, s. 267; Begavî, **Mealimu't-Tenzîl**, I, s. 123.

²²⁴⁰ El-Bakara, 2/88; en-Nisâ, 4/155.

²²⁴¹ En-Nahl, 16/35.

²²⁴² İbn Aşûr, **Tefsîfu't-Tahrîr**, XIV, s. 147-148.

²²⁴³ El-En'âm, 6/43.

²²⁴⁴ En-Nisâ, 4/40.

²²⁴⁵ Et-Tevbe, 9/70; el-Ankebût, 29/40; Yunus, 10/44.

²²⁴⁶ Eş-Şuarâ, 26/46-50.

²²⁴⁷ El-Bakara, 2/214.

Sabır ve sebat temenni etmişlerdir.²²⁴⁸ Kur'an da imanı, öndere tam bir teslimiyetin sebebi saymıştır.²²⁴⁹ İnançlı kimselerin tavrının inandık ve itaat ettik şeklide olduğu Kur'an'da beyan edilir.²²⁵⁰

İnanmanın insanları lidere karşı hertürlü fedakarlığa götürdüğü görülmektedir. İnanmak, önderlerini baba, oğul, kardeş ve tüm diğer akrabalarından daha üstün tutmaya ve onlara tercih etmeye sebep olmuştur.²²⁵¹ Bu ayetin inişinin farklı sebepleri zikredilmiştir. Ama hepsinin ortak noktası Hz. Peygambere karşı yapılan saygısızlık ve hakaret halinde babaları dahi olsa sahabenin tahammül edemediği ve karşılığını vermek istedikleri gerçeğidir.²²⁵²

Firavun'un kavminden inanan bir kişi bu imanından dolayı Hz. Mûsâ'ya destek çıkmış, Firavun ve kavmine aklî ve mantıkî öğütler vererek ona karşı iyi davranmaları ve başlarına gelebilecek bir azap noktasında onları uyarmıştır.²²⁵³ Havariler Hz. İsa'nın çağrılarına kulak vermiş ve ona yardım etmişlerdir.²²⁵⁴ Bu onların inanmalarının bir sonucudur.

Toplumların liderlerinden, özel durumlarının yanında dinî, siyasî, sosyal ve ekonomik gibi toplumsal alanlarda rehberlik talebinde bulunmaları lidere inanma ve güvenmelerinden kaynaklanmaktadır.²²⁵⁵

İnanç toplumların önderleri karşısında hakkı ve gerçeği çekinmeden söylemelerine neden olmuştur. Ashab-ı Kehf diye bilinen küçük bir topluluk cesur bir şekilde hakkı ve gerçeği, Allah'ın bir olduğunu ve ondan başkasına tapmayacaklarını hükümdarları karşısında haykırışlardır.²²⁵⁶ Bu haykırış şahsiyetli bir duruşu ifade eder.

²²⁴⁸ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 422.

²²⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/20.

²²⁵⁰ En-Nûr, 24/51.

²²⁵¹ El-Mücâdele, 58/22.

²²⁵² Kurtubî, **el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an**, XX, s. 329.

²²⁵³ El-Mü'min, 40/28-33. Bu iman eden kişinin kim olduğu konusunda kesin bir bilgi olmamakla beraber bu şahsın Firavun'un amcazadesi olduğu belirtilmiştir. İsminin de ne olduğu konusunda farklı rivayetler vardır. Farklı rivayetler için bk. Begavî, **Mealimu't-Tenzil**, VII, s. 146.

²²⁵⁴ Es-Saff, 61/14.

²²⁵⁵ El-Bakara, 2/215, 217, 219, 220, 222.

²²⁵⁶ El-Kehf, 18/14.

Bu duruş ve karşı koyma hakiki manada hükümdarın huzurunda olabileceği gibi halkın toplandığı bir yerde şirk inancının yanlışlığını anlatmak şeklinde de olabilir.²²⁵⁷

İnkâr ise, önderlere karşı olumsuz tavır takınmada önemli rol oynamıştır. Bu inanç liderleri öldürme, çeşitli şekillerde suçlama, yalanlama, iftira etme, isyan etme, dini baskı kurma gibi olumsuz tavırların ana nedeni olmuştur. Bu inanca sahip olanlar hem önderlerini hem de adaleti emredenleri öldürmüşlerdir.²²⁵⁸ Hz. İbrâhîm için; “*onu öldürün yahut yakın*”²²⁵⁹ demişlerdir. Bunu bir kişi söylüyor diğerleri de buna rıza gösteriyordu ya da birbirlerine bunu söylüyorlardı.²²⁶⁰ Ya da reisleri bunu halka söylüyor halk ise bunu yerine getiriyordu. Aslında bu fikri anlamda iflas ve tükenmişliğin de bir göstergesidir.²²⁶¹ Çünkü fikirle mücadelenin bittiğini hissedenler şiddet yöntemine baş vurmaya başlıyorlar.

İnkâr etme (*küfür*) Allah’ı, peygamberi ve getirdiği gerçekleri yalanlamada ve bunların iftira olduğunu söylemede önemli bir etken olmuştur.²²⁶² Zaten inkâr sorumsuzca, küstahça ve düşüncesizce danranışlarla kendini gösterir.²²⁶³

Hz. Peygamber’i kavminin yalancı, müfteri ve delilikle itham etmeleri inkarlarından kaynaklanmaktadır. Çünkü onlar ahirete inanmayan kimselerdi.²²⁶⁴

İnkâr, önderleri kabul etmeme ve onları sihirbazlıkla suçlamaya kadar sahiplerini götürmüştür. Kafirler gerçekleri bildiren Hz. Peygamberi sihirbazlıkla suçlamışlardır.²²⁶⁵ Onunla alay etmişlerdir.²²⁶⁶ Küfürleri, önderlerin getirmiş oldukları mesajları öncekilerin masalları olarak değerlendirmelerine neden olmuştur.²²⁶⁷ Mucizeleri gösterdiklerinde onları batıl şeyler ortaya atmakla suçlamalarına neden olmuştur.²²⁶⁸ Zaten küfür toplumların gerçekleri yalanlamalarının en büyük

²²⁵⁷ İbn Aşûr, **Tefsiru’t-Tahrîr, ve’t-Tenvîr**, XV, s. 271-273.

²²⁵⁸ Âl-i İmrân, 3/21.

²²⁵⁹ El-Ankebût, 29/24.

²²⁶⁰ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, s. 545.

²²⁶¹ Razî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XXV, s. 52-53.

²²⁶² El-En’âm, 6/21, 147; Yunus, 10/; Bk. İzutsu, **Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 165-166; Ejder Okumuş, **Kur’an’da Toplumsal Çöküş**, s. 110.

²²⁶³ İzutsu, **age.**, s. 165-166.

²²⁶⁴ Sebe’, 34/8.

²²⁶⁵ Yunus, 10/2.

²²⁶⁶ El-Kehf, 18/106.

²²⁶⁷ En-Neml, 27/68.

²²⁶⁸ Er-Rûm, 30/58.

sebebidir.²²⁶⁹ Bu ayetlerde Hz. Peygamber'e önceki ümmetlerden özellikle Semûd kavmi ve Firavun örnek olarak verilmektedir. Çünkü Semûd Arabistan'da yaşamış ve Araplar tarafından Firavun ise Ehl-i Kitab tarafından bilinmekte idi. Bunun için özellikle bu iki örnek zikredilmiştir. Bunların başına gelenler sizin de başınıza gelebilir diye adeta Hz. Peygamber'in kavmi uyarılmaktadır.²²⁷⁰

İnkâr eden ileri gelenler (*mele'*) peygamberin bir beşer olmasını kabul etmemiş ve ona itaat etmeyi reddetmiştir. Onu yalanlamışlardır.²²⁷¹

İnkarcılar önderlerini kıyamete inanmaktan bile alıkoymaya çalışmışlardır.²²⁷²

İnkâr etme toplumların helak olmalarının başlıca sebebi olmuştur.²²⁷³ İnkâr yalanlamaya yalanlama da sonunda helaka götürmüştür.²²⁷⁴

İnkârın farklı şekillerde ifadesi olan şirk ve inkâr anlamındaki fasıklık da olumsuz tutumların temel nedenleri arasında yer almıştır. Nuh kavminin,²²⁷⁵ Lut'un toplumunun²²⁷⁶ ve Firavun'un Hz. Mûsâ'ya karşı olumsuz tavırlarının altında²²⁷⁷ hep bu inançlar ve dini etmenler yatmaktadır.

İnkâr zihniyetinin toplumlarda lidere karşı tepkilerde olumsuz rol oynadığı ve bu tavırların daha ziyade eski ve yanlış dini inançlara bağlılık, günah işleme, yanlış dini kanaat, inkâr ve iman noktalarında odaklandığı görülmektedir.

İnançlar fert ve toplumların davranışlarının temelini oluşturmakta ve toplumsal tepkileri yönlendirmektedir. Dini anlayış hayatın tüm alanlarındaki davranışların olumlu ya da olumsuz olmasını etkilemektedir. Bu, öndere karşı tavırlarda da kendini göstermiştir. Bunun için peygamberler her şeyden önce insanlarla ilişkilerinde ilk olarak başta inanç olmak üzere dinle ilgili hususlarda girişimlerde bulunmuşlardır. Hz.

²²⁶⁹ El-Bürûc, 85/19.

²²⁷⁰ Kurtubî, **el-Cami' li Ahkâm'l-Kur'an**, XXII, s. 198.

²²⁷¹ El-Mü'minûn, 23/33-34, 38.

²²⁷² Tâhâ, 20/16.

²²⁷³ El-Furkân, 25/38.

²²⁷⁴ Ek-Hacc, 22/42-44.

²²⁷⁵ Ez-Zâriyât, 51/46; el-A'râf, 7/59-64.

²²⁷⁶ El-Ankebût, 29/33-35; el-Enbiya, 21/74; el-Hicr, 15/57-77.

²²⁷⁷ Ez-Zuhuf, 43/54-56; Yunus, 10/75-92.

Muhammed ve diğer tüm peygamberlerin hayatlarında bunu açıkça görmek mümkündür.

Yukarıda da görüldüğü üzere doğru inanç ve zihinlerde yerleşmiş olan tevhid inancı olumlu davranışların temelini oluştururken inkar ve inkar sayılabilecek zihniyetler fert ve toplumların olumsuz davranışların temelini oluşturmaktadır. Birincisinin birlik, beraberlik ve düzenli bir toplum gibi sonuçları ortaya çıkarken ikincisinde kargaşa, düşmanlık ve düzensizlik doğmaktadır. Kur'an bu kötü davranışlara götüren inançları mahkum edip reddederken olumlu davranışlara götüren inançları ise emretmektedir. Bu inanç ve zihniyete dayalı davranışlar aynı zamanda toplumun gelecekte var olmasının ya da yok olmasının da temelini teşkil etmektedir. Tarihte bir çok peygambere karşı gelenlerin helak olması ve peygamberlerle beraber olanların zafere ulaşmaları bunun en açık göstergeleridir.

2. *Ekonomik sebepler*

Ekonomik gerçeklik, belli bir toplumda yaşayan insanların alınıp verilmesi mümkün olan şeylerin üzerinde kurdukları ortak tasavvur ve bunu gerçekleştiren değer, düşünce ve kurumlardır.²²⁷⁸ Bunun için birey ve toplumları ekonomik faaliyetlerden soyutlayarak düşünmek ve anlamak mümkün değildir.²²⁷⁹ Ekonomik hayat geleneği, kültürü, dini, ahlakı ve maneviyatı olan bir toplum içinde cereyan eder.²²⁸⁰ Bunun için ekonomi ile toplumu, o toplumun yaşamını, ferdi ve toplumsal tavırlarını birbirinden ayırmak imkansızdır. Bunların belirlenmesinde ve şeklinde ekonomik seviye etkili olmuştur. Kur'an da bu gerçeklikten hareketle fert ve toplumlardan bahs ederek ekonomik gerçeklerin onları nasıl etkilediğini bizlere farklı formlarda anlatmıştır.

Kur'an'da mal ve çocukların dünya hayatının süsü olduğu²²⁸¹ ve insanın da yeryüzünün halifesi olarak yaratıldığı²²⁸² belirtilir. Bu sayısız nimetlerin insanın istifadesine sunulduğu, onlardan yararlanmasının en doğal hakkı olduğu²²⁸³ hatta malın

²²⁷⁸ Yümnü Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, İstanbul: MÜİFVY., 1988, s. 82

²²⁷⁹ Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, s. 154.

²²⁸⁰ Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı*, s. 231-233.

²²⁸¹ El-Kehf, 18/46.

²²⁸² El-Bakara, 2/30; el-Fatır, 35/39.

²²⁸³ El-Bakara, 2/29; er-Ra'd, 13/2-4; İbrâhîm, 14/32-34; el-Enbiya, 21/30-32; Lokman, 31/20, 29, 31; ez-Zümer, 39/6, 21; er-Rahman, 55/1-12.

insan yaşam ve geçiminin bir dayanağı kılındığı²²⁸⁴ belirtilir. Yine Kur'an'da insana, yaratılış gayesinin Allah'a kulluk olduğu²²⁸⁵ hatırlatılarak dünya nimetlerinden yararlanırken ahiretini unutmaması gerektiği,²²⁸⁶ bu nimetlerin kimin daha güzel amel yapacağını denemek için birer imtihan aracı olduğu ve sadece dünyanın bu güzellikleri istenerek onlara göz dikilmemesi gerektiği²²⁸⁷ gibi hususlara dikkat çekilmiştir. Ayrıca dünya hayatının bir oyun, eğlence ve süs olduğu, insanlar arasında mal ve evlat bakımından bir yarış ve övünme aracı kılındığı hususları²²⁸⁸ hem eleştirel hem de bunların geçici olduğuna dikkat çekmek anlamında dile getirilmiştir. Ayrıca insanın mala düşkünlüğüne vurgu yapılmış,²²⁸⁹ haddin aşılmaması²²⁹⁰ ve bu nimetlerin gerçek sahibine şükredilmesi,²²⁹¹ nankörlük edilmemesi²²⁹² insana hatırlatılarak doğru yoldan sapılmayıp bu nimetlerin meşru yolda kullanma aracı olduğu bildirilmiştir.

Ancak insanların dünya hayatını ahiret hayatına tercih ettikleri,²²⁹³ dünya ve mal tutkusunun insanın Allah ve peygambere karşı gelmesine vesile olduğu²²⁹⁴ da belirtilir. Özellikle toplumun elit kesimi, zevk ortamlarını ve sahip oldukları satatülerini korumak için servetlerini birer silah olarak kullanarak peygamberlere karşı çıktıkları görülür. Bu imkanlarını aynı zamanda halkı öndere karşı kullanma ve kışkırtma aracı olarak da kullandıkları müşahade edilmektedir.

Allah'ü Teâlâ refah ve bolluk içinde bulunan insanların özelliklerine ve takındıkları tavırlara dikkat çekmiştir. Bunlardan birisi de bu kimselerin zorluğa gelememeleri, başlarına bir sıkıntı geldiğinde hemen feryadı basmaları²²⁹⁵ ve sızlanıp ağlamalarıdır.

²²⁸⁴ En-Nisâ, 4/5.

²²⁸⁵ Ez-Zariyât, 51/56.

²²⁸⁶ El-Kasas, 28/77.

²²⁸⁷ El-Kehf, 18/7, 28.

²²⁸⁸ El-Hadîd, 57/20.

²²⁸⁹ El-İsrâ, 17/100.

²²⁹⁰ El-Mâide, 5/87-88.

²²⁹¹ El-Bakara, 2/152, 172; İbrâhîm, 14/7; en-Nahl, 16/114; Sebe', 34/15.

²²⁹² El-Bakara, 2/152; ez-Zümer, 39/49; İbrâhîm, 14/7.

²²⁹³ El-A'lâ, 87/16; en-Nâziât, 79/38.

²²⁹⁴ El-Ankebût, 29/25; Nuh, 71/21.

²²⁹⁵ El-Mü'minûn, 23/64.

Yine varlıklı olan bu kimselerin taassup gösterip önderlere mutlaka karşı çıktıkları bildirilir. Varlıkları onların hakka karşı çıkmalarına sebep olmuştur.²²⁹⁶

Kur'an'da daha önceki toplulukların kendilerine verilen nimetler nedeniyle şımarıdıkları ve bu şımarıklıkları nedeniyle de helak oldukları bildirilir.²²⁹⁷ Hz. Nûh'un kavminden inkar eden ve varlıklı olan kimseler peygamberleri kabul etmemiş ve itaat etmek istememişlerdir.²²⁹⁸ Kur'an bu gerçeği; *"Biz hangi ülkeye bir uyarıcı göndermişsek mutlaka oranın varlıklı ve şımarık kişileri: Biz, size gönderilmiş olan şeyi inkâr ediyoruz, demişlerdir."*²²⁹⁹ ayetiyle bildirmektedir. Zengin ve şımarık olan mütref kesim önderi ve getirdiklerini tanımadıklarını, yalanladıklarını ve reddettiklerini ilan etmişlerdir. Hz. Nûh, kavminin mal ve evlat bakımından kendisinden daha iyi konumda olan kimselere uyduklarını dile getirmektedir.²³⁰⁰ Onlar peygambere uymak yerine küfür, mal ve evlatlarının kendilerini dünyada sapkınlığa ahirette ise helake götüren zengin ve büyük kimselere uymuşlardır.²³⁰¹ Buradan anlaşılan toplumların önderleri kabul ve reddetmede onların ekonomik konumları etkili olmaktadır.

Ekonomik güç öndere galip gelmenin bir aracı olarak da kullanılmıştır. Firavun maddi, ekonomik ve siyasal gücünü kullanarak Hz. Mûsâ'ya galip gelmeye çalışmıştır. Çeşitli mükafatlar vaad ederek sihirbazlar getirtmiştir. Fakat neticede bilgi sahibi olan bu sihirbazlar başlangıçta kendilerine vadedilen mükafatın etkisiyle Hz. Mûsâ'nın karşısında yer almışken daha sonra gerçekleri görünce iman etmiş ve secdeye kapanmışlardır.²³⁰²

Yine Firavun sahip olduğu saraylarını ve servetini Hz. Mûsâ karşısında halkını etkilemek için bir gösteri ve büyülenme aracı olarak kullanmıştır. Bu servetle kendinin büyüklüğünü ve Hz. Mûsâ'nın zayıf ve güçsüzlüğünü halkına göstermeye çalışmıştır.²³⁰³ O'na mal, mülk ve servet verilmesi gerektiğini söylemiştir. Bundan sonra

²²⁹⁶ Ez-Zuhruf, 43/13-15.

²²⁹⁷ El-En'âm, 6/44.

²²⁹⁸ El-Mü'minun, 23/33-34.

²²⁹⁹ Sebe', 34/34.

²³⁰⁰ Nûh, 71/21.

²³⁰¹ Kurtubî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, XXI, s. 260.

²³⁰² El-A'râf, 7/110-122.

²³⁰³ Ez-Zuhruf, 43/51-54.

kendisine itaat edeceğini belirtmiştir.²³⁰⁴ Biraz önce de ifade edildiği gibi mürteflerin genel karakteri böyle davranmaktır.

Şımarma ve güç gösterisinde bulunma noktasında en dikkat çeken örnek Kârun'dur. O malıyla övünmüş, kibirlenmiş, halka hava atmış, halk onun gibi olmak için ona özenmiş, akli başında olan kişiler tarafından şımarılması noktasında uyarılmış fakat servetin verdiği sarhoşluk nedeniyle bu uyarılara kulak asmamış ve sonunda servetiyle beraber yerin dibine geçirilmiştir.²³⁰⁵

Mal ve servet sahibi kişilerin bu imkanlarına dayalı olarak büyüklendikleri, kendilerini ayrıcalıklı gördükleri, liderleri ve onlarla beraber olanları aşağılayıp küçük gördükleri görülmektedir. Hz. Nuh'un kavminden ileri gelenler ona şöyle diyorlardı; *"Sana düşük seviyeli kimseler tâbi olup dururken, biz sana iman eder miyiz hiç."*²³⁰⁶ Yine aynı zihniyet; *"Bizden, basit görüşle hareket eden alt tabakamızdan başkasının sana uyduğunu görmüyoruz"*²³⁰⁷ ifadeleriyle bu karakterlerini ortaya koyuyorlardı. Bu kendilerini ayrıcalıklı görme hastalığı dünya hayatını da aşip ahiret anlayışlarına kadar yansımıştır. Orada da kendilerine azap edilmeyeceğini düşünmüşlerdir.²³⁰⁸

Toplumların bazı kesimlerinin sahip oldukları ekonomik statüden aldıkları güçle öndere karşı siyasi, dini ve ahlaki anlamda isyan ve inkara yöneldiğini görmekteyiz. Kur'an'a bakıldığında özellikle Ad, Semud kavimleri ve Medyen halkı sahip oldukları mali imkanlar nedeniyle şımarmış ve peygamberlerine karşı gelmişlerdir. Getirmiş oldukları hakikatleri reddetmişlerdir.²³⁰⁹

Uhûd savaşında Hz. Peygamber'in, okçuların kesinlikle ne pahasına olursa olsun yerlerini terk etmemelerini istemesine rağmen askerler mal ve ganimet elde etmek için bu talebi ve emri unutmuş yerlerini terk etmişlerdir. Zafer ve başarıdan sonra dünya tutkusu çöküşü beraberinde getirmiştir.²³¹⁰

²³⁰⁴ Begavî, **Mealimü't-Tenzil**, VII, s. 217.

²³⁰⁵ El-Kasas, 28/75-83.

²³⁰⁶ Eş-Şuarâ, 26/111.

²³⁰⁷ Hud, 11/27.

²³⁰⁸ Muhammed Ali Sabunî, **Safvetü't-Tefasir**, Kahire: Darü's-Sabûnî, 1997/1417, II, s. 10.

²³⁰⁹ Eş-Şuarâ, 26/128-129; el-A'râf, 7/74-79; Hud, 11/11-14.

²³¹⁰ Âl-i İmrân, 3/152.

Münafıklar peygamberin çağırması olduğu savaşa katılmak istememişlerdir. Bunun nedeni Kur'an'da Allah'ın onların davranışları için söylediği; “*dünya menfaati önemsizdir*” ifadesinden de anlaşıldığı üzere ekonomik ve diğer menfaatlerdir.²³¹¹ Onlar savaşa katılmak istememişler, ordudan uzak durmuşlar ve uzaktan haberleri takip etmişlerdir.²³¹² Bu davranışları onların çıkarıcı karakterlerinin bir gereğidir. Çünkü savaşın sonuna göre şekil olacaklar ve davranışlarını belirleyeceklerdir.

Medine'de Bizans'a karşı savaşma talebine karşı çıkan ve anti propoganda yapan münafıkları eleştiren yüce Allah, onların bu davranışları sergilemesine neden olarak, dünya hayatını tercih etmelerine dikkat çekmekte ve onları eleştirmektedir.²³¹³ Yine Medine'de bazı Arap kabileleri, malları ve evlatlarına gelebilecek bazı tehlikelerden ve kaygılardan dolayı Hz. Peygamber'in savaşma çağrısına katılmak istememişlerdir. Aslında onların Peygamber'le beraber savaşa katılmayışlarının da altında ekonomik kaygılar yatmaktadır. Çünkü onlar müslümanların yenilip bir daha geri dönemeyeceklerini ve ganimet de elde edemeyeceklerini düşünüyorlardı.²³¹⁴

Sahip oldukları mallarına güvenmeleri, malları ve evlatları nedeniyle kendilerine azap edilmeyeceği düşüncesi onları isyana sevk etmiştir. Mütrefler mallarının kendilerini kurtaracağına inanmışlardır.²³¹⁵ Bu imkanların benzerinin kendilerine ahirette verileceğini zannetmişler ve bu onları ahirette de imtiyazlı kılacakları düşüncesine sevk etmiştir. Eğer yaptıkları kötü bir şey olsaydı sahip oldukları imkanların bu dünyada ellerinden alınması gerektiğini ileri sürmüşlerdir.²³¹⁶ Kendilerine verilen malı yapmış oldukları yanlış davranışların meşruiyet sebebi saymışlardır.²³¹⁷ Bir sonraki ayette ise Allah onların bu iddialarının yanlış olduğuna dikkat çekmiş ve malı istediğine vereceğini fakat insanların çoğunun gerçeği bilemediğini belirtmiştir.²³¹⁸ Özellikle İsrâiloğulları dünyaya aşırı bağılıkları nedeniyle Kur'an'da eleştirilmişlerdir. Dünyaya aşırı düşkün oldukları, binlerce yıl yaşamak istedikleri belirtildikten sonra ne

²³¹¹ En-Nisâ, 4/77.

²³¹² El-Ahzâb, 33/20.

²³¹³ El-Tevbe, 9/39.

²³¹⁴ El-Fetih, 48/11-14.

²³¹⁵ Sebe', 34/35.

²³¹⁶ Alûsî, **Ruhü'l-Meanî**, XXII, s. 147.

²³¹⁷ Taberî, **Camiu'l-Beyân**, XIX, s. 294.

²³¹⁸ Sebe', 34/36.

kadar uzun yaşarlarsa yaşasınlar bunun onları ilahi azaptan koruyamayacağına dikkat çekilmiştir.²³¹⁹

Yine Firavun'un insanları doğru yoldan saptırması ve kendisinin iman etmemesinde elindeki zinet ve malları etkili olmuştur. Bunun için Hz. Mûsâ ondan bu imkanların gitmesi için Allah'a dua etmiştir.²³²⁰ Sahip olduğu mal ve servet imansızlık ve zulme sebep olmuştur.

Hz. Mûsâ döneminde yaşayan ve önceleri mümin olan Bel'am b. Baûra, kavminin ısrarı, çeşitli çıkarlar ve dünyaya dalması nedeniyle Hz. Mûsâ'nın aleyhine onun düşmanlarıyla işbirliği yapmış ve isyan etmiştir.²³²¹ Kavmi Hz. Mûsâ aleyhine dua etmesini ondan istemiş, oda ilk başta bunu reddetmiş fakat onların bu isteklerinde ısrarları ve kendisine vadettikleri bir takım dünyevi imkanlar nedeniyle onlarla işbirliği yapmış, aleyhine dua etmiş ve onlara yadında bulunmuştur.²³²² Mali çıkarlar hem doğru yoldan sapmasına hem de hak önderine karşı gelmesine neden olmuştur.

Yine Kur'an'da mal ve servetin insanın davranışlarını olumsuz yönde etkilediğinin en önemli örneği Kârun'dur. O Kur'an'da zenginliğin simgesidir. İlimi ve malıyla övünmüş ve azgınlık yapmıştır.²³²³ Kârun genel kabule göre Hz. Mûsâ'nın amcasının oğlu idi.²³²⁴ Önceleri Hz. Mûsâ'ya iman etmişken daha sonra şırmamış, malıyla övünmüş ve zalim bir kişi olmuştur. İlimi ve malıyla Allah'ın kendisini insanlara üstün kıldığını iddia etmiştir. Çünkü Tevrat'ı, ticareti ve Kimya gibi dini ve müspet ilimleri çok iyi bilen birisiydi.²³²⁵ Bunun neticesinde kendisi, ekibi, sahip olduğu malı, mülkü, serveti ve sarayı feci bir şekilde yerin dibine batırılmıştır.²³²⁶ Daha önce de ondan daha güçlü ve zengin bir çok kimseyi küfür ve günahları yüzünden Allah helak etmiştir.²³²⁷

²³¹⁹ El-Bakara, 2/80, 94, 96211; bk. el-Maide, 5/18; el-Cum'a, 62/6-8.

²³²⁰ Yunus, 10/88.

²³²¹ El-A'râf, 7/175-176.

²³²² Begavi, **Mealimü't-Tenzil**, III, s. 301-303.

²³²³ El-Kasas, 28/76,78.

²³²⁴ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, X, s. 481.

²³²⁵ Taberî, **Camî'u'l-Beyân**, XIII, s. 325-326; Kurtûbî, **el-Camî' li Ahkâmi'l-Kur'an**, XVI, s. 321-322.

²³²⁶ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, X, s. 485-486; İbn Aşûr, **Tefsîru't-Tahrîr**, XX, s. 186.

²³²⁷ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, X, s. 484.

Nemrûd kendisine verilen mülk (*servet ve iktidar*) nedeniyle şırmamış ve Hz. İbrâhîm'le Rabbi hakkında tartışmaya girmiştir.²³²⁸ Azgınlığının sebebi servet ve iktidarı olmuştur.

Toplumların bir çoğunun ekonomik gücü otorite ve iktidarın meşruiyet kaynağı görme eğiliminde olduklarını görmek mümkündür. Liyakat esası yerine ekonomik güç esas alınmış ve bu güce sahip olmayan önderleri kabul etmede halkların çekimser kaldıkları gözlenmektedir.

İsrailoğulları peygamberlerinden, birlikte savaşmak için kendilerine bir komutan tayin etmesini isterler. Bu komutan (*Talut*) tayin edilince ekonomik birtakım nedenler ileri sürerek hem onun komutanlığına hem de peygamberlerinin emirlerine karşı çıkarlar. Onlara göre iktidarın kaynağı liyakat değil servet ve sermayedir. Bu nedenle ehil olanlar değil zengin olanlar iktidar olmalıdır diye düşünmüşlerdir.²³²⁹ Onun önderliğini kabul etmemelerinin iki nedeni vardır. Birincisi soy itibariyle kendilerinden değil başka bir soydan gelmiş olması ikincisi ise kendisine fazla mal ve servet verilmemiş olmasıydı.²³³⁰ Onların maddeyi herşeyin belirleyici unsuru olarak görmeleri onları isyana sürüklemiştir.

Mekke'nin ileri gelenleri vahyin Hz. Peygamber'e gelmesini yadırgamışlardır. Vahyin o dönemde mal ve nüfus bakımından itibarlı olan bir kimseye gönderilmesi gerektiğini²³³¹ düşünmüşlerdir. Müşrikler Hz. Peygamber peygamberliğini açıklayıp Kur'an'ı onlara tebliğ edince ona karşı çıkararak; "*Bu Kur'an iki şehirden bir büyük adama indirilse olmaz mıydı?*" demişlerdir. Bu ifadeleriyle peygamberliğin mal, soy ve makam sahibi Mekke zenginlerinden Velid b. Müğire ve Taif'in zenginlerinden Urve es-Sakafi'ye verilmesi gerektiğini ifade etmeye çalışmışlardır.²³³² İktidarın ve itibarın alameti yine mal ve nüfus kabul edilmiştir.²³³³

²³²⁸ El-Bakara, 2/258.

²³²⁹ El-Bakara, 2/247.

²³³⁰ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, VI, s. 186.

²³³¹ Ez-Zuhruf, 43/31.

²³³² İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XII, s. 309.

²³³³ El-Kehf, 18/34, 39; Meryem, 19/27; el-Müddessir, 74/12-13.

Bazı toplumların ekonomik imkanlarının kendilerine sağladığı mevki, otorite ve çıkarlarını kaybetme endişesi liderlere karşı direnme tepkisini göstermelerine neden olmuştur denebilir.

Mekke’li müşriklerin Hz. Peygamberin davetine karşı çıkmalarının altında yatan nedenlerden birisi de sahip oldukları ekonomik imkanları kaybetme endişesidir. Mekke putperestliğin merkezi konumunda olduğu için burası ticaret merkezi halinde idi ve Mekke ileri gelenleri de bu ticareti elinde bulunduruyordu. Emniyet içinde orada pazarlarını kuruyorlardı. Elde ettikleri ticari kazancı kaybetme korkusu onlarda makamlarından da olma endişesini doğuruyordu.²³³⁴ Hz. Peygamber’in getirmiş olduğu bu yeni inanç ve düzenin onların ekonomik imtiyazlarını ortadan kaldırma tehlikesine sahip olduğunu düşünüyorlardı. Hatta yurtlarından olma tehlikesini bile bu tehlikenin arkasında görebiliyorlardı.²³³⁵ Bunu kendileri için siyasi ve ekonomik kaygı sebebi sayıyorlardı.²³³⁶ Halbuki Kabe’nin Mekke’de olması, buranın ticari bir merkez konumunda bulunması diğer Araplar’ın Kureyişlilere karşı saygı duymasına, güven içinde olmalarına ve kendilerine bazı imtiyazların sağlanmasına sebep olmuştu.²³³⁷ Bu durum onların endişelerinin yersiz olduğunu göstermektedir. Hz. Peygamber’in zulme dayanan siyasi otorite ve sınıf farkına dayanan cemiyet yapısına karşı çıkması onları bu imkanları kaybetme endişesine sürüklemiştir. Bunun için Hz. Peygambere karşı çıkmışlardır.²³³⁸

Yahûdi âlimlerinin gerçekleri gizlemeleri birtakım çıkarlar karşılığında olmuştur. Ellerindeki imkânları çıkar aracı olarak kullanmışlardır. Hz. Peygamberin vasıflarını az bir paha karşılığında gizlemişlerdir.²³³⁹ İnsanlara açıklamaları gereken hakikatleri bir takım ekonomik çıkarlar nedeniyle gizlemişlerdir. Onların bu davranışları; “*ne kötüdür*” denerek Kur’an’da eleştirilmiştir.²³⁴⁰

²³³⁴ İzzet Derveze, **Kur’an’a Göre Hz. Muhammed’in Hayatı**, Mehmet Yolcu (çev.), İstanbul: Yöneliş Yay., 1988, II, s. 164.

²³³⁵ El-Kasas, 28/57.

²³³⁶ İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, X, s. 473-475.

²³³⁷ El-Kureyş, 106/1-4. Ayrıca bk. Taberî, **Camîu’l-Beyân**, XXIV, s. 646-648.

²³³⁸ Ali Kapat, **Hız. Muhammed’in Müşriklerle Münasebeti**, Konya: Esra Yayınları, tsz., s. 119-120.

²³³⁹ El-Bakara, 2/174.

²³⁴⁰ Âl-i İmrân, 3/187.

Ayrıca ekonomik çıkar ve onun verdiği zevk ve safaya dalmak insanların gerçeği görmesine engel olduğu gibi alıcılarının da kapanmasına sebep olur. İnsanın fitratını bozar ve duygularını köreltir. Bunun için hakkı ve gerçekleri göremez hale gelirler.

Medine'deki münafıkların mala düşkünlükleri nedeniyle Hz. Peygamber'i sivri dilleriyle incittikleri Kur'an'da beyan edilir.²³⁴¹ Hz. Peygamber'le birlikte hareket etmedikleri için Hayber'de elde edilen ganimetlerden kendilerine bir pay verilmeyince onu ve yanındakileri kıskançlıkla suçlamışlardır.²³⁴²

Bazen madde hırsı insanları önderlerine karşı saygısızlığa ya da onları ihmal etmeye sevk etmiştir. Medine'de Hz. Peygamber hutbede iken Şam'dan gelen bir ticaret kervanının sesleri mescide ulaşınca on iki kişinin dışında herkes kervana koşar ve Allah Resülü'nü yalnız bırakarak saygısızlık yaparlar.²³⁴³ Allah Cum'a suresinin onbirinci ayetinde onların bu tavrını eleştirmiştir. Onları bu davranışa sevk eden de maddi etkenlerdir.

Yine önderin toplumdan daha fazla mali harcamalarda bulunma talebi onları öndere karşı kin ve düşmanlık beslemeye götürebilmektedir.²³⁴⁴ Toplumlara mali sorumluluk yüklemek ve vergileri artırmak öndere karşı olumsuz tavır takınmaya neden olmaktadır.

Şunu da ifade etmek gerekir ki, Medine'de bulunan fakir müslümanların Hz. Peygamber'i desteklemesi gibi toplumda maddi anlamda zayıf konumda olan bazı kesimler önderlerini destekleme ve yardım etmede ön safta yer almışlardır.²³⁴⁵ Yine Hz. Nûh'a ilk inanan insanlar statüsü ve gelir seviyesi düşük, basit görüşlü ve alt seviyedeki insanlar olmuştur.²³⁴⁶

Yukarıda anlatılan ve imkansızlık içinde bulunan kimseler tarafından takınılan tavırlar Kur'an'da belirtilen şu ayetle tam örtüşmektedir. *“Allah kullarına rızkı bol bol*

²³⁴¹ El-Ahzâb, 33/19.

²³⁴² El-Fetih, 48/15.

²³⁴³ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XXII, s. 645.

²³⁴⁴ Muhammed, 47/36-37.

²³⁴⁵ El-Haşr, 58/8.

²³⁴⁶ Eş-Şuarâ, 26/111; Hûd, 11/27.

verseydi, yeryüzünde azarlardı. Fakat O, (rızkı) dilediği ölçüde indirir. Çünkü O, kullarının haberini alandır, onları görendir.”²³⁴⁷ Adeta bütün yukarıda anlatılan olaylar bu ayetin tefsiri mahiyetindedir.

Yine ekonomik durumun inanma ve kullukla bağlantısı noktasında şu ayet çok dikkat çekicidir. “Şayet insanların küfürde birleşmiş bir tek ümmet olması (tehlikesi) bulunmasaydı, Rahmân'ı inkâr edenlerin evlerinin tavanlarını ve çıkacakları merdivenleri gümüşten yapardık. Evlerinin kapılarını ve üzerine yaslanacakları koltukları da (hep gümüşten yapardık). Ve onları zinetlere boğardık. Bütün bunlar sadece dünya hayatının geçimliğidir.”²³⁴⁸ Burada refah seviyesi arttıkça inanç noktasında bir zayıflama ortaya çıktığı sonucuna varmak mümkündür. Her zaman böyle olmasa da çoğu zaman böyledir. Bu nedenle önderlere eziyet ve hiyanette mütref diye Kur'an'da ifade edilen zengin ve şımarık kesimin ön saflarda yer aldığı görülmektedir.²³⁴⁹

İnsanlar sahip oldukları otoriteyi mal ve servetin etkisiyle kötüye kullanabilmektedir. İnsanların maddeye karşı bu zayıflıkları bilindiği için bazı idareci konumundaki kişiler madde ile etki altına alınmaya çalışıldıkları bir gerçektir. Bu nedenle böyle bir yolla alınan paranın haramlığına vurgu yapılarak, bu tür girişimlerden sakınılması Kur'an'da Allah tarafından istenmiştir.²³⁵⁰

Öndere karşı kaynağını servetten alan tavırları sızlanma, taassub, şımarma, büyülenme, başkalarını hakir görme, isyan ve inkar etme, zenginliği meşruiyetin kaynağı görme, çıkar peşinden koşma, saygısızlık, çeşitli şekillerde suçlama ve iftira, kin ve düşmanlık şeklinde özetlememiz mümkündür. Bunun yanında ekonomik ve sosyal olarak ezilmişlerin öndere bağlanma ve itaat noktasında daha eğilimli olduğu görülmektedir.

Şu gerçeği rahatlıkla ifade etmek mümkündür. Toplumların sahip oldukları ekonomik imkanlar onların davranışları üzerinde etkili olmuştur. Genel bir kural olmamakla beraber çoğunlukla toplumun ekonomik gücünü elinde bulunduran kesim

²³⁴⁷ Eş-Şûrâ, 42/27.

²³⁴⁸ Ez-Zuhruf, 43/33-35.

²³⁴⁹ Ez-Zuhruf, 43/23; Sebe', 34/34.

²³⁵⁰ El-Bakara, 2/188.

siyasi, sosyal, ahlaki ve ekonomik yanlışları eleştiren ve adalet ilkelerini esas alan sistemleri getiren önderlere ilk karşı gelen kişiler olmuşlardır. Bunun önderlerin getirmiş olduğu sistemin zengin kesimin kurulu düzenini tehdit etmesinden kaynaklandığını söylemek mümkündür. Buna mukabil genelde ekonomik gücü zayıf olan kesimin bu önderleri ilk destekleyenler olduğunu söylenebilir. Bunun gerekçesi bu zayıf insanların zengin ve şımarık kesimin adaletsiz ve zulüm içeren uygulamaları altında inlemeleri, ezilmeleri ve bir çıkış yolu aramaları olduğunu söylemek mümkündür. İçerisinde buldukları bozuk düzene karşı bir isyan, önderlerin getirmiş olduğu yeni ve adil sistem onlar için bir çıkış yolu olmuştur denebilir.

Şunu da belirtmek gerekir ki, İslam servet düşmanı bir din değildir. Böyle bir şey anlamak doğru olmaz. Ancak İslam sahip olunan malın belli ellerde toplanması,²³⁵¹ adaletten uzaklaşılması, isyana vesile kılınması, büyüklenmenin aracı sayılması ve zulüm aracı olarak kullanılmasına karşı çıkmıştır. İslam, zenginliği değil onun ölçsüz ve kötüye kullanımını hoş görmemiştir. Bunun için İslam adalet prensibi getirmiş, sosyal yardımlaşmaya teşvikte bulunmuş buna mukabil hertürlü gayr-i meşru kazancı yasaklamıştır. Şayet bu değerler dikkate alınmazsa sosyal denge zengin güçlülerin lehine bozulur, belli bir kesim zenginleşir ve toplumda kutuplaşmalar oluşarak zengin-ezen ve fakir-ezilenler meydana gelir.²³⁵² Bunların çatışması da toplumun geleceğini yok eder ve toplumsal kaosu doğurur.

Toplumsal problemlerin temeli mutlak manada zenginlik değil, kaynağını servetten alan ruhi dengesizliktir.²³⁵³ Kur'an, insanların ruhi ve ahlaki değerleri yitirmeden bolluk ve refah içinde yaşayabileceğini²³⁵⁴ bizlere haber vermektedir.

3. Psikolojik sebepler

Bu başlık altında psikolojik etmenlerden kasıt davranışları etkileyen görünmez unsurlardır. Bunu da iki başlık altında ele almak mümkündür. Birincisi Kur'an'da kendinden çokça bahs edilen şeytan ikincisi ise nefistir. Nefisten maksat da duygu, düşünce, inanç ve hislerdir.

²³⁵¹ El-Haşr, 59/7.

²³⁵² Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 155.

²³⁵³ Okumuş, **age.**, s. 157.

²³⁵⁴ En-Nahl, 16/112; el-Fecr, 89/15-20.

İnsanın nefsi kendisine kötülük ve edepsizlikler telkin eden şeytanın baskısı altındadır.²³⁵⁵ Kur'an şeytanın ona yönelen insanı etkileyen bir güç olduğunu belirtiyor.

Allah Kur'an'da nefse yemin etmiş, ona birtakım kabiliyetler verdiğini ve yine ona iyilik ve kötülükleri ilham ettiğini de belirtmiştir. Ardından da nefsini kötülüklerden arındırmanın kurtuluşa ereceği, onu kötülüklerle gömenlerin ise ziyana uğrayacağı belirtilmiştir.²³⁵⁶

İnsanlardan samimi olarak gerçeklere kulak verenlerin bu gerçekleri kabul ettikleri Kur'an'da dile getirilir.²³⁵⁷ İnsan normalde gerçekleri görebilecek kabiliyette yaratılmıştır. Ancak onun gerçekleri görmesine etki eden görünmeyen unsurlar vardır. Bu gerçekten hareketle şeytanın ve nefsin insanın davranışları üzerinde etkisi olduğu söylenebilir. Bunun için burada bu iki hususun lidere karşı davranışlardaki etkisi incelenecektir. Bunların aslında insanı etkileme noktasında tamamen birbirinden bağımsız olmadıklarını da göz ardı etmemek gerekir.

a. Şeytan

“Şeytan” kelimesinin “ş-t-n” veya “ş-y-t” kökünden türediği şeklinde farklı rivayetler vardır. “Ş-t-n” haktan ve hayırdan ayrılmak ve karşı gelmek manasına gelirken, “ş-y-t” öfkeden yanıp tutuşmak anlamını taşımaktadır. Çoğulu ise “şeyatîn” kelimesidir. Hayır ve rahmetten uzaklaşmış yaratık ve yanıp helake maruz kalmış varlık anlamına gelmektedir.²³⁵⁸ Birinci kök (*ş-t-n*) Allah'tan uzaklaşmak manasına uygun düşerken ikinci kök (*ş-y-t*) Adem'e öfkelenen varlık anlamına uygundur.²³⁵⁹ Yine bazı dilcilere göre şeytanı ifade etmek için “b-l-s” kökünden gelen “iblas” kelimesinden türeyen “iblis” kelimesi kullanılmıştır. Anlam olarak, pişman olmak, susmak, ümit kesmek ve söyleyeceği bir şey olmayıp şaşırıp kalmak demektir. “İblis” de Allah'ın

²³⁵⁵ El-Bakara, 2/169.

²³⁵⁶ Eş-Şems, 91/7-10.

²³⁵⁷ El-En'âm, 6/36.

²³⁵⁸ Ragıb el-İsfehânî, **el-Müfredât**, “ş-t-n” md.; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, IV, s. 2264-2266; Ebu'l-Beka, **el-Külliyât**, s. 540.

²³⁵⁹ Yaşar Nuri Öztürk, **Kur'an'ın Temel Kavramları**, s. 528.

rahmetinden ümidini kestiği için bu kökten gelir.²³⁶⁰ Şeytan, azgınlık, isyan ve kötülükte çok ileri giden ve insanları doğru yoldan saptırmaya çalışan bir varlıktır.²³⁶¹

Kur'an'da şeytan seksen sekiz kere, iblis kelimesi ise on bir defa kullanılmıştır.²³⁶² Bu ayetlerde şeytanın vesvese ve desiselerinden, insanlarla olan ilişki ve mücadelesinden, önceki peygamberler döneminde yaşamış insanlara yönelik manevi tahribatından bahs edilir.²³⁶³

Şeytan insanların işlediği her türlü kötü davranışta etkili olduğu ve kötülük işlemeye teşvik ettiği kabul edilmektedir.²³⁶⁴ İnsanların doğru yoldan ayrılımlarının en önemli nedenlerinden birisinin şeytanın onlara yaptıkları işleri güzel göstermesi olduğu Kur'an'da beyan edilir.²³⁶⁵ Ayrıca Allah şeytanın insana düşman olduğunu belirtmek suretiyle Adem oğlunu ona karşı uyarmıştır.²³⁶⁶

Şeytanın insanları etkilediğinin önemli örneklerinden birisi Bedir savaşında insan şeklinde görünüp çeşitli telkinlerde bulunması olayıdır. Bedir'e doğru yola çıkan Mekke'lilere Beni Mud'ice lideri Suraka b. Malik suretinde görünen Şeytan,²³⁶⁷ müşriklerin davranışlarını süsleyip püsleyip onlara şöyle dedi: *"bu gün size galip gelecek kimse yoktur. Ben de sizin yardımcınızım."* İki ordu karşılaşınca sırtını dönüp; *"benim sizinle bir ilgim yok, ben sizin görmediklerinizi görüyorum ve Allah'tan korkuyorum"* deyip kaçmıştır.²³⁶⁸ Bu ayetler şeytanın insanların davranışlarını onlara güzel gösterdiğini ve toplumsal olarak onları etkilediğini göstermektedir.

Allah'ü Teâlâ; *"Şeytan sizden pek çok milleti kandırıp saptırdı. Hâla akıl erdiremiyor musunuz?"*²³⁶⁹ Yani bir çok toplumu ve halkı iğva vererek saptırmıştır.²³⁷⁰ Asırlar ve nesiller şeytanın insana düşmanlığının yaşayarak şahidi olmuştur.²³⁷¹ Allah yolunda gidenler için; *"Gerçekten şeytanlar dostlarına, sizinle mücadele etmeleri için*

²³⁶⁰ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, I, s. 343.

²³⁶¹ Muhsin Demirci, **Kur'an'da Toplumsal Düzen**, İstanbul: 2005, s. 133.

²³⁶² M. F. Abdulbaki, **Mü'cemü'l-Müfrehes**, s. 134, 382-383.

²³⁶³ Örnek olarak bk. el-En'âm, 6/121; en-Nahl, 16/63; Yasin, 36/62; ez-Zuhruf, 43/62.

²³⁶⁴ İlyas Çelebi, "Şeytan", **DİA**, XXXIX, s. 100.

²³⁶⁵ El-En'âm, 6/36.

²³⁶⁶ El-Bakara, 2/168, 208; el-A'râf, 7/22; Fatır, 35/6; Yasin, 36/60.

²³⁶⁷ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XI, s. 223-225; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kurani'l-Azim**, VII, s. 99-101.

²³⁶⁸ El-Enfâl, 8/48.

²³⁶⁹ Yâsin, 36/62.

²³⁷⁰ Begavî, **Mealimü't-Tenzil**, VII, s. 24; Kurtûbî, **el-Cami' li Ahkâmi'l-Kuran**, XVII, s. 473.

²³⁷¹ İbn Aşûr, **Tefsîru't-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XXIII, s. 48.

telkinde bulunurlar”²³⁷² buyurarak şeytanın toplumlar üzerindeki etkisine ve olumsuz yönlendirmelerine dikkat çekmiştir. Şeytanlar müşriklerden dostlarına Hz. Muhammed ve inananlarla mücadele etmesi için telkinde bulunmuştur.²³⁷³ Ona uymamaları noktasında da insanları Allah; “*Sakın şeytan sizi yoldan çevirmesin. Çünkü o, sizin için apaçık bir düşmandır*”²³⁷⁴ buyurmak suretiyle uyarılmış ve sakındırmıştır.

Şeytanlar dostlarına önderlerle mücadele için çeşitli telkinlerde bulunurlar.²³⁷⁵ Toplumların olumsuz amellerini onlara güzel göstermek suretiyle onları isyana sevk etmeye çalışırlar.²³⁷⁶ Medyen halkının Hz. Şuayb (a.s)’a isyanları, onu ve getirdiklerini inkarları, onu yalancılıkla suçlamaları, bozgunculuk yapıp karışıklık çıkarmaları, ardından da şiddetli bir sarsıntı ile helak edilmelerinden bahs edildikten sonra onların bu duruma düşmeleri ve önderlerine isyan etmelerinin sebebi olarak şeytanın amellerini onlara güzel göstermesi ve onları doğru yoldan saptırması zikredilir.²³⁷⁷ Bu olaylar şeytanın toplumsal davranışların arka planında yer aldığını göstermektedir.

Toplumun bir kısmı Hz. Süleyman’ın hükümrânlığı hakkında şeytanların uydurdukları dedikoduya uydukları için onun aleyhine faaliyet göstermişlerdir.²³⁷⁸ Yanudiler şeytanların etkisiyle Hz. Süleyman hakkında birtakım iftira ve karalamalarda bulunmuşlardır. Onun hükümrânlığını sihirle yürüttüğünü ve putperestliğe saptığını iddia etmişlerdir.²³⁷⁹ Yukarıdaki ayet ise Hz. Süleyman’ın ne sihir yaptığı ne de küfre düştüğünü söyleyerek kendisine yöneltilen asılsız suçlamalardan onu tenzih etmiştir. Bunları uyduranların ise şeytanlar, şeytan tabiatlı insanlar veya her ikisi²³⁸⁰ olduğunu ortaya koymuştur.

Uhûd savaşında bazı münafıklar Hz. Peygamberi terk edip yalnız bırakarak ona ihanet etmişlerdir. Böyle davranan bu kimselerin ayaklarını şeytanın kaydırıldığını Kur’an haber verir.²³⁸¹ Şeytan savaş ortamında insanları düşmanlarla korkutmak ister,

²³⁷² El-En’âm, 6/121.

²³⁷³ Begavî, **Mealimü’t-Tenzil**, III, s. 184; Razî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XIII, s. 179.

²³⁷⁴ Ez-Zuhruf, 43/62.

²³⁷⁵ El-En’âm, 6/121.

²³⁷⁶ En-Nahl, 16/63.

²³⁷⁷ El-Ankebût, 29/37-38.

²³⁷⁸ El-Bakara, 2/103.

²³⁷⁹ Bu iftiralar için bk. Kitab-ı Mukaddes, Kırallar, 11/4-13.

²³⁸⁰ Hayrettin Karaman ve diğerleri, **Kur’an Yolu**, Ankara: 2007, I, s. 167.

²³⁸¹ Âl-i İmrân, 3/155.

fakat onun hilelerine teslim olmamak, insanlardan değil Allah'tan korkmak gerektiğine ve bunun imanın bir gereği olduğuna Kur'an'da vurgu yapılır.²³⁸²

Yine Kur'an'da inkarcı ve münafıklara doğru yol belli olduktan sonra arkalarına dönmeleri şeytanın sürüklemesi ve ümit vermesine bağlanmıştır.²³⁸³ Burada küfre ve ikiyüzlülüğe götüren şeytana uymaları ve onlara şeytanın uzun ömür gibi ümit telkin etmesi²³⁸⁴ hep etkileme girişimlerinin bir göstergesidir. Halbuki şeytanın vaadleri aldatmadan başka bir şey değildir.²³⁸⁵

Şeytan'ın çeşitli davranışlar yaptırmak suretiyle toplum fertleri arasına nefret ve düşmanlık soktuğu Kur'an'da açıklanır.²³⁸⁶ Bu, halk kesimindeki fertler arasındaki ayrılık ve düşmanlık olduğu gibi onları iyi ve doğruya çağıran önderlerle arasındaki ilişki de olabilir. Toplumsal barışı şeytanın nasıl tehdit ettiğini Bakara suresinin şu ayeti çok net ortaya koymaktadır. *“Hep birden barışa girin. Sakın şeytanın peşinden gitmeyin. Çünkü o, apaçık düşmanınızdır”*²³⁸⁷ Hz. Mûsâ döneminde yaşadığı ifade edilen Bel'am b. Baûra şeytanın takibine uğramış ve azgınlardan olmuştur. Şeytan onu doğrudan, haktan uzaklaştırmış ve Hz. Mûsâ'ya halkının tuzak kurmasına yardımcı olmaya sevk etmiştir.²³⁸⁸ Bu olay toplumsal barışın bozulmasına güzel bir örnektir. Kur'an'da peygamberlerin cin ve insanlardan mutlaka bir düşmanının olduğunun ifade edilmesi²³⁸⁹ herhalde şeytan ve insanların hak önderlerine karşı işbirliğinin ve tavrının bir ifadesidir.

Aslında şeytanın insan üzerindeki gücü sınırlı, hile ve tuzaklarının zayıf olduğu Kur'an'da belirtilir.²³⁹⁰ Onun esas yaptığı iş insanları tahrik etmek ve kendi yoluna çağırmaktır. Onlar üzerinde etkin bir gücü yoktur.²³⁹¹ Sağlam imanlı, samimi ve salih kişiler üzerindeki etkisi ise yok denilebilir.²³⁹² Bu nedenle insanların yaptıklarını tamamen şeytana yükleyip sorumluluktan kaçmaları düşünülemez. Ferdi olarak böyle

²³⁸² Âl-i İmrân, 3/175; et-Tevbe, 9/13.

²³⁸³ Muhammed, 47/25.

²³⁸⁴ Razî, **Mefââtihu'l-Gayb**, XXVIII, s. 66.

²³⁸⁵ En-Nisâ, 4/120.

²³⁸⁶ El-Mâide, 5/91.

²³⁸⁷ El-Bakara, 2/208.

²³⁸⁸ El-A'râf, 7/175.

²³⁸⁹ El-En'âm, 6/112.

²³⁹⁰ En-Nisâ, 4/76.

²³⁹¹ İbrâhîm, 14/22.

²³⁹² El-Hicr, 15/39-40; el-İsra, 17/65; Sebe', 34/21.

olduğu gibi toplumsal olarak da insanların sorumluluğu tamamen şeytanın üzerine atmaları mümkün değildir. Çünkü onun etkisi ancak onu dost edinen ve müşrikler için geçerlidir.²³⁹³

Ayrıca şeytanın Allah'ı bilmeyen kişi ve toplumlar üzerinde etkili olacağı ve bu kimselerin yanlış ve hatalar içinde oldukları halde kendilerinin doğru yaptıklarını zannedecekleri gerçeği Kur'an'da belirtilmektedir.²³⁹⁴

İnsanların önderlere karşı tepkilerinde ferdi davranışlarda olduğu gibi şeytanın tesiri olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Şeytan insanların davranışlarını süsleyerek onları olumsuz davranışlara teşvik ettiği, iyi davranışlardan alıkoyduğu, toplum fertleri ve toplum lider arasındaki ilişkilerde kin ve düşmanlık tohumları attığı görülmektedir. Bunun yanında onun etkisinin sadece onu dost edinenlere olduğu, salih kulların üzerinde bir tesirinin bulunmadığı gerçeği de Kur'anî bir hakikat olarak ortaya çıkmaktadır.

b. Nefis

“Nefis” kelimesi; “n-f-s” kökünden türeyip sözlükte, ruh, can, hayat, nefes, hayatın ilkesi, insan, kişi, heva ve heves, beden ve bedenden kaynaklanan süflî arzular anlamlarına gelmektedir.²³⁹⁵ Hayat, duyu ve iradî hareket kuvveti taşıyan latif öz (*cevher*) demektir.²³⁹⁶

Kur'an'da ruh,²³⁹⁷ zat ve öz varlık,²³⁹⁸ anlamlarının yanında kötülükleri emretme,²³⁹⁹ nefsin kendisini ve yaptığı kötülükleri kınama²⁴⁰⁰ ve huzura erme²⁴⁰¹ bağlamlarında kullanılmıştır.

Nefsin farklı kullanım ve anlamlarının yanında onun insana kötülüğü emrettiği,²⁴⁰² insandan sadır olan kötülüğün kaynağı olduğu²⁴⁰³ gibi ayetlerle nefsin

²³⁹³ En-Nahl, 16/100.

²³⁹⁴ Ez-Zuhuruf, 43/36-37; Begavî, **Mealîmü't-Tenzîl**, VII, s. 214.

²³⁹⁵ Ragîb, **el-Müfredât**, “n-f-s” md.; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, VI, s. 4500-4504.

²³⁹⁶ Cüracânî, **et-Ta'rifât**, I, s. 242.

²³⁹⁷ El-İsra, 17/85; el-En'âm, 6/93.

²³⁹⁸ Âl-i İmrân, 3/28, 30.

²³⁹⁹ Yusuf, 12/53.

²⁴⁰⁰ El-Kiyâme, 75/2.

²⁴⁰¹ El-Fecr, 89/29.

şerrinden Allah'a sığınmayı ifade eden hadisler²⁴⁰⁴ nefsin kötülük işlemede etkin olduğunu gösterir. Özellikle tasavvuf alanında nefsin şeytanla işbirliği yaptığı²⁴⁰⁵ kabul edilmektedir.

Şunu da ifade edelim ki, kötülüklerin kaynağı olan nefis eğitilmemiş nefistir. Yani “nefs-i emare”dir. Eğitilen nefis kötülüklerle kaynaklık etmez ve iyiliklere de engel olmaz.²⁴⁰⁶

Bu özelliklerinden dolayı genel olarak toplumlar, nefislerinin arzulamadığı bir şeyi kendilerine getiren elçilere karşı büyüklenmiş, bir kısmını yalanlamış bir kımını ise öldürmüşlerdir.²⁴⁰⁷

Hız. Nûh'un kavminin onu yalanlamalarının nedeni olarak Kur'an'da onların kör olduğu beyan edilir.²⁴⁰⁸ Hız. Peygamber'in emirlerini yerine getirmeyenlerin kalplerinin mühürlendiği ve basiretlerinin bağlandığı ifade edilir.²⁴⁰⁹ Onların buradaki körlüğü gerçekten gözlerinin kör olması değil iç alemindeki inanç ve duygularının onların gerçekleri görmesine engel olmasıdır. Bu da gerçekleri bulma noktasında iç duyu ve duyguların etkisini bize göstermektedir.

Ayrıca nefsin heva ve hevese uyma, kibir, şımarıklık, cimrilik ve bencillik gibi birçok zaafın da kaynağı olduğu ifade edilir.²⁴¹⁰ Buradan hareketle nefsin, fertlerin oluşturduğu toplulukların hareketlerini de etkileyen bir unsur olduğu düşünülebilir. Bunun için nefis unsurunun temelini oluşturduğu duyguların lidere karşı tavırlarda etkili olduğunu varsayarak kibir, inatçılık, acelecilik, kıskançlık heva ve hevese uyma, korku ve unutkanlık başlıklarında konu ele alınacaktır.

²⁴⁰² Yusuf, 12/53.

²⁴⁰³ En-Nisâ, 4/79.

²⁴⁰⁴ Darimî, “Nikah”, 20; İbn Mace, “Nikah” 19, „Tıp“ 36.

²⁴⁰⁵ Ebû Abdullah Haris b. Esed Muhasibi (243/857), **er-Riaye li-Hukukillah**, Abdülkadir Ahmed Ata (thk.), Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadise, 1970, s. 384-385.

²⁴⁰⁶ Demirci, **Kur'an'da Toplumsal Düzen**, s. 131.

²⁴⁰⁷ El-Bakara, 2/87.

²⁴⁰⁸ El-A'râf, 7/64.

²⁴⁰⁹ Et-Tevbe, 9/87.

²⁴¹⁰ Muhammed b. Ali b. Atıyye el-Harisi Ebû Talib el-Mekki (386/996), **Kutü'l-Kulub fi Muameleti'l-Mahbub**, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961/1381, I, s. 176.

(1) Kibir

Bu kelimenin sözlük ve terim anlamları “Müstekbir” başlığı altında tahlil edildiği için tekrar olmaması için burada yeniden ele alınmayacaktır. Sadece bu kökten gelen kibr, tekebbür ve istikbar²⁴¹¹ kelimelerinin Kur’an’da dini ve ahlaki bir nitelikte kullanıldığı, Allah’a, peygambere, vahye ve dini değerlere karşı olumsuz tavrı ifade ettiği²⁴¹² söylenmekle yetinilecektir.

Burada kibirden kast edilen, birey veya bazı grupların lidere, onunla beraber olan kişilere ve getirdiği değerlere karşı kibirlenmeleri, ilişkilerini büyükleme ve onları küçük görme temeline dayandırmalarıdır.

Kibirlenen kişilerin liderleri, beraberindekileri ve getirmiş olduğu değerleri küçük görme eğiliminde olduğu görülmektedir. Allah ilk insanı yaratmış ve şeytana ona secde etmesini emretmiştir. Fakat şeytan kibir, gurur ve kendini üstün kabul edip Adem’i ise küçük görmesi nedeniyle onun üstünlüğünü inkar etmiştir.²⁴¹³ Buradan hareketle bilinen kibirlenip başkaldıran ilk varlığın şeytan olduğu söylenebilir.²⁴¹⁴ Bu tavır toplumların önderlere göstermiş olduğu tepkiye bir yönüyle benzerlik göstermektedir. Çünkü bazı toplumlar peygamberleri normal insan olarak görüyor, onların kendilerinden hiçbir farklarının olmadığını söylüyor ve kibirleniyorlardı. Özellikle Firavun ve ileri gelen yakınları,²⁴¹⁵ Şuayb (a.s.)’in kavmi,²⁴¹⁶ Salih (a.s.)’in kavmi²⁴¹⁷ ve Âd kavminin²⁴¹⁸ bu duygularla hareket ettiğini söylemek mümkündür.

Hemen hemen her devirde peygamberler ve onlara inananlar daha zayıf konumda oldukları için kendilerini güçlü hisseden veya öyle zanneden kimseler tarafından tehdit edilmiş ve kendi değerlerini benimsemeye zorlanmışlardır.²⁴¹⁹

²⁴¹¹ Ragıb, *el-Müfredât*, “k-b-r” md.

²⁴¹² Yolcu, *Kur’an’da İnkâr Psikolojisi*, s. 131.

²⁴¹³ El-Hicr, 15/33.

²⁴¹⁴ El-Hicr, 15/33.

²⁴¹⁵ Yunus, 10/75; el-Kasas, 28/3.

²⁴¹⁶ El-A’râf, 6/88.

²⁴¹⁷ El-A’râf, 6/75.

²⁴¹⁸ El-Fussilet, 41/15.

²⁴¹⁹ Razi, *Mefâtihu’l-Gayb*, XIX, s. 84-85; Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin Kasımî, *Mehasinü’t-te’vil*, 1332/1914; Muhammed Basil Uyunnissûd (thk.), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1418, VI, s. 299.

Müstekbirler kendi makam, güç ve liderlik kaybı endişesiyle bütün imkanlarını kullanarak hakka ve savunucularına karşı çıkmışlardır.²⁴²⁰

Peygamberlere karşı çıkan inançsız ileri gelen kişiler zaman zaman onlarla uzlaşma yoluna gitmişler ve onu muhatap kabul etmek için kendilerince bazı şartlar ileri sürmüşlerdir. Kendileriyle beraber olmak istemedikleri gariban denebilecek kimseleri yanından kovmalarını peygamberden istemişlerdir.²⁴²¹ Onların bu tavrı kibrin enaçık göstergesidir. Allah Teâla ise; “*Rablerinin rızasını isteyerek sabah akşam O'na yalvaranları kovma!*”²⁴²² vahyiyle buna müsaade etmemiştir.

Yine Hz. Nûh'un kavminden ileri gelenler (*mele'*) kendilerini toplumda statü bakımından üstün görmüş ve Hz. Nûh'a inanan kimselerin alt ve düşük seviyedeki insanlar olduğunu belirterek inanmak istememişlerdir.²⁴²³ Kavmi, ısrarlı davetine rağmen kibirlerinden dolayı ondan kaçmışlar ve kulaklarını tıkamışlardır.²⁴²⁴ Ayette istikbar fiilinin mefulü mutlaka kullanılması onların kibirde zirve yaptığını göstermektedir.²⁴²⁵ Münafıkların tavrı da aynı olmuştur. Onlar da kendileri imana davet edildiklerinde; “*bizler akılsız ve ahmaklar gibi iman etmeyiz*” diyerek inananları ahmaklıkla suçlayarak kendilerini üstün görmüşlerdir.²⁴²⁶

Sahip oldukları iktidar ve mali güçlerine güvenme onları isyan ve inkara sevk etmiştir. Ad kavmi gibi bazı kavimler kendilerini sahip oldukları imkanlardan dolayı büyük görmüşlerdir. Bu imkanlara güvenmek onları isyana sevk etmiş ve kendilerine azap geldiğinde onu bu güçle savacaklarına inanmışlardır. Bu da onları önderlere karşı gelmeye götürmüştür.²⁴²⁷

Hz. Mûsâ'ya gelen ayetleri kavminin inkar etmesinin sebebi böbürlenmeleri ve ayetlerden gafil olmalarıdır.²⁴²⁸ Onlar kibirlerinden dolayı Allah'a ve Resulüne imandan

²⁴²⁰ Ulutürk, **Kur'an'da Allah**, s. 276.

²⁴²¹ Hûd, 11/27, 29; eş-Şuara, 26/111-115.

²⁴²² El-En'am, 6/52-53.

²⁴²³ Hûd, 11/27; eş-Şuara, 26/111.

²⁴²⁴ Nûh, 71/5-9.

²⁴²⁵ İbn Aşûr, **Tefsiru't-Tahrîr**, XXIX, s. 196.

²⁴²⁶ El-Bakara, 2/13.

²⁴²⁷ El-Fussilet, 41/15.

²⁴²⁸ El-A'râf, 7/146; en-Neml, 27/14.

kaçınmışlardır. Emir ve nehileri kabul etmek istememişlerdir.²⁴²⁹ Firavun, Hâmân ve Kârûn Hz. Mûsâ'ya karşı büyüklük taslamışlardır. Firavun ve toplumu Hz. Mûsâ ve Harun'a karşı büyüklendiği gibi aynı zamanda onu sihirbazlıkla suçlamışlardır.²⁴³⁰ Kendisinin üstünlüğünü ve rabliğini kabul etmelerini onlardan istemiştir. Şayet bunu yapmazlarsa zindana atmakla onları tehdit etmiştir.²⁴³¹

Hz. Mûsâ'ya önceleri inanan Kârûn kendisine verilen mal ve ilimle kibirlenmiş ve Hz. Mûsâ'ya karşı gelmiş, kavmine zalimlik yapmıştır. Kibir ve gurur onun doğru yoldan ayrılmasına sebep olmuştur.²⁴³² Malıyla övünüp azması, şımarması, cimrilik yapması ve sahip olduğu malın şükrünü eda etmemesine neden olmuştur.²⁴³³

Münafıkların benlik ve gururlarının Hz. Muhammed'e karşı ikiyüzlü davranmalarına sebep olduğu Kur'an'da açıklanır.²⁴³⁴ Onlar peygamberin kendileri için bağışlanma dilemesi için çağrıldıklarında büyüklenmiş ve yüz çevirip uzaklaşmışlardır.²⁴³⁵ Yine Mekke'li müşriklerin Kur'an'dan yüz çevirmelerine, gerçekleri görmezlikten gelmelerine büyüklenmeleri sebep olmuştur.²⁴³⁶ Mekke ileri gelenlerinden Velid İbn Müğîre Hz. Peygamber'i ve mesajını inkar ederken şöyle demiştir: *"İddia ettiğin peygamberliğin hak olsaydı ben ona senden daha layık olurdum. Çünkü ben yaşça ve malca senden daha üstünüm"*.²⁴³⁷ Mal ve yaşı üstünlük sebebi saymış ve öndere karşı çıkmak için bunu bir dayanak olarak kullanmıştır.

Ayrıca kibir bozgunculuğun da nedeni olmuştur. Toplumsal kibrin en zirve örneği İsrailoğullarıdır. Onlar iki defa yeryüzünde fesat çıkarmışlardır. Bunun nedeni azgınlık derecesinde bir kibre kapılmalarıdır.²⁴³⁸ Gerçekten onlar insanlara karşı suç işlemişler, onlara karşı zorbalık yapmış ve azmışlardır.²⁴³⁹

²⁴²⁹ Taberî, **Camî'ü'l-Beyân**, X, s. 444.

²⁴³⁰ Yunus, 10/75-76; el-Mü'minûn, 23/46; el-Ankebût, 29/39.

²⁴³¹ Eş-Şuarâ, 26/29.

²⁴³² El-Kasas, 28/76-79.

²⁴³³ Kurtubî, **el-Camî' li-Ahkami'l-Kur'an**, XVI, s. 317-321; Begavî, **Mealimü't-Tenzil**, VI, s. 221-222.

²⁴³⁴ El-Bakara, 2/204-206.

²⁴³⁵ El-Münâfikûn, 63/5.

²⁴³⁶ Lokman, 31/7.

²⁴³⁷ Ulutürk, **Kur'an'da Allah**, s. 276-277.

²⁴³⁸ El-İsrâ, 17/5.

²⁴³⁹ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VIII, s. 437.

Büyükleme olan toplumlarda hakimiyet kurma, efendilik yapma, başkalarını kendine hizmetçi yapma, onları değersizleştirme ve ciddiye almama zihniyeti vardır. Bunun için onlar iktidar da dahil tüm imkanlardan yararlanma hakkının kendilerinde olduğunu zannederler. Bunlar başkalarına hayat hakkı tanımazlar, kendi iktidar ve çıkarlarını korumak için ellerinden gelen her şeyi yaparlar. Her türlü zulüm, baskı ve zorbalık yapmayı normal görürler. Bu nedenle peygamberlerin ve adaleti, hakkı topluma getirmeye çalışan liderlerin karşısına çıkan grupların ilki kibirlenenler olmuştur.

Kibir sahibi olanların sahip olduğu psikoloji önyargıcılık, bencillik, bağınazlık ve yeni fikirlere açık olmamaktır. Bu objektiflikten uzak oluşun nedeni kibirdir.²⁴⁴⁰ Bunun için Kur'an kibri hakkı engelleyen bir ruh hali olarak tanımlar. İnsanın fitratında var olan inanma kabiliyetini perdeleyerek hidayete ulaşmasını engellediğini²⁴⁴¹ belirtir.

Şunu rahatlıkla söylemek mümkündür ki, kibir önderlere karşı ferdi ve toplumsal davranışların olumsuz yönde cereyan etmesinde önemli bir etkidir. Temelinde hem ahlaki problemler yatmakta hem de bir ahlaksızlık olarak tezahür etmektedir. Kibir doğrunun önünde en büyük engel ve toplumsal barışı zedeleyen önemli bir unsur olarak durmaktadır.

(2) İnatçılık

“A-n-d” kökünden gelen bu kelime sözlükte; bir şeyin doğruluğunu bildiği halde mutlak ve kasıtlı olarak ısrar etmek, reddetmek, yüz çevirmek, kendisinde olanları beğenmek, bilerek hakkı reddetmek, terketmek, uzaklaşmak, muhalefet etmek, Allah'a itaatten yüz çevirmek gibi anlamlara gelmektedir. İsm-i faili “anid” olup müfaale babından karşılıklı inatlaşmayı ifade etmek için kullanılmaktadır.²⁴⁴² Sözlük anlamlarından da anlaşılacağı gibi bu kelime bilinçli bir muhalefeti ifade etmektedir.

Kur'an'da ise bu kökten gelen “anîd” kelimesi dört yerde²⁴⁴³ geçmektedir. Bu ayetlerde inatçı zorba,²⁴⁴⁴ inatçı kafir²⁴⁴⁵ ve ayetlere karşı alabildiğince inatçı²⁴⁴⁶

²⁴⁴⁰ Cevdet Said, **Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları**, İlhan Kutluer (çev.), İstanbul: İnsan Yay., 1986, s. 122.

²⁴⁴¹ En-Neml, 27/14; Ayrıca bk. el-Mü'min, 40/56.

²⁴⁴² Ragıb, **el-Müfredât**, “A-n-d” md.; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, IV, 3124-3126.

²⁴⁴³ Hud, 11/59; İbrâhîm, 14/15; Kaf, 50/24; el-Müddessir, 74/16.

anlamalarında kullanılmıştır. Son ayette Kur'an'a karşı bilerek Velid İbn Müğire'nin inatçılık gösterip Hz. Peygamber'e inanmadığı haber verilir.²⁴⁴⁷ Bu kelimenin yanında vahye ve peygamberlere karşı genel olarak davranışlarda inatçılık yapıldığı ayetlerde²⁴⁴⁸ haber verilir. Böyle bilerek inadından dolayı inkar, dini literatürde "Küfr-i inadî" olarak ifade edilmektedir. Yani Allah'ın varlığını bildiği halde hased, inad ve isyandan dolayı onu kabul etmemektir. Velid İbn Müğire ve Ebu Cehil'in küfrünün böyle bir küfür olduğu²⁴⁴⁹ ifade edilir. Zaten taklit, cehalet ve batılda ısrar kafirlerin genel karakteridir.²⁴⁵⁰

İnatçılık inkara sürüklemiştir. Hz. Mûsâ'nın kavmi onun Allah'ın elçisi olduğunu bildikleri halde sadece inatçılıklarından dolayı inanmamış ve onu incitmişlerdir.²⁴⁵¹

Önceki ve yanlış inançlara bağlılık inatçılığın bir sonucudur. Hz. Nuh kavmini tavhide davet ettikten sonra onlar kendi aralarında birbirlerine; sakın ilahlarınızı bırakmayın ve taptıkları ilahların isimlerini sayarak bunlardan asla vaz geçmeyin demişlerdir.²⁴⁵²

İnsanlar aklını kullanarak gerçekleri aramak yerine inatçılık yaparak sahip oldukları eski inançlarından ayrılmak istememişlerdir. Hz. Peygamber'e müşriklerin inanmamalarında bunun önemli rolü olmuştur. Müşrikler; "*Şayet tanrılarımıza inanmakta sebat göstermeseydik, gerçekten bizi neredeyse tanrılarımızdan saptıracaktı*"²⁴⁵³ diyerek bu inatçılıklarını ortaya koymuşlardır. Yine ileri gelenler birbirlerine batıl yolda ısrarcı olmalarını telkin etmişlerdir. Kureyşten ileri gelenler

²⁴⁴⁴ Hud, 11/59; İbrâhîm, 14/15.

²⁴⁴⁵ Kaf, 50/24.

²⁴⁴⁶ el-Müddessir, 74/16.

²⁴⁴⁷ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, VI, s. 254-257.

²⁴⁴⁸ Er-Ra'd, 13/30-33; el-En'âm, 6/11; el-Furkân, 25/42; Sebe', 34/31.

²⁴⁴⁹ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, VI, s. 254-255; Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XXX, s. 201; İbn Manzur, **Lisânü'l-Arab**, IV, 3124-3126.

²⁴⁵⁰ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVII, s. 142-144.

²⁴⁵¹ Es-Saff, 61/5.

²⁴⁵² Nuh, 71/23.

²⁴⁵³ El-Furkân, 25/42.

(*mele'*) diğer insanlara; “*tanrılarınıza bağlılıkta direnin*” demişlerdir.²⁴⁵⁴ Batıda ısrar gerçeği görmelerine engel olmuştur.

Yahudilere gelen Tevrat, gerçekleri onlara anlattığı halde onu doğrulayan Kur'an'ı ve hak olduğunu bildikleri halde Hz. Peygamber'i inatlarından dolayı inkar etmişlerdir.²⁴⁵⁵ Yahudiler daha önce de Hz. Mûsâ kendilerine gerçekleri açıkladığında; “*işittik ve isyan ettik*”²⁴⁵⁶ diyerek inatçılıklarını ortaya koymuşlardı.

Hz. İbrâhîm babası ve kavmini putlara tapmaktan sakındırması karşılığında onlar, putlara taptıklarını ve tapmaya devam edeceklerini belirterek bu konuda ısrar ve inatçılıklarını göstermişlerdir.²⁴⁵⁷

Önderlere karşı bazı toplum kesimleri inatçılıklarından dolayı verdikleri sözlerde durmamışlar, mucize istemişler mucize gelince inkar edip yollarına devam etmişlerdir.²⁴⁵⁸ Gerçekleri görmelerine rağmen inat onları gerçekleri kabulden alıkoymuştur.

Liderlerin de davalarında ısrarcı tavırları olduğu görülmektedir. Bu tutumları toplumların davranışlarında etkili olmuştur. Hz. Nûh'un davasından vaz geçmemesi, gece gündüz, açık kapalı haykırarak davet etmeye devam etmesi onu taşlamakla tehdit etmelerine neden olmuştur. Hz. Nûh'un ısrarcılığı kadar kavmi de inanmama da ısrarcı olmuştur. Tüm iletişim kanallarını kulaklarını tıkayarak ve örtülerine bürünerek kapamışlar ve gece gündüz hakka çağrılmaları karşısında kaçış göstermişlerdir.²⁴⁵⁹ Karşılıklı inatlaşma düşmanlık ve iletişimin kopmasına sebep olduğu söylenebilir.

İnatçılık inanmama, eski yanlış inanç ve geleneklere düşünmeden bağlanma, sözlerinde durmama, önyargılı olma ve iletişimi kapama gibi davranışların kaynağını teşkil ettiği ve bu nedenle önderlere karşı direnişin nedeni olduğunu söylemek mümkündür. İnatçılık akli kullanmanın önünde bir engel oluşturduğu için sonradan

²⁴⁵⁴ Sâd, 38/6.

²⁴⁵⁵ El-Bakara, 2/91.

²⁴⁵⁶ El-Bakara, 2/93.

²⁴⁵⁷ Eş-Şuarâ, 26/70-71.

²⁴⁵⁸ Hûd, 11/12.

²⁴⁵⁹ Eş-Şuarâ, 26/117; Nûh, 71/5-9.

ortaya çıkan fakat doğru olan hususları kabul etmeye mani olmuştur. Bunun için getirilen deliller ne olursa olsun inkarcılar doğruları kabul etmemişlerdir.²⁴⁶⁰

Şunu da ifade etmek gerekir ki, inatla inkar ve peygamberlere karşı çıkma dünyaya aşırı bağlılığın bir sonucudur. Genelde ilk olarak sınırsız imkanlar içerisinde bulunan kişiler önderlere karşı çıkmışlardır. Bu imkanları adaletsizlik, zulüm ve sömürü prensiplerine ve anlayışlarına dayanmaktaydı. Onlar, şayet adalet ve paylaşmayı getiren peygamberlere inanırlarsa ellerindeki bu imkanları kaybedeceklerini bildikleri için bilinçli olarak onlara kaşı gelip muhalefette bulunmuşlardır.

(3) Acelecilik

Acelecilik olarak Türkçemizde kullanılan bu kelimenin Arapça kökü “a-c-l” dir. Sözlükte hızlı bir şekilde hareket etmek, bir şeyi zamanından önce istemek ve elde etmeye çalışmak²⁴⁶¹ anlamlarına gelirken Kur’an’da çokça kullanılan “isti’cal”; bir işi acele yapmasını birinden istemek demektir.²⁴⁶²

Kur’an’da bu kökten gelen kelimeler farklı kalıplarda kırk yedi kez kullanılmıştır.²⁴⁶³ Geçici olduğu için dünya hayatı²⁴⁶⁴ anlamında kullanıldığı gibi Allah’ın azabının çabucak gelmesini istemek²⁴⁶⁵ vb. yukarıda ifade ettiğimiz sözlük anlamlarında²⁴⁶⁶ kullanılmıştır.

Acelecilik, peygamberlere karşı tavırlarda toplumları sonunu düşünmeden karşı gelme, reddetme, aşağılama ve onlarla alay etme gibi davranışlara itmiştir. Acelecilikle adeta aklı devre dışı bırakmışlardır. Duyguların mahkumu olmuşlardır.

Acelecilik nedeniyle önderlerinden azap ve mucize getirmesini istemişlerdir.²⁴⁶⁷ Tehdit edildikleri azabın acele olarak gelmesini alaylı bir şekilde talep

²⁴⁶⁰ El-En’âm, 6/7, 111; el-Hicr, 15/14-15.

²⁴⁶¹ Ragıb, **el-Müfredât**, “A-c-l” md.; İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, IV, s. 2821-2822; Meragî, **Tefsiru’l-Meragî**, XVII, s. 32.

²⁴⁶² İbn Manzur, **Lisânü’l-Arab**, IV, s. 2821.

²⁴⁶³ M. F. Abdulbakî, **Mü’cemü’l-Müfehres**, s. 447.

²⁴⁶⁴ El-İsrâ, 17/18; el-Kıyame, 75/20; el-İnsan, 76/27.

²⁴⁶⁵ El-En’âm, 6/58; eş-Şuarâ, 26/204; es-Saffât, 37/176.

²⁴⁶⁶ Örnek olarak bk. El-Bakara, 2/203; el-En’âm, 6/57; Yunus, 10/11, 50, 51; el-Ankebût, 29/53; eş-Şuarâ, 42/18; ez-Zariyât, 51/14, 26, 59.

²⁴⁶⁷ Yunus, 10/20; Hud, 11/32; er-R’ad, 13/6; Hacc, 22/47; Sebe’, 34/29; el-Ahkaf, 46/22;

etmişlerdir.²⁴⁶⁸ Kafirler Hz. Peygamber'den azabı çarçabuk getirmesini istemiştir.²⁴⁶⁹ Hz. Peygamber Mekke'li müşrikleri azapla uyarınca onlardan Ebu Cehil ve Nadr İbn Haris; *“Allah'ın şayet bu senin tarafından gönderilen bir hak ise başımıza gök yüzünden taş yağdır”*²⁴⁷⁰ demişlerdir. Toplumların önderlere karşı bu tavırlarını şu ayet çok net bir şekilde ifade etmektedir. *“Hani (o kâfirler) bir zaman da: Ey Allah'ım! Eğer bu Kitap senin katından gelmiş bir gerçekse üzerimize gökten taş yağdır, yahut bize elem verici bir azap getir! Demişlerdi.”*²⁴⁷¹ Bu davranışlarıyla önderlerini hafife almış ve onlarla alay etmişlerdir. İstedikleri azabın Allah'ın elinde olduğu, istediği zaman onu göndereceği,²⁴⁷² herşey için belirlenmiş bir süre olduğu,²⁴⁷³ geldiğinde buna kimsenin engel olamayacağı ve onları bu azaptan kimsenin kurtaramayacağı²⁴⁷⁴ gerçeği onlar tarafından göz ardı edilmiştir. Bu nedenle onlar istediği vakitte azap ve mucize gelmediği için peygamberlere inanmamış ve inkar yolunu seçmişlerdir. Acele ettikleri azap kendilerine gelince azabın kaldırılması için Allah'a yalvarmasını peygamberlerinden istemişler fakat azap kaldırılınca; *“atalarımız da böyle şeylerle karşılaşmışlardı”* diyerek yüz çevirip inatla inkarlarına devam etmişlerdir.²⁴⁷⁵

Kur'an'da insan oğlunun aceleci bir yapıda olduğu ifade edilir.²⁴⁷⁶ İnsanın fitratında acelecilik vardır.²⁴⁷⁷ İnsan aceleci yaratıldığı için aklına gelen şeyin düşünmeden hemen olmasını ister.²⁴⁷⁸ Acelecilik psikolojisinden dolayı insan kendi lehine ve hayrına olanı istediği gibi şerrine olanı da isteyebilmektedir.²⁴⁷⁹ İnsanı böyle davranmaya sürükleyen aceleci oluşudur. Halbuki Kur'an insanların sabırlı olmalarını²⁴⁸⁰ ve karar almadan önce iyice düşünmelerini²⁴⁸¹ onlardan istemiştir. Ancak acelecilik peygamberlere karşı tavırlarda da yukarıda sayıldığı şekilde olumlu davranmaya engel olmuştur. Durup onların getirdiği hakikatleri dinleyip anladıktan

²⁴⁶⁸ El-En'âm, 6/57-58; el-Enbiya, 21/38; Sad, 38/16.

²⁴⁶⁹ El-Ankebût, 29/53-54.

²⁴⁷⁰ Kurtubî, **el-Cami' li Ahkâmî'l-Kur'an**, XVI, s. 379-380.

²⁴⁷¹ El-Enfâl, 8/32.

²⁴⁷² El-Ankebût, 29/53-54; Yunus, 10/19, 49.

²⁴⁷³ Kurtubî, **el-Cami' li Ahkâmî'l-Kur'an**, XIV, s. 205.

²⁴⁷⁴ Razî, **Mefâtîhu'l-Gayb**, XVII, s. 226.

²⁴⁷⁵ El-A'râf, 7/95.

²⁴⁷⁶ El-İsrâ, 17/11; el-Enbiya, 21/37.

²⁴⁷⁷ Meragî, **Tefsiru'l-Meragî**, XVII, s. 32.

²⁴⁷⁸ Sabunî, **Safvetü't-Tefasîr**, II, s. 142.

²⁴⁷⁹ El-İsrâ, 17/11.

²⁴⁸⁰ Âl-i-İmrân, 3/200; el-En'âm, 6/34; Yunus, 10/48; Lokman, 31/17.

²⁴⁸¹ El-A'râf, 7/176; Yunus, 10/24; er-Ra'd, 13/3.

sonra düşünüp tepki vermek yerine aceleciliği tercih etmiş aşağılama, alaya alma ve inkar yoluna sapmışlardır. Böylece acelecilik birçok olumsuz davranışın kaynağı olmuştur.

(4) Kıskançlık

Arapça'da kıskanmak anlamında “h-s-d” fiil kökü kullanılmaktadır. Sözlükte; hased edilen kişinin nimetinin ondan çıkıp kendisine gelmesi,²⁴⁸² birisindeki üstünlük ve nimetin değişmesi ve sövmek²⁴⁸³ anlamlarına gelmektedir. Bu kelimeye anlam bakımından “g-b-d” kökünden gelen “el-gabd” kelimesi benzerlik göstermektedir. Fakat bu hasedin bir çeşidi sayılabilir. Aradaki fark “gabd” kelimesinde başkasında olan bir şeyin sahibinden gitmeden benzerinin kendisinde de olmasını isteme vardır.²⁴⁸⁴ Bu kelime dilimize gıpta olarak geçmiştir. Ahlaki bir kusur, zararlı bir davranış ve kötülüğün kaynağı olarak gösterilen haset Kur'an²⁴⁸⁵ ve hadislerde yerilirken gıpta hasedin daha alt seviyesi olarak kabul edilmiştir. Hatta iki şeyde; ilim ve Allah Yolunda harcanan malda²⁴⁸⁶ gıpta edilebileceği belirtilmiştir.

İnsanlar başlangıçta fitrî ve aklî olarak aynı bilgilere sahip kılınmışken daha sonraları aralarındaki kıskançlıklar nedeniyle ayrılık ve çatışmaya düşmüşlerdir.²⁴⁸⁷ Buradaki ayrılık inanç bakımından düşünüleceği gibi siyasi kaynaklı da olabilir. İhtilafların sebebi ise haset, azgınlık ve dünyayı isteme noktasındaki çekişmelerdir.²⁴⁸⁸

Yahûdiler Hz. Peygamber'i kendilerinden olmayıp Araplardan geldiği için kıskançlıkları nedeniyle kabul etmemişlerdir.²⁴⁸⁹ Bu sebeple iyiliğe kavuşmasını istememişlerdir.²⁴⁹⁰ Ehl-i Kitab'ın müminleri kıskançlık nedeniyle doğru yoldan saptırmaya çalıştıkları Kur'an'da haber verilir.²⁴⁹¹ Ehl-i Kitab peygamberliğin Hz. Muhammed'e verilmesini içlerine sindirememişlerdir. Kendilerinin hakkı olduğunu

²⁴⁸² Cevherî, *es-Sıhah*, II, s. 465.

²⁴⁸³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, s. 868; Zebidî, *Tacü'l-Arûs*, VIII, s. 25.

²⁴⁸⁴ Zebidî, *Tacü'l-Arûs*, VIII, s. 25.

²⁴⁸⁵ En-Nisâ, 4/128; el-Felak, 113/5.

²⁴⁸⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, s. 868; Zebidî, *Tacü'l-Arûs*, VIII, s. 25.

²⁴⁸⁷ El-Bakara, 2/213.

²⁴⁸⁸ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, VI, s. 11.

²⁴⁸⁹ El-Bakara, 90-91.

²⁴⁹⁰ El-Bakara, 2/105.

²⁴⁹¹ El-Bakara, 2/109.

iddia etmişlerdir.²⁴⁹² Halbuki onlar Hz. Peygamber’i kendi evlatlarını tanıdıkları gibi tanıyorlardı.²⁴⁹³ Onları bu tavra sevk eden çekememezlik duygusudur.

Kıskançlık toplumun öndere karşı bencil olmalarına ve isyan edip düşmanlık beslemelerine neden olmuştur. Ehl-i Kitab, Allah’ın nimetlerinde bile kıskançlık yapmışlar ve onların yalnızca kendilerine ait olduğunu belirtmişlerdir.²⁴⁹⁴ Onların bir kısmının Hz. Muhammed’e inanıp bir kısmının inanmayarak ihtilafa düşmeleri kıskançlık ve düşmanlıklarından kaynaklanmıştır. Onlar aslında riyaset peşindedirler.²⁴⁹⁵

Toplum içerisinde bazı önde gelen kimseler peygamberlere karşı isyan etmişler ve bunun sebebini de; *“onlara verilenler bize de verilmedikçe inanmayız”*²⁴⁹⁶ diyerek kıskançlık olduğunu belirtmişlerdir.

Hased bir çok düşmanlığın da kaynağı olmuştur. Şeytan’ın Hz. Adem’e düşmanlığı, cennetten atılması için kurduğu tuzaklar hep hased kaynaklıdır.²⁴⁹⁷ Ehl-i Kitab’ın ayrılığa düşmesinin ve Kabil’in Habil’i öldürmesinin altında yatan duygu hep kıskançlıktır. Kıskançlık ve azgınlık yüzünden bu ayrılıklar çıkmıştır. Hz. Yusuf’un kardeşleri tarafından kuyuya atılma ve öldürme kararının alınması²⁴⁹⁸ hep hased menşelidir. Yahudi ve Hristiyanlar her biri gittikleri yol itibariyle kendilerinin haklı olduklarını iddia etmişlerdir.²⁴⁹⁹ Yahudiler taşıdıkları hasetten dolayı Hz. Peygamber ve müminlere fanalık etmek istedikleri, başlarına iyilik gelince üzüldükleri kötülük gelince de sevindikleri, kin ve düşmanlıklarının konuşmalarından ortaya çıktığı fakat kalplerinde sakladıkları düşmanlığın ise daha büyük olduğu Kur’an’da belirtilmektedir.²⁵⁰⁰

Sonuç olarak şunu rahatlıkla söylemek mümkündür. Hased duygusu insanların önderlere karşı aldıkları tavırlarda etkili olmuş, toplumun hem kendi arasına hem de

²⁴⁹² En-Nisâ, 4/51-64.

²⁴⁹³ El-Bakara, 2/146.

²⁴⁹⁴ El-Bakara, 2/111.

²⁴⁹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî Şevkanî (1250/1834), **Fethül-Kadir: el-Câmi’ Beyne Fenneyi’r-Rivaye ve’d-Diraye min İlmi’t-Tefsir**, Beyrut: Dârü’l-Kelimü’t-Tayyib, 1983/1403, V, s. 9.

²⁴⁹⁶ El-En’âm, 6/124.

²⁴⁹⁷ El-Bakara, 2/34-36; en-Nisâ, 4/19; el-A’râf, 14-18; el-Hicr, 15/39.

²⁴⁹⁸ Yusuf, 12/8-9.

²⁴⁹⁹ Razî, **Mefâtihu’l-Gayb**, VI, s. 12, 16-17.

²⁵⁰⁰ El-Bakara, 2/109; Âl-i İmrân, 3/118, 120.

toplumla önder arasına tefrikanın girmesine sebep olmuş, düşmanlık, bencillik ve isyana zemin hazırlamıştır. Bazen bu duygu içte gizli kalmaktan çıkmış fiili olarak şiddete dönüşmüştür. Bunun için bazen önderler sürülmüş ve tehdit edilmiş bazen de öldürülmüşlerdir.

(5) Hevâ ve hevese uyma

“H-v-y” kökünden gelen “hevâ”, iki şey arasındaki boşluk, yukarıdan aşağıya düşmek, birisinin bir şeyi alması için onu eliyle göstermek, nefis,²⁵⁰¹ nefsin isteği, yükselmek²⁵⁰² ve yerle gök arasındaki hava²⁵⁰³ anlamlarına gelmektedir. İstilahe olarak ise; dinin kabul etmediği, nefsin arzuladığı ve lezzet alacağı şeylere eğilim göstermesi,²⁵⁰⁴ ya da nefsin, doğruluk, hak ve faziletten saparak haz ve menfaatlere yönelmesi demektir. İyi veya kötü her türlü arzuyu ifade etmektedir. Çoğulu ise “ehvâ”dır.²⁵⁰⁵

Kur’an’da ise bu kelime fiil, tekil ve çoğul isim olarak farklı kalıplarda otuz beş ayette²⁵⁰⁶ geçmekte olup yok oluş,²⁵⁰⁷ yukarıdan aşağıya düşüş,²⁵⁰⁸ boşlukta kalıp ne yaptığını bilmez şekilde davranmak,²⁵⁰⁹ insanın zati, ruhu, kendisi²⁵¹⁰ ve insanın iç alemi²⁵¹¹ anlamlarına gelmektedir. İslam’dan önce iyi ve kötü anlamında kullanılırken İslam’dan sonra Kur’an ayetlerinde insanın arzu ve isteklerinin ana motivasyonu ve insanı doğru yoldan saptıran kötü duygular anlamında²⁵¹² olumsuz olarak kullanılmıştır. Konumuz açısından bakıldığında toplumların istek ve arzularına ters düşen inanç, ahlak ve diğer alanlarda peygamberlerin getirmiş olduğu hükümlere ve kendilerine karşı

²⁵⁰¹ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, VI, s. 4726-4728.

²⁵⁰² Firuzâbâdî, **Kamûsü'l-Muhid**, I, s. 1347.

²⁵⁰³ Zebidî, **Tacü'l-Arûs**, XXXX, s. 325.

²⁵⁰⁴ Ebu Hayyân, Esiruddin Muhammed b. Yusuf el Ceyyanî el-Endülüsî (745/1344), **Tefsiru'l-Bahr'i'l-Muhid**, Sıkî Muhammed Cemil (thk.), Beyrut: Darü'l-Fikr, 1420, IV, s. 96; Cürcanî, **et-Ta'rifât**, I, s. 257.

²⁵⁰⁵ Ragîb, **el-Müfredât**, “H-v-y” md.; Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefî Tehanevî (1158/1745), **Keşşafı İstilahati'l-Fünun ve'l-Ulum**, III, s. 331.

²⁵⁰⁶ M. F. Abdülbakî, **Mü'cemü'l-Müfehres**, s. 740.

²⁵⁰⁷ Taha, 20/81.

²⁵⁰⁸ El-Hac, 22/31.

²⁵⁰⁹ El-En'âm, 6/71; İbrâhîm14/43.

²⁵¹⁰ Âl-i İmrân, 3/135; en-Nisâ, 4/110.

²⁵¹¹ El-Bakara, 2/284.

²⁵¹² İzutsu, **Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar**, s. 191; Lütfullah Cebeci, **Şer Problemi**, Ankara: Akçağ Yay., 1985, s. 145; Sadık Kılıç, **Kur'an'da Günah Kavramı**, s. 254.

çıkılmalarını ifade etmektedir.²⁵¹³ Onların bu tavırları hevâ ve heveslerine uyma hastalığına dayanmaktadır.

Onların bu duyguya dayalı tepkileri öldürme, yalanlama, isyan, ahlaksızlık, baskı, ikiyüzlülük ve sabırsızlık şeklinde özetlenebilir. İsrailoğulları nefislerinin arzu etmediği ve hoşlarına gitmeyen gerçekleri ve hükümleri kendilerine getirip söyledikleri için önderleri yalanlamış ve öldürmüşlerdir.²⁵¹⁴

Yine Hz. Mûsâ döneminde yaşayan ve iyi bir kul olduğu ifade edilen Bel'am b. Baûra hevâ ve hevesinin peşine düştüğü için Hz. Mûsâ'ya karşı gelmiş, isyana kalkışmış ve ona karşı kavmine yardım etmiştir.²⁵¹⁵ Mekke'li müşriklerin Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu mucizleri inkar etmeleri, yalanlamaları ve onlardan yüz çevirmeleri heveslerine uymalarındandır.²⁵¹⁶

Lut kavmi hevâ ve heveslerinin etkisinde kalıp nefislerinin arzularına uyarak kadınları bırakıp erkeklere yaklaşmaya kalkışmışlardır. Bunun yanlış olduğunu belirten Hz. Lut'a karşı çıkmış ve onu ülkeden sürmekle tehdit etmişlerdir.²⁵¹⁷ Arzuları, heva ve heveslerinin tutkusu onların lideri yurtlarından sürme girişimlerine neden olmuştur.

Münafıkların heva ve heveslerine uymaları onların Peygambere karşı ikiyüzlü ve alaycı bir tavır takınmalarına neden olmuştur.²⁵¹⁸ Bu arzularına uyan münafıklar Hz. Peygamber'i huzurunda dinliyorlar daha sonra bir araya geldiklerinde ise alay ederek O'nun aleyhinde konuşuyorlar.²⁵¹⁹

İnsanların Hz. Mûsâ'yı ahirete inanmaktan alıkoyma gayreti içinde olmaları bile heva ve heveslerine uymalarının bir sonucudur.²⁵²⁰ Arzularına uyma dini baskıya onları sürüklemiştir.

²⁵¹³ El-Bakara, 2/87; el-Mâide 5/70.

²⁵¹⁴ El-Bakara, 2/61; el-Mâide 5/70.

²⁵¹⁵ El-A'râf, 7/175-176.

²⁵¹⁶ El-Kamer, 54/3.

²⁵¹⁷ El-A'râf, 7/82; Hûd, 11/78; en-Neml, 27/54-56; eş-Şuarâ, 26/167.

²⁵¹⁸ Muhammed, 47/16.

²⁵¹⁹ Kurtûbî, **el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an**, XIX, s. 262.

²⁵²⁰ Tâhâ, 20/16.

Hz. Mûsâ'nın kavmi kendilerine verilen tek bir yiyecekle yatınmayıp başka yiyecekler isteyerek kanaatsizlik göstermişlerdir. Heva ve heveslerinin etkisinde kalmış ve sabredememişlerdir.²⁵²¹

Yahûdi ve Hristiyanlar'ın ancak Hz. Peygamber'in kendi arzu ve isteklerine uymasıyla memnun olacakları Kur'an'da belirtilmiştir.²⁵²² Uhud savaşında bazı münafıklar kendilerinin görüşleri sorulmadığı için olumsuz tepki göstermişlerdir. Bu durumu enaniyet meselesi yapmışlardır.²⁵²³

İslam terminolojisinde heva olarak adlandırılan kötü arzu ve eğilimler ahlaklı ve faziletli davranmanın da engelleri olarak gösterilmiştir. Bu nedenle kötü arzu ve isteklerinin esiri olan kişilerden; *"hevasını tanrı edinen"* kişi diye bahs edilmiştir.²⁵²⁴ Onlar arzularını her şeyin önünde tutmuşlardır. Ona ibadet edercesine tapmış ve onu ilah yerine koymuşlardır.²⁵²⁵

Hz. Peygamber'in insanlara gerçekleri getirdiği fakat insanların çoğunun bundan hoşlanmadığı ifade edilmiş, ardından da; *"Eğer hak onların hevâsına uysaydı gökler, yer ve bunlarda bulunanların düzeni bozulurdu"*²⁵²⁶ ve *"Hevânıza uyarak sapmayın"*²⁵²⁷ ayetleriyle hevâ ve hevese uymanın dengeyi bozacağı ve insanları doğrudan uzaklaştıracağı ifade edilmiştir. Çünkü arzulara, hevâ ve hevese uyma kuruntu ve zanna uymadan başka birşey değildir.²⁵²⁸ Belki bu anlamdan dolayı heva ve hevesine uyanların bu duygularının cahillikten kaynaklandığı²⁵²⁹ söylenerek aralarındaki ilişkiye Kur'an'da dikkat çekilmiştir. Bunun için hevaya uymak adaletsizlik,²⁵³⁰ sapıklık²⁵³¹ ve zalimlik²⁵³² olarak Kur'an'da nitelendirilir. Adaletle arzuların istekleri birbirine terstir. Bunun için adalet arzulara tabi olmayı terk etmektir denilmiştir.²⁵³³ Yanlış sonuçlara

²⁵²¹ El-Bakara, 2/61.

²⁵²² El-Bakara, 2/120.

²⁵²³ Âl-i İmrân, 3/154.

²⁵²⁴ El-Furkân, 25/43; el-Casiye, 45/23.

²⁵²⁵ Ebu Hayyan, **Bahru'l-Muhîd**, VIII, s. 110, IX, s. 420-423.

²⁵²⁶ El-Mü'minûn, 23/70-71.

²⁵²⁷ En-Nisâ, 4/135.

²⁵²⁸ El-En'âm, 6/116; en-Necm, 53/23.

²⁵²⁹ Er-Rûm, 30/29.

²⁵³⁰ En-Nisâ, 4/135.

²⁵³¹ Sad, 38/26.

²⁵³² Er-Rûm, 30/29.

²⁵³³ Ebu Hayyan, **Bahru'l-Muhîd**, IV, s. 96-97.

götürdüğünden dolayı Hz. Peygamberden heva ve heveslerin etkisinde kalanlara uymaması²⁵³⁴ Allah tarafından istenmiştir.

Heva ve heves akli perdelediği için insanlara gerçekleri unutturur. İsrailoğulları'nın peygamberlere karşı ihanetlerinin en önemli sebeplerinden birisi kendilerine verilen hükümleri unutmaları olmuştur.²⁵³⁵

Arzular ve bunların oluşturduğu istek ve tutkular insanları esir alınca artık o aklını ve kendisine verilen yetenekleri kullanamaz hale gelir. Bunun için gerçekleri görmek imkansızlaşır. Bu haleti ruhiyede olanlar doğruları söyleyenleri değil kendi isteklerini öncelerler. İşte isteklerinin esiri olan toplumlar da liderlerine karşı bu iç duyguların etkisiyle davranmışlardır. Karşı gelişleri, isyanları, sabırsızlıkları, şiddet uygulamaları, tehdit etmeleri, baskıcı ve iki yüzlü olmaları hep bu temele dayanmaktadır. Ünlü mutasavvıf ve ahlakçı Hucvirî nefsin isteklerine karşı koymayı bütün ibadetlerin başı ve ahlakî çabaların da en değerlisi olarak görmesi²⁵³⁶ konuyu özetlemektedir.

(6) Korku

Korku, Kur'an'daki sosyal ve siyasi tepkilerin altında yatan bir etmen olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu korkuyu halkın çıkarlarını düşünerek sahip oldukları imkanları kaybetme veya bazı menfaatler elde etme, can, mal ve yakınlarını kaybetme gibi bazı tehlikelere maruz kalma, çevre ya da etkin güçlerin baskısı şeklinde tanımlanabilir. Örneğin Mekke'li müşriklerin; “*Biz seninle beraber doğru yola uyarsak, yurdumuzdan atılırız*”²⁵³⁷ ve kalplerinde hastalık bulunanların; “*Başımıza bir felâketin gelmesinden korkuyoruz*”²⁵³⁸ ifadeleri bu korkuyu en açık bir şekilde ifade etmektedir. Böyle bir korku toplumların lidere karşı tavrını olumsuz etkilemiş ve onlara karşı görevlerini yerine getirmeme veya bunlarda gevşeklik gösterme, önderi ve getirdiklerini kabul etmeme, kışkırtılma ve saldırıya geçme şekillerinde tezahür etmiştir.

²⁵³⁴ El-Bakara, 2/120; Muhammed, 47/14.

²⁵³⁵ El-Mâide, 5/13; El-En'âm, 6/44.

²⁵³⁶ Ebü'l-Hasan Data Gencbağş Ali b. Osman b. Ali Hücvirî (465/1072), **Keşfü'l-Mahcûb**, Esad Abdulhadî Kandil (nşr.), Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980, II, s. 427.

²⁵³⁷ El-Kasas, 28/57.

²⁵³⁸ El-Mâide, 5/52.

Korku emirleri ve görevleri yerine getirmeme ya da bu konuda gevşekliğe neden olmuştur. Örneğin Hz. Mûsâ kavminden savaşmalarını istediğinde korkaklık ve iman zayıflığından dolayı orada zorba bir kavim yaşıyor diyerek bu talebe olumsuz karşılık vermişlerdir.²⁵³⁹ Hz. Mûsâ kavmiyle beraber mukaddes şehir Kudüs'e girmeleri ve orada savaşmaları emredilince kavmi bu şehrin sakinlerinin çok güçlü ve hazırlıklı olduklarını ileri sürerek korkup savaşmak istememiş ve Hz. Mûsâ'nın emrine karşı gelmişlerdir.²⁵⁴⁰ Hatta daha ileri giderek ona; “*git sen ve rabbin onlarla savaş*” demişlerdir.²⁵⁴¹

Talut askerleriyle beraber savaşmaya gittiklerinde karşılarında Calut ve askerlerini gören takipçileri korkaklık göstererek onunla beraber savaşmak istememişlerdir.²⁵⁴²

Münafıklara savaşma emredilince insanlara karşı korkaklık göstermiş ve savaşmakta isteksiz davranmışlardır.²⁵⁴³ Korkaklıkları esnasındaki halleri Kur'an'da, ölüm baygınlığı üzerlerine çökmüş kişilere benzetilerek tasvir edilmiştir.²⁵⁴⁴

Medine'deki Eslem, Cüheyne, Müzeyne ve Gifar gibi bazı kabileler Mekke'li müşriklerin taarruzundan korktukları için Hz. Peygamberle beraber savaşa katılmaktan kaçınmışlardır. Buradaki korkuları mallarının ve evlatlarının başına gelebilecek zarar veya Kureyş'lilerden gelecek tehlikedir.²⁵⁴⁵

Hz. Peygamber Velid b. Ukbe'yi zekat memuru olarak Beni Müstalik kabilesine zekat memuru olarak göndermiştir. O da bu kabileyle aralarındaki daha önceki husumetten dolayı korkmuş ve geri dönerken Hz. Peygamber'e onların zekat vermediklerini, ezan okuyup namaz kılmadıklarını ve kendisini öldürmek istediklerini bildirmiştir. Bu haberler üzerine Hz. Peygamber onlara kızmış ve savaşmayı bile tasarlamıştır. Daha sonra Hz. Peygamber durumu incelemek üzere Halid b. Velid'i göndermiş, o da durumun böyle olmadığını, onların zekat verip ve namaz kıldıklarını

²⁵³⁹ El-Mâide 5/22.

²⁵⁴⁰ El-Mâide, 5/24.

²⁵⁴¹ El-Mâide 5/24.

²⁵⁴² El-Bakara, 2/247.

²⁵⁴³ En-Nisâ, 4/77; et-Tevbe, 9/93-96.

²⁵⁴⁴ El-Ahzâb, 33/19; Muhammed, 47/20.

²⁵⁴⁵ El-Fetih, 48/11; Taberî, **Camiu'l-Beyân**, XXI, s. 256-257; Begavî, **Mealimu't-Tenzîl**, VII, 300-301; Ebussuûd, **İrşadü'l-Akli's-Selîm**, VIII, s. 106-107.

söylemiştir. Bunun üzerine; “Eğer bir fâsık size bir haber getirirse onun doğruluğunu araştırın. Yoksa bilmeden bir topluluğa kötülük edersiniz de sonra yaptığınıza pişman olursunuz”²⁵⁴⁶ ayeti nazil olmuştur.²⁵⁴⁷ Bu ayet istihbarî bilgilerin değerlendirilmesinde dikkatli olunması gerektiğini de ayrıca ortaya koymaktadır.

Uhud savaşında Hz. Peygamber’le beraber savaşa katılan Evs ve Hazrec’ten bir grup kendi çıkarlarını düşünüp korkaklık göstererek önderin emirlerine uymada gevşeklik göstermişlerdir.²⁵⁴⁸ Yine bu savaşta Hz. Muhammed’in yaralanma haberi öldürüldü diye yayılınca korkudan dolayı müslümanlar endişe, panik ve infiale kapılıp moral çöküntüsü içine girmişlerdir. Bu ise Allah tarafından eleştirilmiştir.²⁵⁴⁹ Önderin ölmesi şeklinde yayılan haber onları başsız kalma korkusuyla paniğe sürüklemiştir. Ne yapacaklarını başlarına ne geleceğini düşünerek korkmuşlardır. Halbuki esas olan önderlerden ziyade önderin mesaj ve misyonudur. Çünkü bu ayette de belirtildiği gibi peygamberler de dahil herkes ölümlü ve gidicidir. Esas olan hakka sahip çıkmaktır.

Korku doğruların ve olumlu önderin kabul edilmesine engel olmuştur. Fravun’un zulmü karşısında korkudan dolayı²⁵⁵⁰ bir kişinin imanını gizlediği Kur’an’da beyan edilir.²⁵⁵¹ Yine bir çok kişi bu korku nedeniyle Hz. Mûsâ’ya iman edip hakkı kabul edememiştir. Bu korkudan dolayı yalnızca bir grup iman edebilmiştir.²⁵⁵² Firavun gibi bazı kesimler halka mukaddes değerlerin yok olacağı korkusunu verip öndere karşı onları kışkırtmışlardır. Onlar da bu korkuyla peygamber Hz. Mûsâ’ya karşı tavır almışlardır.

Firavun Hz. Mûsâ’nın hakka daveti karşısında onun kendilerini yurtlarından çıkaracağı ve örnek yaşam tarzlarını ortadan kaldıracacağı endişe ve korkusunu dile getirmiş ve yaymaya çalışmıştır.²⁵⁵³ Kendi dinlerini değiştireceği ve bozgunculuk

²⁵⁴⁶ El-Hucurât, 49/6.

²⁵⁴⁷ Taberî, **Camîu’l-Beyân**, XXI, s. 349-351; Begavî, **Mealimu’t-Tenzîl**, VII, 339.

²⁵⁴⁸ Âl-i İmrân, 3/122.

²⁵⁴⁹ Âl-i İmrân, 3/144.

²⁵⁵⁰ Taberî, **Camîu’l-Beyân**, XX, s. 311-312.

²⁵⁵¹ El-Mü’min, 40/28.

²⁵⁵² Yunus, 10/83.

²⁵⁵³ Tâhâ, 20/57, 63.

çıkarcasını dile getirmiştir.²⁵⁵⁴ Bu nedenlerden dolayı Firavun ona ve beraberindekilere zulüm yolunu tercih etmiştir.

Lidere karşı tedbir almaya ve saldırı yapmaya sevketmiştir. Mekke’li müşrikler kendilerine göre Hz. Peygamberi bir iç tehdit olarak gördükleri için kendilerinden farklı durumda bulunan Yahûdiler’den yardım istemişlerdir. Hz. Peygamber’in kendi saltanatlarını, kurdukları sömürü ve zulüm düzenini ortadan kaldıracağından korkmuşlardır.²⁵⁵⁵

Münafıklar korkaklıkları yüzünden ikiyüzlü davranmış, gerçekten inanmadıkları halde güçlü durumdaki inananlarla beraber olduklarını söylemişlerdir.²⁵⁵⁶

Toplum fertleri önderin çevresindekilerin gücünden çekinerek ya da onlara saygınlığından ona kötülük yapmaya cesaret edememişlerdir. Şuayb peygamberin kavmi onu taşıyarak öldürmek istemiş fakat onun kavminden korktukları veya kavmine saygı duydukları için bunu yapamamışlardır.²⁵⁵⁷

Medine’deki Yahûdiler Hz. Peygamber ve müminlerin güçlü oldukları dönemlerde korkudan dolayı antlaşmalarına sadık kalırken Uhud savaşında yenilip zayıflayınca antlaşmalarını bozup müşriklerle işbirliği yapmışlardır.²⁵⁵⁸

Korku toplumda bir baskı unsuru olarak kullanılmıştır. İnsanlar bazen güçlü grup veya topluluklara karşı direnmekten ve onlar tarafından cezalandırılmaktan korkmuşlar bazen de çevrenin kınamasından korkup olumlu tavır sergilemeyi göze alamamışlardır. Buna sosyal baskı da denebilir. Bu korku etkeninden dolayı peygamberlere karşı yukarıda saydığımız bir çok olumsuz tavrı muhatapların sergilemişlerdir. Halbuki korkulacak yegane varlık Allah’tır. Onlar bu gerçeği göz ardı etmişler ve başka şeylerden korkma onların davranışlarını olumsuz yönlendirmiştir.

²⁵⁵⁴ El-Mü’min, 40/26.

²⁵⁵⁵ Halil Aldemir, **Kur’an’ı-Kerim’e Göre İhtilaf**, İstanbul: 2010, s. 257.

²⁵⁵⁶ Et-Tevbe, 9/56.

²⁵⁵⁷ Hûd, 11/91; bk. Razî, **Mefâtihu’l-Gayb**, XVIII, s. 51.

²⁵⁵⁸ İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, XIII, s. 472-473; Begavî, **Mealimu’t-Tenzil**, VIII, s. 67.

4. *Siyasi sebepler*

Toplumlar için devlet, siyaset veya siyasi yapı her zaman önemli olmuştur.²⁵⁵⁹ Toplum kendi ihtiyaçlarını daha iyi giderebilmek için bu yapılara ihtiyaç duyar. Bu yapılar ise fonksiyonlarını daha iyi yerine getirebilmesi için belli bir güce gereksinim duyarlar. Bu gücü her devirde çeşitli kişi, grup veya toplumlar ellerinde bulundurmak isterler. Bu gücü elinde bulunduranın mahiyetine göre de sistemin adı değişmekte ve belirginleşmektedir.²⁵⁶⁰ İdeal olan devletin toplumun idamesi için gerekli bir organizasyon olması ve bu anlayışla siyasi elitlerin iş başına geçmesidir.²⁵⁶¹ Bu durumda devlet, iktidar ve idareciler toplumun benimsediği ahlaki ilkelere güçlerini dayandıracaklardır. Eğer bu ahlaki ilkelere göre değilse belirli kesimlerin ilkeleri genel ahlak ilkeleri yerine geçerse bazı seçkin kişiler kendilerini devletle özdeşleştirebilirler.²⁵⁶² Bunun neticesinde Firavun gibi halkına zulüm yapan yöneticilerin veya aynı uygulamaları yapacak grupların ortaya çıkması kaçınılmaz olur.²⁵⁶³

Kur'an'a bakıldığında gönderilen peygamberlerin karşılıklarına ilk çıkan şahıs ve grupların o bölgenin kilit noktalarını ellerinde bulunduran ve iktidarı elinde tutan soylular, zenginler ve güçlüler olduğu görülmektedir. Bu kişi veya gruplar Kur'an'da genellikle saygınlık, disiplin, düzen, gönüllerde itibar ve ağırlıklarıyla büyüleyen anlamına gelen "mele"²⁵⁶⁴ diye isimlendirilir. Bunlar önderlik, inanç, tutum ve uygulamalarıyla toplumu belli yönlere sürükleyen ve yönlendiren kimselerdir.²⁵⁶⁵ Bir başka grup da zengin şımarıkları ifade eden "mütref"²⁵⁶⁶ kesimidir. Bunlar servetleri, makamları, güçleri ve imkanları bakımından her çeşit nimete sahip olan, insanların kendilerine imrendiği ve sözlerine itibar ettiği²⁵⁶⁷ kimselerdir. Buldukları yerin siyasi, idari ve sosyal kilit noktalarını ellerinde bulundururlar. Bunun için alanlarında meydana gelen siyasi, sosyal ve iktisadi olaylara ilk müdahil olan onlardır. Çünkü bu olaylar

²⁵⁵⁹ Ali Yaşar Sarıbay, *Siyasal Sosyoloji*, İstanbul: Der Yay., 1994, s. 169-173.

²⁵⁶⁰ Ejder Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, s. 146.

²⁵⁶¹ Sarıbay, *age.*, s. 18-19.

²⁵⁶² Mustafa Aydın, *İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenmesi*, s. 210.

²⁵⁶³ Okumuş, *age.*, s. 147.

²⁵⁶⁴ El-Bakara, 2/246; el-A'râf, 7/60, 66, 75, 88; Hud, 11/27, 38; el-Kasas, 28/20, 38. "Mele" kavramının daha geniş anlamı için tezimizin Kur'an'da siyasi topluluklar başlığı altında yer alan "Mele" alt başlığına bakılabilir.

²⁵⁶⁵ Okumuş, *age.*, s. 149.

²⁵⁶⁶ Sebe', 34/34; ez-Zuhruf, 43/23; el-İsrâ, 17/16.

²⁵⁶⁷ Mehmet Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 195.

kendilerine göre onların iktidar ve imkanlarını yok etme potansiyelini taşırlar. Her ortaya çıkan gücü kontrol etmek isterler. Peygamberler bu ortamlardan ortaya çıkan yeni oluşumlardır. Onlara siyasi gerekçelerle ilk karşı çıkan veya olumsuz tepki gösterip engelleme yoluna giden bu kesim olmuştur. Bu saiklerle olumsuz anlamda farklı tepkiler sergilemişlerdir.

Çıkarları için samimiyetsizlik, alaya alma ve iki yüzlü davranışlar sergilemişlerdir. Medine'deki münafıklar kendi gelecekleri açısından stratejik olarak uygun bulmadıkları için Hz. Peygamber ve mesajına direk olumsuz yanıt vermemiş fakat ona tabi olmamak için birtakım bahaneler uydurmuşlardır.²⁵⁶⁸ Bazende siyaset gereği peygamberin yanında onu dinler gibi davranmışlar fakat ayrılınca; “*az önce ne demiştin*” diyerek alaycı tavır sergilemişlerdir.²⁵⁶⁹ Onların olumluymuş gibi gözükten tavırları siyaset icabıdır. Yoksa samimi değildir.

Mekke’li müşrikler yurtlarından çıkarılma korkusuyla öndere uymaktan çekinmişlerdir. “*Biz seninle beraber doğru yola uyarsak, yurdumuzdan atılırız*”²⁵⁷⁰ ayetinde de belirtildiği gibi sürülme tehlikesinden korktukları için doğruların yanında yer almamışlardır. Yani baskıcı idareciler halkın doğruları kabullenmesinin önünde bir engel oluşturmuşlardır.

Siyasi, iktisadi vb. bazı gerekçe ve gayeler yapılan antlaşmaları bozma, ihanet ve düşmanla işbirliği yapma eğilimleri doğurmuştur. Kur’an’da müşrikler, Yahudi ve münafıklarla bazı antlaşmaların yapıldığı ve onların bu antlaşmaları bir takım siyasi çıkarlar nedeniyle bozdukları ifade edilir. Buna mukabil inananlardan yapılan antlaşmalara sadık kalınması istenmiştir.²⁵⁷¹ Tevbe suresinin başında konu edinilen antlaşmanın müşriklerle yapılan barış antlaşması olduğu belirtilmiştir. Bu ayetler Tebuk seferi esnasında inmiş ve genel olarak müşriklerin yaptıkları antlaşmaları bozmalarını ya da Mekke’lilerle yapılan Hudeybiye antlaşmasını ve onlara karşı takınılacak tutumu anlatmaktadır. Hz. Peygamber antlaşmasına sadık kalırken müşrikler çeşitli şekillerde müminlerin düşmanlarına yardım ederek antlaşmalara ters ve saldırgan tutumlar

²⁵⁶⁸ Âl-i İmrân 3/167.

²⁵⁶⁹ Muhammed, 47/16.

²⁵⁷⁰ El-Kasas, 28/57.

²⁵⁷¹ Et-Tevbe, 9/1, 4.

sergilemişlerdir. Tebük seferine çıkan Hz. Peygamber'in ardından müşrikler bunu fırsat bilip antlaşmalarını bozmuşlardır.²⁵⁷² Kendisine ihanet etmişler ve düşmanlarla işbirliği yapmışlardır.

Münafıklar siyasi olarak Hz. Peygamber'in düşmanlarıyla işbirliği yapmış, savaşlarda onunla beraber olmayacaklarına ve müslümanları savaşmaktan alıkoyacaklarına dair müşriklere söz vermişlerdir.²⁵⁷³ Medine'de Hristiyanlar arasında muteber bir kişi olan Ebu Âmir Hz. Peygamber'in otoritesi karşısında kendi otoritesi sarsılınca önce Uhud savaşında mekkeli müşriklerin yanında yer almış daha sonra da Suriye'ye göç ederek Bizans'ı müslümanlar üzerine kışkırtmaya çalışmıştır. Müslümanlar arasında tefrika ve fitne doğmasına gayret göstermiştir. Bunun için de Mescid-i Dırar'ı inşa etmiştir. Hz. Peygamber ise daha sonra vahiy doğrultusunda bu mescidi yıktırmıştır.²⁵⁷⁴

Yahûdiler Hz. Peygamber Medine'ye geldiklerinde onunla savaşmayacaklarına dair bir antlaşma yapmışlardı. Hz. Peygamber müşriklerle Bedir savaşında zafer kazanınca onun yanında olmuş ve antlaşmalarına sadık kalmışlardır. Fakat daha sonra Uhud savaşında Müslümanlar yenilince antlaşmalarını bozmuş, Mekke'li müşriklerle işbirliği yapmışlardır. Hz. Peygamber ve müminler siyasi ve askeri bakımdan güçlü iken yanlarında olmuşlar fakat zayıf olduklarında adeta arkalarından vurmuş antlaşmalarını bozup yüz çevirmişlerdir.²⁵⁷⁵ Daha sonra Medine'deki Yahûdiler Allah ve O'nun elçisine karşı gelmelerinden dolayı buldukları şehirden sürülmüşlerdir. Nedeni ise siyasi otoritenin başı olan Hz. Peygamber'e zayıf olduğunu düşündükleri anda karşı gelmiş olmalarıdır.²⁵⁷⁶

Münafıklar önderlerinin aleyhine Yahûdiler'in inkar edenleriyle işbirliği yapmışlardır. Münafıklar onlara; *"Eğer siz yurdunuzdan çıkarılırsanız, mutlaka biz de sizinle beraber çıkarız; sizin aleyhinizde kimseye asla uymayız. Eğer savaşa*

²⁵⁷² Begavî, *Mealimu't-Tenzil*, IV, s. 9; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, III, s. 7; Kurtûbî, *el-Cami' li Ahkami'l-Kur'an*, X, s. 93.

²⁵⁷³ Muhammed, 47/25-26.

²⁵⁷⁴ Taberî, *Tarihu'r-Rusul ve'l-Mülûk*, III, s. 110-111.

²⁵⁷⁵ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XIII, s. 472; Begavî, *Mealimu't-Tenzil*, VIII, s. 67.

²⁵⁷⁶ El-Haşr, 59/2-4.

tutuşursanız, mutlaka yardım ederiz”²⁵⁷⁷ diyerek siyasi anlamda destek vermişler, buna güvenen Yahûdiler de öndere karşı gelmiş ve bunda ısrar etmişlerdir. Aynı zamanda Yahûdiler’in yanlış ve tehlikeli karar almalarına neden olmuşlardır.

İktidar hırsı ve otoriteyi koruma arzusu önderleri çeşitli şekillerde suçlama ve sürgün etme tepkisini doğurmuştur. Peygamberleri dünyevi iktidar peşinde koşmakla suçlamışlardır. Çünkü peygamberlerin getirmiş olduğu siyasi, iktisadi, ahlaki ve sosyal düzen onların bozuk ve sömürü içeren düzenlerini tehdit ediyordu. Hz. Nuh’un kavmi onun hakkı hakim kılma çabalarını iktidar hırsı olarak algılamıştır.²⁵⁷⁸ Hz. Mûsâ’nın mucizeleri karşısında sihirbazların gerçeği görmeleri ve iman etmelerini gören Firavun ve taraftarları O’nu ve inanan Mısır’lıları yurtlarından çıkarmakla tehdit etmiştir. Firavun iktidarını korumak için gerçekleri kabul etmekten kaçınmıştır.²⁵⁷⁹ Hz. Mûsâ’yı bozgunculuk çıkarmakla suçlamıştır.²⁵⁸⁰ Böylece hem O’na inanmayı önlemeye çalışmış hem de gerçekleri kamufle etme yoluna gitmiştir.

Firavun ve toplumu Hz. Mûsâ ve kardeşinin iktidarı ele geçirmesinden korkmuşlar ve onlara karşı gelmişlerdir.²⁵⁸¹ Hz. Mûsâ Firavun’u hakka çağırdığında; *“Yaptığın büyü ile bizi yurdumuzdan çıkarmak için mi”*²⁵⁸² geldin diyerek onun ülkeye hakim olma endişesini dile getirmiştir. Kavmini de kendilerini yurtlarından çıkaracak diyerek onlara karşı kışkırtmıştır.²⁵⁸³

Toplumun bazı kesimlerinin önderi veya bir başka kesimi rakib olarak görmesi isyanı doğurmuştur. Burada kişi veya grupların kabilesi ve mensub olduğu herhangi bir grubun iktidar ve peygamberlik gibi elde edilmesi arzu edilen şeylere daha layık olduğunu düşünmesi vardır. Temelinde ırkçılık ve kavmiyetçilik yatmaktadır. Yahudi ve Hristiyanlar’ın bu saikle davrandıkları görülmektedir. Bunlar dini adeta kendi ırkî dinlerine çevirmişlerlerdir. Daha önce gönderilen İbrâhîm, İsmail, İshak ve Yakub gibi peygamberlerin kendi dinlerinden olduğunu²⁵⁸⁴ iddia ederek haklı olduklarını

²⁵⁷⁷ El-Haşr, 11-12.

²⁵⁷⁸ El-Mü’minûn, 23/24.

²⁵⁷⁹ El-Â’râf, 7/123; Tâhâ, 20/63.

²⁵⁸⁰ E-Mu’minun, 40/26.

²⁵⁸¹ Yunus, 10/78.

²⁵⁸² Tâhâ, 20/57.

²⁵⁸³ Tâhâ, 20/63.

²⁵⁸⁴ El-Bakara, 2/140.

güçlendirmeye çalışmışlardır. Bunun için Yahudiler kendi ve önceki peygamberleri, Hristiyanlar ise Yahudiler'in peygamberini ve diğer peygamberleri kabul etmişler. Her iki grup gerçek ve doğru olduğunu bildikleri halde²⁵⁸⁵ son elçi Hz. Peygamber'i kabul etmemişlerdir.²⁵⁸⁶ Yine gerek kıblenin değişmesi konusunda gerekse Hz. Peygamber'in dinlerine uyma istekleri hususunda ırkçı bir tutum sergiledikleri görülmektedir.²⁵⁸⁷

Yine Mekke'de kabileler arasındaki rekabet lidere karşı isyanı ve karşı çıkmayı doğurmuştur. Hz. Peygamber Haşimoğulları'ndan idi. Bu nedenle onlardan bir peygamberin gelmiş olması diğer kabilelerden üstünlüğün bir ifadesi olacaktı. Bunun için diğer kabilelerden ileri gelenler yemin ederek Haşimoğulları'ndan birinin peygamberliğine inanmayacaklarını dile getirmişlerdir.²⁵⁸⁸ Gerek Hz. Peygamber dönemindeki müşriklerin karşı gelişleri gerekse daha sonraki irtidat ve sahte peygamberlerin ortaya çıkışının temelinde bu ırkçı zihniyetin ve rekabetin olduğunu düşünmek mümkündür.

Toplum içerisinde önder konumunda olan bazı kimselerin peygamberlere inanmamalarının nedeninin siyasi rekabet olduğu söylenebilir. Peygamberlere gelen mesajlara inanmaları için onlara verilenlerin aynısının kendilerine de verilmesi şartını ileri sürmüşlerdir.²⁵⁸⁹ Kendilerine de bir peygamberlik verilmesini istemişlerdir.

Kendilerine değer verilme ve itibar görme arzusu gerçekleşmeyince olumsuz tepki ortaya koymuşlardır. Münafıklar Uhud savaşında tedbir konusunda kendilerine sorulmadığı gerekçesiyle Hz. Muhammed'e karşı olumsuz tavır takınmış ve tepki göstermişlerdir.²⁵⁹⁰

Halk üzerindeki etkinliğini korumak için onlara karşı mal ve makamlarıyla güç gösterisinde buldukları görülmektedir. Yine Firavun Hz. Mûsâ ile mücadele ve üstünlük yarışına girince sihirbazlarını çağırmış ve onların bayram günü kuşluk vaktinde toplanmalarını istemiştir.²⁵⁹¹ Adeta bu olayı siyasi bir güç gösterisi ve şova

²⁵⁸⁵ El-Bakara, 2/146; el-En'âm, 6/146.

²⁵⁸⁶ El-Bakara, 2/91, 101; el-Maide, 5/18.

²⁵⁸⁷ El-Bakara, 2/120, 145.

²⁵⁸⁸ İbn Hişam, **es-Siretü'n-Nebevî**, I, s. 270-287 315-318, 336-338.

²⁵⁸⁹ El-En'âm, 6/124.

²⁵⁹⁰ Âl-i İmrân, 3/154.

²⁵⁹¹ Tâhâ, 20/59.

dönüştürmek istemiştir. Galibiyet ya da mağlubiyet onların toplum nezdindeki prestijlerini belirleyeceği için yarışmayı insanların toplandığı bayram yerine ve kuşluk vaktine denk getirmiştir.

Allah'ın kendisine evlatlar, birçok mal, servet ve imkan verdiği Velid İbn Müğire gibi Mekke ileri gelenleri de sahip oldukları soy ve mali imkanları gücün kaynağı olarak görmüşler, iktidarın kendilerinin hakkı olduğunu söylemiş ve onu Hz. Peygamber'e layık görmemişlerdir. İnat ve kibirlerinden dolayı vahyi ve peygamberi inkar etmişlerdir.²⁵⁹² Velid İbn Müğire Hz. Peygamber'e; *“eğer birisi peygamber olacaksa malım ve yaşam senden daha fazla olduğu için o ben olmalıyım”* demiştir.²⁵⁹³

Allah ise böyle inatçı ve zorba zihniyetteki insanlara boyun eğmemeyi ve itaat etmemeyi önermiş ve böyle davrananları eleştirmiştir.²⁵⁹⁴ *“Malı ve çocuğu kendi ziyanını arttırmaktan başka işe yaramayan kimseye uydular”*²⁵⁹⁵ ayeti bu gerçeği dile getirmektedir. Zalimlere boyun eğenleri bu zalimlerle ceza da bir tuttuğunu²⁵⁹⁶ beyan etmiştir.

Otorite boşluğu veya liderin zayıflığı toplumların doğrulardan uzaklaşmasına sebep olduğu görülmektedir. Rabbi ile buluşmak için Tur dağına giden Hz. Mûsâ kavminin başına kardeşi Harun'u bırakmıştır. Kavmi onun yokluğunu fırsat bilip Hz. Harun'u dinlemeyerek, onu zayıf görerek böğüren bir buzağıyı tanrı edinip ona tapmışlardır. Kötü işler yapıp gerçeklerden uzaklaşmışlardır.²⁵⁹⁷

Çaresizlik itaat ve bağlanma getirmiştir. Siyasi şartlar bazen lidere karşı olumlu davranmaya sebep olmuştur. Ye'cüc ve Me'cüc'ün bozgunculuğu karşısında çaresiz kalan toplum bu durumdan kendilerini kurtarması için Zülkarneyn'e yalvarmış ve ondan yardım istemişlerdir. Buna karşılık kendisine çeşitli maddi vaatlerde bulunmuşlardır.²⁵⁹⁸

Hız. Süleyman Sebe' Melikesi Belkıs'a kendine itaat etmesini istediği mektubunu göndermiş, buna karşılık ileri gelenlerle istişare eden Belkıs ona elçiler ve

²⁵⁹² Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XXIII, s. 422, 426-432.

²⁵⁹³ Belazurî, **Ensabü'l-Eşraf**, I, s. 133-134.

²⁵⁹⁴ Hud, 11/59; eş-Şuarâ, 26/51.

²⁵⁹⁵ Nuh, 71/21.

²⁵⁹⁶ En-Nisâ, 4/97; el-Ahzâb, 33/34- 31-33.

²⁵⁹⁷ El-A'râf, 7/148-150; Tâhâ, 20/85.

²⁵⁹⁸ El-Kehf, 18/94.

hediyeler göndermiştir. Hz. Süleyman'ın askeri gücüyle tehdidi ve vermiş olduğu ultimatom onun teslim olmasını ve Hz. Süleyman'ın dinini kabul etmesi sonucunu doğurmuştur.²⁵⁹⁹

Gerçek ve doğruları insanlara ulaştıran önderlere karşı tepkilerde birtakım çıkarlar, siyasi rekabet ve insanların ellerindeki imkanları kaybetme endişeleri etkin rol oynamıştır. Bu endişelerin ve itirazların temelinde bazı grupların çıkarlarını, makam ve iktidarlarını kaybetme endişesi yer almaktadır. Bunun yanında ırkçılık ve Hz. Peygamber'i iktidara layık görmeme önemli bir neden olarak göze çarpmaktadır. Bu endişelerden dolayı önderlere karşı samimiyetsiz, iki yüzlü, ihanet etme, düşmanla işbirliği yapma, çeşitli şekillerde suçlama, şiddet, sürgün, mal ve makamla güç gösterisinde bulunma gibi tepkilerde bulunmuşlardır. Tüm peygamberler ve Hz. Peygamber'in getirmiş olduğu sistem onların siyasi konumları ve kurulu düzenlerine ters düştüğü için böyle davranmışlardır.

Siyasi ve iktisadi otoriteyi elinde bulunduran kesimler ellerindeki imkanlardan dolayı büyülenmiş başkalarını ezme yoluna gitmişlerdir. Kur'an bu ezen kimselere müstekbir²⁶⁰⁰ ezilenlere ise müstaz'af²⁶⁰¹ tabirlerini kullanmıştır. Müstekbirler sistemlerini bir refleks olarak koruma çabası içine girmişlerdir. Bu maksatla onların bu imkanlarını tehlikeye atabilecek her faaliyeti doğru da olsa engellemeye çalışmışlardır. Peygamberlere ve getirdikleri mesajlara da bu çerçevede bakmış, yaklaşmış ve karşı çıkmışlardır.

Bu bağlamda Kur'an'ın ezilen kesimin gücünün yanında olmaktan daha çok haklının yanında olma ilkesini benimsediğini ve önerdiği görülmektedir. Zulüm ve baskılara boyun eğmeden hak, gerçek ve yüce değerlere sahip çıkmayı ve bu değerleri savunan önderleri desteklemeyi önermektedir.

Bir başka siyasi içerikli toplumsal tavrın şu olduğu müşahade edilmektedir. Baskıcı zalimlerin yakınında bulunan avaneleri iktidarın ve önderin imkanlarından daha fazla yararlanmak için ona saygı duymuş, fikir vermiş, desteklemiş, gerektiğinde

²⁵⁹⁹ En-Neml, 27/36, 37, 44.

²⁶⁰⁰ Lokman, 31/7; en-Nahl, 16/22; el-Casiye, 45/8; Sebe', 34/31.

²⁶⁰¹ El-A'râf, 7/75; el-Kasas, 28/5; Sebe', 34/31-33.

yağcılık yapmış ve zulümlerine ortak olmuşlardır. Kârûn ve Hâmân gibi bu konularını kuvvetlendirmek için hakkı getiren önderlere ve onunla beraber inananlara karşı çıkmış ve elinden gelen kötülükleri yapmaktan çekinmemişlerdir.

Bütün bu hadiseler açıkça ortaya koymaktadır ki lidere karşı gösterilen tepkilerin temelinde yatan önemli nedenlerden birisi de çeşitli siyasi etmenlerdir.

5. *Sosyal sebepler*

İnsanlar sosyal bir çevrede dünyaya gelir ve o sosyal çevreden olumlu ya da olumsuz etkilenir ve o çevreyi etkiler. Bu olaylar, bireyin içinde yaşadığı aile, grup ve toplumda gerçekleşir. Bunlar sosyal varlık alanlarıdır. Bu ortamlarda kendinden önceki bazı değerleri aldığı gibi kendisi de bazı değerleri sonraki nesillere aktarır. Böylece değerlerde bir taşınma ve aktarım olur. Bu aktarımlarda ilaveler, eksilmeler, yön değiştirmeler olsa da süreklilik arz etmektedir. Siyasi, dini, ahlaki, sosyal ve kültürel alanlarda etkilenme ve aktarımlar gerçekleşir. Bu olaylar ve değerler toplum fertlerinin yaşam biçimlerini ve davranışlarını da etkiler. Sosyal çevre insanı adet, nizam, ritüeller ve yasaklarla kuşatmıştır.²⁶⁰² Bu bağlamda geleneğe bağnazca bağlı kalmak, toplumda edinilen alışkanlıklar, kişi ve toplumun bilgi seviyesi lidere karşı tepkilerde de etkili olurlar.

Medenileşme, şehirleşme ve kırsal kesimde kalma ile tutum ve davranışlar arasında ciddi bir ilişki vardır. Kur'an bedevî olanların medenî olanlardan küfür ve nifak bakımından daha beter, Allah ve Resulü'nün kanunlarını tanımamaya daha yatkın olduklarını beyan eder.²⁶⁰³ Demek ki insanların kültür, bilgi ve görgüleri gerçekleri kabul veya reddetmede önemli rol oynamaktadır. Bugün de bakıldığında gelişmiş insanlar gerçekleri daha rahat kabul etmekte ve daha kolay sosyal hayata uyum sağlamaktadır. Şunu da ifade etmek gerekir ki sadece bedevî olmak belirleyici bir unsur değildir. Çünkü bedevî olup doğruları yapan insanlar da az değildir.²⁶⁰⁴ Buna mukabil medeni olup eşkiyalık yapan bir çok insanın olduğu da bir gerçektir. Burada

²⁶⁰² Krech, *Sosyal Psikoloji*, s. 71.

²⁶⁰³ Et-Tevbe, 9/97.

²⁶⁰⁴ Et-Tevbe, 9/98.

vurgulanması gereken bu özelliğin davranış ve tutumlarda daha tutuculuğa götürdüğü gerçeğidir.

Toplum içinde statü bakımından daha zayıf konumda olanlar büyüklük taslayan, zengin, siyasi ve iktisadi gücü elinde bulunduranlara geçmişin birikiminin de tesirinde kalarak uymak durumunda kalmış olmaları²⁶⁰⁵ kabul edilen bir gerçektir. Bu uyma hali bazen olumlu bazen de olumsuz olur. Bu karşılıklı bir etkileşimin sonucudur. Kur'an'da yer alan; *“Allah'ın size üstünüzden (gökten) veya ayaklarınızın altından (yerden) bir azap göndermeğe ya da birbirinize düşürüp kiminize kiminizin hıncını tattırmaya gücü yeter”*²⁶⁰⁶ ayeti bu gerçeği ortaya koymaktadır. Burada üstten gelen azap taş yağdırma vb. felaketler ve alttan gelen azap deprem vb. felaketler olarak anlaşılırsa da İbn Abbas'ın, üstten gelen azaptan maksat üst kademedeki yöneticilerden alttan gelen de köle ve alt kademedekilerden gelen davranış ve tutumlar olduğu şeklindeki görüşü²⁶⁰⁷ dikkat çekicidir. Bu bağlamda ayetin yukarıda ifade edilen toplumsal etkileşime dikkat çektiğini söylemek mümkündür.

Burada sosyal etmenlerden maksat taklit, taassub, alışkanlık, tefrika ve bilgisizlik gibi lidere karşı tepkileri olumsuz etkileyen unsurlardır. Şimdi sırasıyla bunlar ele alınacaktır.

a. Taklit

Kur'an ataları ve geçmişi taklit etmeyi daha çok “e-b-v” kökünden gelen ve babalar, atalar anlamına gelen çoğul formu “âbâün”²⁶⁰⁸ kelimesini kullanarak ifade eder. Bir şeyi icad eden, ortaya çıkaran ve ıslah eden kişiye bu kelime kullanılır.²⁶⁰⁹ Ayrıca baba kelimesi amca manasına da gelmektedir.²⁶¹⁰ Bu kelime bir toplumun kültürel geçmişini anlatan mecaz bir kavram olarak ele alınıp Kur'an'da kullanılmaktadır. Bu başlık altında genel uygulamalar ve anlamların yanında bu kavramdan hareket edilerek taklit konusu işlenecektir. Ataların izinden düşünmeden gitmek, yılların oluşturduğu

²⁶⁰⁵ İbrâhim, 14/21.

²⁶⁰⁶ El-En'âm, 6/65.

²⁶⁰⁷ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIII, s. 24.

²⁶⁰⁸ Bk. M. F. Abdulkakî, *Mü'cemü'l-Müfehres li Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerim*, s. 2-4.

²⁶⁰⁹ Ragıb, *el-Müfredât*, “e-b-v” md.

²⁶¹⁰ El-Bakara, 2/133.

kültürel birikimi akıl süzgecinden geçirmeden körü körüne taklit etmek olumsuz davranışların kaynağı olmuştur. Bunlar şöylece ele alınabilir.

Ataların izinden gitme yeniliklere kapanma ve peygamberlerin getirmiş oldukları yeni değerleri kabule engel olma sonucunu doğurmuştur. Kur'an'da çeşitli toplumlar atalarının izinden ayrılmamak için yeni mesajlara kulaklarını kapamış ve onları inkar etmişlerdir. Özellikle varlıklı kesimler bunu yapmışlardır.²⁶¹¹ Kin ve düşmanlık dolu tepkilerle her yeni ve farklı yaklaşım ve düşünceye karşı durmayı bir huy ve değişmez tavır olarak benimsemeyi ilke edinmişlerdir.²⁶¹² Özellikle inkarcıların genel tavrı Allah'tan gelen her yeni öğütten yüz çevirmek şeklinde olmuştur.²⁶¹³ Burada şu gerçeği hatırlatmak gerekir ki, toplumların yıllar öncesindeki hayat normlarının bir birikimi ve köklü tarihi geçmişe dayanan geleneksel yapıyı değiştirmek kolay değildir.²⁶¹⁴ Bu nedenle gerek peygamberler gerekse toplumu ıslah vazifesini üstlenen diğer lider ve öncülerin işlerinin ne kadar zor olduğunu anlamak mümkündür.

Onlar aynı zamanda sadece önceki gelenek ve değerleri değil önderlerini ve eşraflarını da düşünmeden taklit ediyorlardı. Mekke'de Kabe ve dinin büyük bir çoğunluğu soyluların elindeydi. Halk ve kitleler anlayış ve tavır olarak onlara bağlıydılar. Onların kabul ettiğini kabul ediyorlar reddettiğini de reddediyorlardı.²⁶¹⁵ Sosyal yapı içinde peygamberlere karşı halkı inkara sürükleyen ve kitleleri etkileyenler bu önderler olmuşlardır.²⁶¹⁶ Aslında Yahudilerin din adamlarını ilah edinmelerinin eleştirilmesi onların helal dediklerine helal haram dediklerine haram demeleri ve bunu düşünmeden kabul etmeleri nedeniyledir.²⁶¹⁷ Burada önderler halkı olumsuz yönde etkilemekte ve gerçeği bulmalarına engel olmaktadır.

Ataların dinini taklit etmek peygamberleri inkar ve isyana sevk etmiştir. Hz. Nûh'un kavmi, Ad, Semûd ve diğer birçok peygamberin kavminin kendilerine inanmamalarının altında yatan en önemli neden atalarının dinine bağlı olmalarıdır.²⁶¹⁸

²⁶¹¹ Ez-Zuhuf, 43/23.

²⁶¹² İzutsu, **Kur'an'da Allah ve İnsan**, s. 190-192, 198.

²⁶¹³ Eş-Şuarâ, 74/5.

²⁶¹⁴ Yolcu, **Kur'an'da İnkâr Psikolojisi**, s. 189.

²⁶¹⁵ Yolcu, **age.**, s. 193.

²⁶¹⁶ İzzet Derveze, **Kur'an Cevap Veriyor**, Abdullah Bayakal (çev.), İstanbul: Yöneliş Yay., 1988, s. 56, 62.

²⁶¹⁷ Et-Tevbe, 9/31.

²⁶¹⁸ İbrâhim, 14/10.

Hız. Salih'in kavminin inanmasının önündeki en önemli engel atalarının dinlerini taklit etmeleri olmuştur.²⁶¹⁹ Hız. İbrâhîm'in babası ve kavmini putlara tapmaktan alıkoyma çabaları karşısında onu dinlememe ve uymamalarının nedeni; *"biz babalarımızı bunlara tapar bulduk"*²⁶²⁰ demeleridir. Bu tutum onların peygambere uymalarına engel olmuş ve isyanlarının da sebebi olmuştur. Hız. Mûsâ'ya karşı çıkan kavmi, onu kendilerini üzerine buldukları babalarının dininden çevirmekle suçlamışlardır.²⁶²¹ Hız. Mûsâ'nın getirmiş olduğu vahyi daha önce duymadıkları için reddetmişlerdir.²⁶²² Yanlış da olsa babalarının dinini taklit onları doğrudan uzaklaştırmıştır. Babalarını taklit onları isyana sürüklemiştir. Hız. Peygamber'in Mekke'li müşrikleri tevhid inancına ve yüce ahlaki ilekelere daveti karşısında onların tutumları aynı şekilde atalarının dinine sarılmak, onu çeşitli şekillerde suçlamak, karşı gelmek, inkar ve isyan etmek şeklinde olmuştur.²⁶²³ Hız. Peygamber onları Kur'an'a çağırduğında onlar; *"Babalarımızı üzerine bulduğumuz din bize yeter"*²⁶²⁴ demişlerdir.

Taklit, düşünme ve akli kullanmaya dolayısıyla doğruyu bulmaya engel olmuştur. Aklını kullanmama ve ataları körü körüne ve bağınazca taklit etmenin hatalı bir davranış olduğu ve doğruyu kabul etmeye engel teşkil ettiği Kur'an'da belirtilmiş ve eleştirilmiştir.²⁶²⁵ Onlar sağır, dilsiz, kör ve akıllarını kullanmayanlar olarak vasıflandırılmışlardır.²⁶²⁶ Müşriklere Allah ve Resulüne gelin denildiği zaman; *"Biz babalarımızı bulduğumuz yol üzere devam ederiz"* diyerek taklitten kendilerini kurtaramamışlardır. Allah onların bu tutumunu; *"Ataları hiçbir şey bilmiyor ve doğru yol üzerinde bulunmuyor iseler de mi?"*²⁶²⁷ diyerek eleştirmiştir. Düşünmeden önceki adet, inanış ve uygulamalara uymanın yanlışlığına dikkat çekmiştir. Hem Mekkî hem de Medenî birçok ayette Hız. Peygamber'in çağrılarına karşı insanların geleneklere bağlılığa sarılarak karşı çıktıkları görülmektedir.²⁶²⁸

²⁶¹⁹ Hûd, 11/62.

²⁶²⁰ El-Enbiyâ, 21/53; eş-Şuarâ, 26/74.

²⁶²¹ Yunus, 10/78.

²⁶²² El-Kasas, 28/36.

²⁶²³ El-En'âm, 6/148; Hud, 11/109; Sebe', 34/43; ez-Zuhruf, 43/23.

²⁶²⁴ El-Maide, 5/104.

²⁶²⁵ El-Bakara, 2/170.

²⁶²⁶ El-Bakara, 2/170-171.

²⁶²⁷ El-Maide, 5/104.

²⁶²⁸ El-Bakara, 2/170; el-Maide, 5/104; el-Enbiya, 21/53; eş-Şuarâ, 26/74; Lokman, 31/21.

Taklit akılı kullanmayı önler. Akıl ise insanı ilme götürür. İlim sahipleri ise gerçekleri görür ve onları itiraf ederler.²⁶²⁹ Akıl-ı selim sahibi insanların kendilerini inanmaya davet eden liderlere işittik ve iman ettik diyerek karşılık verdiklerini Kur'an haber veriyor.²⁶³⁰ Demek ki akılı kullanmak gerçekleri kabulde önemli rol oynamaktadır. Taklit ise akılı kullanmaya en büyük engeldir. Çünkü tarihi birikim olan gelenek bir kural haline gelince yeniden düşünüp değerlendirmek ve tutarlı olup olmadığını analiz etmek her seviyedeki insan için oldukça zordur.²⁶³¹ Hz. İbrâhîm putların güçsüz, fayda ve zarardan uzak ve aciz olduklarını akli ve mantıki olarak kavmine izah emesi karşısında gelenek ve taklitçi zihniyet; “*Biz atalarımızı böyle bulduk!*”²⁶³² demenin ve şiddet uygulamanın dışında başka bir tepki sergileyememişlerdir.

Allah Teâla insanların bir takım mazeretler ileri sürüp taklit yolunu tutmamaları için ayetlerini açıkladığını beyan etmektedir.²⁶³³ Yani bu insanlar akıllarını kullanarak doğruyu bulamasalar bile gerçekler kendilerine hazır olarak gelmiştir. Sadece onu kabul etmek ve uymak görevi onlara düşmektedir.

Taklide kapılan insanların taklit ettikleri yanlış uygulamayı bırakmadan doğruyu bulmaları oldukça zordur. Çünkü bu insanların doğruları başkalarının doğru dedikleri şeylerdir. Kendileri doğruyu tanıyamadıkları gibi doğrunun delillerini de kabul etmezler. Çünkü onlar akıllarını kullanmayı iptal etmiş ve bilgiye ulaşma yollarını kapamışlardır.²⁶³⁴

Taklit kötülüğün de kaynağı olmuştur. Kötülük yaptıkları zaman; “*Babalarımızı bu yolda bulduk. Allah da bize bunu emretti*”²⁶³⁵ diyerek kötülük yapmayı babalarını taklit etmeye bağlamışlardır. Ayrıca buna dini bir referans bulmaya çalışmışlardır.

Taklit anlayışı dar görüşlülük temeline dayandığı için önyargı ve taassubu doğurmakta, başkalarının görüş, inanç ve düşüncelerine karşı saygısızlığı da peşinden

²⁶²⁹ Âl-i İmrân 3/18.

²⁶³⁰ Âl-i İmrân, 3/193.

²⁶³¹ Yolcu, **Kur'an'da İnkâr Psikolojisi**, s. 189.

²⁶³² Eş-Şuarâ, 25/74.

²⁶³³ El-A'râf, 7/173.

²⁶³⁴ Mustafa el-Meragî, **Tefsiru'l-Meragî**, II, s. 45.

²⁶³⁵ El-A'râf, 7/28.

getirmektedir. Bu ise toplumda bölünme, kavga ve kargaşayı doğurmaktadır. Allah Kur'an'da kendisine ve Hz. Peygamber'e itaatı emretmektedir. Ardından da çekişme ve çatışmanın toplumun gücünü zayıflatacağı ve bu nedenle de ellerindeki imkanların yok olacağını insanlara haber vermektedir.²⁶³⁶ Ayette ifade edilen sonuçlar, toplumun liderle ve kendi aralarındaki uyuşmazlığının onları nerelere sürükleyeceğini göstermektedir. Buna sosyal çözülme de denebilir. Bu sosyal çözülme isyanı ve dolayısıyla hak, hukuk, adalet tanımamayı ve otoriteyi yok saymayı doğurur. Bu durumlar ise toplumda öndere karşı olumsuz tepkiler doğması sonucuna götürür. Böyle ortamlar anarşi ve terör doğurur. Onlar için uygun bir zemin oluşmuş demektir.

İslam'ın gelenek ve kültürel birikime bakışı realist bir yaklaşım tarzındadır. Bunun için toplumsal gerçeklerden genel ahlaki ve dini değerlere uygun olanlar kabul edilmiş, ters olanlar reddedilmiş ve netlik olmayanlarda ise bekleme ve düşünme önerilmiştir. Toptan kabul ve red benimsenmemiştir. Kur'an atalardan gelen birikimi yok saymamış onu körü körüne ve bağımsızca sahiplenmeyi reddetmiştir. Herhangi bir delile dayanmadan sadece birbirine bakarak yapılan yanlış uygulama ve inançlar eleştirilmiştir. Onun yerine akıl süzgecinden geçirerek benimseme önerilmiştir. Vahye ters düşmeyen, akıl ve insan yaradılışına uygun olan birikimlerin kabulü makul karşılanmıştır. Böyle olmayanların ise terk edilmesi benimsenmiştir.²⁶³⁷ Çünkü insanların toplumsal değerler ve geleneklerden tamamen soyutlanıp bağımsız hareket etmesi ve karar vermesi gerçekte bağdaşmaz. Bunları tamamen terk insan yaşamını da zorlaştırır. Bu birikimin eleştiriden geçirilerek, bir ayıklama yapıp üzerine yeni değerler inşa ederek geliştirmek insanlığın ilerlemesine katkı anlamına gelmektedir. Bu nedenle Kuran'da örnek olarak sunulan ve eski olumsuz geleneklerine dayanarak peygamberlere karşı menfi tepkiler ortaya koyan toplumlar eleştirilmiştir.

Aslında taklitçilik yenilik, gelişme, problemleri çözme peşinde olan ile çıkar ve hegemonyalarını sürdürmek için doğru veya yanlışlığı düşünülmeden bazı dogmalara sarılanlar arasındaki bir çatışmadan başka bir şey değildir. Peygamberler bu yenilikçiliği temsil ederken onların karşısında duranlar ise statükoyu temsil eden kişiler olmuşlardır.

²⁶³⁶ El-Enfâl, 8/46; Ayrıca bk. el-Enbiya, 21/92-93.

²⁶³⁷ Hayrettin Karaman, "Âdet", **DİA**, I, s. 369.

Taklid anlayışında ataları kutsama, onlara haksız değer verme, onların daima doğru yaptıklarını savunma gibi arka planda yatan gizli bir zihniyet vardır. İnsanlar bu zihniyete dayanarak tembelliği tercih etme, sorumluluk almama ve gelişip ilerleme için gereken zihin ve beden tembelliğine bahane bulma gibi olumsuzlukları meşrulaştırma çabasına girmektedir. Bu yolla her ne kadar açıkça ifade edilmese de kendi kabiliyetsizliklerini ve yeteneksizliklerini gizleme peşine düşmektedirler.²⁶³⁸

Şu sonucu da söylemek mümkündür. Kur'an'daki peygamberlere bakıldığında taklit, genel bir olgu olup Hz.Nuh'tan Hz. Peygamber'e kadar her dönemde hakikatleri kabul etmeye karşı söküp atılması zor bir engel olarak karşımızda durmaktadır.

Ayrıca taklit bataklığına saplananların taklit ettikleri değerlerin yegane doğru olduğuna inanmaları nedeniyle bu değerlere aykırı olan her şeyi doğru da olsa yanlış olarak görmekte olduklarını belirtmek gerekir. Bunun için sadece o doğruyu reddetmekle kalmamışlar aynı zamanda onu bir tehlike olarak görmüşler ve saldırmışlardır. Peygamberlere karşı yapılan saldırıların ve gösterilen olumsuz tepkilerin temelinde bu zihniyet yatmaktadır.

Toplumların gelişmesinin, ahlaki, siyasi, siktisadi, sosyal ve din alanlarında doğruyu bulabilmenin yolu özgürlüktür. Bu özgürlük din, düşünce ve fikirleri açıklama ve yaşama özgürlüğüdür. Fakat taklid donuk, değişmeyen ve hatta eleştirilemeyen dogmalara dayandığı için ne yanlıştan kurtulmayı ne de gerçeği yakalamayı mümkün kılmaktadır. Bunun için atacılık gelişme ve değişimin önündeki en büyük engeldir. Kur'an bir taraftan düşünmeyi ve aklı kullanmayı önerirken diğer taraftan genel ilkeler belirtip teferruatı insanlara bırakması statiklikten öte dinamik bir anlayışı bizlere önerdiği anlamına gelmektedir.

b. Bilgisizlik

Bilgisizlik anlamında Arapça “c-h-l” kökünden gelen “cehl” veya “cehalet” masterları kullanılmaktadır. Kelime sözlükte bilgisizlik, ahmaklık ve aptallık

²⁶³⁸ Cevad Ali, *el-Mufassal fi Tarihi'l-İslam*, IV, s. 49-50.

anlamalarına gelmektedir. Cahiliyye ise ilim sözcüğünün zıddıdır.²⁶³⁹ Fakat islam öncesi dönemde bu kelime hilmin karşılığı olarak, aptallığı davranışa yansıtan sertlik ve kabalığı ifade edecek şekilde kullanılmıştır.²⁶⁴⁰ Bu kökten gelen ve ism-i fail olan “cahil” ise içerisinde yabaniyet ve korkunçluğu ifade ettiği için aslanın isimlerinden birisi²⁶⁴¹ olarak kullanılmıştır. İslamiyet öncesi dönemi ifade eden cahiliyye ise Araplar’ın yaşam tarzlarını, davranışlarını, inanç ve dini değerlerini barındıran hal ve hareketlerini ortaya koyan bir kavramdır.²⁶⁴²

Kur’an cahilliğin önderlere karşı gelmede önemli bir etken olduğunu bizlere bildirmektedir. Bunu peygamberlere karşı olumsuz tavırlar sergileyen kavimleri Allah’ın cehaletle vasıflandırmasından anlamamız mümkündür. Bunun için peygamberlere karşı olumsuz tavır takınan Lut kavminin ahlaki çöküntüsü,²⁶⁴³ Âd kavminin azgınlığı,²⁶⁴⁴ Nuh kavminin Hz. Nuh’tan akıl almaz istekleri,²⁶⁴⁵ Hz. Peygamber’e ahlaksızlığın adeta zirvesini davranışlarıyla gösteren müşriklerin tutumları²⁶⁴⁶ hep cehaletle vasıflandırılmıştır. Kur’an’ın anlattığı bu toplumsal tavırlarla kelimenin duygusal anlamı olan gurur, kin ve husumet²⁶⁴⁷ arasında rahatlıkla bir bağ kurmak mümkündür. Yani cehalet saldırganlığı içinde barındırmaktadır.

Cehalet yanıltıcıdır ve inkara sürükler. İnsanların gerçek bilgiye dayanmayan ve kendilerinin uydurdukları şeyler onları yanıltmıştır. Kur’an’da Yahûdiler’in dinleri konusunda yanılmalarının sebebi uydurdukları şeylerin peşinden gitmeleri olduğu belirtilir.²⁶⁴⁸

Bilgisizlik insanların doğruyu kabul etmelerinin önünde önemli bir engeldir. Hz. Nûh’un kavminin onu inkar etmesinin ana sebeplerinden birisi bilgisizce davranmalarıdır.²⁶⁴⁹ Hz. Peygamber’i inkar eden kavmini eleştiren Allah onların

²⁶³⁹ Zemahşerî, *Esasü'l-Belağâ*, I, s. 153; Firûzâbâdî, *Kamûsü'l-Muhîd*, I, s. 980-981; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, s. 713.

²⁶⁴⁰ İzutsu, *Kur’an’da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 57-59.

²⁶⁴¹ Firûzâbâdî, *Kamûsü'l-Muhîd*, I, s. 981.

²⁶⁴² İzutsu, *age.*, s. 54-56.

²⁶⁴³ En-Neml, 27/55;

²⁶⁴⁴ El-Ahkaf, 46/23.

²⁶⁴⁵ Hud, 11/25-29.

²⁶⁴⁶ El-Bakara, 2/67; el-En’âm, 6/111; el-A’râf, 7/199; el-Kasas, 28/55.

²⁶⁴⁷ İzutsu, *Kur’an’da Allah ve İnsan*, s. 191, 197, 204.

²⁶⁴⁸ Âl-i İmrân 3/23-24.

²⁶⁴⁹ Hûd, 11/29.

bilgisizliklerinin inkara sebep olduğunu şu şekilde dile getirmiştir. “*Yoksa Peygamberlerini henüz tanımadılar da bu yüzden mi onu inkâr ediyorlar?*”²⁶⁵⁰ Eğer akıllarını kullanıp, araştırıp önderin söyledikleri üzerinde düşünselerdi belki onu kabul edeceklerdi. Ama bunu yapmamışlardır.

Allah Tevbe suresinin 97. Ayetinde bedevilerin kafirlikte, münafıklıkta ve Hz. Peygamber’in getirdiği kanunları tanımamazlıkta rakipsiz olduğu bildirilir. Seyyid Kutup sosyolojik olarak onların bu katılıklarını bilgisizlik, yasak tanımazlık ve yaşadıkları hayat şartlarının sonucuna bağlamaktadır.²⁶⁵¹

Bilgisizlik doğrudan sapma ve dolaylı olarak öndere uymaya engel teşkil etmiştir. Yine Mekke’li müşrikler insanların bilgisizliklerinden yararlanıp herhangi bir ilmi delile dayanmayan boş laflarla insanları Allah yolundan saptırmış ve onlarla alay etmişlerdir. Bilgisizlik hem sapma hem de saptırma nedeni olmuştur.²⁶⁵² Nadr b. Haris Mekke’de acem masalları ihtiva eden kitaplar satın alır ve Mekke’lilere; “*Muhammed size Ad ve Semûd kavimlerinin masallarını anlatıyor; ben de size Rum ve Acem masalları anlatacağım*” der, onları eğlendirir ve Kur’an’dan uzak tutmaya çalışırdı.²⁶⁵³ İnsanların bilgisizlikleri hem sapmaya hem de saptırmaya neden olduğu için inkarcıların taklit hastalığından kurtulamadıkları Kur’an’da belirtilir.²⁶⁵⁴ Çünkü taklit düşünmeyi önlediği için en önemli cehalet sebeplerinden birisidir.

Örneğin Hz. Mûsâ kavmini Musır’dan ve Firavun’un zulmünden kurtarıp bir mucize neticesinde denizden geçince Kenaniler’e rastlamışlardır. Kavmi bu topluluğun kendine mahsus bir takım putlara (*buzagıya*) taptığını görmüş ve Hz. Mûsâ’dan kendilerine onların tanrısı gibi bir tanrı yapmasını istemişlerdir.²⁶⁵⁵ Hz. Mûsâ ise onların bu isteğini reddetmiş ve onlara; “*Gerçekten siz cahil bir toplumsunuz*”²⁶⁵⁶ diyerek onları cehaletle suçlamıştır. Burada kavminin Allah’tan başkasına ibadet yapılamayacağını, O’na karşı görevlerini ve nasıl davranacaklarını bilmedikleri ya da bu durumu Allah’ı inkar ettiklerinden değil de ona yaklaşmak için yaptıklarını fakat bunun

²⁶⁵⁰ El-Mü’minûn, 23/69.

²⁶⁵¹ Seyyid Kutup, **Fi Zilali’l-Kur’an**, III, s. 1699-1700.

²⁶⁵² Lokman, 31/6.

²⁶⁵³ Kurtûbî, **el-Cami’ li-Ahkâmi’l-Kur’an**, XVI, s. 458-459.

²⁶⁵⁴ El-Bakara, 170-171; ez-Zuhruf, 43/21-24.

²⁶⁵⁵ Taberî, **Camiu’l-Beyân**, X, s. 408-409; İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, VI, s. 379.

²⁶⁵⁶ El-A’râf, 7/138.

inançlarına zarar vermeyeceğini düşündükleri için böyle davrandıkları²⁶⁵⁷ ifade edilmektedir. Bu düşünce ve bilgi eksikliğinden dolayı Hz. Mûsâ onları cehaletle suçlamıştır. Cahillikleri yanlışa özenmelerine sebep olmuştur. Daha sonra Samiri'nin bir buzağı yapıp halkı buna tapmaya çağırmasının temelinin buraya dayandığı²⁶⁵⁸ belirtilmektedir. Samiri'nin bilgisizliği halkını saptırmaya neden olmuştur.

Cehalet hakkı ve gerçekleri kabul etmeye ve onları savunan önderlere uymaya karşı önemli bir engeldir. Çünkü bir şeyi bilmeyen ona ve ona sahip çıkan ve savunanlara engel olur. Şayet cehalet taklit ve çıkarların kaybedilmesi endişesiyle desteklenirse daha da tehlikeli hale gelebilir.²⁶⁵⁹

Bilginin doğru kullanılması gerekir. Aksi halde olumsuz davranışlara götürebilir. Bazı toplumların sahip oldukları bilgilerden dolayı şımarıdıkları ve büyüklük tasladıkları ve bundan dolayı da önderlerini alaya aldıkları Kur'an'da beyan edilir.²⁶⁶⁰ Bilgi onları hakkı bulmaya götürmesi gerekirken onları haktan uzaklaştırmıştır.

Bilgisizce tabi olma manevi sorumluluğu da beraberinde getirir. Toplumda zayıf ve statü bakımından daha alt konumda olan bazı gruplar büyüklük taslayanlara düşünmeden ve bilgisizce uymuşlardır. Bunlar, ahirette uydukları kimselerden kendilerini kurtarmalarını isteyecekler fakat kendilerine uyulan kişiler bunu yapmalarının mümkün olmadığını onlara açıklayacaklardır.²⁶⁶¹

Doğru davranış için tarihi gerçeklerden ders almak gerekir. İnsanların öncekilerin başına gelenlerden ibret alması gerekirken bunu yapmamaları helak olmalarına sebep olmuştur.²⁶⁶² Onların halini anlamak ve ibret almamak, kendisinin sonunun ne olacağını düşünmemek bir başka cehalettir.

Cehalet, anlamında da yer aldığı üzere mevcut siyasal ve sosyal yapıya düşünmeden bağlılığı, sonuç felaket olsa da mevcut geleneğe kör bir saplantı ile kendini

²⁶⁵⁷ Begavî, **Mealîmü't-Tenzil**, III, s. 274.

²⁶⁵⁸ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, X, s. 409-411.

²⁶⁵⁹ Abdullah Şemsüddin Muhammed İbn Kayyim (751/1350), **Hidayetü'l-Hayara fi Ecvibeti'l-Yehûd ve'n-Nasara**, Muhammed Ahmed el-Hacc (nşr.), Dimeşk: Darü'l-Kalem, 1996, s. 244.

²⁶⁶⁰ El-Mü'min, 40/83.

²⁶⁶¹ İbrâhim, 14/21; en-Nahl, 16/25.

²⁶⁶² El-Furkân, 25/39.

bağlı hissetmeyi öngören bir anlayışı simgelediği²⁶⁶³ için cahil olanlar peygamberlerin getirmiş oldukları yeniliklere kulak vermemiş, sırt çevirmiş ve reddetmişlerdir. Cehalet öndere karşı olumsuz tepkilerin temelini oluşturmuştur. Cehaletin karşıtı ilim kabul edildiğinde bu insanın kendisini, amacını, Rabbini, peygamberini doğru olarak bilmeyi, tanımayı ve onlara karşı hilim, tevazu ve teslimiyet duyguları ile dolu olmayı ifade eder. Bu ilim, insanların başta liderlere olmak üzere tavır ve davranışlarını da olumlu yönde etkiler.²⁶⁶⁴ Cehalet bir Kur'an terimi olarak ilmin karşıtı olmaktan ziyade hilmin karşıtı ve belki bilgisizliğin bir yansıması olarak sert ve katı davranışı ifade eden bir kavram olarak ele alınması daha isabetli gözükmektedir.

c. Taassup

“Asabe” veya “usbe” kelimelerinin anlamları üzerinde daha önce Sosyo-Dini Topluluklar başlığı altında durulduğu için burada kavramın kökeni ve anlamları üzerinde fazla durulmayacaktır. Bu kökten gelen kelimeler temelde söz ve davranış birliğini, tutkun bir vaziyette yardımlaşma ve dayanışma içinde hareket etmeyi ifade eder.²⁶⁶⁵ Asabiyet taassubla özdeşleşebilmektedir. Taassub asabiyete bağlılığın bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır.²⁶⁶⁶ “Asabe” ortak bağ bulunan çevreyi destekleme, yardım etme ve beraber olmada titiz davranmaktır. Vicdan ve aklın ilkelerini çiğneyerek birilerine karşı olmada aşırılık göstermektir.²⁶⁶⁷ Temelde kan bağına dayalı olan merkezden çecreye doğru genişleyen çocuk, atalar, kabile ve millete kadar genişleyen hatta dostluk ve antlaşmaya dayalı bağları ifade eden bir kavramdır. Belli bir lider, grup ve kitleye bağlı asabiyetten de söz edilmektedir.²⁶⁶⁸ Merhum Elmalılı ise “taassub” u; *“Eski olsun yeni olsun Allah'ın indirdiği delillere bakmayıp ataların halini yalnız ata olduklarından dolayı taklit etmek ve onları Allah'a eşler koşturmak, hakkı bırakıp hayal, vehim ve şeytanın yoluna uymak ve onun izinden gitmektir”*²⁶⁶⁹ diye tanımlamaktadır. Burada kavramsal derinliğe daha fazla dalmadan lidere karşı olumsuz tepkilere götüren ve taassub niteliği taşıyan olaylardan hareket edilerek konu ele alınacaktır.

²⁶⁶³ İzutsu, *Kur'an'da Allah ve İnsan*, s. 192-193.

²⁶⁶⁴ İzutsu, *age.*, s. 204-205.

²⁶⁶⁵ Ragıb, *el-Müfredât*, “a-s-b” md.

²⁶⁶⁶ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 113.

²⁶⁶⁷ İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, IV, s. 2963-2965.

²⁶⁶⁸ Yolcu, *Kur'an'da İnkâr Psikolojisi*, s. 114.

²⁶⁶⁹ Elmalılı, *Hak Dini Kur'an Dili*, I, s. 585-586

Dinî taassub toplumlara inkara götürmektedir. Firavun ve taraftarlarının Hz. Mûsâ ve Harun'a inanmamalarının altında yatan nedenlerden birisi de babalarını üzerine buldukları dinden ayrılmak istememeleri ve kendilerini bu dinden uzaklaştıracakları endişesidir.²⁶⁷⁰ Hz. Nûh'un kavmi onun sözüne güvenmiyor ve eski dinlerini terk etmek istemiyor. Eski dinlerine taassub şeklindeki bağlılıkları onların lidere inanmalarına da engel oluyor.²⁶⁷¹ Dini taassub lidere inanmama tepkisini doğuruyor.

Hz. Muhammed ve Kur'an'a da Yahûdiler; *"biz sadece bize indirilen Tevrat'a inanırız"* diyerek²⁶⁷² taassup gösterip inanmamışlardır. Yine dini taassubun göstergelerinden birisi Ehl-i Kitab'ın şu davranışlarıdır. Kur'an onlardan kimilerinin kendilerine verilen emaneti koruduğunu kimilerinin ise bunu geri vermek istemediğini belirttikten sonra bunun sebebinin; *"Ümmîlere karşı yaptıklarımızdan dolayı bize vebal yoktur"*²⁶⁷³ şeklindeki onların düşünce ve anlayışlarına dayandığını ifade etmektedir. Buradaki ümmilerden maksat Ehl-i Kitab'ın dışındaki Araplar'dır. Onlara göre kendi dinlerinden olmayanlara zulmetmekte herhangi bir sakınca yoktur.²⁶⁷⁴ Bu ifadeler onların dini taassublarının en açık ifadesidir ve onları olumsuz davranışa sürüklemiştir.

Müşrikler Hz. Peygamberin gerçekleri getirmesi ve Allah'a çağırması karşısında önceki tanrılarına tapınmakta ısrarcı olup taassup göstermişlerdir. Onlardan yanlış da olsa ayrılmak istememişlerdir.²⁶⁷⁵ Hz. Peygamber'i atalarının tapmakta oldukları putlardan insanları alıkoymakla suçlamışlardır.²⁶⁷⁶ Onların bu taassubları Hz. Peygamber ve Kur'an'a uymalarına engel olmuştur.

Yine Mekke'lilerle müslümanlar arasında Hudeybiye antlaşması yazılırken meydana gelen şu hadise dini taassubun göstergelerinden birisidir. Antlaşma yazılırken Hz. Peygamber Hz. Ali'ye "yaz" dedi: *"Bu, Allah'ın elçisinin, Mekke halkıyla yaptığı antlaşmadır."* Bunun üzerine Kureyş temsilcileri dediler ki: *"Biz senin Allah'ın elçisi olduğunu bilsek, sizin Kabe'ye girmenize engel olmayız. Şöyle yazın: "Bu, Abdullah*

²⁶⁷⁰ Yunus, 10/78.

²⁶⁷¹ Hûd, 11/53; Nûh, 71/23.

²⁶⁷² El-Bakara, 2/89-91.

²⁶⁷³ Âl-i İmrân, 3/75.

²⁶⁷⁴ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 571; Şevkanî, **Fethu'l-Kadir**, I, s. 405.

²⁶⁷⁵ El-Furkân, 25/42.

²⁶⁷⁶ Sebe', 34/43.

oğlu Muhammed ile Mekke halkı arasındaki antlaşmadır."²⁶⁷⁷ Peygamberimiz de barış bozulmasını diye Allah'ın indirdiği sükunet ve takvayla bu şekilde yazılmasını kabul etti.²⁶⁷⁸ Bu hadise din taassubunun nerelere kadar gittiğini ve lidere karşı nasıl olumsuz tepkiye dönüştüğünü göstermektedir.

Kan bağına dayalı kabilecilik Araplar'da sosyal yapıyı etkileyen önemli bir faktördür. En önemli özelliği manevi ve zihinsel alanda çözülmez bir birlik oluşturmasıdır. Bu sosyal yapıda insanların ruh yapıları, düşünce ve değerleri ortaktır.²⁶⁷⁹ Onlar için kabile ve onun gelenekleri her şeyin üstünde sayılmıştır. Bu nedenle peygamberlerin karşısında bu zihniyetteki insanlar her zaman sorun olmuştur. Hem bu değerlere aykırı yeni değerler ve normlar getirmek hem de eski birikimi bırakıp bu yeni değerlere itibar etmek kabile ortamından tecrid anlamına gelmekteydi. Ayrılan kişi hem sosyal bir baskı altında kalıyordu hem de savunmasız ve yalnız bırakılıyordu.²⁶⁸⁰ Bu durumda kalmak fert ve gruplar için kolayca göze alınabilecek bir durum değildi. Bunun için ırkçılık ve kabilecilik taassubu liderlere karşı olumsuz tepki gösterme sonucunu doğurmuştur. Bu olumsuz sonuçlarla karşılaşmamak için peygamberlerin getirmiş oldukları doğruları kabullenmeyi göze alamamışlar.

Yahûdilerin Hz. Peygamber'in elçiliğini kabul etmemelerinin en önemli nedenlerinden birisi kendi içlerinden olmayıp Arap'lardan olmasıdır. Irkçılık taassubundan dolayı O'nu kabul etmemişlerdir.²⁶⁸¹ Ehl-i Kitab kendilerine delil getirilse de inat ve taassublarından dolayı kible konusunda Hz. Muhammed'e uymamışlardır.²⁶⁸²

Irkçılık taassubu lideri adaletsiz davranmaya sevk etme ve bu yönde davranması için etkileme girişimlerine neden olmuştur. Medine'de bir kişinin zırhını çalan Zaferoğullarından birisi (*Tu'me*) bunu bir Yahûdi'nin evinde saklar. Daha sonra zırh bulunduğunda bunu kendisinin çaldığını inkâr eder. Peygamberimiz müslüman olan bu kişi hakkında karar vermek için düşünme safhasında iken Tu'me'nin yakınları aile namusu ve akrabalık taassubu nedeniyle peygamberden onu temize çıkarmasını ve

²⁶⁷⁷ Taberî, **Camiu'l-Beyân**, XXI, s. 308-311; İbn Kesir, **Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XIII, s. 122.

²⁶⁷⁸ El-Fetih, 48/26.

²⁶⁷⁹ Gustav Mensching, **Dini Sosyoloji**, Mehmet Aydın (çev.), Konya: Tekin Kitabevi, 1994, s. 25.

²⁶⁸⁰ Yolcu, **Kur'an'da İnkâr Psikolojisi**, s. 191.

²⁶⁸¹ El-Bakara, 2/90-91.

²⁶⁸² El-Bakara, 2/145.

beraat ettirmesini isterler. Daha sonra gerçekler vahiy yoluyla açıklığa kavuşmuş ve Hz. Peygamber'in adil davranması noktasında dikkati çekilmiştir.²⁶⁸³ Taassubla peygamberlere karşı tavır alma büyük tehlikeleri içerisinde barındırmaktadır. Çünkü taassub haklı veya haksız olduğuna bakmazsızın karşı olduğu kişi veya guruplara saldırmak, dışlamak veya reddetmek için kitleleri peşinden sürükleme ihtimalini taşımaktadır. Doğruların anlaşılma ve algılanmasına engel olduğu için bu doğruları savunan liderleri reddetmeyi doğurmaktadır.

Haksızlığa ve zulme götürdüğü için İslam asabiyete bağlı hareket etmeyi yasaklamıştır. Bunun yerine kardeşlik ve insani değerleri önermiştir. Hz. Peygamber; *"Asabiyete çağırın bizden değildir"*²⁶⁸⁴ derken, Kur'an insanlar arasındaki üstünlüğü erdemliliğe²⁶⁸⁵ bağlamıştır.

İnsanlığın var oluşundan buyana bütün olumsuzluklarına rağmen taassub ve asabiyet şuurundan arınarak hareket etmekten kurtulamadığı gerçeği de gözler önünde durmaktadır.

Gerek dinî, gerekse etnik köken anlamında her türlü taassubun gelişme ve yeni açılımlara sahiplerini kapalı hale getirdiği için ilerlermenin önünde en büyük engel olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Aynı zamanda bu anlayış toplumsal ilişkilerde tahammülsüzlük, katı davranma ve düşmanlığın temelini oluşturmaktadır. Bunun toplumların liderleri kabul ve onlara uyma noktasında olumsuz tepki göstermelerinin temelinde yatan önemli etkenlerden birisi olarak ortaya çıktığı dikkat çekmektedir.

d. Alışkanlıklar

İnsanların aynı durumlarda aynı davranışları sergilemeleri zaman içerisinde alışkanlıkları oluşturur. Alışkanlıklar bireyin kararına bağlıdır ve norm özelliği taşımazlar. Yani alışkanlıklarda, "olması gerekir" şeklinde zorlayıcı bir unsur yoktur.²⁶⁸⁶ İnsanların zamanla kazandıkları bu davranışları kolayca terk edemedikleri görülmektedir. Çıkarlarına ve nefislerinin isteklerine hoş gelen bu davranışları ve

²⁶⁸³ En-Nisâ, 4/103-107; Daha geniş bilgi için bk. Taberî, *Camî'u'l-Beyân*, VII, s. 459-466; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, IV, s. 261-264.

²⁶⁸⁴ Müslim, "İmare", 57; Nesai, "Tahrim", 28.

²⁶⁸⁵ El-Hucûrât, 49/13.

²⁶⁸⁶ İbrâhîm Kafi Dönmez, "Örf", *DİA*, XXXIV, s. 87.

alışkanlıkları terk etmek kendilerine zor geldiği için bu kişiler kendilerini bu davranışlardan alıkoyanlara karşı olumsuz tepki göstermiş ve onlara karşı gelmişlerdir. Peygamberlere de aynı şekilde tepki gösterip davranmışlardır.

Salih peygamber'in kavmi ticari alanda ahlak dışı çeşitli uygulamalar yapıyordu. Hz. Salih buna karşı çıkmış fakat bu hallerini terk etmeyen toplumu ona; *"Ey Şuayb! Babalarımızın taptıklarını (putları), yahut mallarımız hususunda dilediğimizi yapmayı terketmemizi sana namazın mı emrediyor? Oysa sen yumuşak huylu ve çok akıllısın!"*²⁶⁸⁷ diyerek bu olumsuz ticari alışkanlıklarını terk etmek istememişler, onlara engel olmayı akıllı ve yumuşak huylu olmaya ters görmüş ve onu suçlamışlardır.

Yine Lut (a.s)'ın kavmi yol kesme, fuhuş ve kadınları bırakıp erkeklere meyletme alışkanlığını edinmişlerdir. Bu konuda önderleri kendilerini uyarınca ona cevapları sadece; *"doğru söyleyenlerden isen, Allah'ın azabını getir bize!"*²⁶⁸⁸ olmuştur. Bu ifadeleri onların lidere karşı gelme ve onu hafife alma şeklindeki tepkilerini ortaya koymaktadır.

Yine insanların yaratılış ve kişilikleriyle alay eden, onları aşağılayan ve hafife alan tavırlar sergileyen, malına güvenip onu üstünlük vesilesi ve kötülüklerin kaynağı gören kişilerin ateşe atılacaklarından²⁶⁸⁹ bahs edilmiştir. Bazı kişiler toplumda bir gerçeklik olarak var olan sihirbazların görüşlerine göre hareket etme geleneğine uyup onlardan etkilenerek Hz. Süleyman'ın aleyhinde faaliyette bulunmuşlardır.²⁶⁹⁰ Tevhid inancından uzak ve adaletsiz sistem ve hayat tarzına hakim olan Firavun, Hz. Mûsâ ve beraberindekileri örnek yaşam tarzlarını ortadan kaldırmakla suçlamıştır.²⁶⁹¹ Böylece alışmış oldukları yaşayış biçimlerine sıkı sıkı bağlı kalmışlar, Hz. Mûsâ ve ona inananları yaşamlarını değiştirecek bir tehdit olarak algılamışlardır.

²⁶⁸⁷ Hud, 11/87.

²⁶⁸⁸ El-Ankebût, 28/28-29.

²⁶⁸⁹ El-Humeze, 104/1-4.

²⁶⁹⁰ El-Bakara, 2/103.

²⁶⁹¹ Tâhâ, 20/63.

İnsanlar alışkanlıklarından kolay kolay kopamamışlardır. Mekke’de her kabilenin putları ve mabedleri vardı ve bunlar Kabe’de temsil edilirdi.²⁶⁹² Bu kabileler müslüman olduktan sonra da bu putlarını yıktırmakta tereddüt göstermişlerdir.²⁶⁹³ İnsanların alışkanlıklarından kolay kolay vaz geçemediklerini ayetlerden de anlamak mümkündür. Çünkü peygamberlerin tüm uyarılarına rağmen davranışlarından vaz geçmemişler ve önderlere; “*Sen öğüt versen de, vermesen de bizce birdir*”²⁶⁹⁴ diyerek aslında duyarsızlıklarını ve inatlarını ortaya koymuşlardır. Bazen kendi alışkanlıklarıyla ters düştüğü için hoşlarına gitmeyen doğru ve gerçeklerin önderler tarafından değiştirilmesi²⁶⁹⁵ istenmiştir. Allah ise onların isteklerine göre hareket etmeyeceğini; “*Siz, haddi aşan kimseler oldunuz diye, sizi Kur’an’la uyarmaktan vaz mı geçelim?*”²⁶⁹⁶ diyerek cevaplandırmıştır. Hem liderin haktan dönmeyeceğini beyan etmiş hem de onların bu isteklerinin anlamsız ve doğru olmadığı açıklanmıştır.

Yanlış davranışlarını terk etmeyen ve peygambere karşı gelen kişilere yönelik Kur’an’da tehdit edici ifadeler yer almaktadır. Peygambere kötülük yapan ve ibadet etmesine engel olan Ebu Cehil hakkında indiği²⁶⁹⁷ rivayet edilen ayetlerde yanlış davranışları terk etmeyen bu kişi veya aynı karakterdekiler şu şekilde uyarılmaktadır. “*Ne dersin o (meneden, Peygamber’i) yalanlıyor ve doğru yoldan yüz çeviriyorsa! (Bu adam) Allah’ın, (yaptıklarını) gördüğünü bilmez mi! Hayır, hayır! Eğer vazgeçmezse, derhal onu alnından (perçeminden), yakalarız (cehenneme atarız). O yalancı, günahkâr alından (perçemden)*”.²⁶⁹⁸ Bu ayet alışkanlıkları terk etmemenin sonucunu bildirmektedir.

Bu başlık altında ele alınan taklid, taassub, bilgisizlik ve alışkanlıkların liderlere karşı tepkilerde olumsuz davranışın temellerini oluşturduğunu söylemek mümkündür. Bu özellik ve zihniyetlere sahip toplumların yenilikçiliğe karşı, doğruları kabullenmeme ve reddetme, bağnazlık, inkar ve isyan etme, düşünmeme ve akli kullanmama, sapma ve saptırma, kötülük yapma, suçlama, saldırganlık, sert, katı ve

²⁶⁹² Muhammed Hamidullah, **Kur’an’ı Kerim Tarihi**, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: MÜFİY Yay., 1993, s. 33.

²⁶⁹³ Yolcu, **Kur’an’da İnkâr Psikolojisi**, s. 192.

²⁶⁹⁴ Eş-Şuarâ, 26/136.

²⁶⁹⁵ Yunus, 10/15.

²⁶⁹⁶ Ez-Zuhruf, 43/5.

²⁶⁹⁷ Taberî, **Camîu’l-Beyân**, XXIV, s. 535-537; İbn Kesîr, **Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm**, XIV, s. 399-400.

²⁶⁹⁸ El-Alak, 96/13-16.

adaletsiz davranma ve kendi doğrularının dışındaki görüşleri savunanları bir tehdit olarak algılama gibi olumsuz tepkileri lidere karşı sergiledikleri görülmektedir.

Tarih boyunca peygamberlerin en büyük çabaları insanlığı taklit, cehalet, taassub ve yanlış alışkanlıkların esaretinden kurtarmak olmuştur.

İnsanlar alışmadıkları ve ünsiyet peyda etmedikleri olaylar ve anlayışlara karşı tepki göstermiş ve onları kabul etmek istememişlerdir. Bu nedenlerden dolayı toplumlar peygamberlerin getirmiş oldukları yeniliklere karşı olumsuz tavır sergilemiştir. Bu insanlar nezdinde getirilen mesajların doğruluğu onların alışkanlıklarının etkisinin üzerine çıkamamıştır.

İnsanların edinmiş olduğu alışkanlıkları ve derin geçmişe sahip geleneklerini değiştirmek imkansız olmamakla beraber kolay olmamıştır. Hele hele buna cehalet ve taassub eklenince insanların sarıldıkları bu inanç ve davranışları değiştirmek imkansız denebilecek kadar zorlaşmaktadır. Değişmesi uzun zaman gerektirdiği ortaya çıkmaktadır. Bu gerçeklerden hareketle belki Hz. Peygamber'e gelen vahiy sürecinin yirmi üç yıla yayılması daha iyi anlaşılabilir. Kur'an'ın kalbe ve akla hitab eden ayetlerinin oldukça fazla olması ve ilme işaret etmesi²⁶⁹⁹ değişimin başlangıç noktasının neresi olması gerektiğini de bizlere bildirmektedir. Bu da iman ve ilimdir. Toplumsal değişimin eğitimle zihinde başlaması ve hayata yansması gerektiğini göstermektedir.

Taklit ve taassub psikolojisinin temelinde şu iki husus etkili olmaktadır. Birinci olarak ataları taklit etmekle onlar gibi olma arzusu ikinci olarak da taklidi bıraktıklarında hem o ana kadar yaptıklarının yanlışlığını kabul ve itiraf etme hem de doğruları söyleyen kişiyi kabul etmekle onun üsünlüğünü onaylama vardır. Kibir ise buna engeldir. Onun için yaşlılardan daha çok gençlerin peygamberleri ve yenilikçi önderleri desteklediklerini ve onlara inandıklarını söylemek mümkündür. Bir çok yeni olay ve hareketlerin arkasında genç nesillerin varlığı da bunu desteklemektedir.

²⁶⁹⁹ M. F. Abdulkakî, **Mü'cemü'l-Müfehres**, s. 468-469, 549-451.

6. Ahlaki sebepler

Ahlak kelimesi, seciye, tabiat, huy gibi manalara gelen “hulk” veya “hulûk” kelimelerinin çoğuludur. İnsanın fizik yapısı için “halk”, manevi yapısı için ise “hulk” kelimesi kullanılmaktadır.²⁷⁰⁰ Bunun dışında ma'ruf, ihsan, fahşa ve münker gibi iyi veya kötü ahlakı ifade eden birçok başka terim ve kelime için de kullanılmaktadır.

Kur'an'da ise ahlak kelimesi yer almamaktadır. Ancak bu kökten gelen ve adet, gelenek ve ahlak anlamlarında iki yerde, ahlak kelimesinin tekili olan “huluk” ifadesi²⁷⁰¹ kullanılmıştır. Kur'an'ın ahlaki olayları bütüncül ve evrensel bir anlayışla ele aldığı görülmektedir.²⁷⁰² İslam dinine göre ahlakın temelini din ve Allah'a iman anlayışı oluşturmaktadır.²⁷⁰³ Kur'an ahlakî ilkeleri başta iman esasları olmak üzere sayar ardından da yaşamla ilgili konuları ele alır.²⁷⁰⁴

İslam kaynaklarında ise ahlak iyi veya kötü huyları, fazilet ve reziletleri ifade etmek için kullanılmıştır. Kötü ve rezilet denebilecek cahiliyye ahlaki hedonist, dünyevi ve tamamen kişinin ve kabilenin gurur, övünme, saygı görme, kibir ve serkeşlik yapma temeline dayanmaktadır.²⁷⁰⁵ İslam ise cahiliyyenin hedonist ve soy sop anlayışı yerine ahlakın iyi ve fazilet yönü olan Allah'a itaat, saygı (*takva*) ve birliğe dayalı,²⁷⁰⁶ bütün yaratıklara karşı saygılı olma, dürüstlük ve güvenilirliği, sevgi, samimiyet, fedakarlık, iyi niyet ve kötülükleri bastırmayı ihtiva eden bir ahlak anlayışını temsil etmektedir. İslam ahlakı kaynağını Kur'an ve sünnetten almaktadır.²⁷⁰⁷ Bunun için Hz. Peygamber'in ahlakının Kur'an ahlakı olduğu beyan edilir.²⁷⁰⁸ İslam düşünürleri ve alimleri ahlak üzerine düşünmüş ve fikir yürütmüşlerdir. Bu konuda çeşitli görüşler ortaya atılmış, önceleri ahlak; Kur'an ahlakı, Tasavvuf ahlakı ve Felsefi ahlak olarak üç

²⁷⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, II, s. 1244-1245.

²⁷⁰¹ Eş-Şuarâ, 26/137; el-Kalem, 68/4.

²⁷⁰² H. Erdem, *Ahlaka Giriş*, s. 19.

²⁷⁰³ İzutsu, *Kur'an'da Dini ve Ahlaki Kavramlar*, s. 268.

²⁷⁰⁴ El-Bakara, 2/177.

²⁷⁰⁵ Mustafa Çağrırcı, “Ahlak”, *DİA*, I, s. 1.

²⁷⁰⁶ Âl-i İmrân, 3/103.

²⁷⁰⁷ Mustafa Çağrırcı, “Ahlak”, *DİA*, I, s. 1.

²⁷⁰⁸ Müslim, “Müsafirîn”, 139.

kategoride incelenirken daha sonra bunlar uzlaştırılacak şekilde topluca ele alınmıştır.²⁷⁰⁹

Batıda ise Sokrates ve öğrencisi Platon gibi birçok filozof ahlak kavramı üzerinde durmuşlardır. Onlara göre bilgi, haz, ölçülülük, güzellik ve doğruluğun birleşimi iyiliktir. İyi faziletin, fazilette mutluluğun kaynağıdır. Bilgelik, yiğitlik, ölçülülük ve adalet dört temel fazilettir. Fakat en yükseği adalet ilkesidir.²⁷¹⁰ Yine özellikle Saint Simon, Auguste Comte, Kant ve E. Durkheim gibi birçok filozof ve sosyolog sosyal ahlak üzerinde durmuşlar ve ahlakî olmayı sosyal olmaya bağlamışlardır.²⁷¹¹

Ahlakın toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası olduğunu inkar etmek imkansızdır. Her seviyedeki insan ahlakla şöyle ya da böyle ilgilenmiştir. Bu anlamda toplumların da ahlakı vardır. Bu ahlak iyi veya kötü olabilir. Fakat ahaksız toplum yoktur. İslam'ın ahlak anlayışına göre ahlak toplumda fert, aile, sosyal, isyasi ve iktisadi tüm insani alanları kapsamaktadır.²⁷¹²

Ahlaki davranışlar kişinin Allah ile münasebetinde, kendisi ve üst seviyedeki insanlar ve diğer varlıklarla arasındaki münasebetlerde ortaya çıkar. Bu çerçevede lidere karşı tepkileri de ahlaki anlayış ve davranışlar etkilemiştir. Bu etkenler oldukça fazladır. Lidere karşı tepkileri olumsuz yönde etkileyen kibir, kıskançlık, heva ve hevese uymak ve inatçılık gibi konular psikolojik etmenler altında ele alınmıştır. Bunun için bunlara tekrar olmaması için burada yeniden değinilmeyecektir.

İnsanlar nefislerinin arzuladığı şeyleri yapmak isterler. Buna Kur'an heva ve hevese uyma demektedir.²⁷¹³ Bunlar nefsin arzularıdır. Eğitilmemiş nefis ise insanı kötülöklere süröklür.²⁷¹⁴ İnsanların ise bu olumsuz arzularına uymaması kendisinden istenmiştir.²⁷¹⁵ Çünkü heva ve hevese uymak yaşam şartlarının zorlaşması, göklerde ve

²⁷⁰⁹ Erdem, *age.*, s. 20-21.

²⁷¹⁰ Hüsameddin Erdem, **Ahlaka Giriş**, Konya: Günay Ofset, 1994, s. 9-18; Bedia Akarsu, **Ahlak Öğretileri**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982, s. 84-97.

²⁷¹¹ Erdem, *age.*, s. 17.

²⁷¹² Said Halim Paşa, **“İslamlaşmak”, Buhranlarımız ve Son Eserleri**, M. Ertuğrul Düzdağ (hızl.), İstanbul: İz Yay., 1993, s. 184-185.

²⁷¹³ El-Bakara, 2/87; el-Mâide, 5/70; Sad, 38/26.

²⁷¹⁴ En-Nisâ, 4/59; Yusuf, 12/53.

²⁷¹⁵ En-Nisâ, 4/135; er-Ra'd, 13/37.

yerde düzenin bozulmasına sebep olmaktadır.²⁷¹⁶ Buna mukabil de insan kendini sınırlayan kurallardan hoşlanmaz. Allah'ın gönderdiği peygamberler ise insanlara yüce ahlakî değerleri getirmişlerdir. Toplumlar kendilerini sınırlandıran ve arzularını sınırsızca tatmine engel olan bu ahlaki kuralları yapmak istemez. Dolayısıyla hem bu kurallara hem de bu kuralları getiren önderlere karşı çıkarlar. Bunun için liderlere karşı çıkışın altında yatan ahlaksızlık ya da kötü ahlak zihniyeti önemli bir rol oynamıştır. Kur'an'da yer alan; *“Eğer sana cevap veremezlerse, bil ki onlar, sırf heveslerine uymaktadırlar. Allah'tan bir yol gösterici olmaksızın kendi hevesine uyandan daha sapık kim olabilir!”*²⁷¹⁷ ayeti olumsuz ahlak anlayışının lidere karşı tepkileri ne kadar negatif yönde etkilediğini göstermektedir.

Tarihteki bazı toplumlar kötü ahlak alanında kendilerine benzemeyen ve bu konuda kendilerini eleştirenleri sürgünle cezalandırmaya kalkışmışlardır. Hz. Lut, kavminin erkekleri bırakıp kadınlara yaklaşmaları şeklindeki cinsel sapmalarına karşı çıktığı, eleştirdiği ve onlar gibi davranmadığı için yurdundan kovulmakla tehdit edilmiştir.²⁷¹⁸ Onların böyle davranmalarının sebebi ise Hz. Lut ve inananların fazla temizlenmiş olmalarıdır.²⁷¹⁹ Temiz olmayan ruhlar ve kötü yaşantılarla kirlenen insanlar başkalarının temiz ve nezih yaşamlarından rahatsız oluyor ve onları cezalandırmak istiyorlar. Günah psikolojisi içinde kendileri gibi etrafındakilerin de yanlış davranmasını istiyorlar. Böylece rahat bir ortamda ahlaksızlıklarını dış ortamdan etkilenmeden devam ettirmek mümkün olacaktır. Adeta bu gayr-i ahlakî yaşamları için meşru bir ortam hazırlamaya çalışıyorlar.

Ahlakî bozukluk başka insanlara ve onların değerlerine saygısızlığın ve saldırganlığın da temelini oluşturuyor. Lut kavmini helak için gelen melekler önce Hz. İbrâhîm'in yanına uğramışlar ve daha sonra Hz. Lut'un yanına gelmişlerdir. Lut'un kavmi genç delikanlılar şeklinde görünen bu meleklerle şehvî arzularla yaklaşmaya kalkışmışlardır.²⁷²⁰ Bu durum aynı zamanda o toplumun misafire saygı mefhumundan

²⁷¹⁶ El-Mü'minûn, 23/71.

²⁷¹⁷ El-Kasas, 28/50.

²⁷¹⁸ El-A'râf, 7/82; Hûd, 11/78; en-Neml, 27/54-56; eş-Şuarâ, 26/167.

²⁷¹⁹ El-A'râf, 7/82; en-Neml, 27/56.

²⁷²⁰ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XII, s. 491, 494, 506; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VII, s. 454-455.

mahrum olduğunu gösterdiği gibi zorla başkalarının mukaddes değerlerine saldırma ahlaksızlığını da taşıdıkları anlaşılmaktadır.

Liderlerine vermiş oldukları sözlerde durmamışlar ve hainlik etmişlerdir. Doğruluk ve güvenilirlik önemli bir ahlakî erdemdir. Bu erdemlerden uzaklaşan İsrailoğulları vermiş oldukları sözleri bozmaları nedeniyle lanetlenmiş ve kalpleri mühürlenmiştir. Bu anlayışları nedeniyle önderlerine hainlik yapmışlardır.²⁷²¹ Mısırdan kurtulduktan sonra Hz. Mûsâ ve İsrailoğulları Şam'a doğru ilerlemişlerdir. Bu bölgede Ken'âniler yaşamaktaydı. Onlarla savaşmaları kendilerine emredildi. Kabilelerden birer temsilci seçildi. Hz. Mûsâ onları burada yaşayan kavmi keşif için gönderdi, onlara gördüklerini kimseye anlatmamalarını söyledi ve onlardan söz aldı. Fakat onlar döndükten sonra verdikleri sözden vazgeçtiler. İki temsilci dışında hepsi o kavmin özelliklerini, güçlü ve kuvvetli olduklarını halka anlatarak onları korkutup olumsuz etkilediler.²⁷²² Böylece liderlerine karşı ihanet edip onu zor duruma düşürdüler.

Kendilerini üstün ve ayrıcalıklı, başkalarını ise aşağı ve hakir görme hastalığına sahip toplumlar lidere ve ona inananlara karşı da bu tepkilerini sergilemişlerdir. İnsanlara karşı kibirli davranmışlardır. Kendilerini ayrıcalıklı görmeyen ve ona göre hareket etmeyen lidere öfkelenmiş ve karşı gelmişlerdir. Bazı toplumlar adalet karşısında eşitlik ilkesini hiçe sayıp toplum içinde sosyal statüsü farklı ve üstün bir grubun varlığını hissettirmeye çalışmışlardır. Bu statü farkını baskı aracı olarak kullanmışlardır. Sosyal statüsü farklı insanlara farklı hüküm uygulanmasını istemişlerdir.²⁷²³ Hz. Peygamber döneminde Yahûdi bir kadınla bir erkek zina ederler. Zinanın cezası Tevrat'ta recimdir. Zina edenlerin statüsünden dolayı bu hükmü uygulamayıp daha az ceza vereceği ümidiyle Hz. Peygamber'e gelirler. Hz. Peygamber aynı cezayı verince bunu kabul etmezler. Bunun üzerine Hz. Peygamber Tevrat'ın ilgili ayetini okutarak ona göre hüküm verir ve cezalarının yine recim olduğunu bildirir. Bunun üzerine umduğunu balamayan Yahûdiler öfkelenirler.²⁷²⁴

²⁷²¹ El-Mâide, 5/13.

²⁷²² Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, s. 215.

²⁷²³ Âl-i İmrân 3/23-24.

²⁷²⁴ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, V, s. 295-296; Begavî, **Mealimü't-Tenzil**, II, s. 22.

İnsanları statülerine göre değerlendirme kültürüne sahip toplumlar liderlerini kabul ve benimsemeye onların zenginlik, asalet, soy sop yönlerini dikkate almışlardır. Elçilerin doğruluk, dürüstlük ve güvenilirlik gibi ahlakî erdemlerini değil statüsünü dikkate aldıklarından onları kabul etmek istememişlerdir. Bu da onların kibir ve gururlarından kaynaklanmaktadır. Önderlere karşı çıkanların kibir ayrılmaz bir vasfıydı.²⁷²⁵ Sadece liderin statüsü ve mensubiyeti toplumların ona karşı tepkilerini belirlemede etkili olmamış aynı zamanda onun mensub olduğu kavmi de bunda rol oynamıştır. Örneğin Hz. Mûsâ ve Harun Firavun ve ileri gelenlerine gönderildiğinde, onlar kendilerini üstün görmüş ve; “*Kavimleri bize kölelik ederken, bizim gibi olan bu iki adama inanır mıyız?*”²⁷²⁶ diyerek önderlerin mensub olduğu kavmi aşağı görmüş ve onlara uymayacaklarını beyan etmişlerdir. Bu davranışlarıyla onlar, insanlara sadece bu dünyadaki makam, mevki ve mansıbı tek değer ölçüsü olarak aldıklarını, düşünce, inanç ve ahlaki değerlerin önemli olmadığını dışa vurmuşlardır.

İnsanların haktan hoşlanmamaları ve azgınlaşmaları lideri inkar ve onunla alay etmenin sebebi olmuştur. Toplumun bazı kesimlerinin bizatihi haktan hoşlanmamaları, onların önderleri ve getirdikleri hakkı inkar etmeye ve onları delilikle suçlamalarına²⁷²⁷ neden olmuştur. Azgınlaşmak hakka karşı gelmeye sebep teşkil etmektedir. Kur’an’da Semûd kavminin azgınlık nedeniyle Salih peyamberi yalanladığı ve deveyi kestikleri bildirilir.²⁷²⁸

Mala düşkünlük ve menfaatperest olmak lidere karşı gelmeyi doğurmuştur. Müşriklerin Hz. Peygamber’e karşı gelmeleri ve müninlerle alay etmelerinde dünyaya düşkünlükleri etkili olmuştur. “*Kâfir olanlar için dünya hayatı câzip kılındı. (Bu yüzden) onlar, iman edenler ile alay ederler.*”²⁷²⁹ ayetinin Ebu Cehil ve arkadaşlarının Mekke’de inanan fakir müminlerle alay etmeleri ve aşağılamaları üzerine indiği²⁷³⁰ rivayet edilmektedir.

²⁷²⁵ El-A’raf, 7/75-76, 88; Yunus, 10/75; el-Kasas, 28/3; el-Ankebût, 29/39; el-Fussilet, 41/15.

²⁷²⁶ El-Mü’minûn, 23/47.

²⁷²⁷ El-Mü’minûn, 23/70.

²⁷²⁸ Eş-Şems, 91/11,14.

²⁷²⁹ El-Bakara, 2/212.

²⁷³⁰ Begavî, **Mealimü’t-Tenzil**, I, s. 242.

İnsanlar içinde buldukları refah ve lezzetin içine düşerek günah ve cürüm işlerler. Bunun neticesinde görevlerini yerine getirmeyerek zalim kimseler olurlar. Halkı doğru ve iyiye yönlendirme görevini yapmazlar.²⁷³¹ Böyle mala ve zevke düşkün olmaları onları hem insanlara iyi davranmak hem de kendilerini önderin çağırdığı erdemlere kulak vermekten alıkoyar.

Hatta bu konuda alimlerin önemli bir sorumluluğu olduğu dikkat çekmektedir. Onların ahlaki anlamda bozulmaları özellikle toplumu olumsuz yönde etkilemekte ve lidere karşı olumsuz davranışlar sergilemeleri sonucunu doğurmaktadır. Onların, doğruları toplumda etkin kişilerin isteklerine göre değiştirmeleri veya toplumun olumsuz arzularına uymaları toplumu iyiye sevk etme görevlerini ihmale neden olmaktadır.²⁷³² Çıkar ve menfaatleri için hakkı ve gerçekleri halka söylememektedirler.²⁷³³ Hz. Peygamber'in vasıflarını halktan gizleyen Ehl-i Kitab'ın alimleri gibi.²⁷³⁴ Bu durum hem kendilerinin hem de halkın hakka çağıran lidere karşı olumsuz tepkiler göstermesine sebep olmuştur.

Toplumlardaki nankörlük hastalığı haktan ve liderden yüz çevirmeye neden olmuştur. Sebe' halkı kendilerine verilen birçok imkana rağmen önderlerinden yüz çevirmiş ve nankörlük etmişlerdir. Sahip oldukları nimetlerin şükrünü yerine getirememişlerdir. Bunun neticesinde bir sel felaketiyle sahip oldukları tüm imkanlar ellerinden alınmıştır.²⁷³⁵ Allah insanlara verilen nimetler karşısında şükretmelerini ve nankörlük etmemelerini istemektedir. Hem Allah'a karşı hem de kullara karşı bu şekilde davranmayı onlardan Kur'an bir ahlakî ilke olarak istemektedir. Çünkü bunun faydası neticede kendilerine dönecektir.²⁷³⁶

Fertlerde oluşan kin ve hased duyguları onları öndere zarar vermeye ve suçlamaya sevk etmiştir. Müşrikler Hz. Peygamber'e duydukları kin ve hasetten dolayı bakışlarıyla ona zarar vermeye çalışmışlar ve deli diye suçlamışlardır.²⁷³⁷ Hz.

²⁷³¹ Hud, 11/116-117.

²⁷³² Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, Alparslan Açıkgenç (çev.), Ankara: Fecr Yay., 1987, s. 137.

²⁷³³ El-A'râf, 7/169, 175-176; et-Tevbe, 9/34.

²⁷³⁴ El-Bakara, 2/174. Bk. Taberî, **Camîu'l-Beyân**, III, s. 64-65; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm**, II, s. 153.

²⁷³⁵ Sebe', 34/17.

²⁷³⁶ El-Bakara, 2/152; en-Nisâ, 4/147; İbrâhîm, 14/7; en-Neml, 27/40.

²⁷³⁷ El-Kalem, 68/51.

Peygambere verilen nübüvvete haset ve düşmanlıklarından dolayı onu yok etmek, ayağını kaydırmak ve zarar vermek için kötü niyetle bakışlarını ona yöneltmişlerdir.²⁷³⁸

Bütün bu olumsuz duygu ve düşüncelerin oluşturduğu kötü ahlak olumsuz tepkileri doğururken ahlakî birer erdem olan ilim ve cesaret ise lidere karşı olumlu tepki göstermeyi sağlamıştır. Toplum içerisinde ilim sahibi olan kişiler gerçekleri görmüş ve hakikati kabul etmişlerdir. İlimleri onları gerçeğe ulaştırmıştır.²⁷³⁹ Sihirbazlar gerçeğin ilmine ulaşınca dürüst ve cesur davranmış, hakkın yanında yer alarak saf değiştirmişlerdir. Bütün tehdit ve tehlikelere rağmen hakkı ve gerçeği Firavun'a tercih etmişlerdir.²⁷⁴⁰ Zaten gerçekleri anlama ve Allah'tan hakkıyla korkma noktasında bilginin olumlu yönde önemli bir etkisi²⁷⁴¹ olduğu ayetlerde dile getirilir.

Olumlu davranışla örnek olma ve onları bu yolla güzel davranmaya teşvik etme müspet tepki göstermeyi doğurmuştur. Hz. Muhammed'in toplum fertlerine karşı yumuşak davranması onların etrafında toplanma ve kenetlenmesine sebep olmuştur. Bunun aksine şayet onlara sert ve katı davransaydı etrafından dağılacakları Kur'an'da beyan edilmiştir. Hz. Peygamber'in onlara karşı tavrı; yumuşak davranmasının yanında onları affetmesi, bağışlaması ve onlarla istişare etmesi şeklinde olmuştur. Allah zaten ona bunu emretmiştir.²⁷⁴² Bunlar ahlakî davranışların halka örnek olması açısından önderde pratik olarak yaşanmasından ibarettir. Peygamberimizin bu tavrı insanları olumlu etkilemiş ve olumlu tepki göstermelerine katkı sağlamıştır.²⁷⁴³ Kur'an'da toplum fertlerinden bazı kimselerin hakikati kabul etmelerinde iyilerle beraber olma arzusunun etkili olduğu belirtilmiştir.²⁷⁴⁴

Özetle şunları söylemek mümkündür. Kötü ahlak sahibi toplumlar kendileri gibi önder istemişlerdir. Kendilerine benzemeyen ve onları olumsuz davranışları nedeniyle eleştirenlerden hoşlanmamışlardır. Toplumların kendilerini üstün görmeleri, haktan hoşlanmamaları, azgınlık, mala aşırı düşkünlük, menfaatperestlik, nankörlük, kin ve hased gibi olumsuz ahlakî davranışları önderlere karşı da olumsuz tepki

²⁷³⁸ Begavî, **Mealimü't-Tenzil**, VIII, s. 202; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, VI, s. 193.

²⁷³⁹ El-Mâide, 5/83.

²⁷⁴⁰ Tâhâ, 20/71, 72.

²⁷⁴¹ El-Ankebût, 29/43; el-Fatır, 35/28.

²⁷⁴² Âl-i İmrân, 3/159.

²⁷⁴³ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 647-648; Reşid Rıza, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm**, IV, s. 198-200.

²⁷⁴⁴ El-Mâide, 5/83.

göstermelerine zemin hazırlamıştır. Bu saiklerle liderlerini sürgün etme, onlara saldırma, hainlik yapma, aşağılama, öfkelenme ve karşı gelme, kendilerine ayrıcalıklı davranmalarını isteme, inkar, alay etme, zarar verme ve suçlama gibi tepkiler sergilemişlerdir. Buna karşılık ilim, cesaret ve güzel davranışlarla örnek olma lidere karşı olumlu tepki geliştirilmesini doğurmuştur. Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür. İyi ahlak liderlere karşı olumlu tepkilerin kötü ahlak ise olumsuz tepkilerin kaynağını oluşturmuştur.

Toplum ya da grupların lidere karşı tepki ve davranışlarında farklı etmenlerin varlığı ortaya çıkmaktadır. Bu etmenleri dinî, ekonomik, psikolojik, siyasi, sosyal ve ahlaki olarak özetlemek mümkündür. Bunların her birinin toplumu yenlendirecek motivasyon gücüne sahip oluşu görülmektedir. Toplumların önceki dinlerine, kültür ve geleneklerine doğru yanlış demeden sarılmaları, ekonomik çıkarlarının peşine düşmeleri, insanın iç dünyasından ve dıştan gelen psikolojik yapısını etki altına alan unsurlar, siyasi gelecek kaygısı, sosyal yapı ve ahlaki değerlerin varlık ya da yokluğu lidere karşı tepkilerinde önemli etkenler olduğu karşımıza çıkmaktadır. Toplumların nabzını tutmak ve onları kontrol altına almak sahip oldukları bu psikolojik yapı ve davranışlarını etkileyen unsurları iyi bilmeye bağlıdır. Lider, bunları dikkate alarak topluma taleplerini sunmalı ve onlarla ilgili kararlarını almalıdır. Liderin bu bilinçle hareket etmesi başarısında önemli bir rol oynayacaktır.

III. TEPKİLERİN SONUÇLARI

Kur'an'a bakıldığında insanın fitratına uygun olarak onun psikolojik ve sosyolojik yönü dikkate alınarak bu dünyada mutlu olacağı bir toplumsal yaşam ortamının ortaya konulduğu görülmektedir. Bunun için Allah bir taraftan insanı çeşitli yeteneklerle donatırken diğer taraftan da ona olumsuz manada etki edecek faktörleri vermiştir. Yetenek ve imkanlarının yanında kendisini destekleyecek vahiy ve peygamberleri onlara göndermiştir. Toplumsal yaşamı daha ileriye götürme ve onların mutluluğunu sağlama adına bireylere liderleri destekleme vazifesi verilmiştir. Toplumu yönlendirebilecek konumda olan liderler bu amaçları gerçekleştirmek için yönlendirdiği kitlelerden çeşitli taleplerde bulunmuşlardır. Toplumlar bu taleplere farklı sebeplere dayalı olarak müspet ya da menfi tepkiler göstermişlerdir. Gösterilen bu tepkilerin fert

ve toplumların hem dünyevî hem de ahiret yaşamları açısından bazı sonuçları ortaya çıkmıştır. İşte bu ana başlık altında toplumların karşılaştıkları bu sonuçlar çeşitli yönleriyle ele alınacaktır.

Liderlere gösterilen tepkilerin sonuçları Allah'ın değişmez yasaları (*sünnetullah*), toplumsal değişim, toplumsal çöküş, demografik ve mekansal değişim adlı bir kaç başlık altında ele alınacaktır. Bu alt başlıklar da değişik alt derecedeki başlıklarla detaylandırılacaktır.

A. Sünnetullah olgusu

Bu başlık altında insanla Rabbi, insanla diğer insanlar, eşya ve diğer varlıklar arasındaki ilişkilerde Allah'ın koymuş olduğu değişmez yasaları (*sünnetullah*), insanın bu bağlamdaki mesuliyeti, kaabiliyetleri ölçüsünde bu alanlarda denenmesi ve yasaların yerine getirilip getirilmemesi neticesinde ortaya çıkan ve sınanmanın olumsuzluğu halinde kaçınılmaz sonucu olan helak konuları üzerinde durulacaktır.

1. Sünnetullah

Allah'ın sünneti ve kanunu anlamına gelen “sünnetullah” kavramı; “s-n-n” kökünden gelip, adet, örnek, diş, takip edilen yol, sîret, gidişat, (*suyu*) dökmek, akıtmak, kanun koymak, açıklamak, şekil vermek anlamlarına gelmektedir. Çoğulu sünen olarak kullanılmaktadır.²⁷⁴⁵ Allah'ın evren ve yaratıkları hakkında koyduğu hüküm ve yasaları ifade etmektedir. Bu genel anlam içerisinde peygamberlerini yalanlayan kavimlerin karşılaştıkları sonuçlar da yer almaktadır. Toplumsal değişim yasalarını ve evrendeki eşya ile olaylar arasındaki değişmez kanunları ifade ettiğini²⁷⁴⁶ söylemek mümkündür. “Sünnetullah” Allah'ın koymuş olduğu insanlık tarihinin öteden beri karşılaştığı değişmeyen, süre gelen ve sürecek olan kendine has ve bir hikmete binaen değişmez hareket tarzını, davranış biçimini ifade eden tarihsel yasalarıdır²⁷⁴⁷ denebilir.

²⁷⁴⁵ Ezherî, *Tâcü'l-Lüga*, XXXV, s. 231; Ragıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, “s-n-n” md.; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, III, s. 2122-2124; Razî, *Muhtaru's-Sıhah*, I, s. 155.

²⁷⁴⁶ Muhittin Bahçeçi, “Sünnetullah”, *ŞİA*, VII, İstanbul: 2000, s. 463-465.

²⁷⁴⁷ Ömer Özsoy, *Sünnetullah Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması*, Ankara: 1994, s. 53; Roger Garaudy, *İslam ve İnsanlığın Geleceği*, Cemal Aydın (çev.), İstanbul: 1995, s. 5.

Bu kelime Kur'an'da çeşitli formlarda tekil ve çoğul olarak on altı yerde geçmektedir.²⁷⁴⁸ Kullanıldığı ayetlerden anlaşıldığına göre kavram toplumların yok olmaları ya da cezalandırılmalarıyla alakalı olarak birkaç ayet dışında olumsuz anlamda kullanılmıştır.²⁷⁴⁹ Kur'an'da Allah'ın takip ettiği davranış tarzı ve yasasını ifade etmektedir.²⁷⁵⁰ Bu formlardan “*sünnetül evvelin*” ifadesi konumuz açısından dikkat çekicidir. Bu ifadenin Allah'ın önceki ümmetler ve toplumlar hakkında uyguladığı cezalandırma yasalarını ifade ettiği anlaşılmaktadır.²⁷⁵¹

“Sünnetullah” olgusu Kur'an'da kozmolojik ve toplumsal olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Nasıl evrende bir denge varsa insan toplumlarında da öyle bir denge vardır.²⁷⁵² Allah peygamberler göndermiş ve toplumlar için sünnetler koymuştur.²⁷⁵³ Bu sünnetlerin önceden takdir edilmiş olduğu,²⁷⁵⁴ hiçbir şeyin Allah'ın sünnetini değiştirmeye gücünün yetmeyeceği,²⁷⁵⁵ geçmiş toplumlar üzerine yapılacak gözlemlerin bu sünnetleri göstereceği,²⁷⁵⁶ bunların Kur'an'da net bir şekilde açıklandığı,²⁷⁵⁷ her toplumun yaşadığı olayların ve sosyal davranışların birbirlerine benzediği ve benzerliğin devam edeceği²⁷⁵⁸ Kur'an'da haber verilmektedir.

Kur'an'daki bu ayetlere bakıldığında toplumların yok oluşlarıyla “sünnetullah” kavramı arasında ciddi bir bağ olduğu görülür.²⁷⁵⁹ Bu kavram bir kaç ayet hariç²⁷⁶⁰ genelde toplumlarla ilgili olarak olumsuz anlamda kullanılmıştır. Ya toplumların yok oluşu ya da cezalandırılmalarıyla alakalı olarak yer almıştır. Örneğin “*Sizden önce nice uygulamalar geçmiştir. Yeryüzünde gezin de yalanlayanların sonunun ne olduğuna bir bakın.*”²⁷⁶¹, “*İnkâr edenlere söyle, eğer yaptıklarına son verirlerse geçmiş günahları bağışlanacaktır. Yaptıklarına devam ederlerse, daha öncekilere geçmişte ne yapıldığı*

²⁷⁴⁸ M. Fuad Abdulbakî, **el-Mu'cem**, s. 367.

²⁷⁴⁹ Örneğin bk. Âl-i İmrân, 3/137; el-Enfâl, 8/38.

²⁷⁵⁰ Fazlurrahman, **Ana Konulularıyla Kur'an**, Alparslan Açıkgenç (çev.), Ankara: Fecr Yay., 1987, s. 124-125.

²⁷⁵¹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, XI, s. 177-178, XIV, s. 22, XIX, s. 394; Kurtübî, **el-Cami'**, IX, s. 504, XII, s. 183, XVII, s. 400; İbn Kesîr, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm**, VII, s. 75, XI, s. 340; Reşit Rıza, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm**, IX, s. 665-666.

²⁷⁵² El-Furkân; 25/2; el-Kamer; 54/49.

²⁷⁵³ Âl-i İmrân, 3/137; el-İsrâ, 17/77; el-Mü'min, 40/85.

²⁷⁵⁴ El-Ahzâb, 33/38.

²⁷⁵⁵ El-Ahzâb, 33/62; El-İsrâ, 17/77; el-Fâtır, 35/43.

²⁷⁵⁶ Âl-i İmrân, 3/137.

²⁷⁵⁷ En-Nisâ, 4/26.

²⁷⁵⁸ El-Bakara, 2/118, 114; el-En'âm, 6/148; el-Enfâl, 8/38; el-Hicr, 15/13.

²⁷⁵⁹ Ali Ünal, **Kur'an'da Temel Kavramlar**, s. 567; Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 69.

²⁷⁶⁰ En-Nisâ, 4/6; Yunus, 10/19, 64.

²⁷⁶¹ Âl-i İmrân, 3/137.

bellidir.”²⁷⁶² Kur’an toplumsal gidişat ve yaşantının belirsizliklerle dolu olmadığı, belli bir sistem ve yasalara göre tanzim edildiği ve bu değişmez yasaların Kur’an tarafından sıkça vurgulandığı görülmektedir.²⁷⁶³ Kur’an’daki bu anlatımlardan maksat insanların geçmişte yaşanan olaylara bakarak kendi gelecekleri hakkında gerekli tedbirleri almalarını sağlamaktır. Geleceğe geçmiş olumsuz tecrübeleri dikkate alarak temkinli bir şekilde hazırlanmaktadır.²⁷⁶⁴ Geleceği geçmişte yaşanmış tecrübelerden ders alarak inşa etmek, geçmişin karanlık sahnelerini aydınlığa dönüştürerek sürdürmektir.²⁷⁶⁵ Bu durum ayette şöyle vurgulanır. “*Allah size bilmediklerinizi açıklamak ve sizi, sizden öncekilerin yollarına iletme, günahlarınızı bağışlamak istiyor. Allah hakkıyla bilicidir, büyük hikmet sahibidir.*”²⁷⁶⁶

Ayrıca Allah’ın bu yasaları hiç bir ayırım yapmadan bütün toplumları içine alacak şekilde düzenlenmiş, evrensel, zamana ve mekâna göre değişiklik göstermeyen uygulamalardır.²⁷⁶⁷ Bu yasalarda değişikliklerin olmaması tarihin objektikliğini ve kimsenin hatırı için özel bir düzenleme ve değişiklik olmadığını ortaya koymaktadır.²⁷⁶⁸ Allah’ın insanların etnik ve kültürel orjinleri karşısında objektif ve tarafsız olduğu bir gerçektir.²⁷⁶⁹ Ancak Kur’an bu süreçte Allah’ın olumlu değerler yönünde taraf olduğunu ifade ettiği de görülmektedir.²⁷⁷⁰ Çünkü Allah’ın toplum ve fertleri başıboş bırakmadığı gibi,²⁷⁷¹ yanlışla karşı doğrunun, zulme karşı adaletin yanında yer aldığı belirtilmektedir.²⁷⁷² Allah’ın değerler noktasında taraf olduğu, hak, adalet, iyilik, ahlak ve erdemin yanında yer aldığı, dolayısıyla mutlak anlamda tarafsız olmadığı, fakat Kur’an bütünlüğü içinde düşünüldüğünde bu durumun sünnetullah’ın evrenselliği ve tarihin objektifliği ile çelişmediğini söylemek mümkündür.²⁷⁷³

²⁷⁶² El-Enfâl, 8/38.

²⁷⁶³ El-İsrâ, 17/77; el-Fâtır, 35/43; el-Ahzâb, 33/62; el-Fetih, 47/23.

²⁷⁶⁴ Seyyid Kutup, **Fi Zilali'l-Kur'an**, II, 631, IV, s. 2246, V, s. 2949-2950.

²⁷⁶⁵ Muhammed Kutup, **Kur'an'ı Nasıl Okuyalım**, Bekir Karlığa (çev.), İstanbul: 1983, s. 51.

²⁷⁶⁶ En-Nisâ, 4/26.

²⁷⁶⁷ El-Fâtır, 35/43.

²⁷⁶⁸ Ömer Özsoy, **Sünnetullah-Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması**, Ankara: Fecr Yay., 1994, s. 161.

²⁷⁶⁹ Ahmet Küçük, **Kur'an'da Toplumsal Sınanma**, s. 147.

²⁷⁷⁰ El-Mâide, 5/56; et-Tevbe, 9/14.

²⁷⁷¹ Âl-i İmrân, 3/142; et-Tevbe, 9/16; el-Mü'minûn, 23/115; el-Kiyâme, 75/36 vb.

²⁷⁷² J. Obert Voll, **İslam, Süreklilik ve Değişim**, Cemil Aydın-Cengiz Şişman-Mehmet Demirhan (çev.), İstanbul: Yöneliş Yay., 1991, s. 17.

²⁷⁷³ Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 70.

İnsanın “sünnetullah” bağlamında rolünün ne olduğuna bakıldığında; insan hürriyeti ve iradesinin sonucu olan davranışlarıyla sünnetullaha müdahil olabilmektedir. Adetullaha etki edebilmektedir.²⁷⁷⁴ İnsan evrene fiziki anlamda çeşitli işlemleriyle müdahale edebilmektedir. Bu müdahaleye göre evren müspet ya da menfi sonuçlar meydana getirip tepkiler verebilmektedir.²⁷⁷⁵

Allah’ın koymuş olduğu bu ilkeler belirli zaman, mekân veya toplumla sınırlı olmayan, toplumların inanç durumlarına göre değişiklik arzitemeyen²⁷⁷⁶ evrensel ilkelerdir. İnsanlık tarihinde hep aynı ilkeler uygulanmıştır. Bu ilkeler, herhangi bir değişim söz konusu olmayan²⁷⁷⁷ dış etki ve güç ile değiştirilemeyen tarihin objektif yasalarıdır. Tarihin öteden beri süregelen ve sürecek olan kendine özgü, değişmeyen davranış tarzıdır.²⁷⁷⁸ Bu yasaların evrensel olup zaman ve mekâna göre farklılık göstermeyeceği ve sünnetullahın değişmeyeceği gibi ilkeler Kur’an tarafından tebdil²⁷⁷⁹ ve tahvîl²⁷⁸⁰ kelimeleri olumsuzluk edatlarıyla birlikte kullanılarak dört yerde açık bir şekilde dile getirilmiştir.

Bu tarihi sürecin objektifliği ve evrenselliği ilkelerinin sabitliği yanında Allah’ın Kur’an bütünlüğü içinde toplumu helak ve yok oluşa götüren etmenlere rıza göstermediği, aksine onlara mutluluk, huzur ve varlıklarının devamlılığına götürecektensebepleri önerdiği ve bunları desteklediğini söylemek mümkündür.²⁷⁸¹ Fakat bunu yaparken yukarıda dile getirilen genel ilkelerin işlerliğini bozacak nitelikte zorla müdahaleci bir tavır takınmadığını da söylemek ve görmek gerekir.

Allah Teâla’nın Kur’an’da sünnet diye ifade edilen önceki toplumların başına gelen hadiseleri anlatmasının temel nedenlerinden birisi daha sonra gelen toplumların ibret ve ders almalarını sağlayıp aynı hatalara düşmekten onları korumaktır.²⁷⁸² Bu yasalar bütün çağ ve toplumlar için geçerli olup aynı şartlar oluştuğunda aynı sonuçların

²⁷⁷⁴ Zeydan, **Sünnetullah**, s. 30.

²⁷⁷⁵ Hulusi Aslan, “Doğal Felaket ve Izdıraplar Konusunda Kelamcıların görüşleri”, **Marife Dergisi**, 2/2, Konya: 2002, s. 19-34.

²⁷⁷⁶ Cevdet Said, **Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları**, s. 186.

²⁷⁷⁷ El-Fetih, 48/23; el-En’âm, 6/34, 115; Yunus, 10/64; el-Ahzâb, 33/62; el-Mü’min, 40/85.

²⁷⁷⁸ Ömer Özsoy, **age.**, s. 53.

²⁷⁷⁹ El-Fetih, 48/23; el-Ahzâb, 33/62.

²⁷⁸⁰ El-İsrâ, 17/77; el-Fâtır, 35/43.

²⁷⁸¹ El-Mâide, 5/56; el-A’râf, 7/137; et-Tevbe, 9/14; İbrâhîm, 14/13-15; el-Kasas, 28/5-6.

²⁷⁸² Reşid Rıza, **Tefsiru’l-Menâr**, IV, s. 138-141.

doğacağı gerçeğine işaret edilerek toplumların geleceklerinin bu tecrübeler üzerine inşa edilmesi gerektiği adeta istenmiştir. Bu ilke ve yasalar lider toplum ilişkisinde de geçerli olup başta peygamberler olmak üzere liderlere karşı alınacak tavırlar ve gösterilecek tepkiler toplumların gelecekleri ve karşılaşacakları sonuçlar bakımından aynı işlerlik ve geçerliliğe sahiptir.

2. *Mesuliyet-Sorumluluk*

“Mesuliyet” kavramı Arapça “s-e-l” fiil kökünün ism-i mefûl mastarıdır. Kullanıldığı harf-i cerlere göre sormak, talep etmek, istemek, ihtiyacı gidermek²⁷⁸³ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur’an’da ise bu kökten gelen kelimeler 130 yerde çeşitli formlarda²⁷⁸⁴ yer almaktadır. “Mesuliyet” ifadesi ise beş yerde²⁷⁸⁵ kullanılmıştır. “Mesuliyet” kelimesi ayetlerde sözlük anlamlarının yanında; verilen sözlerden,²⁷⁸⁶ uzuvların yaptıkları işlerden²⁷⁸⁷ sorumlu tutulmaları, yerine getirilmesi arzulan şey²⁷⁸⁸ ve soruguya çekilme²⁷⁸⁹ anlamlarında kullanılmıştır.

Kur’an incelendiğinde Allah’ın insanoğlunu çeşitli yeteneklerde yarattığı,²⁷⁹⁰ başka varlıklardan üstün kıldığı,²⁷⁹¹ halife yaptığı,²⁷⁹² bir çok nimet ve varlıkları onun hizmetine sunduğu²⁷⁹³ ve onun da emaneti kabul ettiği²⁷⁹⁴ belirtilmektedir. Bunun yanında aynı zamanda insanın boşuna yaratılmadığı,²⁷⁹⁵ başı boş bırakılmadığı²⁷⁹⁶ yaptıklarından dolayı hesaba çekileceği,²⁷⁹⁷ iyilik ve kötülüklerin karşılığının

²⁷⁸³ Cevherî, *es-Sıhâh*, V, s. 1723; Râgıb el-İsfehânî, *el-Müfredât*, “s-e-l” md.; İbn Manzûr, *Lisanü’l-Arab*, IV, s. 1907; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü’l-Muhîd*, I, s. 1012; Ebu’l-Bekâ, *el-Külliyât*, I, s. 501.

²⁷⁸⁴ M. F. Abdülbâkî, *Mü’cemü’l-Müfehres*, s. 336-337.

²⁷⁸⁵ El-İsrâ, 17/34, 36; el-Furkân, 25/16; el-Ahzâb, 33/16; es-Saffât, 37/24.

²⁷⁸⁶ El-İsrâ, 17/34; el-Ahzâb, 33/16.

²⁷⁸⁷ El-İsrâ, 17/36.

²⁷⁸⁸ El-Furkân, 25/16.

²⁷⁸⁹ Es-Saffât, 37/24.

²⁷⁹⁰ El-A’raf, 7/179.

²⁷⁹¹ El-İsrâ, 17/70; et-Tîn, 95/4.

²⁷⁹² El-Bakara, 2/30; el-En’âm, 6/165; Fâtır, 35/39.

²⁷⁹³ İbrâhîm, 14/34; en-Nahl, 16/18; el-Hâcc, 22/65; Lokman, 31/20.

²⁷⁹⁴ El-Ahzâb, 33/72.

²⁷⁹⁵ El-Mü’minûn, 53/115.

²⁷⁹⁶ El-Kiyâme, 75/36.

²⁷⁹⁷ El-Bakara, 2/284; el-Kehf, 18/49; ez-Zilzâl, 99/7-8.

verileceği²⁷⁹⁸ ifade edilmektedir. Bütün bunlar insanın sorumluluk sahibi olduğunu açıkça ortaya koymaktadır.

İnsanın bu sorumluluğu hem bireysel hem de toplumsal boyutludur.²⁷⁹⁹ Yeryüzü ise bu sorumlulukların gereğinin yerine getirilip getirilmediğinin test edildiği yerdir.²⁸⁰⁰ Gerek liderler gerekse toplumun diğer fertleri bu sorumluluğu yerine getirme zorunluluğuna sahiptir.²⁸⁰¹ Özellikle toplumlar lider konumunda olan ve toplumu yönlendiren peygamberlere karşı gösterecekleri tepkiler sorumluluklarını yerine getirme bağlamında önem arz etmektedir.

Biraz önce dile getirilen bireysel sorumluluk ve toplumsal sorumluluk insanın bir yönüyle toplumsal diğer yönüyle de müstakil bir varlık olma²⁸⁰² vasfından kaynaklanmaktadır. Bireyle toplum birbiriyle tamamen aynı olmadığı gibi tamamen ayrı da değildir. Bunlardan birisini varsayıp diğerini yok saymak gerçekle bağdaşmaz. Bu nedenle Kur'an bireyle toplumun birbiriyle yardımlaşmasını esas alarak²⁸⁰³ fert adına toplumu ya da toplum adına ferdi yok saymayan bir denge unsuru ve ölçüsünü esas almıştır.²⁸⁰⁴ Yani insan hem bireysel hem de toplumsal anlamda sorumludur.²⁸⁰⁵ Kur'an öncelikle ve özellikle bireysel sorumluluğa ve müeyyideye atıfta bulunurken²⁸⁰⁶ toplumsal müeyyide ve sorumluluk yönüne dikkat çekmeyi de ihmal etmemiştir.²⁸⁰⁷ Hz. Peygamberin de aynı doğrultuda çeşitli ifadeleri bulunmaktadır.²⁸⁰⁸ Toplum içinde yaşayan insanlara yükümlülükleri bildirilirken çoğul sigaların kullanılması bireysel sorumluluğun yanında toplumsal sorumluluğa işaret etmektedir.²⁸⁰⁹ Bu nedendir ki

²⁷⁹⁸ En-Nahl, 16/96-97; Yunus, 10/4; İbrahim, 14/51; en-Necm, 53/31 vb.

²⁷⁹⁹ Krech, Crutghfield, Ballachey, **Cemiyet İçinde Fert**, Mümtaz Turhan (çev.), İstanbul: MEB, 1971, II, s. 349.

²⁸⁰⁰ Ahmet Küçük, **Kur'an'da Toplumsal Sınanma**, s. 155.

²⁸⁰¹ En-Nûr, 24/54.

²⁸⁰² Yünni Sezen, **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, İstanbul: 1990, s. 62.

²⁸⁰³ El-Mâide, 5/2.

²⁸⁰⁴ El-Bakara, 2/143.

²⁸⁰⁵ Abdü'l-Kerim Tıbbî, **el-İnsan fi'l-Kur'ani'l-Kerim Mine'l- Bidaye ile'n-Nihaye**, y.y.: Daru'l-Fikri'l-Arabiyyi, 1979, s. 10.

²⁸⁰⁶ En- Nisâ, 4/123; el-En'âm, 6/164; el-İsrâ, 17/15; Fâtır, 35/18; ez-Zümer, 39/7; en-Necm, 53/38; ez-Zilzâl, 99/7-8.

²⁸⁰⁷ En-Nisâ, 4/85; el-Mâide, 5/78-79; el-A'râf, 7/165; el-Enfâl, 8/25; Hûd, 11/116; en-Nahl, 16/25; el-Ankebût, 29/13.

²⁸⁰⁸ Müslim, "İlim", 16; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 6; Tirmzi, "İlim", 15; İbn Mâce, "Mukaddime", 14.

²⁸⁰⁹ Cebeci, **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Deneme**, s. 15.

toplumsal sorumluluk ve müeyyidelerin bir sonucu olarak toplumsal bir yok oluş, toplusal bir kader ve ecelden²⁸¹⁰ bahs edilmektedir.

Ayrıca toplumda meydana gelen olaylarda etkin olmak, başkalarını etkilemek ya da toplumsal bir görev olarak engellenmesi gereken durum ve davranışlarda sessiz kalmak suçun bedeline suçluyla birlikte katlanma sonucunu doğurmaktadır.²⁸¹¹ Bu nedenle fertlerin oluşturduğu toplumun gidişatına bireylerin müdahale etme zorunluluğu doğmaktadır. Bu müdahaleyi yapanların öncülüğünü başta peygamberler olmak üzere liderler yapmaktadır. Toplum fertleri ise bu müdahaleyi yapan liderlere yapacakları destek veya engellemelerle toplumsal sorumluluklarını yerine getirmiş veya savsaklamış olacaktırlar.

Bireysel ve toplumsal sorumluluk alanlarıyla ilgili hususların yerine getirilip getirilmemesi dünyevî, uhrevî, hukukî ve geçmiş toplumların helak edilmesi gibi ilahî cezaları gerektirmektedir. Toplumsal sorumluluk alanıyla ilgili vazifelerin yerine getirilmemesi dünyevî anlamda hukukî ve helak şeklinde meydana gelirken dinî ve ahlakî vazifelerin yerine getirilmemesi durumunda müeyyidenin ahirette gerçekleşmesi söz konusu olmaktadır.²⁸¹² Bu iki alanla ilgili davranışların karşılık ve müeyyidelerini tamamen dünyevî ve uhrevî şekilde kesin hatlarla ayırmanın objektif bir kriterinin olmadığını da ifade etmek gerekir.

Allah'ın insana yüklemiş olduğu sorumluluk alanı peygamberler aracılığı ile göndermiş olduğu tüm emir ve yasaklardır.²⁸¹³ Bu emir ve yasakların yerine getirilmesi insanın yükümlülükleri yerine getirmeye başlama noktası olan mükellef oluşundan başlayıp yaşamı boyunca devam edeceği bir süreci kapsamaktadır. Bu çerçevede insanın sorumluluk alanını dinî, ahlakî ve sosyal diye belirlemek mümkündür.²⁸¹⁴

Şunu da ifade edelim ki, toplumsal sorumluluğun yerine getirilmemesinin doğuracağı olumsuzluklar ferdî sorumluluğun doğuracağı sonuçlardan çok daha ağırdır.

²⁸¹⁰ El-A'râf, 7/34; Yunus, 10/49.

²⁸¹¹ Bk. el-Enfâl, 8/25.

²⁸¹² Çelik, *age.*, s. 159-60.

²⁸¹³ Çelik, *age.*, s. 159.

²⁸¹⁴ Abdullah Dıraz, **Kur'an Ahlakı**, Emrullah Yüksel-Ünver Günay (çev.), İstanbul: 1993, s. 72.

Çünkü ferdî sorumluluğun sonuçları sadece ferdin kendini bağlarken sosyal sorumluluğun olumsuz sonuçları tüm toplumu etkilemektedir.²⁸¹⁵

Kur'an'da toplumsal mesuliyetten özellikle bahsedildiği görülür. Örneğin toplumun bir kısmına öğüt veren bir gruba diğer grup; niçin öğüt veriyorsun? Dediğinde, sorumluluktan kurtulmak ve yanlış yapanların belki düzeleceğini düşündüklerini ifade ederek böyle yaptıklarını belirterek toplumsal sorumluluklarını ortaya koymuşlardır.²⁸¹⁶ Aslında Kur'an'da yer alan “*emr-i bil ma'ruf nehy-i anil münker*” görevleri bu sorumluluğu ifade etmektedir.²⁸¹⁷

Sorumluluk hem önderi hem de onun önderliğindeki toplumu kapsar. Her iki taraf hesap verme sorumluluğuna sahiptir.²⁸¹⁸ İnsanlar yeyüzünü imar etme, eşyayı kullanımdaki ahlak ve anlayışının yanında özgür, barış ve güvenliği sağlanmış bir toplum inşa etme görevini de üstlenmişlerdir.²⁸¹⁹ Bireyler hangi şartlarda ve toplumsal sınıf içinde dünyaya gelirse gelsinler içinde buldukları sosyal çevreyi ıslah etme sorumluluğuna sahiptirler.²⁸²⁰ Semud kavminin içinden bir kişi veya grubun kendilerine mucize olarak gönderilen deveyi kesmesi karşısında sessiz kalan, ona engel olmayan ya da destekleyen toplum hep birlikte cezalandırılmıştır.²⁸²¹

Bireyin toplum içerisinde yaşaması nedeniyle ondan ayrı düşünülemeyeceği, bu nedenle sorumluluğunun hem bireysel hem de toplumsal boyutta olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bireylerin davranışlarını yalnızca bireysel boyutta değerlendirmek yanlış olur. Bu davranışların toplumsal boyutu vardır ve o toplumu etkiler. Bireylerin olumsuz manada ortaya koydukları inanç, tutum ve davranışları topluma sirayet eder ve sonuç bakımından onların hepsini etkisi altına alır.²⁸²²

Burada şuna da işaret etmek gerekir. İnsanlar mutlak bir programın işleyişinde rol alan figüranlar değildir. Yani Allah'ın koymuş olduğu yasalara bağımlı, onların dışına çıkamayan, tarihi sürece herhangi bir etkisi olmayan ve tarihi determinizmin

²⁸¹⁵ Ahmet Tali, “Kur'an'da Mesuliyet Kavramı”, **Basılmamış Doktora Tezi**, SÜSBE, Sakarya: 2002, s. 198.

²⁸¹⁶ El-A'râf, 7/164.

²⁸¹⁷ Âl-i İmrân, 3/104, 110, 114; et-Tevbe, 9/71.

²⁸¹⁸ El-A'râf, 7/6.

²⁸¹⁹ Erdoğan Pazarbaşı, **Kur'an ve Toplum**, İstanbul: 1996, s. 117-143.

²⁸²⁰ El-Bakara, 2/160; en-Nisâ, 4/114; Âl-i İmrân, 3/110; Hûd, 11/117.

²⁸²¹ El-Kamer, 54/23-30.

²⁸²² Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 68.

altında ezilen bir insandır denilemez. Allah'ın yasaları kendi seyri içinde işlemekle beraber insanlar bu yasaların işleminin zeminini ve şartlarını,²⁸²³ yasalarda yer alan çöküş ya da sürekliliğin dinî, ahlakî ve toplumsal faktörlerini oluşturabilirler.²⁸²⁴ Şayet böyle bir determinizmi kabul edersek fert ve toplumsal sorumluluktan bahs etmek imkansız hale gelir. İyi ve kötü davranış nitelendirmeleri anlamsızlaşır. Aksi halde yeterli neden yokken bir toplumun cezalandırılması ya da yok olmayı hak eden bir toplumun kurtarılması anlamına gelir.²⁸²⁵ Bu ise adaletten uzaklaşma ya da zulüm yapma ile eş anlamlıdır. Allah ise zulümden uzaktır.²⁸²⁶

İnsan sorumluluğu bireysel olmanın yanında toplumsaldır. Bu iki sorumluluk alanını kapsayan görevlerin yerine getirilmesi toplumsal yasaların olumlu sonuçlanmasının bir gereğidir. Şayet bu sorumluluklar ihmal edilirse ferdî ve toplumsal alanda ciddi olumsuzluklar meydana gelebileceği ve bu durumdan o toplumda yaşayan suçu işleyen ve işlemeyen herkesin bir şekilde bağlantılı ve sorumlu olup etkileneceğini söylemek mümkündür.

Kur'an'ın bildirdiği ilahi adaletin bir sonucu önce bilgilendirme yapılması daha sonra sorumluluk, hesap ve ceza verilmesidir.²⁸²⁷ İşte burada birey ve toplumları sorumluluk alanlarında bilgilendiren peygamberlere karşı insanların yerine getirmeleri gereken vazife ve davranışlar vardır. Bu davranışlar lidere karşı toplumların genel sorumluluk alanları arasında yer almaktadır.

İnsanlar yukarıda da ifade edildiği gibi çeşitli sorumluluk alanlarına sahiptirler. Bu sorumluluk alanlarıyla imtihan edildiği alanlar birbiriyle ciddi bir şekilde örtüşmektedir. Sorumluluk alanlarıyla ilgili görevlerin yerine getirilip getirilmemesi imtihanın sonucunu belirleme rolüne sahiptir. Dolayısıyla sorumlulukla imtihan arasında ciddi bir ilişki söz konusudur. Bu nedenle şimdi imtihan konusu üzerinde durulacaktır.

²⁸²³ Fazlurrahman, **Ana Konularıyla Kur'an**, s. 124-125, 138.

²⁸²⁴ Mazhuriddin Sıddıkî, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, Süleyman Kalkan (çev.), İstanbul: Pınar Yay., 1982, s. 195, 221.

²⁸²⁵ Özsoy, **age.**, s. 171.

²⁸²⁶ En-Nisâ, 4/40; et-Tevbe, 9/70; Yunus, 10/44; en-Nahl, 16/33.

²⁸²⁷ El-İsrâ, 17/15; el-Kasas, 28/59.

3. İmtihan

Kur'an'a bakıldığında imtihanla ilgili doğrudan ve dolaylı olarak farklı kelimelerin kullanıldığı görülür. Bunların hepsini burada ele almak imkansız olduğu için sadece doğrudan imtihanı ifade eden kelimeler ve Kur'an'ın konuya bakışını toplumsal yön de dikkate alınarak incelenecektir. Kur'an insanların sınanması için daha çok "imtihan", "b-l-v/y" ya da "ibtila" ve "fitne" kelimelerini kullanmıştır.

"İmtihan" kelimesi Arapça "m-h-n" fiil kökünden türeyen "iftiâl" babından mastardır. Sözlükte; denemek, imtihan etmek, tetkik etmek, vurmak, elbiseyi eskitinceye kadar giymek, deriyi yumuşatıp uzatmak, kırbaçla vurmak, birini bir şeyden alıkoymak, bir sözün nereye varacağını tahmin etmek ve kuyunun toprağını ve çamurunu çıkarmak²⁸²⁸ gibi anlamlara gelmektedir. Bu kökten gelip isim olan "el-Mihne" ise insanın imtihan olduğu büyük sıkıntılardan birisi²⁸²⁹ ve devlet başkanının birini imtihan etmesi²⁸³⁰ anlamlarına gelmektedir.

Kelime Kur'an'da başka türevleri olmadan sadece iki yerde "iftiâl" babından "imtihân" şeklinde kullanılmıştır. Bu kullanımlardan birinde emir²⁸³¹ diğerinde ise mazi fiil²⁸³² kipinde yer almıştır.

Hucûrat sûresinde Allah'ın insanların kalplerini arındırması, kalplerini genişletip berraklaştırması,²⁸³³ takvalarını ortaya çıkarmak için insanları denemesi, test etmesi, kalpleri genişletip saf ve halis kılması, her türlü kötülükten onu temizlemesi, şüpheleri giderip Allah korkusu ve takvayı kalbe yerleştirmesi²⁸³⁴ anlamlarına geldiği belirtilmektedir. Bu ayette Allah müminleri çeşitli şekillerde imtihan edip denemelerden geçirdiği, kalplerinde olan Allah korkusunu ortaya çıkardığı ve onların da Allah korkusu ve takvalarını ispat ettikleri²⁸³⁵ anlatılmaktadır.

²⁸²⁸ Cevherî, *es-Sihâh*, VI, s. 2201; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, s. 4150; Zebidî, *Tâcu'l- Arûs*, XXXVI, s. 153-154.

²⁸²⁹ Cevherî, *age.*, VI, s. 2201; İbn Manzûr, *age.*, VI, s. 4150.

²⁸³⁰ İbn Manzûr, *age.*, VI, s. 4150.

²⁸³¹ El-Mümtehine, 60/10.

²⁸³² El-Hucûrât, 49/3.

²⁸³³ İbn Manzûr, *age.*, VI, s. 4150.

²⁸³⁴ Taberî, *Camiu'l-Beyân*, XXI, s. 343-344; Begâvî, *Meâlimü't-Tenzil*, VII, s. 337; Kurtübî, *el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'ân*, XIX, s. 364; Âlûsî, *Rûhü'l-Meânî*, XXVI, s. 137-138.

²⁸³⁵ Mevdûdî, *Tefhîm*, V, s. 435.

Bu kelimenin emir şeklinde geçtiği diğer ayette ise küfür bölgesinden İslam bölgesine gelen kadınların sınanarak samimiyetlerinin test edilip ortaya çıkarılması kast edilmiştir.²⁸³⁶ Bu yolla bu kadınların geliş gayelerinde ve imanlarının doğruluğunda samimi olup olmadıkları ortaya çıkarılmıştır.²⁸³⁷ Bu imtihanın sonucuna göre onlar İslam yurdu Medine'ye kabul edilmiş veya iade edilmişlerdir.²⁸³⁸

Kelimenin sözlük anlamları ve Kur'an'daki kullanımlarına bakıldığında, insanların herhangi bir konuda sözlü ya da yazılı olarak denenip bu konudaki niyet, tutum, maksat ve durumlarını ortaya çıkarma sürecini ifade ettiğini söylemek mümkündür. İmtihan, insanların davranış ve söylemlerinin doğruluğunu test etmekten ibarettir denebilir.

İmtihan anlamını taşıyan bir başka kavram da aynı kökten gelen “belâ” veya “ibtilâ” kelimeleridir. “Belâ” kelimesi sözlükte; imtihan etmek, denemek, tücrübe etmek ve musibet²⁸³⁹ anlamlarına gelmektedir. İnsanlar şükretmeleri için iyilikle ve sabretmeleri için de kötülükle imtihan edilirler.²⁸⁴⁰ Bu kökün isim hali ise “el-Belâ”dır. Gam ve keder demektir.²⁸⁴¹ Bu kelime hem hayır hem de şerle insanın imtihan edilmesi için kullanılır.²⁸⁴² Bu kökten gelen “ibtilâ” kelimesi; bilinmeyen bir şeyi bilmek, duruma muttali olmak, iyi veya kötünün ortaya çıkmasını sağlamak için denemek anlamlarına gelmektedir.²⁸⁴³ Kavramın insanın söz ve eylem bakımından hayır ve şerle denenmesini ifade ettiğini söylemek mümkündür.

Kur'an'da ise bu kökten gelen kelimeler otuz yedi yerde²⁸⁴⁴ isim ve fiil kalıplarında geçmektedir. Bu ayetlerde farklı değerlendirmeler olmakla beraber nimet veya hayırla,²⁸⁴⁵ şer, azap, baskı ve işkence ile imtihan etmek²⁸⁴⁶ şeklinde ayetlerde

²⁸³⁶ Taberî, *Camîu'l-Beyân*, XXII, s. 577-578; Begâvî, *age.*, VIII, s. 97-98.

²⁸³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, VI, s. 95.

²⁸³⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, XIII, s. 521.

²⁸³⁹ İbn Fâris, *Mekâyîsü'l-Lüga*, I, s. 292-293; Râgıb, *el-Müfredât*, “B-l-v/y” md.; Zebîdî, *age.*, XXXVII, s. 206-209; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, I, s. 355.

²⁸⁴⁰ Râgıb, *el-Müfredât*, “B-l-v” md.; Zebîdî, *age.*, XXXVII, s. 207; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhîd*, I, s. 1264.

²⁸⁴¹ Zebîdî, *age.*, XXXVII, s. 207.

²⁸⁴² Taberî, *Camîu'l-Beyân*, I, s. 654.

²⁸⁴³ Râgıb, *age.*, “b-l-v” md.; Zebîdî, *age.*, XXXVII, s. 207; Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhîd*, I, s. 1264.

²⁸⁴⁴ M. F. Abdülbakî, *Mu'cemü'l-Müfehres*, s. 135-136.

²⁸⁴⁵ El-Bakara, 2/49; el-Enbiyâ, 21/35. Bk. Taberî, *age.*, I, s. 654.

²⁸⁴⁶ El-A'râf, 7/141; İbrâhîm, 14/6. Bu ayetlerdeki “imtihan” Firavun'un İsrailoğullarına yapmış olduğu çocukları öldürme ve kadınları sağ bırakma gibi çeşitli baskı ve zulümler yapması bağlamında kullanılmıştır. Burada farklı bakış açıları bulunmaktadır. Bu toplumun kendilerine yapılan işkence nedeniyle imtihan edildikleri ifade edildiği gibi

kullanılmıştır. Ayetler bu kökten gelen fiillerin hayır ve şerle imtihan etmek anlamında her iki yön için de kullanıldığı²⁸⁴⁷ görülmektedir. Kur'an'da kullanılan "belâ" kelimesi ile "ibtîlâ" kelimesi arasındaki ince farklılığa dikkat çekmek gerekir. "Belâ" daha çok iyilik ve kötülük, hayır ve şerle imtihan için kullanılırken "ibtîlâ" kelimesi zorluklarla sınanmayı ifade etmektedir.

Bir diğer bu manaya gelen kelime ise "f-t-n" kökünden gelen "fitne" kelimesidir. Kökü altın ve gümüş gibi değerli madenleri saflaştırmak ve saflığını anlamak için ateşte eritmek, deneme ve tecrübe etmek mânalarına gelen "fitne" hayır ve şerle insanın durumunun ortaya çıkarılmasıdır. Ya da sabır veya isyanla denenerek Allah'ın mükafatına nail kılan denemedir.²⁸⁴⁸

Ayrıca "belâ" ve "fitne" kelimeleri ortak kullanımlara sahiptir. Bir taraftan her iki kelime de meşakketle sınanmayı ifade ederken diğer taraftan hayır ve şerle imtihanı da ifade etmektedir. Ancak "fitne" kelimesinin sıkıntıyla imtihanı ifade etme yönü ağır basmaktadır.²⁸⁴⁹ Ayrıca her iki kelimenin de toplumsal sınanmaları ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir. Bu nedenle de zaman zaman birbirlerinin yerine kullanılmışlardır.²⁸⁵⁰

Kur'an'da "f-t-n" kökünden gelen kelimeler çeşitli kalıplarda altmış yedi yerde²⁸⁵¹ yer almıştır. Anlam olarak ise imtihan,²⁸⁵² işkence,²⁸⁵³ bela,²⁸⁵⁴ şeytanın hile ve tuzağı,²⁸⁵⁵ nifaka düşme,²⁸⁵⁶ hak yoldan sapma,²⁸⁵⁷ insanı ateşe atma,²⁸⁵⁸ düşmanın yapmış olduğu saldırı²⁸⁵⁹ ve azaba sebep olan şey²⁸⁶⁰ demektir. Hem Allah'a nispet

bu işkence ve zulümlerden kurtulma neticesinde kavuştıkları rahatlama nimetiyle imtihan edildikleri şeklinde de anlaşılmıştır. Her iki durumda da bir imtihan, İsrailoğullarının denenmesi söz konusudur. Bk. İbn Kesîr, **Tefsîr**, VIII, s. 179.

²⁸⁴⁷ El-A'râf, 7/168; el-Enbiyâ, 21/35.

²⁸⁴⁸ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, s. 144, I, s. 348; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, V, 3344;

²⁸⁴⁹ Râgıb, **el-Müfredât**, "f-t-n" md.

²⁸⁵⁰ Ahmet Küçük, **Kur'an'da Toplumsal Sınanma**, s. 138.

²⁸⁵¹ Abdulbakî, **age.**, s. 511-512.

²⁸⁵² El-Bakara, 2/102; Tâhâ, 20/40, 85, 90, 131.

²⁸⁵³ El-Burûc, 85/10; el-Ankebût, 29/10.

²⁸⁵⁴ El-Mâide, 5/71; el-Enfâl, 8/25.

²⁸⁵⁵ El-A'râf, 7/27.

²⁸⁵⁶ El-Hadîd, 57/14.

²⁸⁵⁷ El-İsrâ, 17/73.

²⁸⁵⁸ Ez-Zâriyât, 51/13, 14.

²⁸⁵⁹ En-Nisâ, 4/101.

²⁸⁶⁰ Et-Tevbe, 9/49.

edilerek imtihan ve hikmet hem de insanlara nispet edilerek toplumda fitne çıkarma ve saptırma gibi kınanan tavır²⁸⁶¹ ve eylemleri içermektedir.

Kur'an'da Allah, insanların hangisinin daha güzel işler yapacağını denemek için hayat ve ölümü yarattığını ve yer yüzünü zinetlerle donattığını beyan eder.²⁸⁶² İnsanın yaratılış gayesi imtihandır. İnsanlık tarihine bakıldığında bir çok toplumun çeşitli şekillerde imtihandan geçirildiği görülmektedir.²⁸⁶³ Örneğin Allah Firavun kavmini imtihan ettiğini bildiriyor.²⁸⁶⁴ Yine Yüce Allah insanları cihad edenlerle sabredenleri belirlemek ve açıklamak için imtihan edeceğini bildiriyor. Andolsun ki içinizden cihad edenlerle sabredenleri belirleyinceye ve haberlerinizi açıklayıncaya kadar sizi imtihan edeceğiz diyor.²⁸⁶⁵ Burada Allah müminleri cihad ve diğer sorumluluk gerektiren hususlarla imtihan edeceğini bildiriyor. Yeryüzü insanın imtihan yeridir. İnsanın yaratana, diğer insanlar ve eşyayla olan ilişkisi imtihanın konusunu teşkil etmektedir. Özetle imtihan yeryüzünde yaşayan tüm insan ve toplumların şu veya bu şekilde karşılaşacakları Allah'ın değişmez bir kanunudur.²⁸⁶⁶

İmtihan olma bir taraftan insanı arındırıp ebedî alem için hazırlarken diğer taraftan onun sürekli olumsuz yaşam şekillerine karşı kendini kontrol edip müspet yönde ilerlemesini temin etmektedir. İnsanlar çeşitli alanlarda imtihan sürecini yaşarlar. Bu süreçlerin başarılı olup olmamasına veya bu imtihanın sahibi Allah'ın iradesine uygun olup olmamasına göre kişi ve toplumlar çeşitli ceza ve mükafatlarla karşılaşır. Bu ceza ve mükafatlar dünya veya ahiretle ilgili olabilir. Bu konular tepkilere verilen sonuçlar başlığı altında etraflıca ele alınmıştır. Burada ele alınan konu özel bir çerçeveden bakıldığında peygamberlere karşı davranış bağlamında ferdi ve toplumsal anlamda bir imtihanı ifade etmektedir. Peygamberlere, müspet ya da menfi liderlere karşı gösterilen davranış biçimleri bu imtihanın sonucunu belirlemede etkili olacaktır. Çünkü bu liderler bazen peygamberler gibi hakkın ve adaletin hakim olmasını sağlamaya çalışırken bazen de Firavun gibi zulmün ve haksızlığın mimarı ve temsilcisi

²⁸⁶¹ El-Bakara, 2/191; el-Mâide, 5/49; es-Sâffat, 37/162; el-Burûc, 85/10.

²⁸⁶² Hüd, 11/7; el-Mülk, 67/2.

²⁸⁶³ El-Bakara, 2/49, 102, 124, 249; el-A'râf, 7/141, 155; Tâhâ, 20/85; el-Ankebût, 28/3.

²⁸⁶⁴ Ed-Duhân, 44/17.

²⁸⁶⁵ Muhammed, 47/31.

²⁸⁶⁶ Abdülkerim Zeydan, **İlahi Kanunların Hikmetleri Sünnetullah**, Nizamettin Saltan (çev.), İstanbul: 1997, s. 102.

olabilmektedir. Kişi ve toplumların bunlardan hangisinin peşinden gideceği ve onun misyonunu benimseyip vereceği destek ve tepkilere bağlıdır. Bu da onun imtihanının sonucunu belirleyecektir.

İnsan imtihana tabi tutulurken bu imtihanı başarabilecek yetenek ve kaabiliyette yaratıldığını, kendisini etkileyen müspet ve menfi unsurlara karşı kendisine akıl²⁸⁶⁷ ve irade verilip tercih yapabilme yeteneğinin bahş edildiğini²⁸⁶⁸ belirtmek gerekir. İnsan hiç kimsenin kabul etmediği emaneti bu yetenekleri sayesinde yüklenmiş ve kabul etmiştir.²⁸⁶⁹ Ayrıca insan imtihanı başarabilecek donanımla yaratılmıştır. Çünkü gerekli şartlar, yetenekler verilmeden ve imtihan zemini oluşturulmadan insanı mükellef tutmak ona karşı zulüm olur. Allah ise insanlara asla zulmetmez.²⁸⁷⁰ İnsan kendisine verilen bu yetenekleri kullanarak hakikatleri bulması ve bu üstün değerler doğrultusunda ferdi ve toplumsal yaşamını tamamlaması imtihanı başarmasının vaz geçilmez gereğidir.

İnsanın imtihanının boyutlarını ferdî ve toplumsal olarak iki kısımda değerlendirmek mümkündür. Bireysel imtihan alanı kişisel sorumluluk alanında, toplumsal imtihan ise toplumsal sorumluluk alanında gerçekleşir. İmtihan gerek bireysel gerekse toplumsal olsun insanın hayatını etkileyen, yönlendiren ve şekillendiren bir öğedir. İnsanların iddia ve inançlarında, kendilerine yüklenen sorumluluklarını ispatta yeterli ve samimi olup olmasını ve neticede hem dünya hem de ahiret için mükafat ya da cezanın belirlenmesi için imtihan süreci şart gözükmektedir.²⁸⁷¹ Bu gerçeğin farkında olan insan ve toplumlar yaşam biçimlerinde sorumluluk alanlarıyla ilgili işleri yapmada daha dikkatli ve özenli davranma zorunluluğu hissetmektedirler. İnsanın bu anlayışa sahip olması hayatında gelişi güzel, sorumsuz ve başıboş davranışlardan kurtulmasına yardımcı olur.

Bireysel ve toplumsal anlamdaki imtihan sürecinde insanın yaşam serüveninin bir takım tekliflere muhatap olması ve bunları yerine getirip getirmemesinin tespiti

²⁸⁶⁷ En-Nahl, 16/12, 67; el-Hâcc, 22/46; er-Rûm, 30/24, 28.

²⁸⁶⁸ El-Bakara, 2/58, 223; el-İsrâ, 17/19; el-Kehf, 18/29; el-Furkân 25/62; ez-Zümer, 39/15; el-Fussilet, 41/40; el-Müzzemmil, 73/19.

²⁸⁶⁹ El-Ahzâb, 33/72.

²⁸⁷⁰ En-Nisâ, 4/40; Yunus, 10/44; et-Tevbe, 9/70.

²⁸⁷¹ Küçük, **Kur'an'da Toplumsal Sınanma**, s. 210-11.

gerçekleşmektedir. İnsanlık hayatının bu tekliflere muhatap olmakla başladığı görülmektedir.²⁸⁷² Sınanma alanları çeşitli teklifler, kulluk görevleri, emir ve yasaklar²⁸⁷³ şeklinde ortaya çıkmaktadır. Gerek bireysel gerekse toplumsal sınanmada merkezde olan bireyin kendisidir. Onun sorumluluk alanındaki tutum ve davranışları sonucu belirleyici rol oynar. Bireysel sınanmaya ilk insan Hz. Adem'in yasak ağaca yaklaşmama ve şeytana tabi olmama şeklindeki tekliflere muhatap olması,²⁸⁷⁴ Hz. İbrâhim'in birtakım kelimeleri (*emirle*) yerine getirmesi,²⁸⁷⁵ en sevdiği oğlunu kurban etmesi,²⁸⁷⁶ Hz. Yusuf'un hapisane ve Aziz'in hanımıyla²⁸⁷⁷ ve Hz. Eyyûb'un zenginlik ve hastalıkla imtihan edilmeleri²⁸⁷⁸ sadece birkaç örnek olarak verilebilir. Bu peygamberler bahse konu olan hususları sabır ve teslimiyetle yerine getirerek imtihanı başarmışlardır.²⁸⁷⁹ Bireysel imtihana konu olan bu hususların hayatın içinden ve herkesin yaşaması muhtemel konular olmasının yanında toplumsal yönünün bulunması da dikkat çekicidir. Bireysel anlamda insanlar psikolojik, biyolojik, ekonomik, sosyal, siyasi, sosyal statü, sahip olduğu yetenek, güç ve iradesi çerçevesinde bir tavır alışı gerektiren durumlarla sınanabilmektedirler.²⁸⁸⁰

Yukarıda ifade edilen, toplumsal yaşamı ilgilendiren ve toplumsal sorumluluk gerektiren her hususun yerine getirilip getirilmemesi toplumsal imtihan sürecini oluşturmaktadır. Bu süreci hemen hemen her toplumun yaşaması kaçınılmazdır. Bu gerçek Kur'an'da önceki toplumlarda olduğu gibi sonraki toplumlarda da gerçekleşeceği, onların başlarına çeşitli sıkıntıların geldiği, bunlardan etkilendikleri ve bu imtihanlarda başarılı olmadan cennete girilemeyeceği ifade edilmektedir.²⁸⁸¹ Bu ayetler içerisindeki Bakara 214. ayette özellikle peygamberle beraber olan inananların davalarına sadakat, inançlarının sağlamlığı ve peygamberlerine itaat, onunla beraber olma ve destekleme noktasındaki dile getirilen hususlar bir denemedir denebilir. Bu

²⁸⁷² El-Bakara, 2/34, 35; el-A'râf, 7/27.

²⁸⁷³ Fatih Kaya, "Kur'an'a Göre Musibet ve Sebepleri", **Basilmamış Yüksek Lisans Tezi**, KTÜSBE, Trabzon: 2001, s. 45-46.

²⁸⁷⁴ El-Bakara, 2/35; el-A'râf, 7/37.

²⁸⁷⁵ El-Bakara, 2/124.

²⁸⁷⁶ Es-Sâfiât, 37/102-116.

²⁸⁷⁷ Yûsuf, 12/23-35.

²⁸⁷⁸ El-Enbiyâ, 21/83-84.

²⁸⁷⁹ Taberî, **Câmiu'l-Beyân**, II, s. 506-507.

²⁸⁸⁰ Küçük, **Kur'an'da Toplumsal Sınanma**, s. 215.

²⁸⁸¹ El-Bakara, 2/214; Âl-i İmrân, 3/142; et-Tevbe, 9/16.

ayetin Uhud ve Hendek savaşlarında yaşanan zorlukları ifade etmek için indiği ifade edilmektedir.²⁸⁸²

Yukarıda ifade edilen bireysel ve toplumsal sınanma birbirlerinden bağımsız değildir. Bireylerin karşılaşmış oldukları olgularla ilgili ortaya koydukları davranışın niteliği olumlu ya da olumsuz anlamda toplumsal bir tavır, tutum ve davranış halini alabilir. İşte toplumsal sınanma bu noktada karşımıza çıkmaktadır. İmtihanın sonucunu belirleyecek olan ortaya konmuş davranış biçimini belirleyen temel unsurlar toplumun benimsemiş olduğu inanç, eylem, ahlak ve değerlerdir.²⁸⁸³ Bu değerleri ortaya koyan ve uygulama noktasında örneklik teşkil eden başta peygamberler olmak üzere olumlu liderlerdir. Bu liderlere karşı takınılacak olumlu tavırlar imtihanın sonucunu müspet kılarken olumsuz tepkiler neticeyi menfi hale getirmektedir. Örneğin kendilerine hakikatleri getiren Salih peygamber'e karşı kavmi; *“Senin ve beraberindekiler yüzünden uğursuzluğa uğradık”*²⁸⁸⁴ diyerek peygamberi ve getirdiklerini inkar etmeleri ve ona karşı gelmeleri bu toplumsal sınanmanın bir örneğidir. Bir topluma yüklenen genel sorumluluğu yerine getirip getirmeme veya buna aykırı davranma şeklindeki süreci toplumsal imtihan olarak nitelemek mümkündür. Örneğin İsrâiloğulları Cumartesi günü avlanma yasağıyla imtihan edilmişler²⁸⁸⁵ fakat onlar buna karşı olumsuz bir tavır takınmışlardır. Neticede çeşitli şekillerde cezalandırılmışlardır.²⁸⁸⁶ Yine İsrâiloğullarından Tâlût'un ordusunun önce savaşmakla ve daha sonrada nehirden su içmenin yasaklanmasıyla imtihan edilmesi²⁸⁸⁷ örnek verilebilir. Bu imtihanda pek azı hariç hepsinin liderlerinin emrine karşı olumsuz tavır takındıkları, liderlerine itaat etmeyip ve imtihanı kaybettikleri²⁸⁸⁸ ifade edilmektedir.

Genel olarak insanlar bireysel ve toplumsal olarak ayette de belirtildiği şekilde hayır ve şerle imtihan edilmişlerdir. Hiç bir birey ve toplum bu sınanmanın dışında kalmamıştır.²⁸⁸⁹ Allah insanların yılda bir iki defa imtihana tabi tutuldukları, böyleyken

²⁸⁸² Taberî, **Camî'ü'l-Beyân**, III, s. 636; Begâvî, **Meâlimü't-Tanzîl**, I, s. 245.

²⁸⁸³ Küçük, **age.**, s. 218.

²⁸⁸⁴ En-Neml, 27/47.

²⁸⁸⁵ El-Bakara, 2/65; en-Nisâ, 4/47; el-A'râf, 7/163.

²⁸⁸⁶ El-Bakara, 2/65-66.

²⁸⁸⁷ El-Bakara, 2/246-251.

²⁸⁸⁸ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, I, s. 475; Begâvî, **Meâlimü't-Tanzîl**, I, s. 301-302.

²⁸⁸⁹ Hasan Keskin, **Kur'an'da Fitne Kavramı**, İstanbul: 2003, s. 190-191.

tevbe edip niçin ibret almadıklarını? sorarak²⁸⁹⁰ yaptıkları yanlışa karşı dikkatlerini çekmiş ve onları uyarmıştır.

Buraya kadar Allah'ın değişmez yasalarından, insanın bireysel ve toplumsal sorumluluğundan ve sonunda da bu sorumluluğun gereği olan imtihan gerçeğinden bahs edildi. Bu imtihan gerçeklerinden ve alanlarından birisinin de hem bireysel anlamda hem de toplumsal anlamda toplumların erdemli değerler üzerine inşa edilmesi için gönderilen peygamberlere karşı gösterilecek tepkiler olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bundan sonraki başlıkta ise daha önce dile getirilen genel imtihan alanları ve özelde de peygamberlere karşı tavırlardaki imtihanın olumsuz sonucu olarak ortaya çıkışını ifade eden helak kavramı üzerinde durulacaktır.

4. *Helak kavramı*

Arap'ça "h-l-k" fiil kökünden türeyen "helak" kavramı mastar olarak "hülken" ve "helaken" şeklinde gelmektedir. Anlam olarak ise; ölmek, yok olmak (*ekin ve nesil*), ortadan kalkmak, düşmek, azap görmek gibi anlamlara gelmektedir. "İf'al" babından kullanılan "ilhak" kelimesi ise, helak etmek, öldürmek, satmak ve yok etmek²⁸⁹¹ manalarını taşımaktadır.

Bu kökten Kur'an-ı Kerim'de fiil ve isim olarak bir çok kelime kullanılmıştır. Kelime bunlardan sadece dört yerde²⁸⁹² sülasi fiil şeklinde yer alırken daha çok if'al babından Allah'a izafe edilerek kullanılmıştır.²⁸⁹³ Kur'an'da sözlük anlamlarına uygun olarak ölmek,²⁸⁹⁴ yok olmak,²⁸⁹⁵ yok etmek,²⁸⁹⁶ bozmak, tahrip etmek²⁸⁹⁷ manalarında kullanılmıştır.

²⁸⁹⁰ Et-Tevbe, 9/126.

²⁸⁹¹ İbn Faris, *Mekâyisü'l-Lüga*, VI, s. 62; Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, II, s. 378; Râgıb, *el-Müfredât*, "h-l-k" md.; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, VI, s. 4686-4687; Firuzâbâdî, *Kamûsü'l-Muhîd*, I, s. 958; Zebidî, *Tâcü'l-Ârûs*, XXVII, s. 400-409.

²⁸⁹² En-Nisâ, 4/176; el-Enfâl, 8/42; el-Mü'min, 40/34; el-Hâkka, 69/29.

²⁸⁹³ M. F. Abdülbakî, *Mü'cemü'l-Müfehres*, s. 737-738. Örnek olarak bk. el-En'âm, 6/6; el-Hicr, 15/4; Meryem, 19/74, 98; Tâhâ, 20/128 vb.

²⁸⁹⁴ El-Câsiye, 45/24.

²⁸⁹⁵ El-Hâkka, 69/29.

²⁸⁹⁶ El-Ahkâf, 46/27; el-Kamer, 54/51 vb.

²⁸⁹⁷ El-Bakara, 2/205.

Kur'an'da "helak" kavramının dışında toplumların yok oluşlarını ifade etmek için "âkibet" (toplumların sonu ve sonuç),²⁸⁹⁸ "izhâb" (gidermek ve yok etmek),²⁸⁹⁹ "ahz" (tutmak ve yaklamak),²⁹⁰⁰ "temzîk" (parçalamak ve darmadağın etmek),²⁹⁰¹ "tedmîr" (yerle bir etmek ve kökünü kazımak),²⁹⁰² "h-z-y" kökünden "hizy" (zillete düşürmek, rezil olmak, itibarını kaybetmek ve alçalmak),²⁹⁰³ "azâb" (işkence ve cezalandırma),²⁹⁰⁴ ve "demdeme" (gazab ve kızgınlık)²⁹⁰⁵ vb. başka kelimeler de kullanılmıştır.²⁹⁰⁶ Bu kelimeler toplumların helak oluş şiddetine göre seçilmiş²⁹⁰⁷ olup birey ve toplumların başlarına gelen azabın derecesini ifade etmektedir.

Helak olgusu Nûh, Âd ve Semûd kavimleri gibi bir toplumun dünyadaki fiilen yok oluşunu²⁹⁰⁸ ya da İsrâiloğulları'nın Asur ve Babillilerin hegemonyası altına girmesi gibi etkinliğini, toplum olma özelliklerini ve gücünü yitirerek başka toplumların egemenliği altına girmesini²⁹⁰⁹ ifade ettiğini söylemek mümkündür. Toptan çökertilen bir toplumun bir daha geri dönemediği ve onların yerine başka bir toplumun getirildiğine Kur'an'da vurgu yapılması²⁹¹⁰ bu gerçeğe işaret etmektedir.

Helak kavramı Kur'an'da önemli bir yer tutmaktadır. Çeşitli ayetlerde önceki kavimlerin başına gelenler anlatılmış ve bunlardan ibret alınması istenmiştir. Bunlardan birisi de şu ayettir. "*Onlara kendilerinden evvelkilerin, Nûh, Âd ve Semûd kavimlerinin, İbrâhîm kavminin, Medyen halkının ve altüst olan şehirlerin haberi ulaşmadı mı? Peygamberi onlara apaçık mucizeler getirmişti. Demek ki, Allah onlara zulmedecek değildi, fakat onlar kendi kendilerine zulmetmekte idiler.*"²⁹¹¹ Yine Âd, Semûd ve

²⁸⁹⁸ El-En'âm, 6/11, 135; el-A'râf, 7/84, 86, 103, 128; Yusuf, 12/109.

²⁸⁹⁹ En-Nisâ, 4/133; el-En'âm, 6/133.

²⁹⁰⁰ El-En'âm, 6/42, 44; el-Mü'min, 40/21-22; el-Hâkka, 29/10.

²⁹⁰¹ Sebe', 24/7, 19.

²⁹⁰² El-İsrâ, 17/16; el-Furkân, 25/36; eş-Şuârâ, 26/172.

²⁹⁰³ El-Mâide, 5/33, 41; et-Tevbe, 9/14, 63; ez-Zümer, 39/26.

²⁹⁰⁴ El-Enfâl, 8/33.

²⁹⁰⁵ Eş-Şems, 91/14.

²⁹⁰⁶ Helak kelimesinin anlam alanıyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Abdullah Çimen, **Niçin Helak Oldular**, s. 100-135.

²⁹⁰⁷ Okumuş, **age.**, s. 80.

²⁹⁰⁸ El-A'râf, 7/95-95; el-Enfâl, 8/25, 54.

²⁹⁰⁹ El-A'râf, 7/168; Hûd, 11/57; Sebe' 34/7, 19.

²⁹¹⁰ El-Mü'minun, 23/41-42; es-Secde, 32/26; el-Enbiyâ, 21/95.

²⁹¹¹ Et-Tevbe, 9/70.

Ress²⁹¹² halkı ve bunların arasında birçok topluluk küfürleri yüzünden helak olmuşlardır.²⁹¹³ Bu ve benzeri ayetler peygamberleri yalanlayan toplumların başına gelenleri haber vermektedir. Hz. Peygamberi yalanlayan ve ona karşı gelen münafıkların dikkati çekilmekte ve ders almaları istenmektedir. O kavimler peygamberleri ve getirdikleri mucizeleri yalanladılar. Bunun üzerine Allah tarafından Nûh kavmi tufanla, Ad kavmi rüzgarla, Salih peygamberin gönderildiği Semûd kavmi depremle, Hz. İbrâhîm'in kavmi sinekle, Şuayb peygamberin gönderildiği Medyen halkı ateşle ve Lut kavmi de şehirlerinin alt üst olmasıyla helak edildiler.²⁹¹⁴ Lut kavminin üzerine taş yağdırılmış,²⁹¹⁵ Lut ve Şuayb (a.s)'in kavmi korkunç bir sesle helak olmuştur.²⁹¹⁶ Bazı toplumlara ise fark etmedikleri bir yerden azap gelmiş ve binaları tepelerine çökmüştür.²⁹¹⁷

Hz. Nûh, ailesi ve ona inananlar kurtulmuş, inkar eden, zalim ve onunla alay edenler ise tufanla boğulmuş ve ateşe sokulmuşlardır.²⁹¹⁸ Ve müthiş bir sesle helak olup adeta sel gibi süprülüp gitmişlerdir.²⁹¹⁹ Antakya halkı kendilerine gönderilen elçilere karşı gelince korkunç bir sesle helak edilmiş ve sönüvermişlerdir.²⁹²⁰

Kur'an'da liderlerin toplumların helak edilmesindeki rolü ahirette helake uğrayanların önderleri suçlamasıyla net bir şekilde ortaya konmaktadır. Ahirette kötü karakterli, doğru yoldan insanları saptıran ve onları helake götüren önderlere uyanlar pişmanlıklarını şöyle dile getireceklerdir: *“Ey Rabbimiz! Biz reislerimize ve büyüklüklerimize uyduk da onlar bizi yoldan saptırdılar”*.²⁹²¹ Bu ve başka ayetlerde belirtildiği gibi bazı kavimlerin önderleri toplumlarını helake sürüklemişlerdir.²⁹²² Bu helak hem dünya hem de ahiret açısından düşünülebilir. Helak oluşları dünyada çeşitli

²⁹¹² “Ress” topluluğunun kimler olduğu hakkında farklı rivayetler olmakla beraber bunlar kesin bilgiler değildir. Kesin olan “Ashab-ı Ress” diye bir toplmun yaşadığı ve inkârları yüzünden helak edildikleri Kur'an tarafından haber verilmesidir.

²⁹¹³ El-Furkân, 25/38; el-Ankebût, 29/38; el-Fussilet, 41/16; en-Necm, 53/50-51.

²⁹¹⁴ El-Hicr, 15/74; eş-Şuârâ, 26/158, 189; Teberî, **Camîu'l-Beyân**, XI, s. 554.

²⁹¹⁵ Hûd, 11/81-82; el-Hicr, 15/74.

²⁹¹⁶ Hûd, 11/94; el-Hicr, 15/73.

²⁹¹⁷ En-Nahl, 16/26.

²⁹¹⁸ Hûd, 11/40, 43; el-Mü'minûn, 23/27; el-Furkân, 25/37; eş-Şuarâ, 26/119-120; en-Necm, 53/52; Nûh, 71/25.

²⁹¹⁹ El-Mü'minûn, 23/41.

²⁹²⁰ Yâsin, 36/29.

²⁹²¹ El-Ahzâb, 33/67.

²⁹²² İbrâhim, 14/28.

sıkıntı, yok olma ve felaketlere maruz kalmak ahirette ise ilahi azaba çarptırılmakla gerçekleşmektedir.

Kur'an'a bakıldığında bireysel kuralların yanında toplumsal kural ve yasaların da varlığından bahsedilir. Bazı toplumların yok edilişi bağlamında toplumsal ve sosyal helake dikkat çekilir.²⁹²³ Bu durum toplumsal bir sürecin ifadesinden başka bir şey değildir. Bu sürecin işleminin kaynağı ise toplumun bizzat kendisinin yapmış olduğu fiil ve davranışlardır. Onlar hakketmesi nedeniyle²⁹²⁴ bu sonuçlarla karşılaşılırlar.

Daha önceki birçok topluluğun helak olmasının nedeni, inkar ve önderlerini yalanlamaları olduğu Kur'an'da belirtilir.²⁹²⁵ Nûh kavmi, Ress halkı, Semûd, Ad, Firavun, Lût'un kardeşleri, Eyke halkı ve Tübba' kavmi peygamberlerini yalanladıkları için helak edilmişlerdir.²⁹²⁶ Zulümlerinden dolayı Allah onları yakalamıştır.²⁹²⁷ Yapmış oldukları haksızlıklar yüzünden evleri başlarına yıkılmıştır. İman edip sakınanlar ise kurtulmuşlardır.²⁹²⁸

Hız. Hûd'a karşı gelen kavminin sonu kesilmiş, Ahkâf halkı uğultulu, kasıp kavuran müthiş bir kasırğa ile helak olmuş, onunla beraber olanlar ise kurtulmuşlardır.²⁹²⁹ Bu müthiş kasırğa yedi gece ve sekiz gün devam etmiş, erkek, kadın, çocuk ve yürüyen herşeyi yerle gök arasında kül gibi savurmuş, boş hurma kütükleri gibi yerlere sermiş, inananlar ise bu helaktan kurtulmuşlardır.²⁹³⁰

Buzağıya tapan İsrailoğulları'ndan bu davranışları nedeniyle tevbe etmelerini ve kötülüklerden arınmalarını Hız. Mûsâ istemiştir. Buna karşılık; "*Allah'ı görmedikçe inanmayız*" diyerek O'na karşı gelmişlerdir. Bunun neticesinde hemen onları yıldırım çarpmıştır.²⁹³¹ Yine Hız. Mûsâ'nın kavmi kendilerine verilen tek bir yiyecek ile yetinmeyip başka yiyecekler isteyerek kanaatsizlik göstermişlerdir. Bunun için zillete

²⁹²³ El-En'âm, 6/6, 47; el-İsrâ, 17/16; el-Hâkka, 69/5-6.

²⁹²⁴ El-En'âm, 6/40-44; es-Secde, 32/21.

²⁹²⁵ Yunus, 10/13.

²⁹²⁶ Kâf, 50/12-14; eş-Şems, 91/14.

²⁹²⁷ En-Nahl, 16/113.

²⁹²⁸ En-Neml, 27/52-53.

²⁹²⁹ El-A'râf, 7/71-72; Hûd, 11/86; eş-Şuarâ, 26/139; el-Ahkaf, 46/25; el-Hâkka, 69/6.

²⁹³⁰ El-Hâkka, 69/7; Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, VII, s. 263-264.

²⁹³¹ El-Bakara, 2/54-55.

ve meskenete uğrayıp Allah'ın gazabını celbetmişlerdir.²⁹³² Firvun, Hâmân ve Kârûn yaptıklarından dolayı taş savuran rüzgarlar, korkunç ses, yerin dibine geçirme ve boğulma şeklinde cezalandırılmışlardır.²⁹³³ Yine Hz. Mûsâ'ya karşı tutumlarından dolayı Mısırlılara tufan, çekirge, haşere, kurbağa ve kann şeklinde azaplar gönderilmiştir.²⁹³⁴ Bu hayvanlar onların ağızlarına ve gözlerine girecek derecede çok olmuştur. Gökten kan yağmış, bütün sular kan olmuş ve onu içmek zorunda kalmışlardır. Bu durum yedi gün devam etmiştir.²⁹³⁵ Neticede yaptıklarından dolayı Allah Firavun ve beraberindekileri denizde boğmuş, Hz. Mûsâ ve kavmi ise kurtulmuştur.²⁹³⁶

Sahip olduğu servet ve ilimle övünmenin sonucu olarak Kârûn ve mülkü Allah tarafından yerin dibine geçirilerek helak edilmiştir.²⁹³⁷

Denaet içine giren, ahlakî bakımdan çöken, kadınlarını bırakıp erkeklere yaklaşmaya kalkan Lut kavmine gökten bir azap inmiş ve helak olmuşlar, Lut (a.s) ve beraberindekiler ise kurtulmuşlardır.²⁹³⁸

Allah'ın genel ilkesi halkı iyi olan toplumları helak etmemesidir.²⁹³⁹ Ayrıca her topluluğa önderler gönderilmiştir. Hiçbir memleket uyarıcı gönderilmeden helak edilmemiştir.²⁹⁴⁰

Kur'an'da toplumların belli bir yaşam sürelerinin olduğu, bunun değişmeyeceği,²⁹⁴¹ toplumsal olarak insanların sorumlu olduğu ve bu sorumluluğun hesabını verecekleri belirtilmektedir.²⁹⁴² Bu ayetler hem toplumların ortak bir kader ve ecelinden bahs etmekte hem de kollektif bir sorumluluk ve hesap verme gerçeğine vurgu yapmaktadır.²⁹⁴³

²⁹³² El-Bakara, 2/61.

²⁹³³ El-Ankebût, 29/40.

²⁹³⁴ El-A'râf, 7/133; el-Mü'minûn, 23/48.

²⁹³⁵ Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, III, s. 269-271.

²⁹³⁶ El-A'râf, 7/136; el-Enfâl, 8/54; el-İsrâ, 17/103; eş-Şuarâ, 26/46-50; ez-Zuhuf, 43/55.

²⁹³⁷ El-Kasas, 28/81.

²⁹³⁸ Eş-Şuarâ, 26/170, 172; el-Ankebût, 29/34.

²⁹³⁹ Hûd, 11/117.

²⁹⁴⁰ Eş-Şuarâ, 26/207-208; el-Kasas, 28/59.

²⁹⁴¹ El-A'râf, 7/34.

²⁹⁴² El-Casiye, 45/28; es-Saff, 61/4; el-Enfâl, 8/46.

²⁹⁴³ Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 66.

Kur'an'da önceki toplumların yaptıklarından dolayı çeşitli cezalara çarptırıldıkları bildirilir. Bununla beraber yalnızca bu cezayı hak eden toplumlara felaketler gelir. Allah halkı iyi olanları helak etmez.²⁹⁴⁴ Yine genel bir ilke olarak insanların başına gelenler kendi yaptıkları yüzündendir. Bununla beraber toplumun kötü gidişine yetkisi ve sorumluluğu olduğu halde müdahale etmeyen veya üzerine düşen görevi yerine getirmeyen kişiler de sonuçlardan etkilenirler.

Önderlerinin getirmiş olduğu hakkı ve gerçekleri dinlemeyen, bunun karşısında duran, batılı hakkın yerine egemen kılmaya çalışan, önderlerle mücadele edenlerin Allah tarafından yakalanıp azaba maruz kaldıkları²⁹⁴⁵ Kur'an'da bildirilir. Bu yakalama ve azabı hem dünyadaki kişisel ve toplumsal sıkıntılar, çalkantılar, isyanlar, helak vb. durumlar hem de ahiretteki karşılaşılabilecek olan cezalar olarak anlamak daha yerinde olur.

Önderlere karşı gelmenin, onların emirlerinden uzaklaşmanın dünyevî ve uhrevî açıdan bir bedeli olduğu, çetin ve görülmemiş bir azaba maruz kalacakları Kur'an'da beyan edilir.²⁹⁴⁶ Bu bedel ve azab dünyada içerisinde buldukları yanlıştan kurtulamama, ahirette ise ilahi bir azaba maruz kalmalarıdır.²⁹⁴⁷ Örneğin gerçekleri getiren peygamberlerle alay edenleri ilahi bir azabın kuşattığı Kur'an'da haber verilir.²⁹⁴⁸ Dünyevî anlamda bir sonuç olarak kendilerine açık deliller gelmesine rağmen inançta sapma gösteren ve buzağıya tapan İsrailoğullarını oracıkta yıldırım çarpmasını²⁹⁴⁹ buna örnek olarak zikretmek mümkündür.

Kur'an'da toplumları doğru yoldan saptıran liderin hem saptmaları hem de saptırmaları, onlara uyanların ise hem saptmaları hem de saptıran liderlere uymaları nedeniyle ahirette iki kat azaba düşer olacakları açıklanmaktadır.²⁹⁵⁰

Ayrıca kendilerine peygamberler gönderildiğinde bunlara karşı gelen ve uymayanların genel ilke olarak alçaltılacakları,²⁹⁵¹ yokluk ve darlıkla sıkıştırılacakları

²⁹⁴⁴ Hûd, 11/117.

²⁹⁴⁵ El-Mu'min, 40/5.

²⁹⁴⁶ Et-Talâk, 65/8.

²⁹⁴⁷ En-Nisâ, 4/115; el-En'âm, 6/148; et-Teğâbûn, 64/5.

²⁹⁴⁸ El-En'âm, 6/10.

²⁹⁴⁹ En-Nisâ, 4/153.

²⁹⁵⁰ El-A'râf, 7/38.

Kur'an'da ifade edilir.²⁹⁵² Buna mukabil inanma ve günahlardan sakınmanın ise bereket kapılarının toplumlara açılmasına sebep olacağı bildirilmektedir.²⁹⁵³ Toplumda iyiliği hakim kılmaya çalışan lidere inanan, saygı gösteren, yardım eden, kötülükten alıkoyan ve Kur'an'a inananlar ise kurtuluşa ereceklerdir.²⁹⁵⁴

Toplumsal değişimlerin gerçek nedenine Kur'an dikkat çeker ve bir milletin kendini değiştirmedikçe Allah'ın da onları değiştirmeyeceğini beyan eder.²⁹⁵⁵ Bu durum aynı zamanda toplumdaki değişikliklerin nedeninin toplumun içinde ve fertlerin değişiminde yattığını göstermektedir.

Bir başka husus ise toplumlara verilen bu cezaların amacının daha sonra gelenleri uyarmak ve ibret almalarını sağlamak olmasıdır.²⁹⁵⁶ Kur'an'da anlatılan hiç bir husus amaçsız ve gereksiz değildir. Yüce Allah; *“Sana karşı çıkanlar) hiç yeryüzünde dolaşmadılar mı? Zira dolaşsalar dı elbette düşünecek kalpleri ve işitecek kulakları olurdu. Ama gerçek şu ki, gözler kör olmaz; lâkin göğüsler içindeki kalpler kör olur”*²⁹⁵⁷ ayetiyle insanlara daha önce yaşamış kavimlerin bulunduğu mekanları gezmeyi ve ibret gözüyle buraları incelemeyi insanlardan talep etmektedir. Bu çağrının inanç turizminin de temelini teşkil ettiğini söylemek mümkündür.

Özetle helaki, bir toplumun fiilen yok olmaları ya da egemenliğini kaybedip başkalarının emri altına girmeleri şeklinde özetlemek mümkündür. Helak olgusunun toplumların durumlarına göre farklı şekillerde olduğunu görülmektedir. İnsanların başlarına gelen felaketler sebepsiz değil zulüm, inkar ve liderlerinin kendilerine getirdikleri gerçek ve doğrulara inatla karşı çıkma gibi sebeplere dayalı olarak gerçekleşmektedir. Toplumlara helake sürükleyen tüm olumsuzlukları ortadan kaldırmaya çalışan liderlere karşı olumsuz tavırlar helak sürecinde oldukça dikkat çekmektedir. Toplumsal sorumluluğun yerine getirilmesinin helaki önlemede önemli unsur olduğunu söylemek mümkündür. Allah'ın sünnetullah dediğimiz değişmez yasalarının her zaman işlediği görülmektedir. Toplumlara başlarına gelen bu olayların

²⁹⁵¹ El-Mücâdele, 58/5.

²⁹⁵² El-A'râf, 7/94.

²⁹⁵³ El-A'râf, 7/96.

²⁹⁵⁴ El-A'râf, 7/157, 165.

²⁹⁵⁵ El-Enfâl, 8/53.

²⁹⁵⁶ Yusuf, 12/109, 111; İbrâhim, 14/5, 45.

²⁹⁵⁷ El-Hacc, 22/46.

daha sonra gelen birey ve toplumlar için ibret olma gibi bir özelliğinin bulunduğu ve Kur'an'da bu amaca yönelik olarak anlatıldığı söylenebilir.

Şimdi ise yukarıda ele alınan helak kavramı içerisinde sayılabilecek, toplumların karşılaştıkları ve liderlere karşı gösterilen olumsuz tavırların çeşitli sonuçlarını kapsayan toplumsal değişim, toplumsal çöküş ve demografik ve mekansal değişim hususları izah edilecektir.

B. Toplumsal değişim

Toplumsal değişimi; bir toplumun daha önceki durum veya var oluş biçimindeki çeşitlenmeler olarak tanımlamak mümkündür.²⁹⁵⁸ Toplumsal değişim toplumu meydana getiren fertler arasındaki etkileşim neticesinde toplumsal yapıda meydana gelen başkalaşma ve farklılaşmalardan ibarettir.²⁹⁵⁹ Ancak bu farklılaşmanın sosyal bir değişim olabilmesi için toplumun yapısının ve fonksiyonlarının geçişi değil sürekli olarak değişmesi ve toplumun tarihi akışının yön değiştirmesi gerekir.²⁹⁶⁰ Yani grup veya toplumda insanlar arası ilişkilerdeki tavır ve hareketlerle, sosyal sistemin yapı unsurları ve işleyişleri üzerindeki değişiklikler demektir.²⁹⁶¹

Toplumlar için değişim kaçınılmaz bir süreçtir.²⁹⁶² Gerek toplumu meydana getiren fertler gerekse fertlerin oluşturduğu toplumlar doğar, yaşar, büyür, olgunlaşır, yaşlanır, geriler ve ölürlür.²⁹⁶³ Hiçbir toplum bu prensiplerin dışında kalamaz. Yani toplumların zaman ve çağlarla beraber durumlarının değişmesi kaçınılmazdır.²⁹⁶⁴ Toplumsal değişimin Allah'ın kullarla ilgili bir sünneti olduğu Kur'an'da beyan edilir.²⁹⁶⁵

Toplumsal değişimle bağlantılı olan bir başka husus ise toplumsal farklılaşmadır. Farklılaşma; başkalaşma, değişik bir hal ve manzaraya bürünme, ayrımlaşma, benzer unsurların farklı ve değişik bir hal ve durum alması demektir.

²⁹⁵⁸ J. Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 166.

²⁹⁵⁹ Tolun Barlas, *Toplum Bilimlerine Giriş*, Ankara: Adım Yay., 1991, s. 277.

²⁹⁶⁰ Ünver Günay, *Din Sosyolojisi Dersleri*, s. 276-277.

²⁹⁶¹ B. Bottomore Tom, *Toplum Bilim*, Ünsal Oksay (çev.), İstanbul: 1984, s. 313.

²⁹⁶² E. Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, s. 22.

²⁹⁶³ J. Fichter, *Sosyoloji Nedir?*, s. 166.

²⁹⁶⁴ İbn Haldun, *Mukaddime*, I, s. 431-436.

²⁹⁶⁵ El-Mü'min, 40/85.

Toplumsal farklılaşma ise toplumdaki kişi ve grupların birbirinden farklı, gittikçe ayrımlaşma ve başkalaşmaya yön tutmuş bir sosyal süreç ve bunun doğurduğu sonuçlar demektir.²⁹⁶⁶

Toplumsal değişimin kaynağı yine toplumun kendisidir. Bir toplum kendini değiştirmedikçe Allah da o toplumu değiştirmez.²⁹⁶⁷ Allah bazı toplumlara diğerlerine nazaran farklı üstünlükler vermiştir. Şayet şımarır, bu nimetlerin kıymetini bilmez ve isyan edip ahlakını bozar, sahip olduğu nimet ve imkanlara liyakatını kaybederse Allah da vermiş olduğu nimetleri o toplumdan alır ve o milleti cezalandırır. Bu liyakatı taşıdıkları ve üstün meziyetlerini bozmadıkları müddetçe Allah o nimetleri onların elinden almaz.²⁹⁶⁸ Bu gerçekler toplumsal değişimin kaynağının iç dinamiklerden kaynaklandığını ifade etmektedir.

Kur'an toplumsal değişmeyi tarihsel sürecin akışı içerisinde kıssalarla somutlaştırıp sunmaktadır. Toplumsal değişim dinamiklerine kıssalar çok net bir şekilde işaret etmektedir. Bu kıssalardan toplumsal değişim yasalarını çıkarmak mümkündür. Bu alanda öne çıkan en önemli ilke, toplumsal değişme için gereken şartlar ortaya çıktığında, bunun sonucu olan değişimin mutlaka gerçekleşeceği olgusudur.²⁹⁶⁹ Bu kural aynı zamanda toplumsal değişmedeki tasarrufun fertlerin oluşturduğu toplumsal iradeye dayandığı ve dolayısıyla sosyal determinizm ya da sosyal kadercilik anlayışına dayandırılmayacağı²⁹⁷⁰ gerçeğini karşımıza çıkarmaktadır. Bu bağlamda Kur'an önceki toplumlardan çeşitli örnekler verir ve onların cezalandırılmalarını ve sebeplerini bizlere açıklar.²⁹⁷¹

Burada şunu ifade etmek gerekir ki, toplum ferdi çeşitli yönlerden etkileyen ve sınırlayan bir gerçek olmakla beraber, kendisi de bireyler tarafından yönlendirilen bir özelliğe sahiptir. Yani bireyler iradesiz bir varlık değil kendilerinin ve toplumun kaderi üzerinde etkinliği olan bir özne olarak kabul edilmektedir.²⁹⁷² Özellikle toplumdaki

²⁹⁶⁶ Okumuş, *age.*, s. 21.

²⁹⁶⁷ Er-Ra'd, 13/11.

²⁹⁶⁸ Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, IV, s. 302-303; Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIX, s. 23.

²⁹⁶⁹ Ömer Özsoy, *Sünnetullah*, Ankara: Fecr Yay., 1994, s. 140.

²⁹⁷⁰ Celalettin Çelik, "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, Mehmet Bayyigit (Ed.), Konya: Yediveren, 2003, s. 133.

²⁹⁷¹ Hûd, 11/117.

²⁹⁷² C. Çelik, "Kur'an'da Toplumsal Değişme", *Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler*, s. 135.

olumsuz manada gerçekleştirilen sapma ve çözülme noktasındaki değişmelerde bireylerin kendileri, toplum ve çevreye karşı sorumluluklarını yerine getirip getirmemesi ve neticede zulüm yapması etkin rol oynamaktadır. Kur'an bu sorumluluğu yerine getirme veya getirmeme ile zulüm arasında doğru orantı olduğunu belirterek²⁹⁷³ değişimin kaynağının icbari değil toplumun ihtiyari ile olduğunu ifade etmektedir.

Kur'an'da toplumsal değişmeyi ifade eden tebdil, tahvil, tağyir ve inkilap gibi farklı kavramlar bulunmaktadır. Burada liderlere karşı tutumlardan kaynaklanan, sosyal değişmeyi ifade eden ve aynı zamanda Allah'ın değişmez yasaları dediğimiz sünnetullahla yakın ilişkisi olan tebdil, tahvil, tağyir ve inkilap kavramları üzerinde durulacaktır.

1. *Tebdil*

Tebdil kavramı; “b-d-l” kökünden türemiş olup tef'îl babındandır. Sözlükte; bir şeyi başka bir şeyin yerine koymak, mutlak manada değiştirmek²⁹⁷⁴ ve tahrif etmek²⁹⁷⁵ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur'an'da bu kökten gelen kelimeler kırk dört yerde isim ve daha çok fiil şeklinde olmak üzere “bedel”, “ibdal”, “tebeddül” ve “istibdal” şeklinde farklı kalıplarda²⁹⁷⁶ geçmektedir. İyiyile kötüyü, güzelle çirkini birbiriyle değiştirmek,²⁹⁷⁷ kötülüğün yerine iyiliği getirmek,²⁹⁷⁸ bir eşin yerine başka bir eş edinmek,²⁹⁷⁹ Kur'an'ı değiştirmek,²⁹⁸⁰ din değiştirmek²⁹⁸¹ gibi anlamlarda ayetlerde kullanılmıştır. Konumuzla doğrudan bağlantılı olarak bu kelime bir toplumun yerine başka bir toplumun getirilmesi²⁹⁸² anlamında kullanılmıştır. Kur'an'da hem olumlu²⁹⁸³ hem de olumsuz değişmeyi²⁹⁸⁴ ifade edecek bir kullanıma sahiptir.

²⁹⁷³ El-Bakara, 2/57; Âl-i İmrân, 3/117.

²⁹⁷⁴ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, I, s. 231.

²⁹⁷⁵ Firûzâbâdî, **Kamûsi'l-Muhîd**, I, s. 965.

²⁹⁷⁶ M. F. Abdülbakî, **Mü'cemü'l-Müfehres**, s. 115-116.

²⁹⁷⁷ El-Bakara, 2/61, 108, 211; İbrâhîm, 14/28.

²⁹⁷⁸ El-Furkân, 25/70; en-Neml, 27/11; el-Kalem, 68/32.

²⁹⁷⁹ En-Nisâ, 4/20; el-Ahzâb, 33/52.

²⁹⁸⁰ Yunus, 10/15; el-Fetih, 48/15.

²⁹⁸¹ El-Mü'min, 40/26.

²⁹⁸² Muhammed, 47/38; el-Meâric, 70/40-41; el-İnsân, 76/28.

²⁹⁸³ El-A'râf, 7/95.

²⁹⁸⁴ El-Bakara, 2/61, 108.

Yüce Allah; “Zalim olan nice beldeyi kırıp geçirdik; arkasından da nice başka topluluklar vücuda getirdik”²⁹⁸⁵ buyurmak suretiyle zalim olan toplumları giderip yerine başka toplumları getirdiğini beyan etmektedir. Bunun örneklerini Kur’an’da farklı kavimlerde görmek mümkündür. Örneğin Hz. Nûh’un kavmi tufanda yok olunca onun yerine Allah başka bir nesli getirmiştir.²⁹⁸⁶

Bizans toplumuna karşı savaş ilan eden Hz. Peygamberle beraber savaşmak istemeyen münafıklarla ilgili, o toplumu giderip yerine başka bir toplumu getireceğini Allah beyan etmektedir.²⁹⁸⁷

Bu noktada Allah’ın genel ilkesinin ise iyi toplumların birgün yeryüzüne hakim, kötü toplumların ise yok olacakları gerçeğidir.²⁹⁸⁸ Bu ayet kötülük ve kötülerin arızı ve geçici olduğunu, iyilerin mutlaka bir gün hakim olacaklarını bildirmektedir. Bunun için bazı olumsuzluklara bakarak iyilerin hiçbir zaman ümitsizliğe kapılmaması gerektiğine işaret edilmektedir denebilir. Peygamberlere karşı olumsuz tavır takınan toplumları Allah yok etmiş ve onların yerine başka toplumları getirmiştir.

2. Tahvil

Tahvil kavramı “h-v-l” kökünden türemiş olup tef’îl babından gelmektedir. Sözlükte bu kelime; bir halden başka bir hale geçmek, üzerinden bir yıl geçmek, araya girmek, aralarında engel olmak, bir şeyi başka bir şeyden ayırmak ve süslemek²⁹⁸⁹ anlamlarını taşımaktadır. Tef’îl babından kullanıldığında ise, değiştirmek²⁹⁹⁰ ve bir şeyi imkansız kılmak²⁹⁹¹ anlamlarını ifade eder.

Kur’an’da yirmi beş yerde bu kökten gelen kelime kullanılmış olup bunlardan üç tanesi tef’îl babında²⁹⁹² ayetlerde yer almıştır. Bu kavram ayetlerde olumlu manada

²⁹⁸⁵ El-Enbiyâ, 21/11.

²⁹⁸⁶ El-Mü’minûn, 23/44.

²⁹⁸⁷ Et-Tevbe, 9/39.

²⁹⁸⁸ En-Nûr, 24/55.

²⁹⁸⁹ Firûzâbâdî, **Kamûsi’l-Muhîd**, I, s. 989; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, II, s. 1054-1061; Ebu’l-Bekâ, **el-Külliyât**, I, s. 361-364.

²⁹⁹⁰ Ragîb, **el-Müfredât fi Garibi’l-Kur’ân**, “h-v-l” md.

²⁹⁹¹ Firûzâbâdî, **Kamûsi’l-Muhîd**, I, s. 989.

²⁹⁹² M. F. Abdülbakî, **Mü’cemü’l-Müfehres**, s. 221.

insanların başına gelen bir sıkıntının değiştirilmesi²⁹⁹³ ve bir gerçeklik olarak Allah'ın kanunun değişmemesi²⁹⁹⁴ anlamlarında kullanılmıştır.

Bazı toplumların yaptıklarından dolayı çeşitli değişimlere maruz kaldıkları Kur'an'da beyan edilir. Yahûdilerin maymun, domuz ve tağuta tapanlar haline getirildikleri belirtilir.²⁹⁹⁵ Yasaklara uymayan İsrailoğulları maymunlaştırılmışlardır.²⁹⁹⁶ Bu bağlamda Kur'an'daki "tams" kelimesi dikkat çekicidir. Toplumsal değişme konusunda oldukça dikkat çeken bu hadise toplum fertlerinin fiziken değiştirilmesidir. Kur'an-ı Kerim İsrailoğullarından bahsederken onların Cumartesi yasağını çiğnemeleri nedeniyle maymuna²⁹⁹⁷ ve Hz. İsa'nın mucizesi olan sofrayı (*el-Maide*) inkarları nedeniyle de domuza çevrilmelerini²⁹⁹⁸ dile getirir. Bu ayetlerde bahsedilen Ashab-ı Sebt ve Hz. İsa'nın sofraya mucizesini inkar edenlerin maymun ve domuza dönüştürülme hadiseleri²⁹⁹⁹ müfessirler tarafından gerçek ve mecazi olarak iki şekilde anlaşılmıştır. Bazıları bu olayları gerçekten insanın fiziken değişmesi ve bu hayvanlara dönüşmesi şeklinde anlarken bazıları da bunun aksine huy, mizaç ve davranış bakımından aç gözlülük, taklitçilik ve aşağılık vb. başka davranışlar sergileyerek onlara benzeme anlamında olduğunu söylemişlerdir. Razî birinci görüşü tercih ederken³⁰⁰⁰ M. Hamdi Yazır ikinci görüşü tercih etmiştir.³⁰⁰¹ Kur'an'da toplum fertlerinin bazı davranışlarında göstermiş oldukları sapma ve sahip oldukları imkanları doğru ve yerinde kullanamamalarından dolayı köpeklere benzetilmeleri veya hayvanlarla karşılaştırılmaları ikinci anlamı kuvvetlendirmektedir.³⁰⁰² Kur'an'ın hükümlerinin ve ilkelerinin toplumlar için geçerliliğinin sürekliliği bakımından ikinci görüşün daha isabetli olduğunu düşünmek mümkündür. Birinci görüşü ise bir mucize niteliğinde değerlendirmek ve Allah'ın kudretiyle mümkün olacağını göz ardı etmemek gerekir. Birinci anlayış çerçevesinde bahsedilen mesh toplumun kendine yabancılaşması, tabii halinin dışına çıkmayı, kendinden kopmuşluğu ve toplumsal ve sosyal değerlerden

²⁹⁹³ El-İsrâ, 17/56.

²⁹⁹⁴ El-İsrâ, 17/77; el-Fatır, 35/43.

²⁹⁹⁵ El-Mâide, 5/60.

²⁹⁹⁶ El-A'râf, 7/166.

²⁹⁹⁷ El-Bakara, 2/65; el-Mâide, 5/60; el-A'râf, 7/166.

²⁹⁹⁸ El-Mâide, 5/60.

²⁹⁹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, II, s. 263.

³⁰⁰⁰ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, III, s. 117, XII, s. 39, XV, s. 43.

³⁰⁰¹ M. H. Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, III, s. 1725.

³⁰⁰² El-A'râf, 7/176, 179.

uzaklaşmayı ifade eder. Yaratılış dışına çıkmak kişinin kendinden ve toplumdaki ayrılığı anımsatır.³⁰⁰³ Ancak her iki durumda da öndere karşı gelmenin toplumsal olarak olumsuz bir sonucu olarak ortaya çıktığını söylemek mümkündür. Yaratılış gayesine uygun yaşamaya çağıran, insanları kötü ve zararlı davranışlardan alıkoyma gayreti içinde olan iyilik önderlerine karşı gelmenin bu değişimlerde önemli rol oynadığını ifade etmek gerekir.

3. *İnkılap*

Kur'an'da sosyolojik anlamda değişikliği ifade eden kavramlardan birisi de "inkılap" kavramıdır. Bu kavram Arapça "k-l-b" kökünden olup infîâl babındandır. Bu kelimenin kökü sözlükte; vaz geçmek, geri dönmek, çevrilmek, alt üst olacak şekilde çevrilmek ve bir şeyin içini dışına çevirmek³⁰⁰⁴ gibi anlamlara gelmektedir. "İnkılap" kelimesi ise; Allah'a dönmek, değişmek, seferden eve ve vatana dönmek, mutlak manada dönmek³⁰⁰⁵ anlamlarını ifade eder.

Kur'an'da bu kelime on yedi defa fiil ve beş defa da isim³⁰⁰⁶ olarak geçmektedir. Bu ayetlerde konumuzla ilişkili olarak kafirlerin perişan olup bozularak köklerinin kazınması ve yok olup dönüp gitmeleri,³⁰⁰⁷ iyilik ve peygamber yolundan ayrılma,³⁰⁰⁸ zaferle veya zarar ve hezimetle geriye dönme,³⁰⁰⁹ zalimlerin kötü sonuçla karşılaşmaları,³⁰¹⁰ Allah'a dönme³⁰¹¹ vb. anlamlarda kullanılmıştır.

Bu ayetler içerisinde toplumsal çöküşle ilgili en dikkat çeken husus Şuârâ suerinin 227. ayetinde belirtilen zulümle inkılabın yakın ilişki içerisinde olmasıdır. Burada zalimin bir azabı beklediği ve mazlumunda zafere ulaşacağı ifade edilerek toplumdaki sosyal ve siyasi değişime işaret edilmiştir. Çünkü inkılabın anlamı bulunulan durumdan başka bir duruma geçmektir.³⁰¹² Şayet bir yerde zulüm varsa orada

³⁰⁰³ Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 83.

³⁰⁰⁴ İbn Faris, **Mekâyisü'l-Lüga**, V, s. 17; Zemahşerî, **Esasü'l-Belağâ**, II, s. 94; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, V, s. 3713.

³⁰⁰⁵ Ragıb, **el-Müfredât**, "k-l-b" md.; İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, V, s. 3713.

³⁰⁰⁶ M. F. Abdülbakî, **Mü'cemü'l-Müfrehes**, s. 549.

³⁰⁰⁷ Âl-i İmrân, 3/127.

³⁰⁰⁸ Âl-i İmrân, 3/144.

³⁰⁰⁹ Âl-i İmrân, 3/174; el-Mâide, 5/61; el-En'âm, 6/119.

³⁰¹⁰ Eş-Şuârâ, 26/227.

³⁰¹¹ El-Â'râf, 6/125; el-Ankebût, 29/21.

³⁰¹² Kurtûbî, **el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an**, XVI, s. 97-98.

ciddi değişimlerin olacağını söylemek mümkündür. İnsanlık tarihini ve günümüzdeki toplumları incelediğimizde bu gerçeği rahatlıkla görebilmek mümkündür. Peygamberler ve bir çok lider de toplumlarda var olan kokuşmuş düzenleri evrensel ve insanların daha adil, mutlu ve müreffeh yaşayacakları bir hale çevirme gayreti içinde olduklarını söylemek mümkündür. Peygamberlere karşı gösterilen olumlu tepkiler olumlu değişimleri doğururken olumsuz tepkiler ise olumsuz değişim ve sonuçları doğurmuştur.

4. Tağyir

Tağyir kelimesi Arapça “ğ-y-r” kökünden gelmekte olup tef’il babından mastardır. Bir şeyi başka bir şeyle değiştirmek, bir şeyi olduğundan başka bir hale getirmek, çevirmek,³⁰¹³ yapısını ve niteliğini deęiştirmek³⁰¹⁴ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur’an’da ise bu kökten bir çok kelime kullanılmıştır. Tef’il babında beş yerde kullanılırken bir yerde de tefe’ul babından “yeteğayyer” şeklinde geçmektedir.³⁰¹⁵ Bu ayetlerde toplumsal değişme,³⁰¹⁶ Allah’ın yaratmasının deęiştirilmesi³⁰¹⁷ ve Allah’ın verdiği nimetlerde değişiklik yapması³⁰¹⁸ ve cennet nimetlerinden sütün tadının deęişmesi³⁰¹⁹ anlamlarında kullanılmıştır.

Bu ayetlerde toplumsal anlamda söz edilen değişmeler dünyevî ve yaşamla alakalı değişimlerdir. Bireysel değişmeler değildir. Yine burada dikkati çeken bir husus toplumsal değişmelerin gerçekleşmesi için insanların kendilerinde iradî olarak gerçekleştirilmeleri gereken zihinsel, anlayış, inanç ve yaşayış bakımından gelişimlerin sağlanmasıdır. Toplumsal değişim için gerekli olan bu ön koşul değişimler toplumda zorunlu ve kaçınılmaz sonuçlar doğurmaktadır. İnsanların iradî değişimleri neticesinde ilahi değişimler sonuç olarak gerçekleşmektedir.³⁰²⁰ Yani Allah sonuçları bazı sebeplere bağlamıştır. Bu sebepleri gerçekleştiren toplumlar kaçınılmaz sonuçlarla karşılaşmaktadırlar. Bu ön koşullar ve değişimler olumlu yönde olursa sonuçlar da

³⁰¹³ İbn Manzur, *Lisânü’l-Arab*, V, s. 3325; İbn Aşûr, *Et-Tahrîr ve’t-Tenvîr*, XIII, s. 102.

³⁰¹⁴ Ali Ünal, *Kur’an’da Temel Kavramlar*, s. 89.

³⁰¹⁵ M. F. Abdülbaki, *Mü’cemü’l-Müfrehes*, s. 507-508.

³⁰¹⁶ Er-Ra’d, 13/11; el-Enfâl, 8/53.

³⁰¹⁷ En-Nisâ, 4/119.

³⁰¹⁸ El-Enfâl, 8/53.

³⁰¹⁹ Muhammed, 47/15.

³⁰²⁰ Okumuş, *Kur’an’da Toplumsal Çöküş*, s. 76.

olumlu, olumsuz yönde olursa sonuçlar da olumsuz istikamette meydana gelmektedir. Allah hiç bir toplumu zorla kötü sonuçlara sevk etmemektedir. İlahi kanun ve yasalar çerçevesinde bu değişim ve sonuçlar gerçekleşmektedir. İnsanların tüm uyarılara rağmen kendi yaptıkları kötü işler, davranışlar ve ameller nedeniyle kötü sonuçlara ve yıkımlara maruz kaldıkları³⁰²¹ görülmektedir.

Konunun daha iyi ortaya konabilmesi için özellikle Ra'd suresinin 11. ayetinde yer alan nefislerde gerçekleştirilen değişme iyi anlaşılması gerekir. *“Bir toplum kendilerindeki özellikleri değiştirmeye kadar Allah, onlarda bulunanı değiştirmez.”*³⁰²² Ayette bahs edilen iki değişimden birincisinin konusu, insanların içinde buldukları nimet ve huzur şeklinde anlaşılırken ikincisinin konusu insanların kendi yaşam ve iç dinamiklerinden kaynaklanan isyan nedeniyle ortaya çıkan güzel halin değişmesi şeklinde yorumlanmıştır.³⁰²³ Birincisi bireylerin benlikleri, nefislerin güzel halleri, temiz fitrat ve bozulmamış zihniyet³⁰²⁴ şeklinde anlaşılabilir. Bu ayet ve Enfal suresinin 53. ayeti³⁰²⁵ toplumdaki gelişmelerin ve değişmelerin toplumu oluşturan fertlerin iradelerinden bağımsız olarak gelişmediğini göstermektedir. Süleyman Ateş bu iki ayetin yorumunda Allah'ın sosyal hayatla ilgili yasalarından olduğunu belirtmektedir. İyi toplumların kendilerini kötü yönde değiştirmedikçe bu imkanların ellerinden alınmayacağını, kötü toplumların ise buldukları olumsuz durumu değiştirmedikçe iyi konuma gelemeyeceklerini belirtmektedir. Bir millet kötülöklere dalar, fesada uğrar, ahlaksızlık yayılırsa gücünü kaybeder ve başkalarının egemenliğı altına girer. Sağlam karakterlerini kaybedenler güçlerini de kaybeder ve dağılırlar. Bu Allah'ın bir cezasıdır ve bunu kimse de engelleyemez.³⁰²⁶ Buna mukabil kendini düzelten, geliştiren, ahlakı ve adaleti hakim kılan, toplumun birlik ve beraberliğini muhafaza için çalışan toplumlar güçlenir, egemen olur ve var olmaya devam ederler.

³⁰²¹ İbn Aşûr, **Et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XIII, s. 102.

³⁰²² Er-Ra'd, 13/11.

³⁰²³ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, III, s. 338; Begavî, **Mealîmü't-Tenzîl**, IV, s. 302.

³⁰²⁴ Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 77.

³⁰²⁵ Önceki ayette Firavun ve ailesinden ve onların inkârları sebebiyle karşılaştıkları azaptan bahs edildikten sonra bu ayette şöyle buyurulmaktadır: *“Bu da, bir millet kendilerinde bulunanı (güzel ahlâk ve meziyetleri) değiştirmeye kadar Allah'ın onlara verdiği nimeti değiştirmeyeceğinden dolayıdır. Gerçekten Allah iştendir, bilendir.”* (El-Enfâl, 8/53).

³⁰²⁶ Süleyman Ateş, “Tebdîl”, **Kur'an Ansiklopedisi**, V, s. 50-52; Okumuş, **age.**, s. 94.

Değişimle ilgili Allah'ın yaratması insanların özgür iradeleri doğrultusunda olmaktadır. Bireysel ve toplumsal sorumluluğun temeli de burada yatmaktadır. İnsanların sahip oldukları irade ve gücün farkında olmayıp çeşitli mazeretler ileri sürerek kaderlerinin ve zayıflıklarının arkalarına sığınmaları, kendilerini aciz olarak savunmaları Kur'an tarafından kınanmıştır.³⁰²⁷ Bu kınama sürekli aktif olmayı ve toplumu pozitif yönde geliştirme çabası içerisinde olmanın gerekliliğini ortaya koymaktadır. Kur'an'da sosyo-kültürel hayata aktif katılım ve müdahil olma önerilmektedir.³⁰²⁸

Yine burada dikkat çekilmesi gereken bir husus toplumu oluşturan fertlerin bireysel sorumluluklarının yanında toplumsal sorumluluklarının farkında olmaları ve buna göre davranmaları gerektiği gerçeğidir. Çünkü bireyin toplumsal sorumluluğu veya sorumsuzluğu toplumun olumlu ya da olumsuz değişiminde önemli rol oynayacaktır. Sorumluluk bilincinden uzaklaşan fertlerin oluşturduğu toplum zamanla aralarındaki bağların çözülmesi, çıkarların ön plana çıkması ve amaç haline dönüşmesi sonucu çatışmalar ve kargaşalar ortaya çıkarak toplumun menfi yönde değişip yok olmasının zeminini oluşturacaktır.

Kur'an'da yer alan yukarıdaki ayetlerden toplum fertlerinin sahip oldukları özellik ve imkanları kendileri değiştirince toplumsal değişimin de beraberinde geleceği şeklinde genel bir ilke ortaya çıkmaktadır. Burada daha çok üzerinde durulan değişimin yönü negatiftir. Çünkü Kur'an toplumların aksayan yönlerine dikkat çekerek onları tehlikeye götürecek nedenleri ortadan kaldırmayı hedeflemektedir. Diğer bir sebep ise toplumları ayakta tutan ve temel niteliğinde olan Allah'ın koyduğu esas ilkelerin korunması gerçeğine vurgu yapılmasıdır. Şayet bu ilkeler bozulursa toplum temel dayanaklarını yitirmiş ve bozulma yoluna girmiş demektir.³⁰²⁹ Bunun anlamı ise toplumsal değişimdir.

Kur'an'ın anlatımlarına baktığımızda daha çok toplumda meydana gelen olumsuz yöndeki değişimler üzerinde durulmaktadır. Bununla beraber olumlu yöndeki değişimlere de hiç değinilmemiş değildir. Bunu yaşanan toplumsal aksaklıklar ve

³⁰²⁷ En-Nisâ, 4/97.

³⁰²⁸ Hud, 11/116.

³⁰²⁹ Okumuş, *age.*, s. 79.

eksiklikler gösterilmek suretiyle insanların oluşturduğu toplumların eğitimini amaçlayan bir üslup olarak anlamak yerinde olacaktır.

Kur'an toplumsal değişmelerin temelini insan iradesine dayandığı gerçeğinden hareketle önce toplumu oluşturan fertlerin ve onların inanç ve zihinsel değişimini öncelediği görülmektedir. Toplumlara olumlu yönde değiştirme ve olumsuz değişimi önlemeyi amaçlayan peygamberler önce fertleri ve yakın çevresindeki kişileri iman ve amel yönünden etkilemeyi ve değiştirmeyi hedeflemiştir.³⁰³⁰ Bu amacı gerçekleştirmeyi hedefleyen peygamberlere karşı geliştirilen olumsuz tepkiler toplumda çatışma, eşitsizlik, adaletsizlik ve dengesizliklerin doğmasına neden olmaktadır. Bu negatif toplumsal olgular olumsuz değişim faktörlerini beraberinde getirmektedir.³⁰³¹ Kur'an'ın ortaya koyduğu, belli sosyal değişme için gereken şartlar oluştuğunda, bu şartların gerektirdiği değişim Allah tarafından yaratılmaktadır.³⁰³² Yoksa bu sebepler ve neticeler önceden kurgulanmış değildir. Değişmeyi belirleyen nedenlerin faileri hür irade sahibi bireylerden oluşan toplumdur. Allah'ın sünneti insanın geliştirdiği tavra göre gerçekleşir.³⁰³³ O halde sosyal değişme ve gelişmelerin şart ve sebeplerini oluşturan insanlar ve toplumlar neticelerden de sorumludurlar.³⁰³⁴

Kur'an'da toplumsal değişim süreçleri açıklanırken bu değişimi etkileyen değişmez ilkeler (*sünnetü Allah*) üzerinde durulur.³⁰³⁵ Bu ilkeler tarihi süreç içerisinde yer alan toplumsal değişimi etkileyen değişmeyen dinamiklerdir. Bu değişen içindeki değişmezlik ilkesi toplumsal olaylar içerisinde insanlar için güven unsuru ve ilahi adaletin sürekliliğini ifade etmektedir. Ayrıca Kur'an insanın yalnız olmadığı gerçeğini hatırlatarak istikrar ve güvene vurgu yapmaktadır.³⁰³⁶ Önceki toplumların peygamberlere karşı olumsuz tepkileri, hakkı kabul etmeyip zulmü bırakmamaları nedeniyle başlarına gelen ceza ve olumsuzluklar bu sünnetler kapsamındadır. Firavun nasıl Hz. Mûsâ'ya karşı gelmiş ve cezaya çarptırılmışsa Hz. Muhammed'e karşı gelen müşrikler de aynı şekilde olumsuz akibetlere uğramışlardır.

³⁰³⁰ Eş-Şuâra, 26/214.

³⁰³¹ C. Çelik, "Kur'an'da Toplumsal Değişme", **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler**, s. 135.

³⁰³² Er-Ra'd, 13/11; Ömer Öszoy, **Sünnetullah**, s. 154.

³⁰³³ Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 72.

³⁰³⁴ Âl-i İmrân, 3/165; Yunus, 10/13; Hud, 11/101, 117.

³⁰³⁵ El-Hicr, 15/13; el-İsrâ, 17/76-77; el-Ahzâb, 33/38, 62; el-Fatır, 35/43.

³⁰³⁶ Çelik, "Kur'an'da Toplumsal Değişme", **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler**, s. 136.

Değişme olumsuz anlamda geliştiğinde çatışma ve çözülme istikametinde ilerleme olacaktır. Bu da sosyal yapıda dengelerin sarsılması, fonksiyonların bozulması, bireysel içe kapanıklık ve katılımsızlık gibi toplumu çöküşe yaklaştıran ve toplumsal dinamikleri yok eden bir hal alacaktır. Toplumsal denetim mekanizmaları ortadan kalkarak toplumsal bunalım sonucu doğacaktır.³⁰³⁷

Toplumları yönlendiren liderlerin olumlu olması toplumsal değişimin yönünün de müspet olmasını sağlamaktadır. Bunun en güzel örneğini Hz. Peygamber'in toplumla ilişkisinden doğan sonuçlarda görmek mümkündür. Hz. Muhammed'in getirmiş olduğu dinin ilk muhatapları medeni yaşamdan yoksun kabile temeline dayanan (*yerleşik ya da bedevi*) bir toplum idi. Bu toplumda en yaşamsal sorunların başında puta tapma (*şirk*) ve ahlaksızlık geliyordu. İnen ayetler de çoğunlukla bu sorunları gidermeye yönelikti. İlk emirler adalete, eşitliğe ve insanların sömürülmemesine vurgu yapıyordu. Kur'an'a muhatap olan Arap toplumu 23 yıllık süre içerisinde Hz. Peygamber'in önderliğinde kabile toplumundan medeni toplum olma yoluna girmiştir. İman, ahlak ve ilim toplumu olma yolunda ciddi değişim göstermiştir. Bu değişimin temeli din faktöründe yatmaktadır. Zaten toplumsal değişimin en önemli faktörleri coğrafi, demografi ve din³⁰³⁸ olduğu bilinmektedir.

Aslında peygamberlerin geliş gayeleri toplumlarda olumlu yönde bir değişim gerçekleştirmektir. Bu istenen bir şeydir. Fakat toplumlar eski geleneklerine bağlılıkları, inat ve taklitçilikleri yüzünden bu olumlu yöndeki değişim çağrısına kulak vermemiş ve direnmişlerdir. Allah'ın ayetlerini yalanlamaları onların sahip oldukları görme, duyma ve düşünme yeteneklerini olumlu netice verecek şekilde kullanmalarına engel olmuş ve neticede alay ettikleri şey kendilerini kuşatmıştır. Halbuki kendileri önceki bir çok toplumdan faha fazla imkanlara sahiptiler. Fakat bu imkanlar onları kurtarmaya yetmemiştir.³⁰³⁹

Gerek içinde buldukları hakim kültürün etkisi gerekse insanın iç aleminde var olan nefis gibi güçler ve dürtüler insanların lider konumundaki peygamberlere karşı olumsuz tepki göstermelerine neden olmuştur. Bunun neticesinde toplumların çeşitli

³⁰³⁷ Çelik, *age.*, s. 138.

³⁰³⁸ Tezcan, *Sosyolojiye Giriş*, s. 180-181.

³⁰³⁹ El-Ahkâf, 46/26.

şekillerde değişim ve dönüşüm içerisinde oldukları görülmektedir. Olumlu liderlere karşı gösterilen olumlu tepkiler olumlu değişimin gerçekleşmesini sağlarken takınılan olumsuz tepkiler olumsuz değişim sonuçlarını doğurmaktadır denebilir.

C. Toplumsal çöküş

Toplumsal çöküş daha önce değindiğimiz toplumsal değişimin son noktasını ifade eder. Bu iki kavramı birbirinden ayrı düşünmek doğru olmaz. Çünkü toplumsal çöküş toplumun kendi iradesiyle gerçekleştirdiği olumsuz yönde bir değişimle dünya hayatını kaybetmesi anlamını taşımaktadır.³⁰⁴⁰ Toplumsal çöküş kavramının tam olarak açıklanması kolay bir hadise değildir. Ayrıca her kişiye göre bu kavram farklı çağrışımlar yapmaktadır. Ancak toplumlar için bir olumsuzluğu ifade ettiği herkes tarafından kabul edilen bir gerçekliktir.

Her toplumun tıpkı diğer canlı organizmalar gibi doğuşu, gelişmesi, ihtiyarlaması ve ölümü vardır. Tarihte varlığını kaybetmeyen ve ezelden beri var olan hiç bir toplum yoktur. Hiçbir toplumun sonsuza kadar gideceğinin de bir garantisi bulunmamaktadır. Bu nedenle Kur'an her toplumun bir ecelinin olduğunu ve bu eceli geldiğinde sürenin ne ertelenebileceği ne de öne alınabileceği³⁰⁴¹ gerçeğine vurgu yapmaktadır.

Kur'an olumsuz tepki gösteren toplumların süreç içerisinde kademe kademe çöküşe doğru yaklaştığını şu ayetiyle ifade etmektedir. “*Âyetlerimizi yalanlayanları, hiç bilmeyecekleri yerden yavaş yavaş helâke götüreceğiz.*”³⁰⁴² Ayet bu toplumların yavaş yavaş yok olmaya doğru gittiğini haber vermektedir. Belki böyle toplumlar dünyevi anlamda olumlu gözükken bazı gelişme ve imkanlara sahip olma görüntüsü verebilirler. Çeşitli imkan, nimet, refah, zenginlik ve dünyevi lezzetler içerisinde bulunabilirler. Fakat bunların yaklaştıkları şey azaptan başka birşey değildir. Daha doğrusu onlar azaba götürecektir. Durumlarına yaklaştırılmaktadırlar. Toplumların nimetleri arttıkça isyan ve olumsuz davranışlarda da bir artış gözlenmektedir.³⁰⁴³

³⁰⁴⁰ Okumuş, *age.*, s. 23-24.

³⁰⁴¹ El-A'râf, 7/34.

³⁰⁴² El-A'râf, 7/85.

³⁰⁴³ Razî, *Mefatihü'l-Gayb*, XIII, s. 77-78.

Kur'an'da ifade edilen; “*Her müddet için bir kitap vardır*”³⁰⁴⁴ ayetini İbn Haldun süreli her şeyin bir kaydının olduğunu ve devletin de bir süresinin bulunduğunu ve bu süre geldiğinde o devletin çökeceğini ifade ettiğini belirtmektedir.³⁰⁴⁵ İbn Haldun’un bu yorumu sosyolojik olup insan ve toplum iradesine dayalı bir manayı ifade etmektedir.

Yine Allah Kur'an'da; “*O dilerse sizi ortadan kaldırıp yepyeni bir halk getirir*”³⁰⁴⁶ buyurmak suretiyle bazı toplumları yok edip onların yerine başka toplumları getireceğini ifade etmektedir. Burada özellikle Allah'ın yasaları gereği zalim kimseleri yok edeceği, onların yerine başka idareciler ve inananları getireceğine işaret edilmektedir. Bu gerçek toplumların değişmesinin ve yıkılmasının tabii kendi irade ve isteklerinin neticesinde fakat Allah'ın kudretinde olduğunu göstermektedir.³⁰⁴⁷ İbn Haldun bu ayetlerde ifade edilen olumsuz yönde toplumsal gidişin nedenlerini idarecilerin halka kötü davranması ve nesil asabiyetinden dolayı insanların başkalarını aşağılamasına dayandırmakta ve bu davranışların toplumun kendisini yok etmesi anlamına geldiğini belirtmektedir.³⁰⁴⁸

Burada toplumsal çöküş ile toplumsal çözülme arasındaki farka da kısaca işaret etmekte yarar var. Toplumsal çöküş toplumda meydana gelen çözümlerden ibarettir. Toplumsal çözülme ise bir toplumu ayakta tutan inanç ve değerler sisteminin etkinliğini kaybetmesi, toplumsal kurumların yeni norm ve değerlere uyum sağlayamamasıdır.³⁰⁴⁹ Kur'an'ın belirttiği adaletsizlik, zulüm ve baskı, ayrılık, iyiliği emredip kötülükten sakındırmama ve ahlaki yozlaşmalar³⁰⁵⁰ bunlar arasında sayılabilir. Bunun için Allah Kur'an'da; “*Sonunda, Allah'ın âyetlerini yalan sayarak ve onları alaya alarak kötülük yapanların âkıbetleri pek fena oldu*”³⁰⁵¹ ayetiyle toplumların başına gelen olumsuzlukların kendilerinin yaptıkları kötülüklerden kaynaklandığını ve bu olumsuz davranışların sonuçsuz bırakılmayacağını haber vermektedir. Bu olumsuzluklar ise toplumun yok oluşu demektir.

³⁰⁴⁴ Er-Ra'd, 13/38.

³⁰⁴⁵ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 435.

³⁰⁴⁶ İbrâhîm, 14/19; el-Fâtır, 35/16.

³⁰⁴⁷ Tahir bin Aşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XIII, s. 215.

³⁰⁴⁸ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 472, 475-476.

³⁰⁴⁹ Mahmut Tezcan, **Sosyolojiye Giriş**, Ankara: 1995, s. 138.

³⁰⁵⁰ Âl-i İmrân, 3/105; el-A'râf, 7/4-5.

³⁰⁵¹ Er-Rum, 30/10.

Burada toplumsal çöküşten kast edilen daha çok yukarıda da ifade edildiği bağlamda ahlaki, siyasi, ekonomik ve dini alanlardaki çöküştür. Kur'an'daki toplumların bu açılardan yaşadıkları çöküş üzerinde ayrıca durulacaktır. Bu alanlarda yaşanan çöküş toplumun yok oluşunu ve tarih sahnesinden silinişini ifade etmektedir.

1. Ahlaki açıdan

Burada ahlaki açıdan çöküşü iki yönden ele almak mümkündür. Birincisi toplumdaki ahlaki yapıda meydana gelen çöküş, ikincisi ise bu ahlaki yapıda meydana gelen çöküşün doğurduğu toplumun helak ve yok oluşa gidişidir. Tabii ki bunları tam olarak birbirinden ayırmak mümkün değildir. Bu imkansızlık nedeniyle bu iki yön birbiriyle bağlantılı olarak incelenecektir.

Kur'an birçok eski milletlerin yıkılış ve yok oluşlarının temelinde ahlakî bozulma ve çöküntünün rol oynadığını haber vermektedir. Peygamberlere karşı çıkan, onları yaşadıkları mekanlardan süren toplumların kötü amel işledikleri, hevalarına uydukları, amellerinin kendilerine güzel gösterildiği ve sonunda dini yalanlayarak peygamberlere karşı çıktıkları için helak edildikleri bildirilmektedir.³⁰⁵²

Toplumların yıkılış ve bunalımlarında ahlaki çöküş yatmaktadır³⁰⁵³ denebilir. Kur'an'da kötü toplumların sonlarının felaket olacağı bildirilmiştir.³⁰⁵⁴ Kur'an'da bunun bir çok örneği olduğu gibi Roma, Bizans ve hatta Osmanlı imparatorluklarının yıkılışında dahi ahlaki çöküşün etkileri olmuştur.³⁰⁵⁵ Bunun için Osmanlı'nın son dönemlerinde ahlakî içerik ağırlıklı kitaplar yazılmıştır. Bu gerçeğin farkına varan yazarlardan biri olan Said Halim Paşa bu konular üzerinde durmuş ve muntazam toplumların ancak ahlakî fazilet ve olgunluklara sahip insanlarla gerçekleşebileceğini³⁰⁵⁶ belirtmiştir.

³⁰⁵² Muhammed, 47/13-14.

³⁰⁵³ Okumuş, *age.*, s. 128.

³⁰⁵⁴ En-Neml, 27/58; er-Rum, 30/10.

³⁰⁵⁵ E. Okumuş, *age.*, s. 129.

³⁰⁵⁶ Said Halim Paşa, "Cemiyet buhranımız", *Buhranlarımız ve Son eserleri*, M. Ertuğrul Düzdağ (Hzl.), İstanbul: İz Yay., 1993, s. 123.

Ahlakî davranışlardan dolayı karşılaşılan cezalar dünyevî olabileceği gibi uhrevî nitelikte taşıyabilmektedir.³⁰⁵⁷ Ama bu müeyyidelerin en büyüğü Allah'ın hoşnutluğunu kaybetmek olduğu için iyi ahlaklı olmaya teşvik için Allah'ı en yüksek derecede sevmek,³⁰⁵⁸ hoşnutluğuna nail olmak³⁰⁵⁹ ve rızasına erişmek³⁰⁶⁰ Kur'an'da en büyük mükafat olarak gösterilmiştir. Bu mükafatı kaybetmek esasen en büyük cezadır.

Ahlakî çöküntü bir toplumun iyilik vasfını kaybettiğini göstermektedir. Bu nedenle kendileri çökmeyi hak etmiş bir toplum haline gelmişlerdir. Allah ise bu kötü toplumların helak edilmeyi hak ettiklerini belirttikten sonra Lut ve Nuh kavimlerinin kötü ve fasık bir kavim olduklarını ve sonunda suya batırılarak helak edildiklerini anlatmaktadır.³⁰⁶¹

İslam'ın ahlaka verdiği önem ferdi ve toplumu korumaya ve geleceklerini sağlamaya yöneliktir. Kur'an, ahlakî toplumun ayakta kalmasının ana kaynağı olarak görmüştür. Bunun için toplumun çöküşünü hazırlayan nedenlerin başında toplumdaki bu iyi ahlakın yitirilmesi geldiği belirtilmektedir.³⁰⁶² Bu başlık altında toplumun iyi ahlakı kaybetmesinin o toplum için ne gibi sonuçları olduğu örneklerle ele alınacaktır. Bu olumsuz ahlakî çöküntü şekillerini başta liderlere karşı tavırlarında olmak üzere çeşitli alanlarda görmek mümkündür.

Hız. Peygamber'e karşı muhataplarının ikiyüzlü ve çıkarıcı davrandıkları, kendi isteklerine göre hareket edecek olursa onunla dost olacaklarını ifade ettiklerini Kur'an bildirmektedir.³⁰⁶³ Yani dostlukları ahlakî değil çıkara dayalıdır. Onların iyi davranmaları arzularının tatmin oluşuna bağlı ve yüzeyseldir. Bu amaç ortadan kalkınca dostlukları da ortadan kalkmaktadır.

³⁰⁵⁷ El-Mâide, 5/13; Taha, 20/15; ez-Zümer, 39/22; el-Kasas, 28/83-84; el-Casiye, 45/27.

³⁰⁵⁸ El-Bakara, 2/165.

³⁰⁵⁹ El-Mâide, 5/119.

³⁰⁶⁰ Et-Tevbe, 9/72; el-Hadîd, 57/27.

³⁰⁶¹ El-Enbiya, 21/74, 77.

³⁰⁶² E. Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 130.

³⁰⁶³ El-İsrâ, 17/73.

Hız. Peygamber insanları Rabbe secde etmeye, gerçeklere ve doğrulara çağırduğında hem secde etmeyeceklerini söylemişler hem de bu çağrı onların nefretlerini artırmıştır.³⁰⁶⁴

Toplumların çöküşünü gösteren önemli amillerden birisi de o toplumda adaletsizlik ve zulmün yayılmış olmasıdır. Zulüm sözlükte; bir şeyi ona ait olmayan yere koyma, belirlenmiş sınırları çiğneme, haktan bâtıla sapma, kendi hak alanının dışına çıkıp başkasını zarara sokma, rızasını almadan birinin mülkü üzerinde tasarrufta bulunma ve zorbalık yapma³⁰⁶⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Kur'an'da şirkin en büyük zulüm olduğu belirtilir.³⁰⁶⁶ Kur'an'da anlatılan zulmün Allah'a karşı yapılan işlerde, insanların kendi aralarındaki ilişkilerde ve kişinin kendi şahsına karşı davranışlarında olmak üzere üç çeşit olduğu ifade edilir.³⁰⁶⁷ Zulüm toplumun düzenini bozduğu ve adaleti yok ettiği için bir çok toplumun yıkılmasının ve cezalandırılmasının nedeni olarak Kur'an'da zikredilmektedir.³⁰⁶⁸

Ahlakî çöküntüyü ifade eden yönlerden birisi de toplumların ölçsüz davranmasıdır. Buna israf demek mümkündür. Kur'an'da çeşitli toplumların şirk ve küfürde,³⁰⁶⁹ yeme içmede,³⁰⁷⁰ harcamalarda³⁰⁷¹ ve günahlarda³⁰⁷² olduğu gibi çeşitli alanlarda³⁰⁷³ ölçsüz davrandıkları görülmektedir. Bu davranışları nedeniyle bahsi geçen toplumlar helak olmuşlar ve ahirette de ateş maruz kalacakları belirtilmiştir.³⁰⁷⁴

Günahların psikolojik ve moral çöküntüsüne neden olduğu görülmektedir. Bu aslında toplumsal huzursuzluğun ve mutsuzluğun ortaya çıkması ve arzu edilen mutlu toplumun yok olması demektir. Bir toplum için sürekli bir endişe, tedirginlik ve belirsizlik tedavisi zor bir hastalık ve sorundur. Bunların altında yatan en önemli neden günah olgusudur. Günah ahlakî çöküntüyü ifade eden bir kavramdır. Kutsalın bulunduğu her yerde emir ve yasaklar vardır. Allah'ın emir ve yasaklarına uymamayı,

³⁰⁶⁴ El-Furkân, 25/60.

³⁰⁶⁵ İbn Manzûr, **Lisânü'l-Arab**, IV, s. 2756-2760; Tahanevî, **Keşşaf'ı İstilahati'l-Fünûn**, II, s. 1153.

³⁰⁶⁶ Lokman, 31/13.

³⁰⁶⁷ E. Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 138.

³⁰⁶⁸ El-Bakara, 2/229; en-Nisâ, 4/10; el-Mâide, 5/29; Hud, 11/116.

³⁰⁶⁹ Yunus, 10/83; ed-Dühân, 44/31.

³⁰⁷⁰ El-En'âm, 6/141; el-A'râf, 7/31.

³⁰⁷¹ El-Furkân, 25/67.

³⁰⁷² Tâhâ, 20/127; ez-Zümer, 39/53.

³⁰⁷³ Âl-i İmrân, 3/147; el-İsrâ, 17/33.

³⁰⁷⁴ El-Enbiyâ, 21/6-9; el-Mü'min 40/28, 42-43; eş-Şuarâ, 26/151.

Allah'ın meşru dediğini yapmamak, yasakladığını ise yapmak günah kavramını ifade eder.³⁰⁷⁵ Bir başka ifade ile günah; “*Kutsalla ilgili emirlerin yerine getirilmemesi veya yasakların çiğnenmesiyle ortaya çıkan ve dinî, ahlâkî ve vicdanî açıdan sorumluluk gerektiren bir olgudur.*”³⁰⁷⁶ Kur'an'da günah olgusunu ifade eden ism, zenb, vizr, hûb, cünâh, hatia, seyyie ve cürm gibi farklı kelimeler kullanılmıştır. Bunlardan “ism”; “*işleyene ceza gerektiren, insanı hayır ve sevaptan alıkoyan fiil veya bundan doğan sorumluluk*”³⁰⁷⁷ anlamına gelir. “İsm” kelimesi Kur'an'da, genel anlamının yanında küfür ve inkârı, düşmanlığı, yalan, içki, kumar, faiz gibi günahları nitelemek için de kullanılmıştır.³⁰⁷⁸ “Zenb” ise, “*sonu kötü olan fiil*”³⁰⁷⁹ demektir. Kur'an-ı Kerîm'de küfür, şirk, katl ve zina gibi günahlar için kullanılmıştır.³⁰⁸⁰ Aralarında farklar olmakla beraber genelde yukarıda saydığımız diğer kavramlar Allah'ın hoşuna gitmeyen fiilleri yapmayı ifade eder. Ahlaki çöküntüyü ifade eden ve insanı helake görüren günahlar temelde iki kısımda ifade edilmiştir. Birincisi küfür anlamına gelen peygamberlerin getirdiklerini reddetmek ve onlara karşı inatlaşmak, ikincisi ise şımarıp böbürlenmek, mal ve servetle gurura kapılmak, nankörlük yapmak, insanları küçümsemek, zayıfları ezmek, güçlülere iltimas geçmek, fisk ve fücürda ölçsüz olmaktır.³⁰⁸¹ Günah hem Allah'a hem de onun gönderdiği peygambere bir baş kaldırmayı ifade etmektedir.

Günah bireylerin karamsarlığa düşmesine, hayattan tat almamasına, doğru sonuçlardan uzaklaşmasına³⁰⁸² ve cezalandırılıp yok edilmesine neden olduğu³⁰⁸³ söylenebilir.

Günah kavramını ifade eden “ism” olgusundan dolayı toplumun zengin-fakir gibi çeşitli sınıflara ve kategorilere bölüneceği, hak ve hukukun çiğneneceği, kargaşa ve toplumsal çözülmenin meydana geleceği ve toplumun parçalanmasına sebep olacağı belirtilmiştir. Bu ise bir toplumun çöküşünün en açık ifadesidir. Böyle bir toplumu

³⁰⁷⁵ Sadık Kılıç, **Kur'an'da Günah Kavramı**, s. 32-33.

³⁰⁷⁶ Ömer Faruk Harman, “Günah”, **DİA**, XIV, s. 278.

³⁰⁷⁷ Ebu'l-Bekâ, **el-Külliyat**, I, s. 40.

³⁰⁷⁸ M. Fuad Abdulbakî, **Mu'cemü'l-Müfehres**, s. 12.

³⁰⁷⁹ Râgıb el-İsfahânî, **el-Müfredât**, “z-n-b” md.

³⁰⁸⁰ M. Fuad Abdulbakî, **Mu'cemü'l-Müfehres**, s. 276.

³⁰⁸¹ Reşid Rıza, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Hakîm**, VII, s. 308.

³⁰⁸² Hayati Hökelekli, **Din Psikolojisi**, Ankara: TDVY., 1993, s. 103-106.

³⁰⁸³ Sadık Kılıç, **Kur'an'da Günah Kavramı**, s. 32-33.

Allah çökertir ve ortadan kaldırır.³⁰⁸⁴ Tolumların çöküş ve yıkılmadan korunabilmesi için günah denebilecek davranışlardan uzak durması gerekir. Bu gerçeklerin farkında olan Osmanlı'nın son dönem paşalarından Said Halim Paşa'nın ifadesiyle; muntazam toplumların ancak ahlaki fazilet ve olgunluklara sahip insanlarla gerçekleşebileceğini³⁰⁸⁵ belirtmesi dikkate şayandır.

Toplumlarda insanların günah ve kötülüklerden alıkonmaması ve ıslah mekanizmasının olmaması helakin nedenleri arasında yer almıştır. İnsan toplumsal bir varlıktır. Davranışlarında başkalarından etkilendiği gibi kendisi de başkalarını etkiler. Bu nedenle toplum fertlerinin birbirlerini iyi veya kötüye yönlendirme noktasında sorumluluk ve görevleri vardır. Bu toplumsal bir sorumluluktur.³⁰⁸⁶ İyiliklere insanları teşvik etmek kötülüklerden onları sakındırmak hayırlı bir toplum olmanın gereğidir.³⁰⁸⁷ Birbirini doğru, yararlı ve güzele sevk etmeyen fertlerin oluşturduğu toplumun başına gelecek sıkıntı ve felaketlerden o toplumda yaşayan herkes etkilecek ve sorumlu olacaktır. Bu ihmali gösteren toplumlar Kur'an'da eleştirilmişlerdir.³⁰⁸⁸ Bu ıslah görevini ilk icra etmesi gerekenler ise toplumu yönlendiren liderlerdir. Peygamberlerin toplumdaki en önemli fonksiyonu budur. Toplumlar işte bu ıslah çağrılarına kulak vermezlerse yaşamın her alanında bozulma meydana gelir, sosyal düzen bozulur ve toplumun devamlılığı imkansız hale gelir. Toplum hüsrana uğrar. Bu hüsrandan kurtulmanın yolu Kur'an'a göre iman, iyi ve güzel amel, toplum fertlerinin birbirine hakkı ve sabrı tavsiye etmesidir.³⁰⁸⁹ İnsanların bu toplumsal sorumluluğu yerine getirmesine engel olan en önemli unsur erdemli davranışları bırakıp kendi çıkarlarını, menfaatlerini, otoritelerini, zevk ve sefalarını düşünmeleridir. Ayrıca bu yerilen ve helake sürükleyen amaçları terk edip toplumsal sorumluluğu yerine getirenler Kur'an'da faziletli kimseler olarak tanıtılırken aksini yapanlar zalim olarak vasıflandırılmışlardır.³⁰⁹⁰ Bu vazifelerin yapılmaması ya da hakkıyla yerine

³⁰⁸⁴ E. Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 132.

³⁰⁸⁵ Said Halim Paşa, **"Cemiyet buhranımız", Buhranlarımız ve Son eserleri**, M. Ertuğrul Düzdağ (Hızl.), İstanbul: İz. Yay., 1993, s. 123.

³⁰⁸⁶ Âl-i İmrân, 3/104.

³⁰⁸⁷ Âl-i İmrân, 3/110.

³⁰⁸⁸ El-Mâide, 5/63, 79.

³⁰⁸⁹ El-Asr, 103/1-3.

³⁰⁹⁰ Hud, 11/116-117.

getirilmemesi toplumdaki ahlaksızlıkların, zulüm ve fesadın çıkmasına ve yayılmasına neden olacaktır. Buda toplumsal çöküşün ta kendisidir.

Toplumsal çöküşün en önemli ayaklarından birisi de toplumda fitne ve fesadın çıkması ve yayılmasıdır. Peygamberler toplumu ıslah için gelmişlerdir. Toplum ise kendilerine gelen fert ve toplumu iyiye götüren bu ıslah mekanizmasına uymak durumundadır. Kur'an'ın ifadesiyle; *“peygamber size neyi getirdiyse onu alın neyi yasakladıysa ondan sakının”*³⁰⁹¹ ayeti bu amacı gerçekleştirmeye yönelik bir emirdir. Fakat insanlar bu esaslardan uzaklaşırsa toplumda haksızlıklar, zulümler ve kargaşa meydana gelir. Bu ise fitne ve fesadı doğurur. Toplumlardaki savaşların, öldürmelerin ve bozgunculukların temelinde hep bu fitne vardır.³⁰⁹² Fitneden tüm toplum fertleri sakınmalı ve çıkmaması için herkes azami gayret göstermelidir. Çünkü fitnenin sonuçları tüm toplumu derindenden etkiler, kimse onun etkisinden kurtulamaz. Bunun için insanların fitneyi ortadan kaldırması için savaşması emredilmiştir.³⁰⁹³ Çünkü fitnenin kişi ve toplumlara zararı savaştan daha fazla ve kötüdür. Savaş, istenmeyen şey olmakla beraber daha kötüsünden korunmak ve onu önlemek için gerçekleştirilir. Fitne ise sonuçları bakımından savaştan daha kötüdür.³⁰⁹⁴

Ahlaksızlık hem helak nedeni olmuştur hem de kendisi bizzat helaktır. Lut kavmi fuhuş yaparak haddi aştığı için helak edilmiştir.³⁰⁹⁵ Fuhuş, evlilik dışı ve belli bir menfaat karşılığında bir başka kadınla birlikte olmanın yanında, kadının kadınla ve erkeğin erkekle veya erkeğin evlilik dışı başka bir kadınla olan cinsî münasebetini ifade eder.³⁰⁹⁶ Fuhuş Kur'an'da kesinlikle yasaklanmıştır.³⁰⁹⁷ Yayılmasını arzulayanlar bile azapla tehdit edilmiştir.³⁰⁹⁸ Genel olarak günah anlamındaki fahşanın açık ve kapalı her türlü haram kılınmıştır.³⁰⁹⁹ Gayr-i meşru ilişkiyi ifade eden bu ahlak dışı fiil Lut kavminin çöküşünün sebebi olarak Kur'an'da gösterilmiştir.³¹⁰⁰ Bu fiil Lut toplumunda ferdî ahlaksızlık olgusundan çıkıp toplumsal bir hal almıştır. Topluma iyice yayılmış ve

³⁰⁹¹ El-Haşr, 59/7.

³⁰⁹² El-Bakara, 2/291, 297.

³⁰⁹³ El-Bakara, 2/193; el-Enfâl, 8/39.

³⁰⁹⁴ El-Bakara, 2/291.

³⁰⁹⁵ Eş-Şuarâ, 16/166.

³⁰⁹⁶ Günay Tümer, “Fuhuş”, **DİA**, XIII, s. 209.

³⁰⁹⁷ El-İsrâ, 17/32.

³⁰⁹⁸ En-Nur, 24/19.

³⁰⁹⁹ El-En'am, 6/151; el-A'râf, 7/33.

³¹⁰⁰ El-A'râf, /80-81; eş-Şuarâ, 26/165-166.

toplum onu benimser ve sahiplenir hale gelmiştir.³¹⁰¹ Bunun için bu fiille bağlantısı olan herkes sonuç itibariyle olumsuz anlamda etkilenmiştir.

İnanmanın insanların iyi ahlaka ulaşmasındaki rolü bir örnekle şu şekilde somutlaştırılabilir. İnanma insan ve toplumları ciddi anlamda erdemliliğe taşımıştır. Ensar Hz. Peygamber'e yardım etmenin yanında Mekke'den Medine'ye hicret eden muhacirleri bağrına basmış, onları sevmiş, onlara verilenlerden rahatsızlık duymamış ve erdemini daha da ileri safhası olan ihtiyaçları olmasına rağmen muhacirleri kendilerine tercih etmişlerdir.³¹⁰² Bu durum onların yükselme, dünyaya yayılma ve bugün dahi insanlığa örnek olacak bir konumda kalmalarına neden olmuştur.

Kur'an sonraki toplumlara ders vermeyi de ihmal etmez. Bir taraftan önceki toplumların yaptıkları hatalar nedeniyle çöküntüye uğradıklarını dile getirirken diğer taraftan; *"Yeryüzünde gezin de, günahkârların âkıbeti nice oldu, görün!"*³¹⁰³ gibi ifadelerle ibret ve ders almayı dolayısıyla aynı hatalara toplumsal olarak düşmemeyi insanlara öğretmektedir.

Toplumlar şayet ahlaki ilkelere bağlı kalır, zulüm, haksızlık ve adaletsizlikten korunursa şirk toplumu olsa dahi uzun süre ayakta kalabileceğinden söz edilebilir.³¹⁰⁴ Fakat şirk toplumu tamamen zulüm ve haksızlıktan uzak kalması mümkün olmadığından bir gün mutlaka çöküşe doğru gidecektir. Ama bu çöküş belki o toplumda, ahirette günahkarların ceza göreceğini ifade ettikten sonra tevbe ve iman eden, güzel işler yapan kimselerin kötülüklerini iyiliğe çevireceğini ifade etmektedir.³¹⁰⁵ Bu aynen dünyadaki toplumların halleri için de geçerlidir. Şayet yanlışlarından vaz geçer, durumlarını düzeltirlerse kurtuluşa ererler. Çünkü Allah böyle olanları bağışlayacağını haber vermektedir.³¹⁰⁶ Fakat ahlak ve fazilet yolunun engelleri olan körü körüne atalarını taklitten kurtulamaz, heva ve hevese uymaktan kendini alamazsa o toplumun yıkılmak ve yok olmaktan kaçınması mümkün değildir.

³¹⁰¹ E. Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 136.

³¹⁰² El-Haşr, 58/8-9.

³¹⁰³ En-Neml, 27/69. Bk. el-A'râf, 7/84.

³¹⁰⁴ Şeyhzade er-Rûmî, **Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsîri'l-Kâdî el-Beydâvî**, İstanbul: Vakfı'l-İhlâs, 1988-1991, III, s. 71; Mazharuddin Sıddîki, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, Süleyman Kalkan (çev.), İstanbul: Pınar Yay., 1982, s. 32-34.

³¹⁰⁵ El-Furkân, 25/70.

³¹⁰⁶ Tâhâ, 20/82.

Toplumlar şayet ahlaki ilkelere bağlı kalır, önceki toplumların başına gelen hadiselerden ders alır ve durumunu düzeltirse yıkılma ve yok olmaktan kurtulur.

İnsanları doğru yola ulaştırmak için gönderilen başta peygamberler olmak üzere topluma önderlik yapan kişilerin uyarı ve yol göstermelerine kulak vermeyip kendi hevâ ve heveslerinin, çıkar ve menfaatlerinin peşine düşen kişi ve toplumlar yıkılış ve çöküşten kendilerini kurtaramamışlardır. Toplum fertlerinin birbirlerini kötülüklerden alıkoymaması ve ıslah mekanizmasının işlememesi nedeniyle toplumun ikiye bölünmüş, çıkarıcı, nefret dolu, adaletsizlik ve zulmü ilke edinen, davranışlarda ölçsüzlüğün yaygınlaşması, toplumsal moral çöküntüsü, tedirginlik, belirsizlik ve mutsuzluk oluşması, fitne ve fesadın çıkması, her türlü fuhuş ve ahlaksızlığın yayılması ve bazı toplumların çeşitli şekillerde yer yüzünden helak edilip yok edilmeleri ahlaki çöküşü oluşturmaktadır. Bu paragrafta ifade edilen konuların aksi ise erdemliliği ve iyi ahlakı ifade etmektedir. Liderler toplumlara bu ahlaki çöküntüden onları kurtaracak temel değerleri getirmişlerdir. Bu liderlere karşı çıkmak aynı zamanda getirmiş oldukları değerlere de karşı çıkmak anlamını taşımaktadır. Bu ise toplumsal çöküştür. Sonuç olarak toplumsal kurtuluşun müspet liderlere uyma ve getirmiş oldukları ahlaki değerlerin toplum fertleri tarafından gerçekleştirilmesinde olduğunu ifade etmek mümkündür.

2. *Siyasi açıdan*

Kur'an'da helak olmanın bir başka ifadesi ise egemenliğini yitirip başka toplumların yönetimi ve idaresi altına girmektir.³¹⁰⁷ Kur'an'da toplumsal anlamda siyasî çöküşü ifade eden önemli kavramlardan birisi “temzîk” dir. Bu kavram Kur'an'da Sebe' toplumunun bağımsızlık özelliklerini kaybederek değişik güçlerin egemenlikleri altına girmelerini ifade etmek için kullanılmıştır.³¹⁰⁸ İsrâiloğulları'nın Asurlular ve Babiller'in ve Mekke'li müşriklerin ise Mekke'nin fethiyle müminlerin egemenliği altına girmeleri buna örnek olarak verilebilir.³¹⁰⁹ Yine siyasi anlamda çöküşün önemli

³¹⁰⁷ El-En'âm, 6/133; Hûd, 11/57; İbrâhîm, 14/15.

³¹⁰⁸ Yazır, **Hak Dini Kur'an Dili**, VI, s. 3959.

³¹⁰⁹ Mevdûdî, **Tefhîmü'l-Kur'ân**, II, s. 544, III, s. 82.

örneklerinden birisi Câlût ve ordusunun Tâlût komutasındaki müminlere yenilmesi ve gücünü kaybetmesidir.³¹¹⁰

İsrailoğulları Hz. Zekeriyya'yı öldürmüşler ve Ermiya'yı hapsedmişlerdir. Bunun üzerine güçlü ordular gelip hepsini arayıp bulmuşlardır. Bu orduların Ninevalı Sencarib, Buhtünnasır veya Câlût'un orduları olduğu, İsrailoğulları'nın alimlerini öldürüp 70 bin esir aldıkları, Tevrat ve Mescid-i Aksa'yı yaktıkları anlatılır.³¹¹¹ Bu onların yeryüzünde İsrâ suresinde³¹¹² belirtilen iki fesat çıkarma hadisesinden birincisi ve sonuçlarıdır.

İkincisi ise Hz. Yahya'yı öldürmeleri ve Hz. Mûsâ'yı öldürme teşebbüsünde bulunmalarıdır. Bu ikinci fesatlarının üzerine düşmanları olan Romalılar (*Kostantin*) ve Fersliler (*Buhtünnasır*) onlara Mûsâllat olmuş, mescide (*Süleyman Mabedine*) girmişler ve herşeyi tahrip etmişler, kimisini öldürmüş kimisini ise sürmüşlerdir.³¹¹³ Onlar liderlerine karşı takındıkları solumsuz tavır ve davranışlar nedeniyle büyük bir hezimet ve yıkım yaşamışlardır.

Kur'an, Yahûdilere peygamberlerini haksız yere öldürmeleri, isyan edip haddi aşmaları nedeniyle zillet vurulduğunu, Allah'ın hışmına uğradıklarını ve miskinliğe mahkum edildiklerini haber vermektedir.³¹¹⁴ Son yıllara kadar Yahûdiler hep sürgün hayatı yaşamış, çeşitli işkence ve saldırılara maruz kalmışlardır.

Hz. Mûsâ'nın mukaddes topraklara girmeleri ve orada savaşmaları şeklindeki emrine karşı gelen İsrailoğulları bunun neticesi olarak vatanlarından mahrum kalmış, kırk yıl oraya yaklaşımları yasaklanmış ve şaşkın şaşkın dolaşma mecburiyetinde kalmışlardır.³¹¹⁵ Yine buzağıya tapan bu insanların Allah'ın gazabına ve dünyada da alçaklığa maruz kalacakları Kur'an'da beyan edilmiştir.³¹¹⁶ Hz. Mûsâ'nın kavmi yola gelmedikleri için yerle bir edilip³¹¹⁷ helak edilmiş³¹¹⁸ ve denizde boğulmuşlardır.³¹¹⁹

³¹¹⁰ El-Bakara, 2/249-251.

³¹¹¹ Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, V, s. 79; Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, s. 156-157.

³¹¹² El-İsrâ, 17/5.

³¹¹³ El-İsrâ, 17/7. Bk. Beğavî, *Meâlimu't-Tenzil*, V, s. 80; Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XX, s. 159.

³¹¹⁴ Âl-i İmrân 3/112.

³¹¹⁵ El-Mâide, 5/25-26.

³¹¹⁶ El-A'râf, 7/152.

³¹¹⁷ El-Furkân, 25/36.

Batıda direnen toplumlar düşmanları karşısında yenilerek çeşitli şekillerde cezalandırılmışlardır.³¹²⁰ Aslında bu yenilme ve yok olma aynı zamanda yeni bir başlangıcın ilk adımındır. İleride meydana gelebilecek daha büyük felaketlerin önüne geçme ve ilahi nizam içinde boyutları daha geniş düşünülebilecek evrensel toplumsal felaketlerin önlenmesidir. Bu gerçeği Allah; *“Eğer Allah'ın insanlardan bir kısmının kötülüğünü diğerleriyle savması olmasaydı elbette yeryüzü altüst olurdu. Lâkin Allah bütün insanlığa karşı lütuf ve kerem sahibidir”*³¹²¹ ayetinde çok net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Uhûd savaşında Hz. Peygamber'in kesinlikle yerlerinizi terk etmeyin emrini unutup mal ve ganimet elde etmek için yerlerini terk etmelerinin bedelini müminler ağır bir hezimetle ödemiş ve birçok şehit vermişlerdir. Lideri dinlememin sonucu düşmana yenilgi, keder ve üzüntüden başka bir şey olmamıştır.³¹²²

Yine toplumda meydana gelen ayrılma, tefrika, zulüm, birbirini kırma ve düşmanlıklar siyasi anlamda toplumsal çöküşün bir başka göstergesidir. Kur'an'da toplumların başına gelecek azaplardan bahs edilirken parça parça birbirlerini kıracakları ve Allah'ın birbirlerine şiddetini tattırmaya güç yetireceğinin ifade edildiği görülür.³¹²³ Bu ifadelerle toplumlar arasında çıkan bir takım iç karışıklıklar nedeniyle onların tarih sahnesinden silineceği, birbirleriyle savaşacakları ve ittifak edemeyeceklerini³¹²⁴ anlamak mümkündür. Hatta toplum içerisinde çeşitli sosyal statülerin oluşması, zengin-fakir ayrımının olması neticesinde zulümlerin yaşanması ve kaosun meydana gelmesi o toplumu yıkılma noktasına getirir.³¹²⁵ Firavun'un toplumuyla ilişkisini hem sosyal hem de siyasi anlamda onları kategorize etme ve sonunda yok olmaya örnek olarak vermek mümkündür. O baskı ve zulmün yanında toplumu çeşitli firkalara bölmüş, kimini köleleştirmiş, erkek çocukları öldürmüş ve kadınları ise sağ bırakmıştır.³¹²⁶

³¹¹⁸ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm**, X, s. 305-306; Begavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, VI, s. 84.

³¹¹⁹ İbn Âşûr, **et-Tahrîr ve't-Tenvîr**, XIX, s. 26.

³¹²⁰ El-İsrâ, 17/4-8.

³¹²¹ El-Bakara, 2/251.

³¹²² Âl-i İmrân 3/152-154.

³¹²³ El-En'âm, 6/65; er-Rûm, 30/32.

³¹²⁴ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XIII, s. 24.

³¹²⁵ Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 92.

³¹²⁶ El-Kasas, 28/4.

Hristiyanların Allah'a vermiş oldukları sözlerinde durmamaları, peygamberlerinin getirdiklerine uymamaları ve kitaplarını unutmalarından dolayı aralarına kin ve düşmanlık girmiştir.³¹²⁷

Bazı toplumlar kendilerine gönderilen peygamberleri inkâr ve onlara isyan etmeleri nedeniyle iç karışıklıklar yaşamışlar ve toplum fertleri birbirini kırmışlardır.³¹²⁸ Kafir ve münafıkların bu karışıklığa neden olmalarından dolayı liderin kendilerine karşı sert davranması gerektiği Kur'an'da belirtilmiştir.³¹²⁹

Siyasi çöküşün göstergelerinden birisi de toplumun idareciler tarafından zulüm altında tutulmalarıdır. Bunun en güzel örneği Firavun, Hâman ve Kârûn'dur. Firavun kavmine karşı her türlü baskı ve zulmü yapmış, onları köleleştirmiş, farklı gruplara ayırmış,³¹³⁰ Hâmân ve Kârûn da ona bu konuda destek olmuşlardır.³¹³¹ İyilik önderleri olan Peygamberlere ve müminlere özellikle zulmetmişler, alay etmiş, dini anlamda baskı uygulamış, işkence ve katliamlar yapmışlardır.³¹³² Çöküş noktasına geldiklerinde bu insanların işkence ve zulümleri daha fazla artmış, halkı sindirme ve imha yollarına gitmişlerdir. Bu hallerinin devam etmesi onların son çırpınışları olmuş ve zalimliklerinden vaz geçemedikleri için çöküşten de kurtulamamışlardır.³¹³³ Zulümden uzaklaşan toplumların ise kurtuluşa erecekleri, güvenlik içinde yaşayacakları ve Allah'ın hiç kimseyi zulümle helak etmeyeceği yine Kur'an'da bildirilir.³¹³⁴ Burada zulümle kastedilen sadece inkar değil aynı zamanda insanların kendi aralarındaki haksızlık ve adaletsizliklerdir. Toplumlar inkarcı olup adil olurlarsa Allah onları mutlaka yok edecek anlamına gelmez. İnsanlar inkar ve putperestlikle iktidar olabilirler fakat zulüm ve adaletsizlikle asla.³¹³⁵ İbn Kesir de aynı kanaati paylaştığını³¹³⁶ dile getirir. Toplumların çöküşünde zulüm, adaletsizlik ve baskının önemli etken³¹³⁷ olduğu net olarak ortaya çıkmaktadır. Zaten kaçınılmaz yok olma sonucuyla karşılaşan zalim

³¹²⁷ El-Mâide, 5/14.

³¹²⁸ El-En'âm, 6/65; bk. İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VI, s. 75; Bk. Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XIII, s. 24.

³¹²⁹ Et-Tahrîm, 66/9.

³¹³⁰ El-Kasas, 28/4; el-Bakara, 2/49; eş-Şuâra, 26/22, 49.

³¹³¹ El-Kasas, 28/4, 38, 76-83; el-Mü'min, 40/24-25.

³¹³² El-A'râf, 7/120-125; Hud, 11/27, 91; İbrâhîm, 14/12-15; en-Neml, 27/48-49; eş-Şuâra, 26/22, 49; el-Bürûc, 85/4-10.

³¹³³ Okumuş, **age.**, s. 151.

³¹³⁴ El-Hacc, 22/45; Hud, 11/117.

³¹³⁵ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVIII, s. 78; Âlûsî, **Ruhü'l-Meânî**, XII, s. 163.

³¹³⁶ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VII, s. 488.

³¹³⁷ Mazharuddin Sıddîkî, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, s. 35.

toplum kendilerinin zalim olduklarını ve suçlarını itiraf ederek bu sonucu hak ettiklerini dile getirirler.³¹³⁸ Zulüm yapanlarla ilgi bu çöküş sonucunun gerçekleşmesi Allah'ın toplumlar hakkındaki sünnetinden başka bir şey değildir.³¹³⁹

Yukarıda belirtilen çöküşün gerekçeleri oluşmuş ve kıvama gelmişse bu gidişatı durdurmak oldukça zordur. Sağlam bir siyasi ve ekonomik güç bile toplumsal gelişimin nedeni olmakla beraber çözülme ve çöküşün engellenmesine yeter şart olamamaktadır.³¹⁴⁰ Eğer şartları oluşmuşsa ne kadar güçlü olursa olsun toplumun çöküşünün engellenmesi imkansız hale gelmektedir.³¹⁴¹

Kur'an'da toplumların bazı liderlerin etkisinde kalarak doğru yoldan ayrıldıkları haber verilmektedir.³¹⁴² Çeşitli çıkar, korku ve zaafı yüzünden toplumdaki bazı guruplar zalim ve kötülük yapan önderlerinin peşinden giderler. Onların yaptıklarını ya alenen ya da zımnî olarak karşı çıkmayarak onaylarlar. Onlara kayıtsızca itaat ederler.³¹⁴³ Halkına zulmeden otorite, lider ve onlara itaat eden kavimlerin sonuçta çökmeleri kaçınılmazdır.³¹⁴⁴ Toplumun çökmesinin altında yatan neden hakka ve gerçeklere kulaklarını tıkamaları ve kötü önderlerin konumlarına aldanmalarıdır.³¹⁴⁵

Toplumsal çöküşün göstergelerinden birisi de toplumsal yaşamda iyiliklerin ortadan kalkması ve kötülüklerin yayılmasıdır. Bunda olumsuz liderlerin önemli rolü vardır. “*O, dönüp gitti mi (yahut bir iş başına geçti mi) yeryüzünde ortalığı fesada vermek, ekinleri tahrip edip nesilleri bozmak için çalışır*”³¹⁴⁶ ayeti bu gerçeğe işaret etmektedir. Özellikle bu insanların şehirlerde ve kendi aralarında bozgunculuğun yayılması ve artmasına sebep olacaklarına Kur'an dikkat çekmektedir.³¹⁴⁷ Toplumun sosyal, kültürel, inanç, davranış vb. bakımdan bozulması toplumun yok olması için en önemli tehlike ve gerekçelerdendir. Bu durum birlik ve beraberliğin, güvenin

³¹³⁸ El-A'râf, 7/5; el-Enbiya, 21/11-15.

³¹³⁹ Âlûsî, **Ruhü'l-Meânî**, XII, s. 137.

³¹⁴⁰ Çelik, “Kur'an'da Toplumsal Değişme”, **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler**, s. 135.

³¹⁴¹ El-En'âm, 6/6; el-Mü'min, 40/82; Kâf, 50/36.

³¹⁴² El-A'râf, 7/38.

³¹⁴³ Nuh, 7/21; Hud, 11/59; eş-Şuâra, 26/151; ez-Zuhruf, 43/54.

³¹⁴⁴ Okumuş, **age.**, s. 139.

³¹⁴⁵ Merâgî, **Tefsîru'l-Merâgî**, XV, s. 25-26.

³¹⁴⁶ El-Bakara, 2/205.

³¹⁴⁷ El-Fecr, 89/11-12.

kaybolmasına, kargaşa, kavga ve tefrikanın doğmasına neden olur. Neticede ülke yok olmaktan kurtulamaz. Kur'an toplumları yok oluştan ve içinde buldukları zulüm ve haksızlık sarmalından kurtarmak için peygamberler gönderildiğini ve bu peygamberlere uymayan toplumların netice itibarıyla yok olduklarını çeşitli şekillerde ifade etmiştir.³¹⁴⁸ Bu peygamberlerin yaptığı aslında halkı haksızlıklara karşı bilinçlendirme işleminden başka bir şey değildir.

Birey olarak lider konumunda olanların çöküşte etkisi olduğu gibi Kur'an'da "mele" diye ifade edilen idari, siyasi ve iktisadi anlamda topluma yön veren ileri gelenlerin de bu süreçte önemli etkisi olmuştur. Bunlar özellikle toplumu düzeltmeye çalışan peygamberlerin karşısında yer almış kimselerdir.³¹⁴⁹ Peygamberlerin çağrılarına baş kaldırmış,³¹⁵⁰ inkarcı³¹⁵¹ ve şımarık kesimdir. Malları ve işgal ettikleri makamlarından dolayı gurur ve kibire kapılıp peygamberlere karşı çıkan ilk kimselerdir. Kendilerinin sahip oldukları makam, mevki, şan ve şöhretlerinin kaybindan korkup peygamber ve inananlar seviyesinde olmak istemediklerinden onlara karşı gelmişlerdir.³¹⁵² İnsanların peygamberlere inanmalarına engel olmuşlar, onlar da iman edemeden ve bu önderlerin peşinden giderek helak olmuşlardır.³¹⁵³ Bu kendilerini imtiyazlı gören imkan ve iktidar sahibi ileri gelen grup, toplumları hem dünyada helake sürüklemişler hem de ahirette azaba uğramalarına vesile olmuşlardır.³¹⁵⁴ Ayrıca onlar halka zulüm ve haksızlık yapmakla kendilerinin sonlarını ve çöküşlerini hazırlamışlar, fakat bunun ne yazık ki farkında bile olamamışlardır.³¹⁵⁵

Bu bağlamda Kur'an'ın dağılma ve çöküşten korunmaları için müminlere tavsiyesi; Allah ve Resulüne itaat, çekişmeme, birlik, beraberlik, kardeşlik ve barış içerisinde toplumsal yapının korunup devam ettirilmesidir.³¹⁵⁶ Bu ilkelere her toplum için genel geçer kurallar olduğunu söylemek mümkündür. Hangi toplumda bunlar olursa

³¹⁴⁸ El-Furkân, 25/37; Hud, 11/59, 68; el-Hicr, 15/73-74; en-Neml, 27/26, 51; el-Ahkâf, 46/24.

³¹⁴⁹ İbrâhîm Çelik, **Kur'an'da Peygamberlere Karşı Güçler**, s. 12-13.

³¹⁵⁰ El-A'râf, 7/70.

³¹⁵¹ El-A'râf, 7/66; Hud, 11/27; el-Mü'minûn, 23/24.

³¹⁵² Reşid Rıza, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Hakîm**, XII, s. 61-62.

³¹⁵³ Hud, 11/59-60.

³¹⁵⁴ İbrâhîm Çelik, **age.**, s. 34-35.

³¹⁵⁵ El-En'âm, 6/123.

³¹⁵⁶ El-Bakara, 2/208; el-Enfâl, 8/46; el-Enbiyâ, 21/92-93; el-Mü'minûn, 23/52-53; el-Hucurât, 49/10.

o toplum ayakta kalır ve yıkılmaktan kurtulur. Bu özelliklerini yitirmiş toplumların ise ayakta kalmaları mümkün gözükmemektedir.

Liderlerine karşı iyi davrananlara ise mükafat ve zaferler vaad edilmiştir. Onların ileride mutlu günlere ve zaferlere kavuşacakları, hakimiyeti ele geçirecekleri bildirilmiştir.³¹⁵⁷ Bunlara örnek olarak sabretmelerinden dolayı İsarailoğullarına,³¹⁵⁸ son Peygamber ve O'na inananlara hakimiyet ve zaferler lutfedilmesi zikredilebilir.³¹⁵⁹ Onlar hakkın zaferi ve hakimiyetini kazanmışlardır.³¹⁶⁰ Ayette geçen hertürlü hayırdan maksat dünyevî ve uhrevî nimetlerdir.³¹⁶¹

Toplumun üzerine düşen görevlerini yapması, kendilerini, çevrelerini düzeltmesi ve iyi önderlere uymaları sadece zafer ve hakimiyete kavuşmalarını sağlamamış aynı zamanda onların yok olmaktan kurtulmalarına da sebep olmuştur.³¹⁶² Örneğin Hz. Peygambere kulak veren, onun emirlerini dinleyenlere Yüce Allah çeşitli zaferler ve fetihler nasib etmiştir. Tıpkı Hûdeybiye'ye katılan ve çok zor şartlarda Hz. Peygamberin yanında yer alan müminlere ve Hz. Peygamber'e bir çok hayırlar bulunan Hûdeybiye anlaşmasını, Hayber'in ve Mekke'nin fetihlerini nasib etmesi gibi.³¹⁶³

Bu anlatımlar toplumların yapılan yanlışlara karşı duyarsız kalmaması, bu olumsuzluklara rıza göstermeyip aksine reaksiyon göstererek onları önleme gayreti içerisinde olması gerektiğini göstermektedir.

Burada şunu da ifade etmek gerekir ki; İslam bir toplumun siyasi anlamda varlığını belli ahlaki-siyasi ilkelere bağlamıştır.³¹⁶⁴ Bu ilkelere uymayan lider ve onlara mutlak manada itaat eden toplumların oluşturduğu siyasi sistemin çökmesi

³¹⁵⁷ El-Kasas, 28/4-5.

³¹⁵⁸ El-A'râf, 7/137.

³¹⁵⁹ En-Nasr, 110/1-3.

³¹⁶⁰ Et-Tevbe, 9/88.

³¹⁶¹ Taberî, **Camiu'l-Beyân**, XI, s. 618-619; Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, IV, s. 83; Razi, **Mefâtihu'l-Gayb**, XVI, s. 161.

³¹⁶² Hud, 11/117.

³¹⁶³ El-Fetih, 48/18; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, XIII, s. 105; Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, VII, s. 306; Ebussuûd, **İrşadü'l-Akli's-Selîm**, VIII, s. 110.

³¹⁶⁴ Mustafa Aydın, **İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı**, s. 213-214, 218.

kaçınılmazdır.³¹⁶⁵ Bu çöküş ve yok oluş ya Allah tarafından verilen bir musibetle helak olma³¹⁶⁶ ya da başka bir toplum eliyle ortadan kaldırılma³¹⁶⁷ şeklinde gerçekleşir.

Özetle şunu söylemek mümkündür: liderlerin taleplerine karşı toplumlar tarafından ortaya konan olumsuz tepkiler o toplumları ağır yenilgilere maruz kalma, bağımsızlıklarını kaybetme, esaret altına girme, toplum içinde kin, nefret, tefrika, zulüm ve düşmanlıkların yayılması sonuçlarını doğurmaktadır. Bu sonuçların meydana gelmesinde toplumların olumsuz liderlerin etkileri altında kalmalarının büyük rolü vardır. Yine bu safhaya gelmiş bir toplumun siyasi ve ekonomik gücü ne kadar fazla olursa olsun çöküşten kurtulmalarının imkansız olduğunu söylemek mümkündür. Buna mukabil olumlu liderlerin göstermiş oldukları istikamette giden toplumların ise zaferlere kavuştukları ve kendilerine ahiret açısından da çeşitli vaadlerde bulunduğu görülmektedir.

3. *Ekonomik açıdan*

Kur'an'a bakıldığında insanla madde arasındaki ilişkiye, bu ilişkinin sonuçlarına ve maddenin insan yaşamı üzerindeki etkisine değinildiği görülmektedir. Toplumsal yaşamda lider toplum arasındaki ilişkileri ekonomi etkilediği gibi bu ilişki de ekonomik yaşamı müspet ya da menfi yönde etkilemektedir. Liderlere karşı gösterilen tepkiler bu kapsam içerisinde ekonomik bir takım sonuçlar doğurmuştur. Şimdi bu ilişkinin doğurduğu sonuçlar üzerinde durulacaktır.

Ekonomi, eşya dolayısıyla bireyler ve topluluklar arasındaki ilişkilerden doğan toplumsal bir olaydır.³¹⁶⁸ Ekonomik gerçeklik, toplumda yaşayan insanların alım ve satımı yapılabilen şeyler üzerinde kurdukları ortak tasavvur ve bunu gerçekleştiren değer, düşünce ve kurumlardır.³¹⁶⁹ Ekonomi toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçası olduğuna göre kültür, din, ahlak ve sanat gibi o toplumun değerlerini taşır.³¹⁷⁰ Toplumsal yaşamın bir parçası olması dolayısıyla ekonominin işleyiş şekli toplumda meydana gelen değişim ve gelişimi etkilediğini söylemek mümkündür. Kur'an

³¹⁶⁵ Okumuş, *age.*, s. 147.

³¹⁶⁶ El-Kasas, 28/77-81; el-Fecr, 89/6-13.

³¹⁶⁷ El-Enfâl, 8/73; el-Hacc, 22/40.

³¹⁶⁸ Okumuş, *age.*, s. 154.

³¹⁶⁹ Yümnî Sezen, *Sosyoloji Açısından Din*, İstanbul: MÜİFVY., 1988, s. 82.

³¹⁷⁰ Mustafa Aydın, *age.*, s. 232.

ekonomik işleyiş alanında birtakım değer, ilke ve kurallar koymuştur. Bu kural ve değerlere uymamak toplumda zulüm, haksızlık, kayırma, rüşvet ve ahlaksızlık gibi bazı dengelerin bozulmasına ve sosyal problemlerin doğmasına neden olur. Bu durum neticede toplumsal çöküşü doğurur.³¹⁷¹ Özellikle peygamberlerin topluma her alanda olduğu gibi ticarî alanda yerleştirmek istediği ahlakî ilkelere uymayarak uzaklaşmak toplumunun ekonomik alanda çöküşle karşı karşıya kalmasına neden olmaktadır.

Allah'ın insanlara bol rızık vermesinin taşkınlık, azgınlık,³¹⁷² şımarıklık ve bunun neticesinde helakin nedeni³¹⁷³ olduğu Kur'an'da bildirilir. Çünkü refahın şımarttığı kimseler hep eğlence, zevk, sefa ve şehvetlerini düşünürler.³¹⁷⁴ İnsanlar yaratılış ve toplumsal açıdan asıl gayelerini unuttur ve peşinden koştukları zevkleri asıl gayeler yerine koyarlar. Bu da bencillik ve sorumsuzluğa insanı götürür. Neticede toplumsal vazifeler yerine getirilmez ve çöküş gerçekleşir.

Ticari ve ekonomik alanda konan ilahî ilkelere uymamak, toplumlara sunulan imkanları amaca uygun kullanmamak onları çeşitli ekonomik felaketlere götürmüştür. Allah daha önceki topluluklara çeşitli peygamberler gönderdiği onların bu elçileri inkâr etmeleri neticesinde kendilerine çeşitli hastalık, fakirlik ve darlık verildiği Kur'an'da belirtilir.³¹⁷⁵ Örneğin Hz. Mûsâ'nın mucizeleri karşısında gerçekleri gören sihirbazlar iman etmişler, Firavun ve adamları ise inanmamış ve inananları da çeşitli şekillerde cezalandırma yoluna gitmişlerdir. Bunun neticesinde Allah ders almaları için onları kuraklık ve mahsül kıtlığı ile cezalandırmıştır.³¹⁷⁶ Senelerce şehir ve köylerde kıtlık ve kuraklık olmuştur.³¹⁷⁷

Hz. Peygamber'e karşı olumsuz tavır takınan, O'nu yalanlayan Mekke'li müşrikler yaptıkları bu haksızlık ve zulüm nedeniyle azaba maruz kalmışlardır. Bu azabın bir bölümü onların ekonomik sıkıntı çekmeleri ve kıtlıkla boğuşmalarıdır. Onlar daha önce güven, her taraftan gelen bol rızıklar içinde yüzüyorlardı. Fakat bu nimetlerin kıymetini bilip şükretmediler. Nankörlük ettiler. Bunun üzerine onlara korku ve açlık

³¹⁷¹ Okumuş, **age.**, s. 155.

³¹⁷² Eş-Şuârâ, 42/27.

³¹⁷³ El-Kasas, 28/58.

³¹⁷⁴ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXVII, s. 207.

³¹⁷⁵ El-En'âm, 6/42; Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, III, s. 143; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VI, s. 36.

³¹⁷⁶ El-A'râf, 7/130.

³¹⁷⁷ Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, III, s. 268.

belası geldi.³¹⁷⁸ Müfessirlerin çoğunluğuna göre bu ayetlerde anlatılan toplum Hz. Peygamber'in mesajına karşı gelen ve O'nu yalanlayan Mekke'lilerdir.³¹⁷⁹

Allah Kur'an'da kara ve denizde insanların yaptıkları yüzünden fesat çıktığı ve bu fesadın yaptıkları kötülüklerden dönmeleri için kendilerine verildiği³¹⁸⁰ ifade edilir. Yani insanların günah ve fesatları yüzünden kıtlık, kuraklık, ziraatteki verimin azalması, insan ve hayvanların ölümünde artış, yangın ve sel felaketlerinin olması, bereketlerin azalması, genel menfaatlerin yok olup zararların artması³¹⁸¹ anlamlarına gelmektedir. Bunlar ise ekonomik anlamda toplumun çöküşü demektir.

Yerinde ve doğru bir şekilde götürülmediğinde zenginlikle inkar ve adaletsizlik arasında doğrusal bir orantı olduğu söylenebilir. Kur'an'da çeşitli hikmetlere binaen insanlar arasındaki zenginlik seviyesinin farklı kılındığı, bunun toplumsal ihtiyacın bir gereği olduğu ifade edildikten sonra inkarla zenginlik arasındaki ilişkiye değinilmekte ve aralarında doğrusal bir paralelliğin varlığına zımnen vurgu yapılmaktadır.³¹⁸² Bunun anlamı insanları iman ve iyi davranmaya çağıran peygamberlere karşı gelen toplumların neticede varacağı yer inkar ve inkarın gerekleridir. Varlık, genel bir ilke olmamakla beraber peygamberlerin getirmiş olduğu erdem ve yüksek toplumsal değerlerden uzaklaşmaya sebep olabilmektedir. Bunun için yıkardaki ayette belirtildiği gibi küfür bataklığına saplanma endişesi bazı mali ve ekonomik imkanların Allah tarafından kısıtlanmasına neden olmaktadır. Yani zenginlik ve refah arttıkça insanların sosyal, kültürel ve ekonomik alanlardaki hile, yolsuzluk, toplumsal tabakalaşma ve zulümlerinin artacağı, bunun da ticari ilişkilerin bozulması sonucuna götüreceğini söylemek mümkündür. Bu durum ekonomik anlamda en büyük çöküştür.

Bazen varlık ve servetin artması çöküşün bir göstergesi olabilir. İbn Haldun da aynı kanatı dile getirmektedir. İnsanların refah ve zenginlik seviyesinin artması, durumlarda mükemmellik ve sanata düşkünlük hallerini hadarat olarak isimlendirir. Bu durumun insanları cismani ve duygusal arzulara boyun eğmeye sürükleyeceğini, harcama ve israfların artacağını, bunun neticesinde dinî, ahlakî ve ekonomik düzenin alt

³¹⁷⁸ En-Nahl, 16/112-113.

³¹⁷⁹ Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XX, s. 131.

³¹⁸⁰ Er-Rûm, 30/41.

³¹⁸¹ Âlûsî, **Rûhü'l-Meânî**, XXI, s. 47-48; Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, s. 582.

³¹⁸² Ez-Zuhuf, 43/32-33.

üst olacağını, sahtekarlıkların artacağını ve bunun toplumda yaygınlaşması neticesinde çöküş ve harabın kaçınılmaz olacağını³¹⁸³ ifade eder. Özellikle toplumun zengin ve şımarık kesimi sahip oldukları servet nedeniyle azgınlaşır, haksızlık ve zulüm yapar, fiski-fücur içine girer ve bunun yaygınlaşmasına sebep olursa toplum yıkılır ve yok olur.³¹⁸⁴

Ekonomik anlamda çöküşün göstergelerinden birisi de güç ve iktidar sahibi olan yöneticinin ülkenin sahip olduğu imkanlardan herkesten daha çok kendisinin yararlanması gerektiği ve hak sahibi olduğu iddiasında bulunması ve buna göre davranmasıdır. Bu durum etrafındaki sevdiklerinin dağılmasına ve yalnız kalmasına³¹⁸⁵ bu da devlet ve ülkenin çökmesine neden olur.

Ayrıca mal ve servetin artması şımarma, bencillik, kibir gibi duyguların artmasına, başkalarını hakir görme psikolojisine insanları sürükler. Bu psikoloji içerisinde bulunan insan hakkı kabul etmek istemez. Çünkü gerçeklerin onu içindeki imkanlardan ve refaktan uzaklaştıracağını düşünür. Bunun için peygamberlere ilk karşı çıkan ve onları tanımayan Kur'an'da "mütref" diye ifade edilen ileri gelen, şımarık ve varlık sahibi zengin kimselerdir.³¹⁸⁶ Bunlar sahip oldukları mal ve evlatların çokluğuna aldanarak kendilerini güvende görmüş ve azaba uğramayacaklarını düşünmüşlerdir.³¹⁸⁷ Onların bu tutumları kendilerini sorumsuzca davranmaya ve neticede çöküşe sürüklemiştir. Kur'an'da yer alan; *"Bir ülkeyi helâk etmek istediğimizde, o ülkenin zenginlik sebebiyle şımarmış elebaşlarına (iyilikleri) emrederiz; buna rağmen onlar orada kötülük işlerler. Böylece o ülke, helâke müstahak olur; biz de orayı darmadağın ederiz"*³¹⁸⁸ ayeti bu gerçeği çok net bir şekilde ortaya koymaktadır. Kur'an'da zenginlerin bu sorumsuzluğunun toplumu çöküşe götüren bir etken olduğuna özellikle vurgu yapılmaktadır.³¹⁸⁹ Sebep olarak ise bu zengin ve şımarık kesimin servet düşkününü

³¹⁸³ İbn Haldun, **Mukaddime**, s. 430, 445-447.

³¹⁸⁴ El-En'âm, 6/123; el-İsrâ, 17/16; Ayrıca bk. **Merâğî, Tefsîru'l-Merâğî**, XII, s. 97.

³¹⁸⁵ İbn Haldun, **Mukaddime**, 1996, s. 425-427, 430, 447.

³¹⁸⁶ Sebe', 34/34.

³¹⁸⁷ Sebe', 34/35.

³¹⁸⁸ El-İsrâ, 17/16.

³¹⁸⁹ El-Fecr, 89/15-20.

olmaları nedeniyle islamın benimsemediği sermayenin tek elde toplanması³¹⁹⁰ ilkesinin ihlal edilmesi olduğunu söylemek mümkündür.

Burada ifade edilmesi gereken bir başka husus da şudur. İnsanların zenginlik ve varlık içerisinde olmaları kendilerini müstağni, hiçbir şeye muhtaç olmadıkları vehmine ve duygusuna kapılmalarına sebep olmaktadır. Fakat bunun aksine yoksulluk ve darlık içerisinde bulunmaları toplumların ve fertlerin acziyyetini ve muhtaç olduklarını daha derinden hissetmelerini sağlamaktadır. Bunun neticesinde doğru olan ilahi emir ve ilkelere daha fazla boyun eğmektedirler. Bu nedenle Allah insanların yalvarıp yakarmaları için kendilerine çeşitli darlık ve sıkıntılar verdiğini belirtir. Fakat ardından bolluk, güvenlik ve sayı bakımından artış verdiğinde ise helake götürecek davranışlar içine girdikleri ve neticede helak edildikleri³¹⁹¹ Kur'an'da bildirilir. Halbuki onlara verilen bu darlıktan sonra genişlik, çeşitli hastalıklardan sonra sağlık vb. nimetler sadece şükretmeleri, tevbe etmeleri, Allah'ın emirlerine boyun eğmeleri³¹⁹² ve doğrulara ulaşmaları içindir. Bu durum Kur'an'da anlatılan insan psikolojisini yansıtmaktadır. İnsanların zor durumlarda Allah'a daha fazla boyun eğip yaklaştıkları fakat sıkıntıdan kurtulup rahatlığa kavuştuklarında ise eski hallerini unutup sanki hiç bir şey olmamış gibi duyarsız ve nankör davrandıkları belirtilmektedir.³¹⁹³

Esasen toplumları kötü sona sürükleyen varlığın bizzat kendisi değildir. Bu varlığı doğru ve yerinde kullanmamaktan kaynaklanan ruhi dengesizliktir. Eğer kişi ve toplumlar varlık içinde kendilerini kontrol etmesini bilebilseler siyasi, ekonomik ve ahlaki anlamda daha ileriye doğru gitmeleri mümkündür. Bunun için Allah Kur'an'da *“O (peygamberlerin gönderildiği) ülkelerin halkı inansalar ve (günahtan) sakınsalardı, elbette onların üstüne gökten ve yerden nice bereket kapıları açardık”*³¹⁹⁴ buyurarak bu gerçeğe dikkat çekmektedir. Demek ki imanî, amelî ve ahlakî hakikatlere uyulduğu ve

³¹⁹⁰ El-Haşr, 59/7.

³¹⁹¹ El-A'râf, 7/94-95; el-En'âm, 6/42-44.

³¹⁹² İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VI, s. 352; Âlûsî, **Rûhü'l-Meânî**, IX, s. 9.

³¹⁹³ El-Ankebût, 29/65-66; ez-Zümer, 39/8, 49; el-Fussilet, 41/49; Yunus, 10/12; el-İsrâ, 17/67; en-Nahl, 16/53-55, 112.

³¹⁹⁴ El-A'râf, 7/96.

bu alanlarda dengeli bir toplum olunduğu sürece çeşitli imkanlarla refah ve zenginlik içinde yaşamaya hiçbir engel yoktur.³¹⁹⁵

Ekonomik anlamda statünün zirvesinde yer alan Kârun, sahip olduğu zenginlik nedeniyle çöküşü yaşayan önemli şahsiyetlerden birisidir. Sahip olduğu servetle topluma karşı büyüklük taslamış, hak yoldan uzaklaşmış ve insanları etkilemek için adeta malıyla güç gösterisi yapmıştır. Bunun neticesinde kendisi ve sahip olduğu tüm serveti büyük bir felakete uğramış ve Allah tarafından yerin dibine geçirilmiştir.³¹⁹⁶

Kendilerine çeşitli imkanlar sağlanan Yemen'deki Sebe' halkı önderlerine karşı gelmiş ve yüz çevirmişlerdir. Bunun sonucunda ekonomik anlamda çok ciddi yıkımlarla karşılaşmışlardır. Kendilerine “arim seli” gelmiş, sahip oldukları bahçeleri buruk yemişli, acı ılgınlı ve içinde sedir ağacı bulunan iki harap bahçeye çevrilmiştir.³¹⁹⁷ Verimli araziler verimsiz ve çorak bir bahçeye dönüştürülmüştür.

Ekonomik anlamda çöküşü gösteren önemli unsurlardan birisi de ticari alanda yaşanan ahlaki ilkelerin ihlalidir. Peygamberlerin getirmiş olduğu vahye dayalı ticari ahlakla ilgili ilkelerde onlara uymamak, kendi çıkar ve menfaatlerinin peşinden koşmak toplumsal yaşamın ayrılmaz parçası olan ticari ilişkilerin sarsılmasına, güven duygusunun yok olmasına ve toplumların çöküşüne doğru hızla yol alınmasına neden olacaktır. Çünkü bu ahlaki ilkelerin kaybolması ölçü ve tartıda haksızlık,³¹⁹⁸ batıl yollardan mal yeme,³¹⁹⁹ faiz³²⁰⁰ ve kumar³²⁰¹ gibi haksız kazanç elde etme ve zulüm şekilleri ortaya çıkacaktır. Bunlar ise toplum içinde fesat ve bozgunculuktan başka bir şey değildir.³²⁰² Ticari anlamdaki anlaşmazlık ve zulümler hem bireyler hem de toplumlar arasındaki düşmanlık, kavga, savaş, intihar ve öldürmelerin nedeni olabilmektedir. Ku'an'da insanların batıl yollarla servet kazanmalarının

³¹⁹⁵ Mazharuddîn Sıdîkî, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, s. 42.

³¹⁹⁶ El-Kasas, 28/76-79, 81. Daha geniş bilgi için bk. Taberî, **Camii'l-Beyân**, XIX, s. 320-336; Kurtûbî, **el-Cami' li Ahkâmi'l-Kur'an**, XVI, s. 321-326.

³¹⁹⁷ Sebe', 34/16. Ayette geçen “Arim seli”; Sebe' kavmini cezalandırmak üzere meydana getirilen, şiddetli yağmurun sebep olduğu bir sel felaketidir. Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, VI, s. 394.

³¹⁹⁸ El-En'âm, 6/152; eş-Şuârâ, 26/182; el-Mudaffîfîn, 83/1-3; er-Rahmân, 55/9.

³¹⁹⁹ En-Nisâ, 4/29, 161; el-İsrâ, 17/34.

³²⁰⁰ En-Nisâ, 4/160-16.

³²⁰¹ El-Mâide, 5/90-91.

³²⁰² El-A'râf, 7/85; Hud, 11/84-85; eş-Şuâra, 26/182-183.

yasaklanmasının ifade edilmesinden sonra; “*kendi nefislerinizi öldürmeyin*”³²⁰³ ifadeleri bu bağlamda oldukça dikkat çekicidir.

Takımın olumsuz tavırlar nedeniyle sahip olunan mal ve servetlerin çeşitli şekillerde tahrib edildiği ve çöküş yaşandığı görülmektedir. Ekonomik alanda çöküşe Medine’deki Yahudiler önemli bir örnektir. Hz. Peygamber’e karşı yaptıkları antlaşmalarda durmayan ve müşriklerle işbirliği yapan Yahûdiler sürgüne maruz kalmış, kendileri ve başkalarının elleriyle evleri başlarına yıkılmıştır.³²⁰⁴

Lidere itaat, doğruların peşinden gitme gibi olumlu tepki ve davranışlar ise toplumların çeşitli ekonomik imkanlara kavuşmalarına neden olmuştur. O toplumlara bir çok ekonomik imkanlar doğmuştur. Hz. Peygamber’e karşı olumlu tavır takınan, onunla beraber hertürlü zorluğa katlanan ve destek veren müminlere Hayber’de ve diğer fetihlerde verdiği ganimetler bunlardan sayılabilir.³²⁰⁵

Sonuç olarak şunu ifade etmek mümkündür. Maddi refah ve imkanlar toplumu kibir ve büyülenmeye sevk edebilmektedir. Ayrıca maddi imkanlar arttıkça mala olan ihtiras daha fazla artmakta ve malı elde etmek için her türlü ticari ahlaksızlık yoluna başvurulmaktadır. Ayrıca mal peşinde aşırı koşma, ferdi hedefleri adeta tek gaye haline getirme toplumsal sorumluluğun zayıflaması sonucunu doğurmaktadır. Bütün bunlar hem hedef haline dönüştürülüp ihtirasla peşinden koşulan maddi imkanların yok olmasını hem de manevi anlamda toplumun çöküşünü sağlamakta ya da hızlandırmaktadır. Toplumsal hayatın vazgeçilmez unsuru olan varlıkların insan ve toplumları kötü sona götüren bir unsur olmaktan alıkoyacak çare bu maddî değerlere sahip olanların olumsuz sonuçlara götüreceği yolları tıkayan ve kendilerini kontrol eden manevi ve ahlaki değerlere sahip olmalarıdır.

Maddenin bizzat kendisi kötülük kaynağı ve toplumları çöküşe götüren unsur değildir. Ekonomik değerlerin yanlış kullanımı iradeyi zayıflatmakta, insanların duygularının esiri olması sonucunu doğurmaktadır. Duyguların esiri olmak ise zulüm, haksızlık, adaletsizlik getirmekte ve neticede toplumun çöküşünü sağlamaktadır.

³²⁰³ En-Nisâ, 4/29.

³²⁰⁴ El-Haşr, 59/2.

³²⁰⁵ El-Fetih, 48/20-21.

Toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi ticari ve ekonomik alanda da peygamberler tarafından konan ilahi ilkelere uymamak, toplumlara sunulan imkanları amaca uygun kullanmamak onları çeşitli ekonomik felaketlere sürüklemiştir. Toplumların kıtlık, kuraklık, maddi imkanların yok edilmesi, mal ve servetlerin tahrib edilmesi gibi sonuçlarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Zenginlik ve refah inkar ve adaletsizliklerin artmasına neden olmuştur. Buna mukabil lidere itaat, doğruların peşinden gitme toplumların çeşitli ekonomik imkanlara kavuşmalarını sağlamıştır. Bu sonuç şunu göstermektedir: Esasen erdem ilkelerine uymakla maddi refahın bir arada bulunması temelde birbirine zıt hadiseler değildir.

Liderlere karşı gösterilen olumlu tepkiler diğer alanlarda olduğu gibi ekonomik ve ticari alanda da toplumların kalkınma ve ilerlemelerine sebep olurken onlara karşı gösterilen olumsuz tepkiler çeşitli kargaşa, haksızlık ve zulümlere vesile olmakta ve sonuçta toplumu çöküş ve yok oluşa sürüklemektedir.

4. Dini açıdan

Bu başlık altında daha çok toplumların manevi değerler açısından zayıflamaları, bu değerlerin zayıflamasının bir sonucu olarak toplumsal yaşamda meydana gelen olumsuzluklar, karşılaşılan çeşitli felaketler ve ahiret açısından yaşanacak azap genel anlamda ele alınacaktır.

Dini değerler ve yaşantının hem dünya hem de ahirete bakan yönleri vardır. Lider toplum ilişkisinde de bu geçerlidir. Kur'an'a bakıldığında ahiret açısından olumsuz liderlere tabi olanların, orada bu liderler kendilerini terk ettiklerinde onlara tabi olmaktan dolayı büyük pişmanlık duyacakları³²⁰⁶ belirtilir. Önderlere karşı gelenlere aşağılık ve çetin bir azab olduğu dile getirilir.³²⁰⁷ Ahirette olumsuz yöne sevkeden önderler ve onlara uyanların iki kat ceza görecekleri haber verilir.³²⁰⁸ Önderler sapmaları ve saptırmaları nedeniyle onlara uyanlar ise sapmaları ve saptıranlara uymaları nedeniyle bu azabı hak ederler. Burada hem toplumu yönlendiren liderlerin

³²⁰⁶ El-Bakara, 2/166-167.

³²⁰⁷ El-En'âm, 6/124.

³²⁰⁸ El-A'râf, 7/38.

hem de onlara uyan toplumların karşılıklı etkileme ve etkilenme noktasındaki sorumluluğuna ve bunun getireceği sonuçlara işaret edilmektedir.

Kur'an'da dünyada fesad çıkararak, halkına zulüm ve kötülük yapan önderlere inanan ve onların peşinden giden, yapılan kötülük ve adaletsizliklere çıkar, korkaklık ve Allah'a güvenmeme nedeniyle tepki göstermeyen toplumlara azap va'di vardır. Hem yeryüzünde hem de ahirette cezaya çarptırılacaklardır.³²⁰⁹ İnsanları doğru ve hakka uyma noktasında saptırma girişimlerinde bulunan ve büyüklük taslayıp yüz çevirenler için acıklı ve rüsvay edici bir azap vardır. Varacakları yer cehennemdir.³²¹⁰ Toplumda ileri gelenler olarak ifade edilen "mele" toplumlari hem bu dünyada helake sürüklemiş hem de ahirette azaba uğramalarına sebep olmuştur.³²¹¹ Dünyevi ve uhrevi çöküşe neden olmuşlardır.

Gerçekleri getiren Hz. Hûd'u inkar eden kavmi Allah'ın hışmı ve gazabına maruz kalmış,³²¹² Allah'ın rahmetinden uzak olmuş ve dünyada da ahirette de lanetlenmişlerdir.³²¹³ Firavun ve takipçileri de dünya ve ahirette lanete uğramışlardır.³²¹⁴ Nemrûd ve Firavun ailesinin günah işlemeleri nedeniyle cezalandırılacakları³²¹⁵ ve bu cezanın hem dünya hem de ahirette olacağı Kur'an'da belirtilmektedir.³²¹⁶

Ehl-i Kitap'tan bazı topluluklara isyanları nedeniyle Allah lanet ve gadab etmiştir.³²¹⁷ Önderin getirdiklerine uymamaları, itaat etmemeleri ve inanmamaları toplumların küfür ve azgınlıklarının artmasına,³²¹⁸ sapıklığa düşmelerine,³²¹⁹ kalplerinin mühürlenmesine ve gerçekleri işitmemelerine neden olmuştur.³²²⁰

Yahûdilerin zulüm sayılabilecek davranışları nedeniyle kendilerine normalde haram olmayan tırnaklı hayvanlar ile koyun ve sığırın iç yağları gibi bazı şeyler onlara

³²⁰⁹ En-Nisâ, 4/97; Sebe', 34/31-33.

³²¹⁰ Lokman, 31/6-7; es-Sâffât, 37/127.

³²¹¹ İbrâhîm Çelik, **Kur'an'da Peygamberlere Karşı Güçler**, s. 34-35.

³²¹² El-A'râf, 7/71-72.

³²¹³ Hûd, 11/59.

³²¹⁴ Hûd, 11/99.

³²¹⁵ Âl-i İmrân, 3/11.

³²¹⁶ En-Nâziât, 79/25.

³²¹⁷ El-Mâide, 5/60; el-Haşr, 59/2.

³²¹⁸ El-Mâide, 5/68.

³²¹⁹ El-Ahzâb, 33/36.

³²²⁰ El-A'râf, 7/100-101; Yunus, 10/74.

haram kılınmıştır.³²²¹ Peygamberleri öldürmeleri, faiz yemeleri ve tefecilik yaparak fakirleri ezmeleri gibi zulümleri nedeniyle onlara biraz önce ayetle belirtilen hususlar haram kılınmıştır.³²²²

Dinin toplumdaki en önemli fonksiyonlarından birisi çeşitli nedenlerden dolayı ortaya çıkan sosyal farklılıkların neden olduğu parçalanma tehlikesini ortadan kaldırmasıdır. Din toplumu bütünleştirerek insanlarda oluşturduğu zihinsel yapıyla çıkacak muhtemel karışıklık ve düzensizlikleri önleme vazifesini üstlenir.³²²³ Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, genel olarak din birleştirici bir role sahip olmakla beraber, dinleri doğru anlamamak, önyargı ve kültürlerle menfaat ve çıkarların etkisinde kalarak bir dini yaşam ve anlayış oluşturmak toplumlarda bütünleşmenin yerine bir parçalanma ve bölünme de getirebilir. Birçok dinin tarihinde görülebileceği gibi özellikle Hristiyanlık tarihinde mezhepler savaşı olarak bilinen tarzda bu gerçeklik görülmektedir. Yani din toplumsal düzen sağlayabileceği gibi yanlış anlama ve saptırma durumunda düzensizliğe ve toplumun yok olmasına da sebep olabilmektedir.³²²⁴

Peygamberlere karşı gelme tepkisi fert ve toplumların dinden çıkma ve uzaklaşmalarına sebep olmaktadır. İman edip, peygamberin getirdiklerinin hak olduğuna şahitlik ettikten sonra apaçık deliller gelmesine rağmen bazı kimselerin inkara saptıkları ve bunların Allah tarafından doğruya ulaştırılmayacağı Kur'an'da belirtilir.³²²⁵ Daha sonraki ayetlerde imandan sonra inkara sapıp ve bunda ileri giden kimselerin tevbelerinin kabul edilmeyeceği ve sapıkların ta kendileri olacağı bildirilir.³²²⁶ Böyle bir toplumu Allah'ın gidereceği ve onların yerine Allah'ı seven ve Allah'ın kendilerini sevdiği, müminlere karşı alçak gönüllü, kafirlere karşı güçlü ve onurlu, cihad eden ve kınayıcının kınamasından korkmayan bir toplum getireceği yine Kur'an'da dile getirilir.³²²⁷ Liderin getirdiği ve ortaya koyduğu ilkelere ve lidere uymayan kişi ve toplumların doğrulardan ayrılacakları ve neticede çökecekleri, yerine başka toplumların geleceği genel bir uygulama olarak tezahür etmektedir. Bu süreç peygamberlere inanıp

³²²¹ El-En'âm, 6/146.

³²²² Begavî, **Meâlimu't-Tenzil**, III, s. 200; Razî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XIII, s. 236.

³²²³ Okumuş, **age.**, s. 29.

³²²⁴ Okumuş, **age.**, s. 29.

³²²⁵ Âl-i İmrân, 3/86.

³²²⁶ Âl-i İmrân, 3/90.

³²²⁷ El-Mâide, 5/54.

onların peşinden giden toplumlara ilahi bir yardımın söz konusu olduğu, aksi durumlarda ise olumsuz sonuca doğru sürüklendikleri gerçeğini ortaya çıkarmaktadır.

Yukarıda çerçevesi çizilen hususların dini terminolojideki adı “irtidat” dır. İrtidat olayı toplumda yerleşmiş sosyal düzeni ve ahlaki değerleri reddetme anlamına gelmektedir. Bu ise sosyal düzenin çözülmesi, kargaşa ve yaşam alanlarında kaos demektir.³²²⁸ Buradaki toplumun yok oluş şekli; ya tamamen gerçek anlamda ortadan kaldırılması ya da başka toplumların egemenliği altına girmeleridir.³²²⁹ Kur’an’da buna Sebe’ toplumunu örnek olarak vermek mümkündür. Onlar dinden uzaklaştıkları, Allah’ın vermiş olduğu nimetlere nankörlük (*küfür*) ettikleri ve Allah’ın kendilerine yaptıkları yardımı bilmedikleri için helak edilmişlerdir.³²³⁰ Onlar kendilerine verilen büyük güvenlik ve huzura rağmen nankörlük etmiş, İslam’dan uzaklaşmış ve çökertilmişlerdir.³²³¹ Buradaki irtidat daha çok zamanla ve belli bir süreçte ortaya çıkan ameli irtidattır. Bir diğer irtidat çeşidi ise ani olarak ortaya çıkan itikadî irtidattır.³²³² Buna örnek olarak İsrâiloğulları zikredilebilir. Onlar verilen nimetlere karşı nankörlük etmiş, Allah’ın emirlerine ve liderlerine karşı gelmiş, onları öldürmüş, Hz. Mûsa’ya isyan edip buzağıya tapmışlardır.³²³³ Tevhidden uzaklaşıp putperestliğe geçmişlerdir. Halbuki tüm peygamberler toplumlarını tevhide ve Allah’a ibadete çağırmışlardır.³²³⁴ Önderlerini dinlememe ve onlara isyanda bulunmaları dini anlamda bir çöküş yaşamalarına neden olmuştur.

Gerek Hz. Peygamber döneminde bazı müminlerin Beni Kaynuka yahudilerinin saflarına geçmesi³²³⁵ gerekse daha sonra Hz. Ebubekir zamanında meydana gelen irtidat olaylarının arkasında siyasi bir boyutun olduğu da hiç bir zaman gözardı edilmemelidir.³²³⁶ Bununla beraber gerek Hz. Peygamber gerekse daha sonraki Hz. Ebubekir liderliğinin çeşitli nedenlerle benimsenmemesi -ki onlar Kur’an ve vahyin hakikatlerine çağırıyorlardı- dini yönden ciddi anlamda zaaf ve çöküşü doğurmuştur. Bu

³²²⁸ Said Halim Paşa, “İslam Dünyası Neden Geri Kaldı” Buhranlarımız ve Son Eserleri, s. 168.

³²²⁹ Okumuş, Kur’an’da Toplumsal Çöküş, s. 120-121.

³²³⁰ Sebe’, 34/15-21. Ayrıca bk. en-Nahl, 16/112-113.

³²³¹ M. A. El-Mevlâ ve arkadaşları, Kısasü’l-Kur’ân, Kahire: Darü’t-Türâs, 1984, s. 289.

³²³² Okumuş, age., s. 123.

³²³³ El-Bakara, 2/47-61, 83, 93; Âl-i İmrân, 3/23; el-Mâide, 5/19-20; Tâhâ, 20/86-97.

³²³⁴ El-A’râf, 7/59; en-Nisâ, 4/36.

³²³⁵ Âl-i İmrân, 3/168; el-Mâide, 5/51-56; et-Tevbe, 9/42, 66.

³²³⁶ Halil İbrâhîm Hasan, Siyasî-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi, İsmail Yiğit ve arkadaşları (çev.), İstanbul: Kayıhan Yay., 1985, II, s. 13-25.

çöküşün temelinde nifak diye bildiğimiz ve Kur'an'da tehlikesine dikkat çekilen³²³⁷duygu, inanç, davranış ve tepkinin yattığı veya bu özelliklere sahip kimselerin etken olduğu görülmektedir. Arka plandaki bu davranış ve inanç pratik olarak dinden dönmeler şeklinde ortaya çıkmıştır.³²³⁸ Bu kimselerin hem dünya hem de ahirette şiddetli azaba maruz kalacakları ayrıca Kur'an'da haber verilir.³²³⁹ Hatta ahiretteki karşılaşılabilecekleri azap dünyadakilerden çok daha çetin ve şiddetli olacaktır.³²⁴⁰

Dini anlamda çöküşün ifadesi olan dinden dönme veya dini kılıf içine girip iç alemde dinden uzak durma anlamındaki nifak kişi ve toplumların olumlu liderler diye ifade ettiğimiz peygamberlerin yolundan ayrılmaları veya onlara karşı gelmelerinden kaynaklanmaktadır. Bu durum, toplumsal yaşamın temelini dini ve manevi değerler oluşturduğu için bu karakterdeki insanların hem dünyada çeşitli sıkıntılar çekmelerine hem de ahirette çetin bir azaba maruz kalmalarına sebep olmaktadır.

Özet olarak toplumu saptıran liderler ve onların takipçileri için dünyevi ve uhrevi bir azabın var olduğunu söyleyememek mümkündür. Yine olumsuz liderlere uyma, peygamberlere ve emirlerine karşı gelmenin bu toplumlar için ahirette pişmanlık yaşamaları, imanlarının zayıflaması, küfürlerinin artması, bazı helal şeylerin ceza olarak kendilerine haram kılınması, dinden çıkma ve ahlaki erdemlerden uzaklaşma neticesinde manevi bir çöküntü ile karşı karşıya kaldıklarına sebep olacağı söylenebilir. İnanan ve liderlere olumlu tavır takınanların ise dünyada bir çok beladan kurtulacakları ve ahirette çeşitli mükafatlar elde edeceklerini ifade etmek mümkündür.

Din temelde toplumlar için birleştirici bir unsur olmakla beraber yanlış anlaşılıp ya da yanlış uygulandığında ve bu durum taasubla birleşince tefrikanın da sebebi olabilme gerçekliğine sahiptir. Bu da toplumda adalet, başkalarının haklarına saygı ve moral değerlerin zayıflama ve yok olmasına sebep olarak manevi bir çöküntüye kaynaklık etmektedir.

Değişme ve çöküşle ilgili genel olarak şu değerlendirmeleri yapmak mümkündür. Gerek toplumsal değişme ve gerekse toplumsal çöküş olgularında

³²³⁷ Et-Tevbe, 9/67, 77; el-Ahzâb, 33/12; el-Haşr, 59/11; el-Münafikûn, 63/1-2.

³²³⁸ Okumuş, *age.*, s. 125.

³²³⁹ El-Enfâl, 8/49; el-Ahzâb, 33/48; el-Münafikûn, 73/6.

³²⁴⁰ Ez-Zümer, 39/26.

toplumların sahip oldukları imkanlardan uzaklaşma, toplumsal yaşam bakımından negatif bir oluşum ve huzursuzlukların ortaya çıkması gözlemlenmektedir. Bu olumsuz sonuçlar hem dünyevi anlamda yaşam şartları açısından hem de ahiret bağlamında ortaya çıktığı görülmektedir. Toplumsal yaşamdaki iç dinamiklerde çöküntü yaşandığında mevcut siyasi ve ekonomik imkanlar toplumların başına gelecek kötü sonuçları engellemeye yetmemektedir. Önceki ve sonraki toplumlar liderlerine karşı gelmeleri neticesinde yok olma ve köklerinin kesilmesi şeklinde sonuçlanan azaptan kurtulamamışlardır.³²⁴¹

Bir başka değişim ve çöküşle ilgili gerçek toplumların içerisinde buldukları durumun kötüye gittiğinin farkında olmamaları ve kendilerini bekleyen tehlikenin ansızın gelip çatmasıdır. Toplumlar içerisinde buldukları güç, refah ve mutluluk gibi imkanların vermiş olduğu sarhoşluk nedeniyle gerçekleri göremezler. Geleceğin iyi ve aynı şekilde devam edeceğini zannederler. Fakat ayetin ifade ettiği gibi farkına varmadıkları bir yerden azap onlara gelip çatar.³²⁴²

Yukarıda izaha çalışılan olumsuz liderlerin toplum üzerindeki olumsuz etkisi ve bu liderlere verilen desteğin toplumda olumsuz sonuçlar doğurmasının yanında toplum içerisinde o toplumu kötü sonuçlardan kurtarmak için gayret gösteren iyi kişilerin varlığı toplumun yok oluşunu engelleyen önemli bir faktör olduğu görülmektedir. Kur'an'daki; "*Halkı iyi olduğu halde Rabbin, haksızlıkla memleketleri helâk etmez*"³²⁴³ ayeti bu gerçeğe vurgu yapmaktadır. Yine toplumda durumlarının farkında olup yanlışlardan vazgeçip pişman olan ve bağışlanma dileyen kimselerin varlığı³²⁴⁴ helakin önüne geçecektir. Bu bağlamda inanmış toplum fertlerinin görevi toplumu bu çöküşlerden kurtarmak için çaba ve gayret göstermek, üzerine düşen vazifeleri yapmalarıdır.³²⁴⁵

Peygamberler ve müspet liderlere karşı iyi tavır takınanlara korku ve üzülmeye olmayacağı,³²⁴⁶ iman edip güzel işler yapanlara nimetleri bol cennetler vaad edildiği³²⁴⁷

³²⁴¹ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ani'l-Azim*, XI, s. 295.

³²⁴² Ez-Zümer, 39/25.

³²⁴³ Hûd, 11/117.

³²⁴⁴ El-Enfâl, 8/32-33.

³²⁴⁵ El-A'râf, 7/164-165.

³²⁴⁶ El-A'râf, 7/35.

Kur'an'da bildirilir. Ayrıca onlar Allah'ın rahmetine kavuşurlar.³²⁴⁸ Liderle beraber onlar da afetlerden kurtulurlar.³²⁴⁹ Hz. Lut'un kavmi helak olurken O ve beraberindeki inananlar kurtulmuşlardır.³²⁵⁰

Antakya halkına gönderilen elçilere inanan ve onları destekleyip halkı onlara inanmaya çağıran mümin bir kişinin ahiretteki durumu Kur'an'da dile getirilir. O kişinin cennete girdiği, Rabbi tarafından bağışlandığı ve ikrama mazhar kılınanlardan olduğu bildirilir.³²⁵¹

Kur'an anlatımlarından otaya çıkan toplumların çöküşü bir anda olmamakta çeşitli süreçlerden geçmekte olduğu gerçeğidir. Bu süreç içerisinde şartlar tam olarak oluşmakta ve çöküş ondan sonra gerçekleşmektedir. Bu şartlar ve aşamaların açıklaması daha önce taleplere verilen tepkiler başlığında işlenmişti. Bunun için burada tekrar edilmeyecektir.

İbn Haldun bir devletin ömrünün üç nesil yani yaklaşık 120 yıl olduğunu ve sonunda çöküşe geçeceğini ifade etmektedir. Bunun da üç kuşak olduğunu, birinci kuşağın imkanları elde ettiğini, ikincisinin daha medeni olup sefasını sürdürdüğünü, üçüncünün ise daha korkak ve pısrık olup durumu çok zor bir şekilde idare ettiğini ve neticede bu dönemde çöküşün gerçekleştiğini bildirmektedir.³²⁵² Bu durumu aslında toplumların, özellikle azınlık konumundaki toplulukların yaşam, kültürel, inanç, anlayış, yönetim ve yönetilme zihniyetindeki bir değişim süreci sınırı olarak anlamakta mümkündür. Özellikle büyük toplumlar içindeki küçük grupların asimile veya entegrasyon müddeti olarak değerlendirmek ihtimal dışı değildir. Bu da aslında sahip olunan değerler bakımından bir yok oluş ve çöküşün ya da kendini koruyamamanın bir göstergesidir. Bu çöküş ve yok oluşu engelleme noktasında liderlerin inkar edilemez bir rolünün olduğunu ifade etmek gerekir.

³²⁴⁷ Lokman, 31/8.

³²⁴⁸ Et-Tevbe, 9/71.

³²⁴⁹ Yunus, 10/103; Hûd, 11/94.

³²⁵⁰ Hûd, 11/80-81.

³²⁵¹ Yâsin, 36/26-27.

³²⁵² Ejder Okumuş, "İbn Haldun'da Kur'an'ı Sosyolojik Okuma", **Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar**, Bilal Gökçır ve diğerleri (Ed.), s. 360-361.

D. Demografik ve mekânsal değişimler

Allah Kur'an'da inkarcıları helak edeceğini ve onların yerine inananları yerleştireceğini beyan eder.³²⁵³ Yine ayetlerde insanların inançları, benimsedikleri duygu, düşünce ve yaşayışlarından dolayı başlarına çeşitli felaketler, bela ve musibetlerin geleceğini³²⁵⁴ belirtilir. Bu felaketler doğal afetler nedeniyle olabileceği gibi başka toplumlar tarafından da oluşturulabilir. Bunlardan ikincisi daha çok güçlü olan toplumlar tarafından zayıf toplumları ıslah etmek maksadıyla yapılan ve geçici olarak karşılaşılan felaketlerdir.³²⁵⁵

İnsanlar yaşadıkları yerlerde baskı, zulüm ve şiddete maruz kalır ve dayanılmaz acılarla karşılaşır buldukları diyarları terketmek durumunda kalırlar. Buralardan zorla çıkarılır, sürülür ya da hicret etmek veya göç etmek zorunda bırakılırlar. Bu gerçeğe dayalı olarak “Demografik ve mekânsal değişimler” başlığı altında toplumların karşılaştığı mekansal değişim ve nüfus hareketleri ele alınacaktır.

1. Göçler

“Göç”; *“Ekonomik, toplumsal veya siyasi sebeplerle bireylerin veya toplulukların bir ülkeden başka bir ülkeye, bir yerleşim yerinden başka bir yerleşim yerine gitme işine denir.”*³²⁵⁶ Bu toplumsal hareketler çeşitli nedenlerle toplum ve grupların yaşam süreçlerinde cereyan etmiştir.

Kur'an'a bakıldığında da biraz sonra görüleceği üzere toplumların çeşitli nedenlerle ve özellikle dinî gerekçelerle yurtlarını terk ettikleri ve başka yaşam alanları oluşturdukları görülmektedir. Bu durumu ifade eden kavram ve olaylar bu başlık altında ele alınacaktır.

Kur'an terminolojisinde “h-c-r” fiil kökünden gelen kavramlar genelde inançlarından dolayı yurtlarını terk eden, inanç ve davaları uğruna mal, mülk, akraba, evlat ve yurtlarını bırakıp başka yere göç eden insanlar için kullanılmaktadır.³²⁵⁷

³²⁵³ İbrâhim, 14/14.

³²⁵⁴ En-Nisâ, 4/153, 160-161; el-A'râf, 7/94-95, 130; er-Ra'd, 13/31.

³²⁵⁵ Okumuş, **Kur'an'da Toplumsal Çöküş**, s. 89.

³²⁵⁶ **Türkçe Sözlük**, Hasan Eren ve diğerleri (hızl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, I, s. 556.

³²⁵⁷ M. F. Abdülbakî, **Mü'cemü'l-Müfehres**, s. 730-731.

“Muhacerât” kelimesi de aynı kökten gelmekte olup göç etmek manasını ifade eder. Yapılan bu göç dini sebeplere dayanmaktadır. Göç eden kişiye de “muhacir” adı verilir.³²⁵⁸

Kur’an’da birçok ayette insanların çeşitli nedenlerle yurtlarından göç etmek zorunda kaldıkları belirtilir.³²⁵⁹ Örneğin Hz. Nuh, Hz. Lût, Hz. İbrâhîm, Hz. Şuayb ve Hz. Mûsâ gibi peygamberlerin kendilerine inananlarla beraber sevdikleri, doğup büyüdüğü yerleri terk ederek başka beldelere göç ettiklerinden söz edilir.³²⁶⁰

Bu göç ve hicretin en önemli nedeni zulüm ve baskılardır. Göç olaylarına önemli örneklerden birisi Hz. Mûsâ’nın kavmiyle beraber Firavun’un zulmünden dolayı Mısır’dan ayrılıp Kızıldeniz’i geçerek Filistin’e göç etmeleridir.³²⁶¹ İrailoğullarına peygamber olarak gönderilen Hz. Mûsâ³²⁶² onları Firavun’un zulmünden kurtarıp özgürleştirmek için Mısır’dan göç etmek zorunda kalmıştır.³²⁶³

Yine Hz. İbrâhîm putperest kavminin kendini dinlememeleri ve putlara tapmaya devam etmeleri neticesinde bulunduğu bu toprakları terk edip hicret yolunu seçmiştir.³²⁶⁴ Allah’u Teâla onu, amcazadesi Lut’u ve ailenin diğer fertlerini putperestlerin elinden kurtarmış ve dinlerini yayacakları bir bölgeye yerleştirmiştir. Müfessirlere göre bu bölgenin Şam ve Filistin olduğu belirtilmektedir. Hz. İbrâhîm Nemrûd’un zulmünden kaçıp daha güvenli olan Şam’a yerleşmiştir. Bu bölgelerin bereketli olması ise peygamberlerin buralara yerleşmesi ve dinlerini oralarda yaymalarındandır.³²⁶⁵ Belki bu bereketi sadece bununla da sınırlamamak gerekir. Bazı yeraltı ve yerüstü zenginliklerine de işaret etmesi mümkündür.

Hz. İbrarim’in göç etmesinin sebepleri inanç ve düşüncelerinden dolayı cezalandırılması neticesinde ya kendi isteği ve ortamın inancı doğrultusunda yaşamaya

³²⁵⁸ Razî, **Mefâtihu’l-Gayb**, VI, s. 41.

³²⁵⁹ Âl-i İmrân 3/195; en-Nisâ, 4/89, 97; et-Tevbe, 9/20; el-İsrâ, 17/76; el-Hac, 22/40; en-Nur, 24/22; el-Kasas, 28/85; Muhammed, 47/13; el-Mümtehine, 60/10.

³²⁶⁰ El-Bakara 2/50; el-A’râf 7/ 88; Yunus 10/73, 75-92; el-Hicr, 15/ 65; Meryem, 19/46; Tâhâ, 20/77-78; eş-Şuârâ, 26/52-67, 118; el-Ankebût, 29/26.

³²⁶¹ Ömer Faruk Harman, “Mûsâ”, **DİA**, XXXI, s. 209.

³²⁶² Âl-i İmrân, 3/49.

³²⁶³ El-A’râf, 7/105, 134; Tâhâ, 20/47; eş-Şuârâ, 26/17.

³²⁶⁴ El-Ankebût, 29/26.

³²⁶⁵ El-Enbiyâ, 21/71. Taberî, **Camiu’l-Beyân**, XVI, s. 310.

uygun olmaması ya da kralın kendisini zorlamasıdır.³²⁶⁶ Ayrıca kavmi ve babasının çağırması olduğu tevhid inancına karşı göstermiş oldukları olumsuz tepki ve onlarla yaptığı mücadele³²⁶⁷ olumsuz sonuç verince buraları terk etmeyi ilahi direktifler doğrultusunda gerçekleştirmiştir³²⁶⁸ denebilir.

Allah'ü Teâla bu ayetlerle örnekleme yoluyla Hz. Peygamberi teselli etmiş, onun kavminin bu tepkileri karşısında sabrettiği gibi Mekkeli müşriklerin de putlara tapmama çağrısına karşı kendisine aynı tepkileri gösterdiği, bunun neticesinde hicret etmek zorunda kaldığı ve buna sabretmesi gerektiğine işaret edilmiştir³²⁶⁹ denebilir.

Yukarıda ifade edildiği gibi bu göçlerin asıl nedeni çeşitli zulüm ve baskılardır. Allah Kur'an'da bu gerçeğe şöyle dikkat çekiyor: *“Haksızlığa (zulme) uğratıldıktan sonra, Allah yolunda hicret eden kimseleri, andolsun ki dünyada güzel bir yerde yerleştiririz. Âhiret ecri ise daha büyüktür.”* Yine; *“Rabbin, türlü eziyete (fitneye) uğratıldıktan sonra hicret eden, sonra cihad eden (üstün çaba gösteren) ve sabreden kimselerden yanadır.”*³²⁷⁰ Bu ayetler insanların hicret etmelerinin gerçek nedenlerini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu ayetler Mekkeli müşriklerin Hz. Peygamber ve müminlere yapmış oldukları işkence ve zulümleri neticesinde Müslümanların Habeşistana yaptıkları hicreti anlatmaktadır.³²⁷¹ İlk müslümanlar artmaya başlayınca onlara engel olabilmek için her kabile kendine mensup inananlara işkence etme kararı almıştır.³²⁷² Mekkeli müşriklerin kendilerine önder ve rehber olarak gönderilen peygambere karşı sergiledikleri olumsuz tavır ve baskılar Hz. Muhammed ve bir çok inanan insanın farklı bölgelere ve özellikle Medine'ye hicret etme zorunluluğunu doğurmuştur. Mekke'de İslam dinini yaymaya başlayan Hz. Peygamber kavminin karşı çıkması, orada kendisinin ve beraberindekilerin rahatça yaşamalarına imkân kalmaması neticesinde bu toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır. Hz. Peygamber önce Tâif'e

³²⁶⁶ Mehrân, **Dirâsât**, s. I, s. 128.

³²⁶⁷ Meryem, 19/41-48; el-Enbiyâ, 21/51-70.

³²⁶⁸ Mehrân, **age.**, s. 133-135.

³²⁶⁹ Taberî, **Camîu'l-Beyân**, XVI, s. 310-311; İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, IX, s. 418-419.

³²⁷⁰ En-Nahl, 16/41-42, 110.

³²⁷¹ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm**, VIII, s. 313.

³²⁷² İbn Hişâm, **Sîre**, I, s. 317.

hicret etmiş fakat olumlu sonuç alamamıştır.³²⁷³ O'na inananlar ise önce Habeşistan'a daha sonra da Medine'ye hicret etmek zorunda kalmışlardır.³²⁷⁴

Topluluklar, yaşadıkları alanlarda şayet doğruluk içerisinde yaşayamıyor, hakkı ve adaleti gerçekleştiremiyor, Allah'ın emirlerinin dışına çıkıyorlarsa ve herhangi bir mazeretleri de yoksa buldukları yerleri terk etmek onlar için aynı zamanda bir görev ve gereklilik haline gelebilir. Bazı olumsuz durumlarla karşılaşılsa da daha büyük olumlu sonuçlar doğuracağı için bir görev olarak sorumlu kimselere yüklenmiştir.³²⁷⁵ Çünkü hicret inananlar arasındaki bağın kuvvetlenmesine, birleşme, çoğalma güçlenme, birbirlerine yardımcı olma, aralarındaki sevginin artması, tefrikanın giderilmesi, kişilik kazanmaları ve kendilerine güven duygusunun güçlenmesine sebep olmaktadır.³²⁷⁶ Fakat çaresiz kalan, zavallı ve aciz erkek, kadın ve çocuklar bu görevlerden muaf tutulmuşlardır.³²⁷⁷

Toplumsal bir görev olarak barış, güven ve huzurun hakim olduğu toplumların böyle göç etmek durumunda kalanlara destek olmaları ve kucak açıp yardım etmeleri gerektiğine Kur'an'da vurgu yapılır. Bu bağlamda Mekke'den hicret eden muhacirlere yardım eden Medineli ensar bu fedakarlıklarından dolayı Kur'an'da övülür ve yardım etme bir görev olarak toplumlara yüklenir.³²⁷⁸ Bu konuda Medineli müslümanlar tüm insanlığa örnek olacak yüce ahlak ve insanlık ilkelerini yaşayarak sergilemişlerdir. Onlar gelen muhacirleri sevmiş, desteklemiş, her şeylerini paylaşmış, onlara karşı bir kıskançlık göstermemiş ve hatta onları kendilerine tercih etmişlerdir.³²⁷⁹ Onlar toplumsal bir tavır olarak peygamber ve beraberindekilere karşı cimrilik, kıskançlık, ihtiras ve açgözlülük göstermeyerek aşılması zor ahlaki engelleri aşmışlardır. Bu tavır yani yurtlarına hicret eden kişilere yardım elini uzatmak insani ve aynı zamanda dinî bir vazifedir.³²⁸⁰

³²⁷³ Hasan İbrâhîm, **İslam Tarihi**, I, s. 259-263.

³²⁷⁴ Begavî, **Meâlimü't-Tenzîl**, V, s. 20.

³²⁷⁵ En-Nisâ, 4/97-100. Ayrıca bak. El-Ankebût, 29/56.

³²⁷⁶ Şerafettin Gölcük, "Kur'an'da Hicret", **Atatürk Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul: 1986, sy. 7, s. 16.

³²⁷⁷ En-Nisâ, 4/97; Bk. Vecdi Akyüz, **Kur'an'da Siyasî Kavramlar**, s. 221-222.

³²⁷⁸ El-Enfâl, 8/72-75; el-Ahzâb, 33/6.

³²⁷⁹ El-Haşr, 59/9.

³²⁸⁰ En-Nûr, 24/22.

Çeşitli baskı ve zulümler neticesinde buldukları toprakları terk eden kişi ve topluluklar ve onlara yardım edip kucak açanlar için çeşitli mükafatlar ve Allah'ın hoşnutluğu, rahmet ve affetmesi Kur'an'da vadedilmiştir.³²⁸¹

Aslında hiç kimse sevdiği, değer verdiği, doğup büyüdüğü yerleri ve akrabalarını terketmek istemez. Sahip olduğu mal, mülk ve servetini başkalarına bırakıp kendisi sefalet ve yoksulluk içerisinde yaşamayı arzu etmez. Hicretle ilgili Kur'an ayetlerine bakıldığında³²⁸² bu göçlerin ulvî bir maksada yönelik ve çekilen zarar ve sıkıntılardan daha yüce menfaatleri doğuracağı hedefine matuf olarak yapılmış olduğu görülür. Eğer Hz. Mûsâ'nın İsrâiloğullarını Mısır'dan çıkarması olmasaydı getirmiş olduğu dinin insanlar tarafından kabulü imkansız olurdu. Hicret olmasaydı İslam dininin varlığından belki bugün söz etme imkanı olmazdı. Bu nedenle hicret yeni bir medeniyetin doğuşunun başlangıcıdır. Tarihte bilinen yirmi yedi medeniyetin hepsi bir hicretten sonra ortaya çıkmıştır. Bunun hiç bir istisnası da yoktur.³²⁸³

Burada şunu da ifade edelim ki, hicret ictimai olaylarda sünnetullahın bir tezahürüdür. Sosyolojik olaylarda insan unsurunu devre dışı bırakmak imkansızdır. Allah isteseydi her türlü imkanı var ederek sevdiği peygamberlere ve kendine inananlara sıkıntı çekirtmez ve onları galip getirebilirdi. Fakat sosyolojik bir yasanın geçerliliğini adeta insanlara göstermek üzere tarihte peygamberler aracılığıyla bu göç hadiselerini gerçekleştirmiştir.³²⁸⁴ Dolayısıyla yeni bir medeniyet inşası ve iyilik hareketlerinin başarıya ulaşması gerektiğinde bu çile ve hicretlere katlanmayı kaçınılmaz kılmaktadır. İnsanlar ideolojilerinde başarılı olabilmek için insan unsurunu dikkate alarak ictimai unsur ve ilkeleri göz önünde bulundurmaya zorundadır. Bu nedenle hicret, Hz. Peygamberin de doğup büyüdüğü cahiliyye kültürüne taban tabana zıt yeni bir kültürel değişim sürecinin sonucu oluşmuş, bir yandan peygambere karşı olumsuz tavır takınanların diğer taraftan kendisine inanan, itaat eden ve bağlananların sergiledikleri sadakatin neticesinde gerçekleşmiş bir değişim hareketidir denebilir.

³²⁸¹ El-Bakara, 2/218; en-Nisâ, 4/100; el-Enfâl, 8/74; et-Tevbe, 9/20-22, 100.

³²⁸² El-İsrâ, 17/76-81.

³²⁸³ Ali Şeriatî, **İslam Sosyolojisi Üzerine**, Kamil Cap (çev.), İstanbul: 1980, s. 50 vd.

³²⁸⁴ İzzet Er, "Sosyo-Kültürel Yönüyle Hicret", **Divanet Dergisi Dini-İlmi-Edebi Üç Aylık Dergi**, Ankara: 1988, C. 24, sy. 4, s. 20.

2. Sürgünler

“Sürgün”, “Ceza olarak belli bir yerin dışında veya belli bir yerde oturtulan kimse”³²⁸⁵ demektir. Çeşitli gerekçelerle kişi ve gruplar buldukları yerlerden ve vatanlarından zorla ve istemedikleri bölgelere sürülmüşlerdir. Liderlere karşı toplumluların sergiledikleri tepki ve tavır sonuçlarından birisi de onları ve onlarla beraber olanları sürgün etmeleridir.

Kur’an’da da göç olayları yanında sürgünlerden bahs eden ayetler bulunmaktadır. Sürgün olaylarını gerçekleştirenlerin temel dayanağı genelde sürgüne zorladıkları kişilerin kendileri gibi inanıp ve davranmasından ümit kestikleri, beraber yaşamalarının kendilerine zarar vereceğini düşünmeleridir.³²⁸⁶

Sürgün olaylarına tarihte en önemli örnek Yahudilerdir. Yahudilerin tarihi oldukça çalkantılı, isyanlar ve sürgünlerle doludur. Bunlar içerisinde Yahudileri en çok etkileyen ise Babil sürgünüdür. Bu süreçte kutsallığına, yıkılıp fethedilmezliğine ve korunduğuna inanılan Kudüs tahrip edilmiş,³²⁸⁷ mabed yıkılarak Davut krallığına son verilmiş ve Yahudiler Babil’e sürülmüşlerdir.³²⁸⁸ Bu sürgünler Yahudiler için sadece tarihsel bir olay olmayıp ferdî ve toplumsal olarak günahları ve haddi aşmaları nedeniyle onlara verilen tanrısal bir ceza olarak kabul edilmiştir.³²⁸⁹ Gerek kuzey İsrâil krallığı gerekse güneydeki Yahuda krallığında yaşanan sürgünlerin en önemli sebebinin dönemin peygamberlerinin³²⁹⁰ yapılan dini ve ahlaki hatalardan vaz geçme çağrılarında ve uyarılarına kulak vermemelerinin sonucu gerçekleştiği ifade edilmektedir.³²⁹¹ Ayrıca kan dökmeleri, ensest ilişki ve putperestlik bu sürgün sebepleri arasında yer

³²⁸⁵ **Türkçe Sözlük**, Hasan Eren ve diğerleri (hzl.), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi, 1988, II, s. 1357.

³²⁸⁶ Halil Aldemir, **Kur’an’ı-Kerim’e Göre İhtilaf**, İstanbul: 2010, s. 250.

³²⁸⁷ Carl Schultz, “The Political Tensions Reflected in Ezra-Nehemiah”, **Scripture in Context: Essays in the Comparative Method**, Cari D. Evans, William W. Hallo, and John B. White (Ed.), Pittsburgh: The Pickwick Press, 1980, s. 221, 235.

³²⁸⁸ Leo Trepp, **Judaism: Development and Life**, Belmont-California: Dickenson Publishing Company, 1966, s. 13.

³²⁸⁹ II. Kırallar, 17/19-23; Donald J. Georgen, **The Mission and Ministry of Jesus**, Delaware: Wilmington, 1986, s. 47; Geza Vermes, **Ölü Deniz Parsömenleri/Kumran Yazıtları**, Nurfer Çelebioğlu (çev.), İstanbul: Nokta Kitap yay.,2005, s. 149. Ali Osman Kurt, “Yahudilik’te Sürgün Teolojisi: Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün”, **Dini Araştırmalar**, 2006, C. 9, sy. 25, s. 61.

³²⁹⁰ Sürgün öncesi ve sırasında yaşadığı kabul edilen büyük peygamberler Talmut’taki sıralama ve isimleri; Yeremya, Hezekiel ve İşaya’dır. Fakat Kutsal Kitap’ın ilk basımlarında olduğu gibi genellikle İşaya, Yeremya ve Hezekiel şeklinde kronolojik bir sıralama esas kabul edilmiştir. (Kurt, **agm.**, s. 65, 23 nolu dipnot)

³²⁹¹ Kurt, **agm.**, s. 66.

almaktadır.³²⁹² Bu gerçeği sonunda kendileri de anlamış ve gerçekleri; “*Yahudiler düşmanlarının tanrıları tarafından değil, kendi Tanrı'larına doğru dürüst hizmet edemedikleri için yenilmişlerdir.*”³²⁹³ diyerek itiraf etmişlerdir. Nitekim peygamberleri başlarına gelenler noktasında düşmanlarını değil İsrâil ve Yahudîlileri kınamışlardır.³²⁹⁴ Düşmanlarını ise tanrının kendilerini cezalandırmak için kullandığı bir araç olarak görmüşlerdir.³²⁹⁵

Başlarına gelen felaket onların ders almalarını sağlamış, hatalarından dönme, pişmanlık ve tevbe etmeleri sonucunu doğurmuştur. Nitekim bazı araştırmacılar yapılan bu sürgünün hem dinî hem de siyasî anlamda Yahudiler’in lehine olduğunu ileri sürmüşlerdir. Kendilerine yapılan baskı ve sürgünler sebebiyle aralarında kenetlenmiş ve birbirleriyle savaşmaktan kurtularak ayakta kalmayı başarmışlardır. Ayrıca bu baskı ve sürgünler sayesinde bu bölgelerdeki pagan etkisinde kalmayıp kapanma ya da korunmacı bir tavır sergileyerek inançlarını terk etmemişlerdir. Böylece asimile olarak yok olmaktan kurtulmuşlardır.³²⁹⁶

Burada bir başka dikkat çeken nokta sürgüne gidenlerin iyi incire benzetilerek övülmesi, gitmeyenlerin ise kötü ve çürümüş incire benzetilerek yerilmesidir.³²⁹⁷ Bu ifadeleriyle sürgündekilerin geri dönerek kutsal toprakları yeniden inşa edecekleri, geride kalanların ise daha büyük yıkım yaşayacaklarını ileri sürerek Yahudi milletinin geleceğini geride kalanlarda değilde sürgünde olanlarda görmüştür.³²⁹⁸ Yine kutsal kitabın Yeremya bölümünde geride kalanlar eleştirilerek tanrının yolunu bilmeyenler olarak nitelendirilmişlerdir.³²⁹⁹ Göç etmeyenler daha sonraki tanımlamalarda gerçek Yahudi kabul edilmemiş ve gerçek Yahudilerin sadece sürgünden dönenler olduğu belirtilmiştir.³³⁰⁰ Bununla beraber sürgünde yaşadıkları şehrin tamamen boşaltıldığı,

³²⁹² Mişna, Avot 5/9.

³²⁹³ Rabi Benjamin Blech, **Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü**, Estreya Seval Vali (çev.), İstanbul: Gözlem Yay., 2004, s. 119-121.

³²⁹⁴ David Aberbach, **Imperialism and Biblical Prophecy 750-500 BC**, London and New York: Routledge, 1993, s. 20.

³²⁹⁵ İşaya, 10/5, 13, 24, 45/, 44/28; Yeremya, 25/9; 27/6.

³²⁹⁶ Bk. Aberbach, **age.**, s. 7-11.

³²⁹⁷ Yeremya, 24/1-10.

³²⁹⁸ Schultz, **age.**, s. 223.

³²⁹⁹ Yeremya 5/1-4.

³³⁰⁰ Francine Kaufmann-Josy Eisenberg, **Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik, Din Fenomeni**, Mehmet Aydın (Derleyen ve cev.), Konya: Din Bilimleri Yay., 2000, s. 89; David Biale, **Introduction to Part One: Mediterranean Origins, Cultures of Jews/A New History**, D. Biale (Ed.), New York: Schocken Books, 2002, s. 5.

ıssız kaldığı ve Yahudi yaşamının kutsal topraklarda sona erdiği şeklinde görüşler de vardır.³³⁰¹

Buradaki sürgünde geride kalanların fakir kimseler olmalarıyla³³⁰² hicret esnasında fakir ve çaresiz kimselerin hicret edememesi³³⁰³ gibi bir ortak nokta dikkat çekmektedir. Burada göç edemeyen Yahudilerin köle, tutsak vb. sebeplerle ya koruma altında olmaları, izin verilmemesi ya da dini ve kişilik anlamında çeşitli tavizler vererek baskıdan kurtulup sürgüne gitmediklerini düşünmek mümkündür.

Firavun da Hz. Mûsâ ve inananları yurdundan çıkarmaya çalışmıştır.³³⁰⁴

Mekkeli müşrikler Allah'a inandıkları için Hz. Peygamberi ve inananları yurdundan kovmuş ve çıkarmaya gayret etmişlerdir.³³⁰⁵ Allah'ın dinine ve Hz. Peygamber'e yardım ettikleri, Allah'ın lütuf ve rızasını bekledikleri için fakir muhacirler yurtlarından ve mallarından uzaklaştırılmışlardır.³³⁰⁶

Bu sürgünleri inananlara ve inançsızlara karşı yapılan sürgünler şeklinde ikiye ayırmak mümkündür. Müslümanların Medine'de yaşayan Yahûdileri Allah'ın vahyi doğrultusunda ve Allah'ın bir takdiri olarak sürgüne gönderdikleri Kur'an'da beyan edilir. Bunun nedeni ise Allah ve Resulüne karşı gelmeleridir.³³⁰⁷ Yani isyan etmeleridir. O'nun isteklerine böyle bir tepki göstermeleridir. Ayrıca Yahûdiler'in Medine'den sürgün edilmelerinin bir nedeni de Hz. Peygamber'e suikast düzenlemeleridir.³³⁰⁸ Terörist girişimleridir. Bütün bunların neticesinde Hz. Peygamber onlara şehri terk etmelerini söylemiştir. Onlar ise ölümün bundan daha iyi olduğunu ifade etmişlerdir. Daha sonra muhasara edilip zor durumda bırakılmışlar ve sonunda Şam, Hayber ve Eriha bölgelerine sürülmek zorunda kalmışlardır.³³⁰⁹

³³⁰¹ Salo Wittmayer Baron, **A Social and Religious History of The Jews**, New York: Columbia Univ. Press, 1952, I, s. 105.

³³⁰² Yeremya, 52/15; II. Krallar, 25/11 vd.

³³⁰³ En-Nisâ, 4/97-100.

³³⁰⁴ El-İsrâ, 17/103.

³³⁰⁵ El-İsrâ, 17/76; el-Mümtehine, 60/1.

³³⁰⁶ El-Haşr, 59/8.

³³⁰⁷ El-Haşr, 59/2-4.

³³⁰⁸ Umerî, **age.**, I, s. 306-307.

³³⁰⁹ İbn Kesîr, **Tefsiru'l-Kur'ani'l-Azîm**, XIII, s. 473; Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, VIII, s. 69.

Burada ortaya çıkan bazı toplumların yapmış oldukları çeşitli yanlış toplumsal tepkiler ve sorumluluklarını yerine getirmemeleri ya da liderlerine karşı gelip isyan ve terörist faaliyetlerde bulunmaları neticesinde tehdit olma potansiyellerini ortadan kaldırma düşüncesiyle sürgün edildikleri gerçeğidir. Bu olayların hakim unsurlar tarafından bazen haklı gerekçelere dayandırılırken bazen de açık bir şekilde baskı ve zulümler sonucunda gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Yine liderlere karşı gösterilen tepkileri bu olayların gerçekleşmesinde önemli rolü olduğunu belirtmek gerekir.

3. Deprem

Yüce Allah'ın helaki hak etmiş toplumları yok etme yolları göksel ve yersel afetlerdir.³³¹⁰ Kur'an'da bu gerçeklik; *“Nitekim, onlardan her birini günahı sebebiyle cezalandırdık. Kiminin üzerine taşlar savuran rüzgârlar gönderdik, kimini korkunç bir ses yakaladı, kimini yerin dibine geçirdik, kimini de suda boğduk. Allah onlara zulmetmiyor, asıl onlar kendilerine zulmediyorlardı”*³³¹¹ ifadeleriyle dile getirilmiştir. Nuh kavminin yağın yağmur neticesinde bir tufanla,³³¹² Âd kavminin rüzgarla,³³¹³ Medyen halkı ve Semûd kavminin korkunç bir sesle³³¹⁴ ve Lut kavminin de gökten inen taşlarla³³¹⁵ helak edilmesi gökten gelen afetlere örnek sayılabilir. Yerden gelen afetler ise Firavun ve askerlerinin denizde boğulması,³³¹⁶ Kârûn'un servetiyle beraber yerin dibine geçirilmesi³³¹⁷ ve deprem denilebilecek benzeri olaylardır.

Kur'an'da yersel afetleri ifade edebilecek ve deprem anlamına gelen “hasf”, “recfe” ve “zelzele” kelimeleri kullanılmıştır. “Hasf” kelimesi; iyice derine batmak, üstü kapanmak, yerin içine gidip kaybolmak³³¹⁸ ve Allah'ın onları yerin dibine batırması³³¹⁹ gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelimedede aşağılama ve alçaltma anlamı da

³³¹⁰ Razî, *Mefâtihu'l-Gayb*, XIII, s. 24; Okumuş, *Kur'an'da Toplumsal Çöküş*, s. 90.

³³¹¹ El-Ankebût, 29/40. Ayrıca bk. el-En'âm, 6/65. Bu ayette göksel ve yersel afetlerin yanında toplum fertlerinin birbirine düşmesi sebebiyle toplumsal kargaşa, keşmekeş ve çatışmanın meydana geldiği toplumsal helak ve azaptan da bahs edilmektedir. Çünkü toplumların dışı ve içe karşı savaş halinde olması korku, açlık, öldürme, yaralama, yoksulluk, hastalık ve mukaddes değerlerin yerle bir edilmesi şeklinde sonuçlar doğurmaktadır.

³³¹² Eş-Şuârâ, 26/120; Nuh, 71/25.

³³¹³ Ez-Zariyât, 51/41-42; el-Kamer, 54/19, 21; el-Hakka, 69/6-9.

³³¹⁴ Hud, 11/66-67, 94-95.

³³¹⁵ Hud, 11/82-83; el-A'râf, 7/82-83.

³³¹⁶ El-Enfâl, 8/54; Tâhâ 20/78.

³³¹⁷ El-Kasas, 28/81.

³³¹⁸ Râgıb, *el-Müfredât*, “h-s-f” md.; Zebidî, *Tâcü'l-Ârûs*, XXIII, s. 199-201.

³³¹⁹ Zemahşerî, *Esâsü'l-Belâga*, I, s. 246.

bulunmaktadır.³³²⁰ Bu cezaya çarptırılanlar aynı zamanda aşağılanmakta ve alçaltılmaktadırlar. Hem fiziksel olarak yerin dibine geçirilmeleri hem de perişan edilmeleri, onurlarının zedelenmesi anlamında manevi olarak yerin dibine geçirilmeleri söz konusudur.

Kur'an'da ise "hasf" kelimesi mazi ve müzari fiil şeklinde sekiz yerde geçmektedir.³³²¹ Bu ayetlerde ayın kaybolması (*tutulması*),³³²² Allah'ın insanları yerin dibine batırması³³²³ anlamlarında kullanılmıştır. Kıyame suresi hariç diğer surelerin hepsinde insanların yerin dibine batırılması anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu ayetlerde çoğunlukla genel anlamda yere batırılmadan bahs edilmekte fakat özel anlamda da Kârun'un mülkü ve servetiyle yere batırılmasına³³²⁴ işaret edildiği görülmektedir. Yine ayetlerde³³²⁵ Ashâb-ı Ress olarak geçen topluluğun da aynı şekilde peygamberlerine isyan edip onlara eza ettikleri için yerin dibine batırıldıkları tefsir kaynaklarında belirtilmektedir.³³²⁶

Hz. Peygamberin çeşitli hadislerinde bu şekilde bir azaba düşer olmaktan Allah'a sığındığını ve dua ettiğini görmek mümkündür.³³²⁷ Bütün bunlar bazı kişi ve toplumların deprem ve benzeri cezalarla karşılaştıklarını ve yok edildiklerini göstermektedir.

Bir başka yer sarsıntısını ifade eden kelime ise "r-c-f" dir. Bu kelime şiddetle sarsmak, sarsılmak, yerin sarsılması ve deprem³³²⁸ anlamlarına gelmektedir. Yine aynı kökten gelen "er-Racife" ism-i faili, ilk sûra üfürme, sürekli dalgalandığından dolayı deniz, kıyamet günü ve haşır³³²⁹ gibi anlamlara gelmektedir.

Kur'an'da ise bu kelime fiil ve isim olarak sekiz yerde kullanılmıştır.³³³⁰ Bu ayetlerden birinde kötü haber yayma³³³¹ anlamında olup diğerlerinde ise şiddetli

³³²⁰ Zemahşerî, **Esâsü'l-Belâga**, I, s. 246.

³³²¹ M. F. Abdülbakî, **Mü'cemü'l-Müfehres**, s. 232-233.

³³²² El-Kıyâme, 75/8.

³³²³ En-Nahl, 16/45; el-İsrâ, 17/68; el-Kasas, 28/81, 82; el-Ankebût, 29/40; Sebe', 34/9; el-Mülk, 37/16.

³³²⁴ El-Kasas, 28/81.

³³²⁵ El-Fukân, 25/38; Kâf, 50/12.

³³²⁶ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, IV, s. 351.

³³²⁷ Nesâî, "İstiâze", 60; İbn Mâce, "Duâ", 14.

³³²⁸ Râgıb, **el-Müfredât**, "r-c-f" md.; Zemahşerî, **Esâsü'l-Balâga**, I, s. 340; Firûzâbâdî, **Kâmûsü'l-Muhîd**, I, s. 812.

³³²⁹ Firûzâbâdî, **age.**, I, s. 812.

³³³⁰ M. Fuad Abdülbakî, **el-Mu'cem**, s. 302.

sarsıntı, deprem, sarsılma ve sarsma³³³² anlamlarına gelmektedir. Tefsirlerde bu kelimeye yeri sarsan ses,³³³³ sesle beraber sarsıntı³³³⁴ ve şiddetli sarsıntı³³³⁵ gibi anlamlar verilmiştir. “Recfe” kelimesi hem yukarıda ifade edildiği gibi yer sarsıntısı ve deprem hem de bir topluma helak edilmeden önce gönderilen ve depremden daha hafif ikaz niteliğinde cezalar için kullanılmıştır.³³³⁶

Bir başka sarsıntı ve deprem anlamına gelen kelime ise “zelzele” kelimesidir. Bu kelime sözlükte, bir şeyi hareket ettirmek, Allah’ın yeri hareket ettirmesi ve sarsması³³³⁷ anlamlarına gelmektedir. Örneğin Hacc suresinde; “*Ey insanlar! Rabbinizden korkun! Çünkü kıyamet vaktinin depremi müthiş bir şeydir!*”³³³⁸ şeklindeki ayette bu anlamda kullanıldığı görülür.

Kur’an’da bu kelime altı yerde kullanılmış olup bunlardan birincisinde yerin şiddetli sarsılması³³³⁹ ikincisinde kıyamet sarsıntısı anlamında kullanılmışken³³⁴⁰ diğer üçünde insanın korkma, sıkıntı ve endişeden dolayı içinde bulunduğu ruhsal durumu³³⁴¹ anlatmaktadır. Bu kelime durgun halde iken şiddetli sarsıntıyı³³⁴² ifade etmektedir. Hem deprem anında hem de kıyamet sahnesinde hareketsiz halde olan yer parçası veya yer kürenin tamamının aniden ve şiddetli sarsıntısını ifade etmektedir. Hac suresinde bahs edilen şiddetli sarsıntı aynı zamanda kıyamet alametlerinden de birisidir.³³⁴³

Kur’an’da bazı toplumların taşla helak edilip memleketlerinin taş yığını haline geldikleri, depremle helak edildikleri ve viraneye çevrildikleri haber verilir.³³⁴⁴ Bu hadiselerin ilgili toplumların yapmış oldukları hatalar, liderlerine karşı takınmış oldukları olumsuz tepkiler ve ilahi emirlere kulak vermeyip hak yoldan sapmaları

³³³¹ El-Ahzâb, 33/60.

³³³² El-A’râf, 7/78, 91, 155; el-Ankebût, 29/37; el-Müzzemmil, 73/14; en-Nâziât, 79/6.

³³³³ Zemahşerî, **el-Keşşâf**, II, s. 467.

³³³⁴ Begâvî, **Meâlîmü’t-Tenzîl**, III, s. 248.

³³³⁵ Kurtûbî, **el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, IX, s. 271.

³³³⁶ Abdullah Emin Çimen, **Niçin Helak Oldular**, İzmir: 2007, s. 458.

³³³⁷ Cevherî, **es-Sihâh**, IV, s. 1717; Zemahşerî, **Esasü’l-Balâğa**, I, s. 419; İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, III, s. 1856; Fîrûzâbâdî, **Kâmûsü’l-Muhîd**, I, s. 1010.

³³³⁸ El-Hâcc, 22/1.

³³³⁹ Ez-Zilzâl, 99/1.

³³⁴⁰ El-Hâcc, 22/1.

³³⁴¹ El-Bakara, 2/214; el-Ahzâb, 33/11. Ayrıca bk. İbn Manzûr, **Lisânü’l-Arab**, III, s. 1856-1856; Razî, **Mefâtîhu’l-Gayb**, VI, s. 21, XXV, s. 200.

³³⁴² Begâvî, **Meâlîmü’t-Tenzîl**, VI, s. 331.

³³⁴³ Kurtûbî, **el-Câmi’ li Ahkâmi’l-Kur’ân**, XIV, s. 309-310.

³³⁴⁴ El-En’âm, 6/65. Bk. Razî, **Mefâtîhu’l-Gayb**, XIII, s. 24.

nedeniyle başlarına geldiği söylenebilir. Bu yok oluşları ifade etmek üzere yukarıda açıkladığımız kelimeler kullanılmıştır. Hz. Salih'in getirmiş olduğu gerçeklere inanmayan, vermiş oldukları sözlerinde durmayan Semûd kavmi şiddetli bir sarsıntı ve depremle helak olmuştur.³³⁴⁵ Yine Medyen halkı şiddetli bir sarsıntı yani depremle helak olmuştur.³³⁴⁶ Burada geçen “recfe” kelimesi tefsirlerde deprem veya Cebrâil'in kalplere ürküntü veren bağırması olarak açıklanmıştır.³³⁴⁷ Yine Lût kavminin³³⁴⁸ diğer cezaların yanında depremle cezalandırıldıkları Kur'an'da anlatılmaktadır.

Yer sarsıntısı ve depremlerin ilahi emirleri getiren peygamberlere karşı gelen ve onları dinlemeyen toplumların ilahi bir cezalandırma yöntemi olduğu görülmektedir. İnsanlar kendilerine verilen nimetlerin gerçek sahibini bilemediği ve hatta bu imkanlar nedeniyle azdığı, zulüm ve yaratılış gayesine ters davrandığı zaman hem bu imkanlar ellerinden alınarak hem de sahip oldukları mal, mülk ve servetle beraber kendilerinde yok edildiği görülmektedir. Verilen nimetlere karşı nankörlük etmek, onların sahibini tanımamak cezayı gerektirecek bir hal almakta ve o toplum Firavun ve beraberindekilerde olduğu gibi cezalandırılmaktadır.³³⁴⁹ Onların cezalandırılmalarının sebebi Allah'ın ayetlerini yalanlamaları, onlardan gaflet içinde olmaları ve bunlar hakkında düşünmemeleridir.³³⁵⁰

Dikkat çeken bir başka nokta ise bu felaketlerin hepsinin altında yatan temel nedenin zulüm oluşudur. Bu zulüm hakim güçler tarafından bazı fert ve topluluklara çeşitli yöntemlerle doğrudan yapıldığı gibi dolaylı olarak da yapılabilmektedir. İnsanların çeşitli yollarla gerek doğru ve hakikatlere ulaşma ve bunları yaşamaya engel olma şeklinde olsun gerekse ellerinde bulunan çeşitli imkanlardan onların mahrum bırakılması ve yaşadıkları ortamlarda bulunan nimet ve imkanların yok edilmesi suretiyle çevre ve doğal dengenin bozulması neticesinde çeşitli doğal afetlerin onların başına gelmesi şeklinde olsun hepsini bu dolaylı zulmün içinde görmek gerekir. Dolayısıyla kişi ve toplumların başlarına gelen felaketler aslında kendi yaptıkları ve

³³⁴⁵ El-A'râf, 7/73, 78; el-Hâkka, 69/5. Bk. Taberî, **Camîu'l-Beyân**, X, s. 283-287; Begavî, **Meâlimu't-Tenzîl**, III, s. 247-248.

³³⁴⁶ El-A'râf, 7/91; el-Ankebût, 29/37.

³³⁴⁷ İbn Kesîr, **Tefsîru'l-Kur'ani'l-Azîm**, X, s. 510; Kurtûbî, **el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân**, XVI, s. 361.

³³⁴⁸ En-Necm, 53/53. Bk. Râzî, **Mefâtihu'l-Gayb**, XXIX, s. 25.

³³⁴⁹ El-A'râf, 7/136.

³³⁵⁰ Zemahşerî, **el-Keşâf**, II, s. 498.

ettikleri yüzündendir.³³⁵¹ Yoksa Allah tarafından gelen bir zulüm ve haksızlık yoluyla gerçekleşmemektedir.

Bu konularla ilgili dikkat çeken diğer bir husus; Kur'an'da toplumların karşılaştıkları çeşitli acı veren hadiselerin altında yatan nedenlerin iyi tahlil edilmesi gereğidir. Bu hadiseler Kur'an'da boş yere anlatılmamaktadır. Ders alınması gerektiğine çeşitli yerlerde vurgu yapılmaktadır. Bu ayetlerde ibret almak anlamına gelen "nekâlen" kelimesi kullanılmaktadır.³³⁵² Günümüz toplumları, bu hadiseleri iyi tahlil edip bu kötü sonuçları doğuracak sebep, davranış, tepki ve uygulamalardan uzak durmalıdır. Aksi halde aynı sonuçlarla karşılaşmak kaçınılmaz olacaktır.

Bu konularda toplumlara rehberlik eden başta peygamberler olmak üzere toplumun önde gelen liderleri dikkatlice incelenmeli, kimin arkasından gidildiği ve takip edilen liderin onu nerelere sürüklediği hususunda oldukça dikkatli olunmalıdır. Felakete götüren ve felaketten kurtaran liderler birbirinden ayırt edilmeli ve müspet olanların peşinden gidilmelidir. Bu olumsuz sonuçların doğmasına neden olan liderlerin peşinden gitmek sadece takip eden için değil aynı zamanda içerisinde bulunduğu toplumun da felaketi olduğu bilinmelidir. Bunun nedeni ise doğru ve dürüst olan toplum fertlerinin toplumun önderliğini yapan olumsuz liderlerle onların peşinden giden kimselerin içinde buldukları zalimlik ve yanlışlıklardan onları alıkoyarak toplumsal görev ve sorumluluklarını yerine getirmemeleri olduğu söylenebilir. Vurdum duymaz ve sorumsuz toplum bir gemide yer alan yolculara benzetilerek anlatılmıştır. Bir hadiste batan gemi örneğinde belirtildiği gibi³³⁵³ insanların bulunduğu, bazı kişilerce delinip diğerlerinin onlara engel olmaması neticesinde toplumun tüm fertleri gelen bu felaketten etkilenmiş ve korkunç sonu hep birlikte yaşamaları kaçınılmaz olmuştur. Bu durum toplumun bir bölümünün sorumsuzluğunun toplumdaki diğer fertlerin hepsini etkilediğini göstermektedir.

Fert ve grupların lider konumunda bulunan kişilere karşı göstermiş oldukları tepkiler toplumda çeşitli sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlar toplumsal yaşamı derinden etkilemiş ve o toplumun değişik olumsuzluklarla karşılaşmalarına neden olmuştur.

³³⁵¹ Er-Rûm, 30/36, 41; en-Nûr, 24/63; el-Kasas, 28/47.

³³⁵² El-Bakara, 2/64; Tâhâ, 20/128; eş-Şuârâ, 26/139; el-Kamer, 54/51.

³³⁵³ Buhârî, "Şerike", 6.

Toplumların çeşitli felaketlerle karşılaşmaları, cezalara çarptırılmaları, vatanlarından sürülmeleri ya da buralardan göç etmek zorunda kalmaları en fazla dikkat çeken noktalar olarak görülmektedir.

Genel olarak ise toplumların liderlerine karşı göstermiş oldukları tepkiler nedeniyle Allah'ın koymuş olduğu evrensel yasalar çerçevesinde olumlu ya da olumsuz sonuçlarla karşılaşmışlardır. Ya toplum yapısında çeşitli değişiklikler ya da siyasi, ekonomik, ahlaki ve dini alanlarda zayıflama, güç kaybetme şeklinde toplumsal bir çöküş yaşanarak toplumsal varlığın ortadan kalkması veyahut başkalarının egemenliği altına girmesi gibi neticeler ortaya çıkmaktadır. Buna mukabil liderlere karşı gösterilen olumlu tepkiler ise sonuçta dünya ve ahiret açısından başarı, hakimiyet ve toplumsal varlığın huzur ve barış içerisinde devamı görülmektedir. Toplumların liderlere göstermiş olduğu tepkiler o toplumun varlığını veya yokluğunu belirlemektedir denebilir.

SONUÇ

Tezimizde Kur'an'da liderlerin toplumlardan talepleri, bu taleplere gösterilen tepkiler, bunların sebepleri ve sonuçları ele alınmıştır. Toplumlari çözüme ve çöküşe götüren sebepleri net olarak belirleme, gelecek nesiller ve toplumların bu tehlikelere karşı korunma ve aynı olumsuz sonuçlarla karşılaşmamaları için gerekli noktalarda almaları gereken tedbirler tespit edilmeye çalışılmıştır. Toplumlariin gidişatını yönlendirme noktasında bu değer ve ilkelerden yararlanılması mümkündür. Çünkü tarihin objektif yasalara göre işlediği Kur'an bütünlüğü içinde bakıldığında net bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Kur'an'da toplumsal kanun ve yasaları tespit etmek mümkündür. Tezimizin genel anlamda ortaya koyduğu ilkelerin bu amaca katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Tezimizde elde edilen sonuçlar ve genel ilkeler aşağıdaki şekilde ortaya çıkmaktadır.

İnsanlık tarihine bakıldığında toplumlarda talep, tepki ve sonuç bakımından dönemsel farklılara raslanmaktadır. İlk dönem toplumlarında peygamberlerin talepleri mucizelerle desteklenmiş ve olumsuz tepkiler neticede azabı beraberinde getirmiştir. İnkâr, azgınlık ve sapkınlık tepkileri azapla cevaplandırılmıştır. Hz. Muhammed döneminde ise defaatle mucize talebinde bulunulmasına karşın insanların inanmalarının sağlanması ve davranışlarının test edilmesi mucizeye bağlanmamıştır. Tüm bu süreçlerde Allah'ın peygamberler ve onlara karşı olumlu tepki gösterenleri korumuş, desteklemiş ve kollamış olduğu söylenebilir. Onlar ilahî bir irade ile desteklenmişlerdir.

Peygamberlere karşı gösterilen tepkiler ve onların yaşadıkları olumsuzluklar karşısında güçsüz oldukları ve hakimiyet sahibi olmadıkları dönemlerde Allah tarafından bu yapılanlara karşı sabretmeleri ve üzülmemeleri gerektiği vurgusu yapılmıştır. Muhatap toplumlarla üzerlerine düşer görevleri yerine getirirken çekişme ve kavgaya girmemeleri gerektiği belirtilmiştir. Çünkü sosyal, kültürel ve siyasal zemin buna müsait değildir. Bu durum tüm peygamberlerin ilk dönemleri ve özellikle Hz. Peygamber'in Mekke dönemi için söylenebilir. Hakimiyeti elinde bulundurduğu dönemlerde ise daha aktif, kontrolcü, yönlendirici, yaptırımcı ve gerektiğinde cezalandırıcı bir tutum sergiledikleri görülmektedir. Bu süreci takip etmek belki yeni bir toplum inşa etmenin kaçınılmaz bir gereğidir. Tüm peygamberlerin ilk dönemleri ile

güç kazandığı ve otorite kurduğu dönemler ve Hz. Peygamber'in Mekke ve Medine dönemi buna örnek sayılabilir.

Bütün liderlerin toplumdan ortak bir talepte buldukları görülmektedir. O da kendilerine itaat edilmesi gerçeğidir. Bu hem siyasi hem de dinsel anlamda düzenli toplumsal yapının vaz geçilmez bir gereğidir. Zaten peygamberler bazında onların itaat için gönderildikleri Kur'an'da beyan edilerek toplumların onlara karşı göstermeleri gereken tepki şekli dile getirilmiştir.

Peygamberler açısından bakıldığında dini otoritenin yanında toplumsal ve siyasî otorite niteliği taşıdıkları için insanların toplumsal düzen ve huzur için onlara itaat etme gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Burada dinsel ve siyasal otoritenin içiçe girdiğini görmek mümkündür. Fakat fiiliyatta böyle olmakla beraber dinî ve siyasî diye bir isimlendirmenin olmadığı görülmektedir. Belki bunun nedeni olarak, dinin uygulamalarının bütün alanları içine almasından kaynaklandığını düşünmek mümkündür. Kur'an'da siyasî, dinî ve sosyal hayatla ilgili kuralların yeralmış olması bu birlikteliği gerekli kılmaktadır. Çünkü Kur'an'daki her ilke, kural ve hüküm dinden sayılmış ve dinle bir bağlantısı olduğu kabul edilmiştir.

Liderlere karşı toplumların tepkilerine bakıldığında temel anlayışın fert ve toplumların çıkarına bağlı olduğu görülmektedir. Bütün çabalar bu çıkarları korumaya yöneliktir. Mevcut yapı ve düzen hakimiyeti elinde bulunduran kişilerin ekmeğine yağ sürüp onların hem egemenliklerini hem de sömürü kanallarını sağladığı için bu sistemden ayrılmak istememişlerdir. Bunun için bu adaletsiz ve haksız yapıya karşı çıkan ve onu tehlikeye atabilecek her oluşuma, dolayısıyla peygamberler ve onların yolundan gidenlere başta müstekbir ve mütrefler olmak üzere toplumun ileri gelenleri karşı çıkmış ve onlarla mücadele etmişlerdir.

İnanç ve ahlakî erdemlerden yoksun oldukları için amaçlarına ulaşmak ve çıkarlarını korumak için her türlü yolu kendilerine göre meşru ve mübah saymışlardır. Bunun için o liderleri deli, büyücü, yalancı, şair, fesatçı ve uğursuzlukla suçlamışlar ve onları etkisiz hale getirmek için bir çok yentemi denemişlerdir. Tuzaklar kurma, isyan

etme, tehditte bulunma, alay etme, taşlama, sürgün, öldürme, ihanet ve mesnetsiz ithamlarda bulunma gibi insanlık suçu denebilecek tepkiler göstermişlerdir.

Bütün bunlar karşısında ilkeli, adalete dayalı, istikrarlı ve azimli bir duruş sergileyen başta peygamberler olmak üzere liderler genellikle başarıya ulaşmışlar, muhatapları ise hezimete uğramış ve yok olmuşlardır.

Toplumsal yapı itibariyle inançlı, bilgi sahibi, fakir ve ezilmiş insanlardan oluşan toplum ve gruplar tarafından genellikle lidere inanma, güvenme, itaat etme ve vefakar davranma gibi olumlu tepkiler ortaya konurken inkarcı, müşrik, münafık, zengin, müstekbir ve zevke düşkün profildeki toplum ve gruplardan biraz önce yukarıda dile getirildiği gibi olumsuz tepkiler ortaya konduğu görülmektedir.

Kur'an'ın sosyal konulara oldukça eleştirel yaklaştığı görülmektedir. Olumlu olayların anlatılmasından ziyade olumsuz konulara daha fazla dikkat çekilmiştir. Toplumların yanlış davranışlarına dikkat çekildikten sonra nasıl davranmaları gerektiği ve sonuçta nelerle karşılaşacakları dile getirilmiştir. Adeta toplumda meydana gelen arızalar tespit edilip onların teşhisine gidilmiş ve daha sonraki toplumların aynı hatalara düşmemesi için dikkatler çekilmiştir. Bu nedenle olumlu olaylardan daha çok olumsuz olay ve ilişki biçimlerinden söz edilmiştir.

Kur'an'da anlatılan olay ve ilişkilerde olumsuz tepki ve sonuçlar üzerinde daha fazla durulmakla beraber toplumları başarı, mutluluk ve istikrara sevk eden olumlu tepki ve davranışları da tespit etmek mümkündür. Tespit edilen bu ilkeler toplumların istikrar ve istikballeri için bir ışık mesabesinde olup önlerini görmeleri için kullanılacak temel kriterler olabilir. İmkan ölçüsünde bu kriterleri hem toplumu yönlendiren liderlerin hem de toplumun kendisinin olumlu ve de sorunsuz bir gelecek için dikkate alma gerekliliği bariz bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Çünkü geçmişin birikimini doğru bir şekilde anlama geleceğin inşası için kaçırılmaması gereken bir fırsattır. Kur'an'ın tamamına serpiştirilen bu ilkeler toplumların tarihi süreç içerisinde yönlerini belirleyen önemli unsurlardır.

Toplumların huzur, mutluluk ve istikrarını sadece belli açılardan ve özellikle görünen maddi cepheden değerlendirmek yanlış olmakta, toplum ve yetkilileri yanlış

sanulara ve uygulamalara götürebilmektedir. Bu ise yanlış zmler peşinde koşma hatasına düşürebilmektedir. Bunun için toplumun her kesimini ve onu her yönden dikkate alarak peroblemlerin tespit ve teşhisi yapılmalı, buna göre zmler aranmalıdır. Aksi halde olumsuz değişim, kargaşa, zlme ve yıkılma kaçınılmaz olmaktadır.

Toplumla lider arasındaki ilişkilere halkı değil de kendi ihtiras, çıkar, zevk ve refahını düşünen, toplumu bunlar için araç olarak kullanmaya çalışan önderler sonuç itibariyle zulüm eder konuma gelmekten kendilerini kurtaramamaktadırlar. Zulüm yapan liderler ise sonunda mutlaka kaybeden, adı hiç anılmayan ya da kötü ve nefretle anılan bir şahsiyet olarak tarihe geçmektedir. Toplumunu yok oluşa doğru sürüklemektedir. Ancak buna karşılık toplumu dikkate alan, onların iyliği için çalışan, adaleti hakim kılma peşinde koşan kimseler belli bir süreç sonunda halk tarafından desteklenmekte, bu destekçileriyle beraber zafere ulaşmaktadır. Kazanan hakkın ve adaletin yanında olanlar olmaktadır. Bu iki anlayış aslında toplumların ders çıkarması gereken iki gerçeklik olarak lider ve toplumların önünde duran ve onlara yol gösteren ilişki modelleridir.

Toplumların Kur'an'da anlatılan ilişkilerinden net olarak ortaya çıkan bir başka gerçeklik ise şudur. Toplumsal olay ve sonuçlar zorlayıcı bir gücün etkisiyle değil, tamamen toplum fertlerinin ilişki biçimleri, inanç, yaşam tarzı ve zihtiyetleriyle yakından ilişkili olup onların iradelerine bağlıdır. Bu da kainatın tüm alanlarında olduğu gibi toplumsal süreçlerde de sünnetullah diye Kur'an'ın ifade ettiği temel ilke ve yasaların işlediğini ve buna göre sonuçların ortaya çıktığını göstermektedir. Toplumların huzur, barış, güven ve istikrar için bu yasalara göre hareket etmeleri gerektiğine işaret edildiğini söylemek mümkündür.

Kur'an'ın bize gösterdiği çok önemli bir ilke de toplumsal yaşamda daima bir değişim olmasıdır. Allah tarafından gönderilen tüm peygamberlerin temel gayesi toplumda var olan olumsuzlukların değişmesini sağlamak ve o toplumu olumlu yönde kanalize etme girişiminde bulunmaktır. Tüm peygamberlerin her türlü engellenme, mevcut statükoyu ve çıkarlarını koruma çabalarına giren muhaliflere rağmen bu amaca ulaşmak için aktif rol oynadığını söylemek mümkündür. Bu amaca ulaşmak veya

ulaşamamak halkın tutumuyla yakından bağlantılı olduğu bir gerçektir. Genelde toplumlar yeni değişimlere özellikle ilk başlarda karşı çıkmışlar fakat neticede başarıya ulaşanlar hakikat ve doğruların yanında olanlar ve bunların önderliğini yapanlar olmuştur.

Toplumların, iyi ve olumlu önderlere karşı gelmelerinde en önemli etkenlerden birisi de haksız olarak sağladıkları menfaatlerinden mahrum olmamak için siyasî, iktisadî ve ticarî güçlerini ellerinden kaçırmak istemeyişleridir. Bu güçleri ellerinden kaçırmaları menfaatlerinin gitmesi anlamına geleceği için özellikle peygamberler bu haksızlıklara savaş açtıklarından dolayı onlara karşı çıkarak olumsuz tepki göstermişlerdir.

Peygamberlerin getirmiş oldukları toplumsal ilke ve talepler hiç bir kaygıya bağlı kalmadan tamamen adalete ve hakkaniyete dayalı bir insancıl yaşamı hedeflemektedir. Bu amaca ulaşmak için hiçbir tehdit onları yıldırمامıştır. Göstermiş oldukları çabaları toplumun selameti için olmuş, belli şahsi veya grupsal çıkar ve manfaata matuf olmamıştır.

Toplumların çöküşü bir anda olmamakta ve tarihi bir süreç yaşandıktan sonra gerçekleşmektedir. Bu süreç içerisinde gerek otoriteyi elinde bulunduran kimseler gerekse halk kesiminin duyarsız ve yapılan haksızlıklara sessiz kalmaması gerektiği, aksi halde böyle tavrın tüm toplumun yok olmasına sebep olacağı, toplumun kendi elleriyle kendisini yok edeceği anlamına geldiği söylenebilir. Bu gelen çöküşün ise genelde ayırım yapmadan tüm toplumun içinde bulunduğu gemiyi batıracağı sonucu çıkmaktadır.

Kur'an toplumsal tepkiler ve bunların sonuçlarına işaret ederken bütüncül bir yaklaşım sergilediği görülür. Toplumsal tepkiler ve bunların sonuçlarını tek bir sebebe indirgemenin yanlış olacağını belirtmek gerekir. Kur'an'ın konuları bu çok yönlü ele alış biçimi sosyal olaylara nasıl yaklaşıması gerektiği noktasında bizlere metot bakımından ışık tutmaktadır.

Şunu da söyleyebiliriz ki, liderlerin taleplerine karşı toplumlar tarafından ortaya konan olumsuz tepkiler o toplumları ağır yenilgilere maruz kalma,

bağımsızlıklarını kaybetme, esaret altına girme, toplum içinde kin, nefret, tefrika, zulüm ve düşmanlıkların yayılması gibi olumsuz sonuçları doğurmaktadır. Bu sonuçların meydana gelmesinde toplumların olumlu liderlere karşı olumsuz liderlerin etkileri altında kalmalarının büyük rolü vardır. Yine bu safhaya gelmiş toplumların siyasî ve ekonomik gücü ne kadar fazla olursa olsun çöküşten kurtulmalarının imkansız olduğunu söylemek mümkündür. Buna mukabil olumlu liderlerin göstermiş oldukları istikamette giden toplumların ise zaferlere kavuştukları, dünyevi ve uhrevî anlamda kendilerine çeşitli olumlu vaadlerde bulunulduğu ve her iki açıdan da kazançlı çıktıkları görülmektedir.

Toplumsal yaşamın her alanında olduğu gibi ticari ve ekonomik alanda da peygamberler tarafından ortaya konan ilahi ilkelere uymamak, toplumlara sunulan imkanları amaca uygun kullanmamak onları çeşitli ekonomik felaketlere sürüklemiştir. Toplumların kıtlık, kuraklık, maddi imkanların yok edilmesi, mal ve servetlerin tahrib edilmesi gibi sonuçlarla karşılaşmalarına neden olmuştur. Zenginlik ve refah inkar ve adaletsizliklerin artmasına kaynaklık etmiştir. Buna mukabil lidere itaat, doğruların peşinden gitme toplumların çeşitli ekonomik imkanlara kavuşmalarını sağlamıştır. Bu aynı zamanda şunu da göstermektedir. Esasen erdem ilkelerine uymakla maddi refahın bir arada bulunması temelde birbirine zıt hadiseler değildir. Zengilik ve refahın yanlış kullanımı ve değerlendirilmesi adaletsizliğin ve toplumsal çöküşün kaynağı olmuştur.

Toplumunu saptıran liderler ve onların takipçileri için dünyevi ve uhrevi bir azabın var olduğu söylenebilir. Yine olumsuz liderlere uyma, peygamberlere ve emirlerine karşı gelmenin bu toplumlar için ahirette pişmanlık yaşamaları, imanlarının zayıflaması, küfürlerinin artması, bazı helal şeylerin ceza olarak kendilerine haram kılınması, dinden çıkma ve ahlakî erdemlerden uzaklaşma neticesinde manevi bir çöküntü ile karşı karşıya kalmalarına sebep olacağını söylemek mümkündür. İnanan ve liderlere olumlu tepki gösterenlerin ise dünyada bir çok beladan kurtulacakları ve ahirette de çeşitli mükafatlar elde edecekleri söylenebilir.

Toplumlar kavuştukları çeşitli imkanlar nedeniyle sorumluluklarını kaybedip bu imkanların verdiği mutluluk ve refah sarhoşluğunu yaşayabilmektedirler. Bunun sonucu olarak geleceğini düşünmeyi ihmal ederek gerekli tedbirleri almada hassasiyet

göstermeyip ansızın çeşitli felaket veya yok oluşla karşı karşıya kalabilmektedirler. Toplumlar manevî iç dinamiklerini kaybettiklerinde elde bulunan maddi imkanlar kendilerini kurtarmaya yetmemektedir. Bu durum toplumların yok oluşunun ani bir olay değil belli bir sürecin sonucu olduğunu göstermektedir.

Din temelde toplumlar için birleştirici bir unsur olmakla beraber yanlış anlaşılıp ya da yanlış uygulandığında tefrikanın da sebebi olabilme gerçekliğine sahiptir. Bu durum ise toplumda adaletsizlik, başkalarının haklarına saygısızlık, moral değerlerin zayıflama ve yok olmasına sebep olarak manevi bir çöküntüye kaynaklık etmektedir.

Allah toplumlar için olumlu ya da olumsuz sonuçlara götüren değişmez birtakım yasalar koymuştur. Toplumların var ya da yok olma durumlarını belirleyen bu ilkelere uyma gerçekliğidir. Olumlu liderler ve onlara uyanlar varlıklarını devam ettirirken olumsuz liderler ve onlara uyanlar yok olmaktan kendilerini kurtaramamaktadırlar.

Toplumların liderlere karşı tutumlarını belirleyen önemli unsurlardan birisi de kişi, toplum ya da bir takım grupların çıkar ve menfaatleridir. Bu menfaatler maddi olabileceği gibi itibar veya otoritesini kaybetme ya da kazanma, baskı ve zulümlerden korunma gibi manevi hususlar da olabilir. Bir liderin çağrısına toplumların olumlu ya da olumsuz tavır takınmaları büyük oranda onların çağırıldığı değer ve ilkelerin bu toplumların çıkar ve menfaatlerine uygunluk oranına bağlıdır. Eğer çağrılan sistem ya da değerler onların çıkarlarına uygunsa olumlu değilse olumsuz tepki göstermişlerdir.

Liderlere karşı gösterilen tepkilerde kadim kültürün oldukça önemli bir etkisi olmuştur. Toplumlar yüz yıllarla ifade edilebilecek bir zaman diliminde oluşturdukları inanç ve yaşam kültüründen kolayca vaz geçememişlerdir. Bu kültür ve değerleri korumak için toplumu yenileme ve ilerletme çabası içerisinde olan liderlere genelde karşı pozisyon almışlardır. Ancak kadim kültür ve değerler karşısında oluşturulan yeni anlayış ve değerler ancak uzun uğraşlar sonucunda oluşturulan güven sayesinde yerleşebilme imkanı bulabilmiştir. Bu yeni değerlerin benimsenmesi yeni liderlere

olumlu tepkilerin doğmasını sağlamıştır. Aynı zamanda bu değerlerin yerleşmesi de toplumların müspet liderlere olumlu tepki vermelerine bağlıdır.

Kur'an'daki peygamberlere karşı gösterilen olumsuz tepkilere bakıldığında taklit, genel bir olgu olup Hz. Nuh'tan Hz. Peygamber'e kadar her dönemde hakikatleri kabul etmeye karşı söküp atılması zor bir engel olarak karşımızda durmaktadır. Ayrıca taklit bataklığına saplananların taklit ettikleri değerlerin yegane doğru olduğuna inanmaları nedeniyle bu değerlere aykırı olan her şeyi doğru da olsa yanlış olarak görme eğiliminde olduklarını belirtmek gerekir. Bunun için onlar sadece o doğruyu reddetmekle kalmamışlar aynı zamanda onu bir tehlike olarak görmüşler ve önderliğini yapanlara saldırmışlardır. Peygamberlere karşı yapılan saldırıların ve gösterilen olumsuz tepkilerin temelinde işte bu zihniyet yatmaktadır.

Toplumların gelişmesinin, ahlakî, siyasî, siktisadî, sosyal ve dini alanlarda doğruyu bulabilmesinin yolu özgürlüktür. Bu özgürlük ise din, düşünce ve fikirleri açıklama ve yaşama özgürlüğüdür. Fakat batıl ve yanlış düşünmeden taklid donuk, değişmeyen ve hatta eleştirilemeyen dogmalara dayandığı için ne yanlıştan kurtulmayı ne de gerçeği yakalamayı mümkün kılmaktadır. Bunun için atacılık gelişme ve değişimin önündeki en büyük engeldir. Kur'an'ın bir taraftan düşünmeyi ve akli kullanmayı önerirken diğer taraftan genel ilkeler belirtip teferruatı insanlara bırakması statiklikten öte dinamik bir anlayışı bizlere önerdiği anlamına gelmektedir. Liderlere karşı gösterilen olumsuz tepki bu dinamizmi benimseyemeyen ve statükodan kurtulamayan kesimler tarafından gerçekleştirilmektedir.

Toplumların değişimi hiç bir zaman kolay olmamıştır. Hem bu değişim süreci uzun zaman almış hem de çeşitli çatışma ve zulümlerin kaynağı olmuştur. Bu yeni değerler sistemi bazen toplumların parçalanmalarına ve yok olmalarına sebep olurken bazen de yeni büyük topluluk, devlet ve medeniyetlerin oluşmasına kaynaklık etmiştir. Bir çok büyük ve güçlü medeniyet sancılı ve uzun çatışmalar sonucunda doğmuştur. Sancısız bir değişimin çok zor olduğunu söylemek mümkündür.

Yine bu yeni medeniyetlerin doğuş sancıları bir çok topluluk ve lideri acı, işkence ve zulme maruz bırakarak buldukları yurtlarını terk etmek zorunda

birakmiştir. Çeşitli göç ve sürgün olayları yaşanmıştır. Ancak gerçekleri gören ve bu hakiki değerler uğruna her türlü çile ve işkenceye katlanan, mutluluk ve zevklerinden vaz geçen, fedakarlık gösteren, kararlı, istikrarlı ve bu değişimi gerçekleştirmede öncülük eden liderlere bağlılık gösteren kişi ve toplumların yeni medeniyetlerin doğuşunda, inşa ve ihyasında önemli bir yeri olmuştur. Bu yoğun baskı ve zulümler nüfus dengelerini etkilemiş neticede bir çok göçler ve sürgünler yaşanmıştır.

Toplumların başlarına gelen felaketler cebri ve sebepsiz değildir. Kendi yaptıkları olumsuz davranışlar ya da yapması gerekirken yapmadıkları sorumluluk alanındaki fiilleri nedeniyledir. Çeşitli felaketler doğrudan ya da dolaylı olarak birbirlerine zulüm yapma ve doğal dengeleri bozmaları nedeniyle toplumların başlarına gelmiştir.

İfade edilmesi gereken bir başka gerçek ise şudur. Allah'ın toplumlara karşı uyguladığı bazı cezalar insanların işledikleri ferdi suçlardan ziyade toplumsal hal almış davranışlardır. Ferdi davranışların etkisi kişinin kendisiyle sınırlı ve beşeri zaafının bir sonucudur. Sonuçları da daha çok kendisini etkiler. Fakat toplumsal hal almış tutum ve davranışlar sonuç itibarıyla tüm toplum fertlerini etkilemektedir. Bunun için Allah bu ferdi suçlardan dolayı toplumları helak etmemiştir. Fakat bu davranışlardan Allah'a meydan okumak, zulüm yapmak ve davranışların toplumun genel yapısını ve toplumsal düzeni tehdit eder duruma gelmesi bu genel ilkedен müstesnadır.

Toplumların karşılaştıkları sonuçların nedenleri sadece yapmış oldukları dinî hatalarla sınırlı değildir. Allah'ın insanlar, diğer canlılar ve tüm evren için koyduğu genel yasalara ters ve bu ilkelerin oluşturduğu düzeni değiştirmeye yönelik her türlü davranış sonuç açısından cezayı gerektirmektedir. Toplumların yok oluşunu sağlayan cezaların temelini bu özellik oluşturmaktadır.

Kur'an'da anlatılan tüm bu hadiselerin temel nedeni insanların gerçekleri görerek ibret almalarını sağlamak ve tekrar aynı hatalara düşmemelerini sağlamaktır. İnsanları lider toplum ilişkisi bağlamında daha ileri ve mükemmel seviyeye ulaştırmaktır. Bu da ancak Kur'an'daki bu ilişkileri doğru tahlil etmek, sebep sonuç ilişkilerini iyi görmek, ön yargı ve çıkar duygularından kurtulmak suretiyle mümkün

olacağını bilmekle gerçekleşir. Kur'an'ın önceki toplumların yaşadıkları sahneleri bize çok net bir şekilde sunmasının nedeni onlar gibi hareket edip tepki gösterenlerin aynı feci sonuçlarla karşılaşacaklarını göstermektir. İyi ve olumlu davranış sergileyenlerin de güzel akibetlere ulaşacaklarını belirtmektir. Bu, insanlık tarihi boyunca toplumsal yaşam sürecince Allah'ın kanunlarının değişmeyeceğinin de bir ifadesidir.

Toplumlar sıklıkla kendilerini ekonomik, siyasî ve ahlakî yönden kontrol etmeleri ve ne konumda olduklarını gözden geçirmeleri gerekmektedir. Toplumun içinde bulunduğu durum farkında olmadan kötüye gitmiş olabilir. Bu kötüye gidiş bir süreçtir. Özellikle gelişmiş ve refah içerisinde bulunan toplumlar bu otokontrol mekanizmasını iyi çalıştırmalıdır. Aksi halde farkına varmadan çöküşe doğru kendilerini sürükler ve ansızın toplumu yok edecek kötü sonuçlarla karşılaşabilirler.

Toplumların kendilerini üstün görmeleri, haktan hoşlanmamaları, azgınlık, mala aşırı düşkünlük, menfaatperestlik, nankörlük, kin ve hased gibi olumsuz ahlakî davranışları önderlere karşı olumsuz tepki göstermelerine zemin hazırlamıştır. Bu saiklerle liderlerine karşı sürgün etme, saldırma, hainlik yapma, aşağılama, öfkelenme, karşı gelme, kendilerine ayrıcalıklı davranmalarını isteme, inkar, alay etme, zarar verme ve suçlama gibi tepkiler sergilemişlerdir. Buna karşılık liderin ilim, cesaret ve güzel davranışlarla örnek olma gibi meziyetlere sahip olması kendisine karşı olumlu tepki geliştirilmesini doğurmuştur. Sonuç olarak şunu söylemek mümkündür. İyi ahlak liderlere karşı olumlu tepkilerin kötü ahlak ise olumsuz tepkilerin kaynağını oluşturmuştur.

Toplum ya da grupların lidere karşı tepki ve davranışlarında farklı etmenlerin varlığı ortaya çıkmaktadır. Bu etmenleri dinî, ekonomik, psikolojik, siyasi, sosyal ve ahlaki olarak özetlemek mümkündür. Bunların her birinin toplumu yenlendirecek motivasyon gücüne sahip oluşu görülmektedir. Toplumların önceki dinlerine, kültür ve geleneklerine doğru yanlış demeden sarılmaları, ekonomik çıkarlarının peşine düşmeleri, insanın iç dünyasından ve dıştan gelen psikolojik yapısını etki altına alan unsurlar, siyasi gelecek kaygısı, sosyal yapı ve ahlaki değerlerin varlık ya da yokluğu lidere karşı tepkilerinde önemli etkenler olduğu karşımıza çıkmaktadır. Toplumların nabzını tutmak ve onları kontrol altına almak sahip oldukları bu psikolojik

yapı ve davranışlarını etkileyen unsurları iyi bilmeye bağlıdır. Lider de bunları dikkate alarak topluma taleplerini sunmalıdır.

Allah insanı bir çok varlıktan üstün ve en güzel şekilde yaratmıştır. Ona çeşitli kabiliyet ve üstünlükler verip onu sorumlu tutmuştur. Bu sorumluluk çerçevesinde yapması ve terk etmesi gereken alanlar belirlenmiştir. Bu alanlarda başarıya ulaşması için kendilerine yön veren peygamberler ve kitaplar göndermiştir. İnsan topluluklarına liderlik eden kişilerin müspet veya menfi olmaları toplumların gidişatını ve karşılaştıkları sonuçları da etkilemektedir. Toplumların liderlere gösterecekleri tepkiler de sonuçların oluşmasında başat rol oynamaktadır. Bu sonuçlara göre insanlar yaratılış gayesi olan imtihan hakikatını başarmış ya da kaybetmiş olacaktırlar. İmtihani kaybediş ya da kazanma Allah'ın koymuş olduğu sünnetullah çerçevesindeki sonuçları doğuracaktır. Bu da ya dünya ve ahret açısından kurtuluş ve toplumsal varlığın müreffeh ve onurlu bir şekilde devam etmesi ya da yine dünya ve ahret açısından bir çok yönüyle felakete sürüklenmektir. Yani helak olmak ve yok olmaktır.

Toplumlar için helak olma olgusu; toplumsal hayatta meydana gelen değişim, çöküş ve toplumsal yaşamı bozacak değişikliklerin meydana gelmesidir. Bu değişiklikler toplumların fiziksel yaşamlarında olduğu gibi manevi ve o toplumu oluşturan fertlerdeki karakterlerin bozulması şeklinde de meydana gelebilir. Bu durum ise toplumların artık bir toplum olarak varlıklarını sürdürmelerini imkansız hale getirmekte ve yok olmalarına neden olmaktadır. Ya tarih sahnesinden silinmekte ya da koşulları çok kötü ve çileli denebilecek, hürriyetten mahrum, başka toplumların egemenliği altında yaşamak zorunda kalabilmektedirler. Bu durum hem toplumu oluşturan fertlerin buldukları yerleri terk etmelerine hem de çeşitli felaketlerle tamamen yok olmalarına neden olmaktadır.

Tez çalışmamız, özellikle çalışılması gereken ve akademik olarak boşluk bulunduğu düşünülen iki durum dile getirilerek bitirilecektir. Birincisi zenginlik ile inanç veya ahlaki bozukluk arasındaki ilişki, refah ve zenginlik seviyelerinin toplumların dini, sosyal, siyasal ve ahlaki yapılarını ne yönde, ne oranda ve nasıl etkilediği hususları, ikincisi ise Kur'an Sosyolojisi alanında yeterli araştırmaların olmadığı ve bu alanın geliştirilmesi için araştırmacılarını beklediği hususudur.

KAYNAKÇA

- ABDUH, Muhammed, **Tafsirü'l-Kur'âni'l Hakîm**, Beyrut: Daru'l Marife, 2. bs., tsz.
- **Tevhid Risalesi**, Sabri Hizmetli (çev.), Ankara: Fecr Yay., 1986.
- ABDULBAKÎ, Muhammed Fuad, **el-Mu'cemu'l-Müfehres li-Elfazi'l-Kur'ani'l-Kerîm**, Kahire: Matbaat'ü Dari'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1364 (h).
- ABDURRAZİK, Ali, **İslâmiyet ve Hükümet**, Ömer Rıza (çev.), İstanbul: 1927.
- ABDÜRABBÎH, Abdülhafız, **Buhus fi kasasi'l-Kur'ân**, Beyrut: Dârü'l-Kitâbi'l-Lübnani, 1972.
- ABERBACH, David, **Imperialisrn and Biblical Prophecy 750-500 BC**, London and New York: Routledge, 1993.
- ADAL, Erdal, **Hukukun Temel İlkeleri**, İstanbul: 1993.
- ADİL, Muslihiddin, **Ma'lûmat-i Ahlakiyye ve Medeniyye**, İstanbul: 1333.
- AKAR, Muhlis, "Kur'an-ı Kerim'e göre toplumların helak oluş sebepleri ve şekilleri", **Tez (Yüksek lisans)**, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1986.
- AKARSU, Bedia, **Ahlak Öğretileri**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- AKGÜL, Muhittin, **Kur'ân insan ve toplum**, İstanbul: Işık Yayınları, 2001.
- AKYÜZ, Mehmed Emin, **Milletler ne zaman helak olurlar: Kur'an da bildirilen ilahi prensipler huzurun şartları**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1962.
- ALBAYRAK, Halis, **Tarihin İçinden Kur'an'ı Algılamak**, İstanbul: Şûle Yayınları, 2011.
- ALDEMİR, Halil, **Kur'an-ı-Kerim'e Göre İhtilaf**, İstanbul: 2010.
- ALİ, Cevad (1408/1987), **el-Mufassal fi tarihi'l-Arab kable'l-İslâm**, y.y.: 1380.
- ALPER, Hülya, "Münafık", **DİA**, XXXI, s. 565-568.
- ALÛSÎ, Ebü's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd (1270/1854), **Ruhü'l-meani fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesani**, Beyrut: Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi, tsz.
- ALVİN, Dorwin Cortwrightand (Ed.), **Grup Dynamics, Research and Theory**, Nev York: 1968.
- ARTHUR, Jaffery, **The Foreign Vovabulary of the Quran**, Kahire: 1937.
- ASKALANÎ, Ahmed ibn Ali ibn Hacer, **Fethu'l- Bârî bi Şerhi Sahîhî'l-Buharî**, Muhibbuddin el-Hatib (thk.), Kahire: 1987.
- ASKERÎ, Ebu Hilal Hasan b. Abdullah b. Sehl (400/1009), **el-Furuk fi'l-Lüğa**, Muhammed İbrahim Selim (thk.), Kahire: Darü'l-İlm ve's-Sekafe, tsz. 1991.

- ASLAN, Cahit, **Sosyolojiye giriş: kavramlar ve kullanımları**, Adana: Karahan Kitabevi, 2005.
- ASLANTÜRK, Zeki-Amman, Tayfun, **Sosyoloji: Kavramlar, Kurumlar, Süreçler Teoriler**, İstanbul: Kaknüs Yay., 2000.
- ATALAY, Orhan, “Kur’an’da iki Terim ve Meallerdeki Karşılıkları Üzerine (Rabbâniyyûn ve Ribbiyyûn)”, **Marife**, Konya, 2006.
- “Kur’an’da Sosyal Grup İfade Eden Kavramlar”, **Erzurum Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, sy. 16, 2001, s. 197-231
- **Yirminci Yüzyıl Tefsir Akımı-İctimai Tefsir**, İstanbul: Beyan Yayınları, 2004.
- ATAY, Hüseyin, “Allah’ın Halifesi İnsan”, **AÜİFD**, sy. XVIII, 1970, s. 71-80.
- ATEŞ, Süleyman, “Teref”, **Kur’an Ansiklopedisi (I-XXX)** İstanbul: Kur’an Bilimleri Araştırma Vakfı, tsz.
- **Yüce Kur’an’ın Çağdaş Tefsiri**, İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- AYDIN, Mustafa, “Kur’anî Kavramlar Millet-Ümmet”, **Umran**, sy.17, 1994, s. 36-37.
- **İlk Dönem İslam Toplumunun Şekillenışı**, İstanbul: 1991.
- AYDIN, Süavi, **Modernleşme ve Milliyetçilik**, Ankara: 1993.
- AYNÎ, M. Ali, **Milliyetçilik**, İstanbul: 1943.
- **Usulü’-d-din**, İstanbul: 1346.
- BÂKİLLANÎ, Ebu Bekir Muhammed bin Tayyib, **et-Temhîd**, İmadüddin Ali Haydar (nşr.), Beyrut: 1986.
- BARDAKOĞLU, Ali ve diğerleri, **Kur’ân-ı Kerim ansiklopedisi: ilimler, kavramlar, isimler, hükümler, mekânlar**, İstanbul: Tercüman Gazetesi, 1988.
- BARFIELD, Owen, **Saving The Appearances: A Study in İdolatry**, Middletown: 1988.
- BARLAS, Tolan, **Toplum Bilimlerine Giriş**, Ankara: Adım Yay., 1991.
- BARON, Salo Wittmayer, **A Social and Religious History of The Jews**, New York: Columbia Univ. Press, 1952.
- BAYRAKLI, Bayraktar, “Kur’an-ı Kerimde Din Adamı Kavramı”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, sy. 1, İstanbul: 1994, s. 147-162.
- BAYYİĞİT, Mehmet, **Kur’an Sosyolojisi Üzerine Denemeler**, Konya: Yediveren Kitap, 2003.
- BEDEWÎ, A. Zeki, **A. Ditionary of the Social Sciencen**, Beyrut: Librairie Du Liba, 1986.
- BEĞAVÎ, Ebû Muhammed Muhyissünne Hüseyin b. Mesud (516/1122), **Tefsîrü'l-begâvî = Meâlimü't-tenzîl**, Muhammed Abdullah Nemr (thk.), 2. bs., Riyad: Daru Taybe, 1993.
- BEHİY, Muhammed, **İnanç ve Amelde Kur’ânî Kavramlar**, Ali Turgut (çev.), İstanbul: Yöneliş Yay., 1988.

- **Kur'an ve Toplum**, M. Beşir Eryarsoy (çev.), İstanbul: Bir yayıncılık, 1986.
- BELAZÜRÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Yahyâ b. Cabir (279/892), **Ensâbü'l-çşraf**, Riyad Zirikli, Süheyl Zekkar (thk.), Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1996/1417.
- BEYAZÎZÂDE, Ahmed b. Hasan b. Sinânüddin, **el-Usûlu'l-Münîfe li'l-İmâm Ebu Hanife**, İlyas Çelebi (çev.), İstanbul: 1996.
- BEYDÂVÎ, Nasruddin Abdullah b. Ömer Kadî, **Envâru't-Tenzil ve Esrârü't-Te'vil**, Muhammed Abdurrahman Meruşlî, (thk.), Beyrut: Darü ihyai't-Türasi'l-Arabî, 1418 (h).
- BEYHAKÎ, Ebu Bekr Ahmed İbnü'l-Hüseyn İbn Ali, **es-Sünenü'l-Kübra**, Haydarabad: 1925.
- BİALE, David, **Introduction to Part One: Mediterranean Origins', Cultures of Jews/A New History**, D. Biale (Ed.), NewYork: Schocken Books, 2002.
- BİLGİ, Necip, **Hukuk Başlangıcı**, Ankara: 1986.
- BİLGİSEVEN, Amiran Kurtkan, **Genel Sosyoloji**, İstanbul: 1986.
- **Sosyolojik açıdan İslamiyet ve İslami kavramlar**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1992.
- **Din Sosyolojisi**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1985.
- BLECH, Rabbi Benjamin, **Geçmişten Günümüze Yahudi Tarihi ve Kültürü**, Estreya Seval Vali (çev.), İstanbul: Gözlem Yay., 2004.
- **Nedenleri ve Niçinleriyle Yahudilik**, Estreya Seval Vali (çev.), İstanbul: Gözlem Gazetecilik ve Basın Yay., A.Ş., 1999.
- BUHÂRÎ, Ebu Abdillâh Muhammed b. İsmail, **Sahih-i Buhârî**, Muhammed Züheyr bin Nasir en-Nasır (thk.), y.y.: Dar-ü Tûgu'n-Necât, 1422 (h).
- BULAÇ, Ali, **Tarih, Toplum ve Gelenek**, İzmir: Işık Akademi Yayınları, 2007.
- BÛTÎ, Said Ramazan, **Fıkhü's-Sîre en-Nebeviyye**, Dımeşk: Dârü'l-Fikr, 1991.
- CADELMEVLA, İ'dad Muhammed Ahmed Cadelmevla Bek, **Kasasü'l-Kur'ân**, 10. bs. Kahire: el-Mektebetü't-Ticareti'l-Kübra, 1969-1989.
- CANATAN, Kadir, **İslam Sosyolojisi (Tarihsel ve Çağdaş Birikimin Değerlendirilmesi)**, İstanbul: Beyan Yay., 2005.
- CEBECİ, Lutfullah, "Kur'an Sosyolojisi", **İslami Araştırmalar Dergisi**, sy.3, Ocak 1987, s. 5-38
- **Şer Problemi**, Akçağ Yay., Ankara: 1985.
- CEVALİKÎ, Ebu Mansûr Mevhub b. Ahmed b. Muhammed (465-540), **el-Mu'arreb**, Dr. Abdurrahim (thk.), Dımeşk: Daru'l-Kalem, 1410/1990.
- CEVDET PAŞA, Ahmed, **Kısas-ı enbiya ve tevarih-i hulefa**, Mahir İz (hzl.), 2. bs., Ankara : Kültür ve Turizm Bakanlığı, 1985.
- **Kısas-ı enbiya: peygamberlerin hayatları**, İstanbul: Akşam Yayınları, tsz.

- CEVHERÎ, Ebû Nasr İsmail b. Hammad (400/1009), **es-Sihah fi'l-luga**, Ahmed Abdülgafur Attar (thk.), Beyrut: Dârü'l-İlm li'l-Melayin, 1990.
- CEVZÎ, Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (597), **Zâdü'l-Mesîr fi İlmi't-Tefsîr**, Beyrut: el-Mektebü'l - İslâmî, 1404 (h).
- CEZERÎ, Muhibbuddin Muhammed İbnü'l-Esîr, **en-Nihaye fi Garibi'l-Hadîs ve'l-Eser**, Tahir Ahmet ez-Zâvî, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî (thk.), Kahire: Dar'ü-İhyai't-Türasi'l-Arabiyye, 1383/1963.
- CORTWRIGHT, Dorwin and Zander, Alvin (Ed.), **Group Dynamics Research and Theory**, New York: 1968.
- CÜRCANÎ, Ebü'l-Hasan Seyyid Şerif Ali b. Muhammed b. Ali (816/1413), **Kitabü't-Ta'rifât**, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1983.
- **Şerhu'l-Mevakif**, Abdurrahman Umeyre (nşr.), Beyrut: 1417/1997.
- CÜVEYNÎ, İmanü'l-Haremeyn Abdulmelik b. Abdullah, **el-İrşâd ila Kavatu'l-Edille fi Usûli'l-İ'tikâd**, (nşr.) M. Yûsuf Mûsa Ali Abdülmün'im Abdulhamid, Kahire: 1950.
- ÇALIŞKAN, İsmail, **Kur'an'da Din Kavramı**, Ankara: 2002.
- ÇELİK, Celalettin, "Kur'an'da Toplumsal Değişme Olgusuna Sosyolojik Bir Yaklaşım", Mehmet Bayyigit, (Ed.) **Kur'an Sosyolojisi Üzerine Denemeler** içinde (117-141), Konya: Yediveren, 2003.
- ÇELİK, İbrahim, "Kur'an'da Mele Kavramı", **MÜİFD** C.1, sy.1, 1986, s. 75-83
- **Kur'an'da Peygamberlere Karşıt Güçler**, Bursa : 2001.
- ÇİMEN, Abdullah Emin, **Niçin Helak Oldular**, İzmir: 2007.
- DARİMÎ, Ebu Abdullah Abdurrahman, **Sünenü'd-Darimî**, İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- DEMİR, Ömer - Acar, Mustafa, **Sosyal Bilimler Sözlüğü**, İstanbul: 1993.
- DEMİRCİ, Muhsin, **Kur'anda Toplumsal Düzen**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- DERVEZE, İzzet, **Kur'an Cevap Veriyor**, Abdullah Bayakal (çev.), Yöneliş Yay., İstanbul: 1988.
- **Kur'an'a Göre Hz. Muhammed'in Hayatı**, Mehmet Yolcu (çev.), İstanbul: Yöneliş Yay., 1988.
- **et-Tefsirü'l-hadis: tertibü's-suver hasebü'n-nüzul**, Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1962/1383.
- DEVELİOĞLU, Ferit, **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Ankara: 1970.
- DEYLEMÎ, Ebu Şüca Şiruya ibn Şehredar ibn Şiruya, **el-Firdevs fi Me'sûri'l-Hitab**, es-Saîd ibn Besyûnî Zağlûl (thk.), Beyrut: 1986.
- DIRAZ, Abdullah, **Kur'an Ahlakı**, Emrullah Yüksel - Ünver Günay (çev.), İstanbul: 1993.
- DOĞAN, Mehmet, **Büyük Türkçe Sözlük**, İstanbul: İz Yay., 1996.

- DOĞAN, Metin, “Kur’an’da peygamber-toplum ilişkisi”, **Tez (Yüksek lisans)**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- DÖNMEZ, İbrahim Kafî (Ed.), **İslâm’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi**, İstanbul: 2006.
- DÖNMEZER, Sulhi, **Sosyoloji**, Ankara: 1982.
- **Toplumbilim**, İstanbul: Beta Basım Yayım, 1994.
- DURKHEİM, E., **Dini Hayatın İbtidai Şekilleri**, H. Cahid (çev.), İstanbul: 1924.
- DURMUŞ, Zülfişar, “Kur’an-ı Kerim’de Sosyal Gruplar”, **Tabula Rasa**, C. III, sy. 3, 2003, s. 17-46.
- EBU DAVUD, Süleyman ibn el-Eş’as es-Sicistani, **Sünenü Ebi Davud**, İstanbul: Çağrı Yay., 1982.
- EBU HAYYAN, Esiruddin Muhammed b. Yusuf el Ceyyanî el-Endülüsî (745/1344), **Tefsiru’l-Bahr’i’l-Muhîd**, Sıkî Muhammed Cemil (thk.), Beyrut: Darü’l-Fikr, 1420 (h).
- EBU’L-BEKA, Eyyub b. Musa el-Hüseyni Ebü’l-Beka Kefevi, (1095/1684), **Külliyatu Ebi’l-Beka**, Muhammed Mısri, Adnan Derviş (thk.), Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, tsz.
- EBÛ’S-SUUD, Mehmed b. Muhiddin Mehmed Efendi (982/1574), **İrşâdu- Akli’s-Selîm ilâ Mezâyâ’l-Kur’âni’l-Kerâm**, Beyrut: Dar’u-İhyai’t-Türasi’l-Arabî, tsz.
- EDİZ, Celal, “**Üç Bin Yıllık Mucize**”, **Gerçeğe Doğru 2**, İstanbul: 1984.
- ER, İzzet, “Sosyo-Kültürel Yönüyle Hicret”, **Diyanet Dergisi Dini-İlmi-Edebi Üç Aylık Dergi**, C. 24, sy. 4, Ankara: 1988, s. 17-24.
- **Din Sosyolojisi**, Ankara: Akçağ Yay., 1998.
- ERDEM, Hüsameddin, **Ahlaka Giriş**, Konya: Günay Ofset, 1994.
- EREN, Şadi, **Kur’an ve toplum**, İstanbul: Zafer Yayınları, 1998.
- ERGEZER, Bahattin, **Liderlik ve özellikleri**, Ankara: Ocak Yayınları, 1992.
- ESED, Muhammed, **Kur’an Mesajı**, Cahit Koytak - Ahmet Ertürk (çev.), İstanbul: İşaret Yayınları, 2004.
- EZHERÎ, Ebû Mansur Muhammed b. Ahmed b. Ezher el-Herevi (370/980), **Tehzibü’l-luga**, Muhammed Avd Mürîb (thk.), Beyrut: Darü’t-Türasi’l-Arabî, 2001.
- FARABÎ, Ebu Nasr, **İdeal Devlet: el Medinetü’l Fazıla**, Ahmet Arslan (çev.), Ankara: Vadi Yayınları, 1997.
- FAZLURRAHMAN, **Ana Konularıyla Kur’an**, Alparslan Açıkgenç (çev.), Ankara: Fezr Yay., 1987.
- FERAHİDÎ, Halil b. Ahmed (175/791), **Kitâbü’l-Ayn**, Mehdî Mahzumî - İbrahim el-Semrâî (thk.), y.y.: Darü’l-Mektebeti’l-Hilâl, tsz.
- FIĞLALI, Ethem Ruhi, “**Şiiliğin Doğuşu ve Gelişmesi**” **Şiilik**, İstanbul: İsav Yay., 1993.
- FINDIKOĞLU, Ziyaeddin Fahri, “Birazda İslam Sosyolojisi”, **Bilgi Dergisi**, sy.12, İstanbul: Aralık, 1965-Ocak 1966.

- FİCHTER, Joseph, **Sosyoloji Nedir?**, Nilgün Çelebi (çev.), Konya: Toplum Yayınları, tsz.
- FİRÛZÂBÂDÎ, Ebû't-Tahir Mevdüddin Muhammed b. Yakub b. Muhammed (817/1415, **Besâiru Zevi't-Temyîz Fi-Letaif'l-Kitabi'l-Aziz**, Beyrut: tsz.
- **el-Kamusü'l-muhit**, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2005/1426.
- FREEDMAN, J.L., -D.O. Sears-J.M. Carlsmith, **Sosyal Psikoloji**, Prof. Dr. Ali Dönmez (çev.), Ankara: İmge Kitapevi, 2003.
- GAZZALÎ, Ebu Hamid Hucetülislam Muhammed b. Muhammed (505/1111), **İhyau ulumi'd-din**, Ahmed Serdaroglu (çev.), İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- **el-İktisâd fi'l-İ'tikâd**, Beyrut: 1983.
- GEORGEN, Donald J., **The Mission and Ministry of Jesus**, Delaware: Wilmington, 1986.
- GEZGİN, Ali Galip, **Tefsirde semantik metod ve Kur'an'da "kavm" kelimesinin semantik analizi**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2002.
- GÖKA, Erol, **İnsan kısım kısım: toplumlar zihniyetler kimlikler**, 2. bs. Ankara: Aşına Kitaplar, 2004.
- GÖLCÜK, Şerafettin, "Kur'an'da Hicret", **Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, İstanbul: 1986, sy. 7, s. 9-20.
- **İslâm Akâidi**, Konya: tsz.
- GÜNAY, Ünver, "Max Weber'in Din Sosyolojisindeki Yeri ve Önemi", **Erciyes. Üniv. İlah. Fak. Dergisi**, sy. 5, Kayseri: 1988, s. 1-10.
- **Din Sosyolojisi Dersleri**, Kayseri: 1993.
- **Din Sosyolojisi**, İstanbul: İnsan Yayınları, 1988.
- GÜNGÖR, Erol, **İslam'ın Bugünkü Meseleleri**, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1991.
- HÂKİM EN-NEYSABURÎ, Ebu Abdillâh Muhammed ibn Abdullah, **el-Müstedrek ala's-Sahihayn fi'l-Hadis**, Haydarabad: tsz.
- HALİL, İmadüddin, **İslam'ın Tarih Yorumu**, Ahmet Ağırakca (çev.), İstanbul: Risale Yayınları, 1988.
- **İslam'da liderlik**, Mehmet Yolcu (çev.), İstanbul: Madve Yayınları, 1987.
- HALİM PAŞA, Said, **"İslamlaşmak", Buhranlarımız ve Son Eserleri**, M. Ertuğrul Düzdağ (hızl.), İstanbul: İz Yay., 1993.
- HAMİDULLAH, Muhammed, **İslam Peygamberi**, Salih Tuğ (çev.), İstanbul: İrfan Yayıncılık ve Ticaret, 1993.
- **Konferanslar**, Erzurum: 1975.
- **Kur'an'ı Kerim Tarihi**, Salih Tuğ (çev.), MÜİFY Yay., İstanbul: 1993.
- HAN, Sıddık Hasan, **Ebcedu'l-Ulûm** Abdulcebbar Zekkar (nşr.), Dımeşk: 1978.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (1916-1991), **Felsefe Ansiklopedisi**, İstanbul: Remzi Kitapevi, 1982.

- HASAN, Halil İbrahim, **Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi**, İsmail Yiğit ve arkadaşları (çev.), İstanbul: Kayıhan Yay., 1985.
- HATİPOĞLU, M. Said, “İslam’da İlk Siyasî Kavmiyetçilik: Hilafetin Kureyşliliği”, **AÜİFD**, sy. XXIII, s. 121-213.
- HAZİN, Alaeddin Ali b. Muhammed b. İbrâhim el-Bağdadi (741/1341), **Lübabü't-te'vil fi meani't-tenzil = Tefsirü'l-Hazin**, Kahire: el-Matbaatü'l-Hayriyye, 1891.
- HEYET (hzl.), **Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Büyük Lügat**, İstanbul: 1981.
- HİFNÎ, Abdulhalim, **Üslûbü'l-Kur'an fi Keşfi'n-Nifak**, Kahire: 1990.
- HİNDÎ, Alaeddin Ali el-Muttakî ibn Husamiddin, **Kenzu'l-Ummal fi Süneni'l-Akvali ve'l-Ef'al**, Beyrut: Müessesetü'r-Risale, 1985.
- <http://www.bible.ca/islam/library/Geiger/Judaism/chap11.htm>.
- HÜCVİRÎ, Ebü'l-Hasan Data Gencbahş Ali b. Osman b. Ali (465/1072), **Keşfü'l-Mahcûb**, Esad Abdulhadî Kandil (nşr.), Beyrut: Dârü'n-Nehdati'l-Arabiyye, 1980.
- İBN AŞÛR, Muhammed Tahir b. Muhammed b. Muhammed et-Tunusi (1394/1973), **Tefsirü't-tahrir ve't-tenvir**, Tunus: ed-Dârü't-Tunusiyye, 1984.
- İBN FARÎS, Ebu'l-Hüseyin Ahmet b. Farisb. Zakeriyya (395/1004), **Mu'cemu Mekayisu'l-Luğa**, Abdusselam Muhammed Harun (thk.), Beyrut: Darü'l-fikr, 1399/1979.
- İBN FUREK, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan b. Furek el-Ensârî (406/1015), **Mücerred makalati's-şeyh Ebi'l-Hasan el-Eş'ari**, Daniel Gimare (thk.), Beyrut: Dârü'l-Maşrik, 1987.
- İBN HALDUN, Ebu Zeyd Veliiyuddin Abdurrahman Muhammed, **Tarihuİbni Haldun**, Beyrut: 1979.
- **Mukaddime**, Zakir Kadiri Ugan (çev.), İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- İBN HANBEL, Ahmed, **Müsnedü Ahmed ibn Hanbel**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, **el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal**, Beyrut: 1986.
- İBN HİŞAM, Ebû Muhammed Cemaleddin Abdülmelik (213/828), **es-Siretü'n-nebevi**, Mustafa Sakka (thk.), Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebî, 1955.
- İBN KAYYİM, Abdullah Şemsüddin Muhammed (751/1350), **Hidayetü'l-Hayara fi Ecvibeti'l-Yehûd ve'n-Nasara**, Muhammed Ahmed el-Hacc (nşr.), Dımeşk: Darü'l-Kalem, 1996.
- İBN KESÎR, Ebü'l-Fida İsmail b. Ömer, **Tefsirü'l-Kur'âni'l-Azim**, Mustafa Seyyid Muhammed ve diğerleri (thk.), Beyrut: Darü'l-Fikr, 1421/2000.
- **Kısasü'l-enbiya**, Abdülkadir Ahmed Ata (thk.), 2. bs., Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmiyye, 1982.
- **el-Bidaye ve'n-Nihaye**, Beyrut: 1981.
- İBN KUTEYBE, Ebi Muhammed Abdullah b. Müslim, **Te'vilü Müşkilü'l-Kur'an**, y.y.: tsz.
- İBN MACE, Ebu Abdillâh Muhammed b. Yezid el-Kazvinî, **Sünen-i İbni Mace**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.

- İBN MANZÛR, Ebu'l Fadl Cemaluddin Mahammed, **Lisanü'l-Arab**, Abdullah Ali Kebir ve diğerleri (hzl.), Kahire: Darü'l-Meârif, 1119 (h).
- İBN SA'D, Ebu Abdillâh Muhammed İbn Menî' ez-Zührî (ö. 230/845), **Kitâbü't-Tabakati'l-kebir**, Ali Muhammed Ömer (thk.), Kahire: Mektebetü'l-Hancı, 1421/ 2001.
- **İktizâü's-Sıratı'l-Müstekîm**, Nâsır b. Abdulkerîm el-Akl (nşr.), Riyad: 1404 (h).
- İBN SÎNA, Ebû Ali Avicenna Hüseyin b. Abdullah b. Ali Belhi (428/1037), **Mantiku'l-Meşrikiyyîn**, Kum: Ayetullahü'l-Uzma el-Mar'aşi, 1405 (h).
- İBN TEYMİYYE, Ebu'l-Abbas Takiyüddin Ahmed b. Abülhalim el-Harranî, **Minhacü's-Sünneti'n-Nebeviyye**, y.y.: Müessesetü Kurtuba, 1406 (h).
- İBNİ DÜREYD, Ebu Bekir Muhammed bin Hüseyin el-Ezdî (301), **Kitabu Cevheretü'l-Lüğa**, Beyrut: Daru Sadır, tsz.
- İBNU'L- HAİM, **et-Tibyân fi Tefsiri garîbi'l-Kur'an**, Fethi Enver ed-Dâbüli (nşr.), Kahire: 1412/1992.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebu'l-Hasen İzzeddin Ali ibn Muhammed (630/1233), **el-Kamil fi't-Tarih**, Beyrut: 1979.
- İBNÜ'L-ESİR, Ebü's-Saadat Mecdüddin Mübarek b. Muhammed (606/1210), **en-Nihaye fi garibi'l-hadis ve'l-eser**, Tahir Ahmed Zavi, Mahmûd Muhammed Tanahi (thk.), Kahire: Dâru İhyai'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1963.
- İBŞİHÎ, Ebü'l-Feth Bahaeddin Muhammed b. Ahmed b. Mansur, **el-Müstetraf fi külli fennin müstetraf**, Kahire: Matbaatü'l-Meymeniyye, 1308.
- İCÎ, Ebu'l Fazl Adududdin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdulgaffar, **el-Mevâkif fi İlmi'l-Kelam**, Beyrut: tsz.
- İSFEHANÎ, Hüseyin bin Muhammed Ragıb, **El-Müfredat fi Garibu'l-Kur'an**, Safvan Adnan Davudi (thk.), Beyrut: (Dimeşk) Darü'l-Kalem, 1992/1412.
- İZMİRLİ, İsmail Hakkı (1868-1946), **Yeni ilm-i kelam**, İstanbul: Darülfünun İlahiyat Fakültesi, 1340-1342.
- İZUTSU, Toshihiko (1914-1993), **İslam Düşüncesinde İman Kavramı**, Selahattin Ayaz (çev.), İstanbul: Pınar Yayınları, 1984.
- **Kur'an'da Dinî ve Ahalakî Kavramlar**, Selahattin Ayaz (çev.), İstanbul: Pınar Yay., 1991.
- **Kur'an'da Allah ve İnsan**, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1975.
- JEFFERY, A., **The Foreign Vocabulary of the Quran**, Baroda: 1938.
- KAPAR, Ali, **Hız Muhammed'in Müşriklerle Münasebeti**, Konya: Esra Yayınları, tsz.
- KARAGÖZ, Mustafa, **Terim, İçerik ve İşlev Analizi Işığında Sosyolojik Tefsir (Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar)**, İstanbul: İlim Yayıma Vakfı, 2010.
- KARAMAN, Hayrettin, İbrahim Kafi Dönmez, Sadrettin Gümüş ve Mustafa Çağrı (hzl.), **Kur'an Yolu**, Ankara: 2007.
- KARASAKAL, Şaban, "Kur'an ve Sosyal psikoloji", **Tez (Doktora)**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005.

- KÂRÎ, Ebu'l-Hasan Mürettin Ali b. Sultân Muhammed Ali, **Şerhu'l-Fıkhî'l-Ekber**, Beyrut: 1984.
- KASIMÎ, Cemaleddin Muhammed b. Muhammed Saîd Cemaleddin (1332/1914), **Mehasinü't-te'vil**, Muhammed Basil Uyunissûd (thk.), Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1418 (h).
- KAUFMANN, Francine - Eisenberg, Josy, **Yahudi Kaynaklarına Göre Yahudilik, Din Fenomeni**, Derleyen ve Çeviren: Mehmet Aydın, Konya: Din Bilimleri Yay., 2000.
- KAYA, Fatih, "Kur'an'a Göre Musibet ve Sebepleri", **Basılmamış Yüksek Lisans Tezi**, KTÜSBE, Trabzon: 2001.
- KAYACAN, Murat, **Kur'an'da Peygamberler ve Karşı Tavırlar**, İstanbul: Ekin Yay., 2004.
- KESKİN, Hasan, **Kur'an'da Fitne Kavramı**, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2003.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, **İmân-Küfür Sınırı**, İstanbul: 1982.
- KILIÇ, Sadık, **Kur'an'da Günah Kavramı**, Konya: Hibaş Yay., 1983.
- KIRCA, Celal ve diğerleri, **Ümmet, İslamî Kavramlar Sözlüğü**, Kayseri: 1998.
- **İlimler ve Yorumlar Açısından Kur'an'a Yönelişler**, İstanbul: Tuğra Neşriyat, 1993.
- KIZILÇELİK, Sezgin - Erjem, Yaşar, **Açıklamalı Sosyoloji Terimler Sözlüğü**, Konya: 1992.
- KİSAÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hamza b. Abdullah (189/804), **Kısasü'l-enbiya**, Isaac Eisenberg, Leiden: E. J. Brill (nşr.), 1922.
- KÖSE, Ömer Faruk, "Kur'an'da İnsan Topluluklarını İfade Etmek Üzere Kullanılan Kavramalar", **Fecre Doğru**, sy.7, 1996, s. 45-51.
- KÖSEMİHAL, Nurettin Şazi, **Sosyoloji Tarihi**, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.
- KRECH, David -Richard S. Crutchfield, **Sosyal Psikoloji**, Erdoğan Güçbilmez-Oğuz Onaran (çev.), Ankara: Sevinç Matbaası, 1967.
- KRECH, David, Crutchfield, Ballachey, **Cemiyet İçinde Fert**, Mümtaz Turhan (çev.), Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı, 1970.
- KUMMÎ, Sa'd b. Abdullah, **el-Makalat ve'l-Fırak**, M. Cevat Meşkûr (nşr.), Tahran: 1963.
- KURT, Ali Osman, "Yahudilik'te Sürgün Teolojisi: Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün", **Dini Araştırmalar**, C. 9, sy. 25, 2006, s. 61-78.
- KURT, Hasan, **İslâm İncasına Göre Nifak ve Münafık**, İstanbul: Nesil Yay., tsz.
- KURTUBÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr (671/1273), **el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân**, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, (thk.), Beyrut: Müessesetür'r-Risale, 1427/2006.
- KUTUP, Muhammed, **Kur'an'ı Nasıl Okuyalım**, Bekir Karlığa (çev.), İstanbul: 1983.
- KUTUP, Seyyid, **Fi Zilali'l-Kur'an**, Beyrut: Darü's-Şuruk, 1991/1412.
- **et-Tasfiru'l Fenn fi'l-Kur'an**, 8. Baskı, Beyrut: Daru's-Şurûk, 1983.
- KÜÇÜK, Ahmet, **Kur'an da Tolumsal Sınanma**, İstanbul: Beyan Yay., 2007.

- KÜLEBİ, Ahmet, **Grup Dinamiğinde İnsan Davranışı**, Ankara: Bilim Yay., 1986.
- LAROQUE, Pierre, **Sosyal sınıflar**, Yaşar Gürbüz (çev.), İstanbul: Remzi Kitabevi, 1963.
- LELEDAKİS, Kanakis, **Toplum ve bilinçdışı: toplumsal teori ve toplumsalın bilinçdışı boyutu**, Abdullah Yılmaz (çev.), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2000.
- Longman Dictionary of Contemporary English**, England-Essex: Longman, 1992.
- MAÇOUDİ, (345/956), **Les prairies d'or : texte et traduction, Murucü'z-zeheb ve maadinü'l-cevher**, texte et traduction par C. Barbier de Meynard, Paris : Ernest Leroux Librairy, 1874.
- MARSHALL, Gordon, **Sosyoloji Sözlüğü**, Osman Akinhay-Derya Kömürcü (çev.), Ankara: 1999.
- MATURDÎ, Ebu Mansur Muhammed b. Muhammed b. Mahmud Maturudî Semerkandî (333/944), **Te'vilâtü'l-Kur'an**, Mecdî Baslom (thk.), Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2005/1426.
- **Kitabu't-Tevhid**, Fetihullah Huleyf (nşr.), Beyrut: 1982.
- MAVERDÎ, Ebi'l-Hasan Ali bin Muhammed b. Habib, **en-Nüketü ve'l-Uyun (Tefsîru'l-Maverdî)**, Beyrut: tsz.
- **el-Ahkâmü's-Sultaniyye ve'l-Vilâyetü'd-Diniyye**, Beyrut: Darü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1958.
- MEHRÂN, Muhammed Beyyûmî, **Dirasâtü Tarihiyye Mine'l-Kur'ani'l-Kerim**, Beyrut: 1408/1988.
- MEKKÎ, Muhammed b. Ali b. Atyye el-Harisi Ebû Talib (386/996), **Kütü'l-Kulub fi Muameleti'l-Mahbub**, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1961/1381.
- MELLAH, Haşim Yahya Hüseyin, **el-Münafikûn fi Medinetü't-Resûl**, Bağdat: Mecelletü Külliyyeti'd-Diraseti'l-İslâmiyye, 1973.
- MENSCHİNG, Gustav, **Dini Sosyoloji**, Mehmet Aydın (çev.), Konya: Tekin Kitabevi, 1994.
- MERAGÎ, Ahmed Mustafa (1371/1952), **Tefsirü'l-meragi**, Kahire: Mustafa el-Babi el-Halebi, 1946.
- MES'UDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (345/956) **Murucü'z-zeheb ve maadinü'l-cevher**, Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (thk.), 4. Bs., y.y.: el-Mektebetü't-Ticaretî'l-Kübra, 1964.
- MEVDUDÎ, Seyyid Ebu'l A'la (1903-1979), **Tarih Boyunca Tevhid Mücadelesi**, Ahmet Asrar (çev.), İstanbul: Pınar Yay., 1992.
- **Hilafet ve Saltanat**, Ali Genceli (çev.), İstanbul: Hilal Yay. 1972.
- **Tefhimü'l-Kur'an: Kur'an'ın anlamı ve tefsiri**, Ali Bulaç (Ed.), Muhammed Han Kayani ve diğerleri (çev.), İstanbul: İnsan Yayınları, 1991.
- MEVLÂ, M. A. ve arkadaşları, **Kıyasü'l-Kur'ân**, Kahire: Darü't-Türâs, 1984.
- MİSRÎ, Şihabuddin Ahmet Muhammed, **et-Tibyân fi Garîbi Lafzi'l-Kur'an**, Kahire: Daru's-Sahabe, tsz.,
- Milli Eğitim Bakanlığı, **Örnekleriyle Türkçe Sözlük**, Ankara: MEB Yay., 1996.
- MİR, Mustansır, **Kur'âni terimler ve kavramlar sözlüğü**, Murat Çiftkaya (çev.), İstanbul: İnkılab Yayınları, 1996/1416.

- MOORE, E. Wilbert, **Man, Time and Society**, New York: 1963.
- MUHASİBÎ, Ebû Abdullah Haris b. Esed (243/857), **er-Riaye li-hukukillah**, Abdülkadir Ahmed Ata (thk.), Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Hadise, 1970.
- MUSTAFA, İbrahim, Ahmed Hasan Zeyyad, Hamit Abdulkadîr ve Muhammed Ali en-Neccar, **el-Mu'cemu'l-Vasît**, İstanbul: Çağrı Yay., 1992.
- MUTÇALI, Serdar, **Mü'cemü'l-Arabiyyü'l-Hadîs**, İstanbul: Dağarcık Yay., 1995.
- MÜLLER, D. H., **Die Burgen und Schlösser Südarabiens nach dem İklil des Hamdânî**, y.y.: tsz.
- MÜSLİM b. el-Haccac, Ebu'l-Hüseyn el-Kuşeyrî en-Nisaburî, **Sahih-i Müslim**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- NAHHAS, İmam Ebi Ca'fer, **Meani'l-Kur'ani'l-Kerim**, 1409 (h).
- NASIF, Mansur Ali, **et-Tac el-Camiu'l-Usûl fi Ehâdîsi'r-Rasûl**, İstanbul: Mektebetü'l-İslamiye, tsz.
- NECCÂR, Abdülvehhab, **Kasasü'l-enbiya**, Beyrut: Dârü's-Sekafe, 1386/1966.
- NECCAR, Muhammed et-Tayyip, **Tarihu'Enbiya fi dav'i'l-Kur'ani'l-Kerim ve's-Sünnetü'n-Nebeviyye**, Riyad: Mektebetü'l-Mearif, 1983.
- NEDVÎ, Ebu'l-Hasan Ali Haseni, **Kur'ân'ın ışığında peygamberlerin kıssaları**, Ail Arslan (çev.), 2. bs., İstanbul: Arslan Yayınları, 1992.
- NESAÎ, Ebu Abdurrahman Ahmed ibn Şuayb, **Sünenü'n-Nesaî**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- NESEFÎ, Ebu'l Berekat Abdullah bin Ahmet bin Mahmut, **Medarikü't-Tenzîl ve Hakaikü't-Te'vîl**, Yusuf Ali Bedivî (thk.), Beyrut: Darü'l-Kelimü't-Tayyib, 1419/1998.
- NESEFÎ, Ebu'l-Muîn Meymun b. Muhammed b. Muhammed el-Hanefî, **Tebîrâtü'l-Edille fi Usûlü'd-Din**, Claude Salame (nşr.), Dimaşk: 1993.
- OKUMUŞ, Ejder (Ed.), **Toplumsal Çöküş Teorileri**, İstanbul: İnsan Yayınları, 2007.
- "İbn Haldun'da Kur'an'ı Sosyolojik Okuma", Bilal Gökçür ve diğerkleri (Ed.), **Tarihten Günümüze Kur'an'a Yaklaşımlar**, İstanbul: İlim Yayma Vakfı, 2010.
- **Kur'anda Toplumsal Çöküş**, İstanbul: İnsan Yay., 2007.
- **Toplumsal Değişme ve Din**, İstanbul: İnsan Yay., 2003.
- OSMAN, Muhammed Rafet, **Riyasetü'd-Devle fi'l-Fıkhî'l-İslam**, y.y.: Darü'l-Kitabil Câmî', 1975.
- ÖNKAL, Ahmet, **Resulullah'ın İslam'a Davet Metodu**, Konya: 1981.
- ÖZ, Mustafa, **Başlangıçtan Günümüze İslam Mezhepleri Tarihi**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2011.
- ÖZEN, Nihat, **Türk Dili Sözlüğü**, İstanbul: Arkın Kitabevi, 1971.
- ÖZÖN, M. Nihat, **Osmanlıca-Türkçe Sözlük**, İstanbul: İnkilab ve Aka Yay., 1973.
- ÖZSOY, Ömer, **Sünnetullah-Bir Kur'an İfadesinin Kavramlaşması**, Ankara: Fecr Yay., 1994.

- ÖZTÜRK, Mustafa, **Kıssaların dili**, 2. bs., Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2010.
- ÖZTÜRK, Yaşar Nuri, **Kur'an'ın Temel Kavramları**, İstanbul: Yeni Boyut Yayınları, 1995.
- PAZARBAŞI, Erdoğan, **Kur'an ve Toplum**, İstanbul: 1996.
- PEZDEVÎ, İmam Ebu Yüsr Muhammed b. Muhammed b. Abdülkerim, **Usûli'd-Din**, Hans Peter Lisn (nşr.), Kahire: 1963.
- POLAT, Fethi Ahmet, "Kur'an'a göre ruhbanlık ve rabbanilik", **Tez (Yüksek lisans)**, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- QUINN, A. James, **Sociology, A. Systematic Analysis**, New York: 1963.
- RABGUZÎ, Burhanoğlu Kadı Nasirüddin, **Kıssasü'l-enbiya: giriş, metin, tıpkıbasım**, Aysun Ata (hızl.), Ankara: Türk Dil Kurumu, 1997.
- RÂZÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer Fahrettin (606/1209), **Mefâtihu'l-Ğayb**, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1401/1981.
- **Peygamberlerin masumiyeti**, (606/1209), Hasan Fehmi Ulus (çev.), İstanbul: İlim Yayınları, 1986.
- RAZÎ, Ebu Abdullah Zeynuddin Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdülkadir (666/1268), **Muhtarü's-Sıhah**, Yusuf eş-Şeyh Muhammed (thk.), Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 1999/1420.
- RIZA, Muhammed Reşid (1354/1935), **Tefsirü'l-Kur'âni'l-hakim = Tefsirü'l-menar**, Kahire: Dârü'l-Menar, 1366/1947.
- RİSE, J., "İdolatri", **Encyclopedia of Religion**, L. Jones (Ed.), Detroit: 2005, VII, s. 4356-4365.
- RÛMÎ, Şeyh Zade, **Hâşiyetü Şeyhzâde alâ Tefsiri'l-Kâdî el-Beydâvî**, İstanbul: Vakfû'l-İhlâs, 1988-1991.
- SA'ALİBÎ, Ebu Mansur, **Fikhu'l-Lüğa ve Sirru'l-Arabiyye**, Mısır: 1972.
- SA'LEBÎ, Abdurrahman b. Muhammed b. Mahluf, **el-Cevahiru'l-Hasan fi Tefsiru'l-Kur'an**, Beyrut: tsz.
- SA'LEBÎ, Ebu İshak Ehmet b. Muhammed b. İbrahim Nisaburi (427/1035), **Kıssasü'l-Enbiya: Araisü'l-Mecalis**, Kahire: Matbaatü'l-Behiyye, 1301 (h).
- SABUNÎ, Muhammed Ali, **Safvetü't-tefasir**, Kahire: Darü's-Sabûnî, 1997/1417.
- SAHİB, İsmail b. Abbad (ö. 385/995), **el-Muhîd fi'l-Lüğa**, Muhammed Hasan- Ali Yasin (thk.), Beyrut: 1414 (h).
- SAİD, Cevdet, **Bireysel ve Toplumsal Değişimin Yasaları**, İlhan Kutluer (çev.), İstanbul: İnsan Yay., 1986.
- SAMÎ, Şemsettin, **Kamus-i Türkî**, İstanbul: 1978.
- SAN'ANÎ, Abdurrezzak bin Hemmâm, **Tefsiru'l-Kur'an**, Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1410 (h).
- SARI, Mevlüt, **el-Mevarid**, İstanbul: Bahar Yayınları, 1982.
- SARIBAY, Ali Yaşar, **Siyasal Sosyoloji**, Der Yay., İstanbul: 1994.

- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, **Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi**, Isparta: 2000.
- SAYI, Ali, **Firavun, Haman ve Kârûn Karşısında Hz. Mûsâ**, İstanbul: İz Yayıncılık, tsz.
- SCHULTZ, Carl, “The Political Tensions Reflected in Ezra-Nehemiah”, **Scripture in Context: Essays in the Comparative Method**, Cari D. Evans, William W. Hallo, and John B. White (Ed.), Pittsburgh: The Pickwick Press, 1980.
- SEMERKANDÎ, Ebu'l-Leys İmamü'l-Hüda Nasr bin Muhammed b. Ahmed, **Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Terümesi**, Musa İbn Hacı Hüseyin İzniki (çev.), İstanbul: Sezgin Neşriyat, 1983.
- SERT, Hüseyin Emin, **Kur'an'da İnsana Tipleri ve Davranışları**, İstanbul: Bilge Yay., 2004.
- SEVDÎ, Necib Ali Abdullah, **Muhaveratü'l-enbiya li-akvamihim fi'l-Kur'ani'l-Kerim**, San'a: Vezaretü's-Sekafe ve's-Seyyahe, 2004/1425.
- SEYYİD Bey, **Hilafetin Mahiyeti-iŞer'iyesi**, Ankara: 1340/1921.
- SEYYİD, Ali, **Ahlak'î Dîni**, İstanbul: 1329.
- SEYYİD, Rıdvan, **İslamda cemaatler kavramı: İslam toplumunda cemaatlerin sosyolojik bir araştırması**, Mehmet Can (çev.), İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- SEZEN, Yümnî, “Genel Din Sosyolojisinden Din Sosyolojisine”, **Günümüz Din Bilimleri Araştırmaları ve Problemleri Sempozyumu**, Onkokuz Mayıs Ün. İlahiyat Fak. Yay., Samsun: 1989, s. 115-130.
- SEZEN, Yümnî, **İslam Sosyolojisine Giriş**, İstanbul: 1994.
- **Sosyoloji Açısından Din**, İstanbul: MÜİFVY., 1988.
- **Sosyolojide ve Din Sosyolojisinde Temel Bilgiler ve Tartışmalar**, İstanbul: 1990.
- SEZER, Baykan, **Sosyolojinin Ana Başlıkları**, İst. Ün. Ed. Fak. Yay., İstanbul: 1985.
- SEZİKLİ, Ahmet, **Hz. Peygamber Devrinde Nifak Hareketleri**, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- SİDDİKÎ, Mazharuddin, **Kur'an'da Tarih Kavramı**, Süleyman Kalkan (çev.), İstanbul: Pınar Yay., 1990.
- SOLMAZ, N. Mehmed ve Çakan, İsmail Lütüfî, **Kur'an-ı kerim'e göre peygamberler ve tevhid mücadelesi: Peygamber efendimizin Medine devri mücadelesi**, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1991.
- SOYSALDI, Mehmet, **Kur'an semantiği açısından inançla ilgili temel kavramlar**, İzmir: Çağlayan Yayınları, 1997.
- STEUERWALD, Von Karl, **Türkisch-Deutsches Wörterbuch**, İstanbul: ABC Yayınevi, 1985.
- SUYÛTÎ, Abdurrahman ibn Ebu Bekr Celaluddin, **el-Camiu's-Sağîr**, Muhammed Muhyiddin Abdulhamîd (thk.), Kahire: 1352.
- SUYÛTÎ, Ebu'l-Fazl Celaleddin Abdurrahman b. Kemaleddin (911/1505), **Lübabi'n-Nükûl fi Esbâbi'n-Nüzûl**, Beyrut: Dar-ü İhyai'l-'Ulum, tsz.

- **ed-Dürü'l-Mensur fi't-Tefsîri bi'l-Me'sür**, Beyrut: Darü'l-Fikr, 1983.
- ŞEHRİSTANÎ, Ebu'l-Fetih Muhammed b. Abdulkerim, **Nihayetü'l-İkkâm fi İlmi'l-Kelam**, Alfred Guillaume (nşr.), London: 1934.
- **el-Milel ve'n-Nihal**, Abdulaziz Muhammed Vekil el Vekil (nşr.), Kahire: 1968.
- ŞENGÜL, İdris, **Kur'an Kıssaları Üzerine**, İzmir: 1994.
- ŞENTÜRK, Habil, **Psikoloji Açısından Hz. Peygamber'in İbadet Hayatı**, Bahar Yay., İstanbul: tsz.
- ŞERİATİ, Ali, **İslam Sosyolojisi Üzerine**, Kamil Can (çev.), İstanbul: Düşünce Yay., 1980.
- ŞERİF, Muzaffer, - Carolin W., **Sosyal Psikolojiye Giriş II**, Mustafa Atakay- Aysun Yavuz (çev.), İstanbul: Sosyal Yay., 1989.
- ŞEVKANÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Muhammed el-Havlanî (1250/1834), **Fethül-Kadir: el-Câmi' Beyne Fenneyi'r-Rivaye ve'd-Diraye min İlmi't-Tefsir**, Beyrut: Dârü'l-Kelimü't-Tayyib, 1414 (h).
- ŞİBLÎ, Mevlana, **Asr-ı Saadet: İslam Tarihi**, İstanbul: Eser Neşriyat, 1977.
- ŞİMŞEK, Said, **Kur'an Kıssalarına Giriş**, İstanbul: Yöneliş Yay., 1993.
- ŞİRALİYEVA, Ülker, "Kur'an-ı Kerim'e göre nübüvveti karşı direniş ve sebepleri", **Tez (Yüksek lisans)**, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2001.
- TABATABAÎ, Allame Muhammed Hüseyin b. Muhammed b. Muhammed Hüseyin (1402/1981), **el-Mizan fî tefsiri'l-Kur'ân**, Beyrut : Müessesetü'l-A'lemi li'l-Matbuat, 1973.
- TABERÂNÎ, Süleyman ibn Ahmed Eyyub el-Lahmî (ö. 360/911), **er-Ravdü'd-Dânî ile'l-Mu'cemi's-Sağir li't-Taberânî**, Muhammed Şekûr Mahmud Emrîr (thk.), Beyrut: 1985.
- **Mu'cemü'l-Kebîr**, Hamdî Abdülmecîd es-Selefi (thk.), Beyrut: tsz.
- **el-Mu'cemu'l-Evsat**, Mahmud Tahhan (thk.), Riyad: 1995.
- TABERÎ, Ebu Cafer İbn Cerir Muhammed Cerir bin Yezid (310/923), **Camiu'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân**, Abdullah İbn Abdülmuhsin et-Türkî (thk.), Kahire: 1422/2001.
- **Tarihu't-Taberi: Tarihu'r-Rusul ve'l-Müluk**, Muhammed Ebu'Fazl İbrahim (thk.), Kahire: Daru'l-Mearif, tsz.
- TAFTAZÂNÎ, Sadettin Mes'ûd b. Ömer, **Şerhu'l-Akâid**, Ahmet Hicazî es-Sekkâ (nşr.), Kahire: 1987.
- TALÎ, Ahmet, "Kur'an'da Mesuliyet Kavramı", **Basılmamış Doktora Tezi**, SÜSBE, Sakarya: 2002.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet, **Din Sosyolojisi**, Ankara: Ankara Üniv. Basımevi, 1975.
- **Genel Sosyoloji**, Ankara: 1961.
- TAŞKÖPRÜZADE, Ebü'l-Hayr İsamüddin Ahmed Efendi (968/1561), **Miftahü's-saade ve misbahü's-siyade fî mevzuati'l-ulum**, Kamil Kamil Bekri, Abdülvehhab Ebü'n-Nur (thk.), Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Hadise, 1968.
- TDK Türkçe Sözlük**, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1998.

- TEBRİZÎ, Muhammed Hüseyin-i, **Burhan-ı Katı'**, Muhammed Muîn (nşr.), Tahrân: 1342.
- TEHANEVÎ, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefî (1158/1745), **Mevsuatu Keşşafî Istilahatî'l-Fünunve'l-Ulum**; Refik el-Acem (Ed.) Ali Dahruc (thk.), Corc Zeynati, Abdullah Halidi (Çev.ler), Beyrut: Mektebetu Lübnan [LibrairieduLiban], 1996.
- TEKARSLAN, Erdal v.d., **Sosyal Psikoloji**, İstanbul: Filiz Kitapevi, 1989.
- TEKİN, Üzeyir, "Dünden Bugüne Cemaat ve Cemiyet Kavramları", **Muhafazakâr Düşünce Dergisi**, sy. 2, Ankara: 2004, s. 107-119.
- TEMİZ, Bilal, **Niçin imtihan oluyoruz**, İstanbul: Işık Akademi Yayınları, 2008.
- TEZCAN, Mahmut, **Sosyolojiye Giriş: temel kavramlar**, 4. Bs., Ankara: Şafak Matbaacılık, 1995.
- TİBÎ, Abdü'l-Kerim, **el-İnsan fi'l-Kur'ani'l-Kerim Mine'l- Bidaye, ile'n-Nihaye**, Daru'l-Fikri'l-Arabiyyi, 1979.
- TİRMİZÎ, Ebu İsa Muhammed ibn İsa ibn Sevre, **Sünnenü't- Tirmizî**, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1992.
- TOK, Nuri, **Kur'an'da Sünnetullah Ve Helak Edilen Kavimler**, Samsun: Etüt Yayınları, 1998.
- TOM, B. Bottomore, **Toplum Bilim**, Ünsal Oksay (çev.), İstanbul: 1984.
- TOORN, K. Van der, vd. (Ed.), **Dictionary of deities and Demons in the Bible**, Leiden: 1999.
- TREPP, Leo, **Judaism: Development and Life**, Belmont-California: Dickenson Publishing Company, 1966.
- TÜRKDOĞAN, Orhan, **Sosyal Hareketlerin Sosyolojisi**, İstanbul: 1997.
- UDEH, Abdulkadîr, **İslam ve Siyasî Durumumuz**, İstanbul: Pınar Yay., 1986.
- ULUTÜRK, Veli, **Kur'an-ı Kerim Allah'ı Nasıl Tanıtıyor**, İzmir: Çağlayan A.Ş., 1985.
- UMERÎ, Ekrem Ziya, **Medine toplumu**, (Orjinal kitap adı: **el-Müctemaü'l-medeni fi ahdi'n-nübüvve**), Nureddin Yıldız (çev.), İstanbul: Risale Yayınları, 1988.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya, **Ahlak**, İstanbul: 1946.
- **Milliyet ve Tarih Şuuru**, İstanbul: 1948.
- **Sosyoloji Sözlüğü**, İstanbul: MEB., 1969.
- **Sosyolojiye Giriş**, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1947.
- ÜNAL, Ali, **Kur'an'da Temel Kavramlar**, İzmir: Nil Yayınları, 1993.
- **Sosyal Bilimler Ansiklopedisi**, İstanbul: Risale Yay., 1990.
- VAHİDÎ, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed (v. 468/1075), **el Vecîz fi Tefsîri'l-Kur'âni'l-Azîz**, Safvan Adnan Davudî (thk.), Dimeşk: Daru'l- Kalem, 1415 (h).
- VAKİDÎ, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer el-Esemî, **Kitabu'l-Megâzî**, Marsden Jones (nşr.), London: Matbaat'î-Camiat'ı- Oxford, 1966.

- VERMES, Geza, **Ölü Deniz Parsömenleri/Kumran Yazıtları**, Nurfer Çelebioğlu (çev.), İstanbul: Nokta Kitap Yay., 2005.
- WACH, Joachim, **Din Sosyolojisi**, Ünver Günay (çev.), Kayseri: Erciyes Üniv. Yay., 1990.
- WATT, W.Montgomery, **Hz. Muhammed Mekke’de**, M. Rami Ayas-Azmi Yüksel (çev.), Ankara: 1983.
- WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, Taha Parla (çev.), İstanbul: 1986.
- WENSİNCK, Arent Jean (h. 1358/1939), “Firavun”, **İA**, İstanbul: 1988.
- **Miftahu künuzi's-sünne**, Muhammed Fuad Abdülbaki (çev.), Lahor: Süheyl Ekidimi, 1934.
- YAHYA B. SELLAM, Ebu Zekerriyya Yahya b. Sellam b. Ebi Sa’lebe (200/815), **et-Tesarîf**, Tunus: 1980.
- YAKÛBÎ, İbn Vazih Ahmed ibn İshak ibn Cafer, **Tarihu’l-Yakubî**, Beyrut: tsz.
- YALÇIN, Cavit, **Kuran’da temel kavramlar**, 2. bs., İstanbul : Vural Yayıncılık, 1997.
- **Kavimlerin Helakı** , 2. bs., İstanbul: Vural Yayıncılık, 1996.
- YAZIR, Elmalılı Muhammed Hamdi, **Hak Dini Kur’ân Dili**, y.y.: Eser Neşriyat ve Dağıtım, 1979.
- YETİK, Zübeyir “Nemrûd”, **Şamil İslam Ansiklopedisi**, Ahmet Ağırakça (red.), V, s. 81-83.
- YILDIRIM, Suat, “Kur’an-ı Kerim de Kıssalar”, **Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Dergisi**, Fasikül 1-2, sy. 3, Ankara: 1979, s. 37-63.
- **Kur’an-ı Kerim ve Kur’an İlimlerine Giriş**, İstanbul: Ensar Neşriyat , 1989.
- YOLCU, Mehmet, **Kur’an’da İnkâr Psikolojisi**, İstanbul: Çıra, 2004.
- ZEBÎDÎ, Seyyid Muhammed Murteda, **Tâcu’l-Arûs**, (I-XL cüz), Heyet (thk.), y.y.: Darü’l-Hidaye, tsz.
- ZEBÎDÎ, Zeynü’d-Din Ahmed, **Tecrid’i Sarih**, Kamil Miras (çev.), İstanbul: 1946.
- ZEMÂHŞERÎ, Mahmud b. Ömer, **Tefsîrû’l-Keşşâf**, Adil Ahmed Abdülmevcud ve Ali Muhammed Muavvid (thk.), Riyad: Mektebetü’l-Ubeykan, 1418/1998.
- **Esasü’l-Belağa**, Muhammed Basil Uyun es-Sûd (thk.), Beyrut: Darü’l-Kütübü’l-İlmiyye, 1419/1998.
- ZENGİN, Ali Galip, “Kur’an’da “*Mutraf*” Kavramı Üzerine”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2008/1, sy. 20, s. 47-88.
- ZEYDAN, Abdulkerim, **İlahi Kanunların Hikmetleri Sünnetullah**, Nizamettin Saltan (çev.), İstanbul: 1997.
- **Usulü’d-Da’ve**, Beyrut: Müessesetür’r-Risale, 1990.
- ZÜLALOĞLU, Fevzi, “İnsan Yaşamına İlahi Müdahale Ve Karye Kavramı”, **Hak Söz Dergisi**, C. 6, sy. 67, 1996, s. 39-42.